ખાસ વાંચો.

આવતું પુસ્તક વી.પી. થી મોકલવાની તથા ૧૯૮૦ ના વર્ષના ૬૬ અને અંકમાં ફેરફાર કરવા વિષેની હકીકત આ પછીનાં પૃષ્ઠોમાં છે, તે પૂરેપૂરી વાંચજો.

મુંબઈનું કાર્યાલય—કે જે સેન્ડહર્સ્ટરોડ પાસે ગિરગામમાં ત્રીજે માળે આવેલું છે, તે માત્ર સવારના ૧૦ સુધીજ ખુલ્લું રહેતું; તે હવેથી આખો દિવસ—એટલે કે સવારના ૮ થી ૧૧ અને બપોરના ૧ થી ૬ સુધી—ખુલ્લું રહેશે.

સ્વામી રામતીર્થ ગ્રંથ ૬ ઠો—ભાગ ૧ થી ૫; તથા શ્રીજ્ઞાનેશ્વરી ભગવદ્ગીતાનું આ ભાગ ... બહાર પડી ચૂક્યા છે, અને આવતી વિજયા દશમી સુધી (આ પુસ્તક એથી મોડું બહાર પડે તો તે બહાર પડ્યા પછીના આઠ દિવસ સુધી) તેનું મૂલ્ય રૂ. ૩ ... માટે જે ગ્રાહકો તેમણે ... મંગાવી લેવાં. એ વિષે વધુ હકીકત હવેનાં પૃષ્ઠોમાં આપેલી જણાશે.

કપાળે આતા અને ... પુસ્તક હવે ... સમજવું. તેની નવી આવૃત્તિ તૈયાર થઈ છે, તેનું મૂલ્ય ... અને પાચ ... છે.

... સમજવાની ભૂલ—રામતીર્થની નવી આવૃત્તિમાંના ... કે જે ... જેવા, ... અંગ્રેજી ... જરૂર ... તથા ... પણ ... હોય છે—તેને વાપરવા માટે ... પણ ... છે. પરંતુ તે ... છે.

સુધારો—... પૃષ્ઠ ૬૬મા ..., તથા સ્વામી રામતીર્થ ગ્રંથ ૧ લો (નવી આવૃત્તિ)ના પૃષ્ઠ ૭ ... મા 'રામદાસ ... મેડી" ને બદલે "... મેડી" એમ સુધારીને વાંચવું છે.

... પુસ્તકો ... "..." ... રૂ. ૨૫૦૦ ની ... સુધીમાં ... ચૂક્યા છે.

... હિંદી ... (હિન્દી લિપિમાં) ... છે ... તેમને તેની ૧૦ ... માટે ... કરવામાં આવ્યું છે. ... તેમણે ... ૧૪ સુધીમાં મંગાવી લેવી ... મંગાવશે તે તેમને ... મોકલાશે.

નવાં નીકળેલાં પુસ્તકો.

સ્વામી રામતીર્થ ગ્રંથ ૧ લો–ભાગ ૧થી ૫ની સંશોધિત નવી આવૃત્તિ. કદ ઇંચિ ૫ાા×૭ાા, પૃષ્ઠ સંખ્યા ૫૮૦, પૂંઠું પાકુ સળંગ કપડાવાળું, કાગળ એન્ટીક, મૂલ્ય અમદાવાદમાં રૂ. ૨) તથા અન્યત્ર ૨ા છે. પોસ્ટેજ ૦ા= અને વી. પી. ખર્ચ ૦ા

શ્રી જ્ઞાનેશ્વરી ભગવદ્‌ગીતા–આની આગલી આવૃત્તિ ખલાસ થયા પછી તે રૂ. ૧ાા ને બદલે ૨૦ સુધીની કિંમતે બજારમાં વેચાઈ હતી. આ આવૃત્તિ પુષ્કળ સંશોધનપૂર્વક અને તેટલા સરળરૂપમાં કહાડવાની હતી તેથીજ તે આટલી મોડી નીકળી છે.

આ આવૃત્તિનું કદ પણ સુગમતાથી પકડતાં તથા વાંચતાં ફાવે તેવું–એટલે કે ઇંચ ૫ાા×૮ાાનું–રાખેલું છે. પૃષ્ઠ સંખ્યા ૭૪૦, કાગળ ગ્લેઝ અને પૂંઠું પાકુ સળંગ કપડાનું છે. મૂલ્ય અમદાવાદમાં રૂ. ૩, અન્યત્ર ૩ા પોસ્ટેજ ૦ાા અને વી.પી.ખર્ચ ૦ા છે.

એ બંનેમાં આવતી દશરા સુધી ૧૨ાા ટકા ઓછા લેવાશે.

દયાળુ માતા અને સદ્‌ગુણી પુત્રી–આ પુસ્તકની પણ નવી આવૃત્તિ તૈયાર થઇ છે. પૃષ્ઠ ૧૪૦, મૂલ્ય ૦ા અને પાકા પૂંઠા સાથે રૂ ૦ાા છે. સામટી ૧૦૦ પ્રત ખાસ કિફાયતે મળશે.

શ્રીમદ્ ભાગવત ભાષાંતર તથા **સ્વામી વિવેકાનંદ** ભાગ ૧થી ૫, એ બંનેની નવી આવૃત્તિઓ છપાય છે, તે દીવાળીપછી તરતમાં બહાર પડનાર હોઈને તે વિષે આવતા પુસ્તકમાં જણાવાશે.

વિવિધ ગ્રંથમાળાનું આઠમું વર્ષ.

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

૩–આફ્રિકા વગેરે જે દૂરનાં સ્થળોએ વી.પી. જઇ શકતાં નથી, ત્યાંનાં ગ્રાહકોએ પાકાં પૂઠાંમાટે શિલિંગ આઠ, અને સાદાં પૂઠાંમાટે શિલિંગ સાત ૭ "મેનેજર, સસ્તું સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય–અમદાવાદ" એ શિરનામે તરતમાંજ મોકલી આપવા. એ ઉપરાંત ખાતાનાં બીજાં પુસ્તકો પણ મંગાવવાં હોય તો તેની કિંમત તથા પોસ્ટેજ જોગાં નાણાં વધુ મોકલવાં. શીલીંગના ૧૧ આના અહિં મળે છે.

૪–વી. પી. ન સ્વીકારવાનું પરિણામ–જેઓ ગ્રાહકમાં રહેવાની સવેળા ના લખશે તેમને ઉપલું (૧૯૭૯નું છેલ્લું) પુસ્તક વી. પી. થી ન મોકલતાં સાદી રીતે જ મોકલાશે. પણ જેઓ સવેળા તેમ ન લખતાં વી.પી. આવેથી પાછું વાળશે તેઓ તેના પોસ્ટેજ, શ્રમ, બિગાડ, વગેરે બદલ તે પુસ્તક ઉપરનો સર્વ હક્ક ગુમાવશે.

ગ્રાહક રહેવાની ઇચ્છા છતાં કોઇ ખાસ કારણ કે ગફલતને લીધે જ જેમનું વી. પી. પાછું વળે, તેઓ તેમ લખી મોકલીને વાર્ષિક લવાજમ તથા રદ ગએલા ખર્ચ ૪૦ બદલના આઠ આના મોકલી આપશે એટલે તેમનું નામ નવા નંબરે ફરીથી નોંધી ૧૯૭૯ નું છેલ્લું પુસ્તક પણ તેમનાપર મોકલી અપાશે.

૫–તથા અમદાવાદનાં ગ્રાહકો વી. પી. બહુ પાછાં વાળે છે; માટે જેઓ પોતાનું લવાજમ આવતી દિવાળી અગાઉ કાર્યાલયમાં પહોંચાડશે તેમને જ નવા વર્ષનાં પુસ્તક મોકલાશે. રજીસ્ટર ખર્ચવાળા બે આના તેમની પાસે કમી લેવા ઉપરાંત મ. ઓ. ખર્ચના પણ ૦)॥ તેમને બચશે.

૬–લાયબ્રેરીઓ—લાયબ્રેરીઓ તરફથી લવાજમ આવેથી અથવા ગાયકવાડી લાયબ્રેરીઓના સંબંધમાં ત્યાંના લાયબ્રેરી ખાતા તરફથી લખાઇ આવેથી તેમને નવા વર્ષનાં પુસ્તકો મોકલાશે; અને ૧૯૭૯ નું છેલ્લું પુસ્તક તો નીકળેથી તરતજ તેમને બુ. પો. થી મોકલાશે.

૭–જવાબદારી—પુસ્તકો પહોંચવાની સર્વ જવાબદારી સંસ્થા ઉપર રાખવા ઇચ્છનારે રજીસ્ટર ખર્ચ માટે આઠ આના જુદા મોકલી આપવા જોઇએ, નહિ તો પુસ્તક પોસ્ટ ખાતામાં ગેરવલ્લે જતાં અહીંથી રવાનગીની તારીખ જણાવવા તથા પોસ્ટખાતાપર અરજી મોકલવાનું સૂચવવા ઉપરાંત વધુ બની શકશે નહિ.

સં. ૧૯૮૦ નાં પુસ્તકો:—સ્વામી રામતીર્થ ભાગ ૧૦ મો, (આ ભાગ આ વરસે અવશ્ય નીકળશે. સત્યાગ્રહ અને અસહકાર, નેપોલીયનનું મોટું ચરિત્ર, યોગી રામચરકનું આરોગ્ય વિષેનું ઉત્તમ પુસ્તક, ટુંકી વાતો, દૃષ્ટાંતસંગ્રહ, રૂશિયન વીરમંડળ, સત્ય નિબંધાવલિ, બંકિમકૃત ધર્મતત્ત્વ, લઘુલેખસંગ્રહ, ભગવાન બુદ્ધ, ટાગોરકૃત ભારતધર્મ, સંતવાણી સંગ્રહ, ભજન પ્રકાશ, ભારતીય નીતિ કથાઓ, મુસલમાન મહાત્માઓ, એમાંથી તેમજ વધુ પસંદગી જારી રહી તેમાંથી પણ બનશે તે તે ગ્રંથો નીકળશે.

નિવેદન.

વિવિધ ગ્રન્થમાળાના અં ૧૪૮ થી ૧૫૨ માં મહાત્મા ટૉલ્સ્ટૉયનું જીવનચરિત્ર ગ્રાહકોની સેવામાં રજુ થાય છે. હવે પછી ૧૯૦૮ ના [illegible] આવી રહ્યા તે એક પુસ્તકના રૂપમાં છપાવી બહાર [illegible] વી. પી. થી [illegible] વિનંતી [illegible] આ પૂર્વનાં પૂંઠાંમાં [illegible] હોય.

કોઇ પણ ચરિત્ર કે કંઇ અલૌકિક આત્મગુણવાળાનું હોય છે તો તે ઉપરથી મનુષ્યને એમ ભાન થાય છે કે આપણાથી તો તેવા મહાત્મા નહિ [illegible] વિશેષ ઉપકારક હોતું એક કારણ આ પણ મનાય છે. કે તેમાંના [illegible] મહાનુભાવો [illegible] દર્શાવવા કરતાં [illegible] વધારે દર્શાવ્યા છે. ભગવાન બુદ્ધ અને [illegible] જેવું ઉત્તમ જીવનચરિત્રો આ જગતમાં દુર્લભ છે પરંતુ તે [illegible] પણ એક યા બીજા પ્રકારે સાહિત્યમાં ઉત્તમ પંક્તિ [illegible] ઉપયોગી [illegible] જીવનચરિત્રો [illegible] ઉપકારક નથી. એમાં પણ [illegible] આત્મગુણોને [illegible] વિકાસ [illegible] ટૉલ્સ્ટૉય જેવા અસાધારણ પુરુષનું ચરિત્ર તો અનેક રીતે ઉપકારક છે.

એ મહાત્મા કે [illegible], જે [illegible] અને જે [illegible] વચ્ચે [illegible] તેને [illegible] તેઓ [illegible] અને બીજા આત્મગુણોમાં [illegible] એ [illegible] તેઓ કેવી રીતે [illegible] અને કેવી રીતે એક મહાન્ વિચારક, [illegible] તથા [illegible] કે એવી મહાત્મા [illegible] તેઓ [illegible] એ સર્વ [illegible] અત્યંત [illegible] છે.

આ પુસ્તકના [illegible] પ્રકરણો [illegible] માટે [illegible] નહિ [illegible] પરંતુ [illegible] તે [illegible] નથી અને તે [illegible] તેમનું તે [illegible] જ્ઞાન પણ [illegible] નહિ.

[illegible] "[illegible]" [illegible] અને [illegible] અને [illegible] અને [illegible] પણ [illegible] પણ [illegible] "[illegible]" [illegible] આવે છે.

[illegible] અને [illegible] છે તેમ

૩–આફ્રિકા વગેરે જે દૂરનાં સ્થળોએ વી.પી. જઇ શકતાં નથી, ત્યાંનાં ગ્રાહકોએ પાકાં પૂઠાંમાટે શિલિંગ આઠ, અને સાદાં પૂઠાંમાટે શિલિંગ સાડા છ "મેનેજર, સસ્તું સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય–અમદાવાદ" એ શિરનામે તરતમાંજ મોકલી આપવા. એ ઉપરાંત ખાતાનાં બીજાં પુસ્તકો પણ મંગાવવાં હોય તો તેની કિંમત તથા પોસ્ટેજ જોગાં નાણાં વધુ મોકલવાં. શીલીંગના ૧૧ આના અહિં મળે છે.

૪–વી. પી. ન સ્વીકારવાનું પરિણામ–જેઓ ગ્રાહકમાં રહેવાની સવેળા ના લખશે તેમને ઉપલું (૧૯૭૯નું છેલ્લું) પુસ્તક વી. પી. થી ન મોકલતાં સાદી રીતે જ મોકલાશે. પણ જેઓ સવેળા તેમ ન લખતાં વી.પી. આવેથી પાછું વાળશે તેઓ તેના પોસ્ટેજ, શ્રમ, બિગાડ, વગેરે બદલ તે પુસ્તક ઉપરનો સર્વ હક્ક ગુમાવશે.

ગ્રાહક રહેવાની ઇચ્છા છતાં કોઇ ખાસ કારણ કે ગફલતને લીધે જ જેમનું વી. પી. પાછું વળે, તેઓ તેમ લખી મોકલીને વાર્ષિક લવાજમ તથા રદ ગએલા ખર્ચ ૪૦ બદલના આઠ આના મોકલી આપશે એટલે તેમનું નામ નવા નંબરે ફરીથી નોંધી ૧૯૭૯ નું છેલ્લુ પુસ્તક પણ તેમનાપર મોકલી અપાશે.

૫–તાજા અમદાવાદનાં ગ્રાહકો વી. પી. બહુ પાછાં વાળે છે; માટે જેઓ પોતાનું લવાજમ આવતી દિવાળી અગાઉ કાર્યાલયમાં પહોંચાડશે તેમને જ નવા વર્ષનાં પુસ્તક મોકલાશે. રજીસ્ટર ખર્ચવાળા બે આના તેમની પાસે કમી લેવા ઉપરાંત મ. ઓ. ખર્ચના પણ ૦)॥ તેમને બચશે.

૬–લાયબ્રેરીઓ—લાયબ્રેરીઓ તરફથી લવાજમ આવેથી અથવા ગાયકવાડી લાયબ્રેરીઓના સંબંધમાં ત્યાંના લાયબ્રેરી ખાતા તરફથી લખાણ આવેથી તેમને નવા વર્ષનાં પુસ્તકો મોકલાશે, અને ૧૯૭૯ નું છેલ્લું પુસ્તક તો નીકળેથી તરતજ તેમને બુ. પો. થી મોકલાશે.

૭–જવાબદારી—પુસ્તકો પહોંચવાની સર્વ જવાબદારી સંસ્થા ઉપર રાખવા ઇચ્છનારે રજીસ્ટર ખર્ચ માટે આઠ આના જુદા મોકલી આપવા જોઇએ. નહિ તો પુસ્તક પોસ્ટ ખાતામાં ગેરવલ્લે જતાં અહીંથી રવાનગીની તારીખ જણાવવા તથા પોસ્ટખાતાપર અરજી મોકલવાનું સુચવવા ઉપરાંત વધુ બની શકશે નહિ.

સં. ૧૯૮૦ નાં પુસ્તકો:—સ્વામી રામતીર્થ ભાગ ૧૦ મો, (આ ભાગ આ વરસે અવશ્ય નીકળશે. સત્યાગ્રહ અને અસહકાર, નેપોલીયનનુ મોટું ચરિત્ર, યોગી રામચરણનુ આરોગ્ય વિષેનું ઉત્તમ પુસ્તક, ટુંકી વાતો, દૃષ્ટાંતસંગ્રહ, રશિયન વીરમંડળ, સત્ય નિબંધાવલિ, બંકિમકૃત ધર્મતત્ત્વ, લઘુલેખસંગ્રહ, ભગવાન બુદ્ધ, ટાગોરકૃત ભારતધર્મ, સંતવાણી સંગ્રહ, ભજન પ્રકાશ, ભારતીય નીતિ કથાઓ, મુસલમાન મહાત્માઓ, એમાંથી તેમજ વધુ પસંદગી જારી રહી તેમાંથી પણ બનશે તે તે ગ્રંથો નીકળશે.

નિવેદન.

વિવિધ ગ્રન્થમાળાના આ ૧૪૮ થી ૧૫૨ આ અંકરૂપે મહાત્મા ટૉલસ્ટૉયનું જીવનચરિત્ર વાચકવર્ગની સેવામાં સાદર થાય છે. હવે થોડું ૧૯૦૯ ના વર્ષ આઠ બાકી રહ્યા તે એક પુસ્તકના રૂપમાં છાપવા બાકી તરતમાં વી. પી. થી મોકલવા વિષેની સૂચના આ પૂર્વેનાં પૃષ્ઠોમાં આપેલ છેજ.

કોઈ પણ ચરિત્ર કે કથા અલૌકિક અદ્ભુતપણાવાળી હોય છે તો તે ઉપરથી આપણને એમજ લાગે છે કે આપણાથી તો તેવા થવાયજ નહિ. વાલ્મીકિરામાયણ વિશેષ ઉપકારક હોવાનું એક કારણ આ પણ મનાય છે, કે તેમાંના પાત્રોને તેના કર્તા મહામુનિએ દેવરૂપે દર્શાવવા કરતાં માનવરૂપે વધારે દર્શાવ્યા છે. ભગવાન રામચંદ્ર અને સીતાજીના જેવું ઉત્તમતમ માનવચરિત્રનું આ જગતમાં દૃષ્ટાન્ત જ પરંતુ ન જડ્યા પણ એક વા બીજા પ્રકારે ચારિત્રના ઉત્તમ પંથપર પ્રયાણ કર્યું, તેથી તેમજ દેશકાળ ઉપર અસાધારણ અસર ઉપજાવનારા આપણા જગતના મહાપુરુષોના જીવનચરિત્રો માનવસમાજમાટે ઓછાં ઉપકારક નથી. એમાં પણ છેક પામરતામાંથી પોતાના અવગુણોને હઠાવતે હઠાવતે સર્વત્યાગની સ્થિતિએ પહોંચેલા ટૉલસ્ટૉય જેવા અસાધારણ પુરુષનું ચરિત્ર તો અનેક રીતે ઉપકારક છે.

એ મહાત્મા કેવા દેશમાં, કેવા સમયમાં અને કેવા સંયોગો વચ્ચે જન્મ્યા હતા; તેને [illegible] તેઓ કેવી જાતનાં વ્યસનો અને બીજા અવગુણોમાં ફસાયા હતા, એ દુર્દશામાંથી તેઓ કેવી રીતે છુટ્યા અને કેવી રીતે એક મહાન્ વિચારક, પરોપકારી તથા સર્વત્યાગી મહાપુરુષ બન્યા, કે જેથી મહાત્મા ગાંધીજી જેવાના ગુરુસમાન તેઓ ગણાયા, એ સર્વ બીના ચારિત્ર્યપ્રિય વાચક બંધુઓએ અત્યંત મનન કરવા જેવી છે.

આ પુસ્તકનાં શરૂનાં પ્રકરણો કદાચ આપણા લોકોને માટે જરૂર આદર્શક નહિ થાય પરંતુ ચરિત્રનાયકના પાર્થિવજીવનનો ખ્યાલ તે વાંચ્યા વિના આવી શકે તેમ નથી અને તે ખ્યાલ ન આવે ત્યાં સુધી તેમનું તે પછીનું જીવન પણ ખરારૂપે તેવું સમજાય નહિ.

આત્મદૃષ્ટિમાં "યોગભ્રષ્ટ" આત્માનો દરજ્જો અન્ય સામાન્ય જીવો કરતાં ચઢતો હોય છે. નામરૂપાત્મક પદાર્થોની અસત્યતા, જડતા અને દુઃખરૂપતા સમજાઈ તના ઉપર ઉપરામતા આવી હોય; અને સચ્ચિદાનંદ પ્રભુ પ્રત્યે આસ્તિકતા તથા આત્મબુદ્ધિ ઉપજાવીને તે તરફનો અભ્યાસ શરુ થયો હોય; પણ અભ્યાસપૂર્ણ થતા પૂર્વેજ જેમનો દેહાન્ત થાય તેમને "યોગભ્રષ્ટ" કહેવામાં આવે છે.

આવા યોગભ્રષ્ટનો આગળનો અભ્યાસ અને વૈરાગ્ય ગીતામાં કહ્યું છે તેમ

પુનર્જન્મ. તેને પૂર્વજન્મની શુદ્ધિ અને [illegible] પ્રાપ્ત થતી આવે છે, અને [illegible] ને [illegible] ની ભાવના [illegible] છે. યોગ ભૂમિમાં [illegible] ઉત્તમ [illegible] પણ એમ [illegible] સુયોગ [illegible] છે. [illegible] અને [illegible] પરિણમે છે: તેમ યોગભ્રષ્ટ મનુષ્યનો તે [illegible] અને [illegible] પુનર્જન્મ. [illegible] અનુક્રમે અને તેમ મેળવીને પરિણમે [illegible] પ્રાકૃતિ [illegible] જન્મમાં [illegible] કહેવાય " [illegible] " [illegible] આવે છે.

[illegible] પણ [illegible] યોગભ્રષ્ટ [illegible] પુર્વોક્ત [illegible] છે [illegible] છે. [illegible] કહેવું [illegible] છે.

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

એવા અસામાન્ય પુરુષોના ઉપર જણાવ્યા જેવા સ્વદોષદર્શક શબ્દોને પકડી લઇ " જુઓ તેઓ પોતેજ આમ કહે છે " એમ કહીને તેમને ઉતારી પાડનારા તેમજ તેમને બીજી પણ અનેક રીતે કનડનારા મનુષ્યો પણ જગતમાં હોય છેજ. મ૦ ગાંધીજી જેવાના સંબંધમાં પણ એવાં પરાક્રમ (!) થતાં આપણે જોઇયે છીયેજ.

મહાત્મા ટૉલ્સ્ટૉયને પણ એવાઓ તરફની નિંદા અને કનડગત ઓછી નડી નથી; પરંતુ મહાજનોને તો એવી હરકતોમાં પણ ઘણી વખત ઉપકારજ રહેલો જણાય છે. વીશેક વર્ષપર ઉત્તરકાશીમાં (હિમાલયમાં ગંગોત્રીના માર્ગમાં એ એક યાત્રાનું સ્થળ છે.) ' રામાશ્રમ ' નામે એક જીવન્મુક્ત મહાત્માના સમાગમનું સૌભાગ્ય આ લખનારને પ્રાપ્ત થએલું. શ્રોત્રીયતા, બ્રહ્મનિષ્ઠા, વિરક્તિ, અષ્ટાંગ યોગમાં પણ પારંગતપણું, સરલતા અને એકાંતપ્રિયતાનો દુર્લભ સંયોગ એમનામાં થએલો હતો. જૂની ફાટલી ગોદડી, માટીનો ઘડો અને નાળિયેરનું ખપ્પર એ તેમની સ્થૂળ સંપત્તિ હતી. એકવાર પ્રસંગોપાત વાત નીકળતાં તેમણે કહેલું કે–" અહીંના બ્રાહ્મણો આ શરીરતરફ બહુજ ભાવ રાખતા; પણ તેમના જેવો બાહ્યાચાર અને આભડછેટનો ધર્મ પળાતો તેમણે ન જોયો એટલે તેઓ કહેવા લાગ્યા કે, સ્વામીજી, આવું રાખશો તો પછી આપના બ્રાહ્મણ શરીરને અમે (બ્રાહ્મણો)કાંધે પાડીશું નહિ. મને તો તેમની એ સજા સજા નહિ પણ મહેરબાની રૂપજ દેખાઇ; અને તેથી કબીરજીની પેઠે "મિટ્ટી ભરખે જનાવરાં, સહજ ભંગારા હોય. " એવી મતલબનો ઉત્તર વાળી તેમને ધન્યવાદ આપ્યો. "

શ્રીયુત પ્રભાકર શ્રીપત ભસે તરફથી મરાઠીમાં પાંચ ખંડમાં નીકળેલા કાઉન્ટ ટૉલ્સ્ટૉયના ચરિત્ર ઉપરથી આ પુસ્તક શ્રીયુત ગોવર્ધનદાસ કહાનદાસ અમીનને હાથે અનુવાદિત થયું છે. સંપાદકને એમાં જ્યાં જ્યાં સામાન્ય જેવું વિવેચન અને પુનઃકથન વગેરે જણાયું ત્યાં ત્યાં તેને ટુંકાવીને તેમજ કમી કરીને, તથા કઠિન, અપરિચિત કે અસ્પષ્ટ જેવા શબ્દો તથા વાક્યો જણાયાં ત્યાં ત્યાં યથામતિ સંશોધન કરીને આ પુસ્તકને બને તેટલું સારભૂત, સરલ અને સ્પષ્ટ બનાવવા તેણે યત્ન કર્યો છે. જોડણીની બાબતમાં પણ પ્રૂફ જોનારાઓ બનતી કાળજી રાખે છેજ; છતાં પૂર્ણતા તો એક પ્રભુમાંજ હોવાથી જે સજ્જનો દ્રષ્ટિદોષથી અને બીજાં કારણોથી એમાં રહેવા પામેલી ભૂલો વગેરેની સુધારણા લખીમોકલશે, તેમનો ઉપકાર માની તેનો યથાશક્ય ઉપયોગ પુનરાવૃત્તિ પ્રસંગે કરાશે.

આ પુસ્તક બહુ જાડું ન થાય તેટલામાટે તેનું કદ મોટું (રૉયલ ૧૬ પેજી કરતાં મોટું લખાણ આવી રહે તેટલું) રાખવામાં આવ્યું છે. આની પૂર્વનાં

પોતાને કબિર, દાસ, વગેરે કહે છે; અને આ સમયમાં સાચા મહાજનો કરતાં અનેક પ્રકારે તેમની નાટકી નકલ કરી લોકોનાં મન આકર્ષનારા સ્વાર્થસાધુઓ સેંકડો ગણા વધારે છે.

પુસ્તોમાં આવતને વર્ષે વિવિધ ગ્રંથમાળાનાં ગ્રાહકોને હેતું વાંચન આપવાની જે વણ ભણાવી છે તેમાં પણ બનતાં સુધી આવા દર્શનીય પુસ્તકો અપાશે.

શ્રીયુત ભટ મહાશયે પોતાના પુસ્તકનું ભાષાંતર કરવાની પરવાનગી [illegible] પૂર્વક આપી છે તેને માટે આ સ્થળે તેમનો સપ્રેમ આભાર માનવામાં આવે [illegible] આ ભલા ગૃહસ્થ મરાઠીભાષામાં "ભારત ગૌરવ ગ્રંથમાળા" ૧૦-૧૨ વર્ષ [illegible] ચલાવે છે. એ માળાના પુસ્તકો મરાઠી વાચકવર્ગમાં સારો આદર પામેલાં છે. [illegible] સ્થાયી ગ્રાહકો છે. આ ગ્રાહકો તેમનાં પુસ્તકોનું સારું જેવું મૂ[illegible] આપવા ઉપરાંત પ્રત્યેક પુસ્તક તેમને વી. પી. મળે છે તેનો ખર્ચ પણ ભોગવે [illegible]

મરાઠીભાષામાં ગ્રાહકોની સારી સંખ્યા ધરાવનારી બીજી પણ ગ્રંથમાળાઓ [illegible] તેમજ માસિકપત્ર નીકળે છે. તે દર્શાવી આપે છે કે કૃષિ અને વ્યાપારકુશળ [illegible] ગુજરાતવાસીઓ કરતાં મહારાષ્ટ્રીય લોકો ઓછા ધનવાન છતાં પણ તેઓમાં [illegible] સાહિત્યની અભિરુચિ કેટલી વિશેષ છે.

[illegible] બન્ને, એમ નમ્રતા અને સાદાઈ જોવા જેવાં છે. મુંબઈમાં ગીરગામ [illegible] ભાડાની એક નાની જેવી જગ્યામાં રહીને એવી જામેલી ગ્રંથમાળાના લેખક, પ્રકાશક, કારકુન, કારકુન અને વેચનાર તરીકેનું સર્વ કાર્ય તેઓ એક પણ નોકર રાખ્યાવિના પોતાના એ નાના ઘરમાંજ રહીને બજાવ્યા કરે છે.

વિવિધ ગ્રંથમાળાના ગ્રાહકો ઉપરાંત છૂટક લેનારાઓને પણ આ પુસ્તક [illegible] છપાવી [illegible] નકલ જેટલા માટે તેની એકંદર પ્રત ૬૩૦૦ છપાવી છે. એમાંની [illegible] પ્રત [illegible] ધનાઢ્ય આર્થિક મદદ માટે મૂળ ઉદારદિલના અને દાદ [illegible] ગ્રંથમાળાના નિત્યના [illegible] અંબાલાલ તરફથી ઉછી દામ રૂ. ૧૫૦૦) ની [illegible] ગઇ છે [illegible] તેમજ આ પુસ્તકનો અનુવાદ યથાશક્ય કાળજી [illegible] માટે અનુવાદક બંધુને પણ ધન્યવાદ ઘટે છે.

[illegible] વાચકોને તેમાંથી સ્વચરિત્ર માટે વિચારવા તથા [illegible] અને પ્રેરણાઓ મળી આવ્યા વિના નહિ રહે. [illegible] તરીકે [illegible] પત્ની પ્રત્યે, પિતા તરીકે સંતાનો પ્રત્યે [illegible] તરીકે બંધુઓ પ્રત્યે, પ્રજા તરીકે સમ્રાટ [illegible] મુસાફર તરીકે મુસાફરો પ્રત્યે અને દયાળુ [illegible] કેવું ઉત્તમ, પ્રેમાળ, સરળ અને નીડર [illegible] એવી ઉત્તમ અસર વાચક બંધુઓના [illegible] એવી ભાવના સહિત હું વિરમું છું.

ભિક્ષુ–અખંડાનંદ

શુદ્ધિપત્ર

પૃષ્ઠ	પંક્તિ	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૨	૨૨	પ્રપાત	પ્રપાત્ર
૪	૧૧	હવો	કવો
૧૫	૧૨	પાતાનું	પોતાનું
૧૭	૨૩	માક	માકં
૧૯	૨૮	મગનું	માગનું
૨૨	૨૬	અમ	અમે
૨૫	૭	ઠીકમ	ઠીક્મ
૩૩	૬	મોક્ષનુંપનુ	મોક્ષઆપનુ
૩૫	૩	પ્રામે	પામે
૩૮	૨૧	તેને	તેનો
૫૮	૨૩	કૃષ્ણ મનાવીશ	મનાવત
૬૭	૧૪	નૈ	ને
૬૮	૧૮	હતો હતો	હતો
૧૦૫	૩	મનુમિત અને	મનુમિત
૧૦૫	૪	[illegible]	[illegible]
૧૧૧	૨૦	[illegible]	[illegible]
૧૪૩	૧૨	[illegible]	[illegible]
૧૩૬	૦૩	[illegible]	[illegible]
૧૫૭	૩૫	[illegible]	[illegible]
૩૧૦	૦૭	[illegible]	[illegible]
૩૧૦	[illegible]	[illegible]	[illegible]
૩૩૬	૧૮	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]

પંક્તિ	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૭	[illegible]	[illegible]
૩	ધમ	ધર્મ
૨૭	[illegible]	[illegible]
૧	[illegible]	[illegible]
૨૨	[illegible]	[illegible]
૬	[illegible]	[illegible]
૬	[illegible]	[illegible]
૧૧	[illegible]	[illegible]
૭	[illegible]	[illegible]
૨૮	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]
૧૪	[illegible]	[illegible]
૩	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]
૧૦	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]
૪	[illegible]	[illegible]
૧૦	[illegible]	[illegible]
૨૮	[illegible]	[illegible]

અનુક્રમણિકા.

सुप्रसिद्ध रशीयन महात्मा

काउन्ट टॉल्स्टॉय

प्रकरण १ लुं—पूर्ववृत्तांत.

ટૉલ્સ્ટૉય ખાનદાન રૂશિયાના ઇતિહાસ ઉપરથી જણાય છે કે, ઇ. સ. ૧૩૫૩ માં ઇંડ્રીસ નામનો એક ગૃહસ્થ પોતાના [illegible] અનુ- [illegible] ઍલ્ડીઆમાંથી આવ્યો હતો. એ ઇંડ્રીસના પુત્રનો પુત્ર [illegible] હતો. તેના ઉપર [illegible] [illegible] [illegible] કરી અને તેના [illegible] તેને [illegible] 'ટૉલ્સ્ટૉય' એવું [illegible] હતું.

[illegible] ઇ. સ. ૧૬૪૫ થી [illegible] રૂશિયાનો વિશ્વાસપાત્ર ઇતિહાસ [illegible] ઇ. સ. ૧૬૪૫ મ. [illegible] રૂશિયામાં "પીટર ટૉલ્સ્ટૉય" નામે એક સુપ્રસિદ્ધ પુરૂષ થઇ ગયો છે. એ વખતે બાદશાહ પીટર અને તેની બહેન [illegible] [illegible] પીટર ટૉલ્સ્ટૉય પ્રથમ [illegible] હતો, પણ [illegible] તે બાદશાહના પક્ષમાં [illegible] હતો. તે [illegible] [illegible] બાદશાહનો પ્રિય પણ થયેલો હતો.

[illegible] મુખ્ય અધિકાર પીટરને મળેલો હતો [illegible] પોતાનું જીવન પણ સારી રીતે [illegible] [illegible] તેને રસ્તા [illegible]

કળાનો અભ્યાસ કરવા લાગ્યો હતો. ઇ. સ. ૧૭૦૧ માં કૉન્સ્ટૉન્ટીનોપલના તુર્કી દરબારમાં તેને વકીલ તરીકે નીમવામાં આવ્યો હતો અને ત્યાંથી ઇ. સ. ૧૭૧૪ માં પાછો ફર્યો ત્યારે તેની નિમણુક પ્રધાનમંડળીમાં કરવામાં આવી હતી. આ પછી બાદશાહ પીટરે હૉલૅન્ડ અને ફ્રાન્સમાં પ્રવાસ કર્યો તેમાં પીટર ટૉલ્સ્ટૉય સાથે હતો. એ પછી તેને હાથે એક અનુચિત બનાવ બન્યો. બાદશાહ પીટર અને તેના પુત્ર અલેક્સીસ વચ્ચે અણબનાવ હતો. અલેક્સીસ રૂશીયામાંથી નાસી જઇ એક ઉપપત્ની સાથે નેપલ્સ તરફ રહેતો હતો. પીટર ટૉલ્સ્ટૉયે એ સ્ત્રીને વશ કરી લઈ અલેક્સીસને રૂશીયામાં બોલાવ્યો અને ગુપ્ત રીતે તેનો વધ કરાવ્યો. એ કાર્યના બદલામાં બાદશાહ તરફથી તેને પુષ્કળ જમીન જાગીર અને મોટા અધિકાર મળ્યા. એ પછી કૅથેરાઇન રાણીના રાજ્યાભિષેક પ્રસંગે તેને વંશપરંપરા માટે કાઉન્ટની પદવી મળી.

પીટર બાદશાહના મૃત્યુ પછી કૅથેરાઇનને ગાદીપર લાવનારાઓમાં પીટર ટૉલ્સ્ટૉય મુખ્ય હતો. કૅથેરાઇન રાણીને ગાદી મળ્યા પછી જે મુખ્ય સાત અધિકારીઓના હાથમાં રાજ્યની સર્વ સત્તા હતી, તેમાં પીટર ટૉલ્સ્ટૉય પણ હતો. આ વખતે મેન્સીકૉફ નામના એક મુખ્ય અધિકારી સાથે તેને અણબનાવ થવાથી, તેણે કાઉન્ટ પીટરને શ્વેત સમુદ્રના એક બેટમાં હદપાર કરી તેની સર્વ માલમિલ્કત સરકારમાં જપ્ત કરી હતી અને એજ બેટમાં ૮૪ વર્ષની ઉમ્મરે તેનું મરણ થયું. તે મેન્સીકૉફને પણ પછી થોડાજ દિવસમાં હદપાર થઇ સૈબીરીયામાં મૃત્યુને શરણ થવું પડયું હતું.

ઇ. સ. ૧૭૭૦ માં આ કુટુંબની કાઉંટ પદવી પીટર ટૉલ્સ્ટૉયના પૌત્રને પુનઃ પ્રાપ્ત થઇ. પીટર ટૉલ્સ્ટૉયનો પ્રપાત્ર એલીયાસ ટૉલ્સ્ટૉય આપણા ચરિત્રનાયકનો દાદો હતો.

ઇંગ્લાંડમાં એવો કાયદો છે કે, ઉમરાવની પદવી પાટવી વારસજ ભોગવી શકે; પણ રૂશીયામાં કુટુંબના પ્રત્યેક પુત્ર પુત્રીને એ પદવી પોતાના નામ આગળ રાખવાનો હક્ક હોય છે; આથી એકજ સમયે તે પદવી ધારણ કરનારાં અનેક સ્ત્રી પુરૂષ હોય છે.

આપણા ચરિત્રનાયક " લીયો ટૉલ્સ્ટૉય " ના પ્રપિતા એલીયાસ ટૉલ્સ્ટૉય ઉદાર, ભોળો અને ખર્ચાળ હતો. તે ઉડાઉ હોવાથી થોડાજ દિવસમાં તેણે પોતાના અને પોતાની ધનવાન પત્નીના ધનનો નાશ કર્યો. છેવટે નિર્વાહ માટે તેને સરકારી નોકરી કરવાની ફરજ પડી. ટૉલ્સ્ટૉય કુટુંબ રૂશીયામાં વજનદાર હોવાથી અને લાગવગ સારી મળવાથી એલીયાસને કઝાન પ્રાંતના ગવર્નરની જગ્યો મળી. આ વખતે રૂશીયામાં સરકારી અધિકારીઓ લાંચ આપ લેમાં વિશેષ

[illegible] નહિ.

[illegible] કરી ... [illegible]

[illegible] પછી ... [illegible], અને તેનાં [illegible]

[illegible]

[illegible] નીતિના [illegible] વિષે કે [illegible] [illegible] કરે છે, [illegible] [illegible] [illegible] છે, [illegible]

[illegible] પછી હતી [illegible] [illegible] હતી: [illegible] પછી [illegible]

[illegible] પોતાની [illegible] [illegible] સર્વ [illegible] [illegible] હતી. [illegible] [illegible] પોતાના [illegible] છે –

[illegible] જીવન [illegible] [illegible] તેઓ [illegible] [illegible] [illegible] પણ [illegible] [illegible] પરંતુ [illegible] નથી. તેમનો સ્વભાવ [illegible] નથી એમ [illegible] [illegible] સાથે તેમને વિશેષ [illegible] અધિકારી પાસે પણ તેમને [illegible] નહિ પણ એક પ્રસંગે તે [illegible] [illegible] બોલતા

તેમના એવા સ્વભાવથી મારા હૃદયમાં તેમના માટે અત્યંત પૂજ્યભાવ ઉત્પન્ન થએલો છે.'

લીયો ટૉલ્સ્ટૉયની માતાનું કુટુંબ પણ રૂશીયામાં વજનદાર ગણાતું હતું. રૂશીયાના ઇતિહાસમાં પહેલા રાજા તરીકે જે રૂરિકનું નામ નિયત થએલું છે, તેની સાથે વૉલ્કોનસ્કી કુટુંબનો સંબંધ જોડાએલો હતો; તેથી સ્વાભાવિક રીતેજ ટૉલ્સ્ટૉયનો દાદો (માતાના પિતા) પ્રિન્સ નીકોલસ વૉલ્કોનસ્કી મુખ્ય સેનાપતિના સ્થાન સુધી ચઢ્યા હતો; પણ કૅથેરાઇન રાણીના કૃપાપાત્રમાંના એક સરદારની ભત્રીજી સાથે લગ્ન કરવાને તે નાકબૂલ થવાથી રાણીએ તેને નોકરીમાંથી દૂર કર્યો હતો. [illegible] નોકરીમાંથી છૂટયા પછી તે "યાસનાયા પોલીયાના" માં પોતાના વતનમાં આવી રહ્યો હતો. ત્યાર પછી થોડા વખતમાંજ તેની પત્ની મરણ પામી હતી. તેને એકજ પુત્રી હતી અને એજ આપણા ટૉલ્સ્ટૉયની માતા છે.

પ્રિન્સ નીકોલસ વૉલ્કોનસ્કીનું એક જુનું ચિત્ર ટૉલ્સ્ટૉય કુટુંબમાં છે. લીયો ટૉલ્સ્ટૉયનો ચહેરો તે ચિત્રની સાથે વિલક્ષણ સામ્યતા ધરાવતો જણાઈ આવે છે. ઉચું અને વિશાળ કપાળ, ઘટ્ટ મુચ્છાદાર ભ્રમરો અને ઝીણી, ઉંડી તથા માંજરી આંખોમાં તેઓ વચ્ચે બહુજ મળતાપણું છે.

પ્રિન્સ નીકોલસ ઇ. સ. ૧૮૨૦ માં મરણ પામ્યા પછી બે વર્ષે તેની પુત્રીનું લગ્ન નીકોલસ ટૉલ્સ્ટૉય સાથે થયું. પોતાની માતા વિષે લીયોએ નીચે પ્રમાણેની માહિતી આપી છે:—

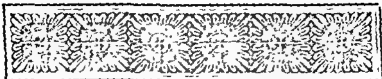
" મારી માતા વિષે મને વિશેષ કંઇ સ્મરણ નથી. તે મૃત્યુ પામી ત્યારે હું દોઢ બે વર્ષનો હતો. તેનું એકાદ ચિત્ર પણ મારા જોવામાં આવ્યું નથી; તેથી તેનો ચહેરો કેવો હશે તેની કલ્પના પણ મને નથી. મને લાગે છે કે, એક રીતે એ પણ ઠીક થયું છે; કારણ કે હવે માતા તરીકે મારા મનમાં જે મૂર્તિ ઉભી કરું છું, તેમાં સર્વ સૌંદર્ય અને પવિત્રતાનો ભાવ હું ભરું છું. મારી માતાના વર્તન વિષે મને પ્રત્યક્ષ માહિતી લેશમાત્ર નથી પણ તેના સંબંધી જે વાતો મેં કર્ણપરંપરાથી સાંભળી છે તે પરથી મને લાગે છે કે તે સ્નેહાળ અને હુશીઆર હોવી જોઇએ."

ટૉલ્સ્ટૉયની માતા સુશિક્ષિત હતી અને તેને પાંચ ભાષા બોલતાં આવડતી હતી. બાળકોને વાતો કહેવામાં તે નિપુણ હતી. નવી નવી વાતો જોડી કહેવામાં તે એવી તો કુશળ હતી કે, મોટી બાઈઓ અને બાળકો પણ તેની વાતો સાંભળવા કલાકો ને કલાકો સુધી બેસી રહેતી. સ્વભાવે તે ક્રોધી હતી પણ નિરભિમાન તે આત્મનિગ્રહી હતી. કેટલી ને ક્રોધાવેશ થઇ જતો પરંતુ તેનું હૃદય અને

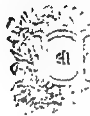
છે કે, અમારા ઘરના ઓટે હું મારી બહેનનો હાથ પકડી ચડતો અને ત્યાં અમે બંને પૂજ ધીમાસરની કરતાં પછી મને થીઓડોર પાસે લઇ જવામાં આવતો. હું પાંચ વર્ષનો થયો પછી મને થીઓડોરને સ્વાધીન કરવામાં આવ્યો; પણ મને લાગે છે કે, એજ વખતથી મારો નૈસર્ગિક આનંદ કરમાવા લાગ્યો. થીઓડોર અને મારા મોટા ભાઇ મને સમજાવતા કે, હવે હું મોટો થયો છું તેથી મેં જઈ છોકરીઓ અને સ્ત્રીઓમાં રમવું યોગ્ય નથી; પણ હું મોટો થયો છું એ વાત મારા મનમાં આવતી નહિ. તેજ વખતે માનવ જીવન એ ખરેખર સુખકર રમત ન હોઇ એક મોટો ગંભીર પ્રસંગ છે, એ કલ્પનાનું બીજ મારા ચિત્તમાં રોપાયું કે શું તે કોણ જાણે!"

આપણે આગળ જણી ચુકયા છીએ કે એલીઝાબેથના મરણ પછી નીકોલસની માતા સિવાય ટાશીઆના નામની એક દૂરની સગામાં સ્ત્રી કુટુંબમાં હતી. એનું પુરૂં નામ ટાશીયાના અલેકઝાંડ્રોના હતું. એને સર્વ બાળકો બાઇ કહેતાં. એ અનંત માયાળુ સ્ત્રી હતી. લીઓ ટાલ્સ્ટોયની માતાના મરણ પછી એણેજ સર્વ બાળકોને માતા પ્રમાણે ઉછેર્યા અને એને લીધેજ લીઓ ટૉલસ્ટૉયની બાલ્યાવસ્થા સુખમાં પસાર થઇ; એટલુંજ નહિ પણ એના અતિ શુદ્ધ વર્તનથી ટૉલ્સ્ટૉયમાં કેટલાક સદ્‌ગુણનું બીજારોપણ પણ થયું.

प्रकरण २ जुं-बाल्य तथा युवावस्था.

[illegible] દયારામનો જન્મ [illegible] (વાઘનાથાપોળીયાનામા [illegible] જે દેખાવનું સર્વ રત્ન [illegible] તેમના માતા [illegible] અને [illegible] દશાના [illegible] બાળક [illegible] ગામની [illegible] સારી [illegible] ત્યાં [illegible] એક નદી હોવા ઉપરાંત [illegible] છે. [illegible] કુટુંબનું ઘર જુની પઢ-[illegible] દીવાલ અને ચાર ખુણે ચાર [illegible] છે. [illegible] અહર્નિશ [illegible] સિપાહીઓનો પહેરો રહેતા [illegible] વિશેષ [illegible] હોવાથી [illegible] મનમા [illegible] અભિમાન અને નિર્ભયા [illegible] બીજ [illegible] ઉત્પન્ન કરવા અતિશય પ્રબલ [illegible] પણ [illegible] અભિમાન [illegible]

[illegible] આ કુટુંબમાં ઘણાં [illegible] આવેલી [illegible] પોતાના [illegible] હતી. એ શ્રી [illegible] તેને [illegible] કરીને [illegible] તેને [illegible]

[illegible] ઉછેરવામાં આવે છે કે અતિ સુંદર [illegible] કેશ, [illegible] અને વદન પર [illegible] અર્થાત્ તે સુન્દ-[illegible] તેના [illegible] નથી. તેના મુખપર [illegible] નેત્રનું [illegible] સ્મરણમાં છે."

[illegible] બે હતી અને એક [illegible] હતી. વડીલો તરફ [illegible] વિશેષ [illegible] હતો, પણ [illegible] પર

નિષ્કામ પ્રેમ હતો. તેથી અમારો પ્રેમ પણ તેના પર વધારે [illegible] નહીં. આખુથી [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] મનમાં તેમ પ્રેમ [illegible] [illegible]. તેમજ [illegible] તેને [illegible] મન મને [illegible] વાસ્તવિક રીતે તેની સાથે અમારો શું સંબંધ હતો ? અને [illegible] નહીં [illegible] જોયું તો [illegible] છે કે તે [illegible] પણ [illegible] હતી.

“ [illegible] બાળપણમાં મને જે શિક્ષણ [illegible]. તેની [illegible] [illegible] મારી ઉપર [illegible] છે. તેમ [illegible] કેટલું [illegible] છે તે મેં તેનાથીજ [illegible]. તેણે મને [illegible] નથી; પરંતુ તે [illegible] તેની [illegible] વર્તણુંકમાં [illegible] [illegible] તેની [illegible] આશ્ચર્યકારક દૃઢ અસર કરી. [illegible] પ્રેમ [illegible] ઉત્તમ કાર્ય કેટલું સામર્થ્ય છે, તેનો મને [illegible] અનુભવ [illegible]. અને એવી રીતે કેવું શિક્ષણ મને મળ્યું.”

રશીઆનાં શ્રીમંત કુટુંબોમાં જર્મન અને [illegible] ભાષા [illegible] માટે તે તે [illegible] શિક્ષક પોતાના [illegible] માટે [illegible] છે એ રીતિને અનુસરી નીકોલસ ટોલ્સ્ટોયે જર્મન અને ફ્રેંચ ભાષા શીખવવા માટે [illegible] એક શિક્ષકની યોજના કરી હતી. આ શિક્ષકે ટોલ્સ્ટોયને ઉત્તમ પ્રકારે ભાષાનું જ્ઞાન આપ્યું. એની શિક્ષણપદ્ધતિ કેવળ [illegible] ન હતી. તે નિત્ય [illegible] [illegible] તે તે ભાષાનું જ્ઞાન પોતાના વિદ્યાર્થીઓને આપતો. આ શિક્ષક પણ સજ્જન, માયાળુ અને [illegible] તેથી તેણે પોતાના વિદ્યાર્થીઓમાં પણ તે ગુણોનું બીજારોપણ કર્યું.

ટોલ્સ્ટોય પોતાના પ્રિય [illegible] નીકોલેસ [illegible] [illegible] એ [illegible] તેમને ઘણો પ્રેમ અને આદર હતો. તેના વિષે ટોલ્સ્ટોય કહે છે:-

“ નીકોલો [illegible] પણ [illegible] અસાધારણ આદર હતો અને [illegible] પણ તે એક અસાધારણ પુરુષ [illegible]. તેનામાં જે [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] સંસ્કાર [illegible] એમ પ્રસિદ્ધ સંસ્કાર [illegible] છે [illegible] [illegible] છે. [illegible] [illegible] [illegible] આવે છે, પણ સંસ્કાર [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] છે તે [illegible] નહિ આવતા [illegible] [illegible] [illegible] છે તેમ સંસ્કાર [illegible] [illegible] નીકોલસમાં અભિમાન [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] નહતું. [illegible] તેને માટે સારું [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] નહિ [illegible] સંસ્કાર [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] હતો. ? [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] અને સાથ [illegible]

[illegible] પણ એ હતું કે, આટલો ગુણસંપન્ન હોવા છતાં તેનામાં અભિ[illegible] રીતે પણ નહતું. તેની કલ્પનાશક્તિ એવી વિશાળ હતી કે, કોઈપણ વાતની પૂર્વાપર વિચાર નહિ હોવા છતાં, પ્રસંગાનુરૂપ નવી વાતો, તે વાત કરતાં કરતાં રચતો. અને તેમાં ખુબી એ હતી કે એવી રીતે વાત બનાવી કહેવામાં તેને [illegible] કે ભ્રમ લાગતો નહિ. તે એવી મિથ્યાકલ્પિત વાતો બનાવતો કે, તે બના[illegible]વેલી ન હોય પણ બનેલી વાત છે, એમ સાંભળનારને લાગતું. તેને [illegible] [illegible] પર [illegible] હતો કદિ કદિ તે જુનાં ચિત્ર કરતો અને તેમાં મનને [illegible] [illegible] તેની જ્યારે ગુણગ્રાહી બનતો."

તે કહેતો કે સર્વ મનુષ્યોને સુખી કરવાનો ઉપાય શોધવો [illegible] [illegible] એ ઉપાય અવલંબન મનુષ્યો કરશે તો સર્વ વ્યાધિ નષ્ટ થશે. [illegible] [illegible] અને [illegible] [illegible] તો સર્વ મનુષ્યો સુખી જીવન ગાળે. વળી તે કહેતો કે, [illegible] [illegible] એક જાતની લીલી લાકડીપર કોતરાઈ રાખ્યું છે. એ લાકડી [illegible] [illegible] મારૂં શબ પુરવું એમ મેં કહી રાખ્યું છે."

[illegible] [illegible] ફ્લોરેન્સ વિષે પણ ડીકેન્સના મનમાં કૌતુક અને પ્રેમ વસ્યાં [illegible] ફ્લોરેન્સ અથવા સ્ટોબા સબંધી સ્વપ્નાઓ અને અભિમાની વૃત્તિઓ હતી [illegible] [illegible] લખે છે:—

મને યાદ છે કે, મારે સ્ટોબા જોવા જવું. તેનું મોહક વદન, તેનાં ગીત અને [illegible] [illegible] વૃત્તિથી મારામાં વિલક્ષણ મોહ ઉત્પન્ન થયો હતો તે એટલે [illegible] કે [illegible] [illegible] પણ મને પ્રિય લાગતો. મારા પોતામાં રહેલી ભ્રાન્તી [illegible] [illegible] હતો. કદાચિત એટલેજ મારા જીવનમાં જે આનંદી [illegible] [illegible] દેખાતી એવી તે નહતી. સ્ટોબાને લોકો સારા અને મને [illegible] નહિ એટલેજ કે પછી કોઈ જાતે હા કહ્યુથી, પરંતુ તેના જેવા થવું [illegible] [illegible] મારો તેના પર ખાસ પ્રેમ ન હતો. મારો ખરો પ્રેમ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] કે, સ્ટોબા વિષે મને ચમત્કારિક કૌતુક લાગતું."

[illegible] [illegible] ત્રીજા ભાવ ડીમોક્રીટસ અથવા મરિક વિષે વિશેષ [illegible] [illegible] નહિ.

[illegible] [illegible] [illegible] કુકેયા—ટેમેક્રેટ નામની એક છોકરી ડોલકરાય [illegible] [illegible] [illegible] હતી ડીકેન્સના પિતાના એક સ્નેહીની ઉપપત્નીથી તેનો [illegible] [illegible] [illegible]

[illegible] [illegible] [illegible] અને ઘરના નોકરવર્ગ વચ્ચે પણ સારો સ્નેહભાવ હતો. [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] સાથે સમાગમ તેમની જાતોને ખોરાક પેસુરોએજ [illegible] [illegible] હતી. [illegible] [illegible] અને પૈસાના લેવામાં આવેલા ગુલામો વચ્ચે

માત્ર નામ સિવાય કંઈજ ફેરફાર નહતો. એ લોકોની સ્થિતિ એવી હતી કે, જમીનદારની આજ્ઞા પ્રમાણે ચાલવું અને તે આપે તેજ ખાવું. સ્વેચ્છા પ્રમાણે તેમને કાંઈ પણ કામ કરવાની છુટ નહતી; એટલુંજ નહિ પણ તેમનાં લગ્નસુદ્ધાં જમીનદારની આજ્ઞાથી થતાં. તેમના હાથે કંઈ ચૂક થતી તો કચેરીમાં આવે તેવી શિક્ષા કરવાનો જમીનદારોને હક હતો. આવી અવસ્થામાં જમીનદાર અને ખેડુતોમાં એક બીજા પ્રત્યે પ્રેમનું દર્શન ન થાય તેમાં કંઈ નવાઈ જેવું નહતું; પરંતુ તેમાં ટૉલ્સ્ટૉય કુટુંબ અપવાદરૂપ હતું. ટૉલ્સ્ટૉય એક સ્થાને કહે છેઃ—

" મારા પિતા, મારાં દાદી સાથે સોફાપર કેટલીક વખત રમવા બેસતા. એ વાતનું સ્મરણ હજુ પણ મને થાય છે અને મોટી ગમ્મત પડે છે. મારા પિતા સર્વસાથે નમ્રતા અને સૌજન્યથી વર્તતા. પોતાની વૃદ્ધ માતાની આજ્ઞાનું તેમણે કદિ ઉલ્લંઘન કર્યું નથી. રમતાં રમતાં વચ્ચેજ તપખીરની ચપટી સૂંઘનારી મારી વૃદ્ધ દાદીની મૂર્તિ અદ્યાપિ પણ મને યાદ આવે છે. એક વખત અમારો નોકર ટિખન પગનો અવાજ થવા ન દેતાં પિતાની ઓરડીમાં ધીમે રહી પેસતો હતો. તેનું પ્રતિબિંબ દીવાલપરના આરસામાં મારા પિતાએ જોયું. તે તેમણે દાદીને અને અમો સર્વને ધીમે રહી બતાવ્યું અને અમે સર્વ હસવા લાગ્યાં. ટિખન પિતાની કોથળીમાંની તંબાકુ ચોરવા જતો હતો એ તે જાણતા હતા; પણ એવા અપરાધ માટે પણ તેમણે તેને કોઇપણ જાતની શિક્ષા કરી નહિ. મારા પિતાની આ દયાળુતાની મારાપર બહુ અસર થઈ છે. તેમના માટે મારા હૃદયમાં જે નિઃસીમ પ્રેમ અને આદરબુદ્ધિ ઉદ્ભવ્યાં તેનું કારણ તેમની આવી કોમળતાજ છે. "

ટૉલ્સ્ટૉયને ઘેર હમ્મેશ વૈરાગીઓ આવી ઉતરતા તે પહેલાં કહી ગયાજ છીએ. તેમના વિષે ટૉલ્સ્ટૉય કહે છેઃ—

" અર્ધા ગાંડા, સાધુ, યાત્રાળુ, વગેરે અમારે ઘેર આવતા. વડીલો અમને કહેતાં કે તેમની સાથે સદ્ભાવથી વર્તવું જોઇએ. તેમના એ કથનનું રહસ્ય મને તે વખતે સમજાયું નહતું; પણ હવે તે સારી રીતે મારા લક્ષમાં આવ્યું છે. એ વૈરાગીઓમાં કેટલાક લુચ્ચા અને કેટલાક અર્ધા ગાંડા પણ હોય છે એ ખરું; પણ એવી સ્થિતિમાં તે કયા સાધ્ય માટે રહે છે કે ભમે છે, તે પણ આપણે લક્ષમાં લેવું જોઇએ. તેમનું ધ્યેય ભલે અશક્ય કોટીનું જણાય; પરંતુ તે અત્યુચ્ચ હતું એમાં તો શંકાજ નથીઃ અને એ વર્ગના સહવાસથીજ અજાણતાં એ ધ્યેય મારામાં પણ ઉત્પન્ન થયું, એ મારાપર તેમનો મોટો ઉપકારજ થએલો હું સમજું છું. " અતિ ઉચ્ચ સાધ્ય સિદ્ધ કરવા માટે કષ્ટ સહન કરવા ઉપરાંત લોકોનો ઉપહાસ પણ સહન કરવો પડે; તો એનાથી અધિક શ્રેષ્ઠ બીજું

કંઈ નથી. [illegible]

[illegible] ઉત્તમ કોઈ [illegible] કાર્યમાં [illegible] [illegible] ઉત્તમનું [illegible] મૂલ્ય નહી કરી શકાતું નથી. [illegible] અને [illegible] ઉત્તમનું મૂલ્ય [illegible]

[illegible]

[illegible]

પુષ્કળ દિવસ તેમને એમજ લાગ્યું કે પિતા અદ્યાપિ મરણ પામ્યા નથી. રસ્તામાં તે કોઇપણ જગ્યાએ અચાનક મળશે, એવી આશાથી જનાર આવનાર પ્રત્યેક મનુષ્યના મુખતરફ નજર કરી જોતા. પણ છેવટે તેમના સમજવામાં આવ્યું કે ખરેખર તે આ જગતમાં નથી. તેમના મૃત્યુનો સખત આઘાત તેમના હૃદય પર થયો. તેમાં વળી ત્યાર પછી નવ મહિનેજ તેમની દાદીનું મરણ થયું તેથી તેમાં વધારો થઈ તેમની બુદ્ધિ વિશેષ અંતર્મુખ થવા લાગી. દાદીના મરણની હકીકત જણાવતાં ટૉલ્સ્ટૉય કહે છેઃ-

"કાળા રંગનાં નવાં જાકીટ અમો સર્વ માટે શીવાયાં હતાં. પ્રેતવાહકોના અમંગલ ચહેરા ઘર આગળ ફરતા જોઇ કોઇને પણ ભીતિજ લાગી હોત. મારી દાદીને માથે ધોળી ટોપી મૂકી તેપર ધોળું સ્વચ્છ કપડું બાંધ્યું હતું. મારી બને ફોઇઓને રૂદન કરતી જોઇ મને પણ રડવું આવવા લાગ્યું. "બિચારાં છોકરાં એકલાં પડ્યાં. માબાપ તો ગયાં હતાં અને હવે બિચારાંની દાદી પણ ગઇ." એવા પ્રકારનો ગણગણાટ ચોતરફ સાંભળી મને તે દુઃખમાં પણ એક પ્રકારનો સંતોષ જણાયો. દુઃખના પ્રસંગે લોકોની સદાનુકંપાથી ચિત્ત ઘણું હલકું થાય છે."

આ પછી થોડાજ દિવસે બનેલી એક વિશેષ વાત તરીકે ટૉલ્સ્ટૉય કહે છેઃ-

"હું આશરે અગીઆર વર્ષનો હતો ત્યારે એહલીમીર નામના અમારી શાળામાંના એક છોકરાએ અમારે ઘેર આવી કહ્યું: 'અરે, આજે મેં એક નવી શોધ સાંભળી છે. લોકો પ્રભુ, પ્રભુ, કરીને કહે છે, પણ તેનું અસ્તિત્વજ નથી. તેના વિષે આપણે જે સર્વ વાતો સાંભળીએ છીએ તે માત્ર કલ્પિત ગપ્પાં છે, એવી શોધ કોઇએ હમણાં કરી છે!' તેની આ શોધ સાંભળી અમારા મંડળમાં તે વિષે ઘણો ઉહાપોહ થયો અને તે શોધ ખરી હોવાનો સંભવ છે એમ પણ અમારી બાળ કાઉન્સીલમાં ઠર્યું."

એક વખતે ટૉલ્સ્ટૉય કુટુંબના એક સ્નેહીએ લીયોને અને તેનાં સર્વ ભાઇબહેનને નાતાલના તહેવાર નિમિત્તે પોતાને ઘેર બોલાવ્યાં હતાં. તે પ્રસંગે અન્ય શ્રીમંત કુટુંબનાં પણ કેટલાંક બાળકો આવ્યાં હતાં. તે ગૃહસ્થે ભેટ તરીકે સર્વ બાળકોને કેટલીક વસ્તુઓ આપી હતી; તેમાં શ્રીમંતનાં બાળકોને કિંમતી વસ્તુઓ અને ટૉલ્સ્ટૉય જેવાં મધ્યમ સ્થિતિનાં બાળકોને થોડી કિંમતની વસ્તુઓ આપી હતી. ટૉલ્સ્ટૉયને એ વાતનું સ્મરણ અંત સુધી રહ્યું હતું.

એકવાર મોસ્કોમાં નિવાસ હતો ત્યારે ટૉલ્સ્ટૉય એક સુંદર બાગ જોઇ તેના અંદરના ભાગમાં ગયા. બાગના માલીકે અતિ પ્રેમથી આ નાનકડા લીયો સાથે વાત કરી હતી, એ વાત પણ તેમના સ્મરણપટમાંથી ખસી નહતી.

ટૉલ્સ્ટૉયની આ વયની કેટલીક વાતો પરથી તેમના સ્વભાવ વિષે કંઇક

વિચિત્ર કલ્પના થઈ હશે તેમ છે. તેમની આઠ વરસની વય હતી તે વખતે તેમને પક્ષીઓની માફક આકાશમાં ઉડવાની પ્રબળ ઇચ્છા થઇ. તુંબીનું વાજું એવી ધૂળ-પૂળી ચીતરી હાથ ગુંથવાથી હવામાં તરી શકાશે, એવી કલ્પના ટૉલ્સ્ટૉયના મનમાં આવી. તેમનો સ્વભાવ એવો હતો કે એકાદ વિચાર સૂઝ્યો કે તરત તેને આચારમાં લાવતા. એ સ્વભાવને અનુસરી તેમણે સુમારે પંદર ફુટ ઉંચેથી કુદકો માર્યો અને તેથી બેશુદ્ધ સ્થિતિમાં તેમને ઉંચકી ઘરમાં લાવવા પડ્યા. કેટલાક કલાક બેશુદ્ધ સ્થિતિમાં પસાર થયા પછી ભાન આવ્યું. એ સિવાય બીજું કંઇ વિશેષ અશુભ પરિણામ આવ્યું ન હતું.

એ કાળની પોતાની મનઃસ્થિતિનું વર્ણન કરતાં ટૉલ્સ્ટૉય કહે છે:—" હું કદરૂપ હતો, તે સારી રીતે હું જાણતો હતો; પણ આ રૂપ વિષે કોઇ ટીકા કરતું તો મને ગુસ્સો આવતો અને માઠું પણ લાગતું. મારા પોતાના કદરૂપપણાનો વિચાર મનમાં આવતાં હું ઘણી વખત હતાશ થઇ જતો. મારા મનમાં એવા વિચાર આવતા કે, જાડા હોઠ, પહોળું નાક અને ઝીણી આંખોવાળા માણસને માટે કોઇ પણ જાતના સુખનો સંભવ નથી. કંઇ પણ ચમત્કાર થઇને મારો ચહેરો સુંદર બની જાય તે માટે હું અનન્યભાવે પ્રભુની પ્રાર્થના કરતો. હું તેને કહેતો કે મારો ચહેરો સારો થશે તો હું સર્વસ્વ તને આપી દઇશ."

પોતાનો ચહેરો સુધારવા માટે ટૉલ્સ્ટૉયે કેટલાક પ્રયત્ન કર્યાં પણ તેનું પરિણામ ઉલટું આવ્યું. જાડી ભમરો ઝીણી કરવા માટે કાપી નાખી, પણ તેથી તેમનો ચહેરો અધિકાધિક વિરૂપ જણાવા લાગ્યો અને દુઃખ માત્ર વધ્યું.

એક વખતે ઘોડાગાડીમાં જતાં જતાં પોતાની આવડત પોતાથી કુદી શકાય છે કે નહિ, તે જોવા માટે ગાડીમાંથી કુદી પડી ટૉલ્સ્ટૉયે દોડવા માંડ્યું. એવી રીતે સુમારે બે માઇલ દોડ્યા પછી થાકી જતાં તે રસ્તાપર પડ્યા. તે વખતે ફરીથી ઉભા થવાની પણ તેમનામાં શક્તિ નહતી. ટૉલ્સ્ટૉયની પ્રકૃતિ ઘણી વિલક્ષણ બળવાન હતી, તેથીજ આવો શ્રમ તેમને ઘાતક થયો નહિ. ઉત્તરાવસ્થામાં મોટાં મોટાં દુઃખમાં તે નભી રહ્યા અને ઘણાં તેવાં શારીરિક સંકટ સહી શક્યા તેનું કારણ પણ શરીરબળજ છે. જો કે કસરતી માણસના જેવું તેમનું શરીર પુષ્ટ નહતું, પણ શરીરનો બાંધો મજબુત અને બળવાન હતો.

બાલ્યાવસ્થામાં ટૉલ્સ્ટૉયમાં કંઇક વિચિત્રતા હતી. સામાન્ય જનોથી રીતભાત કરતાં અનેક બાબતમાં કંઇ જુદીજ રહેતી. કોઇને નમન કરવાનું આવતું તો તે મસ્તક આગળ નમાવવાને બદલે પાછળ નમાવતા! એક વખત નાની અવસ્થામાં તેમણે ઘોડાપર બેસવાની હઠ લીધી ત્યારે તેમના પિતાએ કહ્યું કે 'તું પડી જઇશ;' પણ તેમણે પોતાની હઠ છોડી નહિ ત્યારે તેમના પિતાએ

તેમને એક નાના વછેરાપર બેસાડ્યા. પિતાના કથન પ્રમાણે લીયો 'નીચે પડ્યા પણ ' મને ફરી ઉપર બેસાડો ' એમજ તે બોલતા રહ્યા. પોતાના બાલ્યજીવનની કેટલીક વાતો કહેતાં ટૉલ્સ્ટૉય કહે છેઃ—

' અમારી પાસે રેવન નામનો એક ઘોડો હતો. એક વખત તેના પર બેસી હું તેને ચલાવવા લાગ્યો પણ મારા મન પ્રમાણે તેણે પગ ઉપાડ્યા નહિ. તેને મારતાં મારતાં મારો ચાબૂક પણ તૂટી ગયો. મેં ઘોડાવાળાને ' બીજો ચાબૂક લાવ ' એમ કહ્યું ત્યારે તેણે મને કહ્યું: " સાહેબ, દયા શું છે તેની તમને ખબરજ નથી. બિચારો રેવન વૃદ્ધાવસ્થાને લીધે થાકી ગએલો છે, તેનાથી બરાબર શ્વાસ પણ લેવાતો નથી. શું તેની તમને જરીકે દયા આવતી નથી ? " નોકરના આ શબ્દો સાંભળતાંજ હું ઘોડાપરથી નીચે ઉતરી પડ્યો. તેનો શ્વાસ બરાબર ચાલતો નહોતો તેથી નસકોરાં કેવાં કુલ્યાં હતાં તે પણ મેં જોયું. તેણે પોતાનું પુચ્છ બે પગ વચ્ચે ઘાલી દીધું હતું. ઘોડાની આ દુર્દશા જોઈ મારા ચિત્તમાં ચણચણાટ થયો અને તે ઘોડાને કેટલીયે બચીઓ કરી ક્ષમા કરવા મેં તેની પ્રાર્થના કરી. હવે પ્રૌઢાવસ્થામાં કોઇને પણ ઘોડાને મારતો જોઉં છું કે, મને રેવનનું સ્મરણ થઇ મારા હૃદયમાં દુઃખનો ઉભરો આવે છે અને મારનારપર ગુસ્સો થાય છે. "

બાળપણામાં ટૉલ્સ્ટૉય ચપળ કે હુશીયાર વિદ્યાર્થી હોય એમ જણાતું નથી. નીકોલસે બાળકોને ઘેર અભ્યાસ કરાવવા માટે એક વિદ્યાર્થી રાખ્યો હતો. તે કહે છેઃ " સર્ગેઈસને શીખવાની ઇચ્છા છે અને બુદ્ધિ પણ છે; ડીમીટ્રીની ઇચ્છા પણ નથી અને બુદ્ધિ પણ નથી." માત્ર ફ્રેંચ શિક્ષક સેંટથોમસ લીયોને ઓળખી ગયો હતો એમ લાગે છે. તે કહે છે, " આ નાના બાળકમાં બુદ્ધિ છે. તે નાનો મોલીયર છે. "

નીકોલસ ટૉલ્સ્ટૉયના મૃત્યુ પછી ટૉલ્સ્ટૉયની સર્વ મિલ્કત સરકારની દેખરેખમાં ગઈ હતી, તેથી સરકાર તરફથી નિર્વાહ માટે જે રકમ બાંધી આપવામાં આવી હતી તે શહેરના જીવનને પહોંચી વળે તેમ નહતું. આથી ઠરાવવામાં આવ્યું કે, બે મોટા છોકરાઓએ મોસ્કો રહેવું અને બાકીના ત્રણે યાસનાયા જવું. મોટા છોકરાઓ સાથે કાઉંટેસ એલેક્ઝાંડ્રા રહ્યાં અને યાસનાયામાં દાદીમાએ નિવાસ કર્યો.

નીકોલસની બહેન એલેક્ઝાંડ્રાનું લગ્ન એક શ્રીમંત કાઉંટ સાથે થયું હતું. તેના સાસરાનું કુટુંબ રશીયાના પ્રસિદ્ધ કુટુંબમાં ગણાતું હતું; પણ પછી તેનો પતિ ગાંડો થઇ ગયો અને તેણે તેનો જીવ લેવાનો પ્રયત્ન કર્યો. તેથી તેને ગાંડાના દવાખાનામાં મોકલી દેવામાં આવ્યો. બીજી તરફ થોડાજ દિવસે એલેક્-

તેઓને પ્રકૃતિ થી પણ [illegible] મંદિરમાં [illegible] શકાયું. તેનું મંદિર [illegible] અગત્યનું, આખર ત્યાંની એક દુઃખ માટે એમ થયું તેમ [illegible] પ. તેને ત્યાં [illegible] એક ઠેકાણે હતી, શહેરમાં આવી આ ઠેકાણે પણ [illegible] કુટુંબ ઉપર અને મિસિસ [illegible] તે [illegible] એમ એક ધાર્મિક ભાવ હતી તેના વિષે [illegible]

" [illegible] ધાર્મિક હતી સંબંધિત વખતે અને [illegible] સાથે [illegible] કરી એમ તેનો ઉપયોગ કરે. આખરે અને [illegible] અને [illegible] પણ, [illegible] કોઈ પણ [illegible] નથી અને [illegible] નથી અને [illegible] ઉપયોગી થતી. [illegible] [illegible] પણ [illegible] નહતું. [illegible] ત્યારે ધર્મની [illegible] એ [illegible] પણ થયા હતી નહિ. [illegible] અને [illegible] આ [illegible] છે. તેના [illegible] પણ તે મોટું દુઃખ [illegible] પરમેશ્વરની [illegible] અને [illegible] અને [illegible] અને [illegible] તે [illegible] તે વખતે [illegible] હતા, એવી [illegible] અને [illegible] હતી; પણ [illegible] તેની ગતિમાં કેવું પરિવર્તન થયું ! ત્યારે તે [illegible] અને [illegible] હતી. તેની [illegible] હેવા [illegible] અને [illegible] હતી એમ નહિ પણ ગરીબ, દુર્બળ, ભિખારી અને નિર્ધન સાધુઓ નહિ પણ હતી તેને [illegible] વિષે કોઈ એટલું કહેતું તો તેથી તે [illegible] ન થતાં એ વાત [illegible] હતી. તેનું [illegible] સુખ અને તેના [illegible] તેમ [illegible] [illegible] કરી નથી. [illegible] [illegible] ધાર્મિક વિચાર કરતાં સાંસારિક [illegible] [illegible] વિશેષ લખ્યું નથી. "

ઈ. સ. ૧૮૪૦ માં [illegible] મોટો દુકાળ પડવાથી સર્વ [illegible] [illegible] બહાર [illegible] પડ્યો. આથી તેમને પોતાની એક [illegible] [illegible] પછી [illegible] પણ [illegible] લાગવાથી લીધો અને તેમના [illegible] [illegible] એકત્ર કરી [illegible] [illegible] લાગ્યા. તેમાં કંઈ [illegible] થાય છે એવી તેમને કલ્પના પણ નહતી. ઈ. સ. ૧૮૫૩ માં [illegible] માં [illegible] ત્યારે તેની નાની બહેન

પેલેગેયાપર કુટુંબના વડીલપણાનું કામ પડ્યું. પેલેગેયા અને ટાશીયાનાને બરાબર બનતું નહતું; પણ તેમનામાં દ્વેષ નહતો. પેલેગેયાએ યુશ્કૉફ નામના જમીનદાર સાથે લગ્ન કર્યું હતું. ટૉલ્સ્ટૉય કુટુંબનું પાલકત્વ તેના તરફ આવ્યું ત્યાં સર્વ બાળકોને તે કઝાન લઇ ગઇ અને ટાશીયાના યાસનાયામાં રહી.

લીયો ચઉદ વર્ષની ઉંમરે પહોંચ્યા ત્યાંસુધીમાં જે પુસ્તકો તેમના વાંચવામાં આવ્યાં તેમાં, બાયબલમાંની જોસેફની વાત, અલીબાબા અને ચાળીસ ચોરની વાત અને કમરલઝમાનની વાત એ તેમની પસંદગી પામેલી વાતો હતી. કાવ્યોમાં પૂશ્કીનનું ' નેપોલીયન ' કાવ્ય તેમને ઘણું ગમ્યું હતું.

તેમનામાં નાનપણથીજ પ્રત્યેક બાબતમાં કાર્ય કારણભાવ શોધવાની વૃત્તિ હતી. પોતાની એ મનોવૃત્તિ વિષે ટૉલ્સ્ટૉય પોતે કહે છેઃ—

" બાળપણમાં મારા મનમાં કેવા પ્રકારના વિચાર યોજાતા તે કહીશ તો કોઇને સાચું નહિ લાગે. મારી ચોનરફની પરિસ્થિતિને લીધે મારી તે ઉંમરને માટે એ વિચાર સર્વથા અનનુરૂપ હતા; પણ મનુષ્યની પરિસ્થિતિ અને વિચારપદ્ધતિમાં એકવાક્યતા ન હોય એ તેની સત્યોન્મુખતાનું લક્ષણ છે એમ મને લાગે છે. "

" સુખ બાહ્ય સાધનપર અવલંબી રહેતું ન હોઇ આંતરવૃત્તિપર અવલંબી રહેલું છે, એવા વિચાર મારા ચિત્તમાં કદિ કદિ યોજાતા. દુઃખ સહન કરવાની ટેવ મનુષ્યને પડે છે એટલે પ્રકૃતિ તે મય થઇ જાય છે અને પોતે દુઃખી હોવાની લાગણી મનુષ્યમાં રહેતી નથી. માટે મનુષ્યે પોતાની સહનશક્તિ વધારવી જોઇએ એમ મને લાગતું, અને એવી શક્તિ વધારવા માટે ભારે વજનદાર સાંગ લઇ હાથને ઝણઝણાટ થતો તોપણ છોડતો નહિ; અથવા કેટલીક વખત ગુપ્ત રીતે જે ઓરડીમાં ભાંગેલો સરસામાન પડી રહેતો હતો તે ઓરડીમાં જતો અને પીઠપર ચાબુક મારી લેતો; તે એટલાસુધી કે ચાબુકના ફટકા છેવટે અસહ્ય થઇ મારાં નેત્રમાંથી અશ્રુ વહેતાં. "

" કેટલીક વખત મારા મનમાં મૃત્યુનો વિચાર ઉભો થતો. મને લાગતું કે, મૃત્યુ મારી પાછળજ ઉભું છે તેથી માણસે ભવિષ્યકાળનો વિચાર ન કરતાં રહેલા જીવનનો પ્રત્યેક કલાક સુખમાં કાઢવો યોગ્ય છે. આવા પ્રકારની મનઃસ્થિતિમાં એક વખતે હું ત્રણ દિવસ સુધી બીછાનામાં આળોટી રહ્યો હતો અને નિશાળના પાઠ તરફ પણ નજર કરી નહતી. નવલકથાઓ વાંચવી અને મીઠાઇ ખાવી એટલાજ ઉદ્યોગમાં મેં એ ત્રણ દિવસ વ્યતીત કર્યા હતા. "

" આજ અરસામાં મને એકવાર સંશયવાદે એટલે સુધી પછાડયો કે, ખરેખર હું ગાંડો થવાની તૈયારીમાં આવી પડયો. જગતનું ખરેખર અસ્તિત્વ

છે કે કેમ તેનોજ મને સંદેહ થતો! મને લાગતું કે મારા સિવાય જગતમાં અન્ય કંઈ નથી. સર્વ બાહ્ય વસ્તુઓ માત્ર મારી કલ્પનાનેજ આભારી છે અને એ કલ્પનાને જો હું બિલકુલ છોડી દઉં, તો જગત પણ દેખાતું બંધ થાય એમ મને લાગતું. હું જોઉં છું માટેજ જગત દેખાય છે; આવી ખરી રીતે તેનું અસ્તિત્વ નથી એ કલ્પના મારા ચિત્તમાં એટલે સુધી દૃઢ થઈ ગઈ કે, કેટલીક વખત આજુબાજુએ જોઉં ... છે કે શું કે જેવા હું એકદમ આમતેમ જોવા લાગતો."

"મેં તત્ત્વજ્ઞાનની આ એક મોટી શોધ કરેલી છે અને હવે હું તત્ત્વવેત્તાઓની હારમાંનો છું, એ વિચારથી મારા ચિત્તને અતિ અભિમાન સહ સંતોષ પણ થતો. મારા મનમાં વારંવાર એવી કલ્પના આવતી કે, હું મનુષ્યના કુળમાં ઉદ્ભવ પામેલો એક ભિન્ન પુરુષ છું. મને લાગતું કે, મારા સિવાયનાં અન્ય મનુષ્ય ક્ષુદ્ર પ્રાણી છે; પણ તેમાં ગમ્મત એ હતી કે બીજાં મનુષ્યની સાથે ભેટ પણ થતી તેમની આગળ મારા વિચાર ખુલ્લી રીતે બોલવાનું ધૈર્ય મારામાં ત્યારે નહતું અને એકાદ શબ્દ મુખમાંથી નીકળી જતો તો તેને માટે મને અતિ શરમ આવતી.'

ઈ. સ. ૧૮૪૩ થી ૧૮૪૭ સુધી ટોલ્સ્ટોય બંધુઓ કઝાનમાં હતા અને ત્યાંના વિશ્વવિદ્યાલયમાં તેમનો અભ્યાસ ચાલ્યો. માત્ર ઉનાળાની રજામાં તે યાસનાયા આવતા. ઈ. સ. ૧૮૪૪ માં લીઓ મેટ્રીકની પરીક્ષામાં પાસ થયા. આ વખતે તેમનું વય ૧૬ વર્ષ જેટલું પણ નહતું. તેમને આ પરીક્ષામાં ફ્રેંચ ભાષાની પ્રવીણતા માટે વિશેષ માર્ક મળ્યા હતા. જર્મન, અરબી અને તાર્તાર એ ભાષામાં મારા ... ઉમદા હતા, તર્કશાસ્ત્ર, ગણિત અને ... આદિમાં પણ તેમની યોગ્યતા ઠીક જણાઈ હતી. લેટીન ભાષામાં તેમની આવડત ઠીક જણાઈ નહિ અને ઇતિહાસ ભૂગોળમાં તો માત્ર એક એકજ માર્ક મળ્યો હતો. ઇતિહાસમાં તેમની વિશેષ તૈયારી નહતી અને ભૂગોળમાં તો તેથીએ ઉતરતી હતી. ... પણ ...નું નામ કહેવા પરીક્ષકે તેમને પૂછ્યું ત્યારે એક પણ બંદર તેમને યાદ આવ્યું નહિ.

લીઓ ટોલ્સ્ટોય કઝાનના વિશ્વવિદ્યાલયમાં અભ્યાસ કરતા હતા ત્યારે તેમને એક અમીરી અને ... ... સોબતમાં આવતા હતા. તેમનું કુટુંબ સુપ્રસિદ્ધ હોવાથી કઝાનના શ્રીમંતો તરફથી નાચ, પાર્ટીઓ અને ખાનગી નાટકપ્રસંગમાં તેમને હમેશ નિમંત્રણ આવતાં અને તે પણ એ સર્વ પ્રસંગે હાજર રહી સર્વ સાથે હળીમળી રહેતા. આથી એ મંડળમાં તે પ્રિય થઈ પડ્યા હતા; પરંતુ એવા પ્રસંગે પણ તેમનું તરુણ બાળાઓ સાથેનું વર્તન બહુ ... નહોતું. ધર્મકાર્ય કઈ ... દાખલ ઈ. સ. ૧૮૪૫ માં કઝાનમાં બે ખાનગી નાટક-

પ્રયોગ થયા હતા, તેમાં લીયો અને સર્જેસે નવનું કામ કર્યું હતું. લીયોનો અભિ
એ બને નાટકમાં અત્યુત્તમ નીવડ્યો હતો. કઝાનમાં તેમની વર્તણૂક ટૉલ્સ્ટૉ
કેટલાક ચરિત્રલેખકો કહે છે તેમ અધોગતિના માર્ગે જતી હતી, ત્યારે કેટલાક
વિરૂદ્ધ કહે છે. એ બને અભિપ્રાયની એકવાક્યતા ખુદ ટૉલ્સ્ટૉયે નીચે પ્રમાણે કરી

"કઝાનમાં મારૂં જીવન મોજ અને આળસમાં ગયું એ વાત ખરી તથાપિ એ પણ એક રીતે સારૂં થયું કે, મારી પરિસ્થિતિની બહારનીજ જુદીજ બાબતમાં હાથ નાખી શ્રમિત બનવાની સગવડ મને તે વખતે મળી ન કોઈ પણ જાતના ખરાબ પરિણામ રહિત, અને યુવાવસ્થાને માટે સ્વાભા એવા સુખભોગ મેં તે વખતે ભોગવ્યા છે."

ઉત્તર વયમાં ટૉલ્સ્ટૉયનું જે વૈરાગ્યયુક્ત જીવન બન્યું હતું, તે દ્રિ જોઈએ તો આ વખતના જીવનમાં પુષ્કળ અયોગ્ય ભૂલો થઇ હતી એ વાત તે પોતે સ્વીકારી છે. તેમની વયના અન્ય સામાન્ય યુવકો કરતાં તે વધારે નીતિભ્રષ્ટ નહો

ઓતરકે આવા પ્રકારની મોજીલી પ્રવૃત્તિના પરિણામે તે વિશ્વવિદ્યાલ પહેલા વર્ષની પરીક્ષામાં નપાસ થયા હોય તો નવાઇ જેવું નથી; પરંતુ એ સં ધમાં ટૉલ્સ્ટૉય પોતે કહે છે કે, એમાં તેમનો પોતાનો દોષ ન હોઇ પરીક્ષ અનભિજ્ઞતાને લીધે એ પરીક્ષામાં પાસ ન થવાયું. આ પછી તે ઇ. સ. ૧૮૪ કાયદાનો અભ્યાસ કરવા લાગ્યા. આરંભના ૭ મહિનામાં તેમનું અભ્યાસ લેશ પણ લક્ષ ન હતું. નાચ, ગાન, તાન વગેરેની ધમાલમાં તેમને પુસ્તકોનું સ્મ થયું નહિ; પરંતુ પછીના ૭ મહિના ચોક્કસ ચિત્તે અભ્યાસ કર્યો અને ઇ. ૧૮૪૬ માં કાયદાની પહેલી પરીક્ષા પસાર કરી બીજા વર્ષમાં પ્રવેશ કર્યો.

ટૉલ્સ્ટૉયની વિદ્યાર્થી અવસ્થા સંબંધી તેમના એક સહાધ્યાયીએ ન પ્રમાણે હકીકત આપી છે:–

"કાઉંટ ટૉલ્સ્ટૉયનો ચમત્કારિક ચહેરો, કાંટા જેવા કેસ અને તીક્ષ્ણ અર્ધી મીંચાએલી આંખો વગેરેને લીધે તેની સાથે મિત્રતા કરવાની બુદ્ધિ મને નહિ. તેના ચહેરાપર મને એક પ્રકારનું ઉધ્ધતપણું જણાતું. વિશ્વવિદ્યાલયમાં કો મોટાઇ દાખવતી જોઇયે નહિ; પરંતુ ત્યાં પણ તે તેવો ભાસ કરાવતો હું પગે ચાલનારો અને તે ગાડીમાં ફરનારો, એવો ભેદભાવ તેણે અહીં કાયમ રાખ્યો હતો."

એક વખત આ વિદ્યાર્થી અને ટૉલ્સ્ટૉય વિદ્યાલયમાં મોડા આવ્યા તે બંનેને એક ઓરડીમાં પુરી રાખવામાં આવ્યા હતા. આ પ્રસંગે સ્વાભા રીતેજ બંનેમાં વાર્તાલાપ શરૂ થયો. પોતાના સહાધ્યાયીના હાથમાં એક ઇતિ સનું પુસ્તક જોઈ ટૉલ્સ્ટૉયે કહ્યું કે, "ઇતિહાસ એ સર્વમાં સુખો અને

નિરુપયોગી વિષય છે. દંતકથાઓના શબ્દમાં બીજી નિરુપયોગી વાતો એવી
તે [illegible] આંકડા અને વિશેષનામોનો ઢેર ખડકવો કે જેનો ઇતિહાસ!
અમુક એક રાજાનું [illegible] અમુક એક પુરુષ સાથે [illegible] લગ્ન કર્યું, અને
અમુક [illegible] રાજાની [illegible] ઇ. સ. ૧૫૧૨ માં મરણ પામ્યો, એવી વાતોનો
શો ઉપયોગ છે. એવી વાતો [illegible] યાદ રાખે છે! પણ જેમ ગોખીને
વાતોને મગજમાં [illegible] કેટલી [illegible] પરીક્ષકનો આગ્રહ
છે અને તે હું ન કરું તો હું નાપાસ!"

આટલી દલીલ કરી ને ચેસ્ટરફિલ્ડ કહે છે:—"ટોલ્સ્ટોયનું આ આખુંની
અમર [illegible] આપણને [illegible] નહિ, પણ તેની બધા વિશ્વવિદ્યાલયના
સર્વ [illegible] પણ પછી એકનાં એકનાં તેવું આગળ અનેક ગ્રામોની એવી
[illegible] દમતાં દમતાં મોટું પેટ [illegible]. [illegible] કહ્યું:
[illegible] એવી આશા છે કે, આવી સ્થિતિમાં પણ આપણે અહીંથી
[illegible] બહાર પડીશું! પરંતુ વિશ્વવિદ્યાલયમાંથી બહાર
[illegible] એવું કર્યું હોય અને તે બીજાને ઉપયોગી થાય, તે વિષે
[illegible] થતા છે."

આ પછી [illegible] ટોલ્સ્ટોયે જે શિક્ષણવિષયક નિબંધ લખ્યા છે તેમાં
પણ [illegible] વિચારનો અનુવાદ કર્યો હતો. [illegible] અમુક પુસ્તક નથી કરી
[illegible] પરીક્ષા [illegible] એમને વાતો ટોલ્સ્ટોયને પસંદ નહતી. એકાદ શાસ્ત્ર
[illegible] વિષય મરજી ન હોય તોપણ વિશ્વવિદ્યાલયના પઠિત નહિ તે
[illegible] વિચાર કરે અને વિદ્યાર્થીઓ સુખથી તેને પોતાના
[illegible] સમજ નહતી.

[illegible] વિષે તેમની ભાવના આવા પ્રકારની હતી. તેમના
[illegible] કરીને તે વિશ્વવિદ્યાલયમાંથી બહાર પડ્યા. લીધે
[illegible] પ્રથમથીજ વિશ્વવિદ્યાલય અપ્રિય હતું અને તેમાં હવે બહુની
[illegible] પરીક્ષાની રાહ ન જોતાં તેમણે વિશ્વવિદ્યાલયને
[illegible] કરવામાં તેમનો હેતુ એવો તો નહતો કે રખડતું
[illegible] પુસ્તકોમાં [illegible] કરવી. વિશ્વવિદ્યાલયની
[illegible] પોતે અભ્યાસ [illegible] કર્યો તે વિષે તેમને કોઇવાર
[illegible] પણ હતી.

ટોલ્સ્ટોયે [illegible] નિત્યનોંધ લખવાની ટેવ રાખી હતી. પોતે કરેલી
[illegible] નોંધી લેતા. આવી નોંધ રાખવામાં તેમનો એ હેતુ
[illegible] પશ્ચાત્તાપ [illegible] આત્મશુદ્ધિ થાય અને પુનઃ તેવું વર્તન કરવાનો પ્રસંગ

થાય નહિ. આ વખને પોતાના વર્તન માટે તેમણે નીચે પ્રમાણે નિયમ કર્યા હતાઃ—

૧ કોઇપણ અંતરાયની પરવા ન કરતાં સ્વીકારેલું કાર્ય પાર પાડવું.

૨ તે કાર્ય બને તેટલી ઉત્તમ રીતે કરવું.

૩ પુસ્તકમાં વાંચેલી એકાદ વાત ભૂલી જવાય તો પુસ્તકમાં તે ન જોતાં યાદ કરીને સ્મરણમાં લાવવી.

૪ મનની સર્વ શક્તિઓને ચૈતન્ય આપવું.

૫ મોટેથી વાંચવું અને મનના વિચાર મોટેથી બોલવા.

૬ કોઇના તરફથી આપણને કાંઇ અડચણ થતી હોય તો પ્રથમ તેને તેનો ભાસ કરાવવો, અને એટલેથી પણ તે ન સમજે તો તેને સ્પષ્ટ પણ નમ્રતાથી કહેવું.

વિશ્વવિદ્યાલય છોડ્યા પછી તેમણે યાસનાયા જઇને રહેવાનો વિચાર કર્યો; અને ત્યાં રહ્યા પછી અભ્યાસ કેવા પ્રકારે કરવો તે નક્કી કરી તેમણે નીચેની યાદી તૈયાર કરી હતી.

૧ વિશ્વવિદ્યાલયની પદવી માટે આવશ્યક હોય તે તે સર્વ કાયદાનો અભ્યાસ કરવો.

૨ વૈદકનાં નિદાન અને ચિકિત્સા એ બે અંગનો અભ્યાસ કરવો.

૩ ફ્રેંચ, જર્મન, રૂશીયન, ઇંગ્લીશ, ઇટાલીયન અને લૅટિન એ ભાષાઓનો અભ્યાસ કરવો.

૪ ખેતીનો અભ્યાસ સરળ બનાવી તેનો પ્રત્યક્ષ અનુભવ લેવો.

૫ ઇતિહાસ, ભૂગોળ અને પદાર્થવિજ્ઞાનનો અભ્યાસ કરવો.

૬ મધ્યમ પ્રતિનું ગણિત શીખવું.

૭ વિશ્વવિદ્યાલયના ક્રમપર નિબંધ લખવા.

૮ ગાયન અને ચિત્રકળામાં બને તેટલું પૂર્ણત્વ મેળવવું.

૯ પોતાના વર્તન માટે નિયમ તૈયાર કરવા.

૧૦ ભૌતિકશાસ્ત્રનો સાધારણ પરિચય કરી લેવો.

૧૧ જે વિષયોનો અભ્યાસ કર્યો હોય તે વિષયપર નિબંધ લખવા.

આ યાદી વાંચી છાતી ધડકી ઉઠે તેમ છે; પણ એવા પ્રકારના નિશ્ચય અને નિયમની મોટી યાદીઓ ટૉલ્સ્ટૉયની નિત્યનોંધમાં મળી આવે છે. પુષ્કળ વખત તેમનો નિશ્ચય શિથિલ થતો અને કરેલા નિયમનું વિસ્મરણ પણ થતું; પરંતુ તે પુનઃ નવીન ઉત્સાહથી તેનું પાલન કરતા. આ વખને તેમના ધર્મવિષયક વિચાર કેવા હતા તે નીચેના ઉતારા પરથી સમજાશે.

" પ્રાચીન પદ્ધતિના ખ્રિસ્તી ધર્મમાં હું નાનાનો મોટો થયો. મારા બાલ્યજીવન અને યૌવનજીવનમાં મને એજ વિચાર શીખવવામાં આવ્યા હતા; પરંતુ મારી ઉંમર ૧૮ વર્ષની થઇ નહિ તેટલામાંજ મારા મનને એ વિચાર અરુચિકર થયા.

એવી રીતે આ વખતે જે ધર્મવિચારમાં જે [illegible] થતા હતા, એ તો [illegible] છે, આ સમયે તેમના પોતાના વિચાર કંઈ નિશ્ચિત પણ થતા ન હતા. તેમના ચિત્તને આ વખતે કેટલું બધું [illegible] લાગી હતી, તેમણે પોતાની એ સ્થિતિનું વર્ણન નીચેના શબ્દોમાં કર્યું છે.

“ [illegible] અને [illegible] અદ્ભુત ધર્મવિચાર [illegible] થતા હતા અને [illegible] પુસ્તકોનો [illegible] પંદર વર્ષની [illegible] [illegible] જુદા વિચારોનો ત્યાગ કરવા લાગ્યો. દેવળમાં જવું અને ઉપવાસ કરવા એ [illegible] [illegible] રીતે આ પ્રમાણે મારા જૂના ધર્મવિચારો [illegible] [illegible] ધર્મશ્રદ્ધા કોઈ પણ સ્થાને [illegible] [illegible] તે વખતે કરી શકતો નહોતો. ઈશ્વર નથી એમ [illegible] પણ તે કેવા પ્રકારનો હશે તેનો પણ નિર્ણય હું કરી શકતો નહોતો [illegible] તેનો ઉપદેશ [illegible] પણ કર્યો ન [illegible] ઉપદેશનું [illegible] શું હતું તે [illegible] હું તે વખતે કરી [illegible]

તે વખતની મારા મનની સ્થિતિનું સ્મરણ કરી વર્તમાન [illegible] [illegible] અને [illegible] આવે છે કે, મનુષ્યે પૂર્ણત્વ અવશ્ય મેળવવું જોઈએ. એ વિચારો તે વખતે મારા મનમાં ઉદય થયા હતા; પણ [illegible] અને તેનો શો ઉપયોગ તેનો હું તે વખતે ઉત્તર આપી શકું [illegible] તે કેટલા વિષયોનો અભ્યાસ કરી જ્ઞાનની વૃદ્ધિ થાય તેનો પ્રથમ [illegible] [illegible] સિદ્ધ થાય તે માટે કેટલાક નિયમ કરી [illegible] પણ કરવા લાગ્યો હતો; દરેકને પૂર્ણત્વ મળે તે માટે વિવિધ પ્રકારના [illegible] કરતો અને [illegible] વૃદ્ધિ અર્થે અનેક પ્રકારનાં કષ્ટ [illegible] પણ કર્યા કરતો. એ આગ્રહ મારો એવો હેતુ થયેલ હતો કે, મારી [illegible] તેમ કહેવું પણ પછીથી મને લાગવા માંડ્યું કે, પૂર્ણત્વ [illegible] કેવળ [illegible] આપણે કેવળ [illegible] દૃષ્ટિએ [illegible] પણ બીજાની દૃષ્ટિએ પણ આપણું અસ્તિત્વ સારું લાગવું જોઈએ; [illegible] તે આ રીતે [illegible] મારી મનઃસ્થિતિનું [illegible] છે, કોઈ કરતાં આપણામાં કંઈક અધિક [illegible] અધિક કીર્તિવંત, અધિક મહત્તાવાળા અને અધિક [illegible] એમ પણ મને લાગવા માંડ્યું.”

[illegible] આ [illegible] સંબંધીનું જે વર્ણન કર્યું, તે માટે [illegible] છે. તે સમયે યુરોપમાં ઘણા પુરુષોએ [illegible]

બાબતમાં વિશેષ અગાગાપણું રાખવાની જરૂર લેશમાત્ર નથી એવો લોકમત પ્રબળ હતો. ગણિકાના ઘરમાં જવામાં પણ દોષ જેવું નથી એમ એ સમયે પ્રત્યેકને લાગતું; એટલુંજ નહિ પણ વડીલોને લાગતું કે, તરુણો માટે તો એ વાત આવશ્યક છે ! આવા પ્રકારની પરિસ્થિતિમાં ટૉલ્સ્ટૉયને તેનો નાદ લાગ્યો હોય તો તે માટે તેમને વિશેષ દોષ આપી શકાય નહિ. લીયોનો મોટો ભાઈ ડીમીટ્રીજ માત્ર આ બાબતમાં પૂર્ણ શુદ્ધ હતો. ખુદ ટૉલ્સ્ટૉયને આ બાબતમાં અનેક વખત પશ્ચાત્તાપ થતો અને પાછું તેનું વિસ્મરણ પણ થતું. કેટલીક વખત તે નીચે પ્રમાણેનો નિયમ પણ કરતા.

" સ્ત્રીઓથી મારે બને તેટલી રીતે દૂર રહેવું જોઇએ. સમાજમાં રહેવાનું થાય એટલે તેમનું દર્શન થાય અને તેમની સાથે સંઘટન પણ થાય; પરંતુ એ વાત અનિવાર્ય છે, માટે તેની અનિવાર્યતા સમજી બને ત્યાં સુધી મારે અગાઉથીજ તેમની સંગતિ ત્યજવી જોઇએ. ઇંદ્રિયજન્ય સુખની લાલસા, મનોદૌર્બલ્ય અને ચિત્તનું અસ્થૈર્ય વગેરે દુર્ગુણોનો પ્રાદુર્ભાવ પુરૂષના ચિત્તમાં સ્ત્રીઓના સંસર્ગને લીધેજ નથી થતો કે ! પુરૂષનો સ્વભાવ ગમે તેટલો મજબૂત, નિશ્ચયી, વિવેકયુક્ત અને ન્યાયી હોય છતાં તેના સાત્વિક ગુણો નષ્ટ થાય છે તે સ્ત્રીઓને લીધે નહિ, ત્યારે કોનાથી ? પુરૂષ કરતાં સ્ત્રીઓનુ મન વધારે ગ્રહણશક્તિવાળું હોવાથી પૂર્વકાળની સમાજની સારી સ્થિતિમાં સ્ત્રીઓ પુરૂષો કરતાં પણ સારી હતી; પણ તેજ નિયમે વર્તમાન અધોગતિના સમયમાં તેમની ચોતરફ દુષ્ટ વાતાવરણ પ્રબળ હોવાથી તેઓ પુરૂષવર્ગ કરતાં વિશેષ બગડી તેમાં પણ નવાઇ જેવું નથી. "

વિશ્વવિદ્યાલયના અભ્યાસ સમયે વડીલ બંધુ ડીમીટ્રી સાથે લીયોને વધારે સહવાસ હતો. તેના સંબંધી તે કહે છેઃ—

" મારો બંધુ ડીમીટ્રી જે પણ કાર્ય કરતો તે અંતઃકરણપૂર્વક કરતો. તેને દંભની તો ખબરજ ન હતી. વિશ્વવિદ્યાલયના નિવાસ દરમીયાનજ તેનું ચિત્ત ધર્મ તરફ વળ્યું અને પોતાના સ્વભાવને અનુસરીને ધર્મમાં કહેલી સર્વ બાબતોને શુદ્ધ હૃદયથી પાળવા લાગ્યો. સર્વ પ્રાર્થનાઓમાં તે હાજર રહેતો અને ઉપવાસ વગેરે પણ કરતો. તેનું સ્ત્રીઓ પ્રત્યેનું વર્તન અત્યંત પવિત્ર હતું; પણ તેની ધાર્મિકતા માટે તો ઘરનાં વડીલ માણસો પણ કદિ કદિ તેની મશ્કરી કરતાં ! અમો સર્વે તેની મશ્કરી કરતા હતાં. અમે તેનું "જગદોદ્ધારક" નામ પાડ્યું હતું. એક વખતે એક સરદાર કુટુંબ તરફથી અમારા સર્વ કુટુંબને બૉલ (નાચ)નું નિમંત્રણ થયું હતું. ડીમીટ્રીએ એ આમંત્રણનો પોતાના સ્વભાવને અનુસરીને અસ્વીકાર કરવાથી અમે બધાંએ તેની પુષ્કળ મશ્કરી કરી. આ સર્વ હકીકતપરથી મેં એટલો બોધ લીધો પ્રાર્થનામાં હાજર રહેવું, ધાર્મિક ગીત-ભજન કરવાં અને

ઉપવાસ કરવા વગેરે આવશ્યક હોય તો પણ તે અંતઃકરણપૂર્વક કરવાં જોઈએ
એવું કાંઈ જગતમાં સારા દેખાવા માટે જરૂરનું નથી. તેનો ફક્ત બાહ્ય દેખાવ
કરવામાં આવે તોપણ જગતને તો બસ છે."

"કૉલેજમાં અમે અભ્યાસ કરતા હતા, ત્યારથીજ ટીમીટીની પ્રકૃતિમાં પરિવર્તન થયું હતું. સવારે અથવા હું જેમ મોટાઓમાં તરુણ આત્માઓના સહવાસમાં રખડતા હતા, તેમ તેણે કદિએ કર્યું નથી. કોઈપણ જાતનો મોજશોખ તેને પસંદ નહતો. કૉલેજમાં આવ્યા પછી મારી નીતિમત્તા વિશેષ શિથિલ થતી ચાલી. કપડાં ઉપરીપથી પહેરી અને ફાંકડામાં રહેવાની ટેવ પડી. મોટેક (ટીમીટી) ને એવી કોઈ પણ વાત પ્રિય નહતી. યુવાવસ્થાને સ્વાભાવિક એવો કોઈ પણ નાદ તેને નહતો. તે હમેશ વિચારમાં લીન રહેતો અને પવિત્ર તથા અત્યંત દઢનિશ્ચયી હતો. સ્વભાવે તે [illegible] ઉચ હતો. તે કવિતા રચવાનો શોખીન હતો અને તે પણ [illegible] રચતો. તેનું ટીકાકર કવિના એક કાવ્યનું સુંદર ભાષાંતર કર્યાનું મને યાદ છે. [illegible] મજલિસમાં કદિપણ જતો નહિ. તે શરીરે ઉંચો, સશક્ત, પાતળો, [illegible] અશક્ત હતો. તેની વૃત્તિ ધર્માંતરકે વળવાનું કારણ મને જણાતું [illegible] આવ્યું નહિ."

"મારામાં જે ગુણનો અભાવ હતો, તે તેનામાં પૂર્ણ રીતે હતો. પોતાના વિષે લોકો શું કહે છે, તે તરફ તેણે કદિપણ લક્ષ આપ્યું નથી. તેના [illegible] મુખ્ય [illegible] "વિચારપૂર્વકનું વર્તન" હતું. લોકનિંદાથી જેમ તેને [illegible] લાગતું નહતું તેમ સ્તુતિથી ગર્વ પણ થતો નહતો. આપણા મોટે કોઈ આપણી [illegible] કરે છે તો સ્વાભાવિક રીતે આપણું વલન મળે છે; પણ તેનું [illegible] [illegible] તેના ચહેરાપર જેવું નથી હું અને સર્જેસ-સરોધ પોતાના [illegible] જેટલાં ઘરદીપ રાખતા હતા તેટલીજ ટીમીટી નિઃશાગણ રાખતો હતો. એ [illegible] અને તેને ક્રેટથીએવાર કહેતા પણ તે ઉત્તર આપતો નહિ તેમ પોતાનો [illegible] પણ નહિ. અમારા સ્નેહી લોકોની સરકાર ફંડીઓમાં હતા, ત્યારે તેનો [illegible] નથી એક ઘણિપૂર્ણ અને મેવા પોતાકવાળો માલુમ હતો. મરકરીમાં અને તેનું [illegible] 'જ [illegible] ' પડયું હતું. અમારાં હોધ્યા ટીમીટીના [illegible] [illegible] [illegible] તુંએને કદંક લગાડનારૂં કહેવાં તો પછી અમે સર્વ તેમ કહીએ [illegible] નહોતું."

[illegible] અભ્યાસ પુરો થયા પછી ટીમીટીયસ અને હોસેને વિશેષ [illegible] નહિ [illegible] પછી સર્વ લાયક ઉમરના થવાથી વહેંચણી થઇ દરેકના [illegible] મિશન તેમના કામમાં ભળી. એ વહેંચણીમાં હોસેનને લાયના પોલીસ [illegible] મિશન મળ્યા [illegible] નોકરીઓની મિશન નીતિજ્ઞને મળી અને કેસની

મિલ્કત ડીમીટ્રીયસને મળી. ડીમીટ્રીયસની દેશહિત સાધવાની પ્રબળ ઇચ્છા હતી તેથી તે પીટર્સબર્ગ (પેટ્રોગ્રેડ) જઇ કેટલાક મોટા અધિકારીઓને મળ્યો. તેણે તેમને પોતાના હાથે જનહિત થાય તેવી નોકરી બતલાવવા કહ્યું. તે અધિકારીઓને એ વાત બહુ નવાઇ જેવી લાગી; કારણ કે તેમની સમજ એવી હતી કે, સરકારી નોકરી જનહિતાર્થે કરવાની ન હોઇ પોતાનું માન વધારવા માટેજ કરવાની હોય છે અને તેથી તેમના મસ્તકમાં લોકહિતનો ખ્યાલ સુદ્ધાં કદિ ઉદ્ભવ્યો નહતો, તો પછી તેનો ઉત્તર તો ક્યાંથી સૂઝે ? નોકરીની બાબતમાં નિરાશ થઇ ડીમીટ્રીયસ પાછો ઘેર આવ્યો અને ટૉલ્સ્ટૉયને સર્વ હકીકત કહી. આ હકીકતથી ટૉલ્સ્ટૉયના મનમાં સરકારી નોકરો પ્રત્યે વિષમભાવ ઉત્પન્ન થયો. ' દેશના દ્રવ્યનો મોટો ભાગ પચાવી બેસનારા એ અધિકારીઓ કેવળ સ્વાર્થસાધુ હોય છે,' એવા ટૉલ્સ્ટૉયના અભિપ્રાયનું બીજારોપણ અહીંથીજ થયું.

ડીમીટ્રીયસ વિષેની તે પછીની હકીકત ટૉલ્સ્ટૉય નીચે પ્રમાણે જણાવે છેઃ–

" મીટેંકાની અને મારી મુલાકાત વારવાર થતી નહતી; તથાપિ હું જાણતો હતો કે તેનું વર્તન પહેલાંની માફકજ સખત હતું. તંબાકૂ, દારૂ અને સ્ત્રીનો તે સ્પર્શ પણ કરતો નહિ. ખરી યુવાવસ્થામાં આવા આચાર રાખવાવાળો યુવક તે વખતના રૂશીયામાં ભાગ્યેજ મળતો. એવી રીતિમાં પૂર્વવય પસાર થયા પછી એકાએક કોણ જાણે તેને શું થયું કે તે દારૂ પીવા લાગ્યો અને હલકટ સ્ત્રીઓની સોબતે ચઢી ધનનો ધૂમાડો કરવા લાગ્યો ! એમ કેમ બન્યું તે હું પુરેપુરું કહી શકતો નથી; પરંતુ મને એટલો ચોક્કસ ખ્યાલ છે કે તેના એક મિત્રે તેને બગાડ્યો. "

" આવી સ્થિતિમાં પણ તેના હૃદયમાં પ્રજ્વળતી ધર્મજ્યોત તદ્દન લુપ્ત થઇ ગઇ ન હતી. કુંટણખાનાની એક સ્ત્રીને પ્રથમ કેવળ દયાળુતાથી તેણે બહાર કાઢી; પણ પછી તે તેનીજ સોબતમાં પડ્યો. આ સ્થિતિ લાંબો વખત ટકી નહિ. કરેલા દુરાચારની શરીરપર ખરાબ અસર થઇ. તેને ક્ષય લાગુ પડ્યો. આ અસાધ્ય રોગથી તેની શક્તિ અને શરીર દુર્બળ થવા લાગ્યું; પરંતુ તેનું મનોબળ ઘટ્યું નહતું. ઓરેલમાં હું તેને મળ્યો ત્યારે તે કેવળ પથારીવશ થઇ ગયો હતો. માત્ર હાડપીંજર રહ્યું હતું; પણ તેનાં નેત્રમાં વિલક્ષણ તેજ ચમકતું હતું. તે કૃશ શરીરમાંનું સર્વ ચૈતન્ય જાણે કે ફક્ત નેત્રોમાંજ આવી રહ્યું હતું. છેવટ સુધી તેને લાગતું નહતું કે પોતાનું મૃત્યુ થશે. અંતસુધી તેમાંથી આરામ થવાની તેને આશા હતી, પરંતુ થોડાજ દિવસે તે મૃત્યુ પામ્યો. "

વિશ્વવિદ્યાલયમાંથી બહાર નીકળ્યા પછી ટૉલ્સ્ટૉયનું વાંચનકાર્ય ચાલુજ હતું, એ હકીકત પાછળ કહી ગયા છીએ. રુસો, ડીકન્સ, સ્ટર્ન, પુશ્કીન, શીલર,

એપેલ હર્ડેનેર, હર્ડેનીન, મીઝેરેરીસ વગેરે પ્રખ્યાત ગ્રંથકારોના લેખ તેમણે વાંચ્યા હતા. તે કહેતા કે તેમાંના ઉચ્ચ વિચારોની પોતાપર અતિ અસર થઈ છે. તેમના કેટલાક વિચારો તેમના પોતાના વિચાર સાથે મળે અને મનના તોલમાંથી અંતઃકરણમાં હંમેશ ન આવતાં, વધતી વય સાથે અધિક થયું. એટલે ટીકાસ જેવા વિદ્વાન લેખકે ... તેમાં ... જેવું નહતું. ... કરવાની ... ટીકાનો એ વિચાર ટોલ્સ્ટોયને પણ ... હતો.

... કરતાં પણ કેટલા ... ટોલ્સ્ટોયપર વિશેષ અસર ... છે.—

... પુસ્તકો મેં વાંચી નાખ્યાં. તે ... મને પ્રભુ જેવો ... ત્યારે રૂસોની એક નાની પ્રતિમા મેં ગળામાં નાખી હતી. ... સાથે વિચારો ... એટલું મળતાપણું ... હતા કે, ... લખેલી છે એમ મને લાગતું."

... પુસ્તક ટોલ્સ્ટોયે વાંચ્યાં હતાં અને તેણે કરેલી ધર્મ... વિરૂદ્ધ ન થતા ઉલટી તેમને ... પડી.

... નિયમ હતો કે, કોઈપણ કાર્ય કરવું હોય તો ... અંતઃકરણથી કરવું અને પોતાની સર્વ બુદ્ધિ તથા શક્તિ તેમાં ... અનુસરીને કોઈપણ પુસ્તક તે મનનપૂર્વક વાંચતા, આથી ... પણ વિચાર તેમને કરવો કે ... તે તેમના ચિત્તમાં દૃઢ થઈ રહેતે. ... ના ઉનાળામાં ... આવી ... તેમનો એવો વિચાર હતો કે ... પોતાનું શીલ સુધારવું અને ... નીચેના લોકોની ... સ્થિતિ વિષે પોતાના ... કરતા છે.—

... અવ્યવસ્થિત બની ગઈ છે. તે સુધારવા હું પ્રયત્ન ... કંગાલ દીન અવસ્થા મારી દૃષ્ટિએ પડી ... તેનાથી વર્ણવાય તેવી નથી. તેની કલ્પના ... જોઈએ. મારી ... નીચેનાં ... પ્રભુ મને નહિ પૂછે કે? એ પ્રશ્ન ... મનમાં વારંવાર ... મને ... તેમના કલ્યાણનો ભાર મારા મસ્તકપર છે.

સરકારી નોકરીમાં પ્રવેશ કરી પોતાનું માન વધારી અહંકારનું પોષણ કરવામાં અથવા મોજમજાના વમળમાં ચકરચકર ફરતા રહેવામાં પણ નથી કે ! એકાદ કમસલ નોકરને આટલાં પ્રાણી સ્વાધીન કરી મારે સુખચેનમાં રહેવું એ ખરેખર મહાપાતક છે. લોકોને ઉપયોગી થવાની ઇચ્છા હોય તો, તેની તૃપ્તિ માટે મારે બહાર જવું પડે તેમ નથી. ખુદ મારા ઘરમાં તે ઇચ્છા તૃપ્ત થાય તેમ છે. "

ટૉલ્સ્ટૉયના આ પ્રયત્નને વિશેષ યશ મળ્યો હોય એમ જણાતું નથી. સૈકડો વર્ષથી ગુલામીમય જીવનથી ટેવાએલા ખેડુતોને તેમનો માર્ગ પસંદ પડ્યો નહિ. ઉલટી તેમની હેતુશુદ્ધિ માટે પણ આ ખેડુતોના મનમાં શંકા આવવા લાગી. ટૉલ્સ્ટૉયનો હેતુ ઉત્તમ હતો પણ અનુભવમાં તે કાચા હોવાથી સ્વાભાવિક રીતે તેમના હાથે કેટલીક ભુલો પણ થઇ. તેને લીધે કેટલીક વખત ખેડુતોનો સંશય વધતો.

ઇ. સ. ૧૮૪૭ માં ટૉલ્સ્ટૉય વડીલબંધુમાં પીટર્સબર્ગ આવ્યા અને ઇ. સ. ૧૮૪૮ ના આરંભમાં ત્યાંના વિશ્વવિદ્યાલયની એક પરીક્ષામાં દાખલ થયા. એજ વર્ષના ફેબ્રુઆરીમાં તમણે નાના ભાઇને નીચેનો પત્ર લખ્યો છે:—

" આ પત્ર હું તને પીટર્સબર્ગથી લખું છું. હવે અહીં હમેશને માટે રહેવાનો વિચાર છે. અહીંની ધમાલ અને પ્રવૃત્તિ જોઇને મને એક પ્રકારનો સંતોષ થાય છે. મનુષ્યે હરહંમેશ ઉદ્યોગી રહેવું જોઇએ, એ પાઠ અહીંજ મને બરાબર સમજાયો. અહીં આળસમાં કાળ નિર્ગમન થઇ શકવાનું નથી. ચોતરફ ઉદ્યોગ અને ગરબડ અખંડિત ચાલ્યા કરે છે. હેતુરહિત જીવન ગાળનારો એક પણ માણસ અહીં મળી આવતો નથી. આળસમાં કાળ ગાળવા માટે એકાદ પણ નિરૂદ્યોગી સોબતી તો જોઇએ ને ! "

" કદાચિત તું કહી શકીશ કે, મારો એ વિચાર ક્ષણિક છે, પણ ખરેખર હવે પૂર્વનો લીયો રહ્યો નથી. જુના લીયોમાં અને મારામાં જમીન આસમાનનો ફેર પડ્યો છે. મારી પાકી ખાત્રી થઇ છે કે, કેવળ તાત્વિક વિચાર અને ઉપપત્તિના વાંચનમાં કોઇ પણ ટકી શકે નહિ; માટે માણસે વ્યવહાર કરવોજ જોઇએ. આ કલ્પના, પૂર્વે મારા મનમાં કેમ આવી નહિ તેની મને નવાઇ લાગે છે. કોઇ પુરુષને પોતાના જીવનનો ખરો ઉપયોગ કરવો હોય તો તેને આખા દુનીયામાં પીટર્સબર્ગ જેવું અન્ય સ્થાન મળશે નહિ. "

પરંતુ પીટર્સબર્ગની તેમની હોંસ ટુંક વખતમાંજ નિષ્ફળ ગએલી જણાય છે. તેજ વર્ષના મે મહિનાની પહેલી તારીખે તેમણે નીચેનો પત્ર લખ્યો છેઃ—

" સરોયા, તેં મારી ગણના તદન મૂર્ખમાં કરી હશે, અને તેમ થયુ હોય તો તેમાં તારી ચુક પણ નથી. હું ખરેખર મહા મૂર્ખ છું. અહીં આવવાનો વિચાર

આવા મન્દરમાં ક્યાંથી આવ્યો તે પ્રભુ જાણે. કંઇપણ કારણ [illegible]
આવ્યો અને કોઈ ઉપયોગી કાર્ય કર્યું નહિ; ઉલટ ઘણો ધન [illegible]
[illegible] માત્ર વધાર્યું. કેવી મૂર્ખતા! એ મૂર્ખાઇની સીમાજ કરી [illegible]
અને કેવી અસહ્ય વેદના થાય છે તે તને નહિ સમજાય. હવે [illegible]
[illegible] અને તે પણ સત્વરે. કારણ, જલદી દેહમાં ન આવે તો [illegible]
અધર્મનિં પ્રાપ્ત થશે અને મૂર્ખાઇ આખા જન્મમાં એક વખત [illegible]
[illegible] મારી પીડાપર સાજુ આધાર કોઇ નથી, એ [illegible]
છે. પણ હવે મને પૂર્ણ પશ્ચાત્તાપ થયો છે. વિશ્વ બ્રાહ્મણને પણ [illegible]
[illegible] રહ્યો છું. આ ભયંકર સ્થિતિમાંથી મુક્ત થવાનો કંઇ [illegible]
પ્રભુની કૃપા હશે તે કંઇ પણ સુધરી જાય થશે. હવે [illegible]
[illegible] વિચાર છે. [illegible] દાખલ થઇશ એટલે [illegible]
[illegible] આમારી [illegible]
[illegible] માટે, મેં આપની કુંડી મુદ્રામાં જાઓ તો [illegible]
[illegible] દાખલ થવા માટે જો આપણે આમારી કુંડી મુદ્રામાં જાઓ [illegible]
[illegible] છે. અને તેટલી ઉતાવળથી તે જન્મપત્રની જરૂર પડે છે, તે [illegible]
આ [illegible] લિતરે તેમણે પોતાના [illegible] અપરની [illegible]
[illegible] હકીકત છે.–

[illegible] પ્રથમ. મેં ઘણી મૂર્ખાઇભરેલી વાતો લખી છે. [illegible]
[illegible] તેને [illegible] પરીક્ષામાં નિષ્ફળ થયો છું. [illegible]
[illegible] આ [illegible] માં જો [illegible] સ્થિતિ ઉભી થઇ [illegible]
[illegible] અનિશ્ચિતસ્વરૂપ છે. [illegible] પ્રથમ [illegible] ઉભી થઇ હતી તે [illegible]
[illegible] સુધી [illegible] નહિ. આ સમયે તેમના મનની સ્થિતિ [illegible]
[illegible] લીધી [illegible] રહેવું અતિ દુઃખકારક હતું. પણ આ [illegible]
[illegible] માં જે પણ [illegible] હતી કે એ સુખ છેવટે [illegible]
[illegible] અને બીજે વિષયવિચારવનો ક્રમ પૂર્ણ કરી [illegible] દાખલ થઇ
[illegible] દાખલ કરો હોત તો જલદી થઇ શકે [illegible]
[illegible] પરીક્ષાઓ પણ આપી, પરંતુ ઉપર અનેક [illegible]

ધર્મનો કંટાળો આવ્યો અને પુનઃ હું ગામડામાં આવ્યો."

ઘણા ટીકાકારોએ એવો આક્ષેપ કર્યો છે કે, ટૉલ્સ્ટૉયના ચિત્તને કોઇ પણ પ્રકારની સ્થિરતા નહતી અને તેમનું વર્તન હમ્મેશ ગૂંચવણનું હતું. એ વાત ખરી છે કે, પૂર્વવયના વર્તનમાં તેવા આક્ષેપનું સ્થાન જણાય છે; તોપણ સ્વમત પ્રમાણે આચાર રાખવામાં તેમણે કેટલી દ્રઢતા રાખી હતી, એ વાત તેમના સર્વ જીવનક્રમમાં એટલી સ્પષ્ટ થાય છે કે, ઉક્ત આક્ષેપને વિશેષ મહત્ત્વ આપવા જેવું રહેતું નથી. મનુષ્યની મનોઘટનામાં દુર્બળતા કેટલી ભરેલી છે, તેનો અનુભવ સર્વને છેજ. ટૉલ્સ્ટૉય સત્ પુરૂષ થયા તોપણ તે એક મનુષ્યજ હતા અર્થાત્ તેમનો નિશ્ચય ડગમગે તો તે માનવ સ્વભાવની વિરૂદ્ધ નથી. ફેરફાર એટલોજ કે, ગમે તેટલી વખત ભૂલો થતી પણ પુનઃ તે પોતાનો આચાર સુધારવા પ્રયત્ન કરતા. એક બે વખત નિષ્ફળતા મળતાં સામાન્ય માણસ પોતાનો તે પ્રયત્ન સજી દે છે, પરંતુ ટૉલ્સ્ટૉયે તેવું કદિપણ કર્યું નથી. જે સદ્‌ગુણ પોતાની બહાર છે એમ તેમને લાગેલું, તેને તેમણે પ્રયત્નપૂર્વક પોતાના બનાવ્યા. ચોતરફની પરિસ્થિતિ અત્યંત વિરૂદ્ધ હતી તોપણ તેની સામે ટક્કર ઝીલી તેમણે પોતાનો મૂળ સ્વભાવ બદલી નાખ્યો. તેમનામાં જ્ઞાન અને ધર્મની તીવ્ર લાલસા હતી. આ લાલસા અન્ય પ્રાપચિક બાબતોથી અથવા મોટાઇના ડોળથી ઘટવા ન દેતાં સ્વપ્રયત્નથી તેને તેમણે તૃપ્ત કરી. સામાન્ય માણસને જગતમાં જેમ મોહના અનેક પ્રસંગ પ્રાપ્ત થાય છે તેમ તેમને પણ થયું હતું. તેમનું કુલ મોટું હતું, લાગવગ ભારે હતી; તેથી જો તેમણે લૌકિક મોટાઇ મેળવવા ધાર્યું હોત તો તેમ કરવાનાં સારાં સાધનો તેમની પાસે હતાં; પણ સાધારણ મનુષ્યોની પેઠે તે એવા પ્રકારની પોકળ કીર્તિ અને દંભ કે ડોળને આધીન થયા નહિ એજ તેમની વિશેષતા છે. છેવટે તેમનું નામ સર્વ જગતમાં પ્રસર્યું તે કીર્તિની પાછળ પડવાથી નહિ, પણ કીર્તિએ તેમનો પૂંઠ પકડવાથીજ થયું છે.

ઉપરના ઉતારાથી જણાય છે કે ટૉલ્સ્ટૉયને આ વખતે એવું જ્ઞાન થવા લાગ્યું હતું કે **ધાર્મિક વિચારોને કેવળ બુદ્ધિમાં ઉતારવાથીજ ખરી શાન્તિ પ્રાપ્ત થતી નથી; ધાર્મિક બુદ્ધિને આચાર અને અનુભવનો સહવાસ અવશ્ય હોવો જોઇએ.**

ટૉલ્સ્ટૉય પીટર્સબર્ગથી યાસનાયા પાછા આવ્યા તે વખતે રૂડોલ્ફ નામના એક જર્મન ગવૈયાને સાથે લાવ્યા હતા. તેની બુદ્ધિમત્તા સારી હોઇ તે ગાનકળાનું રહસ્ય પણ સારી રીતે જાણતો હતો; પરંતુ તેને દારૂનું ભયંકર વ્યસન પડેલું હતું. પીટર્સબર્ગમાં રૂડોલ્ફની મુલાકાત થતાં તેમને ગાયન કળાનો નાદ લાગ્યો હતો. આ કળામાં પણ થોડાજ દિવસમાં તે સારૂં જ્ઞાન સંપાદન કરી પીયાનો વગાડતા

[illegible]

[illegible]

સ્થિતિમાં અન્ય યુવકોની માફક તેમના હસ્તે કંઇ અત્યાચાર થયા નહિ તેમજ તેમની દ્રષ્ટિ સભ્ય કુટુંબમાં પ્રવેશી નહિ એજ તેમને માટે ભૂષણ ગણાવું જોઇએ. તે વખતે રૂશીયામાં ખુલ્લી રીતે ખાનગી કુટુંબની બાળાઓ સાથે સંબંધ થઈ તેનું પર્યવસાન છેવટે દ્વંદ્વયુદ્ધમાં આવતું. ટૉલ્સ્ટૉય કદિ પણ એવા પ્રસંગમાં આવ્યા નથી. એ વિકાર ઘટાડવાને તે કેટલા બધા પ્રયત્નશીલ હતા તેની પ્રતીતિ તેમની તે વખતની નિત્યનોંધમાં ઠેકાણે ઠેકાણે મળી આવે છે.

ઇ. સ. ૧૮૫૦ માં તે પૈસાની મોટી મુશ્કેલીમાં આવ્યા હતા. જુગાર અને અન્ય ખરાબ નાદના પરિણામે, તેમની આવક સારી હતી તોપણ તેમના હાથમાં પૈસો રહેતો નહિ; તેથી પોસ્ટની ટપાલ પહોંચાડવાનો કંટ્રાક્ટ રાખી કંઇ દ્રવ્ય મેળવવા તેમણે પ્રયત્ન કર્યો, પરતુ અનેક કારણથી તેમનો એ વિચાર પણ સિદ્ધ થયો નહિ.

ઇ. સ. ૧૮૫૦–૫૧ નો શિયાળો તેમણે મોસ્કોમાં વ્યતીત કર્યો. આ વખતે ટાશીયાનાને લખેલા એક પત્રમાં તે લખે છે કે, “ ઘઉંની ચપાટી અને કોબીની દાળ પરજ હાલમાં મારો નિર્વાહ ચાલે છે. હૉટેલમાં જઇને કંઇ પણ ખાવાની ઇચ્છા થતી નથી. તેં જુગાર નહિ રમવાનો ઉપદેશ આપ્યો તે માન્ય છે. એમાં લાભની એક પણ દિશા ન હોતાં મનુષ્યને સર્વ રીતે હાનિ થાય છે એમ તું કહે છે તે પણ સ્વીકારૂં છું. મને શ્રદ્ધા છે કે, હવે હું એ ટેવ છોડી શકીશ.”

ત્યાર પછી થોડા દિવસ યાસનાયા રહી ટૉલ્સ્ટૉય પુનઃ મોસ્કો આવ્યા. આ વખતે તેમના મનમાં ત્રણ હેતુ હતા. જુગાર રમવો, લગ્ન કરવું અને સરકારી મુલકી નોકરી મેળવવી. એ ત્રણ પૈકી એકે હેતુ સાધ્ય થયો નહિ. જુગાર પ્રત્યે તિરસ્કાર થયો, લગ્ન માટે પ્રેમબદ્ધ પત્ની મળી નહિ અને નોકરી માટે આવશ્યક ભલામણ પત્રો તેમની પાસે બીલકુલ નહતાં. મોસ્કોથી લખેલા એક પત્રમાં તે જણાવે છેઃ–“ મને લાગે છે કે વસંત ઋતુમાં માણસની નૈતિક સ્થિતિ સારી હોય છે. એ ઋતુમાં હું જે નિશ્ચય કરૂં છુ તે કેટલાક દિવસ સુધી ટકે છે; પણ શિયાળો આવે છે કે મારી પ્રતિમા વિલક્ષણ ચળવિચળ થાય છે.”

આ વખતે ધર્મવિચાર તેમના મસ્તકમાં ધીમે ધીમે પ્રબળ થવા લાગ્યા હતા. તેમને લાગ્યું કે, મનુષ્યમાં શાન્તિ અતિ આવશ્યક છે. વળી આ વખતે તેમણે ધાર્મિક ઉપવાસ વગેરે પણ કર્યા હતા.

વાંચકોને યાદ હશેજ કે, પીટર્સબર્ગમાં ટૉલ્સ્ટૉયને માથે ઘણું દેવું થયું હતું. એ દેવું અદ્યાપિ સુધી પૂરૂં ચુકવાયું નહતું; તેથી બનતી કમર કરી ઋણમુક્ત કેવી રીતે થઇ શકાય તે વિષે તેમને મોટી ફીકર થતી હતી. એજ સમયે તેમનો વડીલ બંધુ નીકોલસ કૉકેસસ પ્રાંતની પોતાની સૈનિક નોકરી પરથી રજા

[illegible]

સ્થિતિમાં અન્ય યુવકોની માફક તેમના હસ્તે કંઇ અત્યાચાર થયા નહિ તેમજ તેમની દૃષ્ટિ સભ્ય કુટુંબમાં પ્રવેશી નહિ એજ તેમને માટે ભૂષણ ગણાવું જોઇએ. તે વખતે રૂશીયામાં ખુલ્લી રીતે ખાનગી કુટુંબની બાળાઓ સાથે સંબંધ થઇ તેનું પર્યવસાન છેવટે દ્વંદ્વયુદ્ધમાં આવતું. ટૉલ્સ્ટૉય કદિ પણ એવા પ્રસંગમાં આવ્યા નથી. એ વિકાર ઘટાડવાને તે કેટલા બધા પ્રયત્નશીલ હતા તેની પ્રતીતિ તેમની તે વખતની નિત્યનોંધમાં ઠેકાણે ઠેકાણે મળી આવે છે.

ઇ. સ. ૧૮૫૦ માં તે પૈસાની મોટી મુશ્કેલીમાં આવ્યા હતા. જુગાર અને અન્ય ખરાબ નાદના પરિણામે, તેમની આવક સારી હતી તોપણ તેમના હાથમાં પૈસો રહેતો નહિ; તેથી પોસ્ટની ટપાલ પહોંચાડવાનો કંટ્રાક્ટ રાખી કંઇ દ્રવ્ય મેળવવા તેમણે પ્રયત્ન કર્યો, પરંતુ અનેક કારણથી તેમનો એ વિચાર પણ સિદ્ધ થયો નહિ.

ઇ. સ. ૧૮૫૦–૫૧ નો શિયાળો તેમણે મોસ્કોમાં વ્યતીત કર્યો. આ વખતે ટાશીયાનાને લખેલા એક પત્રમાં તે લખે છે કે, “ ઘઉંની ચપાટી અને કોબીની દાળ પરજ હાલમાં મારો નિર્વાહ ચાલે છે. હોટેલમાં જઇને કંઇ પણ ખાવાની ઇચ્છા થતી નથી. તે જુગાર નહિ રમવાનો ઉપદેશ આપ્યો તે માન્ય છે. એમાં લાભની એક પણ દિશા ન હોતાં મનુષ્યને સર્વ રીતે હાનિ થાય છે એમ તું કહે છે તે પણ સ્વીકારું છું. મને શ્રદ્ધા છે કે, હવે હું એ ટેવ છોડી શકીશ. ”

ત્યાર પછી થોડા દિવસ યાસનાયા રહી ટૉલ્સ્ટૉય પુનઃ મોસ્કો આવ્યા. આ વખતે તેમના મનમાં ત્રણ હેતુ હતા. જુગાર રમવો, લગ્ન કરવું અને સરકારી મુલકી નોકરી મેળવવી. એ ત્રણ પૈકી એક હેતુ સાધ્ય થયો નહિ. જુગાર પ્રત્યે તિરસ્કાર થયો, લગ્ન માટે પ્રેમબદ્ધ પત્ની મળી નહિ અને નોકરી માટે આવશ્યક ભલામણ પત્રો તેમની પાસે બીલકુલ નહતાં. મોસ્કોથી લખેલા એક પત્રમાં તે જણાવે છેઃ–“ મને લાગે છે કે વસંત ઋતુમાં માણસની નૈતિક સ્થિતિ સારી હોય છે. એ ઋતુમાં હું જે નિશ્ચય કરું છું તે કેટલાક દિવસ સુધી ટકે છે; પણ શિયાળો આવે છે કે મારી વૃત્તિમાં વિલક્ષણ ચળવિચળ થાય છે. ”

આ વખતે ધર્મવિચાર તેમના મસ્તકમાં ધીમે ધીમે પ્રબળ થવા લાગ્યા હતા. તેમને લાગ્યું કે, મનુષ્યમાં શાન્તિ અતિ આવશ્યક છે. વળી આ વખતે તેમણે ધાર્મિક ઉપવાસ વગેરે પણ કર્યા હતા.

વાંચકોને યાદ હશેજ કે, પીટર્સબર્ગમાં ટૉલ્સ્ટૉયને માથે ઘણું દેવું થયું હતું. એ દેવું અદ્યાપિ સુધી પૂરું ચુકવાયું નહતું; તેથી બનતી કસર કરી ઋણમુક્ત કેવી રીતે થઇ શકાય તે વિષે તેમને મોટી ફીકર થતી હતી. એજ સમયે તેમનો વડીલ બંધુ નીકોલસ કૅકેસસ પ્રાંતની પોતાની સૈનિક નોકરી પરથી રજા

ઉપર આવ્યો હતો; તેથી કાઉન્ટે પ્રાંતમાં [illegible] ૨૮ નોકરીની નજીવીજ કરતો. તેમણે વિચાર કર્યો. તેમણે પોતાની સર્વ મિલકત પોતાના ખેડૂતોને સ્વાધીન કરી તેના ઉત્પન્નથી દેવાનો નીકાલ કરવા ઠર્યું. આવી રીતે પોતાના મનથી દૂર જવાય [illegible] ટૉલ્સ્ટૉયનો બીજો પણ એક આશય હતો. યાસનાયાપોલ્યાના [illegible] વાર આવતી તેથી ટૉલ્સ્ટૉય પોતાનો મોહ અટકાવી શકતા નહિ તેથી તેમ [illegible] લાગ્યું કે, દૂર જવાથી જરૂર તો એ મોહથી દૂર રહી શકાશે.

એ સમયની રૈયતોની પરિસ્થિતિનો વિચાર કરતાં [illegible] સર્વ રીતે પોતાના જમીનદારની સત્તામાં હતા, તેથી જમીનની [illegible] જમીનદારનું કોઈ પણ કામ અતિ અલ્પ ખર્ચમાં થતું. આવી સ્થિતિમાં [illegible] નવાબોના હાથમાં ઘેરા ઘણા પૈસા રમતા હોય તો નવાઈ નહિ. પણ અને ધન એ બે એકત્ર થાય એટલે મોજશોખ [illegible] એકાદ નાનો જમીનદાર પણ સ્થિતિમાં આવી જતો [illegible] સાથે લગ્ન કરી ને પોતાના કુલના નામપર મોટી નોકરી [illegible] મળ્યાનો ધર્મનાં બંધન પણ તે વખતના રૈયતોમાં નરમ હતા. [illegible] કર્મમાર્ગી હતા અને નવાબોની સ્થિતિ ઘાણીનો ક્રમ નહિ [illegible] એવી થઇ હતી. જૂનાં બંધનો તેમને ઉપયોગી [illegible] નહિ [illegible] વિષે તેમની વૃત્તિ સંશયાત્મક હતી. આથી પૂર્વનું [illegible] નહિ. રૈયત પુરુષ વર્ગ એવી અંધકારમય સ્થિતિમાં [illegible] વિચાર કરવાનો કેવો હતો તે આગળ કહી ગયા છીએ [illegible] તેમને કંઈ અવકાશ થયા જેવું ન હતું. નાસ્તિક [illegible] તેમનું કશું મૂલ્યાનું પણ રૈયતોમાં શક્ય નહતું [illegible] પણ [illegible] ભાષની બંધ બાંધણી કે સરકાર તેને નજરબંધ [illegible] કાર્ય નહિ પણ તેમનું ધ્યાન જતા એવી પરિસ્થિતિ [illegible] જીવન સુધારાપર એકાએક દેશે પડ્યો હતો.

રૈયતોનો સીમંત અને નાનું જમીનદાર [illegible] મળ્યાથી અહિત થયો હતો. રૈયતોની આંતરસ્થિતિ [illegible] અહિત ગાંભીર્ય કામ મળે એમ તેઓ ઇચ્છતા હતા પણ [illegible] ની તે દૂર કરીનાથી કરવા અને વ્યવહારનું મિશ્રણ તેમના [illegible]

ટૉલ્સ્ટૉયના યૌવનકાળની પરિસ્થિતિ કેવી હતી તે [illegible] તેમની વિચારસરણી કેવી રીતે તૈયાર થઇ ન સમજાય [illegible] આજની તે પછી પણ અન્ય પુરુષોની માફક વ્યવહારથી ઘણા અંશે ફર હતા તેથી પોતે [illegible] ટૉલ્સ્ટૉય અન્ય કોઈ તરફ જોવાનું તેમને નિશ્ચિત લાગતું નહતું. એ વાત ખરી છે કે, તેમનાં [illegible]

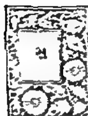
ફેરફારીના માર્ગમાં એથી વ્યાવહારિક હકનો વિરોધ આવતો નહિ; પરંતુ વ્યાવહારિક સમાજને આપોઆપ જે જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે અથવા આવશ્યકતાને અંગે તેમને પ્રાપ્ત કરી લેવું પડે છે, તે વ્યવહારજ્ઞાનનો ટૉલ્સ્ટૉયમાં અભાવ હતો. એટલે તેમના વિચારોથી અન્ય લોકોને ખોટું લાગે છે કે કેમ તેનો પણ વિચાર તેમને સ્પર્શ કરી શક્યો ન હતો. કલ્પનાસૃષ્ટિ અને વ્યવહારસૃષ્ટિના ભેદનું જ્ઞાન તેમને વિશેષ નહતું. આથી રાજ્યપદ્ધતિ, ધારા, પ્રચલિત ધર્મ વગેરે બાબતમાં તે ચાલુ વ્યવહાર કરતાં જુદા પ્રકારના વિચારો બાંધતા અને કોઈની પરવા કે ભય ન રાખતાં તે પ્રકટ કરતા. સમાજથી તે અલિપ્ત હોવાથી સમાજમાં અનેકવિધ રૂઢિઓ દૃઢ થઈ બેઠી છે તેનું પણ તેમને ભાન નહતું. સમાજમાં અનેકવિધ માણસો હોય છે. 'પિંડે પિંડે મતિર્ભિન્ના' એ તત્ત્વ લક્ષમાં લઈને એ અનેકવિધ પ્રકૃતિમાં ભેદ ન ઉદ્ભવે તેવી રીતે કલ્પનામય તત્ત્વો વ્યવહારમાં લાવવાં, એ સામાજિક નેતાનું કર્તવ્ય છે. તમારાં તત્ત્વો ગમે તેવાં સારાં હોય પણ વ્યાવહારિક પ્રજાને તે રુચ્યા સિવાય આચારમાં કેવી રીતે આવે! ટૉલ્સ્ટૉય પોતાના અસરપણાને લીધે આ વાતનો વિચાર જ કરતા નહતા. તદપિ તે પોતાનાં તત્ત્વો પોતાના આચારમાં લાવવા પ્રયત્નની પરાકાષ્ઠા કરતા. એ સંબંધમાં પોતાની પાછળ કોઈ આવે છે કે નહિ તે પાછું વળીને જોતા નહિ. તેમને લાગતું કે, સ્વતત્ત્વાનુસાર આચાર રાખવો એક આવશ્યક કર્તવ્ય છે; અન્યનો તે સાથે સંબંધ નથી.

કોઈપણ બાબત તરફ સામાન્ય લોકો જે દૃષ્ટિએ જુએ છે, તેથી ભિન્ન દૃષ્ટિએ તે જોતા અને કેટલીક વખત એમ પણ બનતું કે, સામાન્ય માણસને સહેલાઈથી સમજાતી બાબતો ટૉલ્સ્ટૉયને બીલકુલ સમજાતી નહતી. એકાદ સામાન્ય વાતની સ્થાપના પણ તે તાત્ત્વિક દૃષ્ટિએ કરતા.

તેમને કોઈ જાતનું બાહ્ય બંધન નહતું. છેવટ સુધી તે ઉચ્છૃંખલપણે વર્ત્યા હોત તો તેમને લગામ ઘાલનાર પણ કોઈ નહતું. આવી સ્થિતિમાં તે કેવળ પોતાની વિવેકબુદ્ધિને જાગૃત રાખી સત્પુરુષના સ્થાને પહોંચ્યા એ વિશેષ લક્ષમાં રાખવા જેવું છે. એ મહત્સ્થાન તેમણે કેવળ પોતાની શક્તિથી મેળવ્યું છે, એ વાત ધ્યાનમાં રાખીશું તો તેમના જે વિચાર બંધાયા તે તેવા કેમ બંધાયા તેનો નિર્ણય થશે.

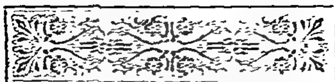
प्रकरण २ जुं–कॉकेशस.

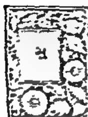
ફેરફારીના માર્ગમાં એથી વ્યાવહારિક હરકતો વિશેષ આવી નહિ; પરંતુ વ્યાવહારિક સમાજને આપોઆપ જે જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય અથવા આવશ્યકતાને અંગે તેમને પ્રાપ્ત કરી લેવું પડે છે, તે વ્યવહારજ્ઞાનનો ટૉલ્સ્ટૉયમાં અભાવ હતો. એટલે તેમના વિચારોથી અન્ય લોકોને માઠું લાગે છે કે કેમ તેનો પણ વિચાર તેમને સ્પર્શ કરી શક્યો ન હતો. કલ્પનાસૃષ્ટિ અને વ્યવહારસૃષ્ટિના ભેદનું જ્ઞાન તેમને વિશેષ નહતું; આથી રાજ્યપદ્ધતિ, ધારા, પ્રચલિત ધર્મ વગેરે બાબતમાં તે ચાલુ વ્યવહાર કરતાં જુદા પ્રકારના વિચારો બાંધતા અને કોઇની પરવા કે ભય ન રાખતાં તે પ્રકટ કરતા. સમાજથી તે અલિપ્ત હોવાથી સમાજમાં અનેકવિધ રૂઢિઓ દૃઢ થઇ બેઠી છે તેનું પણ તેમને ભાન નહતું. સમાજમાં અનેકવિધ માણસો હોય છે. 'પિંડે પિંડે મતિર્ભિન્ના' એ તત્ત્વ લક્ષમાં લઇને એ અનેકવિધ પ્રકૃતિમાં ભેદ ન ઉદ્ભવે તેવી રીતે કલ્પનામય તત્ત્વો વ્યવહારમાં લાવવાં, એ સામાજિક નેતાનું કર્તવ્ય છે. તમારાં તત્ત્વો ગમે તેવાં સારાં હોય પણ વ્યાવહારિક પ્રજાને તે રુચ્યા સિવાય આચારમાં કેવી રીતે આવે ? ટૉલ્સ્ટૉય પોતાના અલગપણાને લીધે એ વાતનો વિચારજ કરતા નહતા. તદપિ તે પોતાનાં તત્ત્વો પોતાના આચારમાં લાવવા પ્રયત્નની પરાકાષ્ઠા કરતા. એ સંબંધમાં પોતાની પાછળ કોઇ આવે છે કે નહિ તે પાછું ભાળીને જોતા નહિ. તેમને લાગતું કે, સ્વતત્ત્વાનુસાર આચાર રાખવો એક આવશ્યક કર્તવ્ય હોઇ અન્યનો તે સાથે સંબંધ નથી.

કોઇપણ બાબત તરફ સામાન્ય લોકો જે દૃષ્ટિએ જુએ છે, તેથી ભિન્નજ દૃષ્ટિએ તે જોતા અને પુષ્કળ વખત એમ પણ બનતું કે, સામાન્ય માણસને સહેલાઇથી સમજાતી બાબતો ટૉલ્સ્ટૉયને બીલકુલ સમજાતી નહતી. એકાદ સામાન્ય વાતની સ્થાપના પણ તે તાત્ત્વિક દૃષ્ટિએ કરતા.

તેમને કોઇ જાતનું બાહ્ય બંધન નહતું. છેવટ સુધી તે ઉચ્છૃંખલપણે વર્ત્યા હોત તો તેમને લગામ ઘાલનાર પણ કોઇ નહતું. આવી સ્થિતિમાં તે કેવળ પોતાની વિવેકબુદ્ધિને જાગૃત રાખી સદ્પુરુષના સ્થાને પહોંચ્યા એ વિશેષ લક્ષમાં રાખવા જેવું છે. એ મહત્ સ્થાન તેમણે કેવળ પોતાની શક્તિથી મેળવ્યું છે, એ વાત ધ્યાનમાં રાખીશું તો તેમના જે વિચાર બંધાયા તે તેવા કેમ બંધાયા તેનો નિર્ણય થશે.

प्रकरण २ जुं-कोकेन.

મારી પ્રકૃતિ ઠીક છે. આ ઠેકાણે ઉકળતા પાણીના ઝરા [redacted] અને આજુબાજુ વિશાળ ડુંગરની હારો છે. પ્રચંડ ખડક જાણે એકપર એક ચડી બેઠા હોય એમ લાગે છે. આ લાંબી—અનિલાંબી પર્વતરાજિમાં ઠેકાણે ઠેકાણે ભગદાળાં પડી ખીણો બની છે અને તેમાં ઉષ્ણ પાણીના ઝરા ખળખળ વહે છે. પાણી તદ્દન ઉકળતું હોવાથી ખીણોનો ઉપલો ભાગ વરાળથી ઢંકાઇ ગએલો હોય છે. આ પાણી એટલું ખળખળતું હોય છે કે, તેમાં ઇંડું નાખવામાં આવે છે તો માત્ર ત્રણ મિનિટમાં બફાઇ જાય છે. તાર્તર સ્ત્રીઓ અહીં કપડાં ધોવા માટે એક સરખી આવ્યા કરે છે. તે પોતાના કપડા પગથી ઘસીને ધુવે છે. ફર ઉપર જેમ કીડીઓ હમ્મેશ ફર્યા કરે છે, તેમ ડુંગરનો આ ભાગ હમ્મેશ માણસોથી ઉભરાનો હોય છે. તાર્તર સ્ત્રીઓ બહુધા સ્વરૂપવાન અને મજબૂત બાંધાની હોય છે. અહીંની વસ્તી ગરીબ સ્થિતિનીજ છે, પણ તેમનો પહેરવેશ અતિસુંદર જણાય છે. ગ્રેનરૂ ડુંગરના ભવ્ય વનશ્રી અને તેમાં વચ્ચે વચ્ચે ફરતી સુંદર પોશાકથી સજ્જ થએલી સ્ત્રીઓનો દેખાવ એટલો મનોરમ છે કે, તે જોવામાં કલાકના કલાક વહી જાય છે તોએ તે મને જણાતા નથી. અહીંનું ઉષ્ણ ઝરાનું પાણી અતિ આરોગ્યકારી છે. અહીં આવ્યા પછી મારા પગનો સંધીવા નષ્ટ થયો છે. ”

આ સ્થળે ટૉલ્સ્ટૉયને જે રૂશીયન લશ્કરી અમલદારો મળ્યા હતા, તેમાં અસુરવૃત્તઓનીજ ભરતી મોટી હતી. આથી એવા પ્રકારના માણસો સાથે ટૉલ્સ્ટૉયનો ગાઢ પરિચય થવો ઉચિત નહતો. આરંભમાં તેમની જડતાનો ટૉલ્સ્ટૉયને કંટાળો આવ્યો. પણ કેટલા પછી તે તેમનામાં સહજ સહજ ભળવા લાગ્યા; પરંતુ કોઇનાપર વિશેષ સ્નેહ ન રાખતાં અહંકારીનો આરોપ ન આવે તેવા ધોરણેજ મળતાપણું રાખતા. આ લશ્કરી પ્રમદરોમાં નીકોલસના સ્નેહી પુષ્કળ હોવાથી ટૉલ્સ્ટૉય વિષે બહુ ટીકા થતી નહતી. આ વખતે ટૉલ્સ્ટૉયની વૃત્તિમાં કેવી વિલક્ષણ ગતિ રહેતી હતી, તે તેમની નિત્યનોંધના નીચેના ઉતારાથી જણાઇ આવશે.

‘ જુન, ૧૮૫૧ ”

[illegible] મને [illegible] ઉંઘ આવી નહિ. નિત્યનોંધ લખી રહ્યા પછી તે [illegible] પ્રભુની પ્રાર્થના કરી. પ્રભુપ્રાર્થના કરતાં જે સાત્વિક ભાવ પ્રાપ્ત થાય છે, તેનું વર્ણન શબ્દથી થવું અશક્ય છે. વિનતિ કરી અથવા [illegible] પ્રભુના ઉપકાર માનતાં, એવા જે પ્રાર્થનાનો અર્થ હોય તે [illegible] તે સાધના કરી નથી. લૌકિક સુખની [illegible] રહેવું [illegible] [illegible] સમજ પડે છે ને મન ચિન્તન સારી રીતે જણાયુ છે, પણ તે [illegible] નથી અને [illegible] થાય છે કે, આ જગતનો જે [illegible] પ્રાપ્ત છે, તેમ. [illegible] થઇ જવું [illegible] અપરાધની મે ક્ષમા માગી પણ

હ્ટ ! હ્ટ ! ક્યાં ગેની ? હરણ રખેનું આવી કલ્પના અને કરવું આવી એના તેની ક્ષમા છે. પ્રભુ પાસે મને [illegible] નહિ અને [illegible] તે પણ સુઝ્યું નહિ કે પ્રભુનો આભાર માનવા પણ [illegible] નહિ આવા વિચારમાં પણ આવ્યો નહિ [illegible] એકરૂપ થવાથી તેને પ્રેમ કહેલો, આશા કહેલી કે [illegible] કોઈ સમજ્યું નહિ એ મને [illegible] એથી અંતઃકરણ રોમ સુધી [illegible] હું આવવા લાગ [illegible] હતી. આ ઉન્[illegible] માનવજીવનની ખીલી [illegible] અને [illegible] થઈ છે વારુ ! હ્ટ ! હ્ટ ! એ દિશા [illegible] પ્રભુ પોતાના હૃદયમાં સ્થાન આપે એ [illegible] પ્રેમ છે એ વાત હું કુ ભુલી ગયો [illegible] પછી મેં આજુબાજુ જોયું તેની સાથેજ હતા અને પાસે [illegible] સ્થાનપર પડેલા માનવજીવનની પેટીના [illegible] ભયંકર ધ્વનિએ મારા આનંદનો નાશ કર્યો [illegible] માટે મેં મધ્યેએ ઓફીસર કરી, પણ [illegible] ધ્વનિએ પુનઃ મારા ચિત્તમાં પ્રવેશ કર્યો અને એ [illegible] થયા. પણ એમાં મારો કંઇ અપરાધ છે કે ! હું [illegible] ગયો.

તા. ૨ જુલાઈની નોંધમાં નીચેની હકીકત [illegible] છે — "મને કેટલાક વખત લાગે છે કે, આકાશ તૂટી પડશે અને [illegible] અંતઃકરણ મલિન થશે નહિ. આપણી [illegible] અને [illegible] અન્તિમ પર્યવસાન મનુષ્ય છે, એવી કોઇને પણ [illegible] જ્યાં પણ એક ક્ષણ પુરી થતી નથી તેટલામાં [illegible] વિચાર થઇ આવે છે; અને હું કોનાકનો [illegible] તે તરફ [illegible] એ વિચારથી મને આનંદ થાય છે ! [illegible] થાય છે. જમ્યું [illegible] કરતાં [illegible] અધિક [illegible] હોવાથી [illegible] વિરૂપતા આવે છે, એ વિચારથી મને [illegible] અને [illegible] મરવી કરવા માટે [illegible] સામે [illegible]"

ઓગસ્ટ મહિનામાં નીચીકમનું તોપખાનું [illegible] પાછું આવ્યું અને તે સાથે [illegible] પણ તે ગામમાં આવ્યા. તે આ ગામમાં હતા તે દરમીઆન ઘણી વખત સરોકીવન [illegible] સામે લડવાને જતા હતા. આ સમે ઘણા સેના-

પતિ બેરીયાટિન્સ્કીની ટૉલ્સ્ટૉયને મુલાકાત થઇ. જંગલી ટોળાં પરનાં કેટલાંક આક્રમણમાં લીઓ ટૉલ્સ્ટૉય હાજર હતા એ વાત સેનાપતિના જાણવામાં હતી. તેમણે ટૉલ્સ્ટૉયનું શૌર્ય જોઇ ટૉલ્સ્ટૉયને લશ્કરમાં દાખલ થવાનો ઉપદેશ કર્યો. આ વખતે તેમનો એક છેલીયા ટૉલ્સ્ટૉય નામનો નજીકનો સગો લશ્કરમાં હતો, તે પણ ટૉલ્સ્ટૉયને લશ્કરમાં દાખલ થવા આગ્રહ કરવા લાગ્યો. અકટોબર મહિનાની આખરે તે ટીફ્લીસ ગયા હતા. ત્યાં તેમને ઉમેદવારીમાં દાખલ થવાની પરીક્ષા આપવી પડી. ટીફ્લીસથી લખેલા એક પત્રમાં તે લખે છે કેઃ—

" મારે નવલકથાઓ લખવી એવી તારી ઇચ્છા હતી તે હવે પૂર્ણ થશે એમ લાગે છે. અહીં મેં એક વાત લખવા માંડી છે. તે કોઇ કાળે પણ લોકો સમક્ષ આવશે કે કેમ તેની મને શંકા છે; પરંતુ તે લખવામાં મને પોતાને ગમ્મત પડે છે અને તે ઘણી ખરી લખાઇ ગઇ છે તેથી હવે વચમાંજ તેને છોડી શકતો નથી."

ટૉલ્સ્ટૉયનો મુકામ ટીફ્લીસમાં બે મહિના રહ્યો હતો. આ ઠેકાણે તદ્દન શાન્તિ હોવાથી તેમનું લેખનકાર્ય ઝડપથી ચાલતું હતું. આ વખતે તે 'બાલ્ય' નવલકથા લખતા હતા. લશ્કરમાં પ્રવેશ કરવાની ખટપટ તો ચાલતી હતીજ, પણ તેમની પાસે જન્મ તારીખ તથા બીજા કેટલાક આવશ્યક દાખલા નહતા તેથી હજુ સુધી દાખલ થવાનું બની શક્યું નહતું. ટીફ્લીસમાં તેમની પ્રકૃતિ બગડવાથી ઘણા દિવસ સુધી તે ઘરની બહાર નીકળી શક્યા ન હતા; પરંતુ પ્રકૃતિ સુધરતાં શીકારનો શોખ લાગવાથી તે ઘણી વખતે શીકારે ગયા હતા.

લશ્કરમાં દાખલ થવાના સંબંધમાં તેમણે પોતાના મોટા ભાઇને લખ્યું હતું કે, તોપખાનામાં ડીમેઝનગના ઝગડામાં પ્રવેશ થવાનો સંભવ છે. એજ પત્રમ હાજી મુરાદ નામના એક આગેવાનના નામનો ઉલ્લેખ મળી આવે છે. સરકેશીયામાં તેનું મહત્ત્વ ખુદ શામીલના જેટલુંજ ગણવામાં આવતું હતું. હાજી મુરાદ અતિ ધીર અને સાહસી હતો, પણ તે થોડાજ વખતમાં રૂશીઆને તાબે થયો હતો.

તા. ૬ જુન ૧૮૫૦ ના રોજ ટીફ્લીસથી ટૉલ્સ્ટૉયે નીચે પ્રમાણેનો એક પત્ર લખ્યો છે તે ઉપરથી તેમના આ સમયના જીવનક્રમનો ખ્યાલ થાય તેમ છે

" તારો તા. ૨૪ નવેમ્બરનો પત્ર હમણાંજ મળ્યો. તારા સર્વ પત્રો પ્રેમ વત્સલતાના એટલા ભરેલા હોય છે કે, તે વાંચતાં મારૂં અંતઃકરણ ભરાઇ આવે નેત્રોમાંથી જળધારા વહેવા લાગે છે. જાણું કે હું પુનઃ બાલ્યાવસ્થામાંજ જતો હોઉં ! આરંભમાં મારી આ દુર્બળતાની મને શરમ આવતી અને અશ્રુ અટકાવવાનો પ્રયત્ન કરતો, પરંતુ તારી વત્સલતા એટલી મધુર છે કે, અંતઃકરણને કઠોર બનાવી તે ભારના ઉભારી દેવા કરતાં મુક્ત અંતઃકરણથી તેના મધુરસનો આસ્વાદ લેવો એ મને ઘણું સારૂં લાગે છે. એવો મીઠો રસ ચાખવાને મળે છે

આપી કરજનો નિકાલ કર્યો."

" અમારી છાવણીની નજીકમાં ઓલ નામનું એક નાનું ગામ છે. ત્યાં સરકેશીયન લોકની વસ્તી છે. સાડો નામનો એક સરકેશીયન યુવાન કોઇ કોઈ વખત અમારા મુકામ પર આવી જુગાર રમતો હતો. તે કેવળ અક્ષરશત્રુ હોવાથી અમારામાંના કેટલાક લુચ્ચાઓ તેને ફસાવતા, તેથી તેમાંથી તેને બચાવવા તેના દાવ હું નાખવા લાગ્યો; એથી તેણે મોટો ઉપકાર જણાવ્યો અને પૈસાની એક થેલી મને અર્પણ કરી. કોઇ કંઈ વસ્તુ અર્પણ કરે તો તેને વળતી ભેટ આપવી જોઇએ એવો આ દેશમાં રિવાજ છે. એવી રીતે ઉભયની ભેટની અદલાબદલ થાય છે ત્યારે તેમને એક બીજાના પક્કા મિત્ર સમજવામાં આવે છે. એ લોકોમાં એવી રીત છે કે, કોઇને સ્નેહી કહ્યો હોય એટલે પ્રસંગ આવે તેને માટે જીવ પણ આપવો જોઇએ. હવે એ રીતિ અતિ વિશેષ અસ્તિત્વમાં નથી; પણ પ્રાચીન રીતનું સ્મરણ તેમના મસ્તકમાંથી ભુંસાઇ ગયું નથી. સરકેશીયન પ્રજાની પદ્ધતિ પ્રમાણે સ્ત્રી, ધન, દોલત વગેરે મિત્ર માગે તો તે સર્વ તેને સ્વાધીન કરવાં જોઇએ. સાડો મને પોતાને ઘેર લઇ ગયો અને તેણે રીતિ પ્રમાણે પત્વાનોનું ભોજન મને આપ્યું. ત્યારથી અમે ત્યાંના રિવાજ પ્રમાણે એકબીજાના મિત્ર બન્યા. સાડો મને તાતાના મકાનમાંની ગમે તે વસ્તુ લેવા આગ્રહ કરવા લાગ્યો; ત્યારે તેને વિશેષ આર્થિક નુકશાન ન થાય એ હેતુથી મેં એક જુનું ખોગીર માગ્યું; પણ તેથી તેને પણ ખોટું લાગ્યું અને તેણે એક કિંમતી તરવાર મને બક્ષિસ આપી.

" તેને. પિતા ગામેત છે, પણ તે પોતાનું ધન સંતાડી રાખી એક બદામ પણ એ છોકરાને હાથ લાગવા દેતો નથી. છોકરાને પૈસાની જરૂર પડે છે તો તે રશિયાના મુલકમાં પ્રવેશ કરી ઘોડા, ઢોર વગેરેની ચોરી કરે છે. કોઇવાર તો નજીવી વસ્તુઓ માટે પણ તે પોતાનો જીવ જોખમમાં નાખવામાં આઘુંપાછું જોતો નથી. તે લોભના લીધેથી એવું કરે છે એમ કંઇ નથી, પણ તેમાં પોતાનું શૌર્ય જણાય છે એમ તે માને છે. અહીં સરકારને જે પકડે ચોર હોય છે તેને ' જિગિત ' અથવા વીર ઉપમાથી ઓળખવામાં આવે છે. તેણે મને અર્પણ કરેલી સામગ્રીના બદલામાં મેં તેને નિકોલસનું ચાંદીનું ઘડીઆળ આપ્યું; એટલા ઉપરથી અમે તેમના રીતરિવાજ પ્રમાણે જીવનના દોસ્ત બની ગએલા છીએ. કેટલીક વખત તેણે મારે માટે પોતાનો જીવ જોખમમાં નાખ્યો છે; કેમકે એવા પ્રસંગ માટે તેને જરાય લાગતું નહીં."

" ટીફ્લીસનું સ્થાન છોડીને હું ગયો ત્યારે નાડો નીકોલસ પાસે આવવા લાગ્યો. તે નીકોલસને કહેતો કે લીઓ સિવાય મને ગમતું નથી. મારો ઘોડો

છે; પણ હું સમજું છું કે પ્રભુએ મારા ભલા માટેજ તેવી બુદ્ધિ આપી. અહીં આવ્યા પછી હું ઘણો સુધર્યો છું. સુધર્યો એટલે ઉત્તમ થયો એમ નહિ, પણ હું તદ્દન ખરાબ હતો તે ઓછો ખરાબ થયો. અહીં અનેક કષ્ટ ભોગવવાં પડે છે અને પ્રસંગે ભૂખ્યા પણ રહેવું પડે છે; પરંતુ મને લાગે છે કે, પાછલાં પાપોનું એ પ્રાયશ્ચિત છે. એથી મને એવી વાતોથી દિલગીરી ન થતાં આનંદજ થાય છે."

"અહીંથી છૂટીને હું મનમાન્યા આવીશ ત્યાં સુધીમાં મારું પ્રાયશ્ચિત બહુધા પુરૂં થશે. પછી હું તારી સોબતમાં આનંદથી કાળ નિર્ગમન કરીશ. ટાઢના દિવસોના પ્રસંગે ઇતિહાસની વાતો કરીશું ત્યારે કદિ તું ભયથી ગભરાઇ ઉઠીશ અને કદિ આશ્ચર્યમાં લીન થઈ જઈશ. આપણાં મૃત કુટુંબીજનોની વાતો કરી આપણે અશ્રુમાંથી પાણી ઢાળીશું, પણ એ દુઃખમાંએ સુખ છે. હું આજુબાજુના અમુક તમુકની બીલકુલ ઓળખાણ નહિ કરૂં. નકામું કોઇ આપણે ઘેર આવે અને વ્યર્થ ગપ્પાં મારતું બેસે એ મને જરાએ ગમતું નથી. મારું આ મીઠું સ્વપ્ન અહીંજ પુરૂં થતું નથી. હું લગ્ન કરીશ, બાળ બચ્ચાં થશે અને દાદી કહી ને તારે ગળે વળગશે. પિતાના વખતમાં જેવી સ્થિતિ હતી, તેવીજ પુનઃ ત્યાં જણાવા લાગશે; પણ અમારા માટે તું જેવી 'પ્રેમાળ ફોઈ' છે તેવી મારાં બાળકોના ભાગ્યમાં નથી. તારા જેવું પ્રેમી અંતઃકરણ અને તારા વાત્સલ્યની જોડી ક્યાં મળશે?"

"મને કોઇ રશીઆનું બાદશાહી પદ આપે અથવા સોનાની ખાણોવાળો દેશ આપે તોપણ તે તુચ્છ છે. ઉક્ત સુખમય સ્વપ્ન સત્ય નીવડે એવું હું પ્રભુ પાસે માગીશ."

આ પછી થોડાજ વખતમાં તે સ્ટારોગ્લાડોસ્કમાં પાછા આવ્યા અને જંકર (ગોલંદાજ) તરીકે તેમનો સૈન્યમાં પ્રવેશ થયો. કેફખારીમાં થએલા આક્રમણમાં તે પોતાની ટુકડી સહ સામેલ હતા અને તે વખતે દર્શાવેલા શૌર્ય નિમિત્તે સેંટ-જ્યોર્જનો ચાંદ તેમને આપવા ભલામણ થઇ હતી. પરંતુ આ વખતે પણ જન્મ-નોંધ અને 'પાસ' આવશ્યક કાગળો થોડા દિવસ મોડા આવવાથી—તેમની પાસે નહિ હોવાથી તેમને તે મળ્યો નહિ. એ ચાંદ મેળવવાની ટોલ્સ્ટોયને ઉત્કટ ઇચ્છા હતી. અન્ય એક પ્રસંગે પણ એ ચાંદ મળવાની પ્રાપ્તિ આવી હતી ત્યાંને તેમને મળ્યો નહિ; પણ આ વખતે નહિ મળવાનું કારણ જુદું હતું. સામાન્ય પ્રથામાં જેને આ ચાંદ મળતો તેને તે સાથે જીંદગીસુધીના પેન્શનનો હક પણ મળતો. એ ચાંદ માટે ટોલ્સ્ટોયનું નામ બાદશાહ તરફ મોકલવાનું હતું તે વખતે તેમના ઉપરી અમલદારે કહ્યું: "જો આ ચાંદ માટે તમે ના પાડો તો, એક બીજા ઘરડા પણ સૈનિક સિપાહીને તે આપવાનો મારો વિચાર છે, એથી તેના

નિર્ણય થાય છે. એક વખતે આ નવલકથાનો નાયક શીકારમાટે જંગલમાં ગએલો હોતાં કહે છે:—

"સુખી થવા માટે મારે શું કરવું જોઇએ ? પહેલાં મને સુખ કેમ મળતું નહતું ? અન્યની સેવા માટે જીવન અર્પવું એજ સુખનો સ.ચો માર્ગ છે એમાં કંઇ સંશય નથી. સુખી થવાની આકાંક્ષા પ્રત્યેક હૃદયમાં જન્મતઃજ હોય છે. તે સંયોગોને લીધે ઉત્પન્ન થએલી નથી હોતી, માટે તે યોગ્ય છે એમજ કહેવું જોઇએ. એ ઇચ્છા તૃપ્ત કરવા માટે કીર્તિ, ધન, મોજશોખ, વગેરેની પાછળ આપણે પડીશું તો તેને લીધે એ ઇચ્છા તૃપ્ત ન થવાનો પણ સંભવ છે; માટે એ વસ્તુઓની પાછળ પડવું વ્યાજબી જણાતું નથી. પરોપકાર કરી તે દ્વારા સુખી થવાતું કહીએ તો ત્યાં એવી પરિસ્થિતિઓ આડે આવી શકે તેમ નથી; માટે સુખી થવાનો સરળ રસ્તો પરોપકારાર્થે દેહ અર્પણ કરવો એજ છે."

નોકરી લશ્કરી હતી પણ ટૉલ્સ્ટૉય અન્ય અધિકારીવર્ગમાં બહુ ભળતા નહતા. એ મંડળમાં ઘણાખરા મોજીલા અને વ્યસનીઓ હતા. ટૉલ્સ્ટૉય ઉમેદવાર હોવાથી સામાન્ય રીતેજ કામનો વિશેષ ભાર તેમના પર નહતો. તેમને કવાયતમાં જવું પડતું નહતું અથવા કારકુની કામ પણ કરવું પડતું નહતું; છતાં અધિકારીની જગ્યો આપવા માટે આ વખતે તેમને માટે ભલામણ થઈ હતી. ટૉલ્સ્ટૉય સરદાર કુટુંબના હોવાથી અન્ય સૈનિકો તેમની સાથે સભ્યતાપૂર્વક વર્તતા હતા; પરંતુ અન્ય અમલદારવર્ગમાં ભળી જઇ મોજ કરવા વિષે તેમને એટલો પ્રબળ કંટાળો આવ્યો હતો કે, કોઝાક સ્વારમાં નામ નોંધાવી, એકાદ કોઝાક બાળા સાથે લગ્ન કરી ત્યાંની જંગલી વસ્તીની એકાદ ઝુંપડીમાં હમ્મેશને માટે રહેવું એવું પણ તેમને કદિ કદિ લાગતું, પણ એ વિચાર ક્ષણમાત્રજ ટકતો.

એક વખત એક કોઝાકે એક તાર્તરને માર્યો અને એ કાર્ય માટે તે કોઝાક પર સ્તુતિની વૃષ્ટિ થઇ. આ પ્રસંગને ઉદ્દેશી ટૉલ્સ્ટૉયે કહ્યું:—

"કેવી મૂર્ખતા ? એક મનુષ્ય અન્યનો જીવ લે છે અને એ સત્કૃત્ય કરવા માટે આનંદથી નાચવા લાગે છે એ શું ? એ કૃત્ય સુખદાયી નથી એવો કોઇપણ ધ્વનિ શું તેના અન્તઃકરણમાં ઉદ્ભવતો નથી ? સુખની પ્રાપ્તિ તો અન્યને મારવાના કાર્યમાં ન હોઈ તેના માટે પોતાના દેહનો ભોગ આપવામાં છે."

આ વખતની પોતાની વૃત્તિ વિષે તેમણે નીચે પ્રમાણે પોતાની નિત્યનોંધમાં નોંધ કરી છે:—

૧ જુગાર રમવાની ઇચ્છા લોભમૂલક છે. દિવસે દિવસે તે વધતી જાય છે, પણ તે દુર્દમનીય છે એમ કંઇ નથી.

૨ સ્ત્રીસંગની ઇચ્છા એ શારીરિક વાસના છે. એનું મુખ્ય જન્મસ્થાન

તેટલામાંજ વીસ સરકેશીયન સ્વાર કપાટાબંધ દોડને ઘોડે આવતા જણાયા. પાછળ રહેલા ત્રણ સ્વારને પાછા જઈ મળવાનો અવકાશ નહિ રહેલો જોઈ રહ્યો છે, એવા અર્ધની નિશાની કરી ટાલ્સ્ટૉય અને સાથેના મિત્રની ટોળકી તરફ ઝડપથી નીકળી પડ્યા. પાછળના ત્રણ સ્વારોની સમજમાં ઘોટાળો થવાથી તે બેચારે તેવા આગળ આવ્યા અને શત્રુના હાથમાં સપડાયા. આ તરફ ટાલ્સ્ટૉય અને સાથેની પાછળ માત્ર સ્વારો પડ્યા. મિત્રનીનો ઘોડો હજુ ત્રણ માઈલ દૂર હતો. તે દિવસે સાથેના ઘોડાપર ટાલ્સ્ટૉય બેઠેલા હોય સાથેએ ટાલ્સ્ટૉયનો ઘોડો લીધો હતો. સાથેનો ઘોડો જુવાન અને વિલક્ષણ ચાલાકીવાળો હતો અને ટાલ્સ્ટૉયનો ઘોડો હજુ નવો હોવાથી દોડની ચાલથી અજાણ હતો. ટાલ્સ્ટૉયે જો પોતાનોજ બચાવ કરવાનું ધાર્યું હોત તો તેમ સહેલાઈથી થઈ શકત; પણ મિત્રને શત્રુના મુખમાં મૂકી પોતાનો પ્રાણ બચાવવાની ઇચ્છા થઈ નહિ. નાંડાયાન બંદૂક હતી પણ કમનસીબે તે આ વખતે ભરેલી નહતી. તેથી તેણે ફક્ત બંદૂક તાકી શત્રુને બીવડાવવાનો યત્ન કર્યો. તે સાત સ્વારોના મનમાં આ બંનેને જીવતા પકડવાની ઇચ્છા હોય એમ જણાતું હતું; કારણકે તેમના તરફથી પણ ગોળીબાર ન થયો. કર્મધર્મસંયોગે આ દોડાદોડ મિત્રનીના કીલ્લાપરના એક પહેરાવાળાની દૃષ્ટિએ પડવાથી તેણે ઈશારત કરતાંની સાથે કોસાક સ્વારોની એક ટોળી નીકળી આવી; અને એ સ્વારો નજરે પડતાંજ પેલા સરકેશીયન સ્વારો જંગલમાં નાસી ગયા!

" હમેશ નવા વિચાર કરવા, નવા નિશ્ચય કરાવવા અને તેનો ભંગ કરવો, એ ટૉલ્સ્ટૉયનો ઉપક્રમ અદ્યાપિ જેવોને તેવોજ ચાલુ હતો. "

કૉકેશસ પ્રાંતમાં આવતાં ટાલ્સ્ટૉય પોતાની સાથે બુલ્ક નામનો એક બુલ જાતિનો કુતરો લાવ્યા હતા. એ કુતરાને સાથે લઈ જવાનો તેમનો વિચાર નહતો પણ ઘરમાંથી બહાર નીકળી ગયા પછી ઓરડીમાં પુરી ગયેલો કુતરો આગીના હાથ ભાંગી નાખી બહાર કુદી પડી પોતાના સ્વામી પાછળ દોડી આવ્યો.

કુતરો પાછળ આવે છે એ વાત પહેલા મુકામપર પહોંચતા સુધી ટાલ્સ્ટૉયના જાણવામાં ન હતી. પ્રથમના મુકામે ઘોડાપરથી નીચે ઉતર્યા તેમણે સહજ પાછળ નજર કરી તો તે કુતરાને કોઈ જાનવર ઝપાટાથી દોડી આવતું જણાયું. થોડીજ વારમાં બુલ્કની સ્વારી આગળ આવી તેમના શરીરની ચોતરફ ફરી તેમના હસ્ત ચાટવા લાગી. પોતાના સ્વામીને પકડી પાડવા બુલ્ક ઉનાળાના સખત તાપમાં ચઉદ માઈલ દોડ્યો હતો. કુતરાની આ એકનિષ્ઠાથી ટાલ્સ્ટૉયનું અંતઃકરણ ભરાઈ આવ્યું અને તે તેને પોતાની સાથે કૉકેશસ લઈ ગયા.

એક પ્રસંગે એ કુતરાએ એક જંગલી ડુક્કરપર નિર્ભયતાથી હુમલો કર્યો તે સાથેજ ડુક્કરે પોતાની દાઢ કુતરાના પેટમાં ખોસી. ડુક્કરને મારી કુતરાને સાથે

લઈ ટૉલ્સ્ટૉય મુકામપર આવ્યા અને ડૉકટર પાસે તે જખમપર ટેભા મરાવ્યા. ટેભા મારતી વખતે કુતરો આનંદથી ટૉલ્સ્ટૉયનો હાથ ચાટતો હતો. બીજા એક પ્રસંગે તે એવીજ રીતે એક વરૂની પાછળ પડ્યો હતો પણ આ વખતે તે વિશેષ ઘવાયો નહતો.

ટૉલ્સ્ટૉયનો નિવાસ પેટીગૉર્સ્ક નામના ગામમાં હતો ત્યારે ગામનાં ભટકતાં કુતરાં મારવા માટે તુરંગના કેટલાક કેદીઓની યોજના થઇ હતી. માત્ર પટાવાળાં કુતરાંને મારવાનો હુકમ નહતો. દુર્દૈવે બુલ્કના ગળાનો પટો તે દિવસે ટૉલ્સ્ટૉયે કાઢી લીધો હતો. સામે કેદીઓનું ટોળું આવતું જોઈ બુલ્ક ઝપાટાથી ઘરની બહાર પડી એક કેદીપર ધસી ગયો. તેના ગળામાં પટો નથી એમ જોઈ તે કેદીએ કુતરાંને પકડવાની આંકડી તેની જાંગમાં નાખી; પણ બુલ્કે એવા જોરથી કુદકો માર્યો કે, જાંગની ચામડી ચીરાઇ જઇ તે છુટી ગયો અને ઘેર આવી ટૉલ્સ્ટૉયની પથારી નીચે બેસી ગયો. આ જખમથી તેને કંઈ વિકાર થયો કે વરૂના કરડવાથી તેને કંઇ થયું, એ કહી શકાતું નથી; પણ એક દિવસે બુલ્ક ઘરમાંથી અદૃશ્ય થયો અને ત્યાંથી પુનઃ તેના સ્વામીને તેનું દર્શન થયું નહિ.

ઇ. સ. ૧૮૫૪ ના જાનેવારીમાં અમલદારીની પરીક્ષામાં બેસવાની પરવાનગી ટૉલ્સ્ટૉયને મળી અને તેની તૈયારી માટે રજા મળવાથી તા. ૨ ફેબ્રુઆરીના દિવસે તે યાસનાયા આવી પહોંચ્યા. અહીં આશરે પોણો મહિનો રહ્યા એટલામાં રૂશો-ટર્કીશ યુદ્ધ અધિક તીવ્ર બનવાથી અચાનક ડાન્યુબ નદીપરના લશ્કરમાં જઈ પહોંચવાનો હુકમ ટૉલ્સ્ટૉયને મળ્યો.

કૉકેસસ પ્રાંતમાં વ્યતીત કરેલા સમય માટે ટૉલ્સ્ટૉયે પોતાના મિત્રો પાસે જુદા જુદા પ્રકારના ઉદ્‌ગાર કાઢેલા છે. કદિ તે ડુંગરમાં અને જંગલમાં ફરવામાં પોતાના દિવસ અતિ સુખમાં ગયાનું કહેતા, ત્યારે કદિ તેથી વિરૂદ્ધ વર્ણન કરતા. અહીં ધ્યાનમાં રાખવા જેવું એટલુંજ છે કે, ટૉલ્સ્ટૉયની વૃત્તિ આ વખતે વિલક્ષણ રીતે અસ્થિર થએલી હતી.

प्रकरण २ थुं-क्रिमियन युद्ध.

અમારો વડો સેનાપતિ અતિ સજ્જન છે. સર્વ સૈનિકોનો તેનાપર પ્રેમ છે. આજે સવારે તે ખાઇઓની સમીપમાં એટલે સુધી ગયો હતો કે તેની ચોતરફ ગોળા ફુટયા કરતા હતા. તેની લાંબા સોટા જેવી ઉંચાઇ, પીઠ પાછળ હાથ રાખવાની પદ્ધતિ અને બોલવાની ઢબ એ ખરેખર હાસ્ય ઉપજાવનાર છે. યુદ્ધના વિચાર અને યોજના એટલે સુધી તેના મગજમાં ઘુમે છે કે આજુબાજુ ગોળા ફુટે છે એ પણ તેના લક્ષમાં આવતું નથી. તે અતિ ચાલાક અને સરળ હૃદયી છે. તેની વૃત્તિ એટલી સાદી છે કે, બીજા દિવસનો સવારનો હુમલો પોતાની પ્રત્યક્ષ આજ્ઞા નીચે થાય તે માટે તેણે આખી રાત સૈનિકો સાથે સુઈ રહી વ્યતીત કરી હતી. ”

“તે રાત્રે અમારામાંના કોઇને બરોબર નિદ્રા આવી નહિ. મોટો હુમલો સવારમાં શરૂ થશે એ વિચાર અમો સર્વના ચિત્તને ભડકાવતો હતો. ત્રણ વાગવાનો વખત પાસે આવતો ગયો તેમ તેમ ઉત્સુકતા વૃદ્ધિ પામતી ગઇ અને ભીતિ દૂર થતી ગઇ. મનની આ ચલિત સ્થિતિ કેવી ચમત્કારિક છે ! છેવટે મારી ઉત્સુકતા એટલે સુધી વધી ગઇ કે, કોઇએ મને હુમલો કરવાનો નથી એમ કહ્યું હોત તો ખરેખર હું અતિ નિરાશ થયો હોત. અરે કેવો ચમત્કાર ! થયું પણ તેમજ. હુમલાની આજ્ઞાની નિશાની તરીકે આકાશમાં દારૂનાં બાણ ફાટવાની આશામાં અમે આકાશ તરફ દ્રષ્ટિ રાખી બેઠા હતા; એટલામાં સેનાપતિ ફીલ્ડ માર્શલ પાસ્કેવીચ તરફથી ઘેરો ઉઠાવવાનો હુકમ આવી પહોંચ્યો. એ હુકમથી સાધારણ સૈનિકથી તે ઠેઠ સેનાપતિ સુધી સર્વને નિરાશા થઇ. એ કિલ્લો હાથમાં આવ્યો હોત તો સીલીસ્ટ્રીયાનાં બીજાં થાણાં અમે બે ત્રણ દિવસમાં તાબે કર્યાં હોત. અમારા સેનાપતિને તો અતિશય દિલગીરી થઇ, પણ પુષ્કળ માણસોની કતલ અટકશે એ વિચારથી તેણે આનંદ પ્રદર્શિત કરી પાછા ફરવાની શરૂઆત કરી. છેવટનો સિપાઈ ડાન્યુબ ઉતરી રહ્યો ત્યાં સુધી સેનાપતિ પોતે પાછળ રહ્યા હતા. તુર્કીના જુલમથી ત્રાસી ગએલાં સાત હજાર બલ્ગર કુટુંબો સ્વદેશ છોડી અમારી સાથે આવવા નીકળ્યાં. અમે છોડેલા એક ગામમાં તુર્કોએ પ્રવેશ કરીને ફક્ત યુવાન બલ્ગર કન્યાઓને પોતાના જનાના માટે રાખી બાકીનાં માણસોની કતલ કરી હતી. આવી સ્થિતિમાં અમારા સેનાપતિ તરફથી [illegible]મતિ મળતાંજ હજારો બલ્ગર કુટુંબ અમારી સાથે રૂશીયામાં આવવા કબૂલ થાય તેમાં નવાઈ જેવું શું [illegible] ? કેટલાક સ્વાભાવિક રીતેજ પાછળ રહી ગયા; કારણકે સર્વની વ્યવસ્થા અમારાથી બને તેમ નહતી, પણ તેથી અમારા સેનાપતિને કેટલું દુઃખ થયું તે લખી શકાય તેમ નથી. સર્વ સાથે તેમણે મીઠા અવાજે વાત કરી પોતેજ નિરૂપાય હોવાનું જણાવી ખેદ પ્રદર્શિત કર્યો. પુષ્કળ વહાણોવાળાને ભાડું આપવામાં તેમણે પોતાના

ટુકડીને જમીનપરનું તોપખાનું છોડી જવાનો હુકમ કરવામાં આવ્યો ત્યારે તે આખી ટુકડી બંડ કરવાના વિચારમાં આવી હતી. મોરચાપર સિપાહીઓ તોપો ફેરે છે ત્યાં ગામની સ્ત્રીઓ તેમના માટે પીવાનું પાણી લઇ જાય છે. તેમાંની કેટલીક મરે છે અને ઘણી ઘાયલ થાય છે. ધર્માધિકારી પણ પ્રાર્થનાગીત ગાતા તોપોપર જાય છે. એક નાની ટુકડીમાં ૧૬૦ માણસો ઘાયલ થયાં હતાં, તોપણ તે ટુકડી પોતાની મોખરાની જગ્યા છોડવા કબૂલ થઇ નહતી. હમણાં શત્રુનું તોપખાનું ચૂપ થઇ ગયું છે. સેબાસ્ટોપલ પોતાના હાથમાં આવે તેમ નથી, એવી તેમને ખાત્રી થઇ હોય એમ જણાય છે અને તે ખરુંજ છે. યુદ્ધની પ્રત્યક્ષ ઘુમસાણમાં પ્રવેશ કરવાની તક હજુ સુધી મળી નથી, પણ તેવા શરીરો મારી દૃષ્ટિ આગળ ફરે છે, અને આવા પ્રકારના ઉજ્જવલ સમયમાં પ્રભુએ મને જન્મ આપ્યો એજ મારાપર મહાન ઉપકાર છે."

"અમારા તોપખાનામાં એક લશ્કરી વર્તમાનપત્ર શરૂ થવાની તૈયારી થાય છે. એ વિષેના અમારા સર્વ વિચાર પ્રિન્સ ગૉર્ટશૅકૉફને જણાવવામાં આવ્યા છે એ કલ્પના તેમને અતિપસંદ પડી અને તેમણે તે બાદશાહ આગળ સાદર કરી અનુમતિ પણ માગી છે. એ પત્રના સબ એડીટર તરીકે મારી નિમણૂક થઇ છે. એને માટે જરૂરની રકમ હું અને સ્ટોલીપીન આપનાર છીએ. એમાં અમે યુદ્ધનાં વર્ણનો, શૌર્યપૂર્ણ કૃત્યો અને મરાયલાં માણસોના મૃત્યુલેખ પ્રકટ કરીશું. એ ઉપરાંત લશ્કરી [illegible] હકીકત, તોપખાના વગેરેની માહિતી પણ આવશે. હજુ એ પત્રનું પ્રત્યક્ષ સ્વરૂપ મળ્યું નથી. તે પ્રાપ્ત થવું બાદશાહની ઇચ્છાપર આધાર રાખે છે. એમાં બાદશાહની સંમતિ મળશે કે કેમ તે વિષે મને શંકા છે. નમુનાની બે નકલ પીટર્સબર્ગ મોકલી છે; તેમાં એક લેખ મારો છે અને બીજો સ્ટોલીપીનનો છે. એ કામ માટે ૧૫૦૦ રૂબલની જરૂર પડવાથી તે મોકલવા મેં દેવીગીવનને લખ્યું છે."

"[illegible] ઉત્તમ [illegible] લખવા માટે લેખન [illegible] અપરિચિત [illegible] રીતભાત [illegible] એમ પણ [illegible] મને લાગે છે."

ઉપર [illegible] દિવસે ટૉલ્સ્ટૉયનું તોપખાનું સેબાસ્ટોપલના ઉત્તર તરફના એક મથકમાં ગયું. આ સ્થળ [illegible] એ [illegible] એક પત્રમાં નીચે પ્રમાણે જણાવ્યું છે.—

"ડિસેમ્બર [illegible] તેમાં [illegible] છે.

[illegible] ૧૮૫૪ [illegible] તે વખતે [illegible]

લઇ તોડી પાડ્યું અને તેના સામાનવડે તેવુંને તેવું પોતાની માલિકીની જમીનમાં બીજું મકાન ઉભું કર્યું. તે અદ્યાપિ પણ ત્યાં ભાગીતૂટી સ્થિતિમાં છે.

સેબેસ્ટોપલમાં નિવાસ હતો તે વખતે ટૉલ્સ્ટૉય સાથે તેમના પોતાના ઘરનો નોકર એલેક્ઝીસ હતો. તે તોપખાનાપર રહેતા ત્યારે તેમનું તે ખાણું લઈ જતો હતો. ટૉલ્સ્ટૉયે પોતે એ ચોથા નંબરના તોપખાનાનું વર્ણન સેબેસ્ટોપલ નામની નવલકથામાં અત્યુત્તમ રીતે કરેલું છે. તે વખતની નિત્યનોંધમાં નીચેનાં વાક્યો છે.

“ પ્રભુ, આજ સુધી તેં મારૂં રક્ષણ કર્યું છે, તે માટે હું તારો કેવી રીતે આભાર માનું ? તું મારો હાથ પકડી સન્માર્ગે દોરે છે. તેં મને છોડયો હોત તો મારી શી દશા થઇ હોત ? પ્રભુ, તારા ચરણથી કદિપણ મને દૂર થવા દઇશ નહિ. મારી આકાંક્ષા તૃપ્ત થાય એવી માગણી હું કરતો નથી. માનવજન્મનું સાર્થક્ય શેમાં [illegible] તે મને સમજાતું નથી. એ વાત મારી બુદ્ધિમર્યાદા બહારની છે. તોપણ મારા જન્મનું સાર્થક્ય થાય તેવાજ રસ્તે મને પાડ. ”

આ સમયે ટૉલ્સ્ટાયની બદલી ખુદ સેનાપતિની પાસે થઈ હતી; પણ એ જગ્યાનો તેમણે જાતેજ અસ્વીકાર કર્યો. તેમની એવી સમજ થઇ હતી કે, યુદ્ધની એકંદર સ્થિતિમાં સેનાપતિની આજુબાજુ રહેનારો વર્ગ હમ્મેશ ઘોટાળા ઉભા કરે છે. આરમારપરના વડા અધિકારી કાર્નીલોફે દર્શાવેલા શૌર્યની સ્તુતિ ટૉલ્સ્ટૉયે અનેક પ્રસંગે કરી છે, પણ સેનાપતિ માટે તેમનો બહુ સારો અભિપ્રાય નહતો.

તા. ૧૬ આગસ્ટના રોજ ચર્નાયા નદીના કિનારે મોટું યુદ્ધ થયું અને તેમાં રૂશીયાને પરાજય મળ્યો. આ પછી સેબેસ્ટોપલનું સંરક્ષણ કાર્ય ધીમેધીમે અશક્ય થવા લાગ્યું. સંયુક્ત સૈન્ય એકપછી એક થાણાં સર કરવા લાગ્યું અને છેવટે મેલાકૉફનું થાણું શત્રુના હાથમાં ગયું; ત્યારે રૂશીયનોએ સર્વ યુદ્ધસામગ્રી ત્યાગ મૂકી પાછા હઠવાનો વિચાર કર્યો. આ પછી ક્રિમિયાના યુદ્ધમાં રૂશીયન તોપખાનાએ શું શું કાર્ય કર્યું તેનો એક સંપૂર્ણ ઇતિહાસ લખવાની ટૉલ્સ્ટૉયને આજ્ઞા થઈ. આ કામમા એકંદર મુખ્ય વીસ અધિકારીઓ તરફથી આવેલાં ટાંચણોની હકીકત એકત્ર કરવાની હતી. આ વખતે ટાલ્સ્ટૉયને સમજાયું કે, યુદ્ધના ઇતિહાસની નોંધ કેવી રાખવામાં આવે છે. પરિણામે યુદ્ધના ઇતિહાસ સંબંધી તેમના મનમાં વિલક્ષણ અનાદર ઉત્પન્ન થયો. એ ઇતિહાસ સંબંધી વાત કરતાં એક પ્રસંગે તેમણે કહ્યું છે કે; “ તે લેખની એક પ્રત મેં સંભાળી રાખી નહિ તે માટે હું દીલગીર થાઉં છું. શુદ્ધ અસત્ય વાતો કેવી રીતે ભરી દેવામાં આવે છે, તેનું એવું એકાદ પ્રત્યક્ષ દૃષ્ટાંત મારી પાસે રહ્યું હોત તો સારૂં થાત. તે વખતનાં કામ કરનાર અમલદારો એ ઇતિહાસ હમણાં વાંચે તો ખરેખર તેમને હસવુંજ આવશે. કેવળ સેનાપતિના હુકમથી પોતાની જાણ બહારની વાતો તેમાં લખેલી હોવાનું

માટે તેમને ઠપકો આપ્યો. હવે તેમના વિષે બીજાઓની શી ધારણા હતી તે જોઇએ. તેમના હાથ નીચેના એક અધિકારીએ પોતાનો જાતિ અનુભવ નીચેના શબ્દોમાં વ્યક્ત કર્યો છે.

" નવાં ગીત અને વાતો રચવામાં ટૉલ્સ્ટૉય નિપુણ હતા. યુદ્ધ જેવા વિકટ પ્રસંગે વાતો કહી તથા ગીતો સંભળાવીને અમોને કેવા રીઝવતા તેનું વર્ણન હું કરી શકતો નથી. તેમનાં કવિત એવાં શૌર્ય અને વીરતાથી ભરેલાં હતાં કે, તે સાંભળી એકાદ મડદાલ સિપાહીના અંગમાં પણ વીરત્વનો સંચાર થતો. ટૉલ્સ્ટૉય અમારા તોપખાનાના આત્મારૂપજ હતા ! તે મંડળમાં હોય ત્યારે અમારો સમય કેવી રીતે વહી જતો તે સમજાતું નહતું. તેમની હાજરી દરમીઆન કોઇ પણ વદનપર દુઃખ કે ચિંતાની છાયા દેખાઇ નથી. તેમની બદલી સીંફરોપોલના થાણા-પર થઈ ત્યારે અમો સર્વને ઘણું માઠું લાગ્યું. તેઓ પોતાની પૂર્વ હકીકત પણ કદિ કદિ કહેતા. કદિ કદિ તે પીટર્સબર્ગમાં જુગારમાં પૈસા કેમ ગુમાવ્યા અને સ્ત્રીઓની સાથે કેવી રીતે વરતતા હતા, તેનું વર્ણન પણ કરતા. આ જૂની વાત કહેતાં તેમનું મુખ એટલું મ્લાન બનતું કે, તેથી અમારા મનમાં પણ ચણચણાટ થતો. આવી સામાન્ય બાબતમાં પણ તેમને જાણે મોટું પાપ કર્યું હોય તેમ લાગતું. એકંદરે તેમનો એક વખત કોઇની સાથે પરિચય થતાં તે જીવનપર્યંત તેમને વીસરી જઇ શકે તેમ નહતું. "

આવાજ પ્રકારનાં બીજાં અનેક વર્ણન કર્યાં છે. કેટલાકોએ તેમની અદ્ભુત શક્તિની વાતો પણ કહી છે. આ વખતની પોતાની મનઃસ્થિતિનું વર્ણન ટાૅલ્સ્ટૉયે પોતાની નિત્યનોંધમાં નીચે પ્રમાણે કર્યું છે.

" મારામાં શાન્તીના બીલકુલ નથી એ એક મોટો દુર્ગુણ છે. મારું સ્થાન શું ? એક પેન્શનર મૅનિક અધિકારીના ચાર પુત્રમાંનો એક પુત્ર ! સાત વર્ષની ઉમરે માબાપ વગરનો થઇ સ્ત્રીઓ અને આગેશી પાડોશીઓના હાથ નીચે ઉછરેલો યુવક ! મારામાં વિદ્વત્તા નથી અને વ્યાવહારિક ડહાપણ પણ નથી. ૧૯ વર્ષની વયે હું સ્વતંત્ર થયો તે વખતે મારી પાસે વિશેષ પૈસા નહતા, મોઢામાં માન નહતું અને મોટી ખામી તો એ કે માર્ગદર્શક કોઇનો હાથ ન હતો; તેથી હું તદન સ્વચ્છંદી બન્યો અને પાસે હતું તેટલું બધું સાફ કર્યું. જીવનના ખરા મહત્વના સમયે મેં મોજ શોખમાં એમ કહ્યું, પરંતુ તેમ પણ બન્યું નથી; અથવા એકાદ મહદ કાર્ય કર્યું હતું, તો તે પણ કર્યું નથી. કેવાના કમાણથી હું કૈકેશસ નામની સેના ૨૬ વર્ષની વયે આસિસ્ટન્ટ લેફ્ટેનન્ટ થઇ ડાન્યુબના લશ્કરમાં નોકરી કરી. પગાર ઉપરાંત વધારાની એક પાઇ પણ મારા હાથમાં આવતી નહતી; કારણ કે ખરું ઉત્પન્ન કેવાના નીકાલમાં જતું હતું. બુદ્ધિ-ડીલનો કોઇ એવા

છું નહી [illegible] રીતે આવું [illegible] અને [illegible] નથી. તેઓમાં પણ [illegible] અસલ છે. [illegible] પૂર્ણ [illegible] અને [illegible] વિચિત્રમાં પણ [illegible] નહીં. [illegible]

" હું [illegible] છું. [illegible] હૃદય [illegible] છું. " વિચિત્ર [illegible] પણ છું. [illegible] છે. [illegible] છું. હું [illegible] છું. [illegible] નથી અને હું [illegible] જેમ [illegible] છે. [illegible] નથી. [illegible] છે. [illegible] અને [illegible] છે. [illegible] છે. [illegible] નથી અને [illegible]

" [illegible] છે. [illegible] "

[illegible] પણ [illegible] નથી. [illegible] અને [illegible] નથી. [illegible] પણ [illegible] છે અને [illegible] હું [illegible] છું. [illegible] છે કે. [illegible] અને [illegible] છે કે. હું [illegible] "

[illegible] પણ [illegible] છે કે [illegible] છે. [illegible] પોતાની [illegible] છે. [illegible] પોતાને [illegible] પોતાની [illegible] છે કે, [illegible] તેમને પોતાનું [illegible] કરવું પડે છે. [illegible] પણ [illegible] છે. તેમ [illegible] છે. [illegible] પોતાના [illegible] નથી [illegible] તેમને [illegible] વિચિત્ર [illegible]

માટે તેમને ઠપકો આપ્યો. હવે તેમના વિષે બીજાઓની શી ધારણા હતી તે જોઇએ. તેમના હાથ નીચેના એક અધિકારીએ પોતાનો જાતિ અનુભવ નીચેના શબ્દોમાં વ્યક્ત કર્યો છે.

" નવાં ગીત અને વાતો રચવામાં ટૉલ્સ્ટૉય નિપુણ હતા. યુદ્ધ જેવા વિકટ પ્રસંગે વાતો કહી તથા ગીતો સંભળાવીને અમોને કેવા રીઝવતા તેનું વર્ણન હું કરી શકતો નથી. તેમનાં કવિત એવાં શૌર્ય અને વીરત્વથી ભરેલાં હતાં કે, તે સાંભળી એકાદ મડદાલ સિપાહીના અંગમાં પણ વીરત્વનો સંચાર થતો. ટૉલ્સ્ટૉય અમારા તોપખાનાના આત્મારૂપજ હતા ! તે મંડળમાં હોય ત્યારે અમારો સમય કેવી રીતે વહી જતો તે સમજાતું નહતું. તેમની હાજરી દરમીઆન કોઇ પણ વદનપર દુઃખ કે ચિંતાની છાયા દેખાઇ નથી. તેમની બદલી સીંફરોપોલના થાણા-પર થઇ ત્યારે અમો સર્વને ઘણું માઠું લાગ્યું. તેઓ પોતાની પૂર્વ હકીકત પણ કદિ કદિ કહેતા. કદિ કદિ તે પીટર્સબર્ગમાં જુગારમાં પૈસા કેમ ગુમાવ્યા અને સ્ત્રીઓની લતે કેવી રીતે ગયલા હતા, તેનું વર્ણન પણ કરતા. આ જૂની વાત કહેતાં તેમનું મુખ એટલું મ્લાન બનતું કે, તેથી અમારા મનમાં પણ સહાનુભૂતિ થતી. આવી સામાન્ય બાબતમાં પણ તેમને જાણે મોટું પાપ કર્યું હોય તેમ લાગતું. એકંદરે તેમનો એક વખત કોઇની સાથે પરિચય થતાં તે જીવનપર્યંત તેમને વીસરી જઇ શકે તેમ નહતું. "

આવાજ પ્રકારનાં બીજાં અનેક વર્ણન કર્યાં છે. કેટલાકોએ તેમની અદ્ભુત શક્તિની વાતો પણ કહી છે. આ વખતની પોતાની મનઃસ્થિતિનું વર્ણન ટૉલ્સ્ટૉયે પોતાની નિત્યનોંધમાં નીચે પ્રમાણે કર્યું છે.

" મારામાં શાલીનતા બીલકુલ નથી એ એક મોટો દુર્ગુણ છે. મારૂં સ્થાન શું ! એક પેન્શનર સૈનિક અધિકારીના ચાર પુત્રોમાંનો એક પુત્ર ! સાત વર્ષની ઉંમરે માબાપ વગરનો થઇ સ્ત્રીઓ અને આગંતુક પાડોશીઓના હાથ નીચે ઉછરેલો યુવક ! મારામાં વિદ્વત્તા નથી અને વ્યાવહારિક રીતભાત પણ નથી. ૧૯ વર્ષની વયે હું સ્વતંત્ર થયો તે વખતે મારી પાસે વિશેષ પૈસા નહતા, લોકોમાં માન નહતું અને મોટી ખામી તો એ કે મારાપર કોઇનો હાથ ન હતો: તેથી હું તદ્દન સ્વચ્છંદી બન્યો અને પાસે હતું તેટલું બધું સાફ કર્યું. જીવનના ખરા મહત્વના સમયે મેં મોજ ભોગવી એમ કહું, પરંતુ તેમ પણ બન્યું નથી; અથવા એકાદ મહદ્ કાર્ય કર્યું હતું, તો તે પણ કર્યું નથી. દેવાના દબાણથી હું કૉકેશસ નાસી ગયો. ૨૬ વર્ષની વયે આસિસ્ટન્ટ લેફ્ટેનન્ટ થઇ ડાન્યુબના લશ્કરમાં નોકરી કરી. પગાર ઉપરાંત વધારાની એક પાઇ પણ મારા હાથમાં આવતી નહતી; કારણકે ઘરનું ઉત્પન્ન દેવાના નીકાલમાં જતું હતું. બુદ્ધિહીનતો કોઇ એવી

કેટલાક કહે છે કે, ટૉલ્સ્ટૉય જન્મતઃ સરદાર કુટુંબના હોવાથી તેમનામાં સ્વાભાવિક રીતેજ સરદારી અભિમાન થયેલું હતું; અને ઉપર જણાવેલા મનુષ્ય સામાન્ય કુટુંબના હોવાથી તેમની સાથે મિત્રતા રાખવાનું ટૉલ્સ્ટૉયને ગમ્યું નહિ; પરંતુ ટૉલ્સ્ટૉયના ચારિત્ર્યનું બીજ એ કારણમાં ન હોઇ અતિ ઉંડાણમાં હતું. સોશીયાલીસ્ટ કે ડેમોક્રેટીક એ ઉભયને સરકારની સત્તાજ જોઈતી નહતી એમ કંઈ નહતું; અને ટૉલ્સ્ટૉયનો સરકારી સત્તાજ ન જોઈએ એમ કહેનાર હતા. ટૉલ્સ્ટૉયનો દૃઢ અભિપ્રાય એ હતો કે, ઝારનો કારભાર ઓછો રાજ્ય સત્તાને અથવા એ અન્ય પક્ષના હાથમાં હોય તેમાં ગમે તે શું ? એવી રીતના કારભારથી સામાન્ય જનસમાજનું કલ્યાણ થતું નથી; અર્થાત્ તેઓ લગભગ અરાજકતા જેવા હતા. ટૉલ્સ્ટૉયને લાગતું કે કોઇપણ પક્ષ સાથે હળીમળીને ચાલવું એ પોતાના નિશ્ચિત થયેલા વિચારોને તજી દેવા જેવું છે. આથી તેઓ કોઇપણ પક્ષમાં સામીલ થયા નહિ.

આજ અરસામાં ફેટ નામના એક તરુણ કવિનો ટૉલ્સ્ટૉયને પરિચય થયો. ફેટે પણ કેટલાંક વર્ષ સૈનિક નોકરીમાં વ્યતીત કર્યાં હતાં. તેણે યાસનાયા પાસે એક વતન ખરીદ્યું અને ત્યાંજ હમેશનો નિવાસ કર્યો. આથી ટૉલ્સ્ટૉય સાથેનો પરિચય દૃઢ બની ઉભયમાં સારો સ્નેહ બંધાયો. ટૉલ્સ્ટૉયના આખા જીવનમાં કુટુંબ બહારનો સ્નેહી કહીએ તો માત્ર એ એક ફેટ જ હતો.

ઉભયની ઓળખ પ્રથમ તુરગનેવને ઘેર થઇ. તુરગનેવ પીટર્સબર્ગમાં રહેતો હતો; તે વખતે તેને મળવા ફેટ તેને ઘેર ગયેલ. તે વખતે દિવાનખાનામાં એક લશ્કરી તલવાર તેની નજરે પડી, ને પરથી તેણે તુરગનેવને એ તલવાર કોની છે એમ પુછ્યું. જવાબમાં તુરગનેવે કહ્યું:—એ કાઉંટ ટૉલ્સ્ટૉયની છે. આ વખતે ટૉલ્સ્ટૉય બાજુની એક ઓરડીમાં શાન્ત નિદ્રામાં હતા. ત્યાર પછી ફરીથી તુરગનેવની મુલાકાત થતાં ફેટે ટૉલ્સ્ટૉય વિષેની વાત પુછી, ત્યારે તુરગનેવે કહ્યું:— "આખો દિવસ એવીજ રીતે તે ઉંઘ્યા કરે છે. સેબાસ્ટોપલથી આવ્યો ત્યારથી મારે ત્યાં છે. એને નાચ, ગાન, જુગાર અને નાયિકા એ સિવાય કંઇ ગમતુંજ નથી. રાતોની રાતો એ એવી બાબતોમાં પસાર કરી સૂર્યોદય પછી આવે છે અને બે બે વાગ્યા સુધી પ્રેતની માફક ઘોર્યા કરે છે. આરંભમાં મેં તેને ઉપદેશ કર્યો પણ તેનો કંઇ ઉપયોગ થતો નથી એમ જાણીને હવે મેં તેમ કરવાનું છોડી દીધું છે." ટૉલ્સ્ટૉયનો આરંભનો પરિચય ફેટને આવી રીતે થયો.

આ પછી ટૉલ્સ્ટૉયનો પ્રત્યક્ષ પરિચય થયો; ત્યારે ફેટને પ્રત્યક્ષ અનુભવથી જણાયું કે, ટૉલ્સ્ટૉય એક ખરા મતાગ્રહી હોઇને કોઇના વિચારને માન આપનારા નથી. કોઇએક વિષય સંબંધી તુરગનેવ અને ટૉલ્સ્ટૉયનો વાદવિવાદ ચાલતાં

प्रकरण ५ मुं-सेंटपीटर्सबर्ग (पेट्रोग्रेड).

મિયન યુદ્ધનો પુરેપુરો અંત આવવા પહેલાંજ એક જુવાન તુપખાનાનો સરકારી અધિકારી પીટર્સબર્ગ આવ્યો અને કોન્ટેમપરરી નામક માસિકના સંપાદકમંડળમાં દાખલ થયો. એ અધિકારીની બુદ્ધિ વિષે તેના સમકાલીન પ્રસિદ્ધ ગ્રંથકારોએ પોતાના જે અનુભવ નોંધી રાખ્યા છે, તે પરથી તે વખતે ટોલ્સટોયની કેવી સ્થિતિ હતી તેની આપણને ઠીક કલ્પના થઈ શકે છે.

કોન્ટેમપરરી નામનું માસિક ઈ. સ. ૧૮૩૬ માં પુશ્કીન અને પ્લેટનેવ નામના બે લેખકોએ પ્રથમ શરૂ કર્યું. ઈ. સ. ૧૮૪૭ માં એ માસિકનું સ્વામિત્વ પેનેવ અને નેક્રેસોફ તરફ ગયું. નેક્રેસોફ પોતે સારો કવિ હતો. આ માસિકમાં ટોલ્સટોયના લેખ આવતા હતા; ત્યારે તે સર્વ માસિકોમાં મોટું વજનદાર ગણાતું હતું. તેના લેખકવર્ગમાં રૂશીયાના પ્રસિદ્ધ ગ્રંથકારો હતા અને તેઓએ એક નાનું સરખું મિત્રમંડળ રચેલું હતું. રૂશીયાની સ્થિતિ સુધારવા માટે જે ચળવળ પ્રગટ થતી હતી તેને આ મંડળનો પૂરો ટેકો હતો. એ લેખકોના ઘણાખરા લેખ કોન્ટેમપરરીમાંજ પ્રસિદ્ધ થતા હતા. એ સર્વેનો રૂશીયાની સ્થિતિ સુધારવામાં અંતઃકરણપૂર્વક ઘણી મદદ આપવાનો નિશ્ચય હતો. ટોલ્સટોયે એ મિત્રમંડળમાં પ્રવેશ કર્યો. પોતાના લેખ પ્રસિદ્ધ [illegible] ટોલ્સટોયને પ્રથમ [illegible] એ મંડળમાં તે નામપ્રમાણે દાખલ થયા. આ મંડળમાં [illegible] વાત આવી કે [illegible] જણાઈ આવે છે. મંડળમાના કેટલાક વિચાર પોતાને પસંદ ન પડે તોપણ પ્રસંગાનુસાર [illegible] લેવું પડે છે; પરંતુ એવી રીતે પોતાના વિચાર [illegible] વિચારોનો [illegible] ટોલ્સટોયમાં [illegible] તેમ નહોતું. તેથી તેમની [illegible] વિરૂદ્ધ [illegible] ટોલ્સટોયની [illegible] નહિ.

કેટલાક કહે છે કે, ટૉલ્સ્ટૉય અત્યંત સરકાર ઢંગના ડરથી તેમનામાં સ્વાભાવિક રીતે સરકારી અભિમાન વધેલું હતું: અને ઉપર જણાવેલા મનુષ્ય સામાન્ય કંગાલ દેખાતી તેમની સાથે મિત્ર જેવું વર્તન ટૉલ્સ્ટૉયને ગમતું નહિ: પરંતુ ટૉલ્સ્ટૉયના ચારિત્ર્યનું બળ એ પ્રકારમાં નહોતું અને ઉપરમાં હતું. ટેનીસનીસ કે ડીકન્સીક એ ઉમરાવ સરકારી સત્તા તેવી નહતી એમ કંઈ નહતું: અને ટૉલ્સ્ટૉયનો સરકારી સત્તા ન જોઈએ એમ ટૉલ્સ્ટૉયનો દઢ અભિપ્રાય એ હતો કે, દરેક દરમાર એવો રાજ્ય વગર અથવા એ સત્તા પોતાના હાથમાં હોય તેમાં ગમે તેટલું ! એવી રીતના સરકારી સત્તાના અન્યાયના પ્રમાણ થતું નથી: અર્થાત્ તેઓ વગર અમલદાર બન્યા હતા ટૉલ્સ્ટૉયને લાગ્યું કે સાધારણ પણ સાથે હતા જનતાને લાગ્યું એ પોતાના નિશ્ચિત વલણ વિચારોને ત્યજી દેવા જેવું છે. આથી તેઓ દોરવણ થવામાં સામીલ થતા નહિ.

આમ આરામમાં ઠીક નામના એક તરુણ કવિએ ટૉલ્સ્ટૉયને પરિચય થયો. ફરી પણ કેટલાક વર્ષ ફેશિક નોકરીમાં અધીન કર્યાં હતાં. તેણે શરૂઆતમાં જ્યારે એક વખત ભરીયું અને ત્યાર બાદ તેણે નિયમ કર્યો. આથી ટૉલ્સ્ટૉય સાથેનો પરિચય દઢ બની ઉમરમાં મોટો હતો. બોધાળો ટૉલ્સ્ટૉયના આખા જીવનમાં ફક્ત મહાનનો ગાઢી દષ્ટિએ તે મન એ એક હદ જ હતો.

ઉમરની ઓતગાળ એમ ફ્રેંચોને ભેટ થઈ. ફ્રેંચોએ પીટર્સબર્ગમાં રહેતાં હતાં: તે વખતે તેને મળવા ઠીક તેને ઘેર ગયા. તે વખતે હિંદના ભાગમાં એક હજારો વરસાદ તેની નજરે પડી, તે પછી તેણે ફ્રેંચોને એ હરવાર હોની છે એમ જણાવ્યું. વ્યવસ્થામાં ફ્રેંચોએ કહ્યું—એ ફ્રેંચ ટૉલ્સ્ટૉયની છે. આ વખતે ટૉલ્સ્ટૉય બાજુની એક ઓરડીમાં હતા. નિંદામાં હતા ત્યાર પછી ફરીથી ફ્રેંચ તેની શુશ્રૂષા થતાં ઠ ટૉલ્સ્ટૉય વિષેની વાત પૂછી, ત્યારે ફ્રેંચોએ કહ્યું— "આવો વિચાર એવીજ રીતે તે ઉંમરમાં છે. ઓગણીસમી સદીના ત્યારથી આવે હતી છે. એને ત્યાગ, ગાન, જુગાર અને નકિશ એ સિવાય કંઈ સાર્થક નથી. તેઓની સાથે એ એવી ટેવોમાં પ્રસાર હતી. સવારે પછી ઉંમરે છે અને તે તે વાતમાં સુધી તેની ગાઢ ઊંઘ કરે છે. આરંભમાં તે તેને ઉપદેશ કર્યો પણ તેઓ કંઈ ફેરફાર થતો નથી એમ જાણીને હવે તે તેમ કરવાનું છોડી દીધું છે." ટૉલ્સ્ટૉયનો આરંભનો પરિચય હતો આવી રીતે થયો.

આ પછી ટૉલ્સ્ટૉયનો પ્રત્યક્ષ પરિચય થયો ત્યારે હતો પ્રત્યક્ષ અનુભવથી જણાયું કે, ટૉલ્સ્ટૉય એક આત્મ અવાજથી રહેતો કોઈના વિચારને માન આપતા નથી. કેટલાક વિષય સંબંધી ફ્રેંચો અને ટૉલ્સ્ટૉયનો વાદવિવાદ સાધારણ

ટૉ. ૫

તે એટલો વધી પડયો કે, ઉભય દ્વંદ્વ ઉપર આવી ગયા અને ભારે તકરાર પડી. પરિણામે ટરજીનેફ ગુસ્સે થઇ કહ્યું: " તને મારા જેવાને ઘેર ઠીક નહિ લાગે. વેશ્યાઓના મેળામાં જવાને બેશ!"

તરતજ ટૉલ્સ્ટૉયે ઉત્તર આપ્યો: " અમુક સ્થળે જવ એમ કહેનાર તું કોણ? મને ફાવશે ત્યાં હું જઇશ. હું ગમે ત્યાં જતો હોઉં તેથી તમે તમારા ખરા વિચાર જણાવો છો એમ થતું નથી. પોતાના સાચા વિચાર સ્પષ્ટતાથી જાહેર કરવાનું ધૈર્ય તમારામાં નથી."

આ તકરારમાં ટૂંક પ્રેક્ષકની માફક માત્ર તમાસો જોતો હતો; પરંતુ તેને ટૉલ્સ્ટૉયના વિચાર સાચા લાગ્યા. આ વખતે ટૉલ્સ્ટૉયનો મુકામ પિટર્સબર્ગમાં થોડાજ દિવસ રહેવાથી તેને વિશેષ પરિચય થયો નહિ. એવાજ પ્રકારની બીજી એક તકરારની વાત ગ્રીગોરેવીચ નામના સુપ્રસિદ્ધ નવલકથાકારે કહી છે. એ તકરાર નૅક્રાસૉને ઘેર થઇ હતી. કંટેમ્પરરી માસિકનું સર્વ કામ નૅક્રાસૉ જોતો હતો અને ટૉલ્સ્ટૉય તથા ટરજીનેફ એ બન્ને સારા લેખક હોવાથી પોતાના માસિકનો એક સારો લેખક ખોવો પાલવે એ બનવાથી તેનાથી બેમાંથી એકેનો પક્ષ લેવાતો નહતો; તેથી તે બન્ને થાકયા ત્યાં સુધી તકરાર ચાલુ રહી હતી.

એવાજ પ્રકારની બીજી અનેક વાતો બીજાઓએ કહી છે. એ ઉપરથી એટલું સિદ્ધ થાય છે કે, તારૂંએ ખરૂં અને મારૂંએ ખરૂં એ તરહનો સ્વીકાર કરી અન્ય સાથે હળીમળીને ચાલવું એ ટૉલ્સ્ટૉયને બીલકુલ પસંદ નહતું. તેમના આ વર્તનનો મુખ્ય હેતુ એટલોજ હતો કે પોતે જે પ્રમાણે પોતાનો વિચાર સ્પષ્ટતાથી જાહેર કરે છે, તે પ્રમાણે અન્ય કોઇ પણ કરતો નથી એમ તેમને લાગતું. પોતે મગરૂર કુળમાં જન્મ્યા છે એ અભિમાનથી તેમ થતું હતું એમ કંઇ નથી. તેમની તેજસ્વીતાનું કારણ કુળનું અભિમાન નહિ પણ વિચાર–અભિવ્યક્તિનું અભિમાન એ હતું. ટરજીનેફ પોતે મગરૂર કુટુંબનો હતો; તથાપિ વિચારની બાબતમાં ટૉલ્સ્ટૉયે તેની પણ શરમ રાખી નહતી. એ સિવાય સુશિક્ષિત તરીકે જે સ્થળે આવતા જતા હતા, તેઓ સાથે પણ ટૉલ્સ્ટૉયને મળતું નહતું. એ વખત રશિયામાં નવા વિચારોની ઉત્પત્તિ કરવાનો પ્રારંભ થયો હતો. એ સુશિક્ષિત મંડળના ઉદ્દેશ શું હતા તે કંઇ કહી શકાય તેમ નથી; પણ એ સમય ઉત્સાહના આવેશમાં અતિશયોક્તિ કરવાનો હતો. સામાન્ય રીતે ઉપર પણ તરૂણ મંડળના વિચાર પ્રસિદ્ધ કરવા લાગ્યો; તેથી ટૉલ્સ્ટૉયનું તેઓ સાથે નહિ બન્યું હોય તો તેમાં કંઇ આશ્ચર્ય જેવું નથી. એ રીતે જુના અને નવા પક્ષની ટીકા થઇ તે ઓળખતા પણ હતા.

આ વખતે પ્રસિદ્ધ લેખક ગ્રીગોરેવીચ અને ટૉલ્સ્ટૉયની પરિચય થયો. મુલાકાત થઇ. ટૉલ્સ્ટૉયે ત્યાં સ્વતંત્ર જગ્યા લઇ નિવાસ કર્યો હતો. કંટેમ્પરરી

[illegible]

"[illegible]"

[illegible]

"[illegible]"

[illegible]

ન બોલશો ત્યાં પડ્યો કે, ઊભા ખુરસીપર આવી ગયા અને ભારે તકરાર થઇ. પરિણામે ડૉક્ટર જોન્સન ગુસ્સે થઇ કહ્યું: " તને મારા જોવાને વેર ઠીક નહિ લાગે. પણ આના મેળામાં જવાને એમ ! "

તરતજ ગોલ્ડસ્મિથે ઉત્તર આપ્યો: " અમુક રસ્તે જ એમ કહેનાર તું કોણ ? મને લાગે ત્યાં હું જઇશ. તું ગમે ત્યાં જતો રહેજે. તેથી તમે તમારા મત વિચાર જણાવો એ એમ બનતું નથી. પોતાના મતનો વિચાર સ્પષ્ટતાથી જાહેર કરવાનું ધૈર્ય તમારામાં નથી. "

આ નગરમાં ડૉ દીક્ષાની માફક માત્ર તમારો જેનો હતો; પરંતુ તેને ગોલ્ડસ્મિથના વિચાર માત્ર જાણ્યા. આ વખતે ગોલ્ડસ્મિથનો મુકામ વિલાયતમાં શિયાળ વિતાવ્યો હતો તેથી તેને વિશેષ પરિચય થયો નહિ. એ વખત પ્રાચીન બીજી એક તકરારની વાત ઓલિવરીશ નામના સુપ્રસિદ્ધ નવલકથાકારે કહી છે. એ તકરાર ગોલ્ડસ્મિથને વેર થઇ હતી. કેટલાક બીજી બાબતનું મત સમ ગોલ્ડસ્મિથ જેવો હતો અને ગોલ્ડસ્મિથ તથા ડૉક્ટર એ બંને સારા લેખક હોવાથી પોતાના બાબતો એક સારો લેખક બોલે. તેથી એ બનતી તેવાથી એકનો પણ બીજાનો નહતો; ત્યાં તે બંને છુટા ત્યાં સુધી તકરાર ચાલુ રહી હતી.

એવાજ પ્રકારની બીજી અનેક વાતો બીજાઓએ કહી છે. એ ઉપરથી એટલું સિદ્ધ થાય છે કે, તકરારમાં ખરું અને ખોટું એ તત્ત્વનો સ્વીકાર કરી અન્ય સાથે દલીલને માનવું એ ગોલ્ડસ્મિથને બીલકુલ પસંદ નહતું. તેમના આ વર્તનનું કારણ એટલુંજ હતું કે પોતે જે પ્રમાણે પોતાનો વિચાર સ્પષ્ટતાથી જાહેર કરે છે, તે પ્રમાણે બીજા કોઇ પણ કરતા નથી એમ તેમને લાગતું. પોતે મગરૂર ગણાતા હતા કે એ અભિમાનથી તેમ થતું હતું એમ કંઇ નથી. તેમની તકરારનું કારણ ફક્ત અભિમાન નહિ પણ વિચાર-અભિવ્યક્ત અભિમાન હતું. ડૉક્ટર જોન્સન પોતે મગરૂર કુશળ હતા; તથાપિ વિચારની બાબતમાં ગોલ્ડસ્મિથ તેને પણ શરમ રાખી નહતી. એ વિષય સંબંધિત નહિ એવું આશ્ચર્ય જણાય છે. તેથી કદી પણ ગોલ્ડસ્મિથને ગમતું નહતું. એ તથા બીજાં બીજાંની જીતનું કારણ મળ્યાં હતાં. એ ગુણ વિશે સ્થાનમાં ઉદય કર્યું એમ કંઇ દલાલ નથી; પણ એ સમય ઉત્પાદક અવિરતપણે આપણા સમકાલીન. આગળ એક ઉપર પણ તરત માત્ર વિચાર પ્રસિદ્ધ કરવા લાગ્યો; તેથી ગોલ્ડસ્મિથનું હોદ્દો નહિ થતું હોય તે તેમાં કંઇ આશ્ચર્ય જેવું નથી. એ રીતે ખુલ્લા મને ત્યાં ખરી રીતે તે બંને વચ્ચે વાત થતી હતી.

આ વખતે પ્રસિદ્ધ શૈલીકાર મોરિસાટ અને ગોલ્ડસ્મિથની પ્રસંગમાં મુલાકાત થઇ. ગોલ્ડસ્મિથે હવે સ્વતંત્ર બનવા માટે નિશ્ચય કર્યો હતો. કેટલાકથી

આખિરના સર્વ લેખક ટૉલ્સ્ટૉયને ઘેર ભોજનાર્થે એકત્ર થયા હતા અને તેમાં ઓસ્ટ્રોવ્સ્કી હાજર હતો. આ ભોજનની હકીકત તેણે નીચે પ્રમાણે આપી છે:–

" જૉર્જ સેન્ડ નામના એક લેખક વિરૂદ્ધ તમે તમારી લેખિની હરિપણ ચલાવશો નહિ એમ મેં ટૉલ્સ્ટૉયને કહ્યું હતું. જૉર્જ સેન્ડ ટૉલ્સ્ટૉયના અપ્રિય લેખકમાંનો એક હતો; પણ કેટિમપાટીના ઘણા લેખકોને તે પ્રિય હતો. ભોજન પૂરું થવા આવ્યું ત્યાં સુધી ટૉલ્સ્ટૉય તદ્દન સ્વસ્થ હતા; એટલામાં કોઇએ જૉર્જ સેન્ડના નવીન પુસ્તકની સ્તુતિ કરી તે તેમણે સાંભળી. તે સાંભળતાંજ તેમનું રક્ત ઉછળ્યું અને ટીકાનો મારો શરૂ થયો. તેમણે કહ્યું: ' જૉર્જ સેન્ડની નાયિકા ખરે-ખર અસ્તિત્વમાં હોય તો તેને જ્યારે ત્યાર વાગે ફાંસી આપવી જોઇએ. મને લાગે છે કે, સ્ત્રીઓ સંબંધી તેમના જે વિચારો પછી બહાર પડ્યા છે તેનું બીજ અહીં-થીજ રોપાયું હતું."

કોઇ પણ નહિ કહી શકે કે, ટૉલ્સ્ટૉયનું વર્તન આ સમયે નૈતિક દૃષ્ટિએ શુદ્ધ હતું; ઉલટા આ સમયે તે પશ્ચાત્તાપને યોગ્ય બની રહેલા હતા. ઘર, જુગાર અને વેશ્યાના સંગમાં રાત્રિની રાત્રિ કાઢનાર ટૉલ્સ્ટૉય સ્ત્રીઓની નીતિસંબંધી સખત ઉદ્ગાર કાઢવા ધૈર્ય કરે, એ ખરેખર નવાઇ જેવું છે. તેમના આ વર્તનનું મૂળ તેમના એક પુસ્તકના નીચેના ઉતારા પરથી ખબર થવા જેવું છે.

" એમાં કંઇ પણ શંકા નથી કે, માનવ સ્વભાવમાં પશુત્વનો જે ભાગ છે તે અતિ તિરસ્કારણીય છે; પરંતુ જ્યાં સુધી તેનું રૂપ તદ્દન નગ્ન અને સ્પષ્ટ દેખાતું નથી ત્યાં સુધી તેને આપણે જાણતા નથી. તેની બીભત્સતા ખુલ્લી થયાપીછે આપણે તેનો તિરસ્કાર કરીએ છીએ. મનુષ્યના દરેક વખતે પશુત્વ ભરેલું વર્તન થઇ જાય; પણ તેને તેની લાગણી હોવી જોઇએ. તેના લક્ષમાં આવવું જોઇએ કે, એ વર્તન પશુત્વનું છે; પણ જ્યારે એ પશુત્વ કાવ્યમય શૃંગાર સજી આપણા સમક્ષ આવે છે, ત્યારે તેનું મલીન રૂપ છુપાઇ જઇને તે મોહક દેખાવા લાગે છે. તેના મોહની એવી સત્તા પોતાના મન પર થવા દેવી અયોગ્ય છે; કેમકે તેથી તે ખરાબ હોવાની કલ્પના ધીમે ધીમે આપણા હૃદયમાંથી નષ્ટ થાય છે; અને તેના નષ્ટ થવાથી પછી તે પશુત્વનો પુરો અધિકાર જામે છે અને ખરા ખોટાનું તારતમ્ય તેની સુધિથી અગમ્ય બને છે. મનુષ્યના ઉન્નતિમાર્ગમાં એજ ખરો અંતરાય છે."

એક વખત ટેનીસેરી નામનો એક નવલકથાકાર એક ચૂર્તિકારને ઘેર ગયો હતો ત્યારે ત્યાં ટૉલ્સ્ટૉયનો મેળાપ થયો. હરઝેન નામના એક લેખકની હુરતની પ્રસિદ્ધ થએલી એક નવલકથા કોઇ મોટેથી વાંચતો હતો. વાંચન ચાલતું હતું ત્યાં સુધી ટૉલ્સ્ટૉય કાંઇ બોલ્યા નહિ, પણ વાંચન પૂર્ણ થતાંજ હરઝેનના વિચારો ઉપર તેમણે એવો મારો ચલાવ્યો કે સર્વની માન્યતા [illegible] છે, હરઝેન ખરેખર મહાદુષ્ટ

હોવો જોઇએ. તે વખતે હરઝેમના વિચારો સારી રીતે લોકપ્રિય થયા હતા; પણ ટૉલસ્ટૉયની ટીકાનું પરિણામ એવું આવ્યું કે, તે મૂર્તિકારને ત્યાં ત્યાર પછી કદિ પણ હરઝેમનું પુસ્તક જણાયું નહિ.

ટુરજીનેફે ટૉલસ્ટૉય વિષે પોતાનો અભિપ્રાય નીચેના શબ્દોમાં વ્યક્ત કર્યો છે:—

“ટૉલસ્ટૉયના વર્તનની જે ઘટના ઉત્તરકાળમાં તેમના સર્વ જીવનમાં દ્રષ્ટિએ પડી, તેનો પ્રારંભ આજથી થયો હતો. તેમને કદિપણ લાગતું નહતું કે લોકોમાં અંતઃકરણની શુદ્ધતા હશે. કોઇ ધાર્મિક હીલચાલ શરૂ કરતો તો તેમાં તેમને દાંભિકતા જણાતી. તેમની નજર એટલી તીક્ષ્ણ હતી કે, તેમના આગળ કોઇપણ સામાન્ય માણસ ગભરાઇજ જતો. ઘણી વખત તે લાંબીલચ ટીકા કરતા નહિ; પણ જે બે ત્રણ શબ્દ ઉચ્ચારતા તે એવા તો આકરા નીકળતા કે, તે સાંભળીને કોઇને પણ ગુસ્સો આવ્યા સિવાય રહે નહિ.”

માનવપ્રકૃતિનાં અનેક અંગો હોય છે. તે સર્વ અંગોનો વિકાસ કોઇનામાં પણ સરખી રીતે થતો નથી. તેમાંના એકાદ અંગને વિશેષ પોષણ મળ્યું હોય કે તો અન્ય એકાદ અંગ સાધારણ કરતાં પણ વધારે નિર્બળ હોય છે. વ્યવહારમાં માણસને અંગત અને સાર્વજનિક એવાં બે પ્રકારનાં કર્તવ્ય બજાવવાં પડે છે. માનવજન્મની સફળતા માટે પરોપકાર એ ફરજ રૂપ છે, એવી સમજણ થયા પછી મનુષ્યો પોતાના અંગત સ્વાર્થની પરવા મુકી દે છે; એ તો ઉચ્ચ કક્ષાનાં વિરલ મનુષ્યોની જ વાત હોઇને સામાન્ય મનુષ્યો કે જેઓ અંગત સ્વાર્થને ખાતરજ પરોપકારના કાર્યમાં પડે છે, તેઓ તો સાર્વજનિક નીતિ અને કાયદા કાનુનો તરફજ ખૂબ ધ્યાન આપે છે ત્યારે પોતાની અંગત નીતિમાં બેદરકાર બનીને દારૂ અથવા સ્ત્રીઓના મોહમાં પણ બેધડક પડે છે અને કેટલાક તો પરોપકારના ...મોદ્દારા પોતાને જે જાહેરાત અને ઓળખાણ પીછાણ વધે છે, તેનો પૈસા ...માવા પાછળજ ખૂબ ઉપયોગ કરે છે. એકાદ માણસ નૈતિક બાબતમાં સારો હોય ...તાનાં સ્ત્રીપુત્ર વિષયક કાર્ય બરોબર રીતે ચલાવે છે, તો સાર્વજનિક કર્તવ્યનું ... સ્મરણ પણ થતું નથી. આ ઉપરથી જણાય છે કે, મનુષ્યનાં જીવન વ્યવ...નો વિકાસ ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારનો હોય છે. પિટર્સબર્ગમાં ટૉલસ્ટૉયને જેમનો ...ચય થયો હતો, તે સર્વ પોતાને સમાજસુધારક કહેવડાવતા હતા. સમાજનો ...સ સર્વ બાજુથી સરખી રીતે થાય તે માટે તેઓ પોતાથી બનતો પ્રયત્ન પણ ...; પરંતુ કમનશીબે એમાંના ઘણાખરા દુર્વ્યસનના ઝપાટામાં સપડાએલા હતા. ...પીણીમાં કોઇ જાતનો નિર્બંધ ન રહેતો, દારૂ, જુગાર અને કુમાર્ગી સ્ત્રીઓના ...માં તેમનો સમય વહી જતો હતો. આવા વર્તનમાં ટૉલસ્ટૉય પોતે અપવાદ ...હતા, પણ પોતાનું એ વર્તન નિંદ્ય છે એ માન્યતા કદિ નષ્ટ થએલી નહિ

ત્યારથી તે એવા વર્તનવાળાઓ પ્રત્યે તિરસ્કાર ધરાવતા હતા. પોતાની સ્વતંત્ર એનું ચિત્ર વર્ણન કેવા ભ્યાં જનસમાજની સુધારક જરૂર, પણ એ વર્તન તેમને ધિક્કારવું લાગતું અને તેથી તે સમાજસુધારક તરીકે બહાર આવ્યા નહિ. આ રીતે નિતિમાં આવા પ્રકારના કોઈપણ જાતના સાથે તેમને સ્નેહ થવાનો સંભવ નહોતો.

ક્રિમિયન યુદ્ધમાં સખત પરાજય થવાથી ઝારશાહી-નિરંકુશ સત્તાને ભારે ફટકો પડ્યો. હવે ભારભાર ભાગને સ્પષ્ટ જણાયું કે, સરકારની સત્તા ધોરણસર પ્રમાણમાં, પણ પ્રજાના હાથમાં સુધારા સિવાય ચાલે તેમ નથી. પરિણામે મુલકી અને લશ્કરી ખાતામાં સુધારો, ગુલામ (ભૂદાસ, સર્ફ) લોકોની મુક્તતા, ન્યાયનાં મંડળોની જુનાની તપાસ થવાથી, વર્તમાનપત્રોને અમુક છૂટ વગેરે, વગેરે સુધારાનો આરંભ થયો. ટોલ્સ્ટોય પીટર્સબર્ગમાં આવ્યા ત્યારે રૂઢિ-ચુસ્ત અને આર્થિક સુધારાનો પાયો નાખવા પડ્યો હતો; પરંતુ એ સુધારાને ટોલ્સ્ટોયના આ વખતનાં પુસ્તકોમાં કોઈપણ જાતનો ઉલ્લેખ નથી, તેમજ આનંદ ઇત્યાદિ પણ એ વિષે પોતાનો કોઈ વિચાર તેમણે જાહેર કર્યો નથી, તે પરથી સ્પષ્ટ જણાય છે કે, તે સમયે તેમની બુદ્ધિ સાર્વજનિક કાર્ય તરફ પ્રેરાય ન હતી. તેમનો સ્વભાવ આ સમયે એકમાર્ગી હતો. તેમની મનઃપ્રવૃત્તિ રહેતી હતી કે માટી નર્યાઓ કે કેટલી લોકો આથી સાર્વજનિક કાર્યમાં ફરજની નીતિની જરૂર પડે છે તે તેમનામાં ન હતી. એકાદ પ્રશ્ન ઉત્પન્ન થતાં એક બાજુથી બે દૃઢ-લતઃ આવેશથી તે મનમાનિ મનમાં તેનો નિર્ણય કરી નાખતા; પણ વિચારશુદ્ધિ અને આચારશુદ્ધિમાં જમીન આસમાનનો તફાવત હોય છે એ વાતનો તેમને અનુભવ થયો નહતો.

આ પછી કેટલાંક વર્ષોએ ટોલ્સ્ટોયે ડીસેમ્બ્રિસ્ટ નામની નવલકથા લખી, તેમ ઉપરોક્ત સુધારાના સમયનો નીચે પ્રમાણે ઉલ્લેખ છે; એ ઉપરથી એ રાજકીય સુધારા તરફ ટોલ્સ્ટોય કેટલો તિરસ્કાર રાખતા હતા તે જણાય છે.

" જે સમયે ઇંગ્લંડ અને ફ્રાન્સે સેબેસ્ટોપોલ શહેરને સ્વાધીન કરી પાછું દીધું, તે સમયથી રુશીઆમાં આ સુધારાના યુગનો આરંભ થયો. રુશીઅન સંસ્કૃતિ, રુશીઆની ઉન્નતિ, રુશીઆનો પુનર્જન્મ એવા પ્રકારના નામથી જનસમાજમાં આ જમાનો પ્રસિદ્ધિમાં આવ્યો. કાળા સમુદ્રના અનર્થમાંથી રક્ષા સારુ રશિયન કાફલાના ખલાસીઓ મોકો આવ્યા ત્યારે લોકોએ સામે જઈ તેમના સરઘસમાં વહન કર્યા અને તેમને હીંડોળે તેટલો દારૂ પાયો. એવા શુભ મુહૂર્તે આ જમાનાનો જન્મ થયો. રુશીઆના બે મહાપુરુષોનો આજ વખતે અસ્ત થયો. એક મહાપુરુષે સ્વારોની બે ટુકડીઓ સહ વોલેન્ટીઆની રણભૂમિપર શયન કર્યું; એજ તેમની મહાનતાનું કારણ હતું. અને બીજો મહાપુરુષ જખમી સિપાઈઓને બીજાઓએ આપેલા પૈસા

હોવો જોઇએ. તે વખતે હરઝેનના વિચારો સારી રીતે લોકપ્રિય થયા હતા; પણ ટૉલ્સ્ટૉયની ટીકાનું પરિણામ એવું આવ્યું કે, તે ગ્રંથકારને ત્યાં ત્યાર પછી કદિ પણ હરઝેનનું પુસ્તક જણાયું નહિ.

ટરજનેફે ટૉલ્સ્ટૉય વિષે પોતાનો અભિપ્રાય નીચેના શબ્દોમાં વ્યક્ત કર્યો છેઃ—

"ટૉલ્સ્ટૉયના જીવનની જે ઘટના ઉત્તરકાળમાં તેમના સર્વ જીવનમાં રહિએ પછી, તેનો પ્રારંભ આજથી થયો હતો. તેમને કદિપણ લાગતું નહતું કે લોકોમાં અંતઃકરણની શુદ્ધતા હશે. કોઇ ધાર્મિક ખ્યાલ શરૂ કરતો તો તેમાં તેમને દંભિકતા જણાતી. તેમની નજર એટલી તીક્ષ્ણ હતી કે, તેમના આગળ કોઇપણ સામાન્ય માણસ જમરદસ્ત જતો. ઘણી વખત તે સાંભળ્યા છતાં કરતા નહિ; પણ જે બે ત્રણ શબ્દ ઉચ્ચારતા તે એવા તો આકરા તીક્ષ્ણ કે, તે સાંભળીને કોઇને પણ ગુસ્સો આવ્યા સિવાય રહે નહિ."

માનવપ્રકૃતિના અનેક અંશો હોય છે. તે સર્વ અંશોનો વિકાસ કોઇનામાં પણ સરખી રીતે થતો નથી. તેમના એકાદ અંગને વિશેષ પોષણ મળ્યું હોય છે તો અન્ય એકાદ અંગ [illegible] પણ વધારે નિર્બળ હોય છે. વ્યવહારમાં માણસને અંગત અને સાર્વજનિક એવાં બે પ્રકાર [illegible] પડે છે. માનવજન્મની સફળતા માટે પરોપકાર એ ફરજ રૂપ છે એવા સમજણ થયા પછી મનુષ્યો પોતાના અંગત સ્વાર્થનો [illegible] છે એ તો ઉચ્ચ કક્ષાના વિરલ મનુષ્યોની જ વાત હોય; સામાન્ય મનુષ્યો કે જેઓ [illegible] માનવજન્મ પરોપકારના કાર્યમાં પડે છે, તેઓ તો સાર્વજનિક નીતિ અને [illegible] તરફજ ધ્યાન આપે છે ત્યારે પોતાની અંગત નીતિ [illegible] અથવા સ્ત્રીઓના વેદમાં પણ બેદરકાર પડે છે અને [illegible] [illegible] પોતાને જે જાહેરાત અને [illegible] [illegible] પણ ઉપદેશ કરે છે. [illegible] પોતાની ખાનગી વિષય [illegible] એ રમતમાં પણ [illegible] [illegible] [illegible] વિકાસ ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારનો હોય છે [illegible] [illegible] [illegible] સર્વ [illegible] રીતે [illegible] [illegible] પરંતુ [illegible] દુર્બળતા [illegible] [illegible] નિર્ણય ન રહેતાં, [illegible] [illegible] [illegible] ટૉલ્સ્ટૉય [illegible] [illegible] પણ [illegible] [illegible] છે એ [illegible]

હોવાથી તે એવા વર્તનવાળાઓ પ્રત્યે તિરસ્કાર ધરાવતા હતા. પોતાની જાતનું એવું નિંદ્ય વર્તન હોવા છતાં જનસમાજને સુધારવા બહાર પડવું એ વર્તન તેમને દંભભરેલું લાગતું અને તેથી તે સમાજસુધારક તરીકે બહાર આવ્યા નહિ. આવી સ્થિતિમાં આવા પ્રકારના કોઈપણ માણસ સાથે તેમને સ્નેહ થવાનો સંભવ નહોતો.

ક્રિમિયન યુદ્ધમાં રશિયાનો પરાજય થવાથી ઝારશાહી—એકહથ્થુ સત્તાને ભારે ફટકો પડ્યો. હવે બાદશાહ ઝારને સ્પષ્ટ જણાયું કે, સરકારી સત્તા યોગ્ય પ્રમાણમાં પણ પ્રજાના હાથમાં મૂક્યા સિવાય ચાલે તેમ નથી. પરિણામે મુલકી અને કેળવણી ખાતામાં સુધારો, ગુલામ (સર્ફ, બેઠ્ઠ) લોકોની મુક્તતા, જ્યૂરીની પ્રથાથી ગુન્હાની તપાસ થવા માંડી, વર્તમાનપત્રોના અંકુશ ઢીલા કર્યા, વગેરે સુધારાનો આરંભ થયો. ડૉસ્ટોયેવ્સ્કી પીટર્સબર્ગમાં આવ્યા ત્યારે રૂશિયાના આ આંતરિક સુધારાનો પાયો નંખાયો હતો; પરંતુ એ સુધારાનો ડૉસ્ટોયેવ્સ્કીના આ વખતનાં પુસ્તકોમાં કોઈપણ સ્થળે ઉલ્લેખ નથી, તેમજ જાહેરમાં કોઈ પણ એ વિષે પોતાનો કોઈ વિચાર તેમણે જાહેર કર્યો નથી, તે પરથી સ્પષ્ટ જણાય છે કે, તે સમયે તેમની બુદ્ધિ સાર્વજનિક કાર્ય તરફ પ્રેરાઈ ન હતી. તેમનો સ્વભાવ આ સમયે એકાગ્રી હતો. તેમની મનઃપ્રવૃત્તિ કહેતી હતી કે ચાદી નદીઓ કે હોરી લોકો. આથી સાર્વજનિક કાર્યમાં ફુરસદની નીતિની જરૂર પડે છે તે તેમનામાં ન હતી. એકાદ પ્રશ્ન ઉત્પન્ન થતાં એક બાજુથી બે ઘડી ઉતાવળથી તે મનમાને મનમાં તેનો નિર્ણય કરી નાખતા; પણ વિચારસૃષ્ટિ અને આચારસૃષ્ટિમાં જમીન આસમાનનો તફાવત હોય છે એ વાતનો તેમને અનુભવ થયો નહતો.

આ પછી કેટલાંક વર્ષોએ ડૉસ્ટોયેવ્સ્કીએ ડીમેન્શિયસ્ટ નામની નવલકથા લખી, તેમાં ઉપરોક્ત સુધારાના સમયનો નીચે પ્રમાણે ઉલ્લેખ છે; એ ઉપરથી એ રાજકીય સુધારા તરફ ડૉસ્ટોયેવ્સ્કી કેટલો તિરસ્કાર રાખતા હતા તે જણાય છે.

“ જે સમયે રશિયન સૈન્ય સેબેસ્ટોપોલ શહેરને સ્વાધીન કરી પાછું ફર્યું, તે સમયથી રશિયામાં આ સુધારાના કાળનો પ્રારંભ થયો. રશિયન સંસ્કૃતિ, રશિયાની ઉન્નતિ, રશિયાનો પુનર્જન્મ એવા પ્રકારના નામથી જનસમાજમાં આ જમાનો પ્રસિદ્ધિમાં આવ્યો. રાજા ગ્રામ્યુના કાર્યમાંથી રશિયા અને રશિયન કામદારના બંધ છૂટ્યા ત્યારે લોકોએ સામે જઈ તેમના ચરણમાં વંદન કર્યાં અને તેમને લોકોએ નેતા કરી માન્યા. એવા શુભ મુહૂર્તે આ જમાનાનો જન્મ થયો. રશિયાના બે મહાપુરુષોનો આજ વખતે જન્મ થયો. એક મહાપુરુષે સ્વાધીનતાના બે કાઠીઓ સહ સંદેશાવાળી સ્નાનગૃહ સ્થાપ્યું હતું; એજ તેમની મહાનતાનું કાર્ય હતું. અને બીજો મહાપુરુષ જખમી સિપાઈઓને બીજાઓએ આપેલી દેશ

હોવો જોઇએ. તે વખતે હરઝેનના વિચારો સારી રીતે લોકપ્રિય થયા હતા; પણ ટૉલ્સ્ટૉયની ટીકાનું પરિણામ એવું આવ્યું કે, તે મૂર્તિકારને ત્યાં ત્યાર પછી કદિ પણ હરઝેનનું પુસ્તક જણાયું નહિ.

તુરગેનેફે ટૉલ્સ્ટૉય વિષે પોતાનો અભિપ્રાય નીચેના શબ્દોમાં વ્યક્ત કર્યો છે:—

"ટૉલ્સ્ટૉયના વર્તનની જે ઘટના ઉત્તરકાળમાં તેમના સર્વ જીવનમાં દ્રષ્ટિએ પડી, તેનો પ્રારંભ આજથી થયો હતો. તેમને કદિપણ લાગતું નહતું કે લોકોમાં અંતઃકરણની શુદ્ધતા હશે. કોઇ ધાર્મિક હીલચાલ શરૂ કરતો તો તેમાં તેમને દાંભિકતા જણાતી. તેમની નજર એટલી તીક્ષ્ણ હતી કે, તેમના આગળ કોઇપણ સામાન્ય માણસ ગભરાઇજ જતો. ઘણી વખત તે લાંબીલચ ટીકા કરતા નહિ; પણ જે બે ત્રણ શબ્દ ઉચ્ચારતા તે એવા તો આકરા નીકળતા કે, તે સાંભળીને કોઇને પણ ગુસ્સો આવ્યા સિવાય રહે નહિ."

માનવપ્રકૃતિનાં અનેક અંગો હોય છે. તે સર્વ અંગોનો વિકાસ કોઇનામાં પણ સરખી રીતે થતો નથી. તેમાંના એકાદ અંગને વિશેષ પોષણ મળ્યું હોય છે તો અન્ય એકાદ અંગ સાધારણ કરતાં પણ વધારે નિર્બળ હોય છે. વ્યવહારમાં માણસને અંગત અને સાર્વજનિક એવાં બે પ્રકારનાં કર્તવ્ય બજાવવાં પડે છે. માનવજન્મની સફળતા માટે પરોપકાર એ ફરજ રૂપ છે, એવી સમજણ થયા પછી મનુષ્યો પોતાના અંગત સ્વાર્થની પરવા મુકી દે છે: એ તો ઉચ્ચ કક્ષાનાં વિરલ મનુષ્યોની જ વાત હોઇને સામાન્ય મનુષ્યો કે જેઓ અંગત સ્વાર્થને ખાતરજ પરોપકારના કાર્યમાં પડે છે, તેઓ તો સાર્વજનિક નીતિ અને કાયદા કાનુનો તરફજ ખૂબ ધ્યાન આપે છે ત્યારે પોતાની અંગત નીતિમાં બેદરકાર બનીને દારૂ અથવા સ્ત્રીઓના મોહમાં પણ બેધડક પડે છે અને કેટલાક તો પરોપકારનાં કામોદ્વારા પોતાને જે જાહેરાત અને ઓળખાણ પીછાણ વધે છે, તેનો પૈસા કમાવા પાછળજ ખૂબ ઉપયોગ કરે છે. એકાદ માણસ નૈતિક બાબતમાં સારો હોય પોતાનાં સ્ત્રીપુત્ર વિષયક કાર્ય બરોબર રીતે ચલાવે છે. તો સાર્વજનિક કર્તવ્યનું તેને સ્મરણ પણ થતું નથી. આ ઉપરથી જણાય છે કે, મનુષ્યનાં જીવન ઘટકોનો વિકાસ ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારનો હોય છે. પિટર્સબર્ગમાં ટૉલ્સ્ટૉયને જેમનો પરિચય થયો હતો. તે સર્વ પોતાને સમાજસુધારક કહેવડાવતા હતા. સમાજનો વિકાસ સર્વ બાજુથી સરખી રીતે થાય તે માટે તેઓ પોતાથી બનતો પ્રયત્ન પણ કરતા; પરંતુ કમનસીબે એમાંના ઘણાખરા દુર્વ્યસનના ઝપાટામાં સપડાએલા હતા. ખાણીપીણીમાં કોઇ જાતનો નિર્બંધ ન રહેતાં, દારૂ, જુગાર અને કુમાર્ગી સ્ત્રીઓના સમાગમમાં તેમનો સમય વહી જતો હતો. આવા વર્તનમાં ટૉલ્સ્ટૉય પોતે અપવાદ રૂપ નહતા, પણ પોતાનું એ વર્તન નિંદ્ય છે એ માન્યતા કદિ નષ્ટ થએલી નહિ

[illegible]

[illegible]

[illegible]

"[illegible]"

[illegible]

[illegible]

અને બીજાઓએ આપેલી ચાહ મફત વહેંચતો હતો. એવા મહાત્માઓ (!) નો અસ્ત થતા આ નવીન જમાનાનો ઉદય થયો. રૂશીયામાં આ વખતે મહાપુરૂષો ચોમાસામાં ઉગી આવતી કુતરાની કાનસોરીની માફક ઠેકાણે ઠેકાણે ઉગી નીકળતા હતા. સેનાપતિ તથા મુત્સદીઓનો રાફડો ફાટયો હતો અને લેખક તથા વક્તાની સંખ્યા તો ગણી પણ ન શકાય એટલી વધી પડી હતી. એ સિવાય કેવળ મોટા હતા તે તો જુદાજ. કેવળ મોટા એટલે કોઈપણ જાતનો ગુણ નહોવા છતાં જે પોતાને મોટા કહેવડાવતા તે. આજ પ્રસંગે મોસ્કોના એક લોકપ્રિય નટની જ્યુબીલી ઉજવવામાં આવી. સરકારને ધાન્ય વગેરે પુરૂં પાડવા નિમાએલા અધિકારીઓની હરામખોરીઓ બહાર પડી પુષ્કળને શિક્ષાઓ પણ થઇ. જેઓ પોતાના હાથ પગ ગુમાવી સેબેસ્ટોપલથી પાછા આવ્યા હતા તેઓ તરફ કેટલાક શ્રીમંતો અતિ ઉદાર મનથી એકાદ બે તાંબાના કકરા (ત્રાંબાનું નાણું) ફેંકતા હતા. અને તેમનામાં ઔદાર્ય તો જાણે ઉભરાઇ જતું હતું. એક દારૂનો ઇજારદાર એવો મોટો વક્તા થઇ પડયો હતો કે તે રસ્તે રસ્તે ભાષણો આપતો. છેવટે નગરશ્રેષ્ઠીઓએ તેના મોંઢે તાળું માર્યું. હજારો વર્તમાનપત્રો અને માસિકો ભિન્ન ભિન્ન વાવટા નીચે એકત્ર થયાં. વર્તમાનપત્રો એટલાં તો નીકળ્યાં કે, નવું પત્ર કાઢનારને નવું નામ મેળવવાની મુશ્કેલી પડવા લાગી. કોઇ તત્ત્વજ્ઞાન પર લેખ લખવા લાગ્યા તો કોઇ શાસ્ત્રી વિષે બોલવા લાગ્યા. કોઇ અરણ્ય, સૂર્યોદય અને વિદ્યુતના ગડગડાટનાં સુંદર વર્ણન કરવા લાગ્યા તો કોઇ પ્રેમકથાના આલાપ કાઢવા લાગ્યા વળી કેટલાકોએ રૂશીયન સરકારી કામદારોની મૂર્ખાઇ પર હથિઆર ઉચક્યાં. તેમને લખવાના વિષયનો તોટો નહતો. ખેતી, શિક્ષણ, વિશ્વવિદ્યાલય, મગરૂરી સાહિત્યપરીક્ષક, મદ્યપાન, એંઠો, પોલીસ વગેરે અનેક વિષયનો ભરાવો પણ હતો; તો પણ નવાનવા વિષય માટે પત્રકારો તલપાપડ થઇ રહ્યા હતા. લેખિની નામનું તો કદિ પરીક્ષ્ય નહિ. અમે તે ઉઠતો અને કલમ હાથમાં પકડી પકડીને હરવા લાગતો ! આ રીતે રૂશીયાનો ઉત્સાહ આ વખતે પૂર્ણ જોરમાં વહેતો હતો. પહેલા નેપોલીયનના બળનો નાશ થયો ત્યારે પણ આવોજ કાળ આવી ગયો હતો. જેમણે એ સુંદર સમયનું દર્શન કર્યું નથી તેમનો જન્મ વ્યર્થજ ગયો છે! પ્રસ્તુત લેખક તે વખતે જીવતો હતો; એટલુંજ નહિ પણ સેબેસ્ટોપલના મોખરે હાજર હતો; તેથી તે સમયનું યોગ્ય વર્ણન થઇ શક્યું છે."

ઈ. સ. ૧૮૫૫ના સપ્ટેમ્બર મહિનામાં ટૉલ્સ્ટૉય સેબેસ્ટોપલથી પીટર્સબર્ગ આવ્યા ત્યારે ટુરજનેવે તેમને પોતાને ત્યાં રાખ્યા હતા. ટૉલ્સ્ટૉયની બુદ્ધિ અને લેખનકૌશલ્ય માટે ટુરજનેવને આદર હતો, પરંતુ ટૉલ્સ્ટૉયમાં જે કેટલાક વિશિષ્ટ ગુણ હતા, તેની તેને કલ્પના પણ નહતી. આથી એ બે પ્રસિદ્ધ લેખકમાં

[illegible]

[illegible]

[illegible]

ઉભા રહ્યા; એટલા ઉપાયથી અનિતિનો કાંટો તરતજ સત્વરે દૂર થઇ ગયો એ કહેવાની આવશ્યકતા નથીજ.

ઇ. સ. ૧૮૫૬ ના નવેમ્બરમાં ટૉલ્સ્ટૉય લશ્કરી નોકરીમાંથી છુટા થયા. એ અરસામાં ટૉલ્સ્ટૉયના મનની સ્થિતિ કેવી હતી એ તેમના પોતાના નીચેના લેખપરથી જણાઇ આવે છેઃ—

"એ સમયે મને વારંવાર મારૂં શીલ સુધારવાની દૃઢ ઇચ્છા થતી; પણુ હુ યુવાન હોઇ પ્રકૃતિથી ઉગ્ર હતો. તેમાં મારો કોઈ સ્નેહી સોબતી નહિ હોવાથી હું એકલો પડયા જેવું થયું હતું. આજુબાજુનું મંડળ પણ વિલક્ષણ હતું. હૃદયમાં સુશીલતા આવવી જોઇએ એવા પ્રકારના વિચાર પ્રકટ કરતાંજ એ મંડળ મારી મશ્કરી કરતું; અને મારા મલિન મનોવિકારને સ્વચ્છંદે વિચરવા દેતો ત્યારે તે તેમ કરવાને ઉત્તેજન આપી મારી સ્તુતિ કરતું."

"મારા મનમાં પ્રબળપણે મોટા સત્તાધીશ થવાની ઇચ્છા થતી. લોભથી હું છુટયો નહતો. સ્વભાવમાં ઉગ્રતા ભરાઇ રહી હતી. કામવિકાર પ્રબળ હતો. તે કાળનું મને સ્મરણ થાય છે તો હું ભયથી ધ્રુજું છુ અને પશ્ચાત્તાપથી અંતઃકરણ દગ્ધ થવા લાગે છે. યુદ્ધ સમયે મનુષ્યવધ કર્યો, જુગારમાં સંપત્તિનો નાશ કર્યો, ગરીબ ખેડુતોના પરસેવા પર મેં મારી ઇંદ્રિયોનું પોષણ કર્યું અને તે બિચારાઓને પુષ્કળ વખત શિક્ષાઓ પણ કરી. અસત્ય વચન, ચોરી, પરદારાગમન, મદ્યપાન વગેરે પ્રકારના મેં કેટલા ગુન્હા કર્યા હશે તેની શી ગણત્રી કરવી? તેની ગણના સંભવિતજ નથી! છતાં લોકો મારા એ વર્તનની સ્તુતિ કરતા તથા અન્યની તુલનામાં 'તું પવિત્ર છે' એમ કહેતા!"

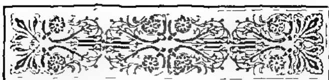
"એવી રીતે મારા જીવનનાં દશ વર્ષ ગયાં. એ સમયમાં મેં લેખનકમ પણ શરૂ કર્યો; પરંતુ તેના તળીયે મિથ્યા ડોળ, લોભ અને અભિમાન હતાં. મેં ધાર્યું તે કીર્તિ અને પૈસા મળેજ! આથી લોકોને ગમે તેવી ખરી ખોટી વાતો લખીને મેં સત્યને પાછળ રાખ્યું. છતાંએ ખૂબી એ છે કે તેને માટે મારા પર સ્તુતિની વૃષ્ટિ થઇ અને લેખનકાર્યને નહિ કલ્પેલો એવો યશ મળ્યો."

"છવ્વીસ વર્ષની વયના અરસામાં હું પીટર્સબર્ગ આવ્યો અને ત્યાં કેટલાક પ્રથમ જાતના લેખકોની મુલાકાત થઇ. એ મંડળે પણ મારી પુષ્કળ સ્તુતિ કરી. મારી બુદ્ધિ અપરિપક્વ હોવા છતાં એ લેખકમંડળમાં સપડાવાથી મારી માનસિક સ્થિતિ સુધારવાની જે ઇચ્છા હતી તે પણ નાશ પામી. મેં અંધ બની તેમના વિચારોનું અનુકરણ કર્યું. પરિણામ એ આવ્યું કે, મારા વર્તનની શિથિલતા અયોગ્ય નથી એમ મને લાગવા માંડ્યું. એ મંડળના વિચારોનો સામાન્ય નિર્દેશ ટુંકામાં આ પ્રમાણે હતોઃ—"સામાન્ય મનુષ્યોના વિકાસનું મુખ્ય શ્રેય લેખકવર્ગને હોય

છે; તેમાં પણ નરકપ્રકાર અને કલ્પિત ભ્રમજાળ પર વિશેષ વજન-ભાર પડે છે. મનુષ્ય માત્રને એવા બનાવવાનો અધિકાર અમોને છે. અમોને પોતાને કેટલું જ્ઞાન છે તેની તપાસ કરવાની જરૂર નથી. અમારા પોતાના જ્ઞાનનું તોલ ન કરતાં મનુષ્યને જ્ઞાનદાન આપવા માટેજ અમારો જન્મ છે.” આટલા પરથી એ મંડળની વિચારદિશા સમજાશે. મને પોતાને લોકો અંધકાર અને દંભિ કહેતા. એવા સ્થિતિમાં એવા વિચારપ્રવાહનો મેં સ્વીકાર કર્યો હોય તો તેમાં નવાઈ જેવું શું છે ! એ પ્રકારે હું મને પોતાને અંધકાર અને દંભિ કહેવડાવી લોકોને જ્ઞાનદાન આપવા લાગ્યો; પણ લોકોને હું શું શીખવતો હતો તે તો પ્રભુજ જાણે છે. એ જ્ઞાનદાનના બદલામાં મને પૈસા મળતા, સુંદર ભોજન મળતું, રહેવાને વિશાળ ઘર હતું, ચોતરફ સ્ત્રીઓનું ટોળું બેઠું રહેતું અને લોકો મને મહાન કહેતા. આ ઉપરથી મને સ્પષ્ટ જણાતું કે હું જે કંઈ શીખવતો તે સાર્થક હતું.”

“ આ પ્રમાણે મેં એ મંડળના વિચારોનો સ્વીકાર કર્યો અને તેમના એ ધર્મનો આચાર્ય બન્યો. એ નવા વિચારના આચાર્યપદમાં મને બેવડો ફાયદો હતો. લોકો સ્તુતિ કરતા તેથી આનંદ મળતો અને ભરપૂર દ્રવ્ય પણ હાથમાં પડતું. એ નવા વિચારમાં વાસ્તવિક રીતે કંઈ તત્ત્વ છે કે નહિ તેનો વિચાર કર્યા વગર ઘણા વખત સુધી મેં તેનો અનુવાદ કર્યો; પરંતુ પછી બે ત્રણ વર્ષે એ વિચાર માટે મને શંકા થઈ. સત્યુક્તિની કસોટીપર તેની પરીક્ષા કરવાની મને ઈચ્છા થઈ. આ નવા વિચારના આચાર્યોમાં પરસ્પર એકવાક્યતા નહતી, એ મારી શંકાનું પહેલું કારણ છે. આચાર્યનું પ્રથમ માન મેળવવા માટે તેઓજ જ્યારે પરસ્પર લડવા લાગ્યા, ત્યારે મને આપોઆપ શંકા થઈ. એ ઝગડામાં તેઓ એક બીજાનાં છિદ્રો કાઢતા અને યુક્તિ પ્રયુક્તિથી એક બીજાને ફસાવવામાં પાછા પડતા નહતા. એમાં કેટલાક એવા પણ હતા કે, ભાગ્યોદયની વિશેષ પંચાત ન કરતાં તેઓ પોતાનાં ખીસ્સાં ભરવા તરફજ લક્ષ રાખતા. એવાં અનેક કારણથી એ વિચારથી મારું મન દૂર થવા લાગ્યું.”

“ એ ઉપરાંત બીજું પણ એક કારણ હતું. અમારા એ આચાર્યોના નૈતિક વર્તનનું હું અવલોકન કરવા લાગ્યો ત્યારે મને જણાયું કે નીતિનો તેમને પરિચયજ નથી. તેમનામાં પવિત્રતા જેવું કંઈ ન હતું. મારા સરકારી કામમાં મને પુષ્કળ ન્યાયની અને અદાલતના બાબુઓનો અનુભવ થયો હતો; પણ અમારા આ આચાર્યો તેમનાથીએ આગળ વધેલા હતા. પોતાનું વર્તન અશુદ્ધ છે એવો તેમને વ્હેમ પણ નહિ આવતો હોય એમ જણાતું. જે ખરો પવિત્ર હોય છે તેને વ્હેમ પોતાને માટે શંકા આવતી નથી, તેમજ જેને નીતિ એટલે શું તેનું ભાન નથી હોતું તેવા માણસને પોતા વિષે શંકા આવતી

प्रकरण ६ ठुं–प्रवास.

સ. ૧૮૫૦ ના જાન્યુઆરીની ૨૦ મી તારીખે [illegible] થી ચાલવા આવવા નીકળ્યા. આગગાડી વચ્ચેથી નહિ [illegible] પ્રથમ ટપાલગાડીમાં તથા પછી [illegible] આગીના દિવસ તે [illegible] પહોંચ્યા. [illegible] તેમને [illegible] અને [illegible]નો મેળાપ થયો. હજુ પણ [illegible] અને [illegible] વચ્ચે [illegible] વિશેષ બનતું નહતું. [illegible] સભા પણ હમેશ ઉત્સવમાં તકરાર થતી. એક વખત તકરાર એટલે સુધી વધી પડી કે, [illegible] ગુસ્સે થઈ [illegible]ને [illegible] આહ્વાન કર્યું. પછી જેમ તેમ કરી કોઈએ ઉશ્કેરને શાન્ત કર્યા. ત્યાંથી [illegible] વખત 'ગીલોટિન' જોવા ગયા હતા. તે સમયે [illegible] શિક્ષા પામેલા મનુષ્યને ગીલોટિન નામના યંત્રમાં ગળા [illegible] કરવાની [illegible] તે દિવસ એ શિક્ષાનો અમલ કેવી રીતે થાય છે તે [illegible] જોયું. આ પ્રસંગની [illegible] નીચે પ્રમાણે નોંધ કરી છે:—

"સવારે સાત વાગે ઉઠી અમે વધ જોવા ગયા. કેવું [illegible] ગાયો હતો. તેણે [illegible] હાથમાં લઇ તેને ચુંબન કર્યું અને તત્કાળ મૃત્યુના સામ્રાજ્યમાં પ્રવેશ કર્યો. કેવી મૂર્ખાઈ! રાજદ્વાર એટલે શું તે હું સમજી શકતો નથી. નીતિ અને સાહિત્યને હું થોડાં ઘણાં સમજું છું અને એ વિષય પર [illegible] ઘણી વાતો પણ કરી શકું છું; પરંતુ રાજનીતિ એટલે શું તે મને [illegible] સમજાતું નથી."

"તેનું શિર ધડથી દૂર થએલું જ્યારે મેં જોયું ત્યારે મારા [illegible] એક [illegible] નીકળ્યા કે, ગમે તેમ હોય પણ સંસ્કૃતિને આ આસુરી [illegible] નથી. જગતના આરંભકાળથી મનુષ્યવધની શિક્ષા અસ્તિત્વમાં છે; પણ મારી ટેવ [illegible] થઇ છે. એ કૃત્ય અનાવશ્યક અને દુરાચારી છે. કોઈપણ [illegible] આપવું એ ઠીક નથી તે સંબંધી

આપણા અંતઃકરણને પૂછવું અને તેનોજ નિર્ણય સાચો સમજવો. એ પાઠ હું તે દિવસે શીખ્યો."

તે બે મહિનામાં પેરિસથી નીકળી સ્વીટ્ઝર્લાંડ ગયા અને જીનીવાથી તેમણે કાકીમાતાને નીચેનો પત્ર લખ્યો:—

"લગભગ દોઢ મહિનો પેરિસમાં રહ્યો. એ સમય એટલો સુખમાં ગયો કે મને લાગ્યું કે હું અહીં આવ્યો તે ઠીક થયું. અહીં હું નૃત્યાલયોમાં જતો નહતો અથવા કૅફેની હોટેલોમાં પણ જતો નહતો: પરંતુ મને અહીં એટલી નવીન વસ્તુઓ જણી આવી કે, ને વિષેનો વિચાર કરતાં કરતાં દિવસ ક્યારે પુરો થઇ જતો તે પણ મારા લક્ષમાં રહેતું નહિ."

"સ્વીટ્ઝર્લાંડનું સોંદર્ય લેખિનીથી લખવાનો વિચાર વ્યર્થ છે. બારીના મુખ આગળ બેસી બહાર નજર ફેંકીએ છીએ કે, ક્યાંકના ક્યાંક કંઇપણ ન સમજતાં નીકળી જાય છે. મારે કેવું મહદ્‌ભાગ્ય કે, પેરિસ છોડી આ વખતે અહીં આવવાની બુદ્ધિ થઇ!"

જીનીવાથી ફ્લોરેન્સ જઈ ત્યાંથી બોટદ્વારા તે માંટ્રો ગયા. અહીંથી પણ. જુદાજુદા મહીનામાં તે અનેક સ્થળે ફર્યા. તેમણે આ પ્રવાસની જે નોંધ કરી રાખી છે તે પરથી તે સૃષ્ટિસોંદર્યના કેવા પુજારી હતા તે સ્પષ્ટ જણાઇ આવે છે. દાખલા તરીકે એક ઉતારો આપીશું.

"મારી ચોતરફ પ્રસરી રહેલું સૃષ્ટિસોંદર્ય અપ્રતિમ કોટિનું હતું. જેને લોકો સૃષ્ટિના ઉત્તમોત્તમ દેખાવ સમજે છે, તેમાં મારું ચિત્ત વિશેષ લાગતું નથી. લોકોને એકાદ ભયંકર દૃશ્ય પણ સારું લાગે છે: પરંતુ એવા પ્રકારનો દેખાવથી હું પણ આ અનંત સૃષ્ટિનોજ એક અંશ છું એવી ભાવના મારામાં ઉત્પન્ન થતી નથી. મારી આજુબાજુ સર્વ રીતે જ્યારે સૃષ્ટિ પ્રસરેલી હોય છે, મારા ચરણ નીચે ચમકદાર જનાં ઘાસનાં પાન સામેની પર્વતશ્રેણિને શીખાય આપે છે, એવો વિચાર જ્યારે મારા મનમાં આવે છે ત્યારે તે અને પાન એકજ છે અને એજ સૃષ્ટિનો હું એક અંશ છું. એમ મને લાગે છે અને મારું ચિત્ત અપૂર્વ આનંદને પ્રાપ્ત થાય છે. જે હવા હું શ્વાસથી અંદર લઉં છું, તેજ ઉપર આકાશ પર્યંત પ્રસરેલી છે, એમ મનમાં આવતાંજ મસ્તક જાણે આકાશનો સ્પર્શ કરી રહ્યું હોય એમ લાગે છે. મારી આજુબાજુ ગણગણ કરતા અને પુષ્પોપરથી આમતેમ ભટકતા ભમરો જોઉં છું ત્યારે મારા આનંદના એ અનંત ભાગીદારોને જોઇ આનંદમાં ઘટાડો ન થતાં વધારોજ થતો જાય છે."

ટૉલ્સ્ટૉયે લ્યુસર્ન ગામથી એક સૃષ્ટિવર્ણનાત્મક લેખ કૅન્ટેમ્પરરી માટે મોકલ્યો હતો. તે પરથી સંપત્તિવાન લોકોના વર્તન સંબંધી તેમના જે વિચારો

બંધાયા હતા તેનો આરંભ અહીંથી થએલો જણાય છે. તે જણાવે છે કેઃ—

"તા. ૭, જુલાઇ ૧૮૫૭ ના દિવસે લ્યુસર્નની એક સુપ્રસિદ્ધ અને સરદારી હૉટેલ સામે એક ભિખારી સતાર વગાડી ગાન કરતો હતો. આ હૉટેલમાં ધનિક વ્યાપારી અને શ્રીમંત અમીર ઉમરાવોની વસ્તી હોય છે. ભિખારીનું ગાન સાંભળવા સો સવાસો શ્રીમંતો એકત્ર થયા હતા. આશરે અર્ધો કલાક ગાન થયા પછી તે ભિખારીએ પોતાના ઉદર માટે કંઇ આપવા વિનંતી કરી. ત્રણ ત્રણ વખત તે સર્વના ચરણમાં પડ્યો પણ એ લક્ષ્મીપુત્રો તરફથી તેને એક કોડી પણ મળી નહિ; એટલુંજ નહિ પણ કેટલાક તો તેની મશ્કરી કરી ખડખડ હસવા પણ લાગ્યા. હવે એમાં સુધરેલો કોણ અને જંગલી કોણ? ફાટ્યાં તૂટ્યાં કપડાં પહેરેલા ભિખારીનું ગાણું અર્ધો કલાક સાંભળી, ભિખારીએ પોતાનો હાથ લાંબો કરતાંજ પોતાની સંપત્તિનો કોટયાંશ પણ જે કુબેરપુત્ર તેના હાથમાં મૂકતો નથી અને પોતાના તે વર્તન માટે મગરૂરીથી સંતુષ્ટ થાય છે, તથા પોતાના ઓરડામાં બેસી ચીનના રાજકારભારનાં ગપ્પાં હાંકે છે, તે જંગલી કે બીચારો ફૂટી બદામ નથી, એવી સ્થિતિમાં કોઇને પણ ન દુઃખવતાં શેરીઓમાં ભટકી પોતાના ગીતથી જે સેંકડો માણસોને આનંદ આપે છે તે જંગલી? તે બિચારાને ટાઢના તડાકામાંથી છૂટવાને સાધન ન આપતાં, અથવા તેના ભૂખથી ટળવળતા પેટમાં અન્નનો દાણો પણ ન નાખતાં, ઉકરડાપર વિશ્રાંતી લેવા જેઓએ તેને ધક્કા મારી હાંકી મૂક્યો, તેમને શું સુધરેલા કહેવા? અરે ઓ સામાજિક ઇતિહાસકારો! હું જે કહું છું તે ધગધગતા અગ્નિમય અક્ષરોથી તમારા ઇતિહાસમાં નોંધી રાખો!"

લ્યુસર્નમાં કેટલાક દિવસ રહ્યા પછી તે સ્ટેટગર્ટ, બરલીન અને સ્ટેટીન જઇ પીટર્સબર્ગ પાછા આવ્યા. અહીં આશરે અડવાડીયું રહી સ્નેહીઓને મળી તે મોરકોના રસ્તે ઑગસ્ટમાં યાસનાયા આવ્યા. આ વખતે તેમણે લખેલી નિત્યનોંધમાંથી નીચેની હકીકત મળે છેઃ—

"પ્રવાસ દરમીયાન મેં નીચેના વિચાર કર્યા છે. પ્રથમ સાહિત્ય સેવા કરવી, કુટુંબકાર્ય બરાબર ચલાવવું, ઉત્પન્નમાંથી આવશ્યક જેટલી રકમ લઇ બાકીનું ઉત્પન્ન સર્ફ (ગુલામ) લોકોની ઉન્નતિ માટે વાપરવું. રોજ મારા હાથે એકાદ સત્કાર્ય થશે તો તે હાથમાં બસ છે. સ્વાર્થત્યાગનો એવો અર્થ નથી કે આપણી પાસેથી કોઇ કંઈ લઇ જાય તો તેની દરકાર કરવી નહિ; પણ બીજા માટે શ્રમ કરી તેમની જરૂરીઆતો કેવી રીતે પુરી કરી શકાય, તેનો વિચાર કરી તે પ્રમાણે ચાલવું એજ ખરો સ્વાર્થત્યાગ છે."

ઑક્ટોબર મહિનામાં પોતાના બંધુ નિકોલસ અને બહેન મેરી સાથે ટૉલ્સ્ટૉય

[illegible] ત્યાંથી [illegible] પ્રમાણે કરે છે:—

"[illegible] અને [illegible] નહિ. [illegible] [illegible] હોય [illegible] [illegible] કરે છે. "

[illegible] મહિનામાં [illegible] સુધી [illegible] [illegible] અને [illegible] તેમ જ [illegible] હતાં.

[illegible] પ્રકારની [illegible] અને [illegible] ઉત્તમ [illegible] તથા [illegible] હતા. [illegible] અને [illegible] તેમને [illegible] ઉત્તમ [illegible] રીતે [illegible] તેમને [illegible] તેમને [illegible] ઉત્તમ [illegible] વિશેષ [illegible] પત્રોના [illegible] [illegible] થયા હતા.

ઈ. સ. [illegible] મહિનામાં [illegible] [illegible] [illegible] સાથે [illegible]

શહેનશાહી ખબરો તેના દ્વારા ટૉલ્સ્ટૉયના જાણવામાં આવતી. તે પીટર્સબર્ગ જવા નીકળી ત્યારે ટૉલ્સ્ટૉય તેને પહોંચાડવા કલીન ગામ સુધી ગયા હતા. અહીં તેમની માશીનું ઘર હતું તેથી ઘણા દિવસ તે ત્યાંજ રહ્યા. આ ગામ શહેરના કોલાહલથી મુક્ત હતું તેથી મળેલા વિશ્રાંતિકાળમાં 'ત્રણ મૃત્યુ' નામની એક સુંદર નવલકથા તેમણે લખી કાઢી.

તેમને ગાવાની હોંસ હતી. અન્ય કાર્યના વ્યવસાયને લીધે એ તરફ તે વિશેષ લક્ષ આપી શકતા નહિ તોપણ તેમની ગાનકળાની પ્રિયતામાં ઘટાડો થયો નહોતો અને તેના પરિણામે તેમણે મૉસ્કોમાં કેટલાક મિત્રોની સહાયથી ગાયનવિદ્યામંદિરની સ્થાપના પણ કરી.

વસંતઋતુના આગમન સાથેજ ટૉલ્સ્ટૉયની ચિત્તવૃત્તિ ઉલ્હાસિત બનતી. તેમનો નીચેનો પત્ર એ સંબંધમાં લક્ષમાં લેવા જેવો છેઃ—

"વસંતઋતુનું આગમન થયું છે. જગતના સારા માણસોને એ કાળ અત્યંત સુખકારક છે અને મારા જેવા ગૌણ પંક્તિના માણસોને પણ કદિ કદિ તેનો લાભ મળે છે. આ વખતે સર્વ સૃષ્ટિ આશામય બનેલી જણાય છે. ભવિષ્યકાળ સુખમાં જશે એ આશાની પ્રભા તેના વદનપર પ્રસરેલી જણાય છે. તેનો પ્રતિધ્વનિ મનુષ્યના અંતઃકરણપર પણ ઉપસે છે અને આતરફ પ્રસરેલી સૃષ્ટિ પ્રમાણેજ પોતે પણ સુખી થશે એવી કલ્પના તેના ચિત્તમાં આવે છે. હાલમાં મારી સ્થિતિ તેવીજ છે. ખરી રીતે મારામાં શી યોગ્યતા છે? હવે હું જડ અને દબાઇ ગએલા તથા ઠંડીમાં ચીમળાઇ ગએલા નાના બટાટા જેવો છું. હવે મારી ઉન્નતિ કેવી રીતે થવાની છે? આજુબાજુનું આશામય આવરણ જોતાં મને લાગે છે કે, હું પણ ભવિષ્યમાં સુખી થઇશ. હું પણ એક નાનો છોડવો હોઈ પ્રભુની સૃષ્ટિમાંના અન્ય છોડવાઓની માફક પુષ્પફલભારથી લચી જઈશ એમ મને લાગે છે. આ વખતે સર્વ દુષ્ટ વિકારો મારા ચિત્તમાંથી દૂર થઇ જાય છે. લોકેષણાનો દંભ, આળસ, અસત્ય પ્રેમ, કલ્પિત દુઃખ, પશ્ચાત્તાપ વગેરે કોઇપણ પ્રકારના વિકારને ત્યાં સ્થાન મળતું નથી; અને એ રીતે નવીન ફૂટેલા છોડવાનાં પુષ્પોને રહેવાને જગ્યા મળે છે."

એપ્રીલ મહિનામાં ટૉલ્સ્ટૉય યાસનાયા આવ્યા અને લગભગ આખો ઉનાળો ત્યાંજ પસાર કર્યો. આ વખતે મૉસ્કો અને ટૂલા વચ્ચે આગગાડી થએલી નહતી અને પુષ્કળ કસ્બાઓમાં તાર પણ નાખવામાં આવેલા નહતા. ગુલામો (સરફ) સમજતા હતા કે, તારના થાંભલા આવશે તો તારપરથી આપણી સ્વતંત્રતા દોડી આવશે. ટૉલ્સ્ટૉયની કોઈ દાસીવાના સાધારણ ભણેલી ગણેલી હોવા છતાં, તેને પણ તારદ્વારા સંદેશા ચલાવવાની રીત સમજાતી નહતી. એક દિવસે રસ્તે જતાં તેણે ટૉલ્સ્ટૉયને તારથી પત્ર કેવી રીતે મોકલવામાં આવે છે, એવો પ્રશ્ન પૂછ્યો.

ટૉલ્સ્ટૉયે અતી મોટી ઉંમરે આખામાં વિશ્વાસની અર્થ લીધેલ હતો, તેનું પણ
એ અર્થ પોતે ઓળખાવ આગળ દેખાવ બતાવ્યું પણ પછી આખો ઠરાવે તે પોતે:
"તેવા અર્થ કરવામાં એક પણ પગ ન્યાયપણાથી આવ્યો ને દેખો નહિ." આ ઉપરથી
તે વખતે કર્યાઓમાં હિંદુની રીતે નિર્ણય હતો, તેનું ઠીક અનુમાન થાય છે.

ટૉલ્સ્ટૉયનો મિત્ર દૂર પોતાનાં પત્નીના મર્યું વખત સામાન્ય અર્પણ
કરેલ, આ વખતનાં સ્મરણ ટૉલ્સ્ટૉયે પુસ્તક વર્ષ પછી લખ્યાં છે. તેમાં તે
કહે છે—" આ વખતના મારા જીવનની વિદાય કરવાની વાત કહું તો અમારી
વિંતાથી હું નાન પુષ્પ હતો. મારો અર્થ ટાઈમાએ હવેલાના એવી અને મારા
૧૮ નોકર તેને એમ ડામમાં મદદ હતા કું હર્ષિપૂર્વક આનંદપૂર્ણ પછી
હિં પુસ્તક વાંચતો અથવા હિં કાર્યોના કરતો. મારો મોજલતો આપ ટહેલ
બતો ત્યારે નિરંકુશ બની જુસ્સા અને પ્રેમાના વચનમાં અપાતો, ત્યાંથી પાછો
આવતો ત્યારે કાર્યોના પોતાની હર્ષેટાની વેલ પ્રમાણે અને પછી મેની. મારા
દૂરના અત્યાચારથી તે આતણી હતી કિંતુ કદ નહતું; પણ તેનું કદિએ હોઠ
શબ્દ ઉચ્ચાર્યો નથી અથવા પોતાની હર્ષટાની શાંતચિત્ત નમ્ર પ્રેમમાં ન્યૂનતા
આવવા દીધી નથી. એક દિવસે કોઈ એક મુસાફરે મારી કોઈની સાથે નાશી
જવાની વાત કાર્યોનાને બતાવી એ કહ્યું: "પેલા ક. તે મુસાફરની પાછળ
જતો એક મોટો થયો." આગ આ વાતો સાંભળીને કાર્યોનાએ કહ્યું:
"અરે, પણ તેના આખા જીવનનું નુકસાન થઈ ગયું!"

"અમારી ઘરમાં કોઈના પણ વિના આટલાં બેસાડી એટલા બધા ગુણ
હોવાથી સહેતો હતો. બહેના આવેલા. વિંટળ નહિ પણ નોકર ચાકર અને ખેડુત
પણ તેના હાથમાં આવતા હતા નહોતા. તેમ વર્ષની મુદતમાં તે કોઈના
પર ગુસ્સે થઈ અથવા કોઈને માઠા શબ્દ કહેલા હોય તેવા દાખલાનું સ્મરણ
મને નથી. અમારી ખરી ઘરમાં તેને પૂછવા આવ આવતા હતા, પરંતુ તેના માટે
એવા તેનું ઠોક એક પણ માઠો શબ્દ ઉચ્ચાર્યો નથી. મારી સ્વચ્છંદતા તે પૂર્ણ
રીતે જાણતી હતી પરંતુ તે વિષે તે લવલેશ પણ કહેતી નહતી. મારે અનુ સર્વેસ
એક વખતે કંઈ થયો હતો; પરંતુ આખી વાર્તા તેની સાથે કદિ મેળ
થયેલ નહતો. અમારા વર્તન વિષે તેનું કદિ પ્રત્યક્ષ ઉપદેશ કર્યો નથી. તેનું
કશ મોટો પ્રીતિકારક સદ્ગુણ હતો એમ પણ નથી. તથાપિ તેના સામાન્ય
વર્તનથી એ જોવાં મળી કે તેમાં પવિત્રતાની છાયા સ્પષ્ટ ઉપસી આવતી હતી
સંસારમાં એકથી કદિ પણ નહિ કંટાળવાની વૃત્તિ અને કદિ પણ ભંગ નહિ થતી
શાંતિના ગુણથી પ્રત્યેકને તેનો સહવાસ સુખકર થતો. અમારા પરિચયમાં એવો
એક પણ માણસ નહતો કે, જે તેનાપર પ્રેમ ન રાખતો હોય. પોતા વિષે કે

પોતાના ધર્મ વિષે તે એક શબ્દ પણ બોલતી નહિ અથવા અમારે કેમ ચાલવું તે સંબંધી હુકમ પણ કરતી નહિ. માત્ર ખ્રિસ્તી ધર્મના હમેશના નર્કવાસ તરફ તેની પૂજ્યબુદ્ધિ નહતી. તે કહેતીઃ "પ્રભુ દયાથી પરિપૂર્ણ હોવાથી કોઇપણ પાપ માટે અખંડ યાતના આપે એ સંભવિત નથી." મારાપર તેનો પ્રેમ હોવાથી તે મને પૂજ્ય જણાતી હતી એમ નહતું, પણ તેની ચોતરફનું વાતાવરણ પ્રેમમય હોવાથી અન્યને પણ તે પૂજ્ય જણાતી."

"તે પોતાની ઓરડીમાં અંજીર, ખજૂર વગેરે સુકો મેવો ભરી રાખતી. કોઈ પણ રંક માણસ આવતાં તેના હાથ પર કંઇ પણ મીઠો પદાર્થ મૂકવાની તેના રીત હતી. એ માટે તે મારી પાસે પૈસા માગતી ત્યારે ઘણી વખત હું તે આપવામાં આનાકાની કરી જતો. એ વસ્તુઓની જરૂર તેને પોતાને હતી એમ કંઇ નહતું. પુષ્કળ વખત તે નાસ્તા તરીકે મને પણ આપતી; પરંતુ હું હમેશ પૈસાની તાણમાં રહેતો હોવાથી તેટલી રકમ પણ આપી શકતો નહિ. હવે એ વાતનું મને સ્મરણ થાય છે ત્યારે મારું હૃદય દુઃખથી ભરાઇ આવે છે. હું પૈસા નથી એમ કહેતો કે, તે બેદનો એક નિઃશ્વાસ છોડી સ્વસ્થ રહેતી. મારી એ પરમ પવિત્ર સ્વર્ગસ્થ ફોઈ પાસે દુઃખપૂર્ણ અંતઃકરણથી ક્ષમાની યાચના કરવા સિવાય હવે મારા હસ્તમાં શું છે? એટલું અલ્પ સુખ પણ મારા તરફથી તેને મળ્યું નહિ."

યાસનાયાના નિવાસ દરમીયાન ટૉલ્સ્ટૉય પોતાના ખેડુતોના કુટુંબમાં ફરી તેમની સંસારસ્થિતિનું નિરીક્ષણ કરતા હતા. આજ વખતે તેમણે ખેતીનો અભ્યાસ કર્યો. શ્રીમંત જમીનદારોની માફક તેમણે પહેલાં ખેતી તરફ લક્ષ આપ્યું નહતું.

ઈ. સ. ૧૮૫૮ માં તેમણે ફેટને નીચેનો પત્ર લખ્યો છેઃ—

"પ્રિય મિત્ર, આ પત્રદ્વારા તને ભેટવા સિવાય અન્ય કંઇપણ ઉદ્દેશ નથી. અહીંના સર્વ મંડળે તને પ્રેમપૂર્વક નમસ્કાર કહ્યા છે. આ વસંતાગમન સમયે અમારા ઘરની આજુબાજુ કેવું સૌંદર્ય પ્રસરેલું છે તે વિષે તને શું કહું? આ મહિનામાં તને મળવા આવવાનો વિચાર છે. હાલમાં તારાથી અવાય તેમ હોય તો જરૂર આવ. મારો બંધુ ફ્રેંસી (નિકોલસ) આવે તો છેવટે તેને પણ મોકલી દે. થોડાજ વખતમાં ટ્રૂગ્રીનીન આવનાર છે માટે મારી ખાતર નહિ તો તેની મુલાકાત માટે અવશ્ય આવ."

રાજકીય બાબતમાં હજુસુધી ટૉલ્સ્ટૉયનું વિશેષ લક્ષ નહતું; તથાપિ ગુલામોની મુક્તતા માટે આ વખતે જે હીલચાલ ચાલતી હતી તેમાં તેમનું થોડું ઘણું લક્ષ હતું. ક્રિમિયન યુદ્ધ પછી બીજા એલેક્ઝાંડરે એવા ઉદ્દગાર કાઢયા હતા કે, "સર્ફ—ખેડુત—ગુલામ પ્રજાની વર્તમાન સ્થિતિ ભવિષ્યમાં ચાલુ રહી શકશે નહિ. ગુલામો પોતાના હાથે પોતાનો છુટકો કરે તેના કરતાં આપણેજ તેમ કરીએ

[illegible]

[illegible]

[illegible]

ભાષાંતર કરતો હતો તેનું શું થયું ? ગમે તેમ હો, પણ લોકકાવ્યનો રસાસ્વાદ લેવામાં મને જે આનંદ થાય છે તે મારી પોતાની એકાદ નાંકીચુકી કૃતિ કરવામાં થતો નથી. ગમે તેમ કરી હૉરીઝનું એકાદ સુંદર કાવ્ય સત્વર મોકલી આપ. તે એવું હોવું જોઇએ કે, મારા મુખમાં પાણીજ છૂટે. તારી કવિતા આવતા સાથેજ હું તારા તરફ નમુનેદાર પ્રશ્ન મોકલીશ. શિકારનો હવે મને કંટાળો આવ્યો છે. હવા ઉત્તમ છે, પણ કોઈ સ્નેહી સોબતી હોયા સિવાય હું કદિપણ એકલો શિકારે જતો નથી."

આપણે જાણીએ છીએ કે, ટૉલ્સ્ટૉયને શિકારનો શોખ હતો. એ શોખના કારણે ઇ. સ. ૧૮૫૮ના ડીસેમ્બર મહિનામાં શિકારમાં તેમનો અંત આવવાનો વખત આવ્યો હતો.

ટૉલ્સ્ટૉય, તેમનો બંધુ નીકોલસ અને ગ્રોમેકો નામનો એક મિત્ર, એ પ્રમાણે ત્રણ જણા શિકાર માટે પીટર્સબર્ગ મોસ્કો રેલ્વેના રસ્તાપર આવેલા વ્હેલોચોક નામના ગામે ગયા. સર્વ મંડળ આજુબાજુના ખેડુતો સહ જંગલઆગળ આવ્યું. ખેડુતો જંગલને ઘેરી લઇ શિકાર જાગૃત કરવા લાગ્યા. જ્યાં ત્યાં બરફના થર જામતા જતા હતા તેથી ખેડુતોએ પગથી બરફ ભાગી નાખી ઉભા રહેવા જેટલી જગ્યો તૈયાર કરવા સૂચના આપી હતી; પણ ટૉલ્સ્ટૉય તે તરફ દુર્લક્ષ કરી ઉભા હતા તેથી છેવટે તેમની જાંગો સુધી બરફનો ઢગ જામી ગયો. તેટલામાં શિકારીઓની ચાસેથી એક રીંછ પોતાની ગુફામાંથી બહાર આવ્યું. પ્રથમ તે ગ્રોમેકો તરફ વળ્યું પણ કંઇ કારણથી તે તે રસ્તો છોડી એકદમ ટૉલ્સ્ટૉય તરફ ફર્યુ. રીંછને જુદા રસ્તે જતું જોઇ ટૉલ્સ્ટૉય સહજ બેસાવધ રહ્યા હતા તેટલામાં લગભગ બાર ચઉદ ફૂટપર તે રીંછ આવી પહોંચ્યું. તેને જોતાંજ ટૉલ્સ્ટૉયે ગોળી છોડી પણ નિશાન ખાલી ગયું. છેવટે બે વારને છેટે આવતાં તેમણે બીજી ગોળી મારી; તે તેના મુખપર લાગી પરંતુ તેટલાથી તેનું મૃત્યુ ન થવાથી તે સીધું ધસી આવ્યું અને ટૉલ્સ્ટૉયને બરફપર પાડી દીધા. ધીમે ધીમે ટૉલ્સ્ટૉયની શુદ્ધિ જવા લાગી. તેમને લાગ્યું કે, છાતીપર કંઈ વજન પડે છે અને મુખપર કોઇ બચકું ભરે છે. આથી તેમણે મુખ ફેરવી ટોપી આડી ધરવાનો પ્રયત્ન કર્યો. એ હીલચાલમાં રીંછે તેમના ડાબા નેત્ર આગળ બચકું ભર્યું; તેટલામાં એક શિકારી બૂમો પાડતો દોડી આવ્યો તેથી રીંછ ગભરાઇને જંગલમાં જતુ રહ્યું. આરંભમાં ટૉલ્સ્ટૉયને ઘા મોટો થએલો હોવાથી અશુભ પરિણામ આવશે કે શું એવો ભય હતો; પરંતુ તે વિશેષ ઉંડો નહિ હોવાથી એ આપત્તિમાંથી તેઓ ટુંકી મુદતમાં સારા થયા. બીજે દિવસે એ શિકારીમંડળે તે રીંછને માર્યું અને તેનું ચામડું અદ્યાપિ યાસનાયામાં છે.

ઇ. સ. ૧૮૫૯ ના આરંભના કેટલાક મહિના તેમણે મોસ્કોમાં વ્યતીત કર્યા. એ નિવાસ દરમીયાન મોસ્કોમાં એક રૂશીયન સાહિત્યપરિષદ ભરાઈ હતી. તેમાં

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

પડે. મારી ગેરહાજરીમાં શાળાની સ્થિતિ બગડવા દેવી નહિ, કારણ કે, મારી ઇચ્છા છે કે દરેક બાબતમાં પુખ્ત લાભો આપણી શાળામાં આવે તેમ કરવું."

કિસીનજેનમાં તેમણે બેલ અને લ્યૂથરનાં પુસ્તકો વાંચ્યાં તેજ પ્રમાણે જૂલીઅસ ફ્રોબેલ નામના એક લેખકનો પરિચય પણ કરી લીધો. એ લેખકના કાકાએ પ્રથમ ફ્રીડરીકની પદ્ધતિ અમલમાં આણી હતી. જૂલીઅસે પણ શિક્ષણ સંબંધી ઘણો વિચાર કર્યો હતો અને ટૉલ્સ્ટૉયને એ વિષય પ્રિય હોવાથી ઉભયમાં જલદી સ્નેહ બંધાયો હતો. ઉભય રોજ સંધ્યાકાળે સાથે ફરવા જતા અને તે વખતે અનેક વિષયની ચર્ચા કરતા. થોડાજ વખતમાં ફ્રોબેલને ખ્યાલ થઇ કે ટૉલ્સ્ટૉય રૈયતના આબાદી-ઇચ્છક માલુમ છે; તેમજ એમ પણ જણાયું કે સ્વદેશ પ્રજાપર તેમનો ઘણો પ્રેમ હોવો જોઇએ. રશીયા સંબંધી વાત કરતાં ટૉલ્સ્ટૉયે કહ્યું: "સમગ્ર રશીયામાં શિક્ષણનો પ્રચાર થયા સિવાય ત્યાં કોઇપણ સુધારામાં જોર આવશે નહિ. રશીયાનો સામાન્ય જનસમાજ સુશિક્ષિત થશે તો અવશ્ય તે સંસ્કૃતિની બાબતમાં જર્મનીથી પણ આગળ આવશે. કારણ કે ઘણાં વર્ષોથી જર્મનોનાં મન ખરાબ શિક્ષણથી બગડેલાં છે. તેથી પ્રથમ તે દૂર કરવાની જરૂર છે; પરંતુ રશીયામાં તેમ નથી. રશીયાના ખેડુતનાં મન અદ્યાપિ કોરાં હોવાથી તેમાં કોઇપણ પદ્ધતિનું બીજ સત્વરે પોષણ મેળવશે. એ સાર્વજનિક શિક્ષણ ફરજીઆત ન હોવું જોઇએ. શિક્ષણ જો ખરેખર કલ્યાણપ્રદ હશે તો લોકો આપોઆપજ તેની માગણી કરશે. ઠસાવીને ખૂબ ભણાવ્યા પછી એને એને બાળાની જરૂર પડી નથી."

ટૉલ્સ્ટૉયે આ પછી કિસીનજેનની આજુબાજુના પ્રદેશ તથા ગામડાંમાં મુસાફરી કરી હતી. એ પ્રદેશમાં પ્રકૃતિની વિપુલતા વિશેષ છે તેમ ઐતિહાસિક સ્થળો પણ વિપુલ છે. ફરતાં ફરતાં વર્ટબર્ગ જઇ તેમણે લ્યૂથરની જોશ જોઇ. લ્યૂથર વિષે તેમના મનમાં અતિ પૂજ્યબુદ્ધિ હતી. પાદરીઓના હાથમાંથી ખ્રીસ્તીધર્મને છોડાવવાના હેતુથી ટૉલ્સ્ટૉયે ઉત્તર વયમાં પ્રયત્ન શરૂ કર્યો હતો ત્યારે તેમણે માર્ટીન લ્યૂથરનું દૃષ્ટાન્ત પોતાની દૃષ્ટિ સમક્ષ રાખ્યું હતું.

બીજી તરફ નીકોલસની પ્રકૃતિ દિનપ્રતિદિન બગડતી જતી હતી તેથી ટૉલ્સ્ટૉયને ચિંતા થયા કરતી હતી. નીકોલસને ઉષ્ણ હવાવાળા સ્થળે રહેવાની સલાહ મળી હતી તેથી તે ભૂમધ્ય સમુદ્રના કિનારે ટુલોન બંદર નજીકના એક ગામે રહેવાનો વિચાર કરી સર્વ ફ્રૅંકફૉર્ટ ગયા. અહીં તેમની ફોઇ કાઉન્ટેસ ટૉલ્સ્ટૉય રહેતી હતી. એ મુલાકાતની હકીકત કાઉન્ટેસે નીચેના શબ્દોમાં જણાવી છે:—

"એક દિવસ હેસ સંસ્થાનના પ્રિન્સ ઍલેક્ઝાંડર અને તેમનાં પત્ની મને મળવા આવ્યાં હતાં. અમે ત્રણે દિવાનખાનામાં વાતો કરતાં હતાં તેટલામાં દિવાન-

તેમનામાં ધર્મજિજ્ઞાસા ઉત્પન્ન થઈ. કુમારવયમાં ચૉસર પ્રભૃતિ ગ્રંથકારોનાં પુસ્તકો વાંચવામાં આવ્યાથી કાઉપરના ચમત્કારિક દૃષ્ટાંતપરથી તેમનો વહેમ ભાગ્યો; વિશ્વાસ ઉઠી ગયો. આ પછી પ્રેસિડેન્સીની ક્રિમિનલ નોકરીમાં એક મદદગાર અને અગત્યના કામનો પ્રસંગ અનુભવ લીધો. આ વખતે તેમને ઉપજેલા વિરક્તી ભક્તિ એક પંથ સ્થાપવાનો વિચાર થયા કરતો હતો. પછી પ્રસિદ્ધ સુધારક માર્ટીન લ્યુથરનાં પુસ્તકો વાંચ્યાં અને ઈ. સ. ૧૮૬૬ના અરસામાં લ્યૂથરનું ચરિત્ર લખવાની નવી કલ્પનાઓ તેમના મનમાં ઉદય થઈ. તા. ૧૯ ઑક્ટોબરના પત્રમાં તેમણે ટુંકે લખ્યું છે કે, "મારી બહેનો અચાનક ગયાનું ... ઑક્ટો. તા. ૨૦ ગુરુવારના દિવસે નીકળ્યો અમને છોડી ગયો! તેણે કહ્યું હતું કે મને એવું ભાન કંઈ પણ પ્રયાણ નથી અને એ વાત સત્ય છે. પણ આપણા સર્વ જીવનનું ગૃહ જેવી દીવાદાંડીનું પર્યવસાન જ્યારે મૃત્યુમાં થાય છે ત્યારે જીવનમાં પણ મૃત્યુ કરતાં અધિક શું છે! જીવિતવ્યવસ્થામાં વિધવિધ મનની પ્રધાન ઘા માટે હશે! ધન મેળવવામાં કાંઈ આ માટે મરવાં! નીતિ-ધર્મ તેને પોતાનું કરેલું હતું તેમાં હવે તેનું શું રહ્યું! તે આગળ જુઓ હતું કે મરણ પછી આવતું ભય છે. મરણ પૂર્વે થોડે વખત તેને ઉપ આવી હતી: જેલમાં મચાવી નવાઇ થઈ તેણે કહ્યું: 'પેલું શું છે?' તેને જણાયું કે પોતે સ્વર્ગમાં પ્રવેશ કરે છે. તે વખતે પણ તેને સ્વ સ્વરૂપ સમજાયું નહિ, તે પછી કું શી રીતે સમજ થયું! મરણ પહેલાં બે દિવસ પછી મેં તેને કહ્યું: 'તારી ઓરડીમાં એક ચીજ બનાવ્યું વાચણ ચોપડું જોઈએ.' ગરબડ તેણે કહ્યું: 'કંઈ જરૂર નથી, હવે મારામાં દેવાની શક્તિ છે.' ઇત્યાદિ પછી અનેક પોતાનાં હાથ કરતો હતો. તેણે આગ લેખ વિષે પણ પૂછ્યું! તે અંગ્રેજી કેટલાંક સુવચનો પણ કહી. આ જીવનનો છેવટે શો ઉપયોગ! સ્વપ્ન જેવું મૃત્યુ આવતી વખતે પણ થાય, અને એવું છે તે પછી જીવન-દર્શન ફોડી આપીને અને મોહ સાથે પોતાને પણ મનમાં કલ્પનાઓ આવે છે! કેવી મજાની વાત છે! કારણ કે ઉપયોગી થાય, ઉપકાર હો, દુઃખી થાય ઘેર હતો ત્યાં સુધી સમભાવ હોય છે. પરસ્પર બોલાય છે; પણ સુખનો નિવાસ તો દૈવ સમાગમમાં આવ્યું છે, તે એ છે કે, મારી બાવીસ વર્ષની કારકીર્દીમાં જે એકજ સત્ય મહત્ પ્રાપ્ત થયું એવું પરોપકાર જીવન છે. આનંદજીવન એ એક અતિ અગત્યનું સિદ્ધિ સાધન એ સત્ય અને ચોરીનો ભગવત છે તેમ તેને સ્પષ્ટ જણાય છે કે અતિ તો સત્ય શું છે? આવું ઉત્કટ હોય છે, એ સત્યની ઠેકાણે કદન કરતાં ફર છે કે જેમને 'અરે, આવું!' એમ લાગ્યું કેવળ મુખનો સાર

ગગડી જાય છે. મૃત્યુમુખમાં પડેલા મારા
થાય છે અને ભયથી તેના હાંજા
ભાઈને પણ એમજ લાગ્યું છે.

"જ્યાં સુધી સત્ય બોલવું અને સત્ય જાણવું એવી દૃઢ ઇચ્છા છે ત્યાં
સુધી હું તેજ માર્ગે જઈશ. મારી દૃષ્ટિ આગળથી જડ જગત નષ્ટ થઈ એકલું
ચૈતન્યજ બાકી રહ્યું છે, એથી અધિક ઉચ્ચ સ્થિતિએ પહોંચવાની યોગ્યતા
અદ્યાપિ મારામાં આવેલી નથી. હું એજ માર્ગે ચાલીશ પણ મારે તમારું સાહિત્ય
નથી જોઈતું તેની કૃત્રિમતા કંટાળાભરેલી લાગે છે. એ કૃત્રિમતા સુંદર હશે પણ
એમ નાખુ અને ભારું હોવાથી તેનો સ્વીકાર કરવાની ઇચ્છા થતી નથી."

એ સિવાય ટૉલ્સ્ટૉય બીજા એક પત્રમાં લખે છેઃ—

"કાલે ક્ષયવિકારથી એક તેર વર્ષનો છોકરો મૃત્યુ પામ્યો. તેને એટલું
કષ્ટ કેમ ભોગવવું પડ્યું? લોકો કહે છે કે, સ્વર્ગમાં તેને નવજીવન મળશે અને
એ સર્વ દુઃખનો ત્યાં બદલો મળશે એવો વિશ્વાસ-શ્રદ્ધા રાખો; પણ તમારા તે
સ્વર્ગનું અસ્તિત્વજ નહિ હોય તો તેનો બદલો ક્યાં મળશે? ત્યારે તો કહેવું
જોઈએ કે જગતમાં કોઈપણ સ્થળે ન્યાય નથી અને તે છતાં ન્યાયની લાલસા
મનને છે, તો પછી એ લાલસાને પોકળજ કહેવી જોઈએ.'

ટૉલ્સ્ટૉયના આવા આવા વિચારોનો વિશેષ પરિચય નીકોલસના મૃત્યુ પછી
તીન વર્ષે તેમણે લખેલા એક પુસ્તકના નીચેના ઉતારાપરથી થાય તેમ છે. તે લખે છેઃ—

અર્વાચીન પંડિતો ઉપદેશે છે કે, માણસે પોતાનો જીવનક્રમ ઉન્નતિ
અને મન્નતિને લક્ષીને ગણવો જોઈએ પણ એ ઉપદેશ સર્વથા ભ્રમ ભરેલો છે
એની સ્પષ્ટ ખાત્રી મારા બંધુના મૃત્યુ સમયે થએલી છે. તે શાણો હતો, સારો
હતો અને નિયમની પણ હતો. યુવાવસ્થાની ખરી આશા વખતે તે બીજા
પડ્યો એક વર્ષ સુધી ભયંકર કષ્ટ વેઠ્યું અને એજ દુઃખી સ્થિતિમાં તે મૃત્યુ
પામ્યો. આપણો જન્મ કેમ થાય. અને હાં મરણ કેમ આવે છે? એ પ્રશ્ન
ઉત્તર તેને મળ્યો નહિ. ભિન્ન ભિન્ન જાતની ઉપપત્તિ મેં શોધી પરંતુ એ પ્રશ્ન
નિર્ણયથી હું પણ અદ્યાપિ અજ્ઞાત છું.

ટૉલ્સ્ટૉય કાન્નમાં હતા ત્યારે તેમના મનમાં શિક્ષણવિષયક વિચાર આવ
કરતા હતા અને તેના પ્રત્યક્ષ અવલોકન માટે તેઓ અનેક સ્થળે ફર્યા હતા.
વિષય સંબંધી તેમનાં પુસ્તકોમાં અનેક ઉલ્લેખ છે. આ વખતે તેમની મનો
કરી હતી તે તેમની ભગિનીએ જણાવેલી નીચેની હકીકતપરથી સમજાય તેમ
'એક મોટા જમીનદારે ભોજન સમારંભ કરવાનો વિચાર કરી, તે
નિમિત્તે સર્વ મોટા અમીર ઉમરાવોને નિમંત્રણ કર્યાં હતાં, તેમાં ટૉલ્સ્ટૉયને
આગમનની વાત સાંભળી સર્વ મોટા
સમાવેશ થ

હોય છે, ને મોટો આંકડાશાસ્ત્રી હોતો નથી પરંતુ તેના ખપપૂરતું તેને ગણિતનું જ્ઞાન હોય છે; પરંતુ જે ખરું જ્ઞાન તેને શાળામાંથી તો મળેલું હોતું નથી ત્યારે તે ક્યાંથી મેળવે છે!"

"આ પ્રમાણે ઉનાળ અને માર્સેલ્સમાં મળ્યો. માર્સેલ્સના રસ્તામાં હું ખૂબ ભટક્યો હતો. કારખાના પાસે, લોકો લોકોની હોટેલો, પદાર્થસંગ્રહાલયો અને પુસ્તકાલયો પણ મેં જોયાં. ત્યાં હોર્નને લુઇનેપોલીયનને માથે એવો ઉલ્લ જે વિદ્યાર્થીએ આપ્યો હતો, તેજ વિદ્યાર્થીને પણ ફ્રાંસ અને નેપોલીયનોના ઇતિહાસનું સારું જ્ઞાન હતું."

ઉક્ત અનુભવને પરિણામે ટોલ્સટોયે નક્કી કર્યું કે, ફરજીઆત શાળાઓના શિક્ષણ કરતાં લોકોને ફરતાં ફરતાં સારું શિક્ષણ મળે છે; કારણ કે ત્યાંસુધી ફરતાં તેમને જણાયું હતું કે, કેમ ગ્રાન્ડ એલેકઝાંડર ડુમાસની પ્રસિદ્ધ નવલકથાઓ વાંચી નાખી હતી. વળી થીએટરોમાં તથા દારૂનાં પીઠાંમાં અનેક વિષયપર ચર્ચા થતી તથા નાનાં વિનોદી નાટક પણ થતાં. તે પરથી તેઓને દેશની જે સ્થિતિ સમજાતી તે જ્ઞાન થતું, તે નિશાળની પદ્ધતિથી થતું નહતું.

પેરિસમાં આવ્યા પછી તેમણે લોકસ્થિતિનું નિરીક્ષણ કરવાનો આરંભ કર્યો હતો. તે આખો દિવસ ટ્રામમાં ફર્યા કરતા હતા અને તેમ કરતાં સુપ્રસિદ્ધ ફ્રેંચ નવલકથાકાર પોલ ડી કૉક આદિકોનાં પુસ્તકો પણ તેમની દૃષ્ટિએ પડ્યાં. ડુમાના જોસેફ જે લેખકપર પણ ટોલ્સ્ટોયનો પ્રેમ હતો. અંગ્રેજો એ લેખક અનીતિનો પ્રસાર કરે છે એવો આરોપ મૂકતા હતા; પરંતુ ટોલ્સ્ટોય એ સંબંધમાં કહે છે કે:" એ લેખક અનીતિનો પ્રચાર કરે છે એમ કહેવું એ કેવળ મૂર્ખાઇ છે. એ વાત ખરી છે કે અંગ્રેજોની શાલીનતાની જે કલ્પના છે તે કલ્પના વિરુદ્ધ તે લખે છે; પરંતુ તેનું લખાણ સ્પષ્ટ હોવા છતાં તેમાં અનીતિની ખરાબ કલ્પના હોતી નથી. તેના ગ્રંથ કેટલીક વખત વધારે પડતી હોય છે પણ તેના લેખનો પ્રવાહ તો નીતિપ્રવર્તક જ હોય છે. અંગ્રેજી સાહિત્યમાં ડિકન્સનું જેવું સ્થાન છે તેવુંજ ફ્રેંચ સાહિત્યમાં તેનું છે. ડુમાસ માટે કહું તો પ્રત્યેક લેખકે તેનાં પુસ્તક મોઢે કરવાં જોઇએ. તેની વાતનું મુખ્ય સૂત્ર જેવું આલ્હાદજનક હોય છે, તેવું વસ્તુસંકલન પણ અનુપમ હોય છે. હું વારંવાર તેની કથાઓ વાંચું છું."

ટોલ્સ્ટોય પેરિસથી લંડન ગયા હતા અને ત્યાં લગભગ સોળ મહિના રહ્યા હતા; પરંતુ એ સર્વ સમય દાંતના દુઃખથી સુખમાં ગયો નહિ. તેમને દાંતનું દર્દ વારંવાર થતું હતું પરંતુ તેમણે કદિ વૈદ્યનું ઘર જોયાનું જણાતું નથી. તેમનું માનવું એવું હતું કે, દંતવૈદ્ય ફક્ત દાંત કાઢનારા કેવળ ઠગ હોય છે. દાંતનું દુઃખ થોડો વખત સહન કરવામાં આવે છે તો તે આપોઆપ શાંત થાય છે. વળી જ્યારે દંતવૈદ્યનું

કવિપણ મદદકાર્યે સાધ્ય થતું નથી, એ તત્ત્વથી તેઓ અજાન હતા. તેમને લાગ્યું કે પડતો મોટ પાણીમાં પથરાતી કંડા નવાપર નાખ્યો કે ગેટલી બની ગઇ! સદ તેઓને ફાસ્યા પછી અર્ધા પર્ધા નગ્ન બનેલા ઓળ્ડ જેવા તેવા પડી રહેલા લોકોનાં તેમને આશ્ચર્ય થયું; અને તેમ થવા માટે તેઓ પોતાના આત્માનો અથવા લોકોનો દોષ કાઢે છે."

આ ઉપરથી તેમની સાથે ટૉલસ્ટૉયને મૈત્રી કેમ નહિ થઇ તે સમજાય છે. હર્ઝન વગેરે લેખકમંડળ તરફ લેખકની દ્રષ્ટિથી તેમને માન હતું. તેજ પ્રમાણે તે એ પણ જાણતા હતા કે, તેમના લેખોથી રૂશીયન પ્રજાને ઘણું જાણવાનું મળ્યું છે; પરંતુ તે માનતા કે અધોગતિમાં પડેલા પ્રજાવર્ગ પર તેમના લખાણની કંઇ અસર થએલી નથી.

ઈંગ્લાંડમાં રૈશનબુ હર્ઝનના મંડળમાં નહિ ભળી જતાં તેમણે પોતાના મૂળ હેતુ પ્રમાણે શિક્ષણપદ્ધતિનું અવલોકન કર્યું હતું. અહીં તેમણે એક વખત પાર્લામેંટમાં જઇ ત્રણ કલાક સુધી ચાલેલું પામર્સ્ટનનું ભાષણ સાંભળ્યું હતું; પરંતુ તે વખતે તેમને ઈંગ્રેજી ભાષાનું વિશેષ જ્ઞાન નહતું, તેથી તે તેનું રહસ્ય સમજી શક્યા નહતા.

છેવટે તા. ૪ માર્ચના રોજ લંડનથી નીકળી તે બ્રસેલ્સ આવ્યા. અહીં પ્રાઉડન નામના લેખકની મુલાકાત થઇ અને તેના સંબંધી તેમનો એવો અભિપ્રાય થયો કે, એ લેખક દઢ મનનો હોઇ સ્વમત પ્રતિપાદન માટે ગમે તેવું સંકટ સહન કરનારો છે. જમીનની વહેંચણી સંબંધી તેના જે કંઇ વિચારો હતા તેની અસર ટૉલસ્ટૉયપર તે વખતે થઇ નહિ; પણ પચીસ વર્ષના અનુભવ પછી તે પ્રાઉડનનું પૂર્ણ અનુકરણ કરતા થયા હતા. પ્રૂડનનો એવો મત હતો કે, એક વ્યક્તિ મોટી મિલકત પોતાની પાસે રાખી મૂકે તે ચોરી છે. માણસોને માટે કાયદાનાં બંધન નહિ, પરંતુ તેમની નૈતિક સ્થિતિ સુધારીને સદ્-સદ્વિવેક બુદ્ધિ જાગૃત કરી તેમને છુટા મૂકી દેવા એજ સંસ્કૃતિને પોષક છે; અને પૈસાનું વ્યાજ મેળવવું તે અનીતિમય છે. બ્રસેલ્સમાં તેમને લેલવેલ નામનો એક પોલીશ ગૃહસ્થ પણ મળ્યો હતો. એ લેલવેલે ઇ. સ. ૧૮૩૦ માં પોલ લોકોએ બળવો કર્યો હતો તેમાં આગેવાની ભર્યો ભાગ લીધો હતો; તેથી બળવો શમ્યા પછી તે બ્રસેલ્સમાં નાશી આવ્યો હતો અને અતિ ભયંકર દરિદ્રાવસ્થામાં જીવન વ્યતીત કરતો હતો.

બ્રસેલ્સથી નીકળી તે વીમર ગયા. ત્યાંના રૂશીયન વકીલદાર તેમણે મેંટ ક્યૂફની મુલાકાત લીધી. સુપ્રસિદ્ધ જર્મન કવિ ગેટેનું ઘર પણ જોયું. એ ઉપરાંત ત્યાંની શિક્ષણપદ્ધતિનું તથા વિદ્યાર્થીઓએ લખેલા નિબંધની ચોપડીઓ કેટલીક

प्रकरण ७ मुं–वासनाना पालीयाना.

चां [illegible]

[illegible]

[illegible]

બેટ્સમાં [illegible] હોવાથી [illegible] વખત તેમને [illegible] મળતું. એક વખત તેની પાસે [illegible] —

"[illegible] તમને શું જોઈએ છે?"

તેમણે કહ્યું કે, "મારૂં [illegible] દુઃખ [illegible] છે." ત્યારે [illegible] જણાવ્યું કે, "હું તેમ કરી શકું એમ નથી; તેમાં તમારા [illegible] માટે [illegible] છે." ત્યારબાદ [illegible] કહ્યું "[illegible], તમે [illegible] તો શું [illegible]!" [illegible] પરંતુ તે [illegible] સંતોષ થયો નહિ. [illegible] કરી કહ્યું: "[illegible] પર્વત [illegible] પણ આ [illegible] સમજાવી શકાશે નહિ." [illegible] આવી રીતે [illegible] તેમને ઘણું ત્રાસ આપ્યો હતો, તથાપિ તેમણે [illegible] એક પણ વખત [illegible] નહોતા.

[illegible] સામે [illegible]; [illegible] વખત [illegible] પણ [illegible]

સરકાર' ગણતો નથી, ટૉલ્સ્ટૉય જેવા સ્વતંત્ર અને બુદ્ધિશાળી હોવાથી સરકારી વધને વશ રહી શકે તેમ ન હતું. આથી તેમણે ગ્રામ્યમાં આપ્યું તે વાસ્તવિક હતું. પ્રીસ્ટના વેશે ચાલી જનસમાજ અને પોતાની ઉન્નતિ કરવા કરતાં સમાજનો સંબંધ તજી સત્યમાર્ગ તરફ પક્ષીની માફક ઠેકડા મારવા મા દોરવામાં તેમને વિશેષ શ્રેય જણાયું હતું.

ટૉલ્સ્ટૉય જે વખતે સરકારી મથકની જગ્યાએ હતા, તે વખતે તેમણે એક બીજું કામ પણ હાથમાં લીધું હતું. પણ ચળેલ રસ્તે જેમ પાણી ચાલવામાં અર્થ નથી તેમ વયોવૃદ્ધ મનુષ્યને શિક્ષણ આપી નવીન માર્ગે દોરવાનું શક્ય નથી; એમ માનીને ટૉલ્સ્ટૉયે ખેડુતોનાં ઉછરતાં બાળકોને હાથમાં લઈ શિક્ષણ આપવાના હેતુથી ઈ. સ. ૧૮૬૧–૬૨માં યાસનાયામાં શાળા સ્થાપી, અને આજુબાજુનાં ગામડાંનાં બાળકો તેમાં દાખલ પણ થયાં. ટૉલ્સ્ટૉયનો યુરોપનો પ્રવાસ કરવામાં યુરોપમાં બાળકોને કેવી રીતે શિક્ષણ આપવામાં આવે છે તે જોવાનો મુખ્ય એજ આશય હતો. યુરોપથી પાછા ફર્યા પછી ઉપર જણાવેલી શાળા યાસનાયામાં ઉઘાડી અને અન્ય અમીરાત સ્નેહીઓએ કેટલાક શિક્ષણપ્રેમીઓને ઉત્સાહ આપી શાળાઓ સ્થપાવી. એ સર્વ શાળાઓને ટૉલ્સ્ટૉય થોડી ઘણી સહાય આપતા હતા અને એજ વખતે તેમણે યાસનાયા પોલીયાના નામનું માસિક શરૂ કર્યું. એ માસિકમાં ટૉલ્સ્ટૉયના શિક્ષણવિષયક વિચાર અને શિક્ષણ દૃષ્ટિએ યાસનાયાની શાળા કેવી રીતે ચાલે છે, તેનું વર્ણન પ્રસિદ્ધ થતું.

યાસનાયાની શાળામાં ટૉલ્સ્ટૉયે લીધેલા શ્રમમાં તેમના મનની સ્થિતિનું સ્પષ્ટ ચિત્ર પ્રકટ થાય છે. એ કાર્યમાં તેમના હોંશ અને ગુણની છાપનું દર્શન થાય છે. કોઈપણ કાર્ય હાથમાં લીધા પછી તેમનો તે સંબંધી ઉત્સાહ એટલો પ્રબળ બનતો કે તે કાર્ય આગળ આખા જગતને તે વિસરી જતા.

ટૉલ્સ્ટૉયના સર્વ પ્રયત્ન જોકે જોઈએ તેવા સફળ થયા નહિ હોય, અને અનેક પ્રસંગે ભૂલો પણ થઈ હશે; પરંતુ એમાં તો શક નથી કે, અપૂર્વ ઉત્સાહ અને સ્વીકારેલા કાર્યની અચલ ભક્તિ, એ બે ગુણથી તેમણે મોટાં મોટાં કાર્ય પાર પાડ્યાં છે.

ટૉલ્સ્ટૉય પોતાના માસિક શિક્ષણ વિષયક પ્રશ્નનો વિચાર કરતાં કહે છે:—

“કોઈ પણ માબાપ પોતાના બાળકને કેવા કુદરતી ગુણોનો વિકાસ થાય એ હેતુથી શાળામાં મોકલતાં નથી. વર્તમાન સમયની શાળાઓ તો ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારની શક્તિ અને કર્તવ્ય બજાવવાવાળાં બાળકોને એકજ જાતના બીબામાં નાખીને સરખા ઘાટનાં પૂતળાં બનાવવાનું યંત્ર છે; અને માબાપો પણ પોતાનાં બાળક પોતાની વિવેકના વિશે બહાર સામાન્યજનોનો માર્ગ

સ્પર્શ કરતાંજ તે જેમ પોતાની પાંખડીઓ સુદ્ધાં સંકુચિત થવા લાગે છે અને અરધી પોતાનો બચાવ કરે છે, તેવીજ રીતિએના વર્તનથી હરહમેશ સંકુચિતપણે રહવાની ટેવ ઉપજેલી રહે છે. એટલા બાળકોમાં આ બે ભિન્ન જેવા પડી તેમાંની કઇ સ્થિતિ શિક્ષણ માટે ઉપયોગી છે, અને કયા બાળકનો વિકાસ ત્વરિત થશે? વળી, તેનો વિચાર કરવાની જરૂર રહેતી નથી. જે બાળકો એવી સ્થિતિનો શાળાનો અનુભવ ઘણાં વર્ષ સુધી મેળવે છે, તે બાળકોપર તેની અસર તેમના ઉત્તર વયમાં પણ સ્પષ્ટ જણાય છે. એવાં બાળકોની કલ્પનાશક્તિ નષ્ટ થએલી હોય છે અને તેમનામાં સ્વત્વનું તો દર્શન પણ થતું નથી. તેમની વિચારશક્તિ નષ્ટ થએલી હોય છે તેથી પોતાની જાતે કોઇપણ પ્રકારનો વિચાર અથવા કલ્પના કર્યા સિવાય તે આખી જીંદગી સુધી પારકા વિચારોનોજ અનુવાદ કર્યા કરે છે. એ શિક્ષણપદ્ધતિથી આવી રીતે બાળકનો માનસિક વિકાસ અટકી જાય છે ત્યારે ઘણીવાર એટલા સમજશક્તિ ઉપર નજરે છે. તે એ કે, ઘણું વિદ્યાર્થી પરીક્ષા નંબરે એમનો જણાય છે ત્યારે દુનીયાદારીના કાર્યથી ઉતરતો પડી રહે છે."

"કથનનું મુખ્ય તાત્પર્ય એ છે કે, જે વખતે બાળકના મનપર કોઇપણ પ્રકારનું બાહ્ય દબાણ હોતું નથી—તેનું મન તદ્દન ખુલ્લું હોય છે, તેજ વખતે તેની ગ્રાહકશક્તિ પૂર્ણ ખીલેલી હોય છે. જ્ઞાનસંપાદન કેમ કરવું તે તેજ વખતે તેને સમજાય છે; માટે શિક્ષણપદ્ધતિ તદ્દન નિયમિત અથવા નક્કી કરેલી હોય તો તે ઉપયોગી નથી. તે પદ્ધતિ હમેશ પ્રયોગાવસ્થામાં હોવી જોઇએ. અનુભવ પ્રમાણે જેમ જેમ તે બદલાતી જવી જોઇએ અને તેના મૂળ પાયામાં સૂક્ષ્મ શક્તિ હોવી જોઇએ. બાળકો પોતાની આજ્ઞાનો સંપૂર્ણ અમલ કરે અથવા કોઇ જાતનો કોલાહલ ન કરે તે માટે કડક નિયમ કરી તે આચારમાં મૂકવાથી, શાળામાં બાળકોના જીવનનું એક સ્થાન થઇ પડે છે અને તેમની બુદ્ધિ ચંચલતાર થઇ જાય છે."

"જર્મનીની પ્રાથમિક શાળાઓમાંથી અભ્યાસ કરી બહાર નીકળેલા તરૂણે તેનું વિદ્યાર્થીઓ શાળાથી એટલા કંટાળેલા હોય છે કે, તેનું નામ કાનેજ સાંભળતું ક્રૂર ઉભું થાય છે. એમ થવાનું કારણ શાળાનો કડક અનુભવ જ છે. આ સ્થળની પ્રતીતિ પશ્ચાત્વર્ગના જાણીતા લોકો કયા પ્રકારનાં પુસ્તકો વાંચે છે તે જોવાથી થઇ શકશે. કેવળ જર્મનીમાંજ નહિ પણ સર્વ યુરોપખંડમાં વર્તમાન સમયે જે શિક્ષણપદ્ધતિ પ્રચારમાં છે, તેનું સૂક્ષ્મ નિરીક્ષણ જોયેલું કર્યું હશે, તેમના લક્ષમાં એ મુદ્દો આવ્યા સિવાય નહિ રહ્યો હોય કે, સામાન્ય મનુષ્યોમાં જે જ્ઞાન દ્રષ્ટિએ પડે છે, તે તેમની શાળાના શિક્ષણનું ફળ નહિ હોઇને ▪ તેમણે ભિન્ન રીતેજ પ્રાપ્ત કરેલું હોય છે; અને તેઓ શાળામાં

એ ગોઠવણી પાછળ કેટલું ધ્યાન આપવામાં આવે છે, તે પ્રથમ અવલોકનથી સમજાય તેમ છે. ત્યાં રહેતા નોકરચાકરો ગમે ત્યાં આવેલા હોવાથી આવે છે. તેમાં કંઈ પણ ભારે નહિ; કેટલાક કરવાનો તેમને કંઈ વિચાર જ થતો નથી. આથી તે સ્વચ્છતા સાથે ગોઠવી ખરી અને જે માલ ઉપયોગનું હોય તે ગોઠવે, એમજ વસ્તુઓ નજરે પડે છે. નહીં ઠરેલી ચાલી પ્રમાણે પદાર્થ તૈયાર કર્યાં એટલે તેમનું કામ પૂરું થયું! પછી તે પદાર્થ કામના છે કે ખાસ તે વિષે પણ કોઈ કંઈ પૂછતું નથી."

"વિચાર કરતાં હાલની શિક્ષણપદ્ધતિ એકદમ ઇષ્ટ તત્ત્વથી ઘણી બાજુએ છે. હાલનો બાળકોનો જીવનપંથ ઉત્પન્ન કરવાનો હક એક મનુષ્ય અથવા એક સ્વયંસંગને સોંપેલો હોય છે; એ દૃષ્ટિએ એનાં સર્વ કામ, તર્કશુદ્ધ અથવા વિચિત્રતાભર્યાં સરખાં છે."

"બાળકનો જન્મ થતાંજ તેના શિક્ષણનો આરંભ થાય છે. ઘર તે જે પ્રત્યક્ષ વ્યવહાર જુએ છે તેમાં પણ તેનું શિક્ષણકાર્ય ચાલતું જ હોય છે. હાલની શાળાઓ એવા પ્રત્યક્ષ શિક્ષણમાંથી બાળકના જીવનના પાંચ છ વર્ષ બાદ કરી તેને એક સ્થાને પૂરી રાખવાનું જ કાર્ય કરે છે. માનવજીવનનો એ ભાગ અતિ મહત્ત્વનો છે, પણ વર્તમાન શિક્ષણપદ્ધતિ એટલાથી પણ તૃપ્ત થએલી જણાતી નથી. નાના નાના વર્ષનાં બાળકો માટે પણ શાળાઓ સ્થાપવાની તૈયારી થતી જણાય છે. હવે તો ધાવણાં બાળકોને માટે પણ, એન્જીનની મદદથી તેમને કંઈ ખાઈ તે સાથેજ શિક્ષણ આપવાની યોજના ન નીકળે તો મોટું આશ્ચર્ય કરવું જોઈએ. હાલની શાળાઓમાં કંઈ ખામી છે એમ લોકોને લાગવા માંડ્યું છે, પણ મારી તો ખાત્રી થઈ છે કે હાલની શાળાઓ ખરેખર ઝેરી છે."

"હું સમજી શકતો નથી કે કોઈ પણ એક વ્યક્તિને અથવા વ્યક્તિના સમૂહને, પોતાની ઇચ્છામાં આવે તે વિષયનો બોજો અન્યપર નાખવાનો અધિકાર કેવી રીતે પ્રાપ્ત થાય છે. એકાદ બાળકને એકાદ વિષય પસંદ પડતો ન હોય અથવા તેને રુચે તેવો ન હોય, તો બળજબરીથી તે તેના મગજમાં ભરવાનો શિક્ષકને શો અધિકાર છે? અમે અમુક પ્રકારે શીખવીશું અથવા અમુક પદ્ધતિથી નહિ શીખવીએ એમ કહેવાને પ્રાચીન સમયની શાળાઓને શી સત્તા છે? મને સમજાતું નથી કે, બાળકની ખુશી હોય કે ન હોય તોપણ અમે તે વિષયનું જ્ઞાન મેળવવાની ફરજ પાડવાની સત્તા અમને ક્યાંથી પ્રાપ્ત થઈ? અને લોકો પણ આપણાની માફક કેમ કબૂલ કરે છે? એવો અધિકાર પ્રાપ્ત થવા જેવું કંઈ ઉત્તમ કોટિનું અમોને જ્ઞાન પ્રાપ્ત થએલું છે? એ સ્થિતિ પ્રાચીન સમયમાં એક વખત શોભે તેવી હતી. આવશ્યક ઈશ્વરપ્રણીત છે એવી માન્યતા જે સમયે હતી, તે સમયે તેનો અભ્યાસ ફરજીઆત જોઈએ, એમ કહેનારા લોકો ઉત્પન્ન થાય તેમાં નવાઈ જેવું નથી; પણ

જરૂર કરવાની જરૂર હોય છે તે વિચારણામાં મુખ ન ફેરવતાં એક અભિપ્રાય અવશ્ય કરી લેવો, એ એક નિયમનો નમૂનો છે; કેમકે જ્યારે પ્રશ્ન પૂછે અથવા તેઓ કોઈ તેવી કરવાની દરકાર જણાય છે અને જરૂર જણાવે એવો જ છે."

"આ જમાનામાં શું શીખવવું અને કેવી રીતે શીખવવું એ બે મુખ્ય પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થાય છે. પ્રાચીન સમયે ધર્મ અને શિક્ષણને પણ મતિ નાખીએ ત્યારે તે સમયે એકજ પ્રકારમાં આવતું કે, શિક્ષણ એટલે જ્ઞાનના અભ્યાસ. આ સમજથી તે સમયે શું શીખવવું એમ ઉદય થતો નહોતો. બલ્કે ઉદય નહીં શીખવવું એટલે કેવળ ધર્મ અને કેવી રીતે શીખવવું એ અભ્યાસ કરવો. પૂર્વમાં હવે ધર્મ કહ્યું ત્યાંનું અને તે માટે આવશ્યક તેઓ પ્રમાણ હોય પણ શરૂઆત ન થાય અને શિક્ષણનો સંબંધ ધીમે ધીમે ઘટી ગયો અને કેવી રીતે શીખવવું એ પ્રશ્ન આવ્યો નહીં. આવી સ્થિતિમાં શું શીખવવું ઉત્તર આપ્યા વિના ચાલે તેમ નથી. આવા પ્રશ્નો ઊભા થાય છે અને તેનો ઉત્તર કોઈ પંડિત કે ધર્મગુરુ આપી શકે નહીં. કેટલાક ઠેકાણે એ પ્રશ્નો ઉત્તર કેળવણીના અભ્યાસ કરનારા પણ બાંધવો પડે છે કે, ઉત્તર પશ્ચિમના દાખલા. કેળવણીની શીખવવાની આધુનિક શિક્ષણની પણ એવી સ્થિતિ છે. આ અર્વાચીન તેઓમાં જ્ઞાનની જરૂર તેમનો પ્રશ્નની આવશ્યકતા પૂરી પાડે છે, તેમને જણાવું, અને તે તેમની સાથે પ્રશ્નો જણાવું.

"હવે શીખવવું કેવી રીતે, એ પ્રશ્ન ઘણો ગંભીર છે. શિક્ષણ અને શિક્ષકો સંબંધે વિચારવું એમ પૂરું કરવું. કેમ પણ સમજ અભ્યાસ કરી કહેવું તેથી શિક્ષણપદ્ધતિ કરવાની જરૂર છે. કારણ કે હોય છે તેવું કહેવાય. ચાલતી નહીં શકે અને શિક્ષકનો સંબંધે જ્યારે એક નિયમ હોય છે તે પાલન નહીં કરવાથી કેમ ભાગ્યે શિક્ષણપદ્ધતિમાં ફેરફાર કરવો પડે છે. જે પ્રમાણે આવશ્યક છે તે પદ્ધતિ કેટલાક પ્રકારમાં આવશ્યક છે. અને જેઓ છે ? તેવી ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારમાં વસ્તુ ગણાય છે. એ વિશેષ એટલે કરે અને, સર્વત્ર અને આત્માની જરૂર નથી. સર્વત્ર જરૂરિયાત છે કે, ઇન્દ્રિય અને અભ્યાસ અમારે વિચાર ઉત્પન્ન થાય, તે અન્ય, એ અન્ય, ઇન્દ્રિય પણ ઇન્દ્રિયો રહિત હોય નહીં પણ જડ છે ઇન્દ્રિયો જ્યારે બની ગયા છે, અને ભિન્ન ન હોય તેથી પદ્ધતિ અવશ્ય એવા વિચારો કેટલાક જરૂર તેથી વધારે કરવું તેને એક પ્રકાર અધિક ભિન્ન બને છે. અભ્યાસ-

સ્વતંત્રના દોવી જોઈએ, માનવ સમાજની અનુમતિથી પ્રતિબંધ કરવા પ્રા.ઉ નાર થવો જોઈએ. આ મત સર્વને માન્ય છે, પણ ઐતિહાસિકદ્રષ્ટિએ સંબંધમાં ઘણા ખરી કરે છે કે, એ તત્ત્વ સર્વ કાળે સર્વત્ર લાગુ થઈ શકે નહી. સમયાનુસાર કાયદામાં ફેરફાર કરવો પડે છે અને તે કાયદાને આધારે માણસોના એ સ્વભાવિક હક્કો કેટલીક વખત છીનવી પણ લેવા પડે છે. પરિણામે કરે છે કે કાયદો એક પ્રીત્યર્થ હોય છે; એ સંબંધમાં ઐતિહાસિકદ્રષ્ટિ કરે છે કે, એક વિશિષ્ટ ઐતિહાસિક સમયની પ્રજાની અપેક્ષિત પ્રતિબિંબ માત્ર એ કાયદો છે. ઐતિહાસિકદ્રષ્ટિ તત્ત્વનો વિચાર કરતી નથી, તે એ પણ નક્કી કરી શકતી નથી કે, મનુષ્યને સ્વતંત્ર હોવી જોઈએ કે નહિ, મનુષ્ય અસ્તિત્વ એ કે નહિ અને અમુક હક ઉત્પન્ન છે કે અયુક્ત!

"તમે કોઈપણ તત્ત્વની વાત કરો પણ તેનો ખરો અર્થ તો અમુક સમયે અસ્તિત્વમાં આવ્યું, તે કહેવાનું હતું તે એ ઐતિહાસિકદ્રષ્ટિ જ કરે છે."

ડાર, કેમને વગેરે સાર્વત્રિક દોષ વિષે વિચાર કરે છે:—

"મનુષ્યમાત્રની પોતાનું અમુક રક્ષિત વિશેષ પ્રમાણે છે તે માટે મનને ઓછું ગૌરવ ઉપજે છે. તેને હિન્દુસ્તાન અધિક સુખરૂપ છે એવી વ્યવસ્થા ભારતમાં દેશો એ વાત આગ્રહ કરે છે. તેનો એટલા અધિકારથી વિરુદ્ધ વંશની આગળ વિચાર અગત્યનો એક ઉંડો બોધ છે, તેઓ કદી કરે છે કે, અને એવી રીતે ફરતી પ્રતિષ્ઠા પણ અને તેનો વિચાર કરેલો છે."

"એ સર્વ દેશ હોઈક કરવા જેવો છે એ વાત ખરી છે પણ તેથી લાભ તેને થાય છે તે પણ જોવું જોઈએ. તારની દેશ ઉપર પણ તેનો ઉપયોગ ઉત્પન્ન એવી થતી નથી. અમુક વસ્તુની માગણી વધી છે, અને અમારો ઉપયોગ પરિણામે પ્રભુકૃપાથી બીજાનેથી ઉઠી છે! અમુક લોકને પુત્ર કોણ કોણ! અમુક સાધ્ય આપ્યા વગર, પ્રચાર કરવા સિવાય એ તાર સામાન્ય પ્રજા માટે શું કરે છે।

"સર્વ તારની ઉપર અભ્યાસનું દ્રષ્ટાંત એકદર ભાવનો સામાન્ય વર્ગ છે. નથી કોઈપણ દેશની લોકસંખ્યાનો મોટો ભાગ ખેડુતોનો છે. એમ કહેવાને તેની સંસ્કૃતિ તથા સ્થિતિપરથી દેશની સંસ્કૃતિ અને સ્થિતિ જાણી શકાય છે. એ ખેડુતો તારનો કેટલો ઉપયોગ કરે છે? તેના સમાચાર અને સાંભળવાની ઇચ્છા પણ તેને થતી નથી. સારપ્રચાર શું કરે છે, તે લોકોના ભાર વધ્યા કે ઉતર્યા તે જાણવાની તેમને જરૂર હોતી નથી.

કરવું પડ્યું. આ વખતે પોતાના શિક્ષણવિષયક પ્રયત્નનું શું થયું તેનું કરતાં એક સ્થળે તે કહે છે:-

" મારા શિક્ષણવિષયક પ્રયત્ન સંબંધી તે સમયે મને કોઈપણ વ પત્ર તરફથી પ્રોત્સાહન મળ્યું નહિ. અથવા તે વિષે પ્રતિકૂલ ટીકા પ નહિ. એ વિષયનો લોકો વિચાર કરે તે માટે એ પ્રશ્ન ? વાચક જનતાર સમગ્ર જાતનો પણ પત્રકારોએ કેવળ તેની ઉપેક્ષાજ કરી. કદાચિત્ એકાદ એકાદ ક્ષુલ્લક બાબત વિષે કોઈ મતભેદ દર્શાવ્યું. પરંતુ તે વખતે તેનો ઉ તેનો ઉહાપોહ થયો નહિ. સાર્વજનિક ચર્ચા કરવા જેવો પ્રયત્નનો એ પ્રશ્ન એમ તેમને લાગ્યું હતું કે કેમ તે તો પ્રભુ જાણે' તે વખતે હું યુવાન હતો અ કેમ પણ હતો; તેથી લોકોની ઉપેક્ષાથી હું ખૂબ ખીજવાયો. એવી એક વાત ચ છે કે, કેટલાક ઘરડાઓ એકઠા થઈને કોડીપર કર કેવી રીતે વધારવો તે વિચાર કરતા હતા; તેટલામાં એક ગ્રામજનને ત્યાં આવી કહ્યું. "મહેરબાન, લોકો પર અમે તેઓ કર નાખવાની સત્તા અમોને છે કે નહિ તેનો તમે પ્રથમ વિચાર કર્યો છે કે ?" સ્પષ્ટ છે કે, એ પ્રશ્નનો ઉત્તર આપવાની પાયાને જરૂર ન હતી અર્થાત્ તેમણે પોતાનો વિચાર ચાલુજ રાખ્યો. મારી વાત પણ તેવીજ થઇ, પડી શિક્ષણ ખાતાના પ્રધાનને લાગ્યું કે મારા પ્રશ્ન ઉપેક્ષણીય છે."

ટૉલ્સ્ટૉયનું દ્રવ્ય સંબંધી વર્તન એટલું ચોખ્ખું હતું કે તે સબંધી કોઈએ તેમનાપર આક્ષેપ કર્યો નથી. તે જ્યારે સેબાસ્ટોપોલમાં સૈનિક નોકરીમાં હતા ત્યારે શીલક રહેતા પૈસા તે લઈ શકતા હોત; પણ તેમણે તેમ કર્યું નહતું. એ વાત વાચકના સ્મરણમાં હશેજ. તેમની શાળાના એક વિદ્યાર્થીએ એક સરકારી સિપાઈની વાત તેમના તરફ લખી મોકલી હતી, અને તે તેમણે માસિકમાં પ્રસિદ્ધ કરી હતી. એ વાતનો નાયક યુદ્ધનો અંત આવ્યા પછી પોતાની સ્ત્રીને તે સમયની વાત કહેતો કહે છે, 'હું સૈન્યમાં એક નાનો અમલદાર હતો અને સૈન્યના ચાલુ ખર્ચ માટે મળતી રકમમાંથી જે રકમ વધવાની રહેતી તે હું ખીસામાં નાખતો હતો.'

આ વાતપર ટીકા કરતા ટૉલ્સ્ટૉય કહે છે:- "આ વાતમાં સૈનિક અધિકારીઓ કેટલી સહેલી અને સરળ રીતે શ્રીમંત થાય છે, તે સ્પષ્ટ કહ્યું છે. અધિકારીઓજ નહિ, પણ સર્વ જનનો એજ માર્ગ છે. સરકારી અથવા અન્ય એકાદ વ્યક્તિનો પૈસો સુદૈવે હાથમાં પચાવવાની સંધિ પ્રાપ્ત થતાંજ તે પચાવી પાડી લોકો શ્રીમંત થાય છે. એવી રીતે ધન મેળવવું એ અનીતિમૂલક હોવાનું મુખથી કહેનારા ઘણા છે; તેવીજ રીતે એવા પ્રકારની હકીકત વાતોમાં ટાંકી ન જોઈએ એમ કહેનારા વાચકો પણ છે; પરંતુ એવી રીતે લોકો શ્રીમંત થાય છે એ વાત ખરી છે કે ?"

प्रकरण ८ मुं-शाला.

[illegible]

[illegible]

“ [illegible] પ્રકારની એક મારામારી અમારી [illegible]માં થઈ હતી. બે બાળકો એક બીજાને મારવા લાગ્યા. [illegible] હતાં [illegible] બાળકોમાં એક છોકરો [illegible] હતો તેથી [illegible] તે પડી [illegible] લાગ્યો; પરંતુ બીજા [illegible] બાળકો [illegible] પડ્યાં નહિ. છેવટે તે મોટા બાળકને લાગ્યું કે, [illegible] તેનો હાથ ધીમે ધીમે શિથિલ થવા લાગ્યો. તે નાના બાળકને [illegible] પડી હશે; તેટલામાં નાના બાળકે તેને જોરથી ધક્કો મારી પાડી નાખ્યો. [illegible] મોટા બાળકને પુનઃ ગુસ્સો આવ્યો અને તે તેને મારવા મંડી ગયો; પણ [illegible]

મારી ખાત્રી હતી. તેઓ પોતાના વિષે ગુરુને આવી શંકા આવે એ ઠીક નહિ એ વિચારથી ગભરાઇ ગયા હતા. તેમાં એક વિદ્યાર્થી અતિ મૃદુ હૃદયનો હતો. તેને તો એટલું લાગી આવ્યું કે તે છૂટા મુખે રડવા લાગ્યો. ચોર મળી આવશે તો તેને મારી સમક્ષ ઉભો કરવાનું તેણે મને વચન આપ્યું. પણ પોતાના સાથીઓની ચાડી ખાવા તે તૈયાર થયો નહિ. પછી થોડા દિવસે ચોરીનો પત્તો લાગ્યો. એક દિવસના સમયના એક ખૂણાના ઓરડામાં તથા તેજ ગામના તેના એક બીજા સાથીએ મળી સાચાની વસ્તુઓ ચોરી એક પેટીમાં ભરી રાખી હતી. ચોર જણાયો. જણાતાંજ વિદ્યાર્થીઓને આનંદ થયો. ચોરને શી શિક્ષા કરવી તે ઠરાવવાનું કામ વિદ્યાર્થીઓનેજ સોંપવામાં આવ્યું. છેવટે પુષ્કળ ઉહાપોહ થતાં થતાં વિદ્યાર્થીઓએ એક શિક્ષા નક્કી કરી તે એવી કે, ઉભયના ગળામાં 'ચોર' શબ્દ લખી કાગળ લટકાવી આખા ગામમાં તેમનો વરઘોડો કાઢવો અને એ ઉપરાંત ૭ મહિના સુધી તે ચોરોએ તે કાગળ પોતાના ગળામાં રાખી મૂકવો. વિદ્યાર્થીઓની ન્યાયસભાએ આ કઠોર શિક્ષા સંભળાવતાંજ તે બન્ને ચોર બાળક એકદમ રડવા લાગ્યાં. તેમનાં મુખ લેવાઈ ગયાં. દીનમુદ્રાથી તેઓ પોતાના સર્વ સોબતીઓ તરફ જોવા લાગ્યાં. પોતાના સોબતીઓ તેમને તિરસ્કાર દૃષ્ટિથી જોતા જોઈ તેમને અતિશય દુઃખ થયું હોય તેમ જણાયું. છેવટે તેમનો એક વિદ્યાર્થી પોતાનુ મુખ નીચું કરી ઘર તરફ જવા લાગ્યો ત્યારે બધા વિદ્યાર્થીઓએ તેના તરફ દોડી જઈ તેના ગળામાં ચોર શબ્દવાળો કાગળ બાંધ્યો. મારા મનને લાગ્યું કે આ કંઈ ઠીક થયું નહિ, પણ હું કંઈ બોલ્યો નહિ. પછી એ વિદ્યાર્થીઓનું અભ્યાસમાંથી ચિત્ત ખસતું જણાયું. શાળાની બહાર અન્ય વિદ્યાર્થી સાથે તેમણે બોલવાનું પણ છોડી દીધું.”

“ આ બનાવને કેટલાક દિવસ થયા પછી પુનઃ તેજ બાળકે બીજી એક ચોરી કર્યાની ખબર વિદ્યાર્થીઓએ મને કરી. મને એ વાતથી ઘણું આશ્ચર્ય થયું. તે જૂનો કાગળ પુનઃ તેના ગળામાં બાંધ્યો અને પહેલાંની માફક તમાસો ઉજવ્યો. નિયમ સજાથી હું તેને ઉપદેશ આપવા લાગ્યો. તેટલામાં બીજો એક મજબૂત છોકરો ઉભો થયો અને તેણે પણ ઉપદેશ આપવાની શરૂઆત કરી. આ વખતે અપરાધીનો ચહેરો ફીક્કો પડી ગયેલો જણાયો. મેણાં વાણીના ડંખથી તેના અંતઃકરણને વેદના થતી હોવી જોઈએ. મને લાગ્યું કે તેને આવી રીતે છતો હું મહાપાતક કરું છું. તેના ચહેરા પરથી મને જણાયું કે, ઉતાવળે ઉતાવળે મેં તેના ગળામાંથી પેલો કાગળ કાઢી નાખ્યો. મનુષ્યના અંતઃકરણની પ્રકૃતિ એટલી વિલક્ષણ, ગૂઢ અને ઉંડી હોય છે કે, ઉપદેશ આપવા દિલથી તેનો નાશ થતો નથી. આ પ્રસંગથી મારી એવી ખાત્રી થઈ કે, મનુષ્યને નવીન નવીન અર્થે થઈ જવાનુ

પ્રકારનો નિબંધ લખવાનો મેં આ વખત પ્રયત્ન કરી જોયો પણ તે અપૂર્ણ રહ્યો.

પણ એ કામ પાછી પંદર વર્ષે તેમણે "સાહિત્ય એટલે શું?" એ મથાળા નીચે એક નિબંધ પ્રકટ કર્યો. આ નિબંધથી સર્વ સાહિત્યમંડળોમાં ખળભળાટ થઈ ઉઠ્યો. કેટલાકોએ તેને તદ્દન નિરૂપયોગી જણાવ્યો ત્યારે કેટલાકને તેમાં [illegible] ગુણ જણાયા.

ટૉલ્સ્ટૉયની શાળાનો આરંભ થયો ત્યારે તે ચાલશે કે કેમ એ વિશે આજુબાજુના ખેડુતોને શંકા હતી; પણ પાછી થોડાક સમયમાં તેમનો એ ભય દૂર થવા લાગ્યો; એટલુંજ નહિ પણ વખતના વહેવા સાથે તેમણે પોતાની કલ્પનાથી વિશ્વવિદ્યાલય કરતાં પણ અધિક ઉંચું સ્થાન એ શાળાને આપ્યું. અને એ શાળામાં જ્ઞાનના સકળ વિષયોનું જ્ઞાન અપાય છે એવી વાતો ચોતરફ થવા લાગી! બાળકોને લખતાં વાંચતાં આવડે છે અને હિસાબ કરતાં આવડે છે એ જાણીને [illegible] અને આશ્ચર્ય થતાં. આજુબાજુના સર્વ ખેડુતોએ કહ્યું કે, નિશાળમાં ભણવાના વિષયોમાંની કેટલીક બાબતો આપણા જેવા ખેડુતોને ઉપયોગી નહિ હોય, પણ બાળકોને ત્યાં મોકલવામાં કંઈ હાનિ નથી.

ટૉલ્સ્ટૉયને શારીરિક સજા કુદરતી રીતે પ્રિય હોવાથી આ વખતે પણ તે કસરત કરતા. બાળકોને કસરતમાં રસ પડે તે માટે તેમણે શાળામાં એક કસરત-શાળા બાંધી, કસરતનાં સાધનો પણ રાખ્યાં હતાં. ઘણા ખેડુતોને શારીરિક શિક્ષણની આ પદ્ધતિ નવીન હોવાથી તેનાથી કંઈ અપાય થશે કે શું એવો ભય લાગતો. બાળકોને કંઈ દુઃખાવો થશે કે તેનો તેઓ કસરતને દોષ આપ્યા સિવાય રહેતા નહિ; પરંતુ કાળાંતરે એ ગેરસમજ પણ દૂર થઈ.

શાળામાં એકંદરે ચાળીસ વિદ્યાર્થી હતા, પણ તેમની હાજરી ત્રીસ સુધી રહેતી. તેમાંના ઘણા ખરા સાતથી દશ વર્ષની વય સુધીનાજ હતા. કેટલીક વખત મોટી વયના છોકરા પણ કેટલાક દિવસ રહી જતા. નાની વયના વિદ્યાર્થી માટે ટૉલ્સ્ટૉય કહે છે કે અનુભવથી જણાયું છે કે, છથી આઠ વર્ષની વય સુધીના બાળકો વાંચતાં સારી રીતે શીખે છે.

શાળામાં એકંદર ચાર શિક્ષક હતા અને રોજ પાંચ છ વિષય શીખવવામાં આવતા હતા. પ્રત્યેક પોતાના કાર્યની નોંધ રાખી દર રવિવારે સર્વ શિક્ષક એકત્ર થઈ અઠવાડિકમની ચર્ચા કરતા; પરંતુ નક્કી કરેલો ક્રમ બીનચુક પાર પડતો એવું નહતું. કારણકે આજે કયો વિષય શીખવવો એ વિદ્યાર્થીઓની ઇચ્છાપર રહેલું હોવાથી પુષ્કળ વખત ક્રમ બદલાઈ જતો હતો.

રવિવારે શાળા બંધ રહેતી અને તે દિવસે આજુબાજુની અન્ય શાળાઓના

થીઓનું વર્ણન તેથી ઉલટું થયું. વાંચવામાં કંઈ પણ વિરોધના હોવાની તેમની અગાઉથી ખાત્રી થવાથી તેમને વાંચતાં શીખવાની ખાસ આવશ્યકતા આપોઆપ જણાવા લાગી. વાંચનમાં પોતાને કંઇ સમજાતું નથી એ દોષ હકીકતનો ન હોય પોતાના અજ્ઞાનનો છે, એ વાત તેમના ચિત્તમાં અગાઉથી ઉત્પન્ન થવાથી તે અજ્ઞાન દૂર કરવાનો તેમણે પ્રયત્ન કર્યો અને તેમાં તેમને વિજય પણ મળ્યો."

"આ સર્વ અનુભવમાં મને એટ મોટી ખામી જણાઇ આવી. કમનસીબે ભાષામાં બાળકોને વાંચવા જેવાં પુસ્તકો નથી તે મારા લક્ષમાં આવ્યું. સારાં પુસ્તકો છે પણ તે એવી શાસ્ત્રીય અને કઠિન ભાષામાં લખાએલાં છે કે, તે સામાન્ય જનોને સમજાતાં નથી. લોકોને સમજાય તેવી ભાષામાં પુસ્તકો લખાએલાં હોવાં જોઇએ અને તેનો વિષય પણ લોકપ્રિય હોવો જોઇએ."

"એકાદ વિદ્યાર્થી અથવા એકાદ માણસ શાળામાં આવે છે, ત્યારે વયના પ્રમાણમાં તેને તે પૂર્વે જગતનો જે થોડો ઘણો અનુભવ થએલો હોય છે, તે પણ તેની સાથે હોય છે જ. એટલે શીખવાની રુચિ ઉપજવા માટે 'પોતાનું જ્ઞાન અધુરું છે' એની તેને ખબર હોવી જરૂરની છે. જગતમાં હજી અનેક વાતો મારે જાણવી જરૂરની છે; અને તે તેના જાણવામાં આવે તો કેવો મહત્ત્વનો લાભ થશે તેની ઝાંખી કલ્પના પણ તેને ઉપજવી જોઇએ. હું જે કંઇ શીખું છું તે ભવિષ્યમાં મને ઉપયોગી થશે કે કેમ! એવી સંશય બુદ્ધિ જો શિષ્યમાં હશે તો તેને કદિ પણ શીખવાનો ઉમંગ થશે નહિ અને તેના મનનું વલણ પણ ટકી રહેશે નહિ. તેજ પ્રમાણે જો શિક્ષકના હૃદયમાં જગતના અંતિમ હેતુની કલ્પનાનો વિદ્યાર્થી કરતાં સેંકડો ઘણો વિકાસ થએલો નહિ હોય, તો શિક્ષક પણ શિષ્યને કદિ પણ શીખવી શકશે નહિ. શિક્ષકમાં રહેલા જ્ઞાનનો લાભ મળવાથી પોતાને ખાસ ફાયદો થશે, એમ શિષ્યને નહિ લાગે તો શિક્ષક વિષે તેના ચિત્તમાં કદિ પણ પૂજ્યભાવ ઉત્પન્ન થશે નહિ. શિક્ષકની યોગ્યતા ઓછી જણાય છે તો તે એમજ ધારે છે કે એ અમારા શિક્ષક નથી. ઉલટું પોતે અમુક સ્થાને પહોંચશેજ, એવું શિષ્યને ભાન રહે છે તોજ તે માર્ગે જવા માટે તે પોતાની સર્વ ઇચ્છાશક્તિને એકત્ર કરી, તે માર્ગે આગળ વધવાને અથાગ શ્રમ કરવા માંડે છે."

"ગુરૂની પાસે જ્ઞાનની આપણ અને તે પ્રાપ્ત કરવાની જરૂર છે, એ ભાવના બાળકના મનમાં ઉત્પન્ન કરવા માટે ગુરૂ પાસે શાં સાધન છે? જે કાપ-નામય જ્ઞાનમાં હું વિચરતો હતો, જેનાથી હું સુખ પ્રાપ્ત કરી શકતો હતો, તે જગતમાં બાળકોનો પણ પ્રવેશ થાય એવી મારી ઇચ્છા હતી; પણ તે શક્ય શી રીતે થાય! સૂર્ય કેમ ઉગે છે, વૃક્ષો કેમ વૃદ્ધિ પામે છે, વાદળાં કેમ ઉત્પન્ન થાય છે વગેરે ચરિત્રો હું તેને સમજાવવા લાગ્યો. વિદ્યાર્થી ઉલટ આનંદ મને

સામાન્ય લોકોપર વેરતો અસર થાય છે. તેના પ્રમાણે વેરતો અસર અર્વાચીન પુસ્તકોથી થતી નથી: [illegible]

[illegible]

"[illegible]

[illegible]"

[illegible] કહે છે—

[illegible]

ઠેર લાભ છે. અન્યની માફક મેં પણ એ વિષયનું જ્ઞાન મેળવ્યું છે; પરંતુ તેત્રીસ વર્ષમાં તેનો ઉપયોગ થયાનો એક પણ પ્રસંગ આવ્યો નથી. આર્કિમિડીસનાં અત્યંત રોચક વર્ણન વાંચવાથી કોઈ માનસિક શક્તિને વિકાસ કે પોષણ પ્રાપ્ત થાય એમ પણ લાગતું નથી. વર્તમાનપદ્ધતિથી શીખવાતો ઇતિહાસ કે ભૂગોળ વ્યર્થ છે, એટલું જ નહિ પણ હાનિકારક છે."

બાળકોમાં લેખનપ્રવૃત્તિ ઉત્પન્ન થાય તે માટે ટૉલ્સ્ટૉયે અનેક યુક્તિઓ યોજી જોઈ; પણ તેનો વિશેષ ઉપયોગ થયો નહિ. એક વખતે તેમણે એક રશીયન કહેવત કહી, એ કહેવત પ્રચારમાં કેમ આવી તે વિષે લખવા વિદ્યાર્થીઓને કહ્યું; પણ ઘણાખરાને લાગ્યું કે તેમ કરવું પોતાની શક્તિ બહાર છે. આથી તેઓ બીજા કાર્ય તરફ વળ્યા. છેવટે એક વિદ્યાર્થીએ ટૉલ્સ્ટૉયને કહ્યું તમેજ લખી બતાવો. ટૉલ્સ્ટૉયે તરતજ તે વાત લખવા માંડી અને તેમની ચોતરફ વિદ્યાર્થીઓ ફરી વળ્યા વાંચવા લાગ્યા. થોડીવારે લખેલી હકીકત તેમને વાંચી સંભળાવી બાકી રહેલા ભાગની રૂપરેખા દર્શાવવામાં આવી. તે પરથી કેટલાક ટીકા કરવા લાગ્યા, કેટલાક તે હકીકતમાં વધારો કરવા લાગ્યા અને કેટલાક સંકલના સૂચવવા લાગ્યા. વિશેષતઃ બે વિદ્યાર્થીઓ એટલી ઉત્તમ સૂચના કરવા લાગ્યા કે, લેખનશક્તિના અનેક ગુણ તેમની બુદ્ધિમાં જાગૃત થતા જણાયા. છેવટે ટૉલ્સ્ટૉય પોતાની હકીકત લખવાનું છોડી દઈ તે બે વિદ્યાર્થીઓ કહેતા ગયા તેટલું લખતા ગયા. વાતમાં રસ આવતો ગયો, વિદ્યાર્થીઓ ભૂખ તરસ ભૂલી ગયા અને લગભગ ચાર કલાક લેખનકાર્ય ચાલ્યું.

આ હકીકત જણાવી ટૉલ્સ્ટૉય કહે છે:—

" હું પોતે મોટો લેખક કહેવાતો હોઈ લેખક તરીકે રશીયામાં મેં પ્રથમથી સારી કીર્તિ મેળવેલી હતી અને સાહિત્યનો પણ સારો લેખ વાંચી મસ્તક ડોલાવનાર; ત્યાં બે ખેડુતના બાળકોએ મારાથી અધિક કુશળતા બતાવી તે જોઈ મને આનંદ થયું. ત્યાર પછી આ વાત લખવાનું કાર્ય બે ત્રણ દિવસ ચાલ્યું હતું; તેમાં રચનાશૈલી, પ્રમાણશીલતા, સુઘટના વગેરે ગુણ એ બાળકોમાં જણાય આવ્યા. આ ઉપરથી એક વાત સાફ થાય છે, લેખનકળા બીજરૂપે બાળકમાં હોય છે; તેથી ટેવી પોતાના બાળકને ... વિકાસ થાય છે."

બાળકોએ લખેલી ઉત્તમ વાત ... ગેરવ્યવસ્થાથી નાશ પામી તેથી ટૉલ્સ્ટૉય ઘણા દિલગીર થયા હતા; પરંતુ એ વાત તે બે વિદ્યાર્થીઓની નજરમાં આવતાંજ તેમણે તે પુનઃ લખવાનું કબૂલ કરી ટૉલ્સ્ટૉયને ત્યાં જઈ બે રાત્રિ જાગરણ કરી પુનઃ લખી કાઢી. એ અને એવીજ બીજી વાતો માસિકમાં પ્રસિદ્ધ થઈ અને તે ઉત્તમ ગણાઈ. ટૉલ્સ્ટૉયે પણ નમૂના તરીકે બાળકોએ લખેલી વાતોને

જેમ. ઘણા લેખકો માટે હાસ્યરસનાં પુસ્તકો લખે છે.
સામાન્ય લોક માટે રુચિકર ઉપયોગી પુસ્તકો લખે છે. આથી એ પુસ્તકો
ઉપયોગી હતાં લોકો તેને તે નૈતિક ઉપયોગ કરે નહિ તો કેટલાં સામાન્યને એ કદા
સસ્તાં અને મોટાં પ્રમાણમાં ઉપયોગ ન થતાં આર્થિક લાભ
આથી એક વિચિત્ર અવસ્થા એ ઉભી થઇ છે કે સામાન્ય જનસમાજના
હિંદુસ્તાનમાં ઘણાં સાધારણ ભાગમાં અને ... કેટલાક લેખકો
લિખિત પ્રકાશ થતો નથી છે. અર્વાચીન કાવ્ય હવે અથવા સંગીતકારો
પણ સામાન્ય સમાજને ઉપયોગી પુસ્તકો તૈયાર ન કરતાં ગુણિજનોને જ
પ્રસન્ન કરે છે. એ વિષે હેવાલમાં કહે છે:—

" આથી આવી વાત થઇ છે કે, કાવ્ય અને સંગીતના વિષયમાં અર્વાચીન સમયે જે પ્રયત્ન થાય છે તે સર્વ નિષ્ફળ છે. પણ એથી કે સાચું એ વિચાર સામાન્ય છે. પરંતુ મને એમાં કંઇપણ શંકા નથી કે વસ્તુસ્થિતિ એવી જ છે. કેટલાએ વર્ષોથી અર્વાચીનતાની અસર, ઈંગ્લંડ અને પરદેશથી આવતાં આવતાં નીતિથી સામાન્ય સમાજ ઉપર પડે છે; પણ અર્વાચીન કાવ્યની એક પણ રીતિ સામાન્ય સમાજમાં અર્વાચીન કવિતાનો રસ ગ્રહણ કરવાની રુચિ નથી. હું તેમને પૂછું છું કે, અર્વાચીન બુદ્ધિ ઘટ થઇ નથી એમ નિશ્ચયાત્મક કહી શકાશે કે? આપણને અર્વાચીન કાવ્ય પસંદ પડે છે તો તે અતિ રમણીય અને શુદ્ધ છે એ કારણથી નહિ. પણ આપણી બુદ્ધિ ભ્રષ્ટ થઇ છે તેથી જ ભ્રષ્ટ કાવ્યો પસંદ પડે છે. આપણાં કવિતા, આપણાં ગીત, આપણાં નાટક વગેરે કંઈ પણ સામાન્ય સમાજને પસંદ પડતાં નથી. તેથી તેમનાં મન અદ્યાપિ આપણા જુનાં શુદ્ધ રહ્યાં છે. આથી અર્વાચીન કવિઓની ભાવુકતા અને શુદ્ધ ભાવવિભાવ જેમ તેમ સમજી શકે છે તેમ આપણે સમજી શકતા નથી."

" અર્વાચીન કાવ્યોને સારૂ એ.સી. ફિલોના સમજ થાય તે માટે મેં કેટલાંક વર્ષ સુધી પ્રયત્ન કરી જોયા. પણ તેમાં મને કાંઇ પણ સફળતા મળી નહિ. એટલાં મેં કરેલા પ્રયત્ન અન્ય દેશમાં પણ દુખદ થયા છે. અને દેશો જે પોતાનો ઘણો પ્રમાણિકપણાથી અભ્યાસ કરે તે આજ કેવળ અભિપ્રાય આપશે. સામાન્ય સમાજને અર્વાચીન કાવ્યમાં મહત્વ જ નથી જણાતું; એટલું જ નહિ પણ તેના તરફ તેમને તિરસ્કાર થાય છે."

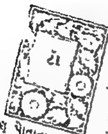
" કાવ્ય અને સંગીતનો વિચાર કરતા મારે મનને નીચેના સ્વીકાર કરવો પડે છે કે હવે તો મને નવીન સમજવું પડે છે. મનુષ્યમાત્રમાં એ કાવ્યનું આદર્શ તત્ત્વ-
વિ. ૬

[illegible]

[illegible] સ્તુતિ કરે છે ત્યારે [illegible] તેને ધિક્કારે છે, તે [illegible]

प्रकरण १ मुं-ल्म.

ટૉલ્સ્ટૉયના શિક્ષણ સંબંધી વિચારો પરથી તેમની વિચારણા અને યોજના કેવી શુદ્ધ અને સરળ હતી તે કોઇ પણ સહેલાઇથી જાણી શકે તેમ છે; પણ તેમની ઉંડી દ્રષ્ટિ ઉંડરના સાધ્ય તરફ વળ્યા કરતી. તેમના ચિત્તમાં એક એવી લાગણી રહ્યા કરતી કે અમુક કંઇક કરવાનું રહી જાય છે; આથી એકાદ સત્કાર્યનો સાધારણ અંશ પણ પોતાના હાથથી થતાં એક સામાન્ય માણસને જે સંતોષ થાય છે તેમ તેમને થતું નહતું. તેમની વૃત્તિ હમેશ અંતર્મુખ રહેવાથી પોતાના ગુણો કરતાં તેમને પોતાના દોષ વિશેષ ત્વરાથી દેખાતા હતા. કેટલીક વખત તો એ દોષની છાયા તેમના ચિત્ત પર એટલી ગાઢી પડતી કે, તેનાથી તેમના પોતામાં રહેલા ગુણ તેમના લક્ષમાં આવતા નહિ; આથી તેમના પોતાના હાથે થતાં સારાં કાર્યોમાં પણ તેમને દોષ દેખાતા. પોતાના દોષ ઢાંકી રાખી કેવળ ગુણ આગળ રાખવાની ક્યાં તેમને કંઇ પણ સાધ્ય થયું નહતું. તે પોતાના દોષ ખુલ્લી રીતે જણાવતા અને એક ન્યાયાધીશની માફક તેના પર કડક ટીકા પણ કરતા. ગુણદોષનાં ચિત્ર આલેખવામાં તેમની લેખિની નિપુણ હોવાથી વર્ણનના આવેશમાં કેટલીક વખત તે જરૂર કરતાં પણ વિશેષ દોષ જોઇ લેતા. માટે વાંચકોએ આ પુસ્તકમાંની તેમની પોતાના મતની ટીકા વાંચતાં એ વાત ખાસ લક્ષમાં રાખવાની છે.

ટૉલ્સ્ટૉય એક સ્થળે લખે છે કે:—"યુરોપનો પ્રવાસ પુરો કરી મેં હમેશને માટે યાસ્નાયામાં નિવાસ કર્યો. ત્યાં મેં ખેડુતોનાં બાળકો માટે એક શાળા શરૂ કરી હતી. અશિક્ષિત ખેડુતવર્ગને ઉપયોગી શિક્ષણ મળે એવી શાળાઓ મારા મનમાં ગામે ગામ સ્થાપવાનો મારો હેતુ હતો. એ કાર્ય મારા અંતરની ઇચ્છા પ્રમાણેનું હતું. વર્તમાનપત્રમાં લેખ લખી લોકોને શિક્ષણ આપવાની વૃત્તિ મેં આ પહેલાં અજમાવી જોઇ હતી; પણ તે માર્ગમાં રહેલી અસ્થિરતાથી મારું

મનમાં એવા વિચાર આવવા લાગ્યા કે મારા જીવન પ્રદેશનો જે એક ભાગ—અનીઓ-ચિત [illegible] તેનો શોધ કરી જોયો અને લાગવા માંડ્યું કે, [illegible]મ હરીફ તો મારા જીવનને પૂર્ણતા મળશે.

"ગત વર્ષોમાં કરેલ ઉદ્યોગથી મારું ચિત્ત ચકડોળે ચડ્યા જેવું થયું હતું. દરમ્યાન સર્ફ—ગુલામોને મુક્ત કરવાનો કાયદો પસાર થયો હતો, અને જમીનદાર તથા ગુલામો વચ્ચે મધ્યસ્થ તરીકેનું કામ મને સોંપ્યું હતું. એ કામ અત્યંત ત્રાસદાયક હતું. એ કામથી મારું મન તદ્દન જડ બની ગયું. અમારી શાળા બહુ ઉન્નત દશામાં હતી એમ નહતું. તેની સ્થિતિ મને ઉત્સાહી બનાવે તેવી નહતી. પત્રિકાના ગ્રાહકોની પણ એજ સ્થિતિ હતી. લેખો દ્વારા મારું અજ્ઞાન ફેલાવવા તથા હું સર્વજ્ઞ છું, એવો ભ્રમ લોકોમાં ઉત્પન્ન કરવા સિવાય હું અન્ય કંઈજ કરતો નહતો. આવી સ્થિતિમાં મને માનસિક રોગ લાગુ પડ્યો હોત તો તેમાં કંઈ નવાઈ જેવું નથી; આથી કેટલોક વખત એ સર્વ બાજુએ રાખી જંગલોમાં ભટકી થોડા દિવસો પશુની સ્થિતિમાં ગાળવાનું મેં ઠરાવ્યું."

આવી રીતે કામથી કંટાળી ટૉલ્સ્ટૉયે બાસ્કના ઉપડવાનો વિચાર કર્યો. તેમના બે વડીલ બંધુ ક્ષયરોગના ભોગ થઈ પડ્યા હતા અને એજ રોગની અસર તેમના પોતાના પર પણ થઈ છે એવી શંકા થવાથી હવાફેર કરવાનો નિશ્ચય કરી ઈ. સ. ૧૮૬૨ ના મે મહિનામાં ઍલેક્સીસ નામનો એક નોકર તથા બે શિષ્યને સાથે લઈ સમારા તરફ જવા નીકળ્યા.

યાસનાયાથી તે પ્રથમ મૉસ્કો ગયા. અહીં તેમને ખબર મળી કે તેમના ભાઈએ જુગાર રમી પાંચ છ હજાર રૂપિયા ખોયા છે. ભાઈના આ કૃત્યથી ગુસ્સો આવવાથી તેમણે કહ્યું:—'માણસોના હાથે એવાં કૃત્યો કેમ થાય છે?' પણ એ શબ્દો ઉચ્ચાર્યા પછી થોડા કલાકમાંજ જુગાર રમી ટૉલ્સ્ટૉયે પોતે એક હજાર રૂપિયાનું પાણી કર્યું. એ રકમ પૂરી કરવા જેટલા પૈસા તેમની પાસે નહતા તેથી [illegible] કૉસાક નામની નવલકથા એટલીજ કિંમતથી તેમણે એક પ્રકાશકને વેચી દીધી. આ નવલકથા તૈયાર કરીને તેમની પાસે પડી રહી હતી અને તેમાં કંઈ ફેરફાર કરી સુધારો કરવાનું ધાર્યું હતું તેમજ તેનો બીજો ભાગ લખી તે પૂર્ણ કરવાનો વિચાર કર્યો હતો; પણ ઉક્ત ગોટાળાથી એ પુસ્તક તેથીજ અપૂર્ણ દશામાં પ્રકાશકના હાથમાં પડ્યું. એ પછી એ નવલકથા ટૉલ્સ્ટૉયે પૂરી કરી નથી. તેમને તેનું કદિ સ્મરણ થતું પણ ને આવેશ તેમને પોતાનાં કુકર્મો યાદ આવતાં અને ચિત્ત ખળભળી ઉઠતું.

અહીંના નિવાસમાં તેમને બર્સ નામના એક કુટુંબ સાથે ઓળખાણ થઈ. એ કુટુંબ સાથે તેમનો એટલો બધો સ્નેહ બંધાયો કે ઘરોબા નહીં કેટલાક

દશમાં [illegible] એક અધિકારીએ [illegible] [illegible] [illegible] કરી આ વખતે [illegible]
[illegible] [illegible] કરી [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ખેડૂતો [illegible] [illegible]
અને [illegible] નહિ તે માટે [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] ઉપર [illegible] ત્યાં [illegible] [illegible]

[illegible] [illegible] [illegible] નહિ [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
તેમણે [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] છે.
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

"[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
નહિ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] છે. [illegible] છે.

"[illegible] [illegible]

[illegible] [illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

થઈ પડે છે. અમે રોટી રોટી એવી શીખીને જીએ. હવે હું હગ મારી રીતે
ખરી શકું છું. જ્યારથી એની કરવા લાગ્યો છું ત્યારથી હું એક નવીન શોધ
કરી શક્યો છું. તે શોધ એ છે કે, નોકર ચાકરપર કંઈ આધાર નાખવો નહિ.
મેં ઘણા માલીકોને લાભને બદલે નુકસાન કરે છે. તમારા નોકર ચાકરે
કેટલીક વખત ખાવી દો અને પછી તમે બધે ઉધા કરો. એથી તમને કોઈનું
નુકસાન નહિ થાય. આ પ્રયોગ મેં અને કરી જોયો છે અને તેની સફળતા વિ
મને ખાત્રી થએલી છે."

"હવે તમારો મેળાપ ક્યારે થશે. જાણવામાં આવ્યું છે કે તમે એરો
ઇચ્છા હો તો ફરીને જતાં આ તરફ આવશો. નહિ આવો તો મને અને તેને
તમારાપર ઘણું ખોટું લાગશે. આ વાક્ય તેના હૃદયથીજ લખું છું. હજુ કેટ
મૂએ લખવાનું છે પણ હવે સમય નથી. આપણે કહેશો કે ધન થઉં" લખીને
પત્ર પૂરો છે."

"તમે ઓફિસ જાવ ત્યારે મારા માટે રેશમ ખરીદી મોકલજો."
ડીકન્સના પત્ર હાથમાં પત્નીને કેટ પણ મળવા માટે તરતજ ત્યાં ગયો.
તે આવ્યો ત્યારે ઘર પહેલાના તરતનો ભાગ કરવાનું કામ ચાલતું હતું અને
ડીકન્સ નેપર કેમ્પબેલ વાંચતા હતા. કેટ નજરે પત્નીને તે દોરી ગયા અને
એની પાછા આ સુખદાયનું કરે કરેલું વર્ણન અતિ આનંદપૂર્ણ છે. પરંતુ
સર સર્વ ડીકન્સ અને તેમનાં પત્ની અને કેટનાં કેટને જણાવ્યું કે કામ
નેશનલ્સોશીયલ કોઈ પણ થઈ રહેલ હેવામાં આવતું નથી. કેટ કહે છે કે
વધુ તે કહે છે કે ડીકન્સનું આ કૈકૈઅશુભ બેઠાને કોઈ પણ પરણ્યો
ભરીશર પોતાનું દુઃખ ભૂલી જાય તેમ હતું.
તા. ૨૮ જુનના રોજ ડીકન્સદંપતીને પ્રથમ પુત્ર જન્મ્યો. તેનું નામ તેમણે
ચાર્લ્સ રાખ્યું. ડીકન્સદંપતીને એકંદર બત્રીસ વર્ષમાં તેર બાળક થયાં.
ચાર્લ્સના સંબંધમાં કેટ પત્નીના એક પત્રમાં ડીકન્સ લખે છે કે "બાળકના
કપડાં દબાઈ જાય છે. બાપ.ને આ વિશે નોકર ચાકર નથી તેથી બધું ખરું
કામ તેણેજ કરવું પડે છે. હમણાં કપડાં નવાં આણ્યાં છે. પોતાનું ઘર આખું
છે અને પોતા બાળકોનાં પણ ઉનાં કર્યાં છે.
"ડીકન્સના બનેલી "ડોમ્બે" નવલકથા વિષે કાર્લાઈલે કેવો ભવ્ય
ડીકન્સને બનતું નહતું, ટેલીફ નીચે પ્રમાણે અભિપ્રાય આપ્યો છે—
"ડોમ્બે વાર્તા મેં વાંચી જોઈ અને હું આનંદથી તદન ઘેલો બની
ગયો. જાણીતી પણ એવીજ સ્થિતિ થઈ. પોલીફ્લાવર વાંચીને ડીકન્સ... બની

સાંપત્તિક સ્થિતિ સુધારવાના આશયથીજ મેં હથમ પકડી હતી. મારા જીવનનો હેતુ શો છે એ પ્રશ્ન કોઇ વખત ઉત્પન્ન થતો તો હું તરતજ તેને દાબી દેતો."

સર્ફ લોકોને સ્વતંત્રતા મળ્યા પછી જમીનદાર અને સર્ફ ખેડુતો વચ્ચે અનેક પ્રકારના કલહ ઉત્પન્ન થઈ જમીનદારવર્ગ માટે સમય કઠિન બન્યો હતો. સર્ફ લોકોની એવી સમજ થઇ હતી કે, આદ્યાન્તે સર્વ જમીન આપણને આપવા ધાર્યું હતું; પરંતુ સરકારી અધિકારીઓએ તેમાં વિઘ્ન નાખ્યું. આથી વારંવાર જમીનદારો સાથે મારામારી અને તોફાનો થતાં હતાં. જો કે ટૉલ્સ્ટૉયને એવી આપત્તિ ભોગવવી પડી ન હતી, પણ તેમને ખેડુતો બીલકુલ ત્રાસ આપતા નહતા એમ કંઇ ન હતું. કેટલીક વખત નડતરરૂપ હરકતો પણ તેઓ તેમનું કાર્ય અટકાવી પાડતા. એક વખતે તેમણે ઘાસના પુળા બાંધવાને ના પાડી. ઘાસ કાપવા લાયક થઇ ગયું હતું; હવામાં વરસાદનાં ચિન્હ દેખાવા લાગ્યાં હતાં તેથી જો તેની તરતજ વ્યવસ્થા ન થઈ હોત તો સર્વ ઉત્પન્ન નષ્ટ થયું હોત; પણ ટૉલ્સ્ટૉયે સમય ઓળખી આજુબાજુની શાળાના શિષ્યોને એકઠા કરી પોતે કંઇ બસહ એ કાર્યમાં રોકાઇ કામ પુરૂં કરી લીધું.

આ વખતે ટૉલ્સ્ટૉયનું લક્ષ આર્થિક બાબત તરફ વિશેષ દોરાયાથી સમારા પ્રાંતમાં કુળદ્રૂપ જમીન સસ્તી મળતી સાંભળીને તે ઇ. સ. ૧૮૬૪માં જમીન જોવા માટે તે પ્રાંતમાં ફરી વળ્યા. આ પ્રવાસ શાંતનો હતો તે વખતે યુદ્ધ અને શાંતિ નામની નવલકથાના અગાઉના વિચારો તેમના ચિત્તમાં ભમ્યા કરતા. ફેટને લખેલા પત્રમાં તે જણાવે છેઃ—

"હાલમાં મારી શક્તિ ગહન ઉદાસ બનેલી છે. એક પણ લીટી હું લખતો નથી છતાં મગજની વિચારશ્રમણાનો ત્રાસ ઓછો થતો નથી. વાવેતર કરતા પહેલાં જમીનને કેટલી વખત ખેડવી પડે છે તેની તમને કલ્પના પણ થઇ શકશે નહિ. હમણાં મારા મસ્તકમાં રમતી નવલકથાનાં પાત્રો ઉમાં કરવામાં હું લીન થઇ ગયો છું. ચિત્તમાં લાખો પ્રકારની બાંધેડ ઉભી કરી તેનો એક લક્ષાંશ ભાગ ચુંટી કાઢવાનો હોય છે. એ કામ ખરેખર અતિ કઠિન છે. હમણાં હું એજ કામ કરૂં છું."

"ગત ચોમાસામાં મેં મારી નવલકથાનો ઘણો ભાગ લખ્યો છે. મરન-કમાં આવે છે તેનો ચોથો ભાગ પણ હાથે થાય તો કેટલું કાર્ય થાય એવા એવા વિચારો આવે છે. પ્રત્યક્ષ આચારમાં હજારમો ભાગ પણ ઉતરતો નથી; તથાપિ અમુક એક કાર્ય સિદ્ધ કરવાની સત્તા મારામાં છે એટલા વિચારથી પણ મારા જેવા માણસને આનંદ થાય છે તમને પણ એ અનુભવ હશેજ."

ટૉલ્સ્ટૉયના સર્વ લેખોની પહેલી સમગ્ર આવૃત્તિ ઇ. સ. ૧૮૬૪માં પ્રસિદ્ધ થઇ હતી. ઇ. સ. ૧૮૫૨ થી ૧૮૬૩ સુધીમાં તેમણે નાના મોટા એકંદરે વીસ

કરતા હું પડો દુર્ગંધ માલુમ છે. 'એમ કહી તેની પીડ ચાલુ રાખતા.

રોમનરોલાં શહિદોના પરમ ભક્ત રહેવાથી શહેરમાં નહિ રહેવાના કારણમાં પણ એક મુખ્ય કારણ હતું. નાના ગામડામાં રહી આજુબાજુના જંગલમાં ફરવાનો તેમને ખાસ શોખ હતો. એમના એક જંગલમાં ફરતાં કુદરતની અને તે કહેતા: 'પ્રભુની સૃષ્ટિ કેટલી અદ્ભુત છે, જુઓ! નવા નવા રંગ બેરંગી અસંખ્ય વનસ્પતિ ખબર કરે છે.' અને ફિકર અને એમના કુદરતી રંગોથી બેરંગ ઘણીએ સૌંદર્યનું ખાસું એમની મોજ હોય છે. નથી નિરાંત અને બેદરકારી ઉપર તેમનો પ્રેમ ઉભરો હતો, કે કહેતા, ક

અમે તેવી જાતના વર હોય ત્યારે પણ તે જંગલ તરફ હમેશ ફેરો ભરવા સિવાય રહેતા નહિ. તેમની પ્રકૃતિ કદિ પણ શાંત જોય ત્યારે જ સંતોષ હોય છે. કરતો અને પોતાનું એકાન્તનો પ્રિય બની રહેતા ભલા પરે સુધી રહી નથી. હસ કરતા. આસપાસની તેમને એટલી ટેવ પડેલી હતી કે આખો દિવસ ખાસ કરી અમુક વખતે મન અજંપો થતું. તે ખાંડ ખાતા ખાસ નહિ અમર સવારની જ્યારે તેમને ઘણો વખત નહિ. તેમ પ્રમાણે પોતાના ખેતી એવી સાથે ઉપયોગ કરતા તે ક્રાન્તિ સવારથી પ્રવાસ કરતા. તેમની ઓરડીમાં કસરતનાં અનેક પ્રકારના પ્રાચીન ગ્રંથાલયોમાં રહેતા.

કોઈ પણ પ્રકારના મોજશોખનો તેમને તિરસ્કાર હતો. સામાન્ય લોકોને જરૂરની જણાતી વસ્તુઓ તેમને મોજની લાગતી. એવા પ્રકારની વસ્તુઓથી મનુષ્યના શરીરને, મનને અને આત્માને હાનિ થાય છે એમ કહી, કેવળ જરૂરની વસ્તુઓ સિવાય તેમણે કોઈપણ મોજશોખની વસ્તુનો સંગ્રહ કર્યો નથી. ઘરનો ઘર સામાન જરૂર પૂરતો અને તે પણ સુંદરતારહિત ઘણો સાદો રાખતા. ખાનપાન તરફ તેમનું વિશેષ ધ્યાન ન હતું. તેમને ભૂખના સ્વાદની ખબર નહતી. તેમને પીરસાતું સાદું ખોરાક જ લેવાનું ભાવતું. એકાદ વસ્તુ ઘણા દિવસો સુધી પણ નહિ બદલાતા ઘણાં તેનું સ્મરણ પણ તેમને થતું નહિ. રસોઈ કે નરમ ચીજોનાં બીજાનાં પણ તેમને પ્રિય નહતાં. કેવળ બાફેલાં શાક પર સાદી નાખીને ખાઈ રહેવાનો નિયમ પણ તેમણે કેટલાક દિવસ સુધી રાખ્યો હતો.

પોશાકના સંબંધમાં પણ તેમની ટેવ ઘણી સાદાઇ હતી. અમુક પ્રસંગ સિવાય તેમણે કદિ વાપર્યો નથી. ઘેર હાથે સીવેલા કપડાં ખાસ વિશેષ પ્રસંગ સિવાય તેમણે કદિ વાપર્યાં નથી. ફેરફાર વાળા પણ એ જ પદ્ધતિનાં કપડાંને તે પર અનેક વાપરતા. બહાર જતા ત્યારે પણ લેશ નહિ. રૂડીવામાં રહી વિશેષ પહેરવાથી શોભા કરતાં શરીરસુખ તરફ

ઉપર આપેલ આથી ખૂબ આહ્લાદ તરફ [illegible] દર્શાવ્યા ડૉક્ટરોએ આરંભ કરી, પરંતુ પોતાના દર્દીઓના સ્વભાવને અનુસરી તેમણે તે અગ્નિમાં પ્રસંગોપાત નાખ [illegible] નહતું. એટલી એક જુદો કામ થયું ઉદ્ભવવાના પ્રમાણે તે [illegible] તરફ એટલી નહિ તેથી કરવાની ક્રિયા અમલમાં આવે.

[illegible] તથા પ્રમાણે એટલી નિર્બળતા અનુભવી; પણ [illegible] શ્રીમુનિ માટે નાના પ્રકારની [illegible] થઈ આવ્યા. શ્રીમુનિને [illegible] કહ્યો ને જ્યારે તેના મુખ પર [illegible] વિચાર [illegible] ઉપર [illegible] એક [illegible] થતા હતા. એ [illegible] પર [illegible] પ્રાર્થના [illegible] સર્વ [illegible] અને પ્રાર્થના [illegible] કરી [illegible] દિવસે પુન [illegible] શરૂ [illegible].

આ [illegible] અને તેની [illegible] તેમના ચિત્ત પર [illegible] ડૉક્ટરોની [illegible] હતી કે [illegible] ઉચિત છે. તેમની એ [illegible] આ [illegible] અને [illegible] નહિ. [illegible] એવો દર્શાવે છે, [illegible] એ [illegible] નહિ [illegible].

ઈ. સ. ૧૮૬૬ ના [illegible] તે [illegible] ડૉક્ટરોએ [illegible] ઉપર [illegible] તેમાં [illegible] કરે છે. [illegible] વિચાર [illegible] નહિ [illegible] થઈ [illegible]. પરંતુ એ [illegible] અને [illegible] અને તેઓ [illegible] ડૉક્ટરોએ [illegible] અને [illegible] પણ [illegible] હતું. આ [illegible] તેમને [illegible].

ઈ. સ. ૧૮૬૭ ના [illegible] ડૉક્ટરોએ [illegible] એક [illegible] હતું. [illegible] તેમના [illegible] ડૉક્ટરોની [illegible] પુનઃ [illegible] અને [illegible] તે [illegible] દિવસ [illegible] પીતા હતા.

[illegible] અને [illegible] તે [illegible] પુરી [illegible] ડૉક્ટરોએ [illegible] આવતા હતા. તે [illegible] આરંભ [illegible] ડૉક્ટરોને [illegible]

[illegible] કેટ ઘણા [illegible]

તેઓ ગ્રામીણો [illegible] પણ વધારે કરતા.

[illegible] ઉપર આવતા. [illegible]

[illegible] દાખલ કરતા. [illegible]

[illegible] ત્યારે પણ તેમની [illegible]

[illegible]

અને કંપનીઓ માટે તે હમેશ ઝંઝાવીણ રહેતા. તે કહેતા કે મોટી કંપનીઓથી દિન દિન કામનું દૈનિક વિશેષ થાય છે.

ફેક્ટરીની બાબતમાં તે વિરોધ [illegible] પ્રદેશોને તે જમે ત્યાં જતા. તે કહેતા કે [illegible] આપતા ન હતા. કેટલીક વખત જમે [illegible] નથી; પણ ખભરાબાદ તરફ વિશેષ લક્ષ હોવું એ ઉદ્દેશ કે વ્યવસ્થિતપણું કામનું છે. પોશાક વગેરે સંબંધી વ્યવસ્થા જાળવવાનું તેમનાથી [illegible] સાંજ પડી ને ત્યાં ઉભા રહી કપડાં ઉતારતા [illegible] પડી રહેતાં અને [illegible] ઓરડીમાં જતા તો ઉતરેલાં કપડાં તે પડી રહેતાં. [illegible] ત્યાં પડી રહેતાં. પ્રસંગે બીજાની વખતે તેમની સ્થિતિ કેવી હતી તેનું વર્ણન નીચે પ્રમાણે કર્યું છે:—

"[illegible] ઉતારવું કામ તેમને [illegible] જ્યારે હું તેમની સાથે રહેતો ત્યારે એ સર્વ વ્યવસ્થા [illegible] કરતો, અને તેથી તે ઘણા ખુશી થતા. એક વખતે [illegible] કામ પરત્વે મેં તેમનો સરસામાન બાંધ્યો [illegible] તેમની ખીંટી એક ટેવ એ હતી કે ઉપયોગી [illegible] પાકીટમાં રાખી મૂકતો [illegible] ન હતું. તે પોતે પણ [illegible] ઉપાડે તો તેમનાથી [illegible] કામ આવતું તો [illegible] નોકરોને ઉઠાડવાનું કામ તે બીજાને [illegible] કેટલીક વખત [illegible] નોકરોને [illegible] ન હતા. [illegible] ત્યારે ફરી વગેરેની જરૂર પડતી [illegible] તે માટે [illegible] ખાનામાં [illegible] અને તે વખતે [illegible] પણ તેને [illegible] પ્રસંગે તેમનો [illegible] નોકરની મારફત પત્રનો [illegible] એક વખત એ [illegible] ન થાય તે માટે આમ તાકીદ [illegible] સંબંધમાં [illegible] તેમની સાથે ફરી [illegible] નથી.'

તા. ૪ ફેબ્રુઆરી ૧૯૦૩ના રોજ ટોલ્સ્ટોયે કરેલ નીચે પ્રમાણે પત્ર લખ્યો છે—

"તમારો પત્ર મળ્યો છે. તમે ત્યાં આવવાને કહ્યા છો પણ [illegible] તેમ નથી. તમે કહો છો કે, 'હું તદ્દન એકાંતવાસમાં છું', અને એ એકાંત [illegible] તમને [illegible] હોય એમ જણાય છે; પરંતુ મારી વર્તમાન સ્થિતિ મને [illegible] થાય છે ત્યારે મને લાગે છે કે તમે પણ [illegible] છો. [illegible] મારી [illegible], પણ [illegible], એક [illegible]

વિચારોનો પ્રદેશ આમ દેખાવમાં આવ્યો છે. ઉપરનું ભાષણ સાંભળી થઈ પછી ન્હોતું, બીજીક રીતથી નહિ, તો બરાબર હેતુ એ ઉદ્યોગમાં કે કેટલાક મહિના નવીન કરી નાખ્યા છે. તેમાંના કેટલાક વિષમ મંદિરોમાં પણ ગયા છે. હું ધારું છું કે નાટકની ભાષામાં તમારી બુદ્ધિ તીવ્ર છે અને તમે મર્મજ્ઞ છો. એથીજ તે વિષે નજીકથી વાતો કરવાની ઇચ્છા થાય છે. શેક્સપીઅર અને પ્રકૃતિ... માં પુરતો પણ એક વખત વાંચવાની ઇચ્છા છે."

આ વખતે નાટકકારોને ટૉલ્સ્ટૉયનું વિશેષ લક્ષ ખેંચેલું હતું એમ ઉપરના પત્ર પરથી જણાય છે. તેમનામાં એકાએક ગુણ સ્વાભાવિક હોવાથી કોઈ પણ ભાષણમાં તે તત્કાલીન અનુભવો રચતા હતા. અર્થાત્ કે ભાષણ તરફ તેમનું ચિત્ત ખેંચાયું. તે તેમના સ્વાભાવિકપણાથી ઉત્તેજિત રુચિ તીવ્ર હોવાથી અન્ય અવસ્થામાં આમ ભમતી હતી. તેમનું મનોભૂમિપર પોતાનું કામ ઉપસાવે જતાં હતાં. તે નાટકના પાત્રો તેમની કલ્પના ગયા નથી, તથાપિ એવા પ્રકારની રંગભૂમિનો વિશેષ પરિચય નહિ હોવાને લઈને તેમણે જે સર્વોત્કૃષ્ટ નાટકો લખ્યાં છે; તે પરથી તેમની બુદ્ધિ અને કલ્પનાશક્તિની ખાતરી થાય છે. તેમનાં નાટકો રશીઆમાં એટલાં પ્રિય થઈ પડ્યાં છે કે, અદ્યાપિ તેના અનેકવાર પ્રયોગ થયા કરે છે; એટલુંજ નહિ પણ યુરોપની ઘણી ખરી ભાષામાં તેનાં ભાષાંતરો થઈ તે દેશોમાં પણ પ્રિય થઈ રહ્યાં છે.

લગ્ન થયા પછી સોળ વર્ષ સુધીમાં ટૉલ્સ્ટૉયના જીવનક્રમમાં અથવા મનોવૃત્તિમાં વિશેષ ક્રાંતિ થઈ નથી. એક સામાન્ય સંસારી માણસ પ્રમાણે તે વાસનામાં કેવળ સારી દ્રષ્ટિથી રહ્યા હતા. એ કાળમાં તેમનું મુખ્ય લક્ષ સાહિત્ય તરફ હતું. વનવાસી સંબંધી, જે તેમાં વધારો કરશે એને તેમાંથી મળતા ધનનો ઉપયોગ સાહિત્યસેવામાં કરશે. એ ક્રમ સોળ વર્ષ સુધી અસ્ખલિત ચાલ્યા કરી હતો. બાળકોની વૃદ્ધિ થઈ કુટુંબ મોટું થતું જતું હતું. પણ તે સાથે ઉત્પન્ન પણ વધતું જતું હતું તેથી આર્થિક દ્રષ્ટિએ તેમને ચિંતા રાખવી પડી ન હતી. ટૉલ્સ્ટૉયમાં ઉત્તરાવસ્થામાં જે ધાર્મિકપણું આવ્યું હતું તેના પૂર્વરંગનો આરંભ આ કાળ પછીજ થયો હતો. જે રીતે તેમની ઉત્તર વયમાં સ્પષ્ટપણે જનની દ્રષ્ટિએ આવી છે, તેના બીજ પૂર્વકાળમાં રોપાતાં જતાં હતાં તે વાંચક અત્યાર સુધી ઉપલબ્ધ થયેલી હકીકતથી સમજી શક્યો હશે. અત્યારસુધી એ બીજનો અંકુર ફૂટ્યા ન હતા. માત્ર અંકુરની પૂર્વ તૈયારી થઈ રહી હતી. એ અંકુર બહાર આવવાનો સમય સમીપ આવવા લાગ્યો અને અહીંથી તેમનો જીવનક્રમ હવે નવીન પંથે વળવા લાગ્યો હતો.

प्रकरण १० मुं–भावी जीवननो पूर्वरंग.

લસ્ટૉય ઉમ્મરે વધતા જતા હતા તેમ તેમ તેમની મેદાની રમતો અને ખુલ્લી હવામાં ફરવાની ટેવ પણ વધતી જતી હતી. આરંભમાં તેમની એ ટેવનું સ્વરૂપ શિકાર કરવો અને ઘોડાપર બેસી ફરવું એ બે વાતોમાંજ જણાતું હતું; પણ વખતના વહેવા સાથે તેનું રૂપાંતર ઉપયોગી ધંધામાં થવા લાગ્યું. તા. ૧૧ મે ઇ. સ.
ાજ ફૈટને લખેલા પત્રમાં તે જણાવે છેઃ–
ારો પત્ર મળ્યો ત્યારે હું તરતજમાં કામપરથી ઘેર આવેલો હતોઃ
. હું પરસેવાથી જેબઝેબ થઇ ગયો હતો. એવી સ્થિતિમાં હું કે
રે મારા મસ્તકમાં સાહિત્યકળાનો વિચાર પણ ન હતો; જાણે કે
ારો ગાઉ દૂર હતો. તમારો પત્ર ઉઘાડતાં આરંભમાંજ એક કાવ્ય
: પડ્યું અને તેના મકરંદથી મારી ઘ્રાણેંદ્રિય જાગૃત થઈ. મારી
પત્ર વાંચી સંભળાવવાનો વિચાર હતો પણ તેના આસ્વાદથી મારું
, ભરાઇ ગયું હતું કે, મુખમાંથી શબ્દ નીકળવાને બદલે ચક્ષુમાંથી
ા લાગ્યું. તમારી એ નાનકડી કવિતા અત્યંત રમ્ય છે. એક શબ્દ
ી તેમ ફેરવવાની સવડ નહિ આપનારાં કાવ્ય ઘણાં થોડાંજ મળ
ડવંત મનુષ્યના અવયવમાં જેમ કાંઇ ઓછુંવત્તુ કરી શકાતું નથી,
ાવ્યના અવયવમાં ઘટાડો વધારો કરવાનું શક્ય હોતું નથી. તમારું
ચૈતન્યયુક્ત કાવ્યમાંનું છે. ”
.૨ ફેબ્રુઆરી ૧૮૭૧ના ટૉલસ્ટૉયને એક પુત્રી થઇ અને તેનું નામ મેરી
ાવ્યું. ટૉલસ્ટૉયની ધાર્મિક વૃત્તિ તથા તાત્વિક શિક્ષણની અસર સર્વ
ાં આજ બાળાપર વિશેષ થઇ હતી.
. ૧૮૭૧ના શિયાળામાં ટૉલસ્ટૉયે ગ્રીક ભાષાનો અભ્યાસ મહેનતથી
. ફૈટ ખાત્રીપૂર્વક માનતો હતો કે ટૉલસ્ટૉયને ગ્રીક ભાષા આવડ-
આ સંબંધી તેની એટલી નિશ્ચિત ખાત્રી હતી કે તેણે ટૉલસ્ટૉયને

એક વાર લખ્યું હતું કે, તમોએ આગમાં પ્રવીણ થયો તો તેના અર્થનું શારીરિ-
ક જ્ઞાન હું મારા શરીરની સામગ્રી ઉતારી આપીશ. એ પત્રનો ઉત્તર મિસ
રેડિયારી ટોમરે નીચે પ્રમાણે આપ્યો છે:–
"તમારો પત્ર મને આશ્ચર્યકારક થયું છે; પણ ત્યારથી આજ સુધીમાં ઘણું
વખત મીસ ડીમરામાં જ્યો ટોકાણી તેનો ઉત્તર લખવા વખત કર્યો નહિ
વખતમાં લેખનકાર્ય જ્ઞાન બંધ કરી ગયો વખત અભ્યાસ કરવામાં કાઢું છું. હવે
તમની સામગ્રી રહેશે કે નહિ તેની મને ચિંતા થાય છે. તમો મારું નહિ માને.
પણ એનોહેનનાં પુસ્તક હું હાલમાં વાંચવા લાગ્યો છું. ટોમરની કવિતા વાંચવામાં
મન ઘણી મદદ લેવી પડે છે. અત્યારે ઉપરાંત મીસ ડીમરાનો પ્રયત્ન કરવો
એ કદાચ મૂર્ખતા હશે; પણ પ્રભુએ એ બેશક મારા મનમાં ઉભો કરી છે
તેને માટે મને કેટલો આનંદ થયો હશે ! પરંતુ તે એ છે કે અભ્યાસમાં મારું
મન તલ્લીન થઈ જાય છે, અને બીજું એ છે કે મારા મનથી પરં અને સાધુ
સૌંદર્ય કેટલે સુધી જ્ઞાન થઈ શકે છે તે આજ સુધી હું જાણી શક્યો નથી
અત્યાર સુધી મને ભય ઓછરાંની કલ્પના છે, એવો મારા ભ્રમમ હતો. મારી
મારા ઘણુંઓને એવો ભ્રમ હોય છે, પણ તેમને સાચું જ્ઞાન થએલું હોતું નથી.
ગીજું એ છે કે, હવે પછી હું કોઈ ભાગો ભરી શાબ્દિક ઉદાહરણ
નહિ કરૂં. એ સંબંધમાં અત્યાર સુધીમાં મારા હાથે પુષ્કળ પાપ થયું છે; પણ
મહિનાથી કહું છું કે હવે પુનઃ એ પાપ કરીશ નહિ. ઇસાપની વાતો અથવા
અનંદદાયક એનોહેનની મહિની કોઈને કેમ ન હોતી એટલે તેનું કારણ હું
સમજી શક્યો નથી. જો તેનીજ મહિની ન હોય તો પછી પૈસો અને ટોમર
વિષે બોલવાનું જ શું રહે ! જર્મન ભાષાના ધોરણપર ટોમરનાં ભાષાંતર કાવ્યમ
ભાષણે ત્યાં પ્રસિદ્ધ થયા છે, તેથી ટોમરની શોભા ઉડી ગઈ છે. ઉદાહરણ
લેવા જણી અને ત્યાગ જવાના પાણી વચ્ચે જે ફરક હોય છે, તેજ ફરક આ
પ્રસિદ્ધ થએલાં ભાષાંતર અને મૂળ ગ્રંથિનમાં છે. ત્યાંનું ઠંડું પાણી મુખમાં રેડ-
વાથી તે પોતાનું અસ્તિત્વ ત્યાંથી જણાવે છે; પણ ઉકાળેલા પાણીથી તેમ બનતું
નથી. મીસ ત્યાંથી અજ્ઞાન રહેનારને હું કંઈ સુશિક્ષિત સમજતો નહિ.
જ્ઞાન એટલે શું, તે કેવી રીતે મેળવવું અને તેનો ઉપયોગ શો છે એ પ્રશ્નના
ઉત્તર સ્વચ્છ પ્રકટની મારફ મારી દૃષ્ટિ સમીપ હવે ચળકી રહ્યા છે."
મીસ તત્ત્વવેત્તાના વિચારો અને તેમના પોતાના વિચારોમાં તેમને વિલક્ષણ
વિરોધ જણાતો, તેમના હૃદયમાં એ બે તત્ત્વનું પ્રચંડ યુદ્ધ શરૂ થયું હતું. તેમ-
નો પણ કર્યો છે તેનો નિર્ણય તેમની બુદ્ધિ કરી શકતી નહતી. તેમનું પોતાનું
અંતઃકરણ તેમને એક તરફ ખેંચતું હતું ત્યારે મીસ સાહિત્ય ટેટવાજ બાજુથી

વિરુદ્ધ દિશાએ ખેંચતું હતું. આ માનસિક ખેંચતાણની અસર તેમના મન અને શરીરપર પણ થવા લાગી હતી. તે વખતે તેમની ગતિ ઉદાસ બની ગઈ હતી અને શરીર ઠેઠ ઉતરી ગએલું જણાતું હતું.

નમ્રતા, શાન્તિ અને સ્વાર્થત્યાગ એ ખ્રિસ્તના ત્રણ મુખ્ય ગુણ ટૉલ્સ્ટૉયની વૃત્તિને ગર્વ રીતે સમજાએલા હતા. તેમનો દૃઢ અભિપ્રાય થયો હતો કે, માનવજીવનનો વિકાસ એ ત્રણ ગુણપરજ થવો જોઇએ; ત્યારે મી૦ માર્દિનનો દૃષ્ટિબિન્દુ તેનાથી તદ્દન ભિન્ન હતો. ઐહિક સુખ, સૌંદર્ય અને સામર્થ્ય એજ માનવજીવનનો પાયો છે એ વિચાર મી૦ માર્દિન મધુર ઢબે કહેતું હતું.

માર્દિનપણા પર લખેલા એક નિબંધમાં ટૉલ્સ્ટૉય કહે છે કેઃ—"૧૯૦૦ વર્ષના ખ્રિસ્તી ધર્મના શિક્ષણથી જ્યારે આપણા જીવનમાં કંઇજ પરિવર્તન થયું નથી, ત્યારે તેનો શો ઉપયોગ? બે હજાર વર્ષ પૂર્વે થઈ ગએલા અને ક્રૉસપર ગુલામોને બોજો નાખનારા મી૦ લેહિનેજ હજુ પણ ગુરૂસ્થાને આપણે મૂકીએ, તે કરતું પડશે કે ખ્રિસ્તી ધર્મનો ઓગણીસો વર્ષનો પ્રયત્ન વ્યર્થજ ગયો છે.

મી૦ માર્દિનના [illegible] ટૉલ્સ્ટૉયના શરીરપર એટલી બધી અસર થઈ [illegible] તેમની પત્નીને તેમના વિષે ઘણી ચિંતા થઇ પડી. આથી તેણે મી૦ માર્દિનમાંથી તેમનું મન નીકળી [illegible] લેખન તરફ ખેંચાય તે માટે પ્રયત્ન [illegible] ઉપર જ્યારે તેમની પ્રકૃતિ ધાર્મિક લાગી ગએલી [illegible]

[illegible] ટૉલ્સ્ટૉયને સમાગમ કરવાનું નહીં થયું. કારણ કે તે પૂર્ણ [illegible] તેમનો [illegible] હતો અને [illegible]

[illegible] ટૉલ્સ્ટૉયને [illegible] મુખાગમાં [illegible] એ સુધારો તેમને [illegible] શિક્ષણવિષયક નિબંધો [illegible]

[illegible]

શક તેમને પોતાની સાથે છૂટથી વાતો કરતા બનાવવાની કળા ટૉલ્સ્ટૉય સારી
રીતે સાધ્ય કરી શક્યા હતા; તેથી આ ટોળીના બે દિવસના પ્રવાસમાં સર્વ ઉતારૂ
ટૉલ્સ્ટૉયના સ્નેહી બની ગયા, એટલુંજ નહિ પણ સર્વ ખલાસીઓ તેમની સાથે
જાણે કે જુના સ્નેહી હોય તેમ વર્તવા લાગ્યા. ટોળીના નાયકના ભાગમાં ખલાસી-
ઓને શુકાની બન્યા હોય છે તે ખલાસીઓએ ટૉલ્સ્ટૉયને સોંપી દીધી અને
તેમણે બે દાન લીધા વિના અચાનક નિદ્રા લીધી. કોઇ અજાણ્યા અને અકસ્માત
માણસ ટૉલ્સ્ટૉયને મળી આવતો હો તે પણ બે ઘડીમાં છૂટથી ટૉલ્સ્ટૉય
સાથે વાતો કરવા લાગતો. ટૉલ્સ્ટૉયના સ્વભાવમાં ડોળનો અંશ લેશ માત્ર ન
હોઇને તેઓ ઉચ્ચ સામાન્ય માણસની માફક વર્તતા; તેથી સર્વ તેની સાથે
સહેલાઇથી તેઓ સબંધમાં આવી જતા હતા.

સમારાથી એંશી માઇલ દૂર કરાલીક નદીના કિનારે કારાલીક નામનું એક
ગામ છે ત્યાં પોસ્ટ પર બેસીને તે ગયા. તેમણે ઇ. સ. ૧૮૬૨ માં પણ એક
વખતે એ ગામે નિવાસ કર્યો હતો અને તે વખતે બાષ્કીર (પત્થર તોડનાર)
લોકોમાં તેમણે પુષ્કળ સ્નેહી સોબતી મેળવ્યા હતા. બાષ્કીર લોકો તાર્તર ભાષા
બોલતા હતા અને ટૉલ્સ્ટૉયે વિદ્યાર્થીઅવસ્થામાં એ ભાષાનો સારો અભ્યાસ કર્યો
હતો; તેથી પણ પોતાની જન્મભાષા બોલનાર રશીયન કરતાં તેમને પ્રિય થઈ
પડે, તેમાં તો કંઇ નવાઇ નથી.

કારાલીક આવ્યા બાદ કેટલાક દિવસ પછી તેમના આનંદી સ્વભાવનો પુન
ઉદય થયો અને લાંબે સુધી ફરવા જવાનું તથા ઘોડાં દોડાવવાનું શરૂ થયું. ઘોડીના
દૂધની જાતનું ઔષધ લેવા માટે બીજા પણ કેટલાક માણસો આ વખતે કારા-
લીકમાં આવી રહ્યા હતા. તે કોઇ બાષ્કીર પ્રજા સાથે વિશેષ હળી મળીને રહેતા
નહતા; પણ ટૉલ્સ્ટૉયનો ઘણો ખરો વખત બાષ્કીરોનીજ સોબતમાં જતો. એટ-
લુંજ નહિ પણ પોતાના ખાનપાનની ટેવ પણ તે લોકોની મરજીથી ઘડતી
હતી; તેમના પ્રમાણેજ તે હાથથી ભોજન લેતા હતા. કારાલીકમાં રહેલા અન્ય
માણસોનો પણ તેમણે ટુંક વખતમાં પરિચય કરી લીધો અને તેમના મનોરંજન
ખાતરથી તે નાના પ્રકારના આનંદ ઉત્સવ કરવા લાગ્યા. વળી અહીં તેમને
કેટલાક મિત્ર પણ મળ્યા. મી૦ બારનો એક મિત્ર ટૉલ્સ્ટૉય સાથે ફેર પર
ચર્ચા કરવા લાગ્યો. એક વકીલનો એક કારકુન તેમની પાસે કરવાનો અભ્યાસ
કરવા લાગ્યો અને સમાગમનો એક પેઢી તેમનો પાકો ભક્ત બની ગયો.
બાષ્કીરના આરોગ્યભવનના એક મહમદશાહ નામના ગૃહસ્થ સાથે ટૉલ્સ્ટૉયને
સારી મિત્રાચારી થઈ હતી. અબ્દુલ્લા રશીયન પેઢીનો મહમદશાહને પ્રથમ
પ્રયોગીક નથી ઓળખતા હતા. એ ગૃહસ્થ શરીરે પ્રચંડ, અતિશય અને

વિભૂષણ વિનોદી હતો; અને વ્હીસ્ટ નામની બુદ્ધિબળની રમત રમવામાં નિપુણ મનાતો હતો.

એક વખતે બાશ્કીર લોકોની ઘોડીઓના ટોળામાંની એક સુંદર જુવાન ઘોડી ટોળામાંથી નીકળી એક બાજુએ ઊભી રહેલી હતી, તે તરફ સામાન્ય રીતે ટાલ્સ્ટોયની દ્રષ્ટિ જતાં તેમણે અમને કહ્યું: 'વાહ, કેવું સુંદર પ્રાણી છે!' આ શબ્દ તે ટોળાના માલીકના કાને પડ્યા. ઘુમ રે એક ઘડી પછી ટાલ્સ્ટોય અવ-ગામ મુકામે જવા નીકળ્યા તે વખતે તે માલીકે ઘોડી લાવી ટાલ્સ્ટોયની સાથે બાંધી દીધી. ભેટની બક્ષિસનો અસ્વીકાર થવો તે બાશ્કીર લોકો ખોટું ગણતા, તેથી ટાલ્સ્ટોયને એ ભેટનો ખુશી ખેરે સ્વીકાર કરવો પડ્યો; પણ ઘણ ફરતી વખતે જ્યારે તે એ ગામે આવ્યા, ત્યારે તેમણે પણ તેને એક કિંમતી વસ્તુ બક્ષિસ આપી.

સમારા પ્રાંતની હદમાં આવેલા બેઝોરકી નામના ગામે દરસાલ એક મેળો ભરાતો હતો. એ ગામ ટાલ્સ્ટોયની જાગીરથી આશરે પચીસ માઈલ [illegible] છે. ટાલ્સ્ટોય સમારામાં હતા તે વખતે એ મેળો ભરાયો હતો તેથી તે પણ ત્યાં ગયા. એ મેળામાં રશિયન, બાશ્કીર, એરલ પ્રાન્તના લોકો, કીરઘીઝ વગેરે ઘણી જાતિના લોકો એકઠા થાય છે. એ સર્વ જાતિના લોકો સાથે પણ ટાલ્સ્ટોયે [illegible] [illegible].

[illegible] પછી ટાલ્સ્ટોયે પુનઃ [illegible] [illegible] ટાલ્સ્ટોય [illegible] રીતે [illegible] હતો કે, [illegible] [illegible] અને બુદ્ધિ[illegible] [illegible] ટાલ્સ્ટોયને [illegible] હતી. [illegible]

[illegible]

[illegible] વિચારો [illegible] વિશ્લેષણ [illegible]

"ધર્મવિચાર [illegible] જીવનના ઉત્તરમાં લખ્યું છે.

[illegible] આ [illegible] ઘણી બાબતોની [illegible] જુદા જુદા પ્રસંગ [illegible] આપેલ [illegible] છતું નહતું; અને [illegible] વખત આવે [illegible] હતા, [illegible] કહેલ [illegible] નિષ્ઠાભર્યા વિચારો [illegible] અને [illegible] કહ્યું: [illegible] જીવની [illegible] નથી કે?"

મેં કહ્યું, "હું પારલૌકિક જીવન વિષે કહું છું."

[illegible] કહ્યું: "તે સંબંધી તો હું કશું કહી શકતો નથી અને મને નથી [illegible] નિશ્ચયાત્મક કહી શકું."

આ ઉત્તરથી [illegible] છે કે, [illegible] વખતે [illegible] ધર્મવિચાર નિશ્ચિત [illegible] નહતા.

[illegible] પોતાની [illegible] કરી. આ વખતે [illegible] પોતાના [illegible] ચિંતન [illegible] હતા. [illegible] અને તેમનાં [illegible] અને ગમે તે, [illegible] ગાયો [illegible] વિદ્યાર્થીઓ [illegible]

[illegible] પોતાના [illegible] અનેક [illegible] હતી, તેથી [illegible] સહેલી, પારસી [illegible] અને હિંદુ, હિંદુ તથા [illegible] એ પુસ્તકમાં દેખાઈ આવે છે

કર્યો હતો. છોકરાનાં ગીત અને કવિતનો બની શકે તેટલો સારો, શુદ્ધ અને અર્થબોધક પાઠ મળે, તે માટે એકેક ગીત તે અનેકની પાસે બોલાવતા હતા.

અંકગણિત શીખવવામાં તેમને વિશેષ પ્રયત્ન કરવો પડતો હતો. છાપેલા અંકગણિતમાં આપેલી ઉપપત્તિ અને રીતિ અપૂર્ણ અને બાળકોને ન સમજાય તેવી હોવાનો તેમને અનુભવ મળ્યો હતો; તેથી તેમને નવી નવી રીતો શોધી કાઢવી પડતી હતી.

એ પહેલી ચોપડીમાં તેમણે કેટલાક સૃષ્ટિશાસ્ત્રના પાઠ પણ દાખલ કર્યા છે. એ પાઠ તૈયાર કરતી વખતે તે તે વિષયનાં છાપેલાં પુસ્તકોપર આધાર ન રાખતાં તેમણે જે તે શાસ્ત્રોના પંડિતોની મુલાકાત લઇ પુષ્કળ પ્રયોગ જાતે કરી લેતા હતા. એ પુસ્તકની નવી આવૃત્તિમાં ખગોળવિદ્યા વિષે એક બે પાઠ દાખલ કરવાનો તેમના મનમાં વિચાર આવતાં એ શાસ્ત્રનો પણ તેમણે અભ્યાસ શરૂ કર્યો હતો; અને તેમાં તેમને એટલી મધુરતા લાગી હતી કે, તે રાતોની રાતો આકાશ તરફ જોતા બેસી રહેતા.

બાળકો માટેની એ પહેલી ચોપડી માટે નાની નાની વાતો ટૉલસ્ટૉય લખે છે, એ વાત બહાર પડી ત્યારે તરતજ અનેક માસિકપત્રોના સંપાદકોએ એ વાતો માટે તેમની પાસે માગણી કરવા માંડી હતી. રોજ સેંકડો પત્રો આવવા લાગ્યા ત્યારે છેવટે એ વાતો બે માસિકપત્રો તરફ મોકલી તેમણે પ્રસિદ્ધ કરાવી હતી.

એ બન્ને વાતો સાહિત્યકળાની દૃષ્ટિએ ઉત્તમોત્તમ છે પણ તે માટે તેમને કંઇ પણ ઇનામ મળ્યું નહિ. એ અને તેમણે લખેલી બીજી અનેક વાતોનાં ભાષાંતર અનેક ભાષામાં થએલાં હોઇ તે લોકપ્રિય પણ ખૂબ થએલ છે.

આ સમયના પોતાના જીવનક્રમ વિષે બોલતાં ટૉલસ્ટૉય એક વખત બોલ્યા છે કે, "મારો જીવનક્રમ ખરેખર અતિ સંતોષકારક હતો. તે વખતે મેં લખેલી વાતો રૂશીયન ખેડુતોને ઘણીજ ગમી જવાથી પુષ્કળ ખેડુતો શિયાળાના દિવસોમાં બેઠા બેઠા સાંભળતા હતા." એ વાતોની અનેક આવૃત્તિ નીકળી તેની લાખો પ્રત ખપી ગઇ છે. એ ઉપરાંત તે વાંચનમાળામાં તથા ટૉલસ્ટૉયના સમગ્ર ગ્રંથમાં પણ છપાઇ છે.

આ વખતે ટૉલસ્ટૉયના ધર્મવિચાર કેવા હતા અને કઇ દિશાએ વહેતા હતા, તે તેમના તા. ૩૦-૧-૭૨ ને રોજ ફૅટને લખેલા પત્રમાંના નીચેના ઉતારા પરથી જાણી શકાય છેઃ—

" મુક્તિ—નિર્વાણનો વિષય કંઇ હસી કાઢવા જેવો નથી. આપણે સર્વ જાણીએજ છીએ કે, જીવન કરતાં મૃત્યુનો પ્રશ્ન અતિ મહત્ત્વનો છે; પરંતુ એ વિષે ગમે તેટલો વિચાર કરું છું છતાં નિર્વાણ એટલે શૂન્યાવસ્થા એટલુંજ મને સમ-

જાય છે. મારું મન અદ્યાપિ એથી આગળ કંઈ જોઈ શક્યું નથી; તેથી નિર્વાણનો વિચાર ઉત્પન્ન થતાંજ ચિત્ત સ્તબ્ધ અને ભયાકુલ બની જાય છે."

"હું થોડા વખતપરજ ભાઈને મળવા ગયો હતો. હું ત્યાં હતો તે દરમ્યાન તેમનું એક બાળક મૃત્યુ પામ્યું. તેની સ્મશાનયાત્રાની તૈયારી થઈ, ધર્મોપાધ્યાય એકઠા થયા અને તેમણે સર્વ વિધિનો આરંભ કર્યો. તે વખતે મને ...પૂર્વક એવું લાગ્યું કે, આ સર્વ વિધિ નિરુપયોગી અને ત્યાગ કરવા જેવી ...; પણ પછી મારા મનમાં એવો વિચાર આવ્યો કે, બાળકના એ સડી જનારા ...રીરની બીજી શી વ્યવસ્થા કરવી? ચિત્તને શોક કે દીલગીરી થાય નહિ તેવી રીતે ...એને ઘર બહાર કાઢવું જોઈએ; ત્યારે એવા પ્રસંગે ધર્મોપાધ્યાય જે કંઈ કરે છે તેમાં ખોટું શું છે? એ કામ જો કોઈએ મને સોંપ્યું હોત તો મેં વધારે શું કર્યું હોત? એવા પ્રસંગની ગંભીરતા અને તેનું મહત્ત્વ આજુબાજુના માણસોના ચિત્ત પર ઠસાવવું જોઈએ છે. એવા સમયે ચિત્તમાં જે ગંભીરતા આવે છે તેનું સ્મરણ માણસને આખી જીંદગી સુધી ઉપયોગી થઈ પડે છે. ચિત્તમાં ધાર્મિક તત્ત્વો સ્થિર કરવા માટે વિધિ અને આચારની આવશ્યકતા હોય છે. મને નથી લાગતું કે આબાલવૃદ્ધના ચિત્તમાં એ તત્ત્વો સ્થિર કરવાનું કાર્ય કોઈ મને સોંપે તો એકાદ ...ચીન માર્ગ હું શોધી કાઢી શકું. ઉપાધ્યાય જ્યારે તે પ્રાચીન શબ્દો ઉચ્ચારે છે ...ારે મારું ચિત્ત કેવળ તેમના ધ્વનિથીજ ગંભીર બની જાય છે. નિર્વાણનો વિચાર ...ી વખતે જે ગંભીરતા પ્રાપ્ત થાય છે તેજ આ પ્રસંગે પણ મળે છે. આજે ...ના યુગથી ધર્મ આવી રીતે ઘણા માણસોના ચિત્તને ગંભીર બનાવવાનું કામ ... આવ્યો છે. ધર્મકાર્યમાં જે મહાન અસર છે તે એજ છે."

એક વખતે થોડા દિવસ નજીકનાં સ્થળમાં જઈને પાદરી વાસનાયા આર-... તેમને પોતાના ઢોરમાંના આખલાએ એક માણસને મારી નાખ્યાની ખબર ... મનુષ્યહાનિ થવાથી કાયદા પ્રમાણે સરકાર તરફથી તપાસ શરૂ થઈ અને એક તરફ બીનઅનુભવી મેજીસ્ટ્રેટ પાસે કેસ રજુ થયું. એ મેજીસ્ટ્રેટ આદિની ... હતો, એટલુંજ નહિ પણ ઉદ્ધત પણ હતો. તેણે ઢોરઢાંખની નિષ્કાળજી... મનુષ્ય મરણ પામ્યાનું ઠરાવી તેમનાપર ફોજદારી કામ ચલાવવાનો ઠરાવ ... પાસે વાસનાયાની દરકારી કંઈ ન જવા બાબત પણ લખાણી ...સ્ટ્રેટનો સ્વભાવ સહજ ક્રોધી હોવાથી એ પ્રકરણની તેમના ચિત્તપર ...ર થઈ. તેમણે પોતાના મિત્ર મિન્સ એબોલેનોને કહ્યું હતું કે, ...ટ્રેટ નિદાન એક વર્ષ માટે પણ મને જેલમાં મોકલશે. સરકારી અધિ-... કુશવાની છે તે એનાપરથી જણાય છે. ઘણી વખત મને એવો ... છે કે ઝઘડાની સર્વ માથાકૂટ પછી કદી ઈંગ્લાંડ જઈને રહેવું.

ઇગ્લાંડમાં માણસની કંઈ પણ કિંમત અણવામાં આવે છે. રૂશીયાનો એક પોલીસનો સિપાઈ પણ બાદશાહની પ્રતિમૂર્તિ બનેલો છે; તેને પગે નહિ પડનારને તે ક્યારે અને કેવા કાવાદાવામાં નાખી દેશે તે કંઈ કહી શકાય તેમ નથી."

આ વખતે ત્યાં બીજા પણ કેટલાક માણસો એકઠા થએલા હતા. પ્રશ્ન નીકળતાં એ પ્રકરણપર ઘણો વાદવિવાદ થયો અને તેમાં ટૉલ્સ્ટૉયે પણ પોતાની થોડીક ભૂલ હોવાનું કબૂલ કર્યું.

એ ખટલાની તપાસ લગભગ મહિનો દોઢ મહિનો ચાલી છેવટે ટૉલ્સ્ટૉય અને તેમનો કારભારી એમ બન્ને દોષમુક્ત થયા; પણ તપાસ ચાલતી હતી તે વખતે આખા રૂશીયાનાં વર્તમાનપત્રોએ અધિકારીઓ માટે વિલક્ષણ ચર્ચા શરૂ કરી હતી; તેનો પણ ટૉલ્સ્ટૉયને થોડોઘણો લાભ મળ્યો હોવો જોઈએ.

કેટલાક દિવસો વહી જતાં નવેમ્બરની આખરે તેમણે તૈયાર કરેલી બાળપોથી-પહેલી ચોપડી પ્રસિદ્ધ થઈ. શરૂઆતમાં તેનું વેચાણ વિશેષ થયું નહિ અને કેટલાકોએ તેનાપર પ્રતિકૂળ ટીકાઓ પણ કરી; તથાપિ તે માટે તેમને કંઈ માઠું લાગ્યું નહિ. તે કહેતા કે મેં શિક્ષણ વિષેનાં પુસ્તકમાં ક્રાંતિ કરી છે અને એજ પુસ્તક મારૂં ખરૂં સ્મારક બનશે. છેવટે એ પુસ્તકને જે વિજય મળ્યો છે તે ઉપરથી કહી શકાશે કે, તેમના એ કથનમાં ઘણું તથ્ય હતું. રૂશીયન ભાષામાં નાનાં બાળકોને ઉપયોગી થાય તેવું એ પુસ્તકના જેવું સારૂં પુસ્તક એકે નથી; એટલુંજ નહિ પણ યૂરોપની કે જગતની બીજી કોઈ ભાષામાં તેની બરોબરી કરે તેવું પુસ્તક હશે કે કેમ, તેની પણ શંકાજ છે. હાલમાં તો એ પુસ્તકનો પ્રચાર સમગ્ર રૂશીયામાં થઈ ગયો છે અને તેની લાખો પ્રતો વેચાયા કરે છે.

ઉપરોક્ત પુસ્તક બહાર પડ્યા પછી યાસનાયાની શાળામાં વિજયી નીવડેલી શિક્ષણપદ્ધતિનો પ્રચાર બીજાં કેટલાંક સ્થળોએ થઈ શકે એ હેતુથી તેમણે આજુબાજુની શાળાના દસ પંદર શિક્ષકોને પોતાને ઘેર આવવાને આમંત્રણ આપ્યું. તેમણે એ શિક્ષકોને રહેવા માટેની સગવડ પોતાના નવા મકાનમાં કરી અને આજુબાજુના ગામડામાંથી મળ્યા તેટલા નિરક્ષર બાળકોને પણ એકઠાં કર્યા. પોતાનો શિક્ષણપ્રબંધ શિક્ષકોની સમક્ષ કરી બતલાવ્યો. આ વખતે તેમના મનમાં કેવળ ખેડુતો માટે એક વિશ્વવિદ્યાલય સ્થાપવાનો વિચાર ઘૂંચાયા કરતો હતો. એ વિશ્વવિદ્યાલયમાં ખેતીનું કામ સંભાળી શિક્ષકનું કામ પણ કેવી રીતે કરવું, તે શીખવવાની તેમની ધારણા હતી. એ હેતુ વિષે તેમના હૃદયમાં ઘણા કાળ સુધી થોડે ઘણો વિચાર થયા કરતો; પણ અનેક કારણોને લીધે છેવટ સુધી તે રૂપ ધરી શક્યો નહિ.

· પીટર ધી ગ્રેટની કારકીર્દિને અનુસરી એક મોટી નવલકથા લખવાને ટૉલ્સ્ટૉયે

વિચાર કર્યો હશે ત્યારે તેમનું જ્ઞાનપિપાસુ કાર્ય જ્યાં ગયું હતું તેણી એ કદ
માટે મહાત્મા ગ્રંથોની ને ઓળખ કરવા હતા. તા. ૧૯ નવેમ્બર ૧૮૭૦ના
રોજ પત્નીને લખેલા પત્રમાં ટૉલ્સ્ટૉય જણાવે છે:—
" હાલમાં મારે ત્યાં દેશ માત્ર ત્ર-વિવેક મારફત નથી લોકોની
સેવાના અંગો, મિત્રો અને અમલદારો હવે હતા બોલા છે. વાંચવું, વિચા
રીને કરી અને ઉતારા કરવા એ સર્વમાં તેમનો આખો દિવસ જાય છે.
શાંએ કરાં ખાર્ચ પી સર્વ જાય છે એટલે તે પોતાના સર્વ વિચારો અને
ની તવારીખ વિષે તેમનું ચિત્ર આપ વિ અતિ અસ્થિર છે. સર્વ કહેવાય છે.
તો એમ લાગતાં એટલે દિવસ તે ઉદાસ બની જાય છે તે વળી બીજે દિવસે
આનંદ ઉત્સાહથી હસે ત્યારે જાય છે; પણ હજુ સુધી પૂરું તૈયારીમાં આવે છે.
ની કંઈ પણ હજી લખી શક્યા નથી."
આ પછી એક મહિને ફરી પત્રમાં નીચેની હકીકત છે:—
"હાલમાં તેમની ... અને પ્રેમપૂર્વકના ખ્યાલમાં લીન રહીએ છીએ. પેટ્રુ-
ઉન્હો દેશ છે તેમ એવો કમીશનરોનો વિષયો હેવ છે. હજુ પણ
ટૉલ્સ્ટૉય પીટર ધી ગ્રેટના સમયના ઇતિહાસનાં પુસ્તકો વાંચવામાં તલ્લીન રહે છે.
એ વાંચનમાં તેમનું ચિત્ત દ્રઢ થઇ ગયેલું જણાય છે. ખુદ પીટર બાદશાહ અને
તેની યોજનાના મનુષ્યોના ઉપનામ, તેમના વિચાર અને તેમનાં દર્શન વિષે
મુખ્ય લક્ષણ સંબંધમાં તે ગુંચવાઈ ગયા છે. તેમ પ્રમાણે તે વખતના પેટ્રુનોની
તેની સ્થિતિ હતી તેવી પણ ઘણી અગમી એમ કરી છે; જ્યાં એ તવારીખ
વિષે તેમનો વિચાર આજપર્યંત અનિશ્ચિત છે. હું ધારું છું કે હદ અને અનિતના
એમીજ પીટરના સમયની રશિયન તવારીખ આપણને વાંચવા મળશે."
ઉપરની વાતને કેટલાક મહિના થઇ ગયા પછી ટૉલ્સ્ટૉયે પોતાનો વિચાર
ધ્યાન બહાર મૂકી દીધો. સર્વત્ર એવી માન્યતા હતી કે, પીટર એ એક મહાન પ્રેર
થઇ ગયો છે અને એમ સમજવામાં ટૉલ્સ્ટૉયને હતી; પરંતુ તે એમ જેમ તે સમયની તવારીખ રૂપે આલેખવાની ઇચ્છા
ટૉલ્સ્ટૉયને થઇ હતી; પરંતુ તે જેમ જેમ તે સમયના ઇતિહાસનો અભ્યાસ
કરવા લાગ્યા તેમ તેમ તેમના અભિપ્રાયમાં ફેરફાર થવા લાગ્યો. તેમને લાગવા
માંડ્યું કે લોકો કહે છે તેમ પીટર મહાન ન હતો, અને તેથી તે સમયની એક
દર પરિસ્થિતિ વિષે તેમના મનમાં લેશ માત્ર માન ન રહેવાથી ઉલટું પીટર દુર્ગુણી
હોઈ તેણે એક પણ મહત્ત્વનું કર્યું નથી એવો નિશ્ચિત અભિપ્રાય બંધાયો. તેમને
લાગ્યું કે તેણે કેવળ સુધારા વિષયની ઇચ્છાથી કરેલાં ન હતાં પણ કેવળ
પોતાનો સ્વાર્થ સાધવા કર્યાં હતાં.
આવા આવા વિચારોને લીધે ટૉલ્સ્ટૉયના મનમાં પીટર વિષે જરા પણ

પ્રેમ રહ્યો નહિ અને ઉલટો તિરસ્કાર ઉત્પન્ન થયો.

આ પ્રમાણે એક કાર્યથી તે છૂટા થયા ન થયા કે તરતજ એના ફેનીની નામની મોટી નવલકથાનું કામ તેમણે હાથમાં લીધું. એ નવલકથા માટે તેમણે કોઈ જાતની પૂર્વ તૈયારી કરી ન હતી.

બે મહિનામાં તે સર્વ કુટુંબ સહ સમારા પ્રાંતમાં ગયા. ત્યાં મુકામ કર્યા પછી તેમણે મહમદશાહ નામના એક બાશ્કીરને પોતાની નોકરીમાં રાખ્યો. મહમદશાહ સ્વભાવે આનંદી, સભ્ય, વખતસર કાર્ય કરનાર અને ટેકદાર હતો. આજુબાજુના રૂશીઅન ખેડુતો તેને લોમોનીવચ નામથી ઓળખતા. તેની સ્ત્રી પડદાનો રિવાજ પાળનારી હતી. કોઇ પણ માણસ આવતો કે તરતજ તે પડદા પાછળ જતી રહેતી.

અત્યાર સુધી તેમની ઘણી ખરી જમીન પડતર રહેલી હતી તેથી તેમણે તે જમીન ખેડાવવાનું કામ શરૂ કર્યું; પણ તેમના હાથે આ સમયે બીજું એક અતિ મહત્વનું કામ બન્યું. આ વર્ષે આ પ્રાંતમાં અનાવૃષ્ટિથી સર્વ પાક નાશ પામી ભયંકર દુષ્કાળ પડ્યો હતો અને એ વખતે ટૉલ્સ્ટૉય ન હોત તો પ્રજાને સહાય કરનાર બીજું કોઇ પણ મળી આવે તેમ નહતું; કારણ કે રૂશીઆના મુખ્ય ભાગથી આ પ્રાંત તદ્દન અલગ આવેલો હોવાથી એ દુષ્કાળની ખબર પણ પશ્ચિમ ભાગના લોકોને પડી નહોત, અને તેમના તરફથી કોઇ જાતની સહાયના અભાવે ત્યાંના લોકો ભૂખે મરતા હોત. પરંતુ ટૉલ્સ્ટૉયે પશ્ચિમ રૂશીઆનાં મોટાં મોટાં પત્રોને દુષ્કાળની ખબર આપી સહાયની યાચના કરી. વિશેષતઃ મૉસ્કો ગેઝેટમાં વારંવાર લેખો લખી તેમણે જનસમાજમાં સહાનુભૂતિ ઉત્પન્ન કરી તેથી શહેરોમાંથી વખતસર મદદ આવી દુષ્કાળની ઉપશમમાં સારો ફાળો થયો.

સ્થિતિ જોવા માટે તે એકવાર નજીકના એક ગામમાં ગયા અને ત્યાંના પ્રત્યેક કુટુંબની દશા જોઇ તો સેંકડો ખેડુતોનાં કુટુંબો કરજદાર હોવાનું જણાયું. તે કુટુંબો દુષ્કાળનું વર્ષ કેવી રીતે પસાર કરવું તેની ચિંતામાં પડેલાં હતાં. આખા પ્રાંતમાં દુષ્કાળને લીધે કામ થતું નહોતું અને જ્યાં ત્યાં એવી સ્થિતિ સર્વત્ર પ્રસરેલી હતી. અને મજૂરોની માગણી નહીં હોવાથી મજૂરીના દર રૂપિયે ચાર આની થઈ ગયા હતા. ટૉલ્સ્ટૉયે બીજાં કેટલાંક ગામોમાં તપાસ કરી તો ત્યાં પણ તેવીજ સ્થિતિ જણાઇ. એ કામ પૂરું કરી તે સમારા આવ્યા અને મૉસ્કો ગેઝેટ દ્વારા દુષ્કાળ ફંડ ઉઘાડી તેમણે પોતેજ આશરે બાર હજાર રૂપિયાની રકમ ભરી. જો કે જાહેર રીતે તેમણે આટલીજ રકમ ભરી હતી, પરંતુ ખાનગી રીતે તેમણે ઘણો પૈસો ખર્ચી નાખ્યો હતો.

એ ફંડને ચારે તરફથી પણ સારી મદદ મળી હતી. ટૉલ્સ્ટૉયની સારી રીતે

મારિસ એ. એ. ટૉલ્સ્ટૉયની ધામધૂમ રાજગૃહમાં હોવાથી તેણે ખૂદ મહારાણીને એ વાત કહી; ત્યારે તેમણે પણ એક સારી રકમ આપી હતી અને તેથી સ્વાભાવિક રીતે મોટા રાજ્યીય માણસોએ રકમો આપી હતી. એકંદરે એ ફંડની રકમ આશરે ચાલીસ લાખ રૂપીયાથી વધુ થઇ હતી. ટૉલ્સ્ટૉયને દુષ્કાળનો અનુભવ પહેલોજ હતો; પરંતુ તેની અસર એવી થઇ હતી કે ત્યાર પછીના પ્રત્યેક દુષ્કાળમાં તેમણે ઘણાં મહત્વનાં કામ કર્યાં હતાં.

ઇ. સ. ૧૮૯૨ ના ઑગસ્ટ મહિનામાં તે યાત્રામાંથી પાછા આવ્યા તે વખતે તેમણે ફેટને નીચે પ્રમાણે લખ્યું છે.

“અમે સમારાથી સુખરૂપ આવી પહોંચ્યા છીએ. આ વર્ષે સમારા પ્રાંતમાં વૃષ્ટિના અભાવે ભયંકર દુષ્કાળ પડ્યો હતો અને તેમાં અમને પણ પુષ્કળ નુકસાન થવાથી કેટલીએ હરકતો સહન કરવી પડી; પરંતુ એકંદરે એ પ્રવાસ સંતોષકારક નીવડ્યો છે. હવે અમે અમારૂં પૂર્વકાર્ય શરૂ કરી દીધું છે.”

ટૉલ્સ્ટૉયને એમ તે રીતે પ્રસિદ્ધ થવાની લાલસા નહિ હોવાથી તે કોઇને પણ પોતાનું ચિત્ર કાઢવા દેતા નહતા. ફોટો પડાવવાનો પ્રસંગ આવતો તો તે તેનો મુખ હાથ ફેરવી નાખતા; પરંતુ ક્રેમસ્કોય નામના એક ચિતારાએ એ માટે તેમનો પૂરો પીછો પકડ્યો હતો; એ ચિત્રકારે મોસ્કોના સરકારી ચિત્રસંગ્રહાલય માટે કેટલાંક નવાં ચિત્રો તૈયાર કરવાનું માથે લીધું હતું; તેમાં રૂશીયાના મોટા મોટા મુત્સદી, કવિ અને ગ્રંથકારોનાં ચિત્રોનો પણ સંગ્રહ થવાનો હતો. ક્રમસ્કોય ટૉલ્સ્ટૉયનો ફોટો મેળવવા આખા મોસ્કોમાં ફરી વળ્યો; પણ તેને તેમના ફોટાની એક પ્રત પણ મળી શકી નહિ. ક્રેમસ્કૉયને માટે હવે એકજ ઉપાય રહ્યો હતો. તે ઉપાય એજ હતો કે ટૉલ્સ્ટૉયની પાસેથીજ ફોટો મેળવવો. તે જાણતો હતો કે ટૉલ્સ્ટૉય યાસનાયામાં એક વાનપ્રસ્થ વૃત્તિથી રહેતા હોઇ કોઇને ચિત્ર કાઢવા દેતા નથી. આથી યાસનાયાથી ત્રણ માઇલ છેટે તેણે એક ઝુંપડું લીધું. એ ઝુંપડું યાસનાયાથી આવવા જવાના રસ્તાપર હતું. ટૉલ્સ્ટૉય એ રસ્તે ઘણી વખત ઘોડા પર બેસી ફરવા જતા તેથી તેણે ઝુંપડામાં ચુપચાપ રહી તેમનો ફોટો લેવાનો વિચાર કર્યો. કર્મધર્મસંયોગે તેની એ વાત ફરી ટૉલ્સ્ટૉયના કાને પહોંચી. આથી પછી તેમણેજ કૌતુક થવાથી એ ચિતારાને પોતાને ઘેર બોલાવ્યો. ક્રેમસ્કૉયનો પ્રયત્ન અને આગ્રહ જોઇ ટૉલ્સ્ટૉયે પોતાનું ચિત્ર આલેખવાની સંમતિ આપી; તેથી ઉપરથી ક્રેમસ્કૉય તેમના ચિત્રની બે પ્રત તૈયાર કરી શક્યો. તેમાંની એક મોસ્કોના ચિત્રસંગ્રહાલયમાં છે અને એક ટૉલ્સ્ટૉયના કુટુંબમાં યાસનાયા ગામમાં છે. આ પછી ક્રેમસ્કૉયને સંમતિ આપી હતી એટલે તે બીજા ચિત્રકારોને પણ ના કહી શક્યા નહિ અને આખા રૂશીયામાં તેમની છબીઓ પ્રસરી ગઇ.

તા. ૧૧ નવેમ્બરના રોજ ફેટને લખેલા પત્રમાં તે નીચે પ્રમાણે લખે છેઃ–

"હાલમાં અમે દુઃખી છીએ. સર્વથી નાનો બાળક પીટર છાતીના વિકારથી બે દિવસ માંદો રહી મૃત્યુ પામ્યો છે. ગયાં અગીઆર વર્ષમાં અમારા કુટુંબપર એ પહેલોજ મરણનો ઘા છે; એથી મારી પત્ની ઘણીજ દુઃખી થઇ છે. લોકો 'નાનું બાળક ગયું તેમાં શું થયું ?' એમ કહી મને તથા મારી પત્નીને શાન્ત કરવા ઇચ્છે છે, પણ એ વિચાર તેના અંતઃકરણને શાન્તિ આપી શકતો નથી. અંતઃકરણ વિવેકબુદ્ધિનો સ્વાર્થ સમજતું નહિ હોવાથી લાભહાનિ ઠરાવવાનું કાર્ય તેનાથી બનતું નથી. તેમાં પણ માતાનું હૃદય તો પ્રભુની દયાનું ઐહિક પ્રતિરૂપજ છે; એટલે તેને સ્વાર્થનો વિચાર કેવી રીતે સ્પર્શ કરી શકે! આથી લોકો વિચારની ગમે તેટલી વાતો કહે છે પણ તેનાં નેત્રમાંથી નીકળતું પાણી બંધ પડતું નથી."

યાસ્નાયા શાળાની અનુભવી શિક્ષણપદ્ધતિનો પ્રચાર કરવા માટે તેમણે થોડા વખત પર કેટલાક શિક્ષકોને પોતાને ઘેર બોલાવ્યા હતા; પણ તેથી કાર્ય સફળ થયું નહતું. ઇ. સ. ૧૮૭૪ માં તેમણે એ માટે પુનઃ પ્રયત્ન શરૂ કર્યો. વ્યાખ્યાનો આપવાનું તેમને પસંદ નહતું પણ તે વિચાર સુદ્ધાં ક્ષણવાર બાજુએ રાખી હેતુની સફળતા માટે મોસ્કોના સાહિત્યમંડળ સમક્ષ વ્યાખ્યાન પણ આપ્યું.

એ મંડળના ભવ્ય દિવાનખાનામાં જ્યારે તેમનું વ્યાખ્યાન થયું ત્યારે તે સર્વ જગ્યો શ્રોતાઓથી ચિક્કાર ભરાઇ ગઇ હતી. તે મંડળના અધ્યક્ષ શાડીઁકોરે ટૉલ્સ્ટૉયને વ્યાખ્યાન શરૂ કરવા વિનંતિ કરી, પણ પોતે એકલા લાંબુંલચ ભાષણ આપે તેના કરતાં પ્રશ્નરૂપે ચર્ચા થાય તો ઠીક એવી સૂચના ટૉલ્સ્ટૉયે કરી. એ વાદવિવાદ ઘણો વધી પડી ઉગ્રરૂ ત્યાં બાળક શિક્ષણવિષયક ઘણા ખરા પ્રશ્નોની ચર્ચા થઇ. એ ચર્ચામાં રૂશીયાના ઘણા વિદ્વાનો તથા શિક્ષકોએ ભાગ લીધો હતો. જે શિક્ષણ અને જે સંસ્કૃતિ સામાન્ય પ્રજાને અનુકૂળ બની પથ્ય થતી નથી, જેને માટે તેઓમાં આતુરતા નથી, એવી સંસ્કૃતિ અને શિક્ષણ બળાત્કારે આપવું તે અતિ હાનિકારક છે. હાલના નવીન શોધના શાસ્ત્રો કાલે અમ્મવહારૂ ઠરવાનો સંભવ છે, માટે એવી વાતોનો બોજો બાળકોના કોમળ મગજ પર નાખવો તે ઘાતક છે. ખરી રીતે ભાષા અને અંકગણિત સિવાય અન્ય કંઇ તેમને શીખવવાની જરૂર નથી, વગેરે પ્રકારના મત પ્રકટ કરી બાળકોને વાંચતાં કેવી રીતે શીખવવું તેનો પ્રત્યક્ષ પ્રયોગ કરવાનું સ્વીકારી ટૉલ્સ્ટૉયે મોસ્કોની એક મીલમાં તે પ્રયોગ કરી બતાવ્યો. સાહિત્યપરિષદના પ્રમુખ અને અન્ય અનેક સભાસદોની દૃષ્ટિએ એ પ્રયોગ એટલો ફતેહમંદ થયો કે, શાડીઁકોફની સૂચના પરથી પૂર્ણ રીતે એ પ્રયોગ અજમાવી જોવા માટે ત્યાં સાહિત્યમંડળે બે મહિના માટે બે શાળાઓ

ઈ. સ. [illegible] માં જુદી પદ્ધતિથી [illegible] શરૂ કર્યું અને [illegible] પદ્ધતિનો [illegible] અને [illegible] વિવરણની [illegible] ઇતિહાસની [illegible] નહિ અને ભિન્ન ભિન્ન [illegible] છે. [illegible] હતું. [illegible] પદ્ધતિ [illegible] ઇતિહાસની [illegible] [illegible] નિબંધ [illegible] માટે [illegible] પ્રમાણ ભાવે [illegible] ગુજરાતી [illegible] અને તેની પ્રતે

[illegible] ફાર્બસ [illegible] ગયું હતું. એ [illegible] ઈ. સ. ૧૮૪૮ માં નોંધો [illegible] નોંધોનો સંબંધ ઘણું [illegible] પોતાના [illegible] હતું. વિષય વિશે [illegible] કરવા માટે તેમણે નોંધ [illegible] પણ તેના [illegible] ફાર્બસ સાથે દલપતરામને પ્રથમથી સંબંધ [illegible] ૧૮૫૧ માં [illegible] પરંતુ તે [illegible] ઈ. સ. [illegible] 'ગુજરાતી [illegible] વિવરણ' એ મથાળા નીચે એક નિબંધ [illegible]

ઈ. સ. ૧૮૫૨ માં દલપતરામે પોતાના [illegible] ને [illegible] તેની [illegible] કરી નહતી; પરંતુ આ [illegible] અને [illegible] તેમાં એ [illegible] સાથે ઘણાં [illegible] નહિ; [illegible] પદ્ધતિમાં [illegible] પોતાના [illegible] તેમને [illegible] અને [illegible]

આ પછી ઈ. સ. ૧૮૭૫ ના [illegible] પછી પણ [illegible]

શિક્ષણની ચર્ચા જોરમાં ચાલી રહી હતી અને તેમાં ઘણા વિદ્વાનોએ પોતાના લેખોથી વધારો કર્યો હતો.

આ વખતે શાન્તિનિકેતનની શાળાના કેટલાક વિદ્યાર્થીઓનું પ્રાથમિક શિક્ષણ પૂરું થયું હતું અને તેમની આગળ અભ્યાસ કરવાની ઇચ્છા હતી. [illegible] કવિ [illegible] ટાગોરજીએ તેમને ખાનગી રીતે શીખવતા હતા અને તેમાં તે ફતેહમંદ નીવડ્યા હતા; તેથી પૂર્વે એક વખત વિશ્વવિદ્યાલય સ્થાપવાનો જે વિચાર થયો હતો તે પુનઃ ઉદ્ભવ્યો અને એજ વિદ્યાર્થીઓથી એ પ્રયોગ શરૂ કરવાનો [illegible] સમય શિક્ષણવિષયક ચર્ચાનો હતો એટલે તેમણે એ વિચારને મૂર્ત સ્વરૂપ આપવા પ્રયત્ન પણ કરી જોયો.

પ્રાથમિક શિક્ષણનો બંગાળમાં જોઈએ તેટલો પ્રચાર થયો નથી તેનું બીજું પણ એક કારણ તેમણે પોતાના લેખમાં જણાવ્યું હતું. તેમને લાગ્યું હતું કે, પ્રાથમિક શિક્ષણ આપનારા શિક્ષકોનો ભારે પગાર ગરીબ બેકારોને પરવડતો નથી; તેથી મધ્યમવર્ગના શિક્ષકોને બદલે બેકાર વર્ગમાંથીજ શિક્ષક ઉભા કરવામાં આવે તો શિક્ષણનું કામ વિશેષ સહેલું થાય. આ હેતુથી તેમણે [illegible] એક ટ્રેનિંગ કોલેજ શરૂ કરવાનું [illegible]

[illegible] પત્રમાં [illegible]

"[illegible]"

[illegible]

[illegible]

ટૉલ્સ્ટૉય જે શિક્ષણવિષયક પ્રયત્ન કરતા હતા તેમાં તેમનો કોઈ પણ પ્રકારે સ્વાર્થ નહતો. ગરીબ ખેડુતવર્ગનું પોતાનાથી બને તેટલું હિત કરવું એટલીજ માત્ર તેમની પ્રબળ ઇચ્છા હતી; પણ રશીઅન સરકારે એવી કોઈ પણ હીલચાલ નહિ થવા દેવાની પ્રતિજ્ઞા કરી હતી, તેથી અધિકારીઓ ટૉલ્સ્ટૉયના પ્રત્યેક કાર્યમાં વિઘ્ન નાખવાનો ઉદ્યોગ કર્યા કરતા. ટૉલ્સ્ટૉયે સૈનિકો માટે એક પત્ર શરૂ કર્યું તો અધિકારીઓએ તે પણ તરતજ બંધ કર્યું; ટૉલ્સ્ટૉય કોઈ શાળા ઉઘાડતા તો તરતજ અધિકારીઓ પોતાની દરમીઆનગીરીથી તેને છિન્નભિન્ન કરવા મંડી જતા. વળી તેવા આત્યાચારરહિત સંશયપરથી તેમના ઘરની તથા શાળાની ઝડતી પણ તેમણે લીધી. તેમના શાળાપત્રને પણ હરકત કરવામાં તેમણે ઓછું કર્યું નહિ. આવી સ્થિતિમાં ટૉલ્સ્ટૉયનું ચિત્ત સરકાર વિરુદ્ધ ખળભળી ઉઠ્યું હોય તો તેમાં આશ્ચર્ય જેવું શું છે? ટૉલ્સ્ટૉયની બુદ્ધિ એવો નિશ્ચય કરવા લાગી કે, સરકાર એટલે સામાન્ય જનસમૂહને અજ્ઞાનરૂપમાં નાખનારી સંસ્થા. રશીઅન સરકાર આવી રીતે વિગ્રહનું બીજારોપણ કરી રહેલી હતી તેને ફળ આવવાનો આરંભ આજ અરસામાં થયો. ધીમે ધીમે રશીઅન યુવક-યુવતીઓનાં મન પણ બદલવાનો સંભવ જણાવા લાગ્યો. રશીઆની દુર્દશાનું કારણ એકંદર સમાજ-વ્યવસ્થામાંજ છે, એવી સર્વ યુવકવર્ગની માન્યતા દૃઢ થઈ; અને તેઓએ નિશ્ચય કરવા માંડ્યો કે, રશીઅન સમાજની સર્વ વ્યવસ્થાનું ધોરણજ ફેરવી નાખવું. એ કાર્ય માટે અનેક સુશિક્ષિત યુવકો આગેવાન થયા અને મજૂરવર્ગ તથા ખેડુતો તેમની સંખ્યામાં વધારો કરવા લાગ્યા.

જન્મ મરણની ભરતી ઓટ થતી એ સૃષ્ટિનો અખંડ નિયમ છે. ટૉલ્સ્ટૉયનું કુટુંબ એ નિયમને અપવાદ રૂપ કંઈ નહતું. થોડાજ મહિનાપર ટૉલ્સ્ટૉયનું એક માવડું બાળક મૃત્યુ પામ્યું હતું અને હમણાં બીજો એક ઘા પડ્યો. તા. ૨૦ જુનના દિવસે ટટીઆના કાકી મરણ પામી અને ત્યાર પછી થોડાજ વખતમાં ટૉલ્સ્ટૉયની એક સગી કાકી તેની પાછળ પાછળ ગઈ. ટટીઆનાપર ટૉલ્સ્ટૉયનો પ્રેમ અને પૂજ્યભાવ ઠેઠ સુધી જેવો ને તેવો રહ્યો હતો. જ્યારે પણ તેનું સ્મરણ તેમને થતું ત્યારે તરતજ તેમનો કંઠ ભરાઈ આવતો. એક વખતે તેના સંબંધી કંઈ વાતો નીકળી ત્યારે ટૉલ્સ્ટૉયે કહ્યું:—

“જ્યારે અંતિમ દુઃખથી તેની શક્તિ ઓછી થતી ચાલી ત્યારે તે જાણી ગઈ કે મૃત્યુ હવે સમીપ આવ્યું છે. એક દિવસે મને પાસે બોલાવી તેણે કહ્યું: ‘બેટા, આ ઓરડો સારો અને મોટો છે અને તમોને ભવિષ્યમાં કામ લાગશે. જો હું આ ઓરડામાં મરણ પામીશ તો તમને આ દેખાવે મારું સ્મરણ થયા સિવાય નહિ રહે અને તમે દુઃખી થશો; માટે મને બીજી એકાદ ઓરડીમાં લઈ

જા.' આ હકીકત પરથી તમને સમજાશે કે તેને અમારી કેટલી ફીકર હતી. હું જ્યારથી સમજણો થયો ત્યારથી તેને એવીજ જોતો આવ્યો છું. લોકોને કેવી રીતે ઉપયોગી થઇ શકાય એ સિવાય અન્ય કોઇ પણ વિચાર તેના મનમાં ઉત્પન્ન થતો નહતો. તેનું સર્વ જીવન પરહિતના ચિંતનમાંજ ગયું."

"તે તદ્દન શાંત વૃત્તિથી મરણશરણ થઇ હતી. તેની ઇચ્છા પ્રમાણે અમે તેને એક બાજુની ઓરડીમાં લઇ ગયા હતા. મરણ વખતે તે બેશુદ્ધ થતી જતી હતી. તે અન્ય કોઇને ઓળખી શકતી નહતી પરંતુ મને તો છેવટ સુધી ઓળખતી હતી. મને જોતાંની સાથે તેના મુખપર તેજ આવતું અને તે પોતાના હોઠ હલાવતી. તે 'નિકોલસ' શબ્દ ઉચ્ચારવા પ્રયત્ન કરતી હતી. આ પ્રમાણે અંતકાળ સુધી તેનો મારાપરનો પ્રેમ કદિ પણ ઘટયો ન હતો અને તેમાં કદિ અંતરાય પણ પડયો ન હતો."

ટાશીયાનાની સ્મશાનયાત્રા નીકળી ત્યારે યાસનાયાના સાડે ઘરનાં માણસો સ્મશાન જવા નીકળ્યાં હતાં, અને તેના આત્માને શાંતિ પ્રાપ્ત થાય તે માટે ખ્રિસ્તીધર્મે કહેલાં સૂત્રો બોલતાં હતાં. આ ઉપરથી સામાન્ય લોકો પણ તેના પર કેટલો પ્રેમ રાખતા હતા તે જણાઇ આવે છે. ટાશીયાનાએ આખી જીંદગીમાં કોઇને એક કડવો શબ્દ કહીને પણ દુઃખી કર્યું નથી. તેની ઓળખાણમાં આવેલો પ્રત્યેક માણસ તેનાપર પ્રેમ કરે એ સ્વાભાવિકજ હતું.

તા. ૨૪ જુનના રોજ ફેટને લખેલા પત્રમાં ટૉલ્સ્ટૉય જણાવે છેઃ–

"ટાશીયાના ફોઇનો અન્ત્યવિધિ કર્યાને બે દિવસ થયા છે. તેના મરણ પહેલાં ઘણા દિવસોથી મને જણાવા લાગ્યું હતું કે હવે તે થોડાજ વખતમાં અમને ત્યજી જશે. આથી દુઃખની મને અગાઉથી સૂચના થઇ હતી; તથાપિ જ્યારે તે અમોને ખરેખર છોડી ગઇ ત્યારે મારા દુઃખની તીવ્રતામાં રતિભાર પણ ઘટાડો થયાનું જણાયું નહિ. બાકીનાં સર્વ ખુશીમાં છે. હમણાં હવામાન પણ સારૂં હોવાથી હું આળસુ બનતો જાઉં છું."

આ વર્ષે ટૉલ્સ્ટૉયની બાળપોથીની બીજી આવૃત્તિ નીકળી હતી; તેમાં તેમણે ઘણો ફેરફાર કર્યો હતો. પ્રથમ બાળકને અક્ષરઓળખ થયા પછી તેને વાંચનમાં રસ પડે તે માટે તેમણે તદ્દન સહેલાં, નાનાં અને રમુજી વાક્યો આરંભમાં મૂક્યાં હતાં. આપણે જાણીએ છીએ કે, ટૉલ્સ્ટૉયના કોઈ પણ પ્રયત્નને સરકારનો ટેકો મળતો ન હતો; છતાં શિક્ષણ ખાતાના પ્રધાને આ પુસ્તક પસંદ કરી તે સર્વત્ર ચાલુ કરવાની ભલામણ કરી હતી; એ ઉપરથીજ આ વાંચનમાળાનું મહત્ત્વ જણાઈ આવે છે.

આ વર્ષના ઉનાળામાં ટૉલ્સ્ટૉયનું સર્વ કુટુંબ સમારાના પોતાના વતન

ઉપર કહેલા ગયું હતું. પૂર્વની શિક્ષામાં [illegible] એક [illegible] હતી [illegible] પણ [illegible] હતા.

[illegible] ન હતી [illegible] પણ [illegible] [illegible] [illegible] જે હિંદુ [illegible] [illegible] અને [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] અને [illegible] [illegible] જે પણ [illegible] [illegible] નહિ. [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] નહિ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] પરીક્ષા [illegible] [illegible] [illegible] પણ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] હતા.

[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] હતું. [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] અને [illegible] [illegible] હતું. [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] અને [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] હતા.

[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] છે. [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] છે. [illegible] એ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] અને [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] હતા.

એક [illegible] એક [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] અને [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] હતા [illegible] [illegible] હતી અને [illegible] [illegible]

હતો તેથી અંધકારમાં બીહામણાતાએ વધારો કર્યો હતો. ટૉલ્સ્ટૉય અને બર્સ મોડી રાતે ઘેર આવવા નીકળ્યા પણ તે અંધકારમાં રસ્તો ભૂલ્યા. અંધકાર એટલો હતો કે તેમના ઘોડાનાં ડોકાં સુદ્ધાં તે જોઇ શકતા નહતા. તે અનુમાને ચાલ્યા જતા હતા. બર્સ એક ખેડુતના વૃદ્ધ ઘોડાપર બેઠો હતો. જતાં જતાં તે ઘોડો ડાબા હાથ તરફ વળવા લાગ્યો પણ બર્સને લાગ્યું કે રસ્તો જમણા હાથ તરફ હોવો જોઇએ. તેણે ઘોડાને તે તરફ વાળવા ઘણો પ્રયત્ન કર્યો પણ ઘોડાએ પોતાની હઠ છોડી નહિ. આ ખેંચતાણ જોઈ ટૉલ્સ્ટૉયે કહ્યું કે, ખરો રસ્તો આપણે જાણતા નથી માટે લગામ ઢીલી મૂક અને ઘોડાને ફાવે તેમ જવા દે. તે ઘોડો બેડાએલા ખેતરના એક પગરસ્તે પડ્યો અને કેટલીકવારે પરિચિત મોટે રસ્તે આવી પહોંચ્યો. ઘોડાની બુદ્ધિથી ટૉલ્સ્ટૉયને આનંદ થયો.

પેટ્રોસ્કીમાં દર વર્ષે એક મોટો મેળો ભરાતો હતો અને ટૉલ્સ્ટૉયનો ત્યાં જવાનો નિયમ હતો. ત્યાં એક જૂનો મઠ હતો. ટૉલ્સ્ટૉયનો મુકામ પણ એજ મઠમાં થતો હતો. આ મઠમાં એક વૈરાગી રહેતો હતો. એ વૈરાગી પૂર્ણ ત્યાગી હતો અને તે મઠના ચોકમાં જમીન નીચે તૈયાર કરેલા એક ભોંયરામાં તદ્દન એકાંતમાં દિવસ કાઢતો હતો. તે કદિ કદિ બહાર આવતો ત્યારે તેણે પોતે ચાલીસ વર્ષ પર વાવેલું એક વૃક્ષ લોકોને બતાવતો હતો. એજ ઝાડ નીચે યાત્રાળુઓને મળી કેટલીક વાર સુધી તેમની સાથે વાર્તાલાપ કરતો હતો. ટૉલ્સ્ટૉયે એ વૈરાગીની મુલાકાત લીધી અને તેણે પણ તેમનું સારૂં સ્વાગત કરી પોતાનું નિવાસસ્થાન બતાવ્યું. પોતાને સુવા માટે એક ખડુલી તૈયાર કરી રાખી હતી અને તેના પર જ તે નિદ્રા લેતો હતો. પેટ્રોસ્કી આવનારા ભાવિક યાત્રાળુ તેમજ મેળા વખતે આવતા ખેડુત અને અન્ય માણસ તેને અતિ પૂજ્ય માનતા હતા. તેના સંબંધમાં ટૉલ્સ્ટૉય કહેતા કે સર્વસંગપરિત્યાગનું ઉત્તમ દૃષ્ટાંત જેણે પ્રત્યક્ષ કરી બતાવ્યું છે; વ્યવહારના કષ્ટથી મુક્ત કેવી રીતે રહેવું એ જે પોતાના જીવનથી શીખવી રહ્યો છે, તેના તરફ પૂર્ણ આદરવૃત્તિ રાખવી એજ યોગ્ય છે. સંસારીઓને ત્યાગનો પાઠ શીખવનાર પ્રત્યક્ષ ગુરૂની આવશ્યકતા છે.
તા. ૨૬ ઓગસ્ટના રોજ ટૉલ્સ્ટૉય યાસનાયા પાછા આવ્યા અને તેજ દિવસે તેમણે ફેટને નીચેનો પત્ર લખ્યો:—

"અમે સુખરૂપ ઘેર આવી પહોંચ્યા છીએ. પાક વગેરે સામાન્ય રીતે ઠીક છે; પણ મજૂરીના દર એટલા બધા ભયંકર થઇ પડ્યા છે કે, છેવટે જમાખર્ચનાં સરવાળા મેળવતાં કંઇનું કંઇ થઈ જાય છે!"

"નવીન સમાજ તરફ કેમ ખેંચી જવું તે હું સમજી શકતો નથી. ઇંગ્લીશી પાર્લમેંટનાં ભાષણો અતિ મહત્ત્વનાં હોય છે એવું માનનારાને તે સમજાતી

કેટલીક બેઠકોમાં હાજર રહી મેં ભાષણો સાંભળ્યાં હતાં, પણ મને તો તે ભાષણો તદન નીરસ અને શુષ્ક લાગ્યાં હતાં; ત્યારે સમારાના ખેડુતોની વાતો સાંભળવામાં હું કલાકના કલાક પસાર કરી શકતો હતો. આજુબાજુ દુર્ગંધ પ્રસરેલી હોય તેના પર માખીઓ બણબણતી રહી હોય છે, તેવી જગ્યાએ આપણો પોતાની જંગલી ભાષામાં વિચાર પ્રકટ કરતા અને તે વિચાર હું આદરપૂર્વક સાંભળતો. પાર્લામેન્ટની શબ્દજાળ કરતાં આ ગરીબ લોકોના વિચાર અને સંકેતો ગણા મહત્ત્વના લાગે છે. સાધો માણસો જે પરિસ્થિતિમાં રહે છે અને કેવળ જીવન માટે તરફડીયાં મારે છે, તે પરિસ્થિતિમાં જઈને રહ્યા સિવાય, અને એ વાત પ્રત્યક્ષ આંખથી જોયા સિવાય ખેડુતોનાં તરફડીયાંનું મહત્ત્વ શું છે તે કદિ પણ સમજાશે નહિ."

આ પછી ટૉલ્સ્ટૉયના કુટુંબમાં સખ્ત ઉટાંટીયા ખાંસીનો વ્યાધિ લાગુ પડ્યો હતો; ખુદ સોફિયા તેમાં એટલી પટકાઇ પડી કે, તેને અકાળે પ્રસૂતિ થઇ અને જન્મ પામેલી પુત્રી બે કલાકમાંજ મરણ પામી. આ વખતે ટૉલ્સ્ટૉયનો મોટો પુત્ર સર્જેસ બાર વર્ષનો થયો હતો. બાળકોના શિક્ષણ માટે એક અમીરજ અને એક સ્વીસ શિક્ષ-ત્રીની ગોઠવણ દરેકને માટે કરી હતી. એ ઉપરાંત એક સ્ત્રીજ, એક દૈશ અને એક જર્મન શિક્ષકને પણ વચ્ચે વચ્ચે રાખ્યા હતા. તેઓ ભિન્ન ભિન્ન ભાષા બોલતાં શીખવાડતા હતા. સર્જેસને ગાયનનો શોખ વધારે હતો તથા તેનો અવાજ પણ સારો હતો; તેથી દૂરથી એક ગવૈયાને પણ બોલાવી રાખવામાં આવ્યો હતો. ટૉલ્સ્ટૉય બાળકોને ચિત્રકળાનો શોખ થાય તે માટે પુષ્કળ પ્રયત્ન કરતા હતા. એ કળામાં તેમની મોટી પુત્રી તાતીયાનાએ સારું જ્ઞાન મેળવ્યું હતું. તેમની પ્રબળ ઇચ્છા એવી હતી કે બાળકોને ચિત્ર આલેખતાં આવડે, પણ પોતાના તત્ત્વને અનુસરી તે શીખવા તેમણે કદિ કોઇ પર જુલમ કર્યો નથી. આપણે જાણીએ છીએ કે રુશીયાની પ્રાથમિક શિક્ષણપદ્ધતિ તેમને બીલકુલ પસંદ નહતી; પણ પોતાનાં બાળકો માટે વિશ્વવિદ્યાલયનાં દ્વાર બંધ ન થાય તે માટે તેમણે અભ્યાસક્રમનું ધોરણ સરકારી પદ્ધતિ પ્રમાણેજ રાખ્યું હતું.

બાળકો અને કુટુંબીઓ સાથે ટૉલ્સ્ટૉયનું સામાન્યતઃ વર્તન કેવું હતું તેનું વર્ણન ભર્સે નીચે પ્રમાણે કર્યું છે:—

"વસંતઋતુમાં અમારો સમય કેવા આનંદમાં જતો તેનું વર્ણન કરવું એ મારી શક્તિની બહારની વાત છે. અમારી એ આનંદી મનોરંજનના કેન્દ્રમાં ટૉલ્સ્ટૉયજ હતા. કોઇ પણ વિષય પર તે બોલતા તો તેમાં કંઇને કંઇ નવીનતા જરૂર મળી આવતી. શિક્ષણ, રાજકીય અથવા એવી બીજા શુદ્ધ લૌકિક વિષયથી તે શુદ્ધ ધાર્મિક સ્વરૂપના તથા તાત્ત્વિક વિષય સુધીના તેમના કોઇ પણ પ્રકારના

અભિપ્રાયમાં નવીનપણું જણાઈ આવતું. અમો બાળકો સાથે તે રમતા અથવા અમે ફરવા જતા ત્યારે તે એટલી મઝાની વાતો કહેતા કે, અમારો વખત કેમ નીકળી જતો તેજ અમે જાણી શકતા નહિ."

"રમતાં રમતાં કેટલીક વખત તે એવી નકલો કરતા કે હસી હસીને અમારૂં પેટ દુઃખી જતું. અમે ફરવા જતા ત્યારે કોઈ કોઈ જગ્યાએ ઘાસની કાપણીનું કામ અમારી નજરે પડતું; એવા વખતે એકાદ ખેડુત થાકેલો જણાતો તો તરતજ તે તેની પાસેથી દાતરડું લઇ જાતે ઘાસ કાપવા બેસી જતા; અને જ્યારે ત્યાંથી ઉઠતા ત્યારે એક કસ્લો લઇ તેનો ફુલની માફક વાસ લેતા. તાજા કપાએલા ઘાસનો વાસ તેમને અતિ પ્રિય હતો."

ટૉલ્સ્ટૉયના સ્વભાવમાં કપટને લેશ માત્ર સ્થાન નહતું, તેથી તેમની કોઇ પણ વૃત્તિ કદિ પણ ગુપ્ત ન રહેતાં તરતજ બહાર આવતી. પ્રસગે તેમને ક્રોધ થતો, પણ તેની શાંતિ તરતજ તેટલી જ ગતિથી થઇ જતી. કેટલીક વખત તે કોઇ ગામ જવા સ્ટેશન પર આવતા તો આવતાં આવતાંજ ગાડી ઉપડી ગએલી જણાતી. આવા વખતે તેમનું મુખ એવું ચમત્કારિક બની જતું કે: આજુબાજુના માણસોને એમજ લાગે કે તેમના પર કંઇ મહાન સંકટ તૂટી પડયું હોવું જોઇએ; તથાપિ એ ભાવ ક્ષણ વાર રહેતો તેટલામાં ગાડી ચૂકયામાંજ તેમને ગમ્મત થતી; અને તે એટલી છૂટથી હસી પડતા કે ચોતરફનાં માણસો પણ તેમની સાથે હસી પડતા. એક વખતે તેમણે એક ગૃહસ્થને મળવા જવાનું કબૂલ કર્યું હતું. મળવા માટેનો સમય થઈ જતાં સુધી તે વાત તેમને યાદ આવી નહિ; પણ સ્મરણ થતાં જ તે હાથમાંનું કાર્ય જેવું ને તેવું પડતું મૂકી ગભરાઇ ઉઠયા અને કપડાં શોધવા લાગ્યા. આ પ્રકાર જોઇ તેમની પત્નીએ પુછ્યું કે 'શું છે?' જવાબમાં ખડખડાટ હસી પડી 'એક ગૃહસ્થને મળવા જવાનું ભૂલી ગયો' એમ કહી નાના બાળકની માફક પત્ની આગળ હાથ જોડી કહ્યું: "હવે એવું કરીશ નહિ." તેમની હસવાની પદ્ધતિ એવી વિલક્ષણ હતી કે તેમને હસતા જોઇ બીજાને હસવું આવ્યા સિવાય રહેજ નહિ. હસતાં હસતાં તેમનુ આખુ શરીર હાલી ઉઠતું. તેવીજ રીતે કોઇના પર ગુસ્સો ચડતો ત્યારે તે તેના પ્રત્યે એવા પ્રકારની ભાષા વાપરતા કે, સાંભળનારને ખોટું ન લાગતાં અથવા ગુસ્સો ન ચડતાં તેના ચિત્ત પર એવી જ અસર થાય કે તેણે પોતાનું વર્તન સુધારવુ જોઇએ. તેમને વાંચનકળા પણ અત્યુત્તમ રીતે સાધ્ય થએલી હતી. કઠિનમાં કઠિન વિષય પણ તે પોતાના વાંચનથી શ્રોતાઓને સરળ કરી આપતા હતા. ડૉકતરો વિષે તેમના અંતઃકરણમાં તિરસ્કાર વસતો હતો. યુદ્ધ અને શાંતિ અને એના કેરેનીનામાં તેમણે પોતાનો એ મત અનેકવાર સ્પષ્ટ કરી બતાવ્યો છે. તેમનો એવો હતો કે, વૈદ્યકનો વિષય

ખાસ ધર્મગુરુઓના હાથમાં ન રહેતાં એ વિચારોનો પ્રચાર સામાન્ય સમાજમાં વિશેષ થવો જોઈએ અને બાઈબલ પણ તેમના હાથમાં જવી જોઈએ. આ સંબંધમાં તેમણે રૂસોના વિચારોનો જ અનુવાદ કર્યો હતો અને તેથી સામાન્ય પ્રજાનું ઉપકારક નહિ તેમને કંઈ માન હતું; તથાપિ ટૂંકમાં રોમના કુંવારી ૬૨ વર્ષ પહોંચી ત્યારે તે ઈશ્વરની સહાય લેવાને તાન ના પાડતા એમ કંઈ નહતું. આજ વર્ષના અંતે ટૉલ્સ્ટૉયની તેમની સગી ફોઈ એટલી વર્ષની વયે મરણ પામી હતી. તે પતિ સાથે અણબનાવ થવાથી જુદી રહેતી હતી. તેની રીત અતિ ધાર્મિક હતી તેના પરિણામે ઈ. સ. ૧૮૬૯ માં પતિનું મૃત્યુ થવા પછી તે કે.સિની મની ઑપ્ટીનના મઠમાં રહેવા ગઈ હતી. તેની પછી તે ટ્શાના મઠમાં રહી હતી અને ફરિ ફરિ ત્યાંથી ઘણા કેટલોક સમય રહેતી હતી. તે અંતસમયે ધર્મપરાયણ હતી. તેનો સ્વભાવ સુશીલ હોય જુની પદ્ધતિના આચાર વિચાર અતિ દયાળી પાળતી હતી. દર વર્ષે એક ઉપાધ્યાયને બોલાવી તે તેની પાસે ધર્મવિધિ કરાવતી. એ ઉપાધ્યાય ઘરમાં આવતાં જ ટૉલ્સ્ટૉય બહાર જતા રહેતા અને તે જતા સુધી સમે ત્યાં વખત વીતાવતા હતા.

આ અરસામાં ટૉલ્સ્ટૉયના ચિત્તમાં એકંદરે તત્ત્વવિચાર સંબંધી ઘણો ઉગ્રતાભાર થઈ રહેલો જણાય છે. એ સંબંધમાં તેમની સેવામાં રહેતા નોકરે નીચે પ્રમાણે હકીકત જણાવી છે:—

" ઈ. સ. ૧૮૭૪ માં ચૌમીટી ફ્યોડોરોવીચ નામનો એક ગૃહસ્થ ટૉલ્સ્ટૉયનાં બાળકોને અભ્યાસ શીખવવા માટે આવતો હતો. ટૉલ્સ્ટૉય તેની સાથે કદિ વિશેષ ફરતી વાતો કરતા નહતા. એક દિવસે એ ગૃહસ્થ અમારે ઘેર આવ્યો હતો તે વખતે તોફાન થઈ જવાનો વરસાદ વરસવાથી તેને અમારે ત્યાં જ રાત રહેવાની ફરજ પડી, તેથી ફકરે તેની સાથે વાર્તાલાપની શરૂઆત કરી; પણ તેમની વાતોનો સવાર થતાં સુધી અંત આવ્યો નહિ. આખી રાત બન્નેએ વાતોમાં જ ગાળી.

" તે દિવસથી લીયોની રીતમાં વિલક્ષણ ફેરફાર થયો. તેમનામાં ગાંભીર્ય વધવા લાગ્યું અને ત્યાર પછી તે રોજ ચૌમીટી સાથે વાતો કરવા લાગ્યા. એક ઉપવાસના દિવસે સવારમાં રહેલા હશે તેમણે મને કહ્યું: 'મેં પ્રાર્થના કરી છે, તું સમજ. ધર્મશાળાને કહે કે હસીશ નહિ. હું જ આજે ગોતાખોર ઉપર નાખી હસવા ગઈ! (નોકરનું નામ) મેં તને કઈ વાંક્યું કે કંઈ દોષ તો તે માટે ક્ષમા કરજે,' એટલું કહી તે દેવળ તરફ ચાલ્યા ગયા."

" તે દિવસથી આશરે બે વર્ષ સુધી તે પ્રત્યેક રવિવારે પ્રાર્થના માટે જતા હતા. ટૉલ્સ્ટૉયની રીતમાં એકાએક આવું પરિવર્તન થયેલું જોઈ આખા ગામને નવાઈ જેવું લાગ્યું."

"એક દિવસે સવારે હું મારા પુત્રને પ્રાર્થનાનું એક સ્તોત્ર શીખવતો હતો, એટલામાં કાઉંટેસાહેબે બારણામાં આવી મને પૂછ્યું: 'શું ચાલે છે?' મેં ઉત્તર આપ્યો, 'છોકરાને સ્તોત્ર શીખવું છું.' ત્યારે કાઉંટે કહ્યું: 'ઠીક ઠીક! જે માણસ પરમેશ્વરની પ્રાર્થના કરતો નથી તે માણસજ નથી!'"

એ પછી તા. ૧ માર્ચ ૧૮૭૬ ના રોજ ફેટને લખેલા પત્રમાં ટૉલસ્ટૉય લખે છે:—

"હમણાં અમારી સ્થિતિ ઠીક નથી. કાઉંટેસની માંદગી અદ્યાપિ દૂર થઈ નથી. તેને ખાંસી આવે છે અને કદિ કદિ તાવ આવે છે તથા માથું પણ દુઃખે છે; તથી દિનપ્રતિદિન તે સુકાતી જાય છે. આ કારણથી આખું ઘર ઉદાસ બની ગયા જેવું થયું છે. મારા મનને પણ શાંતિ નથી. હવે મને આ નવલકથાનો કંટાળો આવવા લાગ્યો છે. તેને ગમે તેમ કરી એક વખત પુરી કરી નાખવી જોઈએ. તમને મળવાની ઘણી ઇચ્છા છે. તમે આ તરફ આવવા નથી તેથી તે જેમને તેમ દાબી દેવી પડી છે. મને કદિ કદિ એવી પણ ઇચ્છા થાય છે કે, તમારું એકાદ યંત્ર બગડે અથવા તમારો એકાદ દાંત ખરી પડે. કારણ કે તેમ થાય તો તમને મૉસ્કો જવાની જરૂર પડે અને પછી રસ્તામાં સ્ટેશને હું તમોને પકડું."

ટૉલ્સ્ટૉયે ઉપરનો પત્ર લખ્યો ત્યાર પછી બીજા મહિનામાંજ ફેટ માંદો પડ્યો અને તેને એ માંદગીમાંથી બચવાની આશા રહી નહિ તેથી તેણે પત્ર લખી ટૉલ્સ્ટૉયને જણાવ્યું કે 'છેવટનું મુખ જોવા આવો.' પણ એ માંદગીમાંથી ફેટ [illegible] ને સારો થયો. એપ્રીલની ૨૮ મી તારીખે ટૉલ્સ્ટૉયે તેને નીચેનો પત્ર લખ્યો છે:—

"છેવટની મુલાકાત માટે તમે મને બોલાવ્યો તે માટે તમારો આભારી છું; અને મારો અંત સમયે જો મારી સ્થિતિ [illegible] રહેશે તો હું પણ તેમજ કરીશ. તે પ્રમાણે તમારી અને મારી [illegible] ની પણ મુલાકાતની મને [illegible] જીવનની મર્યાદાની પેલી તરફ દૃષ્ટિ પહોંચાડી છે તેઓની [illegible] અનુભવ હોય છે. તમારા જેવા જે [illegible] અને [illegible] અને નિરાંતને [illegible] [illegible] એક વસ્તુની [illegible] [illegible] કરે છે [illegible] અને [illegible] નિરાંતની [illegible] કરે છે. [illegible] નેત્રની દૃષ્ટિ [illegible] અને તીવ્ર [illegible] છે. [illegible] પ્રભુ [illegible] [illegible] [illegible] પણ [illegible] નહિ [illegible] [illegible]

[illegible] કે તેમની અને આપણી દૃષ્ટિ એક બીજાથી તદ્દન ભિન્ન હોય છે. આપણને જે દેખાય છે તે તેમને દેખાતું નથી. અમે [illegible] છીએ. તેથી અનુકૂળ [illegible] અને હું [illegible] તેમજ હમેશ તેવા વિચાર કર્યા કરું છું. તેને [illegible] મનની તૈયારી કરું છું."

[illegible] ના કોલ કરીને ટૅગોરે [illegible]—

"દાક્તર વખતને [illegible] કર્યો છે અને [illegible] પણ અનિશ્ચિત [illegible] છે. આ [illegible] [illegible] સ્થિર થાય [illegible] કર્યું નથી. તેથી ઈશ્વરનામ [illegible] સ્થાન [illegible] છે."

આ વખતે ટૅગોરની અતીવ [illegible] [illegible] નહિ એવી હતી અને [illegible] [illegible] આવતાં હતા. [illegible] અને [illegible] [illegible] [illegible] ટૅગોરને ત્યાં જવું પડતું. તેથી [illegible] રેલ્વેનાનું [illegible] પણ [illegible] વખતે [illegible] પણ હતું; તથાપિ [illegible] પૂર્ણ [illegible] [illegible] પૂરી [illegible] [illegible] નરમ થયેલી હતી. કેટલીક બાબતોને એ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ભાષણમાં તે [illegible] હતી, ત્યાં [illegible] તેના [illegible] [illegible] થઈ હતી કે તે [illegible] [illegible] [illegible].

ટૅગોરને [illegible] [illegible] એ વાત [illegible] [illegible] [illegible] નહિ હોય, [illegible] અને [illegible] [illegible] કારણે તેમને એ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] નથી; તથાપિ [illegible] તો કહેવું પડશે કે તેને દૃષ્ટિ [illegible] [illegible] તો [illegible]. અને તે દૃષ્ટિ દૃષ્ટિ તે પર [illegible] [illegible] પણ હતા. [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] કરતા હતા. [illegible] પર તેમને [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] તેમની બુદ્ધિ જેમ જેમ અંતર્મુખ થતી ગઈ હતી તેમ તેમ તેમનો [illegible] પણ વધતો ગયો હતો. [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] વિદ્યાલય સ્થાપવામાં [illegible] [illegible] હતો. એ [illegible] આ વખતે [illegible] ઉન્નત સ્થિતિમાં આવેલી હતી. આ સમયે [illegible] નામનો એક [illegible] [illegible] ગૃહસ્થ તે શાળામાં મુખ્ય અધ્યાપકના સ્થાને કામ કરતો હતો; અને ઇ. સ. ૧૯૦૬ ના [illegible] ટૅગોરની એ ગૃહસ્થ સાથે મુલાકાત થઈ હતી.

[illegible] ટૅગોરને સહવાસગામિની એક મુખ્ય ગૃહસ્થ હતો. [illegible] [illegible] [illegible] પરીક્ષા ટૅગોર જેવી અન્ય કોઈની નથી, એવો તેનો મત [illegible] ટૅગોરના પરિચયથી તેને આનંદ થયો હોય તેમાં કંઈ નવાઈ જેવું નથી. ટૅગોર [illegible] ગયા ત્યારે તેમના માટે કેટલાક [illegible] [illegible] [illegible]

મનુષ્ય સાંઠા મુશ્કિલિઓને દષ્ટિ સમક્ષ રાખી તેમને વશ કરવાનો
પ્રયત્ન ન કરતાં જે સાહિત્યાચાર્ય લાખો સામાન્ય મનુષ્યની ભાવના
જાગ્રત કરે છે, તેજ મોટો પ્રચારક છે અને તેનીજ કળા સાહિત્યકળાના
નામને પાત્ર છે એવો મારો સ્પષ્ટ અભિપ્રાય છે. એજ કારણથી કેટલાક પણ
કેટલાં સારાં પણ ભાવવ્યંજક કવિત અને ગીતોને હું જે મહત્ત્વ આપું
છું, તે ગ્રેસ્ક્પીઅરનાં નાટકો અથવા ગીટેનનાં કાવ્યોને આપતો નથી.
એ વિચારસરણી મારા મનમાં જન્મ પામી છે ત્યારથી ગીટેન વિષે રહેલી પૂજ્ય
બુદ્ધિ સ્વાભાવિક રીતે અન્ત પામી છે."

ટૉલ્સ્ટૉયનો અભિપ્રાય એવો હતો કે, કોઈપણ કળાનું હાર્દ જાણવાની
શક્તિ પ્રત્યેક મનુષ્યમાં ગુપ્ત રીતે રહેલી હોય છે. એટલું પણ જણાયું છે કે, અભણ, ગરીબ અને અજ્ઞાન ભાગોમાં જેઓએ ભણવાનું
જાણ્યું છે કે, અભણ, ગરીબ અને અજ્ઞાન ભાગોમાં પણ એ શક્તિ
છે. કેટલાંક ભાગોમાં તે સાહિત્યકળા પણ જણાઈ આવી હતી: માટે ખરી રીતે
લાખો માણસોના સમૂહના અંતરભાગમાં નિદ્રાધીન પડેલી શક્તિ
જે સાહિત્યથી જાગ્રત થાય તેજ સાહિત્ય કળાની દષ્ટિએ શ્રેષ્ઠ છે. આરંભ
સામાન્ય સમાજના મુખે હમેશ ગવાતાં પદ અથવા વાર્તાઓ પસંદ
કરવા જેવાં છે. તેઓ પ્રત્યક્ષ વર્તમાનપત્ર હમેશ વાંચતા. એટલુંજ નહિ
પણ પોતે પત્ર નહિ વાંચવામાં મશગુરી માનતા. રાજકીય ચળવળમાં પણ તે
મન રાખતા નહતા અને રાજ્ય રાખવામાં રસ ન હતો; રાજકીય વિષય નહિ પણ તેમનું
નહતું: તથાપિ આ વખતે જનેતા એક બનાવથી રાજકીય વિષય નહિ તેમનું
ચિત્ત ખેંચાયું.

ઓગણીસમી સદીના છેલ્લા અગત્યનો અંત આવ્યો નહોતો તેટલામાં એ સ. ૧૯૦૦ના
મે મહિનામાં ભારતવર્ષમાં ભાગો કાઢી નીકળ્યો. રૂશિઆ આ વખતે બીલકુલ શાંત
ન રાખતાં, ભાગાભાગ વિગેરે અત્યાચાર કરી આ ભાગો કબજે કરી લીધો. આ વખતે
સુમારે ૬૫ ગામમાં ભસ્મીભૂત થયાં અને હજારો માણસોની કતલ થઈ. આગળ જતાં
જુલાઈ મહિનાના આરંભમાં ચીનાઓ અને મોટુંલોકોએ રૂશી વિરુદ્ધ યુદ્ધ ઉઠાવ્યું.
રૂશિઆ આ યુદ્ધમાં પણ સારો જય મેળવ્યો; અને જે ક્રૂરતા વચમાં ન પડ્યું
હોત, તો એ બન્ને રાજ્યોની રૂશિઆ ભાગવી કરી નાંખી હોત: પણ રૂશીને
એટલા ખાતર સહી જવા દેવા, એ રૂશીઆને ઈષ્ટ ન હોવાથી રૂશીઆએ તા. ૩૧
ઓક્ટોબરને રોજ રૂશીને આપવાનો પત્રિકા મોકલ્યો અને રૂશીએ સ્વીકાર્યું
કહેવું સ્વીકાર્યું. તા. ૧૦ નવેમ્બરે મોસ્કોમાં જાહેરાત કરી ત્યારે સાથે જ શ્રી
જણાવ્યું હતું કે, હવે સાથે આપણે સર્વત્ર શાંત રહેશે ત્યારે જાગૃત થઈ
નહિ થાય તો અન્ય રૂશીઆ રાજ્યનું કંઈ પણ નહિ ટકતાં આપણે તેમ

માર્ગનું અવલંબન કરીશું. આથી આ વખતે તુર્કસ્થાન અને રૂશીઆમાં જે ઝેર પડ્યું, તે દિનપ્રતિદિન વધતુ ગયું અને છેવટે ઈ. સ. ૧૮૭૭ ના એપ્રીલમાં ઉભયમાં યુદ્ધ શરૂ થયું.

આ યુદ્ધ શરૂ થતાં પૂર્વે ટૉલ્સ્ટૉયનો મુકામ મોસ્કોમાં હતો. ત્યાંથી ફેટને લખેલા પત્રમાં તે જણાવે છેઃ—

"યુદ્ધની હકીકત સમજી લેવા માટે હું મોસ્કો આવ્યો છું. હાલમાં બનતા બનાવોથી મારૂં ચિત્ત અતિશય ગભરાઇ ગયું છે. જેઓ યુદ્ધ કઇ પરિસ્થિતિમાં ઉત્પન્ન થયું છે ને બરાબર રીતે સમજી શકે છે, તેમની વાત જુદી છે; પણ મારા જેવાની વૃત્તિ તો તદ્દન ગભરાઇ જાય છે. એકાદ સરદારની મિથ્યાભિમાની સ્ત્રી અથવા ઝારનો એકાદ પ્રિય નોકર પણ ભવિષ્યના ઇતિહાસની રચના કેવી રીતે કરી નાખે છે, તે જોઉં છું ત્યારે આ પ્રચંડ ઉથલપાથલના કાર્યકારણની મિમાંસા મારાથી થઇ શકતી નથી. એવી સ્થિતિમાં મારૂં ચિત્ત તદ્દન અવ્યવસ્થિત બની જાય છે."

કેટકૉફ નામનો એક રૂશીયન નેતા ઘણો પ્રસિદ્ધિમાં આવ્યો હતો. રૂશીઆમાં સુધારા સ્થાપન કરાવવા માટે જે પક્ષ ઉત્પન્ન થયો હતો, તે પક્ષમાં કેટકૉફ ઘણો આગળ પડતો હતો. ટૉલ્સ્ટૉયને કેટકૉફની માફક લાગતું હતું કે, રૂશીઆમાં અનેક પ્રકારના સુધારા થવા જોઇએ. આથી ઉભયમાં કેટલોક વખત સુધી સ્નેહ રહ્યો હતો; પણ આ યુદ્ધના કારણે તેમના સ્નેહમાં વિઘ્ન ઉભું થયું. કેટકૉફનો એવો મત હતો કે સ્લાવ લોકોની ગરદન પર તુર્કોનું જુસરૂં પડેલું છે તે ફેંકી દઇ સ્લાવને મુક્ત કરવા જોઇએ; આથી લશ્કરમાં જોડાવાને જે સ્વયંસેવકો આગળ આવતા તેમની તે અત્યંત સ્તુતિ કરતો; પરંતુ એવા પ્રકારનાં યુદ્ધ ઉપસ્થિત કરવામાં મુત્સદ્દી મંડળનો દાવ શો હોય છે, તે વખતે તેમના ચિત્તની ભાવના કેવા સ્વરૂપની હોય છે અને પ્રત્યક્ષ રણભૂમિ પર યુદ્ધ કેવાં થાય છે, તેનો ટૉલ્સ્ટૉયને પ્રત્યક્ષ અનુભવ હતો; તેથી તેમને, વર્તમાનપત્રોદ્વારા દેશમાં દેશાભિમાનનાં ઉછળતાં મોજાં, અને સ્વયંસેવક તરીકે સૈન્ય સાથે જનારા લોકો ખરેખર સ્વાર્થત્યાગી [redacted] કે કેમ તે વિષે ભારે શંકા રહેતી. વર્તમાનપત્રોના દેશાભિમાન વિષે તે વાત કરતા બોલ્યા હતા કે; "ખરૂં છે, એમના દેશાભિમાનનું કારણ મારા લક્ષમાં આવ્યું છે. યુદ્ધ ઉપસ્થિત થાય છે કે વર્તમાનપત્રોનાં ખીસાં તર બને છે, માટે યુદ્ધ આવશ્યક છે, તેના પરથી સ્લાવ પ્રજાના ભવિષ્યનો નિર્ણય થવાનો છે,' એમ તેઓ ન કહે ત્યારે [redacted] કહે?" આથી સ્વાભાવિક રીતે મતભેદના કારણે કેટકૉફ અને ટૉલ્સ્ટૉય જુદા થઇ ગયા અને પરિણામે રૂશીયન મેસેંજરનું તંત્રીપદ કેટકૉફ પાસે હોવાથી તેમાં છપાતી ઍના કેરેનીના નવલકથા પુરી થવા આવી

[illegible]

ફેંકી આવ્યો હોત."

જુલાઈ મહિનાના અંતમાં ટૉલ્સ્ટૉય સ્ટ્રૅખૉફને સાથે લઈ કાલાગા પ્રાંતના ઑપ્ટીન ગામના મઠમાં ગયા હતા. ત્યાંનો ફાધર અમરોજ નામનો એક સંન્યાસી-પાદરી સર્વ સંસારી મનુષ્યોમાં વિશેષ પ્રસિદ્ધિમાં આવ્યો હતો. તેની સાથે તેમને મુલાકાત થઈ પુષ્કળ વખત સુધી સંવાદ ચાલ્યો હતો. એ મઠમાંના બીજા સંન્યાસીઓ પૈકી એક યુવાન સંન્યાસીએ પૂર્વે ઘોડેસ્વાર સૈન્યમાં અધિકારીપદ ભોગવી પછી એકાએક પરિત્યાગ કર્યો હતો. ફાધર સર્જેસ નામની એક નવલકથા કે જે ટૉલ્સ્ટૉયના મરણ પછી પ્રસિદ્ધ થઈ છે, તેમાં એ મઠમાં જણાએલી અનેક બાબતોનો ટૉલ્સ્ટૉયે ઉપયોગ કર્યો છે. તેમના જુના મિત્ર પ્રિન્સ ઓબોલેન્સ્કીની મુલાકાત પણ તેમને અહીં થઈ હતી.

ટૉલ્સ્ટૉયને ત્યાં અનેક પરોણામાં કેટલાક ધર્મઘેલા અને અર્ધઘેલા માણસો પણ આવતા હતા. એક વખત તેમને એવા પરોણાઓમાંથી વાર્તાઓ કહેનાર એક મહેમાન મળ્યો હતો. તેની પાસે દંતકથાઓનો જથ્થો પુષ્કળ હતો, અને તેની વાત કહેવાની શૈલી એવી ઉત્તમ હતી કે સામાન્ય સમાજની મુખભાષા તે સહજ સહેલાઈથી બોલી શકતો. એ માણસને ઘણા દિવસ સુધી રાખી ટૉલ્સ્ટૉયે તેના મુખની કથાઓ લખી લઈ તેમાંની કેટલીક પાછળથી પ્રસિદ્ધ પણ કરી હતી.

ઈ. સ. ૧૮૭૮ માં તુલા અને યાસનાયા વચ્ચે આવેલા એક સાકરના કારખાનામાં તુર્ક કેદીઓને નાખવામાં આવ્યા હતા. ટૉલ્સ્ટૉયે તેમની મુલાકાત લઈ તેમની સાથે ધર્મવિષયક વાતો કરી હતી અને તેમાં તેમને જણાયું કે, પ્રત્યેક સૈનિકની થેલીમાં કુરાનની એક પ્રત હતી. આથી તેમને ઘણુંજ આશ્ચર્ય થયું હતું. આ કાળે તેમના ચિત્તમાં ધર્મ વિષે તુમુલ યુદ્ધ ચાલી રહ્યું હતું અને એ સ્થિતિની તેમના શરીરપર પણ અસર થઈ હતી. અમુક લખાણની તૈયારી કરવા માટે કેટલીક માહિતી મેળવવા સારૂ તેમણે પીટર્સબર્ગ જઈ કેટલાક માણસોની મુલાકાત લીધી અને પીટરપાલો નામના કીલ્લાના અધિકારીને પણ મળ્યા. રાજકીય કેદીઓને એ કીલ્લામાં રાખવામાં આવતા હતા. જે અંધારી કોટડીઓમાં તેમને નાખવામાં આવ્યા હતા તે જોવાની તેમણે ઇચ્છા દર્શાવી; પણ કીલ્લેદારે જણાવ્યું કે 'કીલ્લાના બીજા સર્વ ભાગ તમે જુઓ પણ એ કોટડીમાં પ્રવેશ કરવાની તો ઇચ્છા પણ કરતા નહિ. કારણ કે ખુદ બાદશાહ, કીલ્લેદાર અને બાદશાહના પગરક્ષકોના મુખ્ય અધિકારી એ ત્રણ સિવાય એમાં ગએલો માણસ પુનઃ જગતની દૃષ્ટિએ પડતો નથી."

તા. ૧ એપ્રીલ ૧૮૭૮ ના ગેજ ફેટને લખેલા નીચેના પત્ર પરથી એ સમયે ટૉલ્સ્ટૉયના મનની સ્થિતિ કેવા પ્રકારની હતી તેનું ઘણું અનુમાન થઈ શકે તેમ છેઃ—

" તમારો હરિદાસ પર વખતો પત્ર વાંચી મને આનંદ થયો છે. તમે અંદીવર્ગ રહો છો કે ન રહો પણ તમારી કામવૃત્તિ તો જોઇને તેવીજ રહેશે. મારો પત્ર છે તે છુટી વાતોમાં છે. અગર છે તેવું આપણને બરાબર દેખાતું નથી. આપણને તે થોડું જણાય છે; પણ તેને અર્થે તે સાચા અને સીધું જણાય એવા અર્થનો કંઇ નિર્ણય થઇ શકે કે નહિ ! તેનો હું વિચાર કરું છું. જગતમાં જે કંઇ બને છે તે યોગ્ય છે એમ આપણે પ્રમાણ સિદ્ધ કરી શકીશું તો પછી કોઇ પણ ટેટલી અપેક્ષ કરશે તેણે પણ આપણને ક્રોધ થશે નહિ; કારણ કે તેની સંભાળ લેનાર જન તમે કયારી સિદ્ધ ન હતી એમ આપણે કહીશું. તમને અને મને એક પત્રમાં એવા કેરી નાખી તેવો એવો બનાવી બે સરખી અભિલાષા બનાવવામાં આવી હોત તો કેવી સરસ વાત ! પણ તમે લખ છો તેમ સ્થિતિમાં તમને જોઉં છું એટલે મને તમારામાં ઐહિક બાબતો વિશેષ દોરાતું જણાય છે. એ વિષય તમારી પ્રવૃત્તિ કુદરત લઇ લે તો તમારી કેવી સ્થિતિ થાય ! અને બધ રહે છે કે અતિ બળવત્તર થાય, તમારામાં એ પ્રકારનો અતિરેક છે ત્યારે મારામાં તેથી વિરુદ્ધ પ્રકારનો અતિરેક થયો છે. સર્વ ઐહિક વિષયો પ્રત્યે હું ઉદાસીન બની ગયો છું. એ અનંત ઉદાસીનપણાને કારણે મને જીવવું પણ સારું લાગતું નથી અને મારી એ ઉદાસીનતાની અસર આખા પર પડી ને પણ નિભાવવું કઠણ થાય છે. અત્યારથી જન્મમાં અને જન્મથી પુનઃ અવતારમાં એમ મારું મન મંથન કરે છે. હું શાંતિ ભરી જીવન ગાળું એમ માનો નહિ; પણ એટલું તો મને લાગે છે કે આવા જીવને સ્વસ્થપણું નથી. હું આથી પણ વિશેષ જણાવીશ, તેથી પણ મને આશા છે કે આવા પર તમારો પ્રેમ અખંડ રહેશે."

ઇ. સ. ૧૮૭૪ થી ૧૮૭૮ સુધીનો કાળ વિવેકાનંદનો ધ્યાન અને ધીર ભાવી અન્તિમ ઉદાસીનતાનો ગયો છે. તેમના ચિત્તમાં અનેક પ્રશ્ન ઉત્પન્ન થતા હતા. તેના ઉત્તર મેળવવાને તે નાસ્તિકો પાસે જતા હતા અને તે નહિ મળતા તો તે અતિશય ઉદાસ બની જતા. એ રીતે તેમના પર વારંવાર ઉદાસી ના પ્રસંગ આવ્યા. ઇ. સ. ૧૮૭૭ થી તેમની એ આન્તરિક સ્થિતિ એટલી સ્પષ્ટ થઇ હતી કે, આજુબાજુના મનુષ્યોના ધ્યાનમાં એ વાત આવતી. તેમને પણ તેથી ચિંતા થવા લાગી હતી ને તે હરિશ્ચંદ્રને પ્રાર્થના કરી કેટલાં વર્ષ પણ કહેવા લાગતા એ ઉદ્ગાર કરતા. તેમની આનંદી વૃત્તિ મંદ થઇ ગઇ હતી અને સ્વભાવમાં ગંભીર સ્પષ્ટ થઇ ગઇ હતી. એ સર્વ સ્થિતિ એટલી સ્પષ્ટ બની ગઇ હતી કે કોઇપણ તે આવી સ્થિર રહેતી નહિ. આ વખતે તેમના ચિત્તમાં એવી ઇચ્છા

ઉત્પન્ન થઇ હતી કે, જગતમાં કોઇ પણ સાથે વેર હોવું ન જોઇએ અને તેના અર્થનો તેમણે તુરગેનેફને એક પત્ર પણ લખ્યો હતો. ટૉલ્સ્ટૉય અને તુરગેનેફનો પરસ્પર કેવો વિરોધી સંબંધ હતો તે વાચકના લક્ષમાં હશેજ. એ પત્રનો તુરગેનેફે નીચે પ્રમાણે ઉત્તર આપ્યો છેઃ—

પેરિસ તા. ૮, મે, ૧૮૭૮

" પ્રિય લીયો નીકોલેવીચ,

આજેજ તમારો પત્ર હાથમાં આવ્યો, તે વાંચીને મને અત્યાનંદ થયો છે. આપણો પૂર્વનો સ્નેહ તાજો થાય એ ખરેખર મને પણ ઉત્તમ લાગે છે અને તે માટે હું એક પગે તૈયાર છું. મારા મનમાં તમારા વિષે કોઇપણ પ્રકારનો વૈરભાવ નથી, એ કલ્પના સર્વ રીતે યોગ્ય છે. તમારા વિષે મારા મનમાં એકાદ દુષ્ટ કલ્પના કોઇ વખત ઉત્પન્ન થઇ હશે, પણ તે નષ્ટ થયે ઘણો કાળ થયો છે. મારા મનમાં તમારા વિષે એટલીજ ભાવના રહેલી છે કે, ટૉલ્સ્ટૉય એક પ્રતિભાશાળી લેખક છે, જેની પ્રતિભાશક્તિ પ્રથમ મારી નજરે પડી અને જેની પ્રત્યેક નવી કૃતિ તરફ હું કૌતુક તથા આશાની દૃષ્ટિએ જોઇ રહું છું તેવા તે એક ગૃહસ્થ છે. તમારા અને મારા વચ્ચેની ગેરસમજ દૂર થઇ તે માટે મને ઘણા હૃદયથી આનંદ થયો છે. આવતા ઉનાળામાં તમારા તરફ આવવાનો વિચાર છે અને તેમ બનશે તો તમારા પ્રત્યક્ષ દર્શન થશેજ. મારી એટલીજ ઇચ્છા છે કે તેમ બને. ત્યાં સુધી પ્રભુ તમને સર્વ સુખી રાખે."

આ. [illegible] પણ ટૉલ્સ્ટૉય દર વર્ષના નિયમ પ્રમાણે કેટલાક દિવસ [illegible] સમારા રહ્યા હતા. સમારાથી તે યાસનાયા આવ્યા કે તરતજ તેમને તુરગેનેફ તુલા આવવાની ખબર મળી અને તે તુલા જઇ તુરગેનેફને સાથે લઇ આવ્યા. તુરગેનેફ યાસનાયામાં બે દિવસ રહ્યો હતો. આ [illegible] [illegible] થઇ તે માટે [illegible] આનંદ થયો. એ મુલાકાત સંબંધી [illegible] [illegible] લખ્યું છે:—

[illegible] બહારની [illegible] વાતો થઇ, [illegible] [illegible] અને કેટલાક [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] હતો, પીટર્ ધી ગ્રેટ સમયનો તુરગેનેફનો એક [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] તે સુખ એ [illegible] [illegible] [illegible] છે."

આ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ઉપર [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] છે કે, [illegible]

તેઓશ્રી અવાક્ થયા છે અને મેં તો તેમની સાથે અહીં કરી શક્ય નથી; તો હું પણ તેમાં શા માટે વધારે કહું છું !' પણ તેથી મર્મ મેળાપે હોય એમ જણાતું નથી.

આ પછી પ્રીન્સેસના આરંભમાં દરજ્જો પુનઃ આમનાયા આવ્યો હતો. તા. ૧ ઓગસ્ટના રોજ ડૉક્ટરે દિને લખેલા પત્રમાં નીચે પ્રમાણે ઉલ્લેખ છે:–

"દરજ્જો હમણાં સ્વામી થયો છે. તમારો પત્ર વાંચીને તેને પણ ઘણો આનંદ થયો હતો. તેના મન કે શરીરમાં કોઈ પણ મહત્ત્વનું પરિવર્તન થયું નથી. ને પહેલાં જેવો હતો તેવો જ આજે પણ છે. તેના અને મારા વિચારોમાં કેટલે દરજ્જે સમાનતા રહેલી તે અમે જાણીએ છીએ. તેના મને હવે શાંતિ રીતે સમજાય છે: કારણ કે આત્મામાં હવે અધિક ઉદ્યોગકરવાથી ઈશ્વરધ્યાનથવાનો સંભવ નથી."

"હું પણ હમણું એવી પ્રગત ઇચ્છા મારા મનમાં થવા લાગી છે, પણ એ ક્ષુધા ભારી છે કે એવી તેનો નિર્ણય થયો નહિ હોવાથી મન ઉદાસ બની રહ્યું છે."

એ સિવાય આરોગ્ય અર્થિઓમાં લખેલા પત્રમાં નીચે પ્રમાણે હકીકત છે:–

"તમને શું લખવું અને શરૂઆત કેવી રીતે કરવી તે પણ મને સમજાતું નથી અને લાગે છે કે, 'સર્વ ઠીક ચાલે છે.' એટલું લખું તો તેમાં સર્વ આવી જાય. હોય સ્પષ્ટ કરીએ એટલે દરેક આપણાની મિમાંસા કરવાનું બહુ પ્રયત્ન રહેતું નથી; તોપણ એ કહેવું હું હવે કહેવાનો છું. એ ક્રમે ધ્યાન સત્ય છે અને હાલમાં મારા મનની સ્થિતિ કેવી છે તેનું પણ તમને અનુમાન થઈ ગયો હશે. મારી હાલની સ્થિતિનું કારણ બહુ પ્રથમ મેં અધ્યાત્મ સ્થિતિમાં કરેલો છે. મારી હાલની સ્થિતિનું કારણ માત્ર ઉપાધિ નથી. કર્મની સર્વ આપત્તિઓ આનંદમાં છે અને મને ચિંતા થાય તેવું એક પણ કારણ દેખાતું જણાતું નથી; તોપણ મારા આંતરપ્રદેશોમાં સંશયનું શાસન જણાય થયું છે તેથી મારી આંતરદૃષ્ટિ અંધ બની છે. 'તને શું થાય છે' એમ મને કોઈ પૂછે તો તેને હું ઉત્તર પણ આપી શકું નહિ. હું નિયમે ખાઉં છું, પીઉં છું, ઊંઘું છું અને નિદ્રા પણ લઉં છું; કોઈ કંઈ પૂછે છે તો કંઈ પણ ઉત્તર આપું છું, પણ કંઈ થતું નથી. ઇન્દ્રિય વ્યાપારો મારા ઉપર પડ્યા છે, પણ એકેયને ઉત્તર લખવાનું મારાથી બનતું નથી."

આ પ્રથમ પ્રતિકૂળતાના ઉત્તરમાને કાંઈ નવીનજ માર્ગ મળે તેવો હતો. અત્યાર સુધી તેનો જીવનવિકાસ જે તત્ત્વપર થયો હતો, ભક્તિમાં એમાંનું કોઈ તત્ત્વ મુખ્ય હોતું એમણે અને હવું એણે વાંચ્યું તેનો નિર્ણય તેમની દૃષ્ટિ નહિ થવાથી બુદ્ધિને જે વીરતા અભ્યાસ કંઈ પ્રાપ્ત થાય છે, તેનો અનુ-

ભવ આ વખતે તેમને થતો હતો. આથીજ તેમનું ચિત્ત ઉદાસ રહેતું હતું. સંસારથી તે છુટવા ઇચ્છતા હતા; પણ પરમાર્થનો પ્રવાહ અદ્યાપિ પકવ થયો ન હતો તેથી તેમની સ્થિતિ ત્રિશંકુ જેવી થઇ હતી. સામાન્ય રૂશીયન માણસોમાં યુરોપના અન્ય દેશવાસીઓ કરતાં ધર્મબુદ્ધિ વિશેષ પ્રમાણમાં હોય છે. રૂશીયાના ધર્મપંથમાં તર્કનું પ્રાધાન્ય નહિ હોય, પણ જુના આચાર વિચારની પ્રબળતા અન્ય યુરોપ કરતાં વિશેષ છે. ટૉલ્સ્ટૉયના ઘરથી થોડેજ દૂર એક મોટો રાજમાર્ગ આવેલો છે; અને એ માર્ગપર પગે યાત્રા કરનારાઓની આવ જા હમેશ ચાલુ રહેતી હતી. કેવળ ધર્મ માટે જીવન અર્પણ કરી રહેલા ઘણા માણસો ટૉલ્સ્ટૉયને હમેશ મળતા. તેમાં કેટલાક દાંભિક, કેટલાક ભોળા તો કેટલાક ગાંડાઓ પણ મળતા; તથપિ તેમાં ખરા ત્યાગી હતાજ નહિ એમ કંઇ નહતું. અંતઃકરણપૂર્વક ઐહિક વિષયનો ત્યાગ કરી પોતાની સમજ પ્રમાણે કેવળ ઈશ્વરસેવામાં નિમગ્ન રહેનારા ખરા સંન્યાસી પણ ટૉલ્સ્ટૉયને ઘણા મળ્યા હતા. ટૉલ્સ્ટૉય પોતે સંસારી હતા અને સંસાર તરફનો મોહ તેમનાથી પૂર્ણ રીતે છુટયો નહતો; પણ ત્યાગનું બીજ તો તેમના હૃદયમાં હતુંજ. માત્ર તેને યોગ્ય પોષક તત્ત્વો મળવાનુંજ બાકી હતું. એ બીજ કંઇ મૂળથી સડેલું નહતું તેમજ તેમની હૃદયભૂમિ પણ સારી ફળદ્રુપ હતી, આથી એવા ખરા ત્યાગીના દર્શનથી ટૉલ્સ્ટૉયના ચિત્તમાં સહાનુકંપા ઉત્પન્ન થતી તેમને લાગતું કે એ ત્યાગીઓજ સાચા બંધુ છે. આવી રીતે તેમને નિવૃત્તિમાર્ગ એક તરફ ખેંચતો અને પ્રવૃત્તિ માર્ગ બીજી તરફ ખેંચતો હતો. રૂશીયાના સામાન્ય જનસમૂહની સ્થિતિ ખરાબ થતી ચાલતી હતી. તેમાં પરિવર્તન કરવાની હીલચાલ બળવાન બનવા પ્રવર્તતી હતી. એ સ્થિતિ ટૉલ્સ્ટૉયથી અજાણી નહતી. તેમને લાગતું હતું કે ચાલુ શાસનપદ્ધતિનું મૂળમાંથીજ પરિવર્તન થયા સિવાય સામાન્ય પ્રજા સુખી થશે નહિ. આથી લોકસ્થિતિ સુધારવા માટે જે જે હીલચાલ શરૂ થતી તે તરફ પણ તેમનું ચિત્ત આપોઆપ ખેંચાઇ જતું.

ઇ. સ. ૧૮૭૭ના માર્ચ મહિનામાં મોસ્કોના પચાસ માણસોને રાજદ્રોહના આરોપ માટે ન્યાયાસન સમક્ષ ઉભા કરવામાં આવ્યા હતા. આ પહેલાં એજ વર્ષ પર એવાજ પ્રકારનો બીજો એક ખટલો રૂશીયન સરકાર આગળ ગોઠવવામાં આવ્યો હતો; પણ મોસ્કોના ખટલામાં એક વિશેષ વાત લોકદૃષ્ટિએ મુખ્યત્વે આવી. કેટલાક શ્રીમંત અને સારાં કુટુંબોની યુવાન કન્યાઓ જુદાં જુદાં કારખાનાંમાં મજૂરી કરવા રહી હતી. એ તરૂણ બાળાઓ સામાન્ય મજૂરવર્ગની સ્થિતિ કેવી છે તેનો અનુભવ લેવા તથા મજૂરવર્ગમાં સામાજીક અને રાજકીય વિષયનું બીજ વાવવાના ઉદ્દેશથી કારખાનામાં દરરોજ સોળ કલાકની કષ્ટકારક મજૂરી

કરવા તૈયાર થઈ હતી. મેરીડોના ભરણામાં એ વાત ઉપાડી લઈને લોકોમાં જાહેરાત થઈ ગયો. આ પછી ઇ. સ. ૧૮૫૮માં એવા પ્રકારના સુધારા માટે ૧૯૩ માણસના સહીએ એક અરજી ઉભી કરી હતી.

આવા પ્રકારના ભરણાઓથી લોકોની ભારી ઘટી ગઇ છે, પ્રચલિત ન્યાય અને દયાપ્રવૃત્તિ સંપૂર્ણ રીતે ફેરવી નાખ્યા સિવાય પણ કદિ પણ સુખી થઇ શકે નહિ. ઇંડિયા અને અજ્ઞાનને વર્તમાન પ્રણાલિકા સંપૂર્ણ સ્વાભાવિક હોવા વિષે વીલ્બરફોર્સની તે પ્રબળ ભાવના છે પણ પૂરી હતી. તે અલ્પ સાંખ્ય સત્તાવાળી હતી. પોતાના પેટનું પાણી પણ ન હાલવા દેવા પૂર્ણ કરવા માટે કરોડો માણસો જેમના બોજ નીચે ચગદાઇ ગયા છે અને જેમનો એ વૈભવ વગેરેનું કારણ આપ ... છે. તેમનો એ અનુભવ અન્ય મુક્ત તેમને પણ હવે અને તેમને લાગ્યું કે હવે લાખો માણસોના અસ્પષ્ટિત રહેવાથી આપણે સુશિક્ષિત બની એશઆરામ ભોગવીએ છીએ, તેમના ઋણમાંથી મુક્ત થવા પ્રયત્ન કરવો એ આપણું આવશ્યક છે. તેમણે પોતાની શીખ ... ઉપાડી લીધો. દાદાભાઇ તથા પારસીઓનો ત્યાગ કરી અને ખુદ અમારા પ્રમાણે અને કષ્ટ સહન કરી આદરમાં રહેવા લાગ્યા. ફેરવી તે સ્થાપેલ કરવાના ઉદ્દેશથી એ માર્ગ ખોલાવ્યો હતો.

આવા પ્રકારની ... ઇંગ્લંડમાં ભરેલી હેતુ દેવા વખતે અના-રોગ્ય ... તેનાથી ... કરી સમજાવ્યો. ત્યાગ કરે એ કેવી રીતે ?

મેરેડીથ નામના એક પ્રસિદ્ધ લેખકે ઇ. સ. ૧૮૬૫ માં ‘ ... ’ એ નામના નીચે એક ઉત્તમ લેખમાળા પ્રસિદ્ધ કરી હતી. મેરેડીથે એ ભરણામાં ... ...ની મનોવૃત્તિ અનિશ્ચિત અવસ્થા ... થયું તે અને કેવી રીતે વધે છે તે કહીંથી આવે છે. એ લેખકે કહ્યું છે કે ... અનિષ્ટ પંથ શું છે તેનો નિશ્ચય ... નહિ. આવા પ્રકારની મનોવૃત્તિ અને તેનો ... અંતર છે તેનું ... ભાવનાનો મેરેડીથ કહે છે—

"આવા પ્રકારની સ્થિતિમાં પ્રકૃતિ જ્યારે ... આવે છે ત્યારે એ ... ... ઉપર શું થઈ શકે એ પ્રશ્ન સ્વાભાવિક રીતે ઉત્પન્ન થાય છે. એવી સ્થિતિમાં ... ... હોય તો તેનું પર્યવસાન ... ... પણ તે ... તેની ... હો, તે તેની ... કોઈ પણ ... માટે ... અને અનિષ્ટ પંથ ... એ ... ...

અમુક એકજ વિશિષ્ટ પ્રકારનો હોવો જોઇએ એમ કંઇ નથી. અનેક વિકટ ધ્યેયમાંનું એકાદ ધ્યેય નક્કી કરી તેની તેજસ્વી બુદ્ધિ તે સાધ્ય થતાં સુધી લેશ માત્ર અટકશે નહિ."

"એવા પ્રકારના માણસને કંઇ સૂચના કરવાની હોય તો એક બે વાતો કહી શકું તેમ છું. એક એ છે કે, તદ્દન સામાન્ય માણસોને ઉપયોગી થઇ પડે તેવું સાહિત્ય તેણે યોજવું. ટૉલ્સ્ટૉયમાં એ શક્તિ છે. બીજો માર્ગ એ છે કે, ઉચ્ચવર્ગના સુશિક્ષિત સમાજ માટે પુસ્તકો ઉત્પન્ન કરવાં હોય તો સામાન્ય જનસમાજને ઉપયોગી થવું એ ઉચ્ચ વર્ગનું કર્તવ્ય છે; એ વાત એ વર્ગના લક્ષમાં આણવી જોઇએ. ઉચ્ચવર્ગના શિક્ષણનો ભાર સામાન્ય જનસમાજ પર પડેલો હોય છે. તેમનાં એશઆરામનાં સાધનો સામાન્ય જનસમાજના કામના પરસેવાથી ઉત્પન્ન થએલાં હોય છે; માટે કેવળ ન્યાયની દૃષ્ટિએ વિચાર કરીએ તોપણ ઉચ્ચવર્ગના મસ્તકપર સામાન્ય જનોના ઉપકારનો બોજો વધારે હોય છે. છતાં પણ મોજમઝામાં લીન થઇ ગએલા ઉચ્ચવર્ગને એ ઋણની વિસ્મૃતિ થઇ ગએલી હોય છે; માટે એ વાતનું તેમને સ્મરણ કરાવી તેમની ન્યાયબુદ્ધિ જાગૃત કરવી જોઇએ. આ બેમાંથી કોઈ પણ એક માર્ગ ટૉલ્સ્ટૉયે સ્વીકારવો જોઇએ."

૧૯૩ માણસો પર ચાલેલા ખટલાની સર્વ વિગત ટૉલ્સ્ટૉયે વાંચી, ત્યારે તેમના મન પર તેની અસર થયા સિવાય રહી ન હતી. એ વાત તરફ તેમનું ચિત્ત ખેંચાવાનું બીજું પણ એક કારણ બન્યું હતું. ટૉલ્સ્ટૉયે પોતાનાં બાળકોને ગણિત શીખવવા માટે પિટર્સબર્ગ વિશ્વવિદ્યાલયના ઍલેકૂઝીક નામના એક પદવીધરને શિક્ષક તરીકે રાખ્યો હતો. ઇ. સ. ૧૮૭૦ ના અરસામાં સમષ્ટિવાદ—સોશીયાલીઝમનાં તત્ત્વોનો પ્રચાર કરવા માટે એક ગુપ્ત મંડળ સ્થપાયું હતું. ઍલેકૂઝીક એ મંડળનો સભાસદ હતો. એ મંડળના અસ્તિત્વની ખબર પોલીસને મળવાથી પોલીસે તેમના પ્રયત્ન તોડી પાડવા માટે કમર કસી. પોલીસનો હડો એ મંડળના મ[illegible] [illegible] [illegible]ના વિઘ્ન ઊભાં કરવા લાગ્યો. આથી કેટલાક સભાસદ [illegible]ડીયાની [illegible] ગયા અને ત્યાં એક મધ્યવર્તિ મંડળ સ્થાપી ત્યાંથી હીલચાલ ચાલુ રાખી, પણ પછી એ મંડળમાં અંદર અંદર ફાટફૂટ થવાથી તેમનો પ્રયત્ન ધૂળ મળ્યો. આ કારણથી ઍલેકૂઝીક રૂશીઆમાં પાછો આવ્યો અને બીજા કેટલાક ઇંગ્લાંડ વગેરે દેશોમાં ચાલ્યા ગયા. આથી પોતાના મતનું પ્રતિપાદન કરવા માટે ગમે તેવું કષ્ટ સહન કરવાનું ધૈર્ય ઍલેકૂઝીકમાં છે એમ ટૉલ્સ્ટૉયને જણાયું અને તેના વિષે તેમના મનમાં માન પણ ઉત્પન્ન થયું. આ વખતે સમષ્ટિવાદની હીલચાલ પુનઃ જોર પર આવવાની તૈયારીમાં હતી. ટૉલ્સ્ટૉયે પણ ઍલેકૂઝીક દ્વારા એ હીલચાલ-

સ્વીકારેલો! પરિચય કરી લીધો હતો. વિચારનું સંક્રમણ જીવનમાં [illegible] થાય છે, તેની પ્રતીતિ સ્ત્રીઓની આ દીક્ષાગ્રહણથી મારી રીતે [illegible] “ઉદ્ધારક કથની” એ પોતાના [illegible] મધ્યસ્થ હતા અને તેના [illegible] મને તો. એમ. મારે પોતાનાં પુસ્તકો લખવાં હતાં એ ગ્રંથની [illegible] [illegible] વિદ્યાર્થી વાચનો [illegible] હતાં [illegible] એક પુસ્તકમાં એ વિષય [illegible] લખવાં શોધતી હતી છે:—

“મેં મહિનો અને એટલી [illegible]

પણ મારું મન મારી એટલી દેશમાં લાગી હતી કે હું વર્ષમાં એમનો [illegible] સુન્દર વાંચું એમ અને થયું. જેમ જેમ એ પુસ્તકો અધિકાધિક વિષય [illegible] તેમ તેમ મારે નવું [illegible] એ પુસ્તકોના વાંચનથી મારી વિચારણા [illegible] અનુભવ અને પ્રતિબિંબ થયું. મારી દૃષ્ટિ વધી અને અજ્ઞાન રહેલા પ્રશ્નોને મેં એકત્ર કર્યો અને નવીન વિચારોનું બીજારોપણ કરવાની શરૂઆત કરી. એનું એ વિચારનો વિકાસ [illegible] થયા કરે. તેની ભૂમિકા સ્ત્રીઓમાં પ્રથમથી તૈયાર કરેલી નહોતી તેથી એ વિચારોનો પ્રચાર એમણે તેઓએ પહેલો થયો નહિ અને એવો અનુભવ થયો કે દુનિયાના લેખકોમાં વિચારપ્રચારનું કાર્ય જે પદ્ધતિથી ચાલે છે તે પદ્ધતિ સ્ત્રીઓમાં ઉપયોગી થતી નથી પણ પંડિતો કહે તે જ એમાં ખરું આથી એ રસ્તો જ કરનાર સ્ત્રીઓ પોતે તેમના વિચારના અનુભવ કે અમુક કામ છે. પ્રાચીન રીતરિવાજ, પ્રાચીન ધર્મ, પ્રાચીન સમાજરચના તે અંગેની રચનાપદ્ધતિ તેમની પૂર્ણ શ્રદ્ધા હોય છે. તેઓ એમ માને છે કે રહી! પણ આપણે અર્વાચીન કાળ [illegible] કરી તોડ આપણું ભલું થશે! આથી તેમાં તેમની એ જૂની [illegible] નવું કરવાને વિચાર તેમને કેમ રુચે? વિચાર કરવો કરતાં [illegible] [illegible] અને કેવળ સ્વતંત્રતામાંથી ઉત્પત્તિ [illegible] અવલંબન કરી આત્મવિશ્વાસ ઉત્પન્ન કરી અને અત્યંત [illegible] કરનાર કોઈ કે એ વાત કેવળ [illegible] તેનો આધાર શું કે કેમ તે હિં અમને તેની કોઈ [illegible] છે. ધર્મ અધ્યયનની મેં શરૂઆત કહે જતો નહિ અને સ્ત્રીઓમાં રહીને એ [illegible] હતી પરંતુ અને ઉદ્યોગ દેખાતો અનુભવ કર્યો અને દેશભાવ કરી. [illegible] હતી [illegible] સંભવિત નહિ

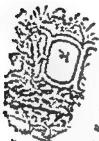
પ્રથમ સુધારાવાદીઓને સ્વાશ્રયી કેવી ગાયના માટે [illegible] ધર્મની કેટલું સ્વાધીન જરૂરીઆત તેમની દૃષ્ટિએ સ્વાતંત્ર્યથી મહત્ત્વની કરી સમાજવ્યવસ્થામાં વિલક્ષણ પરિવર્તન થયા સિવાય આપણા સ્ત્રીઓની સ્થિતિ સુધરશે નહિ, એ સિદ્ધાંતોનો સ્વીકાર પણ સ્વાતંત્ર્યવાદીઓ બતાવે છે. એ દૃષ્ટિએ તેના શોધવી [illegible]

ટૉલ્સ્ટૉયના વિચારો બરાબર મળતા આવતા હતા. ડૅામટી અથવા મીલની વિચાર પદ્ધતિ ટૉલ્સ્ટૉયને પસંદ ન હતી, પણ એજ ગ્રંથોથી પોષાએલા શૈકોરકીના વિચા તેમને મળતા આવતા હતા. ફેર માત્ર એટલોજ હતો કે, સમાજમાં એ પરિવર્તન કરવા માટે જરૂર પડે તો અત્યાચારનું પણ અવલંબન કરવું, એ શૈકોરકીના અનુયાયીઓના વિચાર તેમને બીલકુલ પસંદ નહતા. શૈકોરકીના અનુયાયી કહેતા કે અત્યાચાર અમે રાજીખુશીથી કરતા નથી પણ અમને તેમ કરવાની ફરજ પડે છે. ટૉલ્સ્ટૉયનો મત એવો હતો કે, એવા વામમાર્ગનું અવલંબન કોઈ પણ સ્થિતિમાં સારૂં નીવડતું નથી અર્થાત્ ઉભયના વિચારનો ભેદ વિચારમૂલક ન હોઇ આચારમૂલક હતો. જો કે આવી ભિન્નતા હતી પણ શૈકોરકીના અનુયાયીઓ પ્રત્યે તેમને ઘણુંજ માન હતું. તે જાણતા હતા કે એ અનુયાયીઓનાં મનમાં પરહિત સિવાય અન્ય કોઇ પણ સ્વાર્થબુદ્ધિ નથી. એવા પ્રકારની હીલચાલમાં જોડાવું તે આત્મલાભપર પાણી ફેરવા જીવનનો એશઆરામ ધૂળમાં મેળવી દેવા તત્પર થવા જેવું છે, એમ તેઓ સારી રીતે સમજતા હતા; છતાં તેઓએ એ કાર્ય માટે જીવન અર્પણ કર્યું હતું. પીટર્સબર્ગના ગવર્નર જનરલની પુત્રી સોફી પેરોસ્કી ૧૯૩ માણસના ખટલામાં સપડાઈ છેવટે ફાંસીએ ચઢી હતી. ડીમીટ્રીયસ નામના એક જમીનદારે પોતાની ૭ લાખની મિલ્કત એ કાર્યને અર્પણ કરી દીધી હતી અને છેવટે તે પોતે પણ ઓાડસામાં ફાંસીએ ચઢયો હતો. મજૂરો અને ખેડુતોને દાનદાન આપતાં પ્રિન્સ પીટર ક્રોપોટકીને પોતાનું સર્વસ્વ ગુમાવ્યું હતું અને છેવટે એ કાર્યમાં તેને સ્વદેશનો પણ ત્યાગ કરવો પડયો હતો. આવી રીતે દેશયજ્ઞમાં સ્વાર્થની આહૂતિ આપનારાઓ માટે પ્રત્યેકના હૃદયમાં પૂજ્યબુદ્ધિ ઉત્પન્ન થયા સિવાય કેમ રહે ? અર્થાત્ ટૉલ્સ્ટૉય તીવ્ર આચારભેદના કારણે એ ચળવળમાં પ્રત્યક્ષ રીતે જોડાયા નહતા પણ તેના તરફ તેમની સહાનુભૂતિ તો હતીજ.

આ વખતે રૂશીયાની રાજકીય પરિસ્થિતિ એકંદરે અતિ નાજુક સ્થિતિએ પહોંચી હતી. પરદુઃખે દુઃખી થતા કોઇ પણ મનુષ્યને તે સ્વસ્થ બેસી રહેવા દે તેવી નહતી. આ વાત એકલા રૂશીયાનેજ લાગુ પડે છે એમ નથી. પરદુઃખે દુઃખી થવાના સ્વભાવવાળાં સહૃદયી માણસો કોઇ પણ કાળે અને કોઈ પણ દેશમાં જન્મ પામ્યાં હોય છે, તોપણ પરદુઃખનિવારણાર્થે તે પ્રયત્ન કર્યા સિવાય રહી શકતાં નથી. તે વખતની રૂશીયાની સ્થિતિ ટૉલ્સ્ટૉયનું હૃદય કોરી રહી હતી એવા પ્રસંગે ટૉલ્સ્ટૉયને શાંતિ મળી શકે તેમ નહતું: તથાપિ તનું છેવટ પરિણામ કેવું આવશે તે તેમના પોતાના લક્ષમાં પણ આવ્યું નહતું.

प्रकरण ११ मुं–आत्मनिवेदन.

ત્યાર સુધીમાં ટૉલ્સ્ટૉયનું જીવન કેવું બનતું ગયું હતું તેનું વર્ણન અત્યાર સુધીમાં થઈ ગયું છે; તથાપિ કહેવું જોઈએ કે એ વર્ણન તેમના બાહ્યવ્યવહારનું છે. તેમના મનનો વિકાસ કેમ થતો ગયો તે તો હજી હવે આપણે જોવાનું છે; અને એ વાત તેમણે પોતે આલેખેલા ચિત્ર-પરથી જેવી લક્ષમાં આવશે તેવી અન્યના શબ્દચિત્રથી આવશે નહિ, તેથી એ ચિત્ર બને ત્યાં સુધી તેમનાજ શબ્દોથી આ પ્રકરણમાં આપવાનું ધાર્યું છે.

બાલ્યાવસ્થા પૂર્ણ થઈ જાય છે અને તારુણ્યનો આરંભ ઉંબરાઆગળ ડોકીયાં કરે છે, તેવા સંધ્યાસમયે પુખ્ત મનુષ્યોની સ્થિતિ અતિ નાજુક બની જાય છે. જીવનના અમર્યાદિત પ્રદેશપર તેમની દૃષ્ટિ પરિભ્રમણ કરે છે ત્યારે અનેક પ્રશ્નો તેમની દૃષ્ટિએ પડે છે; પણ તેમાંના ઘણા પ્રશ્નો સ્વીકાર કરવા જેટલી તેમની બુદ્ધિએ કરેલો હોતો નથી. તેમાં પણ જેમની બુદ્ધિશક્તિ તીવ્ર હોય છે, તેમને તો એ સંધ્યાસમય અધિકાધિક વિકટ થઈ પડે છે. આ વખતે તેમની નજર સમક્ષ ઐહિક અને પારમાર્થિક એ બન્ને માર્ગની પ્રતિમાઓ ઉભી રહે છે, અને તેમાંથી ત્યાગ કઈ અને ગ્રહણ કઈ એ બાબતનો ગંભીર વિચાર કરવા માંડે છે. પરિણામે તીવ્રબુદ્ધિવાળાની ઐહિક વસ્તુની આસક્તિ ઉઠી જઈ પરમાર્થ તરફ તેનું ચિત્ત ખેંચાતું જાય છે. ટૉલ્સ્ટૉયને પણ તેમજ બન્યું હતું.

ટૉલ્સ્ટૉયની ધર્મવૃત્તિ ઘણી મોડી જાગૃત થઈ હતી. કુમારાવસ્થાનો સમય પૂર્ણ થઈ યુવાવસ્થા આવતાં સુધી એ પ્રવૃત્તિનો ઉદય તેમનામાં બરાબર ન હતો; તેમ પ્રમાણે તેમનામાં એ જાગૃતિ ધીમે ધીમે અને ક્રમાનુસાર થતી ગઈ હતી. કેટલાકમાં ધર્મજાગૃતિ અંતઃકરણની લાગણીથી થએલી હોય છે. કેટલાક મરણનાં દુઃખ જોઈ અથવા બીજાને દુઃખનો અનુભવ થતાં અંતઃકરણ મૃદુ થવાથી

ઈશ્વર પ્રતિ વલણ હોય છે. એવા આત્મજ્ઞાનીના ચિત્તમાં અમુક એમ કેમ ! એવા પ્રશ્નો વિશેષ થતા નથી. તેમની પ્રકૃતિ બુદ્ધિપ્રધાન ન હોઈને ભાવનાપ્રધાન હોય છે. ટૉલ્સ્ટૉયની વાત એથી જુદી હતી. તેમની પ્રકૃતિ બુદ્ધિપ્રધાન હતી તેથી એમ મનાયું તો વિઘ્ન પણ તેમનામાં જણાતું નથી. તેમનું અંતઃકરણ ભાવનાશૂન્ય ન હતું અથવા પરદુઃખથી તે દ્રવતું ન હતું એમ પણ નથી; પરંતુ તેમની બુદ્ધિ ભાવનામય અંતઃકરણ કરતાં વિશેષ તીવ્ર હોવાથી તે આગળ આવી અને ભાવના પાછળ રહી. ઈ. સ. ૧૮૭૯માં તેમણે પોતાનું મનોમંથન ચરિત લખી રાખ્યું છે, તે પરથી તેમની ધર્મબુદ્ધિનો વિકાસ કેવી રીતે ધીરે ધીરે થતો ગયો તેનો સારો નિર્ણય થઈ શકે છે. એ પ્રબંધમાં તે કહે છેઃ—

" આ વાતને આશરે પાંચ વર્ષ થઈ ગયાં છે. તે વખતે મારી બુદ્ધિ સમસ્થિતિ ખોઈ બેઠી હતી. કદિ કદિ મારું મન વિલક્ષણ વમળમાં પડી જતું હતું. મને લાગતું કે જાણે મારું જીવન ચાલતું અટકી ગયું છે. કદિ કદિ મારું જીવન કેવા પ્રકારનું હોવું જોઈએ અને મારે કેવી રીતે વર્તવું તે હું પોતેજ સમજી શકતો નહતો. એવા સમયે ઉદાસીનતાની પૂર્ણ છાપ મારા પર પડતી અને મને લાગતું કે, મારું સર્વ જીવન વ્યર્થ ગયું. તથાપિ એ ક્ષણ વહી ગયા પછી પછી મારો જીવનક્રમ આગળ ચાલવા લાગતો. પાછળથી તો એવી ક્ષણો વારંવાર આવવા લાગી અને તેનું સ્વરૂપ પણ એકજ પ્રકારનું હતું. કોઈ પણ કાર્ય હાથમાં લેતો કે, તે કેમ કરવું અને તેનો અંત કેવો આવશે, એવા પ્રશ્ન મનમાં ઉદ્ભવતા અને હું મોટા ગોટાળામાં પડતો. અને લીધેલું કાર્ય જેમનું તેમજ રહી જતું. આરંભમાં એવા પ્રકારના પ્રશ્નો મુદ્દાવિના હોઈ તેના ઉત્તર મળી શકે તેમ નથી એમ મારા મનને સમજાવી લેતો. એ પ્રશ્નોનો નિર્ણય પૂર્વકાલીન લોકોએ પ્રથમથી કરી રાખ્યો છે, પણ તે જોવાને અવકાશ નહિ હોવાથી હું તે જોતો નથી, એમ મારા મનને સમજાવતો હતો પણ તેટલાથીએ સંતોષ થતો નહિ. એ પ્રશ્નો વારંવાર ઉત્પન્ન થવા લાગ્યા અને મને જણાવા લાગ્યું કે તેનો નિર્ણય શોધી કાઢ્યા સિવાય ચાલે તેમ નથી. એકજ સ્થળે શાહીનાં ટીપાં પડતાં હોય છે તો તે જગાએ જેમ કાળો ડાઘ પડે છે તેમ મારા મનપર પણ એ પ્રશ્ન અસ્ખલિત અથડાયા કરતો હોવાથી તે પર તેની અંધકારમય છાયા પ્રસરી ગઈ. કોઈને કંઈ ભયંકર વિકાર લાગુ પડે છે તો આરંભમાં જ્વરનાં સૂક્ષ્મ ચિહ્ન વારંવાર થવા લાગે છે, અને અંતે તે સર્વ એકરૂપ થઈ તેનો એક મોટો રોગ બને છે, અને પછી તે દીર્ઘકાળ સુધી તેના શરીરમાં પોતાની છાવણી નાખે છે, તેનું દુઃખ વૃદ્ધિ પામતું જાય છે અને છેવટે એ રોગનો પ્રભાવ એટલો તીવ્ર બને છે કે પોતાને શું થયું છે, તેનો પૂર્ણ વિચાર કરવાની સત્તા મળતાં પૂર્વેજ તે

માલુમ હાજનો ભાસ થઈ પડે છે. ”

“ મારૂં પણ તેમજ થયું છે. હું જાણી ચૂક્યો છું કે, મારા મનનો રોગ કેવળ આગંતુક નથી. એ પ્રશ્ન જ્યારે વારંવાર ઉત્પન્ન થાય છે ત્યારે તેનો નિર્ણય કરવોજ જોઈએ અને મેં તે દિશામાં પ્રયત્ન પણ કર્યો. એ કાર્ય તરત હાથ સંભાળનારનું એ પ્રશ્નનું પૂર્વનું સૌમ્ય સ્વરૂપ નષ્ટ થયું અને તેણે ભયંકર અને ઉગ્ર રૂપ ધારણ કર્યું. જે પ્રશ્ન આરંભમાં મને ઉછાળની રમત જેવો લાગતો હતો, તેજ હવે વિકટ જણાવા લાગ્યો. તે પ્રશ્ન બચ્ચાંની રમતનો નથી તેમ મૂર્ખપણાનોએ નથી; પણ આત્મચિંતનમાં રહેલો અત્યંત મહત્ત્વનો પ્રશ્ન છે અને તે અનિર્ણિત તથા ગહન છે એવી ખાત્રી થઈ. બુદ્ધિનાં તરફડીઆં મારતાં મારતાં હું થાકી ગયો અને મને લાગવા માંડ્યું કે, એ પ્રશ્ન મારી શક્તિ બહારનો છે. પ્રભાતના પવનપર જ્યાં નીકળ્યો, બાગોને સિંચણ આપવું એમ ધાર્યું અથવા એકાદ એવા સ્વપ્નનો વિચાર કર્યો; પણ તરતજ એમ શા માટે કરવું એ પ્રશ્ન ઉત્પન્ન થઈ મારા હાથ જ્યાંના ત્યાં અટકી પડ્યા. એ પ્રશ્નનો નિર્ણય થતાં સુધી કોઈ પણ કર્મ કરવું મારા માટે અશક્ય થવા લાગ્યું. અરે, મારે જીવવું પણ ન જોઈએ એમ થવા લાગ્યું. એકાદ વખતે વનનો વિશ્રામ મારા મનમાં આવતો; પણ તે સાથેજ એવો પ્રશ્ન ઉત્પન્ન થતો કે, ‘ઠીક, સમજ વનમાં તને ત્રણ હજાર એકર જમીન મળશે, તારી પાસમાં ઘણુંએ થોડા થશે, તને પુષ્કળ દ્રવ્ય મળશે. પણ પછી શું? તારી દોલતનો અંત શામાં આવશે?’ એવી મનમાંના ચક્ર ફરી કે મારૂં ચિત્ત વિચારના ચક્રવ્યૂહમાં સપડાઈ ફરતાં ફરતાં પુનઃ પ્રથમના સ્થાને આવતું અને ગમે તેટલું ભટકતું પણ એ વ્યૂહમાંથી બહાર નીકળવાનો માર્ગજ તેનાથી અદૃશ્ય થતો. આમ થતું એટલે તે વિચારોથી દૈન્યયુક્ત થઈ પોતાનું ચિંતનકાર્ય પણ છોડી દેતું. બાગોને કઈ પદ્ધતિથી સીંચવું એ વિષેનો વિચાર એકાદ વખત મનમાં આવતો કે, તરતજ ‘પછી શું?’ એ પ્રશ્ન ઝટ દઈને આગળ ઉભો રહેતો. ખેડૂતોની સ્થિતિ કેવી રીતે સુધારવી એવો પ્રશ્ન ઉદ્ભવતો કે તેની પાછળ પાછળ તરતજ ‘શા માટે?’ એ પ્રશ્ન પણ મનમાં આવતોજ. ‘મારી પુસ્તક લોકપ્રિય થઈ મને નામ મળશે’ એ વિચારથી મારૂં મન થોડું થોડું હરખાવા લાગે છે તો તરતજ તેની પંચાત તને શી? ગોગોલ, શેક્સપિયર, મોલીઅર કરતાં, પુશ્કીન કરતાં, ડિકન્સ કરતાં અથવા જગતના સર્વે લેખકોને ટપી જઈ વિશેષ કીર્તિમાન થયો, પણ પછી શું? તારી કીર્તિનો અંત શામાં છે?’ એ રસ્તો શરમાવનારી આફત મારા ઉપર પડી છે અને તેને પૂર્ણ બનાવે છે. આ સઘળી જીવનની અગત્ય નથી. ઉલટું આપ, એવો ટકટકાર એક સાથે

એવી મને પ્રેમળ [illegible] હતી હતી. તેજ પ્રમાણે હવે ઉત્સાહ ન [illegible]
એ [illegible] પ્રેમનાથી મને લાગી કોઈ અન્તરંગ પ્રમાણે હું ઉત્ર પણ
આપી શકું, એ ભલેદ મારે મારી અન્તરંગ મંત્રણાની પ્રતી એવું પણ મારા
મનમાં રહ્યું છે, અને મારો ઉત્સાહ નહિ મંત્રોચ્ચિત [illegible]
[illegible] સુખ છે. મારી એકલીમાં [illegible] કાલનુંએ દર્શન ન થાય તેની
[illegible] મારી દિશાએ ભલો પણ આપણી મને. એમ કહેવાનું કારણ
[illegible] છે કોણ ભલે કલમ પૈસાની હદમાં હતું કંઈ કરી એવું તેવો મને
[illegible] છે વર્તમાન ઉત્સાહની બહાર હતી તેજ કુ સમજ લાગે નહિ. અને એટલું
[illegible] મારી એવી આશા પણ રહેતી નહિ; તોપણ તેમણે [illegible] મારો

"એ સર્વ સ્થિતિ ક્યારે થઈ! એ વખતે 'આ અતિ આનંદનું છે'
એમ મને લોક કહેતા હતા તેજ વખતે! પુરી પચાસ વર્ષની પણ ઉમર થઈ
નહતી, સુશીલ, પ્રેમી અને 'સંસારસુખ' પત્નીનો સાથ મળેલો હતો, બાળકો
અસાધારણ હતાં અને મારી પાસે ધન વગેરે પણ સારું હતું. મારી મહેનત
વિદેશ નહતી ઘણાં ઉપરની [illegible] મારી અધીન મારી સંપત્તિમાં વધારો
કરતી હતી. મારા આનન્દમાં ભાગ માટે પૂર્ણ આદરપૂર્વક વૃદ્ધિ હતી, અને
સામાન્ય જનસમાજ મારી સ્તુતિ કરતો હતો. હું આગ્રહ-કીર્તિમાન થયો
હતો એમ કહેવામાં બેશક અતિશયોક્તિ કંઈ નહોતી. હું ગાંડ બન્યો હતો
અથવા મારું ચિત્ત સ્વસ્થ નષ્ટ થયું હતું એમ પણ ન હતું. ઉલટો દેહ અને
મનના સંબંધમાં અન્ય કરતાં હું અધિક બળવાન હતો. ક્ષીણશરીરની પેઠ કરીએ
તે કોઈપણ બળવાન ખેડુતના જેટલું થાક હું કામ [illegible]
ધ્યાનમાં એવું [illegible] સુધી હું અસ્ખલિત કામ કરેલાથી કરતો હતો:
અને એટલી મહેનતથી કોઈ પણ દુઃખ અસર મારા પર થઈ નહીં."

"મારી આ માનસિક સ્થિતિનું ચિત્ર આલેખવાનું કહો તો કહી શકાય કે,
જીવન એ શુદ્ધ ઉપહાસ છે. કોઈએ મશ્કરી અથવા દ્વેષથી મારી [illegible]
[illegible] આપ્યો; પણ એ કેવું કોણ! કરો નિર્ણય પણ હું કરી શકતો નહિ."

"મને સહજ એવું જણાવા માંડ્યું છે, હું જેમ ત્યાં ફરૂ અદ્દશ્ય રહી
[illegible] ત્રીસ ચાલીસ વર્ષના જીવનનો તમાશો જોનારો અને મનમાંજ હસનારો
[illegible] પણ ઉંચા હેતુએ હું બદલો, નવ્યો, નાનાનો મોટો થયો, શરીર પ્રૌઢ
[illegible], મનથી પરિપક્વ દશામાં આવ્યો અને એ સ્થિતિમાં માનવજીવનના શિખ-
[illegible] ઉતરતી ટોચે પહોંચ્યો; અને ટેટલી ઉંચાઈએ ઉભા રહી મેં સિંહાવલોકન
[illegible] ત્યારે મને જણાયું કે પાછળ સર્વત્ર અન્ધકાર છે અને આગળ પણ

શૂન્યનોજ અમર્યાદિત વિસ્તાર છે. આવી સ્થિતિમાં મને ઉભેલો જોઈ તે ઉત્પન્ન કર્તા ચેષ્ટાથી તાળીઓ પાડતો હશે."

"પણ એ કોઈ ખરેખરજ અસ્તિત્વમાં [illegible] કે નહિ, તેનો નિર્ણય પણ મારી બુદ્ધિથી થતો નહિ. મારી કોઈપણ ક્રિયાનો અર્થ શો [illegible] તે હું કહી શકતો નહિ અને સર્વ જીવનનો ઉદ્દેશ પણ સમજાતો નહિ. મને હવે નવાઈ લાગે છે કે, આરંભમાંજ મને એવા પ્રકારની શંકાઓ કેમ ન થઈ. માનવજીવન અર્થ-શૂન્ય છે એ વાત આ પહેલાં ઘણાઓના લક્ષમાં આવી ગઈ છે; છતાં તે સમજવા માટે મને આટલો કાળ લાગ્યો તે વાતનું મને આશ્ચર્ય થાય છે. આજે માણસ હષ્ટપુષ્ટ હોય છે, કાલે તેના પર એકાદ ભયંકર રોગનો હુમલો થાય છે અને પરમદિવસે તે શબરૂપ બને છે! તેની પાછળ શું રહે [illegible]? સડી ગએલું અને કીટકથી ભરાઈ ગએલું શરીર! આજે મેં મોટાં મોટાં સત્કૃત્ય કર્યાં હશે પણ કાલે તે લોકોના સ્મરણમાંથી ખસી જશે; પછી મારી પાછળ શું રહેવાનું? ત્યારે મારે કોઈ પણ કાર્ય શા માટે કરવું? એ સત્ય આટલું સ્પષ્ટ હોવા છતાં માણસના લક્ષમાં આવતું નથી તે શું આશ્ચર્ય જેવું નથી? આવી સ્થિતિમાં તેણે શા માટે જીવવું? જગતમાં સર્વથી મહાન્ આશ્ચર્ય કહીએ તો એજ છે. જીવનનો મદ નેત્ર પર હશે ત્યાં સુધી તેની કેફમાં માણસ જીવી શકશે, પણ એ કેફ ઉતરી ગયા પછી માનવજીવન પણ ઉપહાસ રૂપ છે, કેવળ મૂર્ખામીથી ભરેલી મશ્કરી છે, એ તેની નજરથી છુપાઈ રહે તે સંભવિત નથી. એ મશ્કરી એટલી ગર્દભપણાની છે કે તેને હાસ્ય પણ થતું નથી. તેનામાં લેશ માત્ર મોજ નથી. એ કેવળ દુષ્ટતા અને મૂર્ખામીથી ભરેલી છે."

- "'એક વખતે એક પ્રવાસી અરણ્યમાંથી પસાર થતો હતો તેટલામાં તેને જણાયું કે સામેથી એક ભયંકર હિંસક પ્રાણી પોતા તરફ ધસી આવે છે. તરતજ તે તેની દૃષ્ટિ ચુકાવી નાસવા લાગ્યો. નાસતાં નાસતાં રસ્તામાં એક કુવો દેખાયો. તેણે તે કુવામાં ડોકીયું કર્યું તો તેમાં એક ભયંકર જલચર જણાયું. તે જલચરે પ્રવાસીને ગળવા માટે પોતાને જડબું પહોળું કર્યું. પ્રવાસી મહાન સંકટમાં સપડાયો. કુવામાં ભૂસ્કો મારે તો જલચરનો ભોગ થઈ પડે અને પાછો ફરે તો પેલું ભયંકર પ્રાણી ફાડી ખાય. છેવટે કુવાની દીવાલના સાંધામાં એક વેલાનું જાડું પથરાઈ ગયું હતું તેના પર તે ઉતર્યો અને તેની ડાળી પકડી લટકી પડ્યો. ધીમે ધીમે તેના હાથ દુઃખવા લાગ્યા. તેને લાગ્યું કે, જળચર કે પેલા ભયંકર પ્રાણીમાંના એકના પણ ભક્ષ બન્યા સિવાય હવે છૂટકો નથી; તથાપિ જીવનઆશા બળવાન હોય છે. આથી તે જેવોને તેવો લટકી રહ્યો. તેટલામાં એક કાળો અને એક ધોળો એવા બે ઉંદર આવીને તે વેલાના મૂળની ચોતરફ

[illegible]

[illegible] પણ [illegible]."

"પ્રભુ! પ્રભુ એટલે શું! પ્રભુ એટલે મારી પત્ની અને મારાં બાળકો, પરંતુ તે પણ મારા જેવાંજ માણસો. મારી અને તેમની સ્થિતિ એકજ. તેમને પણ [illegible] પ્રમાદ કરવા [illegible] ... એવી સ્થિતિમાં તેમણે પણ [illegible] તેમના પર પ્રેમ રાખ્યો. તેમનું [illegible] કર્યું, તેમને ઉછેર્યાં અને તેમના [illegible] અને [illegible] તેમની દ્રષ્ટિએ [illegible] એટલે તેમનું [illegible] ! ત્યારે [illegible] પ્રેમ [illegible] ... તેમની દ્રષ્ટિએ ન પડે તો [illegible] તેમનું [illegible] તેમના પર પ્રેમ [illegible] ત્યારે એ [illegible] તેમનાથી પ્રેમ [illegible] ! તેમનું [illegible] નહિ [illegible] છે, તેમ તેમ તે તેમને [illegible] છે; અને તે [illegible] એટલે [illegible] અને [illegible]

"[illegible] સ્તુતિ [illegible] તે [illegible] ... [illegible] છે. પણ [illegible] ... [illegible] છે. [illegible] ... [illegible] અને [illegible] ... [illegible] છે. [illegible] ... [illegible] છે. પણ [illegible] ... [illegible] અને [illegible] ... [illegible]

"[illegible] ... [illegible] છે [illegible] ... [illegible]

[illegible] હતું, અને [illegible] [illegible] [illegible] જ્યાં ત્યાં [illegible] વિષયોને [illegible] કરે છે. પણ [illegible] છે કે તેને [illegible] [illegible] [illegible] નિયમોથી, [illegible] અને [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] હોય પણ [illegible] અને [illegible] [illegible] અને [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] અને [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] રહીને [illegible] [illegible] પણ [illegible]

" પણ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] છે કે [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] નહિ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] હોય તો તો એ [illegible] [illegible] [illegible] પણ [illegible] [illegible] નહિ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] નથી [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] નહિ [illegible] પણ મારી [illegible] [illegible] છે, તેમ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

" એ [illegible] [illegible] [illegible] નથી, તેમ હું પણ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] નહિ. [illegible] પણ [illegible] નહતી [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] નહિ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] હોય હતો અને [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

" પણ એવું [illegible] [illegible] [illegible] આપી." એ [illegible] [illegible]-
' મારી દૃષ્ટિ બહાર તો રહી ગયો નહિ હોય ને? [illegible] નહિ હોવાને! કોઇ ખાસ [illegible] વસ્તુનો હું વિપરીત

" [illegible] "

" [illegible] "

" [illegible]

[illegible]

જીવનનું મિથ્યાપણું ઓળખી, ધૈર્યથી આગળ વધી તેનો નાશ કરવાના માર્ગને અનુસરનાર માણસો આંગળીના વેઢા પર ગણાય તેટલા પણ મળશે નહિ. આ માર્ગ સર્વમાં શ્રેષ્ઠ હતો અને એ માર્ગે જવાની મારી ઇચ્છા હતી."

"ચોથો માર્ગ દુર્બળ મનુષ્યોનો. તેમની નજરે વસ્તુસ્થિતિ આવેલી હોય છે, પણ મનની દુર્બળતાના કારણે જીવનના પ્રવાહ સાથે વહી જવા સિવાય તેમનાથી અન્ય કંઇ પણ બનતું નથી. કોઈ પણ સ્થળે અને કોઇ પણ કાળે આપણને કોઇ પણ મુક્ત કરશે, એવી ગાંડી આશાથી એ માણસો જીવનને વળગી રહે છે. હું પોતે એજ કોટિના માણસોમાંનો એક હતો."

"સોલોમન અને શૉપેનહારના લક્ષમાં માનવજીવનની વિફળતા આવેલી હોવા છતાં પણ મહેચ્છાથી તેઓ જીવનના અંત સુધી જીવન રાખી રહ્યા હતા. ખાવું, પીવું, ગપ્પાં મારવાં અને ઇચ્છા થાય તો પુસ્તકો પણ લખવાં એ પરિસ્થિતિમાં એ બન્નેએ પોતાનો કાળ વ્યતીત કર્યો; પણ એ માર્ગ મારા માટે અતિ વિષાદોત્પાદક હતો, આથી હું કોઇ પણ જાતનો નિશ્ચય કરી શકતો ન હતો."

"મારી વિચાર પરંપરામાં કોઇ પણ સ્થળે ખોટું નાખ્યું હોવું જોઇએ એની ઝાંખી માત્ર ચિત્તમાં જાગૃત હોવાથી મેં આત્મહત્યા કરી નહિ. આપણી બુદ્ધિની દશા કેવી છે? એ બાબતનો હું મનમાં વિચાર કરવા લાગ્યો. માનવજીવન વિફળ છે, તે સમર્થન નથી અને બુદ્ધિવાદને વળગેલી નથી એ વાત મારી બુદ્ધિએ સ્વીકારી. એથી અધિક ઉચ્ચબુદ્ધિનો નિવાસ મનુષ્યમાં નથી. ગૌણપણે સામાન્ય બુદ્ધિથી ઉચ્ચતર બુદ્ધિ મનુષ્યમાં છે એ વાતનું સાચાપણું પણ કોઇએ સિદ્ધ કર્યું નથી; તેથી મારે કહેવું જોઇએ કે, મારું જીવન એટલે મારી સામાન્યબુદ્ધિના હાથનું રમકડું છે. હવે એવી કલ્પના કરી કે, મારી એ બુદ્ધિનું અસ્તિત્વ દૂર થાય તો તેના નાશની સાથે મારું અસ્તિત્વ પણ સમાપ્ત થશે એ નક્કી છે; પણ બુદ્ધિજ અસ્તિત્વ નિર્માણ કરે છે ત્યારે તે પોતેજ તેની વિફળતા કેવી રીતે સિદ્ધ કરે છે? આ ઉપરાંત એ પ્રશ્નનું બીજું પણ એક અંગ છે. મારું જીવનજ અસ્તિત્વમાં આવ્યું ન હોત તો બુદ્ધિ પણ ક્યાંથી ઉત્પન્ન થઇ હોત? માટે બુદ્ધિ અને જીવનનો જન્ય જનક સંબંધ હોવો જોઇએ. બુદ્ધિ એ જન્ય હોઇ જીવન એ જનક હોવું જોઇએ; અર્થાત્ બુદ્ધિ એ પ્રધાન ન હોઇ જીવન એજ સર્વસ્વ છે એમ માનવાની જરૂર છે. હવે આવી દલીલ એ આવે છે કે, બુદ્ધિ એ જીવનનું ફળ હોય તો તેજ બુદ્ધિ જીવનને વિફળ કેમ ઠરાવે છે? એકંદરે મારા વિચારપ્રદેશમાં ગોટાળો થએલો હોઇ કોઇ પણ ઠેકાણે મારી વિલક્ષણ ભૂલ થાય છે એવી સમજ ઉત્પન્ન થઇ; અને એ સમજ ઉત્પન્ન થવાથીજ હું આત્મહત્યા જેવા કાર્યમાં પ્રવૃત્ત થયો નહિ."

"જીવન હરાયું જેવું લાગે છે ને? ત્યારે તેને નષ્ટ કરી સુખી થવામાં

કોણે તારો હાથ પકડયો છે ? જીવવું છે અને કેમ જીવે છે, એ સમજે નહિ, એવી સ્થિતિમાં જીવવા કરતાં મરવું શું ખોટું ? જીવીને હું કેમ જીવું છું, કેમ જીવું છું એવો જપ જપ્યા કરવામાં અથવા લોકોના આગળ પણ એજ બડબડાટ કરવામાં શો અર્થ [illegible] ? તારી ચોતરફ બે ચાર માણસો સંતોષથી રહે છે. તેમને ખરેખર એમ લાગે છે કે પોતે જે કંઇ કરે [illegible] તેજ બુદ્ધિ સાથે સુસંગત છે. તને તેમ લાગતું ન હોય તો તેમનામાં રહી તેમના સુખને ધૂળ-ભેગું કરવા કરતાં તુંજ ત્યાંથી કેમ બહાર જતો નથી ? "

" ખરેખર, મારા જેવા માણસોની ગણત્રી અતિ દુર્બળ અને મહા મૂર્ખ-માંજ કરવી જોઇએ. આત્મહત્યા સિવાય છૂટકો નથી એ વાત સ્પષ્ટપણે સમજાતી હોવા છતાં તે બની શકતું નથી. વિચાર અને આચારમાં આટલી ભિન્નતા ક્યાં મળી આવશે ? ખરેખર, સમગ્ર જગતમાં અમે મહામૂર્ખ છીએ. ઠીક, એ મૂર્ખાઇ અમારે અમારી પાસેજ રાખી મૂકવી જોઇએ; પરંતુ તેટલી અક્કલ પણ અમારામાં નથી. મુખપર પાવડર લગાડી બજારમાં બેસતી એકાદ ગુણિકાને સાથે રાખી બનીઠનીને કોઈ માણસ જગતને જેમ પોતાની અક્કલનું પ્રદર્શન કરી બતાવે છે; તેમ અમે પણ અમારી મૂર્ખાઈ સર્વ જગત સમક્ષ ખુલ્લી રીતે રજુ કરીએ છીએ. "

" મારા મનની આવી સ્થિતિ થવા છતાં એ મારી વિચારમાળામાં કોઇ પણ ઠેકાણે ભૂલ થાય છે, એ સમજ કદિ પણ નષ્ટ થઇ નહિ; પરંતુ [illegible] ભૂલ ક્યાં છે તે જાણવાનો પણ કોઇ ઉપાય મને જડતો નહતો. આવા પ્રકારના અંધ-કારભર્યા વાતાવરણમાં ઘણો કાળ કાઢ્યા પછી એ ધૂમ્ર ધીમે ધીમે વીખરાઇ જવાનાં ચિન્હ જણાવા લાગ્યાં અને હું પુનઃ મારો માર્ગ શોધવાની તૈયારીમાં પડ્યો. "

" હું શ્રીમંત, સુશિક્ષિત અને એશઆરામી માણસોમાં કાળ નિર્ગમન કરી, તેટલામાંજ સર્વ જગત આવી રહેલું જોનારો હતો, તે વાત ધીમે ધીમે મારા લક્ષમાં આવવા લાગી. ઉંબરના કીડાને ઉંબરમાંજ સર્વ જગત રહેલું લાગે તેવીજ મારી અવસ્થા થઇ હતી. મારા મંડળ બહારના કરોડો માણસો ઢોર જેવાજ હોવાની માન્યતામાં દીર્ઘ કાળ સુધી હું ફુલ્યાં માર્યાં કરતો હતો. કરોડો માણસો અનંતકાળથી જીવતાં આવ્યાં છે અને હમણાં પણ જીવે છે; એ માણસોએ પોતાનું જીવનનું શું સાર્થક કર્યું [illegible] એ પ્રશ્ન મારી બુદ્ધિને સુઝવામાં ઘણો કાળ વહી ગયો."

" આવા પ્રકારની અનિષ્ટ સ્થિતિમાં મેં દીર્ઘ કાળ કાઢ્યો. પોતાને સુશિક્ષિત અને ઉદારમત વાદી કહેવડાવનારા અમારા જેવાઓના વર્ગની હમેશ એવીજ કૃતિ હોય છે. મારા મનમાં એવા વિચાર આવવા લાગ્યા કે, અમે જેને અશિક્ષિત અથવા પછાતવર્ગના માનીએ છીએ, તે ખેડુત કે મજૂર અમારી કલ્પના પ્રમાણે

"કેવળ માનવપ્રાણીના ભાગ્યા તૂટ્યા જ્ઞાનની અવધિ આવી રહે [illegible] તો પણ છેવટે તે એકજ ઉત્તર આપે છે. શૉપેનહારે જે ઉત્તર આપ્યો છે તે એજ છે કે, 'માનવજીવન નિષ્ફળ છે એટલે સાબ્ત છે;' પરંતુ એ ઉત્તરનો હું અધિક સૂક્ષ્મપણે વિચાર કરવા લાગ્યો ત્યારે તેનું પણ મિથ્યાત્વ મને જણાઈ આવ્યું. એ ઉત્તરમાં નિશ્ચયાત્મક અથવા વિધિ—અર્થ જેવું કંઇજ ન હોઇ તે કેવળ નકારાત્મક છે. પ્રાચીન ભારતભૂમિના ઋષિઓએ, સૉલોમને અને શૉપેનહારે જે કંઇ કહ્યું છે તે પણ નેતિ નેતિજ! આ ઉત્તરમાં નિશ્ચય નથી. બીજગણિતનો એકાદ દાખલો ગણતાં ગણતાં જેમ ક=ક અથવા ૦=૦ આવે તેવોજ એ ઉત્તર છે. એનો ખરો અર્થ એ છે કે, એ પ્રશ્નનો નિશ્ચયાત્મક ઉત્તર અમે આપી શકતા નથી, અમે એ સર્વ કબૂલ કર્યું છે. સર્વ પ્રકારના તત્ત્વજ્ઞાનીઓને છેવટે નેતિ નેતિ કહી હાથ નાખી દેવા પડયા છે. હવે કેવળ શ્રદ્ધા તરફ જોઇએ છીએ તો તેણે આપેલા ઉત્તર વિપરીત અને બુદ્ધિથી માન્ય ન થાય તેવા છે."

"એ પ્રશ્નની મેં અનેક પ્રકારે વિચારણા કરી, તેમાં મને નીચે પ્રમાણેના નિર્ણય મળ્યા. મારી હમ્મેશની પરિચર્યા કેવી હોવી જોઇએ? ઇશ્વરી નિયમ પ્રમાણે મારા જીવનનું અંતિમ પર્યવસાન શું? અખંડ સ્વર્ગપ્રાપ્તિ અથવા અખંડ નરકપ્રાપ્તિ. જેનો મૃત્યુ નાશ કરી શકતુ નથી તેવું મારા જીવનનું સ્વરૂપ કયું! અનંત પ્રભુ સાથે એકતા અથવા સ્વર્ગનિવાસ!"

"શ્રદ્ધા એકલી બુદ્ધિની કસોટીમાં ઉતરી શકતી નથી, એ મારો પ્રથમનો અભિપ્રાય અદ્યાપિ પણ કાયમ હતોજ; તોપણ માનવજીવનનો હેતુ શો! એ પ્રશ્નનો કંઇ પણ ઉત્તર ફક્ત શ્રદ્ધાએજ આપ્યો છે, એમ સ્વીકાર્યા સિવાય મારો છૂટકોજ નથી. તેજ પ્રમાણે શ્રદ્ધાના અભાવે જીવનક્રમ પણ અશક્ય છે, એ પણ સ્વીકારવાની મને ફરજ પડી. આ ભૂમિતલપર મનુષ્યનો જન્મ થયો તે કાળથીજ શ્રદ્ધાનો પણ જન્મ થએલો હોઇ તેનાથીજ મનુષ્યનું જીવન શક્ય બને છે. એ શ્રદ્ધાનુ સ્વરૂપ ભિન્ન ભિન્ન દેશોમાં અને ભિન્ન ભિન્ન સમયે મૂળમાં એકજ પદ્ધતિનુ છે. હાલમાં શ્રદ્ધાનો અર્થ એવો મનાય છે કે, કોઇ કંઇ કહે તો તેના પર આંખળાની માફક વિશ્વાસ રાખવો; પણ એ ખરો અર્થ નથી. તેનો ખરો અર્થ એ છે કે, માનવજીવનનો અંતિમ હેતુ શો છે તે સમજી નિશ્ચયથી તે પ્રમાણે વર્તવું. કેવળ શ્રદ્ધાથીજ મનુષ્ય પોતાના અસ્તિત્વને કાયમ રાખી શકે છે; અને શ્રદ્ધાના બળથીજ તે આત્મહત્યા કરવા પ્રવૃત્ત થતો નથી. શ્રદ્ધા એ માનવ જીવનનો આધારસ્થંભ છે. કોઇ પણ સ્થાને દૃઢ શ્રદ્ધા હોય છે તેથીજ મનુષ્ય જીવે છે. તેને દૃશ્ય જગત પાણીના પરપોટા જેવું લાગતું નહિ હોય અને તેનું મિથ્યાત્વ તે સમજી શકતો નહિ હોય; પણ તે દૃશ્યના સ્થાને તેની શ્રદ્ધા હોય

મને એ લોકોનો કંટાળો આવ્યો તે તેમણે દર્શાવેલા વિચારોને લીધે નહિ, પ તેમના આચારના કારણે આવ્યો. લોકોનાં આચારમાં અને મારા આચાર કંઇજ તફાવત મને જણાયો નહિ. તેઓ જે વિચારોનું પ્રતિપાદન કરતા હતા પ્રમાણેનું આચરણ થોડું પણ મારા જોવામાં આવ્યું નહિ. તેમનો કંટાળો આ વાનું કારણ એજ હતું."

અમુક તત્ત્વો ઉપર પોતાની શ્રદ્ધા હોવાનું જણાવી તેઓ તે તત્ત્વોન પ્રતિપાદનાર્થે મારા આગળ અનેક પ્રમાણ રજુ કરતા; પણ એવા સત્ત્વહીન શુષ્ક બુદ્ધિવાદથી મારા મનને સંતોષ થયો નહિ. મને તો એ તત્ત્વોના મૂર્તિમંત સ્વ પની જરૂર હતી. દારિદ્રય, વ્યાધિ અને મૃત્યુનો ભય ચિત્તમાંથી કયા પ્રકાર આચરણથી નષ્ટ થાય; તે જાણવાની મારી ઇચ્છા હતી. એવા પ્રકારનું એક પ્રત્યક્ષ દૃષ્ટાંત મારી દૃષ્ટિએ પડ્યું હોત તો મને અવશ્ય સંતોષ થયો હોત; પ મારી આજુબાજુના માણસોમાં મને તેવું એક પણ દૃષ્ટાંત મળી આવ્યું નહિ એટલુંજ નહિ પણ કેટલીક વખતે તો એવી પણ ગમ્મત થતી કે, નિરીશ્વરવાદ અને કાસ્તિક મનાતા માણસો સારાં કૃત્ય કરતા જણાતા અને પોતાને આસ્તિ કહેવડાવનારાઓમાં તેવો એક પણ મળતો નહતો. પોતાને શ્રદ્ધાળુ સમજનારા માણ સોમાં ખરી શ્રદ્ધા લેશ માત્ર નહતી. એ લોકોની શ્રદ્ધા પણ એક રીતે ચાર્વાકવાદ હતો."

"આવી રીતે મારો વર્ગ મને અપ્રિય થયો અને મારી દૃષ્ટિ નીચેના વર્ગ તરફ વળી. અશિક્ષિત અને સાદા ભોળા ખેડુતો તથા મજૂરોનો જીવનક્રમ હું તપાસી જોવા લાગ્યો; તેજ પ્રમાણે યાત્રાળુ અને સંન્યાસીઓનો મેં પરિચય કર્યો. એ લોકોમાં ખ્રિસ્તીધર્મના સત્યપ્રેમ સાથે ઘેલી કલ્પનાઓનો પ્રચાર પણ પુષ્કળ પ્રવર્તી ગએલો જણાયો; તથાપિ તેમના જીવનક્રમનો વિચાર કરતાં એવા પ્રકા રની કલ્પનાને ન્યાય મળ્યા સિવાય રહે તેમ નહતું. ભોળી કલ્પના સાથે તેમના જીવનની ગાંઠ એવી સજ્જડ પડી હતી કે, એકના ઉચ્છેદ સાથે બીજું પણ નષ્ટ થાય એવી કલ્પના સિવાય તેઓને માટે જીવવાનું પણ શક્ય નહતું. એવા પ્રકા રની કલ્પનાથીજ તેમને લાગતું હતું કે, જીવનક્રમમાં કંઇ સાર્થક જેવું છે; અને તેટલાજ આધારથી તેઓ પોતાનો જીવનક્રમ નિર્ગમન કરતા હતા. મારા વર્ગને આળસુ, રખડેલ અને હમ્મેશ અતૃપ્ત રહેતા માણસોના જીવનક્રમમાં અને આ ભોળા ઉદ્યોગી રહેતા માણસોના જીવનક્રમમાં મને એક મોટો ફરક જણાઇ આવ્યો. મારા વર્ગના માણસોને ઉદરનિર્વાહ માટે કંઇપણ ઉદ્યોગ કરવો પડતો ન હતો, છતાં પણ તેમને સંતોષનું સ્થાન કદિપણ મળી આવ્યું નહતું; અને અહોનિશ મરણસુધી શ્રમની પરાકાષ્ઠા કરનારો વર્ગ સંતોષી જણાતો હતો. પોતાના સર્વ જીવનક્રમનો અંત મૃત્યુમાં આવશે એટલી કલ્પના ચિત્તમાં ઉભી થતી કે મારા

લનાં પશુઓને હું જોઉં છું અને પોતપોતાના ઠરેલા ઉદ્યોગમાં તેઓને લીન જોઇ તેમનું જીવન પણ સાર્થક છે એવો નિશ્ચય થાય છે. આવી સ્થિતિમાં મનુષ્યે પણ તેમના પ્રમાણેજ ઉદ્યોગમય રહેવું જોઇએ; પરંતુ તેમણે કેવળ પશુની માફક સ્વાર્થી ઉદ્યોગ કરવો ન જોઇએ. સ્વાર્થ તરફજ જોવું એજ તેમના જીવનનું વિનાશક છે. એવા પ્રકારની સ્વાર્થાંધિતાથીજ તેમનું જીવન સંકુચિત બની અધોગતિએ પહોંચે છે; માટે પોતાની સાથેજ બીજાઓનો પણ વિચાર કરી તેમણે હમ્મેશ ઉદ્યોગમાં તલ્લીન રહેવું જોઇએ. એવા પ્રકારના ઉદ્યોગમાં તે હમ્મેશ નિમગ્ન રહેશે તો તે પણ સુખી થઇ તેનું જીવન અર્થરૂપ બનશે. હું ઉમ્મરમાં આવ્યાને ત્રીસ વર્ષથી વધુ વખત થયો છે; એટલી મુદતમાં મેં શું કર્યું ! મેં બીજાઓ માટે તો શ્રમ ન કર્યો તે નજ કર્યો પણ મારી જાતના માટે પણ કંઇ ઉદ્યોગ કર્યો નહિ. અમરવેલનો વેલો જેમ બીજા ઝાડના જીવનપર પોતે જીવે છે, તેમ મેં પણ બીજાના શ્રમપર મારા શરીરને પોષ્યું અને એવા પ્રકારના મારા જીવનક્રમનો અર્થ હું શોધવા લાગ્યો; ત્યારે તેમાં કેવળ મિથ્યાત્વ અને અર્થશૂન્યતાજ જણાઇ આવી હોય તો તેમાં નવાઇ જેવું શું છે ! ત્રીસ વર્ષમાં મેં કદિપણ સમષ્ટિચૈતન્યને જીવંત રાખવાનો યત્ન કર્યો નહિ; એટલુંજ નહિ પણ મારા ચૈતન્ય ઉપરાંત અન્યનું ચૈતન્ય પણ નષ્ટ કરવાનો ઉદ્યોગ કર્યો. આવી સ્થિતિમાં મારા પ્રશ્નને ' તારૂં જીવન વ્યર્થ છે, ' એવોજ જવાબ મળવો યોગ્ય હતો. મારો જીવનક્રમ કેવળ અર્થહીન નહોતાં સાથે સાથે અન્યને હાનિકારક પણ હતો. "

" આ જીવનક્રમમાં ભિન્ન ભિન્ન અનુભવ લેવાથીજ માનવજીવનનું ધ્યેય શું છે, તેનું જ્ઞાન કરી લેવાનું શક્ય બને છે, એવી મારી ખાત્રી થયા પછી મારો પોતાનો જીવનક્રમ હું તપાસી જોવા લાગ્યો. મારા જીવનનો હું કંઇ ખરો ઉપયોગ કરૂં છું કે નહિ તેના વિચાર કરવા લાગ્યો. મારામાં કંઇ બરોબર જીવન પામ્યું છે કે કેવળ શ્વાસોચ્છ્વાસજ લીધા કરૂં છું તે જોવા લાગ્યો. ફાંસો ખાઇને અથવા બંદુકની ગોળીથી આ નિરૂપયોગી અને કંટાળાભરેલા જીવનનો અંત લાવવાનો વિચાર જે વખતે મારા મનમાં ચાલતો હતો, તેજ વખતે મારા મનનો બીજો ભાગ મારી જાતના અને અન્યના નિરીક્ષણ તરફ ગુંથાયો હતો. તે વખતે મારા ચિત્તપર એક પ્રકારનું દુઃખદાયક વજન પડયું હતું. મારૂં ચિત્ત શેની શોધ કરતું હતું તે ટુંકામા કહું તો કહી શકાશે કે, તે પ્રભુની શોધમાં હતું.

" ઇશ્વરનું અસ્તિત્વ સિદ્ધ થવું શક્ય નથી, એવા અર્થના કંટ તને ગૉપેનહારે પુષ્કળ પ્રમાણો બનાવ્યાં છે. એ પ્રમાણો તપાસી તેને નષ્ટ કરવા તરફ મારી પ્રવૃત્તિ થઇ. હું જીવું છું, તેનું કંઇ પણ કારણ હોવુંજ જોઇએ અને એ

પૃથ્વીપર મોકલ્યો તે પરમેશ્વર, મારાથી અને જગતથી તદ્દન એક બાજુએ રહેલો તે પરમેશ્વર, એવા પ્રકારની મારી બુદ્ધિની પરંપરા શરૂ થતી એટલે સૂર્યના તાપથી બરફ ઓગળી જાય તેમ જાણે મારી બુદ્ધિના તાપથી તે પ્રભુ પણ પીગળી જતો તથા મારા જીવનનો ઝરો પણ સુકાઇ જતો; અને પુનઃ આત્મહત્યાનો વિચાર બળવાન બનવા લાગતો. પણ સર્વ જગતમાં મને જે વાત માટે ખોટું લાગતું હતું તે વાત એ હતી કે, આત્મહત્યા કરવાને જે ધૈર્યની જરૂર હોય છે તેનો મારામાં અભાવ હતો. "

" આવી રીતે મારા મનનું પરિવર્તન એક બે વખત નહિ પણ સેંકડો-હજારો વખત થયું. હજારો વખત એવી સ્થિતિ થઇ હતી કે, પ્રથમ આધાર મળી આવ્યો એમ લાગી મારું મન આનંદાતિશયમાં તરવા લાગતું; તેટલામાં તે આધાર તૂટી પડી હું નિરાશાના ખાડામાં જઇ પડતો."

"અદ્યાપિ તે સમયનું મને પાકું સ્મરણ છે. વસંતઋતુનો આરંભ થયે થોડાજ દિવસ થયા હતા. એક નિર્જન વનમાં હું સ્વસ્થ પડ્યો હતો. ચોતરફ ક્યાંએ પક્ષીઓ સિવાય અન્ય સજીવ પ્રાણી નહતું. વચ્ચે વચ્ચે મંદ સુગંધ વાયુલહરીઓ આવતી હતી. પક્ષીઓ નાના પ્રકારના શબ્દ કરતાં હતાં. અરણ્યની એ ભાષા સાંભળતો હું સ્વસ્થ પડી રહ્યો હતો. આ વખતે પણ મારા ચિત્તમાં ત્રણ વર્ષોથી ગુંચવાતા વિચારો ચાલુજ હતા. હું પ્રભુની શોધ કરતો હતો."

"મેં મારા પોતા પ્રત્યે કહ્યું, ઠીક છે, પ્રભુનું અસ્તિત્વ નથી. મારું અસ્તિત્વ જે પ્રકારે મને સત્ય લાગે છે, તે પ્રકારે જેના અસ્તિત્વનો મને અનુભવ [illegible] તેવો પરમેશ્વર અસ્તિત્વમાં નથી. ચમત્કારની વાતો કહી તેનું અસ્તિત્વ સિદ્ધ કરવાનો પ્રયત્ન તો વૃથાજ છે; કારણ કે ચમત્કાર એટલે મારીજ ઇંદ્રિયોને દેખાતી વાતો. મારા ઇંદ્રિયજન્ય ભાસ વગર તેવા ચમત્કારનું અસ્તિત્વ સિદ્ધ થતું નથી અને બીજું એ કે, એવી વાતો વિવેકબુદ્ધિની કસોટીમાં ઉતરી શકતી નથી."

'તથાપિ પ્રભુનું અસ્તિત્વ મને ભાસે છે; પણ એ ભાસ ક્યાંથી આવ્યો! એ વિચારથી ક્ષણવારમાં મારા જીવનસાગરમાં ભરતી આવી અને હું આનંદ-નૃત્ય કરવા લાગ્યો તથા ચેતનવૃત્તિ અત્યન્ત પણ ચૈતન્યમય બની આનંદના ઉદ્ગાર કાઢવા લાગ્યું. પણ શું કહું! મારો એ આનંદ વિશેષ સમય રહ્યો નહિ પુનઃ મારું મન ગોથાં ખાવા લાગ્યું."

"કલ્પનામય ઇશ્વર એ કંઇ ખરો ઇશ્વર નથી. કલ્પના એટલે મારાજ ચિત્તસાગરમાં ઉદ્ભવેલ તરંગ. એ તરંગ મારીજ પ્રેરણાથી હું ઉત્પન્ન કરી શકું છું અથવા મારીજ ઇચ્છાથી તેનું વિસર્જન કરી શકું છું; ત્યારે એવા પ્રકારના કલ્પનાના તરંગને પ્રભુ શી રીતે કહેવો! મને જેની જરૂર છે તે એ નથી. જેના સિવાય

પ્રભુ અવિકળ દૂર રહે છે. તે વસ્તુઓ તેનાં નેત્ર પર પડળ રૂપ બની જ્ઞાનમાર્ગ તેનાથી અદૃશ્ય રહે છે. મારી ચોતરફ દેખાતા મોટા મોટા મજૂરો અને ખેડુતો એજ ખરું ધર્મજીવન ગાળે છે! હું પણ તેમનાજ માર્ગે વળીશ. મનુષ્ય પ્રાણી પ્રભુની ઇચ્છાથી ઉત્પન્ન થએલો હોઇ પોતાનું ભલું કે ભૂંડું કરવું એ તેના પોતાનાજ હાથમાં છે, એ ખેડુતભાવના મારા મનમાં ઉત્પન્ન થઇ. આત્માની ઉન્નતિ કરવી એજ મનુષ્યનું અંતિમ સાધ્ય છે અને તે સાધ્યને મેળવવા માટે તેણે સન્માર્ગે ચાલવું જોઇએ. જગતની મોજમજાઓનો ત્યાગ કરી સર્વ ભૂત માત્ર સાથે અત્યંત નમ્ર અને દયામય બનીને પોતાના ચરિતાર્થ માટે કષ્ટ ઉઠાવવું જોઇએ. ગરીબ અને ગાંધરેલા ખેડુતવર્ગનો એ માનવજીવનનો અર્થ મારા મનને રુચ્યો; પણ એ અર્થ સાથે મને નહિ સમજાય તેવી કેટલીક બાબતો ઉપસ્થિત થઇ હતી. તેનો અર્થ અને તેનું યથાર્થત્વ મારા ચિત્તને માન્ય થતું નહતું; એટલુંજ નહિ પણ તે વાત મારા ચિત્તને ત્રાસ અને વિષાદ ઉત્પન્ન કરનારી પણ લાગતી હતી. દેવળમાં જઇ પ્રાર્થના કરવી, ઠરાવેલા દિવસોએ ઉપવાસ કરવો અને ઇશુ તથા મૂર્તિની પૂજા કરવી એ વાતોનો અર્થ મારી બુદ્ધિ સમજી શકતી, પણ સામાન્ય માણસોએ માનવજીવનનો આપેલો અર્થ અને એ વાતોનો મેળ કોઇ પણ રીતે ઘટે તેવો જણાતો નહતો. સામાન્ય માણસોએ તેને તોડવાને પ્રયત્ન કરી પણ ફાવી નહી અને મારાથી પણ તે બને તેમ નહતું; આથી આવવાની વખતજ મારે એ વસ્તુનો સ્વીકાર કરવો પડ્યો. કંઇ પણ ગરબડ થતી ત્યારે મન:શાન્તિ માટે દેવળમાં જઇ હું પ્રાર્થના માટે ઘૂંટણીએ કેમ પડતો હતો, ઉપવાસ વગેરે વ્રત આનંદથી કેમ કરતો હતો અને ઉપાધ્યાયના હાથનો તીર્થપ્રસાદ કેમ લેતો હતો, એની મને પોતાનેજ નવાઇ લાગતી. પણ મને ખાત્રીપૂર્વક લાગતું હતું કે એવી વાત બનવી અશક્ય છે. પણ હમણાં મારા ચિત્તે તે વિરુદ્ધ કંઇ પણ પ્રતિકાર કર્યો નહિ.

[illegible] મનુષ્યને [illegible] એજ [illegible] છે. એ દેવળ [illegible] નહિ [illegible] કરે છે. એ પ્રશ્ન [illegible] છે. [illegible] નીચે [illegible] અને [illegible] છે. એ પ્રશ્ન [illegible] રહ્યો છે, ગુમ્યો છે અને [illegible] પણ છે. [illegible] ભિન્ન ભિન્ન [illegible] ધર્મની [illegible] છે. [illegible] પ્રશ્ન [illegible] ભિન્ન ભિન્ન [illegible] અને ભિન્ન ભિન્ન [illegible]

મારૂં મન સ્થિર થયું અને પુરાણમતવાદી પંથના આચાર મારી માન્યતાને રૂચતા નહિ છતાં પણ ચુપકીથી તે હું પાળ્યે ગયો."

"અમારા પુરાણપંથે કહેલા સર્વ આચાર પાળતાં મેં મારી વિચાર શક્તિ બાજુએ મૂકી. હું ગાડરીઆ પ્રવાહની માફક ચાલવા લાગ્યો. મારા બાપ દાદા સાથે હું જાણે એકરૂપ થઇ ગયો, મારા પૂર્વજ અને બીજાઓ જેમના પર હું પ્રેમ રાખતો હતો તેવા લાખો સામાન્ય મનુષ્યોમાં ભળી જઇ હું તેમની સાથે એકરૂપ બન્યો. દેવળની પહેલી પ્રાર્થનામાં હાજર રહેવા માટે હું અરૂણોદય પૂર્વે ઉઠતો હતો. એ વાતમાં બીજો કંઇ ફાયદો નહિ હોય પણ શરીરને [illegible] આપી હું મારા મનની ફડફતા ઓછી કરતો હતો. ગમે તેવી રીતે કરતો પણ તેમાં મારો છેવટનો ઉદ્દેશ તો એકજ હતો. માનવજીવનનો અંતિમ હેતુ સમજવા માટે આ સર્વ તરફડીયાં હતાં. મારૂં કાર્ય સારાસારવિચારશક્તિને અનુકૂળ થઇ શકે તેવું નહિ હોય અથવા મારો સ્વાર્થત્યાગ છેક નજીવો હશે, પણ તેમ કરવામાં મારો હેતુ સારો હતો. અમારા પંથે કહેલા ઉપવાસ વગેરે હું કરતો હતો અને ઉપાધ્યાય પાસેથી તીર્થપ્રસાદ પણ લેતો હતો. ઘેર અને દેવળમાં પ્રાર્થના માટે કરેલો સમય હું કદિ પણ ભૂલ્યો નથી. દેવળમાં પાદરી પ્રાર્થના કરતો, ત્યારે તેનો પ્રત્યેક શબ્દ લક્ષપૂર્વક સાંભળી બને તેટલી રીતે વખત મળતાં તેમાંથી બુદ્ધિને રૂચે તેવો અર્થ પણ હું કાઢતો હતો."

"નિરર્થક શબ્દોમાંથી અર્થ ખેંચવાનું અથવા અનેક વિધિ અને આચારની ઉપપત્તિ તૈયાર કરવાનું કાર્ય અતિ કઠિન અને બુદ્ધિને અપ્રિય થાય તેવું છે. અમે ઝાર અને તેના આપ્તવર્ગ માટે વારંવાર પ્રાર્થના કરતા હતા. મારી બુદ્ધિને હું સમજાવતો કે, બાદશાહ જેવી પદવીએ પહોંચેલા અને સર્વોપરિ અનુકૂળ સ્થિતિમાં પડેલા મનુષ્ય પર અન્યજનો કરતાં મોહના અનિવાર્ય પ્રસંગ વિશેષ આવતા હોવાથી તેના ઉદ્દાર માટે વારવાર પ્રાર્થના કરવાની જરૂર છે; પણ તે સાથેજ પ્રશ્ન થતો કે, ઝારના સર્વ શત્રુ તેના પગ નીચે ચગદાઇ જાય, એવી પ્રાર્થના કરવાનો અર્થ શો ? મારી બુદ્ધિ તેનો નિર્ણય કરી શકી નહિ. ખ્રિસ્તની આજ્ઞા છે કે, શત્રુ માટે પણ પ્રાર્થના કરો અને શત્રુ પર પણ પ્રેમ રાખો; ત્યારે ઝારના શત્રુવિરૂદ્ધ કરેલી પ્રાર્થના ખ્રિસ્તની વિરૂદ્ધનું કાર્ય નથી કે ? આ પ્રશ્ન થતાંજ મારી બુદ્ધિ ગૂંચવણમાં પડી જતી. એ પ્રાર્થનામાં કંઈ લાક્ષણિક અર્થ હશે એમ તેને સમજાવવા જતો કે તે તરતજ તેની સામે પડી કહેતી: 'ભાઇ, તું ફસાય છે. એજ રીતે તું મને આંજી નાખે છે અને પરમાત્મા સાથેનો સંબંધ પણ તોડી નાખે છે. આવી છેતરપીંડીથી તારી શ્રદ્ધાનું શું થશે ? તેનો તેં વિચાર કર્યો છે કે ?'"

“ઉપદેશક પડતો ને તીર્થપ્રસાદ [illegible] તે વખતે મારા હૃદયમાં જે આશ્ચર્ય થતું હશે તે હું કદિ પણ ભૂલીશ નહિ. [illegible] વર્ગમાં મેં એ [illegible] પ્રકારે [illegible] નહોતી. ઉપદેશકે કહેલી પ્રક્રિયા તે વખતે [illegible] જેમ જેમ [illegible] હતી તેમ તેમ [illegible]. પણ ઉપદેશકે મને જે [illegible] મારી બુદ્ધિને [illegible] આ પ્રકાર ભિન્નત્વ [illegible] એમ તેનું કહેવું [illegible] મારા અંતઃકરણને વિલક્ષણ [illegible] એમ [illegible] તીર્થપ્રસાદની આ [illegible] અંતઃકરણથી [illegible] તીર્થપ્રસાદ [illegible] આ અંતઃકરણ [illegible] છે. મેં તે અભિમાન એવું [illegible], તેને નમ્ર [illegible] પણ મારી બુદ્ધિનું [illegible] અંતઃકરણનું સમાધાન થયું. મેં મારી બુદ્ધિને નમ્ર [illegible] એ વિચારથી મારા [illegible] પણ એ વખત મારા અંતઃકરણને જે આનંદ થયો તેનું પ્રતિ-[illegible] થયો નહિ.”

“આપણા ધર્મ [illegible] સર્વ [illegible] વિચાર હું [illegible] બુદ્ધિથી [illegible] પણ [illegible] અને [illegible] તે [illegible] અને આ [illegible] નહિ તો [illegible] થયા [illegible] પ્રમાણે [illegible].”

“એક દિવસે એક [illegible] અને [illegible] સુશિક્ષિત [illegible] તેમના [illegible] પરથી સામાન્ય [illegible] વિચારો એ [illegible] અને [illegible] શાસ્ત્રોનાં [illegible] મેં વાંચ્યાં ને પરથી પણ [illegible] તેમના વિચારોની દિશા નિશ્ચિત થઇ [illegible] છે. એ [illegible] અને [illegible] અંતઃકરણનો અંત નથી!”

“એ કેવો નરકથી હું અર્વાચીન વિદ્વાનોના [illegible] નરક [illegible]; ત્યારે [illegible] અને [illegible] પુનઃ મારા હૃદયમાં વાસ કર્યો. એ [illegible] થઇ કે તેની [illegible] જેમ જેમ [illegible] ને [illegible] કર [illegible]

[illegible] જોઈએ. તેમનાં પુત્રોથી [illegible] અને તેની [illegible] એવું [illegible] લાગે મને [illegible] તેમને [illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

ધનજ કર્યું છે. સર્વ પર પ્રેમ રાખવો જોઇએ, એ ધર્માજ્ઞા તદ્દન બાજુએ મૂકી દઈ જેઓ પોતાના બંધુઓનો દ્વેષ કરતા હતા તેઓ પોતાને ધાર્મિક કહેવડાવતા, અને પોતાના પંથની આજ્ઞા પ્રમાણે ચાલવાનો પ્રયત્ન પણ કરતા; પરંતુ તેમના વર્તનમાં પ્રેમ કરવાનો અલ્પનોજ અંશ વિશેષ હતો. ધર્માજ્ઞા પ્રમાણે આખી મનુષ્ય માનવસમાજ એક પ્રેમગાંઠમાં બંધાય, એવો એ આચારનો ઉદ્દેશ ન હોય પોતે તેમ નહિ ચાલે તો નરકપ્રાપ્તિ થશે એ ભય એ આચારના કારણમાં રહ્યો હતો. પ્રત્યેક પંથવાળા એમજ ધારે છે કે, સત્યનું પોટલું પોતાની પાસેજ છે અને પોતાના વાડાની બહારના અન્ય સર્વ મૂર્ખ અને કાફર છે. કૅથોલિક પંથના માણસો અન્યને બહિષ્કૃત સમજે છે અને અન્ય પંથવાળાઓ કૅથોલિક પંથને બહિષ્કૃત સમજે છે. પોતાના પંથ વિષે આટલો દુરાગ્રહ રહે એટલે સામાન્ય તાત્ત્વિક બુદ્ધિ નષ્ટ થાય એ સ્વાભાવિક છે. પોતાના પંથના વિચાર અને વિધિઓનું જે પાલન કરતો નથી, તે તેમની દૃષ્ટિથી બહિષ્કૃત ગણાય છે અને તેમ થવું સ્વાભાવિક છે. એ સ્થિતિનું પ્રથમ કારણ મારૂં તેજ સારૂં અને તારૂં તે નઠારૂં, એ દુરાગ્રહજ છે. મારા સિવાય જગતમાં અન્ય કોઇ પ્રવીણ નથી એવી અંતઃકરણની માન્યતા થાય તો તે મૂર્ખાઇની પરમાવધિજ છે. એવી મૂર્ખાઇને અન્તરમાં સ્થાન મળે છે એટલે તેની પાછળ અન્ય સર્વ ઘેલછાઓ આપોઆપજ આવી પહોંચે છે. આ સર્વ વાત મારી દૃષ્ટિએ પડવા પછી મને એ પંથનો કંટાળો કેમ ન આવે! મારી સમજ તો એવી હતી કે, સમગ્ર માનવકુલ એક પ્રેમગાંઠમાં બંધાય એજ ધર્મનો મૂળ ઉદ્દેશ છે; અને આ પંથ તો એજ મૂળ ઉદ્દેશ પર કુહાડી મારતો હતો. જે વૃક્ષના મૂળમાં પાણી રેડી તેને ઉછેરી મોટું કરવાના હેતુથી એ પંથનો જન્મ થયો હતો, તેજ વૃક્ષને મૂળમાંથી ઉખેડી નાખવાનું કાર્ય માત્ર હવે તે કરતો હતો."

"મને જણાયું કે, એકજ ધર્મમાંના અનેક પંથવાળાઓ, પરસ્પર એવી રીતે વર્તે છે અને અન્ય ધર્મના અનુયાયીઓ પણ પોતાનાથી ભિન્ન ધર્મ માનનારા પ્રત્યે તેવીજ રીતે વર્તે છે. એવા વર્તનનું કારણ શું હોવું જોઇએ એવો પ્રશ્ન મેં ઘણા ધાર્મિક કહેવડાવનારા ગૃહસ્થોને પૂછ્યો, અને એ સંબંધમાં ઉપલબ્ધ થએલાં સર્વ પુસ્તકો મેં વાંચ્યાં; પણ તેનો ઉત્તર મને કોઇએ આપ્યો નહિ. લગભગ પ્રત્યેક વ્યક્તિને જગતમાં ઉત્તમ યોદ્ધા તરીકે પોતેજ છે એમ લાગવાનું જે કારણ હોય છે, તેજ કારણ આ સ્થિતિનું પણ છે. મોટા મોટા ધર્માચાર્યો, વૈરાગીઓ અને સંન્યાસીઓને હું મળ્યો; પરંતુ કોઇએ આવા પ્રશ્નનો નિર્ણય કરવાનો પ્રયત્ન પણ કર્યો નહિ. ઉલટું મને એક માણસ મળ્યો અને તેણે એ પ્રશ્નનો મને વ્યાવહારિક ઉત્તર આપ્યો; ત્યારથી મેં એ પ્રશ્નનો ઉહાપોહ ક્યારેએ પણ કોઇની

કારમય ગુફા પાસે આપણે જલદી પહોંચીએ છીએ. તેમનાં પુસ્તકોથી પૂર્વની શ્રદ્ધા નષ્ટ થાય છે અને તેની જગ્યાએ તેના જેવું કિંમતી એવું બીજું કંઇ પણ આવતું નથી. મારા મનની એવી સ્થિતિ થઈ ત્યારે મને લાગ્યું કે અભણ ખેડુત ભાગ્યશાળી છે. મારી દષ્ટિએ મૂર્ખામી ભરેલી દેખાતી વાતો તેમને કદિ પણ મૂર્ખામી ભરેલી લાગી નથી. મારે કમનશીબ હોવાથી મારી નજરે એવું આવ્યું કે તેમાં સત્યાસત્યનું મિશ્રણ છે. એવું અસત્ય સાથે મિશ્રિત થએલું સત્ય સ્વીકારવાને મારી બુદ્ધિ તૈયાર થતી નહતી."

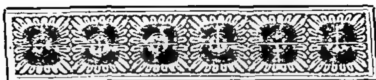
"આવી રીતે મારા જીવનનાં સુમારે ત્રણ વર્ષ ગયાં. કેટલાક દિવસ સુધી મને લાગતું હતું કે કોઇ વાતનું રહસ્ય મને સમજાતું નહોય તો તેમાં મારોજ અપરાધ કે પાપ હોવાં જોઇએ; પણ જેમ જેમ હું સત્યની શોધ વિશેષ કરવા લાગ્યો તેમ તેમ મારી બુદ્ધિની દઢતાને લીધે નહિ સમજાતી વાતો અને ખરેખર ઉતરપીંડીની વાતોમાં રહેલું અંતર મને સ્પષ્ટ જણાવા લાગ્યું."

"એ પ્રમાણે બુદ્ધિની ખેંચતાણ થતી હોવા છતાં હું અદ્યાપિ અમારા રૂશીયાના જુના પંથને વળગી રહ્યો હતો; પણ મારા હૃદયમાં શરૂ થએલી પ્રશ્નમાળા મને શાંતિથી બેસી રહેવા દેતી નહતી. મારી બુદ્ધિએ એ પ્રશ્નના નિશ્ચયાત્મક ઉત્તર આપવાને મને વારવાર આગ્રહ કરવા માંડયો. આવી સ્થિતિના કારણે મને જણાયું કે, આંખો પર પડદો નાખી જૂના પંથને વળગી રહેવાનું કાર્ય અશક્ય છે ખ્રિસ્તીધર્મના અનેક પંથો સંબંધી મારા મનમાં મુખ્ય પ્રશ્ન એ ઉપસ્થિત થયો હતો કે, એ અનેક પથનો અરસપરસ ક્યા પ્રકારનો સંબંધ છે? તે સમયે મારી વૃત્તિ ધર્મ તરફ વળેલી હોવાની વાત ઘણાઓની જાણમાં આવેલી હોવાથી અનેક પંથના માણસોની મુલાકાત લઇ તેમની સાથે છૂટથી ધર્મચર્ચા કરવાનું સરળ બન્યું હતું. આથી કૅથૅાલિક, પ્રોટેસ્ટંટ, પુરાણમતવાદી, મોલાકન અને બીજા પણ કેટલાક પંથના સારા માણસોની મુલાકાત થઈ. તેમાં કેટલાક માણસો ઉચ્ચપ્રકૃતિના, નીતિમાન અને સાચા અતઃકરણથી ધાર્મિક વૃત્તિ ધરાવનારા પણ જણાયા. એવા માણસો સર્વ પંથમાં જણાઈ આવ્યા હતા. એવા માણસો સાથે બંધુત્વ સાધવાની પ્રબળ ઇચ્છા મને હતી, પણ તે ઇચ્છા બાજુએ રહી પ્રત્યક્ષ વ્યવહારમાં કંઇ જુદોજ પ્રકાર બન્યો."

"જે ધર્મજ્ઞાનના બળપર મનુષ્યજાતિમાં પરસ્પર વિશ્વાસ અને ઐક્ય ઉત્પન્ન થઇ સર્વ માનવજાતિ એક પ્રેમબંધનમાં બંધાવી જોઇએ, તેજ જ્ઞાનનું પ્રત્યક્ષ ફળ ભેદભાવ વધારવામાંજ આવેલું જણાયુ. પ્રત્યેક ધર્મમાંથી સંકડો-હજારો પંથ નીકળ્યા અને તેમાં પરસ્પર કલહ માત્ર આરંભાયો. મને જણાયું કે તે પંથના શ્રેષ્ઠ પ્રતિનિધિને યાદ કરું તો બાકીનાઓએ ખરી ધર્મોતાનું ઉત્ય

મનાઇ કર્યું છે. સર્વ પર પ્રેમ રાખવો જોઇએ. એ ધર્માંના વાદ બાજુએ મૂકી દઈ જેઓ પોતાના બંધુઓનો દ્વેષ કરતા હતા તેઓ પોતાને ધાર્મિક કહેવડાવતા, અને પોતાના પંથની આજ્ઞા પ્રમાણે ચાલવાનો પ્રયત્ન પણ કરતા; પરંતુ તેમના વર્તનમાં પ્રેમ કરવાનો ભાગ્યેજ અંશ વિશેષ હતો. ધર્માજ્ઞા પ્રમાણે ચાલતાં સમગ્ર માનવસમાજ એક પ્રેમગાંઠમાં બંધાય, એવો એ આચારનો ઉદ્દેશ ન હોય પોતે તેમ નહિ ચાલે તો નરકપ્રાપ્તિ થશે એ ભય એ આચારના કારણમાં રહ્યો હતો. પ્રત્યેક પંથવાળા એમજ ધારે છે કે, સત્યનું પોટલું પોતાની પાસેજ છે અને પોતાના વાડાની બહારના અન્ય સર્વ મૂર્ખ અને કાફર છે. કેથોલિક પંથના માણસો અન્યને બહિષ્કૃત સમજે છે અને અન્ય પંથવાળાઓ કેથોલિક પંથને બહિષ્કૃત સમજે છે. પોતાના પંથ વિષે આટલો દુરાગ્રહ હોવાથી, એટલે સામાન્ય નાસ્તિક બુદ્ધિ નષ્ટ થાય એ સ્વાભાવિક છે. પોતાના પંથના વિચાર અને વિધિ-ઓનું જે પાલન કરતો નથી, તે તેમની દૃષ્ટિથી બહિષ્કૃત ગણાય છે અને તેમ થવું સ્વાભાવિક છે. એ સ્થિતિનું પ્રથમ કારણ મારું તેજ સારું અને તારું તે નઠારું, એ દુરાગ્રહજ છે. મારા સિવાય જગતમાં અન્ય કોઇ સજ્જન નથી એવી અંતઃકરણની માન્યતા થાય તો તે મૂર્ખાઇની પરમાવધિજ છે. એવી મૂર્ખાઇને મનમાં સ્થાન મળે છે એટલે તેની પાછળ અન્ય સર્વ દોષો આપોઆપજ આવી પહોંચે છે. આ સર્વ વાત મારી દૃષ્ટિએ પડ્યા પછી મને એ પંથનો કંટાળો કેમ ન આવે? મારી સમજ તો એવી હતી કે, સમગ્ર માનવકુલ એક પ્રેમ-ગાંઠમાં બંધાય એજ ધર્મનો મૂળ ઉદ્દેશ છે; અને આ પંથ તો એજ મૂળ ઉદ્દેશ પર કુહાડી મારતો હતો. જે વૃક્ષના મૂળમાં પાણી રેડી તેને ઉછેરી મોટું કરવાના હેતુથી એ પંથનો જન્મ થયો હતો, તેજ વૃક્ષને મૂળમાંથી ઉખેડી નાખવાનું કામ માત્ર હવે તે કરતો હતો.”

“મને જણાયું કે, એકજ ધર્મમાના અનેક પંથવાળાઓ, પરસ્પર એવી રીતે વર્તે છે અને અન્ય ધર્મના અનુયાયીઓ પણ પોતાનાથી ભિન્ન ધર્મ માન-નારા પ્રત્યે તેવીજ રીતે વર્તે છે. એવા વર્તનનું કારણ શું હોવું જોઇએ એવો પ્રશ્ન મેં ઘણા ધાર્મિક કહેવડાવનારા ગૃહસ્થોને પૂછ્યો, અને એ સંબંધમાં ઉપલબ્ધ થએલાં સર્વ પુસ્તક મેં વાંચ્યાં; પણ તેનો ઉત્તર મને કોઇએ આપ્યો નહિ. દરેક-નો પ્રત્યેક ટુકડીને જગતમાં ઉત્તમ લોકો નક્કી પોતેજ છે એમ લાગવાનું જે કારણ હોય છે, તેજ કારણ આ સ્થિતિનું પણ છે. મોટા મોટા ધર્માચાર્યો, વૈરા-ગીઓ અને સંન્યાસીઓને હું મળ્યો; પરંતુ કોઇએ આવા પ્રશ્નનો નિર્ણય કરવાનો પ્રયત્ન પણ કર્યો નહિ. ઉલટો મને એક માણસ મળ્યો અને તેણે એ પ્રશ્નનો મને વ્યાવહારિક ઉત્તર આપ્યો; ત્યારથી મેં એ પ્રશ્નનો ઉહાપોહ કરવાનો પણ કોઇની

प्रकरण १२ मुं-संधिप्रकाश.

[illegible] અવસાન સુધી ટૉલ્સ્ટૉયના મનની સ્થિતિમાં કેવું પરિવર્તન થતું ગયું છે તે તેમના પોતાના જ ગ્રંથથી સ્પષ્ટ જણાય આવે છે. હવે અહીંથી તેમના જીવનક્રમના ઉત્તરાર્ધનો આરંભ થાય છે. પૂર્વવયમાં માનપાન, શ્રીમંતાઈ અને કીર્તિની દેખાતી તૃષ્ણામાં જે ત્રુટી આવવા લાગી હતી તે પણ હવે ધીમે ધીમે અદૃશ્ય થવા લાગી હતી; એટલું જ નહિ પણ તે સર્વ અસાર અને નાશવંત જેવી તેમને લાગવા માંડી હતી. તેમને જણાયું કે સંપત્તિનો ત્યાગ કરી ગરીબોમાં દિવસ ગાળવા, માનપાનનું પોટકું બાજુએ મૂકી સર્વ સાથે નમ્રતાથી વર્તવું અને સ્વાર્થનું વિસ્મરણ કરી કેવળ પરમાર્થ અર્થે જ ઉદ્યોગ કરવો એ જ સન્માર્ગ છે.

હા, એ તો ખરું છે કે, તેમના જીવનક્રમના ઉત્તરાર્ધના આરંભમાં એ નવીન ભાવનાઓનો કંઈ એટલો સ્પષ્ટ ઉદય થયો નહોતો; તોપણ તેમણે લખેલી વાતોમાં એ વિચારો છાયા દૃષ્ટિગોચર થાય છે. અર્થાત્ ઉત્તરાર્ધના આરંભમાં તેમના આચરણમાં એકદમ પરિવર્તન થયું નહતું; પણ પૂર્વવયમાં તેમણે [illegible] વિચારો આ વખતે [illegible] આચારમાં આવતા જતા હતા. એ પરિવર્તન તેમનામાં એટલું મંદગતિથી અને ક્રમાનુસાર થતું ગયું હતું કે, તેમની નજરમાં [illegible] પણ એ વાત આવી નહતી.

એ પરિવર્તન તેમના લેખનકાર્યમાં અધિક સ્પષ્ટ જણાવા લાગ્યું. તેમના આચારમાં એકદમ વિશેષ પરિવર્તન થયું નહિ પણ તેમના વિચારમાં એકદમ [illegible] અધિક [illegible] જણાય તેમ હતું. તેમણે આત્મનિરીક્ષણ કર્યું તે પૂર્વે લખેલાં પુસ્તકોમાં [illegible] તેમને ધર્મ સંબંધી દર્શન થાય છે. તેમણે મનુષ્યના સામાન્ય જીવનક્રમ તરફ ઉચ્ચ દૃષ્ટિથી અવલોકન કર્યું હતું; તેવા ગ્રંથમાં તેમના પોતાના મનનો વિકાસ પણ તેમના દૃષ્ટિમાંથી દૂર થયો નહતો. અહીં સુધી ચિત્તમાં ધર્મવિચાર વિશેષ રીતે ઉત્પન્ન પામ્યો નહતો—અધ્યાત્મજ્ઞાન [illegible]

તેમની શુદ્ધિ વધેલી નહતી; અર્થાત્ આત્મનિવેદન લખતાં સુધીમાં તે અધ્યાત્મના ઉંડા પાણીમાં ઉતર્યા હોવાનું જણાતું નથી. જીવનક્રમના મધ્યાન્હના અરસામાં તેમનું ચિત્ત અધ્યાત્મદિશા તરફ વળ્યું. તેમણે પોતાનો ધર્મમાર્ગ સાફસૂફ કરી નિશ્ચિત કર્યો અને એ કાળ પછી લખેલા લેખમાં તેમણે એ નવા વિચારો સ્પષ્ટ રીતે રજુ કર્યા. આથી તેમના સર્વ લેખનકાર્યના બે ભાગ પડે છે. પૂર્વ ભાગમાં તેમનું લક્ષ સાહિત્ય તરફ વિશેષ હોય, ઉત્તર ભાગમાં તે વિચારસૌંદર્ય તરફ વિશેષ વળેલું હતું પૂર્વાર્ધમાં બાહ્ય પોષાક તરફ રોકાએલું લક્ષ ઉત્તરાર્ધમાં તે પોષાકના આંતર ભાગમાં રહેલા અમરત્વ તરફ અધિક વળ્યું.

આત્મનિવેદન પુસ્તક તેમણે ઉત્તરાર્ધના આરંભ કાળમાં કંઇ પૂરું કર્યું ન હતું. એ લખાણ ત્યાર પછી કેટલાંક વર્ષોએ પુરું થયું હતું; તોપણ તેમના કાર્ય પરથી ઇ. સ. ૧૮૭૪થી ઇ. સ. ૧૮૭૮ સુધીના સમયમાં તેમના હૃદયમાં શુદ્ધિકલહ કેટલો તીવ્ર હતો તે જણાઈ આવે છે.

ઇ. સ. ૧૮૭૮ના મે માસથી ટૉલ્સ્ટૉયે પાછો નિત્યનોંધ લખવાનો આરંભ કર્યો. વચ્ચે તેર વર્ષ સુધી તેમનો નિત્યનોંધ લખવાનો ક્રમ બંધ રહ્યો હતો. તેમનો વિચારપ્રવાહ તા. ૨૨ ની નોંધપરથી જાણી શકાય તેમ છે. તે લખે છે:—

" રવિવારે હું પ્રાર્થનામાં ગયો હતો. ધર્મોપદેશકે કરેલી પ્રાર્થનામાંથી ' ઝારના શત્રુનો નાશ થવા દે ' વાક્ય મારી બુદ્ધિને રૂચ્યું નહિ; કેમકે પ્રત્યેક ખ્રિસ્તીએ પોતાના શત્રુનું પણ કલ્યાણ કરવા પ્રભુની પ્રાર્થના કરવી જોઇએ અને તેણે શત્રુનું પણ ભૂરૂં ઇચ્છવું ન જોઇએ. "

આ વખતે ટૉલ્સ્ટૉયના વિચારમાં નવીન વલણ ઉમેરાતુ ચાલી નવા તથા જુનાનું મિશ્રણ કેવી રીતે થતું હતું, તે તેમના એક સ્નેહીએ નીચે જણાવેલ હકીકત પરથી જણાઈ આવશે.

" તે સમયે મારી સ્થિતિ અન્ન અને દાંતને વેર સમાન થઈ પડેલી હતી. ટૉલ્સ્ટૉયના એક સ્નેહીની લાગવગથી તેમના બાળકોના શિક્ષકની જગ્યા મને મળી. એ સ્થાન સ્વીકારવું કે કેમ એ વિષે આરંભમાં મને વિચાર થઇ પડયો. 'કાઉંટ' એ શ્રીમંત પદવીથીજ હું તદન ગભરાઇ ગયો. છેવટે મારા સ્નેહીના આગ્રહથી એ કાર્યનો સ્વીકાર કરી હું યાસનાયા ગયો અને એક ખેડુતના ઝુંપડામાં મુકામ કરી રહ્યો. હું માત્ર કાર્ય પુરતો હમ્મેશ ટૉલ્સ્ટૉયને ત્યાં જતો, પણ લીયોના પ્રેમાળ સ્વભાવની પહેલાજ દિવસે મારાપર અસર થઇ. ત્યાર પછી અમારા વચ્ચે સારો સ્નેહ બંધાયો. આ વખતે તે જુના ખ્રિસ્તી પંથના અનુયાયી હતા. હું પોતે નાસ્તિક પંથનો હતો; પણ એ વાત તેમનાથી છુપી ન રાખતાં તદન ખૂલ્લી રીતે મેં તેમના સમક્ષ નિવેદન કરી લીધો શુદ્ધ જુના પંથને સત્તરડ વગાગી

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

છૂટી પડી ગઇ છે. જાણે કે એ સંબંધી વિચાર કરવાની શક્તિજ તેમના મનમાં રહી નથી. તેમના વર્તન પરથી જણાય છે કે, આ જગત સાથે પોતાનો કંઇજ સંબંધ નથી એવી ભાવના તેમને થતી જાય છે. "

ટૉલ્સ્ટૉયના મનની આ અસ્વસ્થતાની અસર તેમના શરીરપર પણ થતી હતી. તા. ૧૬ જાન્યુઆરી ૧૮૭૯ના રોજ ફેટને લખેલા પત્રમાં તે લખે છેઃ—

" મારી પ્રકૃતિ હજુ પણ ઠીક નથી; તેથી તમારા પત્રનો વખતસર ઉત્તર લખાયો નથી. તમે મોકલેલી કવિતા અતિ સુંદર છે. કાળના ઝપાટામાં એ કાવ્યના કકડા થઇ જશે તો તેનો વધેલો ભાગ નમુના દાખલ લોકો સંગ્રહાલયમાં અવશ્ય રાખશે. મારી પ્રકૃતિ સારી નથી તેમ ખરાબ પણ નથી; તોપણ મનમાં જે ઉત્સાહ હોવો જોઇએ તે તો બીલકૂલ નથી. આ વૃક્ષ હવે તદ્દન શુષ્ક થવાની તૈયારીમાં છે. "

તા. ૧૭ એપ્રિલના પત્રમાં તે લખે છેઃ—

" 'અમારી યોગ્યતાને અનુસરી નહિ, પણ તારી દયાના અમુક પ્રમાણથી તું અમારા પર દયા કર' એવા અર્થની એક પ્રાર્થના છે. એજ પ્રાર્થના આજે હું તમોને પણ કરૂં છું. તમારો લાંબો પ્રેમી પત્ર મને મળ્યો છે. હું જલદી કીફ જવાનો વિચાર કરૂં છું અને ત્યાંથી પાછા ફરતા જરૂર તમોને મળવા આવીશ. તે વખતે સર્વ હકીકત પ્રત્યક્ષજ કહીશ. હમણા તો મુદા પુરતુંજ લખુ છું."

" મે ડિસેંબરીસ્ટ નવલકથાનો આરંભ કર્યો હતો, પણ હવે તે ક્યાં ધૂળ ખાતી પડી છે તે કહી શકતો નથી. તેના વિષે મારા મનમાં કંઈ વિચારજ આવતા નથી. કદાચિત તે પુનઃ લખવાની શરૂઆત કરૂં, પણ મારી હાલની મનોવૃત્તિની થોડી ઘણી છાયા પણ તેનાપર પડયા સિવાય રહે નહિ અને એ છાયા એવી છે કે, જેઓ રાષ્ટ્રકલ્યાણના નામથી માણસોને એકત્ર કરવાનો ધંધો કરે છે, તેઓ તેનો વાસ પણ સહન નહિ કરી શકે. વર્તમાનપત્ર તરફ હું નજર પણ કરતો નથી અને હું સમજું છું કે, એ હાનિકારક હેવથી પ્રત્યેકને દૂર કરવો એ મારૂં કર્તવ્ય છે. થોડો વિચાર કરો ! એક વયોવૃદ્ધ ગૃહસ્થ 'ઑરેઑખવકા' માં પોતાને ઘેર સુખે બેઠા છે, તે હોપેનહારનાં તત્વોના રસનુ પાન કરી તેને પુનઃ રૂશીયન ભાષામાં રજુ કરે છે, બીલીયર્ડની એકાદ રમત તે રમે છે, ખાણા અને મિત્રો સાથે પ્રેમવાર્તા કરે છે, સર્વ પર તેનો પ્રેમ છે અને લોકો પણ તેને ચહાય છે. આવી રીતે પ્રેમનું વાતાવરણ ઓતપ્રોત હોવા છતાં એક કોહી ગએલા દુર્ગંધીમય કાગળની થોકડી તેના હાથમાં પડે છે. એ કાગળ હાથમાં આવે છે કે હાથ કાળો થાય છે, વાંચતાં દૃષ્ટિ બગડે છે અને મનને ત્રાસ થાય છે. સુખે બેસી રહેલો એ ગૃહસ્થ અંદરની હકીકત જોઇને સંતાપથી ભડભડવા લાગે છે અને એ બડબડાટ

કેટલાએ વખત સુધી ચાલ્યા કરે કે એવી ઝાકઝમાળ પાદરીઓ દૂર કરી એમ કહે છે તેમ મને કેમ લાગતું નહ [illegible] સુખ મળી શકે કેમ છે."

ટોલ્સ્ટોય જુવાન અવસ્થામાં કોઈ વખત હતા ત્યારે પુરાતન મઠનો એક મઠ અતિ પ્રસિદ્ધ હતો, ત્યાં [illegible] દર્શન માટે ગયા હતા. [illegible] ટોલ્સ્ટોયનો એક હેતુ હતો, તેની [illegible] આવે તેમ છે એ પત્ર ટોલ્સ્ટોયના મિત્ર [illegible] પોતાના એક મિત્રને લખેલો છે.

"મને ટોલ્સ્ટોય આનંદમાં અતિ લીન થઈ ગયેલા જણાયા ત્યારે તેમનામાં [illegible] કંઈ વિચાર હોય નહીં અને તેઓ [illegible] આનંદમાં તલ્લીન હોય છે, ત્યારે તેમના [illegible] દૃષ્ટિએ [illegible] પણ ધર્મ કરવામાં [illegible] નથી: પણ [illegible] નથી. [illegible] છે, ત્યાં [illegible] એવા [illegible] થાય છે તે કેટલીએ વાર સુધી [illegible] તલ્લીન રહે છે. અહીંથી [illegible] એક [illegible] ધર્મ [illegible] છે. એક દિવસે અમે બન્ને દેવળની એક ધર્મ-[illegible] હતા ત્યાં [illegible] હતા. તેમાંના કેટલાક [illegible] અને કેટલાક [illegible] એ લોકોની [illegible] ટોલ્સ્ટોયને [illegible] ધર્મ [illegible] અનેક વિચાર અને [illegible] આવે છે. આ વિષય [illegible] ટોલ્સ્ટોયનો [illegible] પણ એક હેતુ છે. [illegible] લોકોની [illegible] તેમને [illegible] છે. અહીં તેમને [illegible] કેટલાએ [illegible] અને [illegible] થાય છે. તેમનો અભિપ્રાય એવો [illegible] છે કે, [illegible] ખરી [illegible] એમ [illegible] [illegible] છે."

ટોલ્સ્ટોય કહેતા કે, "પોતાને ખ્રિસ્તી કહેવડાવનાર અથવા મુસલમાન અન્ય કોઈ પણ [illegible] ધર્મની [illegible] વિશેષ [illegible] છે. પોતાને ખ્રિસ્તી કહેવડાવનાર [illegible] ખ્રિસ્તીધર્મ [illegible] નહીં [illegible] પણ તે [illegible] કર્યું નહિ. [illegible] અને [illegible] કરી એમ ખ્રિસ્તીધર્મનું [illegible] છે. [illegible] જે અનેક [illegible] છે તેને [illegible] કરવાએ [illegible] છે; [illegible] એક [illegible] એમ [illegible] અનેક [illegible] આધાર પર એક મનુષ્ય [illegible]

છૂટી પડી ગઈ છે. જાણે કે એ સંબંધી વિચાર કરવાની શક્તિજ તેમના મનમાં રહી નથી. તેમના વર્તન પરથી જણાય છે કે, આ જગત સાથે પોતાનો કંઈજ સબંધ નથી એવી ભાવના તેમને થતી જાય છે. ”

ટૉલસ્ટૉયના મનની આ અસ્વસ્થતાની અસર તેમના શરીરપર પણ થતી હતી. તા. ૧૬ જાન્યુઆરી ૧૮૭૯ના રોજ ફૅટને લખેલા પત્રમાં તે લખે છેઃ—

“ મારી પ્રકૃતિ હજુ પણ ઠીક નથી; તેથી તમારા પત્રનો વખતસર ઉત્તર લખાયો નથી. તમે મોકલેલી કવિતા અતિ સુંદર છે. કાળના ઝપાટામાં એ કાવ્યના કકડા થઈ જશે તો તેનો વધેલો ભાગ નમુના દાખલ લોકો સંગ્રહાલયમાં અવશ્ય રાખશે. મારી પ્રકૃતિ સારી નથી તેમ ખરાબ પણ નથી; તોપણ મનમાં જે ઉત્સાહ હોવો જોઇએ તે તો બીલકૂલ નથી. આ વૃક્ષ હવે તદન શુષ્ક થવાની તૈયારીમાં છે. ”

તા. ૧૭ એપ્રિલના પત્રમાં તે લખે છેઃ—

“ ‘અમારી યોગ્યતાને અનુસરી નહિ, પણ તારી દયાના અમુક પ્રમાણથી તું અમારા પર દયા કર’ એવા અર્થની એક પ્રાર્થના છે. એજ પ્રાર્થના આજે હું તમોને પણ કરૂં છું. તમારો લાંબો પ્રેમી પત્ર મને મળ્યો છે. હું જલદી કીવ જવાનો વિચાર કરૂં છું અને ત્યાંથી પાછા ફરતાં જરૂર તમોને મળવા આવીશ. તે વખતે સર્વ હકીકત પ્રત્યક્ષજ કહીશ. હમણાં તો મુદ્દા પુરતુંજ લખું છું.”

“ મે ડિસેમ્બરીસ્ટ નવલકથાનો આરંભ કર્યો હતો, પણ હવે તે ક્યાં પુરાખાની પડી છે તે કહી શકતો નથી. તેના વિષે મારા મનમાં કંઈ વિચારજ આવતા નથી. કદાચિત તે પુનઃ લખવાની શરૂઆત કરૂં, પણ મારી હાલની મનોવૃત્તિની થોડી ઘણી છાયા પણ તેનાપર પડ્યા સિવાય રહે નહિ અને એ છાયા એવી છે કે, જેઓ રાષ્ટ્રકલ્યાણના નામથી માણસોને એકત્ર કરવાનો ધંધો કરે છે, તેઓ તેનો ત્રાસ પણ સહન નહિ કરી શકે. વર્તમાનપત્ર તરફ હું નજર પણ કરતો નથી અને હું સમજતું છું કે, એ હાનિકારક ટેવથી પ્રત્યેકને દૂર કરવો એ મારૂં કર્તવ્ય છે. થોડો વિચાર કરો ‘ એક વયોવૃદ્ધ ગૃહસ્થ ‘બારોબેવશ’ માં પોતાને ઘેર સુખે બેઠો છે ને શ્રાપેનહારનાં તત્વોના રહસ્યનું પાન કરી તેને પુનઃ ફ્રેંચભાષામાં રજુ કરે છે, બીલીયર્ડની એકાદ રમત તે રમે છે, બાળકો અને મિત્રો સાથે પ્રેમવાર્તા કરે છે, સર્વ પર તેનો પ્રેમ છે અને લોકો પણ તેને ચહાય છે. આવી રીતે પ્રેમનું વાતાવરણ ઓતપ્રોત હોય ત્યાં એક કોઈ ગલેલા દુર્ગંધીમય કાગળની ચોકડી તેના હાથમાં પડે છે. એ કાગળ હાથમાં આવે છે કે હાથ કાળો થાય છે, વાંચતાં દૃષ્ટિ બગડે છે અને મનને ત્રાસ થાય છે. સુખે બેઠેલો રહેલો એ ગૃહસ્થ અંદરની હકીકત જોઇને સંતાપથી બળવા લાગે છે અને એ બળતરા

કેટલાએ વખત સુધી ચાલ્યા કરે છે. એવી ત્રાસજનક વાતોને દૂર કરવી એજ ઠીક છે. તેમ અને લોક જગતનું ચાર દિવસનું સુખ ભોગવી શકે તેમ છે."

ટૉલ્સ્ટૉય જુન મહિનામાં કીફ ગયા હતા. અહીં પુરાતન કાળનો એક મઠ અતિ પ્રસિદ્ધ હતો. દરવર્ષે હજારો માણસો એ મઠના દર્શન માટે જતા હતા. કીફની યાત્રા કરવામાં ટૉલ્સ્ટૉયનો શો હેતુ હતો, તે નીચેની હકીકત પરથી ધ્યાનમાં આવે તેમ છે. એ પત્ર ટૉલ્સ્ટૉયના મિત્ર સ્ટૅકોફે પોતાના એક મિત્રને લખેલો છે.

"મને ટૉલ્સ્ટૉય આનંદમાં અતિ લીન થઇ ગએલા જણાયા. જ્યારે તેમનામાં ઘડપણના કંઈ વિચાર હોતા નથી અને તેઓ કલ્પનાના સામ્રાજ્યમાં તલ્લીન હોય છે, ત્યારે તેમનામાં અપૂર્વ ઉલ્લાસ દૃષ્ટિએ પડે છે. કોઇ પણ કાર્ય કરવામાં આવશ્યક ઉત્સાહ યુવાનોમાં રહેલો હોય છે. ટૉલ્સ્ટૉય જો કે હવે તેવા યુવાન નથી; પણ સત્યની શોધ તો તે તેટલાજ ઉત્સાહથી કરે છે. હાલમાં તે કંઇ પણ લખતા નથી. મોટો રાજમાર્ગ તેમના ઘરથી પા માઈલ દૂર છે. ત્યાં ઉભા રહીને તે યાત્રાળુની વાટ જુએ છે. એકાદ મનગમતો યાત્રાળુ મળે છે તો કેટલીએ વાર સુધી તેની સાથે તે વાર્તાલાપ કરવામાં તલ્લીન રહે છે. અહીંથી અર્ધા માઈલ પર એક નાના ગામ પાસે બે ધર્મશાળા છે. એક દિવસે અમે બન્ને તેમાંની એક ધર્મશાળામાં ગયા હતા. ત્યાં સાત આઠ યાત્રાળુ બેઠેલા હતા. તેમાંના કેટલાક ખાતા હતા અને કેટલાક વાતો કર્યા કરતા હતા. એ લોકોની વાતો સાંભળવામાં ટૉલ્સ્ટૉયને ઘણો આનંદ થયો. આવા પ્રસંગોથી ધર્મ સંબંધી અનેક વિચાર અને દંતકથા જાણવામાં આવે છે. આ સિવાય યાત્રાળુઓના સમૂહમાં જવાનો ટૉલ્સ્ટૉયનો બીજો પણ એક હેતુ છે. સામાન્ય લોકોની ભાષાપદ્ધતિ તેમને શીખવી લેવી છે. આથી તેમને હમેશ કેટલાએ નવા શબ્દો અને કહેવતો મળે છે. તેમનો અભિપ્રાય એવો થતો ચાલ્યો કે, આપણી ખરી રશીયન ભાષા એજ કોઇ અશિક્ષિત રશીયનોની ભાષા રહેલી છે."

ટૉલ્સ્ટૉય કહેતા કે, "પોતાને ખ્રિસ્તી કહેવડાવનાર અથવા સમજનાર અન્ય કોઇ પણ રાષ્ટ્ર કરતાં ધર્મની બાબતમાં રશીયા વિશેષ ઉચ્ચ સ્થાને છે. પોતાને ખ્રિસ્તી કહેવડાવનાર પાશ્ચિમાત્ય રાષ્ટ્રો આચારમાં ખ્રિસ્તીધર્મ પાળતા નથી; માટે રશીયાએ કદિ પણ તે રાષ્ટ્રોનું અનુકરણ કરવું નહિ. સહનશીલતા અને ક્ષમાબુદ્ધિની વૃદ્ધિ કરવી એજ ખ્રિસ્તીધર્મનું મુખ્ય તત્ત્વ છે. સાંપ્રતની પરિસ્થિતિમાં જે અનેક આપત્તિ ઉત્પન્ન થાય છે તેને નિર્મૂળ કરવા એ બે સદ્ગુણ સમર્થ છે; માટે મનુષ્ય પ્રાણીએ એક બીજાપર સત્તા ચલાવવાનું છોડી દઇ એ બે ગુણનુંજ અવલંબન કરવું જોઇએ. અનેક કાયદા ઉપસ્થિત કરી તેના આધાર પર એક મનુષ્ય અથવા ગણ્યા ગાંઠ્યા માણસો લાખો મનુષ્ય પર અમલ ચલાવે છે, અથવા કાયદાના

બલપર લાખો મનુષ્યને નીતિપથે દોરવાનો યત્ન કરશે, તો તેથી સામાજીક આપત્તિનું બીજ કદિ પણ દગ્ધ થશે નહિ." પશ્ચિમ યુરોપમાં ટૉલ્સ્ટૉયના આ વિચારનો પ્રચાર થોડા ઘણા પ્રમાણમાં થયો છે; તથાપિ એ વિચાર યુરોપીય સમાજને અદ્યાપિ વિશેષ રુચ્યા હોવાનું જણાતું નથી. વળી ટૉલ્સ્ટૉયના એ વિચાર ખરા હોય તો એમજ કહેવું જોઇએ કે, યુરોપખંડ હજુ અજ્ઞાનના અંધકારમાં ઘોર્યા કરે છે.

ઉપર કહી ગયા તેમ ટૉલ્સ્ટૉય કીફ ગયા હતા; પણ તા. ૧૪ ના પત્ર પરથી જણાય છે કે, તેમની એ યાત્રા વિશેષ રીતે સારી થઈ નહતી. તે લખે છેઃ–

"આજનો આખો દિવસ મેં જુદાં જુદાં દેવળ અને મઠનાં દર્શન કરવામાં કાઢયો; પણ આ યાત્રાથી હું તદ્દન નારાજ થયો છું. હવે મને એવું લાગવા માંડયું છે કે, હું અહીં ન આવ્યો હોત તો ઠીક થાત. આજે સવારે હું અંથની નામના સુપ્રસિદ્ધ સાધુને મળવા ગયો હતો પણ તેની પાસેથી એક પણ ઉપયોગી શબ્દ મને મળ્યો નહિ."

કીફમાં ટૉલ્સ્ટૉય બે દિવસજ રહ્યા હતા. ત્યાંનો એકંદર અનાચાર જોઇ તેમનુ મન તદ્દન કંટાળી ગયું હતું. પ્રાચીન કાળમાં એ શહેર પવિત્ર ગણાતું હતું; પરંતુ અર્વાચીન કાળમાં આમની મનુષ્યના પિતગૃહ તરીકે તે આખા યુરોપમાં પ્રસિદ્ધ છે.

કીફથી પાછા ફરતા તે ફેટને વચન આપ્યા પ્રમાણે ફેટને ત્યાં ગયા હતા. ત્યાંથી યાસનાયા આવ્યા પછી ફેટને લખેલા પત્રમાં તે લખે છેઃ—

"હું તમારે ત્યાં હતો તે વખતે મારું ચિત્ત અસ્વસ્થ હતું તે માટે ક્ષમા ચાહું છું. હજુ પણ મારું મન ઠેકાણે આવ્યું નથી. હમણાં હું બહુ વિચિત્ર બન્યો છું. કદિ કદિ મને લાગે છે કે, મારા જીવનપ્રવાહમાં કોઈ સ્થળે ખંડ પડયો છે. એ ખંડ શોધી કાઢવા માટે મારું અંતર્નિરીક્ષણ અસ્ખલિત ચાલ્યા કરે છે અને નવી નવી વાતો શીખું છું. પોતાના જીવનમાં કોઇ પણ સ્થળે ખંડ પડયાનો ભ્રમ ગૅાટહીનને થયો હતો ત્યારે મરણ પૂર્વેના થોડા દિવસ પર એ ત્રુટિ દૂર કરવા સારૂ તેણે હિંદુસ્થાનના ઇતિહાસનો અભ્યાસ શરૂ કર્યો હતો. મને ભય છે કે, દેહાવસાન થતાં સુધીમાં મારી પણ એવી સ્થિતિ થશે કે શું ? પરંતુ કેટલોએ પ્રયત્ન કરું છું છતાં મારૂ મન અંતર્મુખ થયા સિવાય રહેતુંજ નથી."

"તમારા પત્રમાં તમે એક બાજપક્ષીની વાત નોંધી છે. એ વાતનું તાત્પર્ય હું સારી રીતે સમજી શક્યો નથી. સ્વતઃના દેહને આવશ્યક એવી વસ્તુની વ્યવસ્થા ન કરતાં બાજ જેમ અહીંથી તહીં વ્યર્થ ભટક્યા કરે છે, તેમ સામાન્ય વ્યવહાર ત્યજીને હું પણ મનના તરંગ સાથે પવનની માફક ફરૂં છું, એમ કહેવાનો તમારી વાતનો આશય હોય તો એ આક્ષેપનો સહજ ઉત્તર આપવાની જરૂર છે. મારી

દેહપરિશ્રમી સુખી થાય તે માટે જરૂરના પદાર્થની યોજના હું કરતો નથી તમારી માન્યતા હોય તો તે ભૂલભરેલી છે. આજે આપણે જે વસ્તુની આવશ્યક વસ્તુની યાદીમાં ગણીએ છીએ, તે વસ્તુ સામાન્ય પરિશ્રમ માટે જ " હોઈ અર્થ લક્ષણથી ભરેલી ઇંદ્રિયની ચાલતને લીધે તેની આવશ્યકતા આ નિર્માણ કરી રાખી હોય છે. આપણી વિલાસવૃત્તિના કારણે આપણા મ આપણે અનેક ખોટી ટેવો પાડી દીધેલી છે. એ ટેવો સ્વાભાવિક ન હોય મનથી ઉત્પન્ન થયેલી છે. એ ટેવની હાજત પૂરી પાડવા માટે કરેલો શ્રમ નિષ્ફળ શ્રમ છે, એમ હું સમજું છું. વર્તમાન સમયના આપણા ઉદ્યોગ નવદશાંશ ભાગ એજ પ્રકારના છે. આપણે બીજા લોકોનો કેટલો બધો શ્ર ઉપયોગમાં લઈએ છીએ, અને તેનો બદલો કેટલા શ્રમથી વાળીએ છીએ, તેન હિસાબ પરથી આપણા શ્રમની ઉપયુક્તતા ઠરાવવી જોઈએ. મારી હાલની સ્થિતિમાં લોકોના શ્રમનો હું પૂરો બદલો આપી શકતો હોઉં એવી મારી ખાત્રી થતી નથી. કોઈ મારી તેવી ખાત્રી કરાવશે તો મને આનંદ થશે; પણ તેમ થવાનો સંભવ આજે દૃષ્ટિએ પડતો નથી. મારા પોતાના મનની સ્થિતિ જોઉં છું તો, લોકોનું કાર્ય તુચ્છ છે અને હું જે કંઈ કરું છું તે અતિ કિંમતી છે એમ મને લાગે છે. આવી સ્થિતિમાં હું જે શ્રમ કરું છું તે વિશેષ પ્રમાણમાં કરું તો લોકોના અને મારા હિસાબના સરવાળા કદિ પણ મળશે નહિ અને તેમની બાજુમાં નફા કરતાં નુકસાનજ વધારે જણાશે. વાસ્તવિક રીતે જોતાં લોકોનું કાર્ય અધિક મહત્ત્વનું હોવા છતાં આપપણાને લીધે મારું કાર્ય અને અધિક યોગ્યતાનુંજ લાગશે. એવી સ્થિતિમાં મને ભય છે કે ઉભયનો મેળ કદિ પણ ન મળતાં ઉલટે પરસ્પર ઘટેલું નીકળશે કે શું ! આથી લોકોની સેવા બને તેટલી રીતે થોડી મેળવી મારી પોતાની જરૂરીઆત જાત મહેનતથી પૂરી કરવાનો મેં નિશ્ચય કર્યો હતો. ઋણનું સાધુ નહિ થવવાનો સહેલો માર્ગ મને તો એજ જણાય છે."

તા. ૨૨ આગષ્ટ ૧૮૭૯ ના પત્રમાં તે કહે છે:—

"તમારા પત્રનો ઉત્તર આપ્યો નહિ તે માટે દોષનું પોટલું હું સ્વીકારું છું; પણ એ ઉપરથી તમારા પર મારો પ્રેમ નથી અથવા તમને હું વીસરી ગયો છું એમ સમજશો નહિ ! વિશેષ શું કહું, પણ ગયા બે ત્રણ દિવસ સ્ટ્રેહોફ અને મેં તમારા સિવાય અન્ય કોઈ વિષય પર વાતજ કરી નથી. તમારા ગુણદોષ વિષે અમે સતત ચર્ચાજ કર્યા કરી છે. તમારી મુલાકાતથી સ્ટ્રેહોફને અતિશય આનંદ થયો છે અને શોપેનહરનું તમે કરેલું ભાષાંતર તો તેને બહુંજ ગમ્યું છે."

"હવે તમે આરબી ભાષાની વાતો જરૂર હાથ પર લેજો. તમારા લેખન-કાર્યને એ અતિ અનુકૂળ થશે. બીજા એક પુસ્તક માટે પણ હું તમને સૂચના

કરું છું. એ મે ગઈ કાલેજ જોયું છે. તેનું નામ 'સૉલોમનનાં વચન' છે. તેનું એક અર્વાચીન રૂશીઅન ભાષાંતર મેં જોયું પણ તેમાં અર્થનો અનર્થ થયેલો છે. અંગ્રેજીમાં થએલું ભાષાંતર પણ તેટલુંજ ખરાબ છે. તમે મૂળની ગ્રીક પ્રતજ હાથમાં લેશો એટલે તે પુસ્તકનું સૌંદર્ય તમારા લક્ષમાં આવશે."

"સ્ટૉહોફ અહીં આવ્યો છે ત્યારથી નાચરંગ, સંગીતપાર્ટી, ખાનગી નાટકો વગેરેનો જાણે રાફડોજ ફાટ્યો છે. વેતાલનું સર્વ સૈન્ય છૂટ્યું હોય તેમ જણાય છે. મારે ત્યાં હમણાં ભોજનના ચોત્રીસ તાટ ગોઠવાય છે. હાલમાં સર્વ મંડળ આનંદમાં મગ્ન છે અને હું પણ તેમનામાં ભળ્યો છું."

તા. ૨૮ અક્ટોબરની નિસનોંધમાં નીચેની હકીકત જણાય છેઃ–

"કેટલાક લોક એટલે સુધી જડ વૃત્તિના હોય છે કે તેઓ ભોંયતળીયાથી વધારે આગળ જઈ શકતા નથી. તેમનું કાર્યક્ષેત્ર કેવળ ભોંયતળીયા ઉપરજ હોય છે. એ કોટિમાં કેટલાક શક્તિવાળા પણ હોય છે; દાખલા તરીકે નેપોલીયન. એ ગૃહસ્થ અદૃશ્ય થયો છે પણ પોતાનો ભયંકર વારસો પાછળ રાખી ગયો છે. તેનાં પાદચિહ્ન હજુ પણ સ્પષ્ટ દેખાય છે. એવા માણસો ખળભળાટ ખૂબ મચાવે છે પણ તે સર્વ જમીનપરના જમીનપરજ રહે છે. કેટલાક પાંખવાળા હોય છે. તેમને થોડી ઘણી બળવાન પાંખો ફૂટેલી હોય છે. તેઓ જમીન ત્યજીને ઉંચે ઉડવા પ્રયત્ન કરે છે અને ધીમે ધીમે પણ નિશ્ચયથી જમીનથી થોડે ઉંચે પણ જઈ શકે છે; દાખલા તરીકે સાધુઓ. અન્ય કેટલાક માણસનું શરીર એમનાથી પણ હલકું હોય છે. તેમની પાંખો અધિક બળવાન હોય છે. સામાન્ય લોકો કરતાં તે એક ઝપાટે ઉંચે જાય છે, પણ બિચારા તે માણસો પુનઃ નીચે આવે છે; દાખલા તરીકે કાલ્પનિક મનોરાજ્ય કરનારા માણસો. હું પોતે વળી જુદીજ જાતનો છું. પાંખમાં સારૂં બળ હોવાથી હું આસમાનમાં પહોંચી જાઉં છું; પણ વિષયની પ્રબળ ઇચ્છાથી તેટલે ઉંચેથી એટલા ઝપાટાથી નીચે ખેંચાઈ આવું છું કે, તે તડાકામાં મારી પાંખો છિન્ન ભિન્ન થઈ જાય છે. પછી મારી કોટિના એવા માણસો પોતાની તૂટીફાટી પાંખોથી પુનઃ ઉડવાનો પ્રયત્ન કરે છે પણ તે ફરી ફરીને નીચે પડે છે. મારી પાંખ પુનઃ પૂર્વસ્થિતિ પ્રાપ્ત કરશે તો હું ફરીથી આસમાનમાં પહોંચીશ. પ્રભુ! એટલુંજ દાન હું તારી પાસે માગુ છું."

"કેટલાકને શુદ્ધ દૈવી પાંખ હોય છે. કેવળ મનુષ્ય પ્રાણીપર દયા આવવાથી પોતાના ઉચ્ચ વાતાવરણમાંથી તેઓ જમીન પર આવે છે અને મનુષ્યને ઉડવાની કળા શીખવે છે. તેમનું અવતારકાર્ય પૂર્ણ થાય છે એટલે પોતાની વિશાળ દૈવી પાંખ પહોળી કરી તે જમીનપરથી ચાલ્યા જાય છે; દાખલા તરીકે ઇસુ ખ્રિસ્ત."

અદ્યાપિ પણ ટૉલ્સ્ટૉયના ધર્મવિષયક વિચારોમાં નિશ્ચયીપણું આવેલું નહતું;

ંન
ોક
ારી
નાં
૬
ી

ટૉલ્સ્ટૉયની ત્વરિત ગતિ આગળ તે ટકી શક્યાં નહિ; તેથી છેવટે એ મતભેદ ઓછો થવાને બદલે વધવા લાગ્યો અને અંતે હદ વટાવી ગયો.

ઇ. સ. ૧૮૭૯ ના ડિસેમ્બરની ૨૦ મી તારીખે કાઉંટેસને પેટે દસમું બાળક જન્મ પામ્યું; તેનું નામ માયકેલ રાખવામાં આવ્યું. ટૉલ્સ્ટૉયનાં ત્રણ બાળક બાલ્યાવસ્થામાં મૃત્યુ પામ્યાં હતાં તેથી આ નવીન બાળકસહ કુલ સાત બાળક તેમના ઘરમાં હતાં. ટૉલ્સ્ટૉયને ઘેર તેમની કોઇ સિવાય અન્ય માણસોની વિશેષ વસ્તી નહતી; પણ બાળકો મોટાં થતાં ગયાં તેમ તેમ તેમના સોબતીઓની આવ જાવ શરૂ થઇ. ટૉલ્સ્ટૉય પોતે પ્રથમથીજ નિરભિમાની વૃત્તિના હતા અને તેમાં વળી તેમનું લક્ષ ધર્મ તરફ લાગ્યું હતું; તેથી ઉંચ નીચપણાની ઘણી ખરી કલ્પના તેમના મસ્તકમાંથી દૂર થઇ હતી. છેક હલકા વર્ગના માણસો પણ તેમને મળવા આવતાં અને તે પણ તેમની સાથે સમાનતાના ભાવથી વાતો કરતા. તેમને ઘેર આવવાને હવે કોઇને અટકાવ રહ્યો નહતો; તથાપિ કહેવું જોઇએ કે, કેટલાક લોકો વિષે તેમને કંટાળો આવતો અને તેવાની સાથે તે તોછડાઇથી વર્તતા.

પ્રિન્સ ઑબોલેન્સકી નામનો ટૉલ્સ્ટૉયનો એક મિત્ર હતો. ઑબોલેન્સકી અને સેનાપતિ સ્કોબેલેફનો ઘણો ગાઢ સબંધ હતો; તેથી પોતાના સેનાપતિ મિત્રનો ટૉલ્સ્ટૉય સાથે પરિચય કરવાની ઇચ્છાથી તેણે તે વિષે ટૉલ્સ્ટૉય પાસે વાત કાઢી. સેનાપતિ સ્કોબેલેફ આ વખતે કીર્તિના શિખરે પહોંચ્યો હતો. રૂસો તુર્ક યુદ્ધ હમણાંજ પૂરૂં થયું હતું. એ યુદ્ધમાં પ્લેવેનાનો ભયંકર મોરચો સ્કોબેલેફે તાબે કરી તુર્કીના સુપ્રસિદ્ધ સેનાપતિ ઉસ્માનપાશાને હરાવ્યો હતો. એવા સેનાપતિનો પરિચય કરવામાં કોઇને પણ માન અને ભૂષણ લાગ્યું હોત; પણ ટૉલ્સ્ટૉયે સેનાપતિની મુલાકાત લેવાને ચોકખી ના કહી. તેજ પ્રમાણે યુદ્ધવિષયક સુપ્રસિદ્ધ ચિત્રકાર વેરેસ્ટશાગીનને મળવાનું પણ નાકબૂલ કર્યું; કારણ કે યુદ્ધમાં પકડાએલા બે તુર્ક કેદીઓને ફાંસીએ ચઢાવવામાં વેરેસ્ટશાગીનનો હાથ હતો એ વાત તેમની જાણ બહાર નહતી; અને એ વખતથી જ તે ચિત્રકાર વિષે તેમનું ચિત્ત અતિ ક્ષુબ્ધ બની ગયું હતું.

એજ વર્ષના ડિસેંબર મહિનામાં ટૂરજીનેફ તરફથી ટૉલ્સ્ટૉય પર એક પત્ર આવ્યો હતો. તેણે યુદ્ધ અને શાંતિનું ફ્રેન્ચ ભાષામાં ભાષાંતર થયાનું જણાવ્યું હતું; પણ આ વખત ટૉલ્સ્ટૉયની મનઃપ્રવૃત્તિ અન્ય અનેક વિષયમાં વ્યાપ્ત થએલી હોવાથી એ વિષે તેમણે કોઇ પણ પ્રકારનો ઉદ્ગાર કાઢ્યો નહિ. કોઇ પણ પુસ્તક એકવાર હાથથી છૂટું પડતું એટલે તેનું શું પરિણામ આવે છે ; તે તરફ બહુધા ટૉલ્સ્ટૉય લક્ષજ આપતા નહિ. લોકોને તે પુસ્તક પસંદ થયું કે નહિ, વર્તમાન

લોકોએ તે પર કેવી ટીકા કરી છે અથવા તેના ભાષાંતર અન્ય ભાષામાં થયાં છે કે શું, વગેરે પ્રકારની તપાસ તે કરનાર ન હોતા.

ઈ. સ. ૧૮૮૧ના આરંભમાં તુર્ગેનીવે પોતાના એક સ્નેહીને નીચે પ્રમાણેનો પત્ર લખ્યો છે:—

"લીઓ ટોલ્સ્ટોયે પોતાની લેખિની પ્રભુશરણમાં અર્પી દીધી છે એ અપૂર્વ પ્રાયશ્ચિત્ત પણ નથી. જગતને અતિશે ઉપયોગી થઇ શકે તેવી કોટિનો એ પુરુષ છે, પણ હવે તેનો શો ઉપાય! તેના મુખમાંથી એક શબ્દ પણ બહાર નીકળતો નથી અને ધર્મવિષયક કલ્પનાના ધુમ્મસ વાતાવરણમાં તે ગુંચાઇ ગયો છે એ શો તેનાથી પણ વિશેષ શોચનીય છે. એવો સાહિત્યકલાનિપુણ અને ઉત્તમ પ્રતિભાસંપન્ન લેખક પૂર્વે આપણામાં કેમ થયો નથી અને હમણાં પણ નથી. હોરા અને સારો લેખક આવે છે; પણ ટોલ્સ્ટોય આગળ તેની શી કિંમત છે! વર્તમાન સમયના યુરોપી લેખકોમાં પણ ટોલ્સ્ટોય જેવો કોઇ નથી. એમે તે વિષય પર લેખ લખીને કહું છું કે તેમાં ચૈતન્ય ઉત્પન્ન થાય છે. તેની બુદ્ધિ અતિ ઊંડી છે, એટલુંજ નહિ પણ તે અતિ વિસ્તૃત છે. તેની બુદ્ધિનું વિશાલત્વ જોઇ આશ્ચર્યથી મન દીંગ બની જાય છે. તે એકાદ ઐતિહાસિક વાર્તા હાથમાં લે અથવા એકાદ તત્ત્વજ્ઞાનના વિષયનું પ્રતિપાદન કરે કિંવા સામાન્ય ખેડૂતની વાત લખે—જે તે આલેખે છે તેમાં તે સર્વ સ્થળે તેની બુદ્ધિની પ્રતિભા એક સરખી નીત રહે છે. એકાદ ઉચ્ચ કુલીન ગૃહનું ચિત્ર તે આલેખે કે તો જાણે કોઇ સરદાર કુટુંબની લીલાની જો આપણા સમક્ષ ઉભી થઇ છે એમ લાગે છે; અને એકાદ સાધારણ જનની સ્ત્રીનું ચિત્ર પણ તેટલીજ અપૂર્વતા ઉદાર કરે છે. અરે, એકાદ પશુનું શબ્દચિત્ર પણ તે દોરે છે તો તે કેવું હૃદયંગમ બને છે! પરંતુ એ સર્વ આગળ ગયું. તે માટે શો ઉપાય યોજવો તેજ સુઝતું નથી. જગતની સર્વ ભાષાનાં ધર્મપુસ્તક, બાયબલ અને જુના નવા કરારની ચોપડીઓના ઢગલામાં તે પડી રહે છે. કાગળના થોકડે થોકડા તેણે લખી રાખ્યા છે. જુના પુરાણા નીતિગ્રંથ તો એટલા એકઠા કર્યા છે કે, તેનાથી એક મોટો પટારો ભરાઇ જાય. એ પુસ્તકોમાંનો કેટલોક ભાગ તેણે મને વાંચી સંભળાવ્યો. પરંતુ તાત્પર્ય શું છે તે પણ હું સમજી શક્યો નહિ. મેં તેને એવી ગુંચવણ વાંચવાની ધૂનમાં નહિ પડવા કહ્યું; ત્યારે તેણે કહ્યું: "મારે મન તો એજ ખરા મહત્ત્વની વાતો છે." હવે ટોલ્સ્ટોયના હાથે સાહિત્યમાં કાંઇ વધારો થાય એમ મને લાગતું નથી; અને કદાચિત્ તે કંઇ લખશે તો તેમાં પેલા પથરાની ચટણી જેવી નિરુપયોગી વસ્તુઓનો સંગ્રહ આવશે! અજબ તો એ છે કે ટોલ્સ્ટોયને એ ધંધામાં પણ કેટલાક અનુયાયી મળ્યા છે! માર્કિન જેવા ઉત્તમ મનુષ્યોપણ

તેના જેવા બન્યા છે."

આ પત્રમાં ટૉલ્સ્ટૉય જનાવરનું શબ્દચિત્ર પણ ઉત્તમ રીતે આલેખે છે એ
વાત આ રહી છે. એ સંબંધની હકીકત એવી છે કે એક વખત ટૂર્જ્નેફનો નિવાસ યાસ
નાયા હતો તે વખતે ઉજાણ કરવા ગયા હતા. રસ્તામાં એક ખેતરમાં એક વૃદ્ધ અ
નિર્બળ ઘોડો ચરતો હતો. ટૉલ્સ્ટૉય તે ઘોડા પાસે ગયા અને તેને થાબડી તે
મનના વિચાર બહાર પાડવાની તેમણે શરૂઆત કરી. ટૂર્જ્નેફને એ વિચ
એટલા ચિત્તાકર્ષક લાગ્યા કે તે મોટેથી બોલી ઉઠ્યો કે, "લીયો નીકોલીવ્ચ, મ
તો લાગે છે કે પૂર્વે કોઈ વખત તમે જરૂર ઘોડાનો જન્મ લીધેલો હશે!"

પહેલાં કહી ગયા છીએ કે, રૂશીયાના જુના પંથના આચાર અને ધર્મ
મતોમાં વિલક્ષણ ખળભળાટ થઈ રહેલો હોય તેમાં અસત્યનું અતિશય મિશ્ર
થવાનો ટૉલ્સ્ટૉયને અનુભવ થયો હતો; આથી તેમણે જુના પંથના આચાર વિચાર
પૂર્ણ સંશોધન કરવાનો ઉદ્યોગ શરૂ કર્યો. ઉપરોક્ત પત્રમાં ધાર્મિક પુસ્તકો
હગલે હમલા લખવાનો જે ઉલ્લેખ છે તે આ લેખ સંબંધીજ છે. તે સમ
રૂશીયામાં એવા લેખની પ્રસિદ્ધિ થવામાં મુશ્કેલી હતી. સરકારી પરીક્ષકની નજ
માંથી એવા લેખ સુરક્ષિતપણે કદિ પણ બહાર નીકળી શકે તેમ નહોતું. પ્રસિ
ખાતર લખવાનો ટૉલ્સ્ટૉયનો હેતુજ નહતો. સ્વતઃની વિચારપદ્ધતિ શુદ્ધ થ
સ્વતઃના મનનું સમાધાન થાય એટલા હેતુથીજ તે લખાયો હતો. કોઈપણ લેખ
પ્રકાશન વિષે ટૉલ્સ્ટૉયે કદિ પણ વિશેષ ફીકર કરી નથી. લેખ લખાઈ તૈયા
થયા પછી તે પ્રસિદ્ધ થશે કે નહિ તે વિષે તપાસ કરવાને તેઓ આતુરજ રહેત
નહતા. તેમને હમેશ લાગતું કે, આજ નહિ તો કાલે પોતાના વિચારોનો પ્રચા
થશે. કેવળ પ્રસિદ્ધિ માટે તેમણે લેખિની હાથમાં લીધી હોત તો રૂશીયાની
સમયની પરિસ્થિતિમાં તેમના હસ્તે એક શતાંશ ગ્રંથસંપત્તિ પણ નિર્માણ થઈ
હોત. પ્રસિદ્ધિની બાબતમાં ઉદાસીનતા અને અતથ્યાભી આત્મશ્રદ્ધાનું પ્રબળ તેમ
રહેતું હોવાથીજ તેવી વિકટ પરિસ્થિતિમાં પણ તેમની લેખિની અવ્યાહ
વહી રહી હતી.

અન્ય સર્વ ઉદ્યોગ બાજુએ રાખી ટૉલ્સ્ટૉયે પોતાનું સર્વ લક્ષ એ એકજ
કાર્યમાં આરોપ્યું અને ચાર પાંચ તાત્વિક પુસ્તકો નિર્માણ કરી દીધાં. ટૉલ્સ્ટૉય
પ્રથમથીજ જાણતા હતા કે, "એ ઉદ્યોગમાં કોડીનીએ પ્રાપ્તિ ન થતાં અને
અડચણો અવશ્ય ઉત્પન્ન થશે. ગ્રંથપ્રકાશનની સંમતિ સરકાર તરફથી કદિ મળશે
નહિ એ તે ખુલ્લી રીતે જોઈ શકતા હતા; તથાપિ એવી સ્થિતિમાં પણ અન્ય
કોઈ દેશમાં પોતાના લેખ પ્રસિદ્ધ કરવાની તજવીજ પણ તેમણે કરી નહતી. આ
ઉપરથી એ વિષયનું મહત્ત્વ તે કેટલું માનતા હતા અને તેમની દઢતા કેટલ

[illegible]

[illegible]

[illegible]

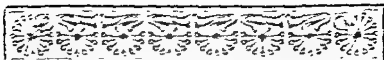
[illegible]

[illegible]

હતું. ગરીબ, અજ્ઞાન અને પગ નીચે છુંદાતા વર્ગને કાયદાની સહાય મળ નથી; પણ તેના ચરખામાં તેમનું રક્તજ વિશેષ ચુસાય છે, એવો ટૉલ્સ્ટૉય દઢ અભિપ્રાય આ પછી બંધાયો હતો; તેનું કારણ કહીએ તો આ વખતે તે મળેલા અનુભવજ છે.

ટૉલ્સ્ટૉયના જીવનક્રમનો આ કાળ અતિ કટોકટીનો હતો; પરંતુ એ ક વિષે જોઇએ તેવી ખુલાસાવાર માહિતી મળતી નથી. તેમણે હજારો મનુષ્ય ઉપકાર કર્યા હતા; પણ તે સર્વ ગુપ્ત સ્થિતિમાં રહેલા છે. વળી આ વખતે ધ ચર્ચાત્મક અનેક નિબંધ તેમણે લખ્યા હતા; પરંતુ એ પણ અદ્યાપિ અપ્રસિ રહેલા છે.

प्रकरण २३ पुंस्त्वानुसंधान.

ઉઠતું. ગરીબ, અજ્ઞાન અને પગ નીચે કચડાતા વર્ગને કાયદાની સહાય મળતી નથી; પણ તેના ચરખામાં તેમનું રક્ષણ વિશેષ સુલભ છે, એવો ટૉલ્સ્ટૉયનો દૃઢ અભિપ્રાય આ પછી બંધાયો હતો; તેનું કારણ કહીએ તો આ વખતે તેમને મળેલા અનુભવજ છે.

ટૉલ્સ્ટૉયના જીવનક્રમનો આ કાળ અતિ કટોકટીનો હતો; પરંતુ એ કાળ વિષે કોઈને તેની ખુલાસાવાર માહિતી મળતી નથી. તેમણે હજારો મનુષ્ય પર ઉપકાર કર્યા હતા પણ તે સર્વ ગુપ્ત સ્થિતિમાં રહેલા છે. વળી આ વખતે ધર્મ-વિષયાત્મક અનેક નિબંધ તેમણે લખ્યા હતા; પરંતુ એ પણ અદ્યાપિ અપ્રસિદ્ધ રહેલા છે.

प्रकरण १२ मुं-तत्वानुसंधान.

[illegible] જિને હરેક ધર્મમાં કેટલેક ભાગ જે કર્તવ્ય કર્મનો [illegible] દેશોમાં [illegible] હતો, તેનું [illegible] કરી [illegible] ધર્મ [illegible] કરવાની [illegible] અને [illegible] હતું છે. [illegible] વિચાર [illegible] હોય તેમને [illegible] તે [illegible] નથી પણ [illegible] છે. આ [illegible] મદદની આવશ્યકતા રહે છે. તેજ [illegible] તત્વજ્ઞાનનો વિચાર [illegible] પણ તેની [illegible] જોઈએ. [illegible] જ્ઞાન થાય છે તેમ તત્વજ્ઞાનના [illegible] મનુષ્ય પણ પોતાના તત્વજ્ઞાનની [illegible] નથી કરી શકે છે. માટે મનુષ્ય [illegible] પણ [illegible] ધર્મ હોવાની આવશ્યકતા છે, પણ એવો ધર્મ હોવાની [illegible] હોય તેટલુંજ માટે હાલમાં [illegible] જેવા અર્વાચીન [illegible] તેમ નહતું. તેમની બુદ્ધિ કુદરતી રીતે [illegible] પક્ષની [illegible] માટે [illegible] તેની તો પોતાના [illegible] જેવા ધર્મની [illegible] અનેક [illegible] પૂર્ણ [illegible] તત્વાનુસાર [illegible] પોતાને [illegible] કરવાને [illegible] એટલા [illegible] હતું. [illegible] છે, [illegible] વિચારને [illegible]

[illegible]

માણુસોના મનમાં હમ્મેશાં સદ્પુરૂષો જેવા વિચાર આવે છે; પણ તેમાંના એક વિચારને આચારમાં મૂકવાનું ધૈર્ય તેમનામાં હોતું નથી; ત્યારે સદ્પુરૂષોને સત્ય આગળ દેહની કશી કિંમત હોતી નથી. એકજ ઉપદેશ સામાન્ય મનુષ્ય અને સદ્પુરૂષના મુખથી સાંભળવામાં આવે છે તોપણ સામાન્ય મનુષ્યના શબ્દની કંઇજ અસર ન થતાં તે હવામાંજ ઉડી જાય છે; ત્યારે સદ્પુરૂષનો તેજ શબ્દ શ્રોતાના હૃદય સુધી પહોચે છે, તેનુ કારણુ તે શબ્દ પાછળ સદ્પુરૂષની રહેલી કર્તવ્યનિષ્ઠા છે.

તે વખત સુધીના જુના પથ સંબંધીનાં સર્વ ઉપલબ્ધ પુસ્તકો ટૉલ્સ્ટૉયે વાંચી સર્વ ટીકાઓનો પણુ અભ્યાસ કર્યો હતો. એ સર્વ ઉદ્યોગમાં મુખ્યત્વે તેમને એટલુંજ જણુાઇ આવ્યું કે સર્વ મતપરંપરા ભૂલભરેલી હોઇ ખ્રિસ્તે કહેલાં તત્ત્વોથી તે તદ્દન ભિન્ન છે. સામાન્ય વિવેકબુદ્ધિને પણુ ન અનુકૂળ થાય તેવી વાતો ધર્મતત્ત્વ તરીકે તેમાં દાખલ કરી દીધેલી જોઇ એ પંથ સંબંધી તેમને અતિ તિરસ્કાર થયો હતો. તે કહેતા કે, કોઇપણુ મૂર્ખતાભરેલો વિચાર મનુષ્યપર જોરજુલમથી નાખવો એ ઈશ્વરદત્ત બુદ્ધિનું અપમાન છે. આવી સ્થિતિમાં પોતાને ધર્માધિકારી કહેવડાવનારાઓએ ધર્મના નામ નીચે ગમે તેવી ખોટીવાતો ઘોકવી દીધેલી જોઈ તેમને ઘણું આશ્ચર્ય થયું હતુ તેમને એકંદર તપાસમાં જણુાયું હતું કે, કેટલાક સત્તાધારીઓના ટેકાથી કેવળ ધર્મના નામ નીચે આ ઢગાઇ ખુલ્લી ન પડતાં આજ સુધી જીવતી રહી છે.

ટૉલ્સ્ટૉયે એ પથ પર સ્પષ્ટ આરોપ મૂકતાં જણુાવ્યું છે કે, પ્રચલિત ધર્મપથે લોકોને ધાર્મિક જ્ઞાન આપ્યું નથી, ખ્રિસ્તનાં તત્ત્વો સમાજને સમજાવ્યાં નથી, એટલુંજ નહિ પણુ વિવેકબુદ્ધિને અંધાર કોટડીમા પૂરી રાખી ધર્મપ્રચારના માર્ગમાં એ હઠીલા પથે વિઘ્નજ માત્ર નાખ્યું છે.

ટૉલ્સ્ટૉય સ્વાનુભવથી વિશેષમાં જણુાવે છે કે, અજ્ઞાન માણુસો અધશ્રદ્ધાથીજ એ મત-વિચારો પર વિશ્વાસ રાખે છે, મુખથી તેનો બડબડાટ કરે છે અને ઉપવાસાદિ કરે છે; પણ તેમાંની એકે વાત વિષે તેમના અંતરાત્માની ખાત્રી થએલી હોતી નથી. એ મૂળ મતમાંજ જ્યારે કંઇ તથ્ય નથી, ત્યારે તે લોકોના અંતરાત્માને રૂચે નહિ તો તેમાં નવાઇ જેવુ શું છે? જે વાતની સત્યતા વિષે મનની ખાત્રી નથી તેના વિષે ખરી શ્રદ્ધા કેવી રીતે ઉત્પન્ન થાય? ધારો કે મને કોઇ કહે કે, એક માણુસ નજીકની ટેકરીપર ગયો અને ત્યાંથી ઉડ્ડાણુ કરી ઉપર સ્વર્ગમાં ગયો અને ત્યાંનો રહેવાસી બન્યો; તો તે પર મારો વિશ્વાસ કેવી રીતે બેસે! જે કાળમાં પૃથ્વીની નીચે નરક છે અને ઉંચે સ્વર્ગ છે એવી કલ્પના રૂઢ હતી, તે કાળમાં એવાં મુર્ખાઇભરેલાં ગપ્પાં પર કદાચિત લોકોને વિશ્વાસ આવ્યો હશે

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

પ્રગલ્ભતા સામાન્ય જનસમૂહમાં નહિ હોવાથી તેને નીતિમાન રાખવા નર્કનો ભય અને સ્વર્ગની લાલચ બતાવવી પડે છે.

પરંતુ આવા પ્રકારનો ધર્મના વ્યાવહારિક અંગનો વિચાર ટૉલ્સ્ટૉયના ધ્યાનમાં આવેલો જણાતો નથી. તેમણે માત્ર એટલુંજ જોયું કે ધર્મપંથે શીખવેલો આચાર અને તત્ત્વો શુદ્ધ વિવેકબુદ્ધિની કસોટીમાં ઉતરે છે કે નહિ ? અને તે નથી ઉતરતાં એમ જણાવતાંજ તેનો એકદમ બહિષ્કાર કર્યો. તે કહેવા લાગ્યા કે આવાં તત્ત્વો શીખવવાં એ લોકોને કેવળ ફસાવવા જેવું છે. પ્રત્યેક બુદ્ધિશાળી મનુષ્યે એ ઠગાઇ જાહેરમાં લાવવી જોઇએ. એવા પ્રકારના કોઇપણ પંથ સાથે સંબંધ રાખવો તે ટૉલ્સ્ટૉયની દૃષ્ટિએ શરમભરેલું જણાવા લાગ્યું.

કેવળ બુદ્ધિવાદ કરી પ્રતિપક્ષીનાં ધર્મતત્ત્વને યુક્તિહીન બનાવી જય મેળવી સંતોષ માનવા જેટલીજ ટૉલ્સ્ટૉયની પ્રવૃત્તિ હોત, તો તેમની બુદ્ધિ એટલાથીજ સંતુષ્ટ થઇ વિરામ પામી હોત. વૉલ્ટેયર કે હ્યુમ જેવા સુપ્રસિદ્ધ નાસ્તિકોએ એજ પંથ સ્વીકાર્યો છે. તેમણે જુના ધર્મપંથ પર હૂમલા કરી તેમના ભવ્ય મહાલયોને પાયામાંથી ઢીલા કરી નાખ્યા છે. ખ્રિસ્તી ધર્મનો પ્રચલિત પંથ પોતાના અનુયાયીઓનાં નેત્રમાં કેવળ ધૂળ ફેકે છે એમ તેમણે સપ્રમાણ સિદ્ધ કર્યું છે; પણ તેમની બુદ્ધિ એટલાથીજ સંતોષ મેળવી વિરામ પામી છે. તેમણે નવા પંથની રચના કંઇ કરી નથી. તેમનામાં ટૉલ્સ્ટૉય જેવી જાજ્વલ્ય ધર્મભક્તિજ નહતી. જુનાની ભાંગફોડ કરવી, એટલુજ કાર્ય ટૉલ્સ્ટૉયનું ન હોય તેમને તેના સ્થાને બુદ્ધિગ્રાહ્ય ધર્મ યોજવો હતો અને એજ કાર્યમાં તેમણે પોતાની ઉત્તરાવસ્થા અર્પણ કરી દીધી છે. ટૉલ્સ્ટૉયમાં જે વિશેષતા છે તે એજ છે. જુનું તોડી પાડવાને વિશેષ પ્રયાસ કરવો પડતો નથી અથવા વિલક્ષણ પ્રતિભાશાળી બુદ્ધિની પણ જરૂર હોતી નથી. એવી ભાંગફોડ કરનારા ઘણા ઉત્પન્ન થાય છે; પણ નવું મકાન બાંધવાને જરૂરનો અથાગ શ્રમ અને પ્રતિભાસંપન્ન બુદ્ધિવાળા માણસો વિરલાજ હોય છે. ટૉલ્સ્ટૉય એ વિરલજ કોટિના હતા. તેમણે જુનાને તોડવાને જેટલો શ્રમ લીધો છે અને જેટલું બુદ્ધિબળ વાપર્યું છે, તેથી સેંકડો ગણો વિશેષ શ્રમ લઇ અને અધિક બુધ્ધિવૈભવ વાપરી શુદ્ધ કરેલો ધર્મ લોકોને આપ્યો છે.

જુના પંથનું પરીક્ષણ કરનારો તેમનો પહેલો લેખ ઇ. સ. ૧૮૮૦ માં તૈયાર થયો હતો; પણ તે ઇ. સ. ૧૮૯૯ સુધી અભરાઇ પર રહ્યો હતો. એ વર્ષે તેની રશીયન આવૃત્તિ પ્રથમ જીનીવામાં પ્રસિદ્ધ થઇ, પરંતુ પ્રકાશક અને મુદ્રકની નિષ્કાળજીના કારણે અથવા ઓછી સમજને લીધે એ આવૃત્તિ અતિદોષ ભરેલી નીકળી હતી. આ પછી ઇ. સ. ૧૯૦૩ માં ટૉલ્સ્ટૉયના મિત્ર શરકૉફે એજ લેખ પુનઃ પ્રસિદ્ધ કર્યો હતો. એ આવૃત્તિ સારી ગણાય છે. ટૉલ્સ્ટૉયના

પરેલાજ ધાર્મિક લેખને આવી રીતે લગભગ ત્રેવીસ વર્ષ ગર્ભવાસ સહન કરવો પડ્યો તે પરથી તે વખતના રૂશીઆની રાજકીય પરિસ્થિતિનું સ્પષ્ટ અનુમાન થઇ શકે છે.

ટૉલ્સ્ટૉયના આ લેખનો પ્રચાર જોઇએ તેવો થયો નહિ. એનાં ભાષાંતરો પણ થોડાંજ થયાં અને જે થયાં તે એવાં ખરાબ થયાં કે, તેમાં મૂળ લેખકની પ્રતિભા ચળકવાને બદલે કેવળ મલીન થએલી જણાઈ.

તેમણે પૂર્વે કહ્યું છે તેમ ખ્રિસ્તે કહેલું જ્ઞાન અને જુના પંથના વિચારોનો મેળ નથી; એટલુંજ નહિ પણ ખ્રિસ્તે જે વાત મુખ્યત્વે કહી છે, તેનાથી માણસનાં મન દૂર કરવા માટેજ જાણે પુરાણ પંથનો ઉદય થયો છે. પ્રેમ અને દયાનો નિવાસ મનુષ્યના હૃદયમાં અવશ્ય હોવો જોઇએ, એ વિષે ખ્રિસ્તનો ઘણો આગ્રહ હતો એમ તેણે વારંવાર કરેલા ઉપદેશ પરથી જણાઇ આવે છે. મનુષ્યના પરસ્પર કર્તવ્ય અને ઇશ્વર તરફના કર્તવ્ય સંબંધી તેનો અતિ લાગણી ભરેલો ઉપદેશ છે. એજ વાતો મનુષ્યે શીખવી જોઇએ એવી તેની ઇચ્છા હોય એમ જણાય છે, અને માનવજાતિના મૂળ પુરૂષ આદમ વિષે તેણે એક શબ્દ પણ કહ્યો નથી. આત્માના ઉદ્ધાર માટે કંઇ પ્રાયશ્ચિત્ત માણસે કરવું જોઇએ, તેવો પણ નાણો તેણે દીધો નથી અથવા ઈશ્વર ત્રિમૂર્તિ છે એમ પણ કહ્યું નથી; છતાં પણ બીજી ગૌણ વાતોનેજ બહુ પ્રાધાન્ય આપી ખરી મહત્વની વાતોને પુરાણ પંથે દૃષ્ટિથી દૂર રાખી છે. તેણે પોતાના શિષ્યોને પ્રભુની પ્રાર્થના કરવાનું શીખવ્યું અને પ્રભુ સમીપ પહોંચવાનો ઉપદેશ કર્યો; પણ એ વાતની ચર્ચા પણ પુરાણ પંથના વિચારોમાં જણાતી નથી.

બાયબલમાં પુષ્કળ સ્થળે કૃપાની વાત યોજેલી છે. એવાં સ્થળોનો અર્થ સ્વતઃ સહેલો નથી તેમાંનું તત્વ આપણે આપણી બુદ્ધિથી શોધી કાઢવાનું છે એમ જણાવી ધર્મગ્રંથ કેવી રીતે વાંચવા તે વિષે ટૉલ્સ્ટૉય કહે છેઃ—

"મહાત્મા અને સામાન્ય મનુષ્ય વચ્ચે મોટો ભેદ છે. સત્ય વસ્તુનું કથન મહાત્મા સ્પષ્ટ શબ્દ અને યુક્તિથી કરી શકે છે, એમાંજ તેનું મહત્વ છે. તે સત્ય વસ્તુ એવી છે કે, તેનો કોઇ પણ ભાગ તમારી દૃષ્ટિ બહાર ગુપ્ત ન રહેતાં ગ્રંથકારની મારફતે તમોને સ્પષ્ટ જણાય છે. જે કોઇ પોતાને સત્ય સમજાય એવી ખરી ઇચ્છાથી બાયબલ વાંચશે તેને અવશ્ય તેમાં સત્ય જણાશે. તેમાં સામાન્ય માનવબુદ્ધિનું અગમ્ય એવું કોઇપણ ગૂઢ તત્ત્વ છુપાવી રાખેલું નથી. તેમાં એવું કંઇ ગૂઢ હશે એવી ખોટી સમજ કરી બેસશો નહિ. ધર્માધિકારીઓની સહાય વિના આપણે ધર્મરહસ્ય જાણી શકીશું નહિ, એ માન્યતા સર્વથા ભૂલ ભરેલી છે."

"મેં આ ભાવનાથી બાયબલ વાંચ્યું છે અને મને જણાયું [illegible] કે, તેમાં સત્ય વસ્તુનું કથન બાળક પણ સમજી શકે તેવી સહેલી રીતે કહેલું છે.× ખ્રિસ્તે ખરેખર શું કહ્યું છે એ જાણવાની તમારી ઇચ્છા હોય તો પહેલાંની સર્વ માન્યતા બાજુએ રાખી નિર્દોષ ચિત્તે મૂળ ગ્રંથ વાંચો. બાયબલ પવિત્ર ગ્રંથ છે એ લક્ષમાં રાખી શુધ્ધ ભાવનાથી તમારે તે વાંચવું જોઇએ. એ ગ્રંથ કંઇ એક નવલકથા નથી. કંઇક ભાગ વાંચવો વળી કંઇક છોડી દેવો, એવી રીતે વાંચવું એ કંઇ ઉપયોગનું નથી."

"બાયબલનો કયો ભાગ આપણને સમજાય છે અને કયો સમજાતો નથી, તેનો પ્રથમથી નિર્ણય કરી રાખવો. આપણને સમજાતો હોય તેવા ભાગનું પૂર્ણ અવલોકન થયા પછી નવી દૃષ્ટિથી કઠિન અને ગૂઢ ભાગ વાંચવો. મેં બાયબલનો એવી રીતે અભ્યાસ કર્યો ત્યારેજ ખ્રિસ્તનો આશય મારી સમક્ષ આબેહૂબ ઉભો થઇ ગયો હતો. એજ માર્ગે જે કોઇ બાયબલનો અભ્યાસ કરશે તેને મારી ખાત્રી છે કે, મારા જેવોજ લાભ થશે."

"આદમે કરેલા પાપથી સર્વ મનુષ્યજાતિ પાપી થઇ અને તે પાપનો નિવેડો કેટલીક વિશિષ્ટ પ્રકારની વાતોપર અંધશ્રદ્ધા રાખવાથીજ થાય છે; એમ જો ખ્રિસ્તને ખરેખર લાગ્યું હોય તો કહેવું જોઇએ કે, તે તે વાત સ્પષ્ટ શબ્દમાં કહેવાનું ભૂલી ગયો છે. સેંટ પોલે આ વાતને મહત્ત્વ આપ્યું છે, પણ પોલ અને ખ્રિસ્તનો પ્રત્યક્ષ મેળાપ કદિજ થયો ન હતો; એ ઉપરથી ખ્રિસ્તે કહેલા ધર્મ અને ચાલુ ખ્રિસ્તીધર્મ વચ્ચે કેવું મોટું અંતર છે તે પ્રત્યેકને સહેલાઇથી જણાઇ આવશે."

બનેતે ધર્મની બાબત હોય, પણ તેને બુદ્ધિની કસોટી તો જોઇએ એમ ટૉલસ્ટૉયની [illegible] માન્યતા હતી. તે કહે છેઃ "વિવેકબુદ્ધિ આપણા દરેકને ઇશ્વર ત્યાંથી પ્રાપ્ત થએલી છે. એ વસ્તુ આપણે બનાવેલી નથી. સારા નરસાનો નિર્ણય બુદ્ધિ પોતાની મેળેજ કરે છે. અમુક વાત સારી છે અને અમુક વાત ખરાબ છે, એવો નિશ્ચય આપણી બુદ્ધિ ક્યારે અને કેવી રીતે કરે [illegible] તે આપણા લક્ષમાં પણ આવતું નથી. એ વારસો આપણા તરફ અનાદિ કાળથી ચાલ્યો આવ્યો છે. આપણા સર્વનો આદિજનક જે પ્રભુ છે તેણેજ આપણને એ પ્રકાશ આપેલો છે. એ પ્રકાશના દાનમાં પ્રભુએ ભેદભાવ રાખ્યો નથી. આપણ સર્વને સરખોજ

×આપણી ભગવદ્‌ગીતા, ઉપનિષદો અને યોગસૂત્રોને પણ બરાબર એજ શબ્દો લાગુ પડે છે. એમાંનાં સાદી સીધી રીતે કહેવાએલાં સત્યો, જેમ જેમ લાંબી પહોળી ટીકામાં ફસાતાં જાયછે તેમ તેમ ગૌણ બનતાં ચાલી બીજી પંડિતાઇનુંજ બળ વધતું ચાલે છે. સંપાદક.

ફિરસ્તો આવેલો છે. આપણા પ્રત્યક્ષ સ્વરૂપની પાછળ એ આપણું ઉન્નત સ્વરૂપ રહેલું છે. કેટલાકોમાં એ ઉન્નત સ્વરૂપ અધિક સ્પષ્ટ દેખાય છે ત્યારે કેટલાકમાં તે વિકારવશમાં હોવાના કારણે સ્પષ્ટ જણાતું નથી. આપણા માણસમાં જે ફેરફાર દેખાય છે, તે મૂળ સ્વરૂપનો નહિ પણ માત્ર આકૃતિની સ્પષ્ટતાનો છે. આપણા સર્વનું મૂળ ચૈતન્ય એકજ છે; માટે જો આપણે આપણાં અંતઃકરણ ખુલ્લાં રાખીશું તો જરૂર આપણા પોતાના આચાર પુરતો ધર્માનુસરણનો વિચાર અંતતઃ પણ કરી શકીશું. મૂળ ચૈતન્ય તમારી નજર સામે છે, અને તમારા હૃદયમાંજ છે. આ પૃથ્વીપર આપણે જે જન્મ લીધો છે તેનો હેતુ ઇંદ્રિયલોલુપતા પૂરી કરી પશુકોટિમાં જવાનો નથી; પણ જેની સાથે આપણું સ્પષ્ટ સાધર્મ્ય છે, એવા આપણા મૂળ ચૈતન્યસ્વરૂપને પામવાનો છે. ખ્રિસ્તે એ હેતુ પોતાની પોતાની રીતે સ્પષ્ટ શબ્દમાં વર્ણવ્યો છે. આપણે સર્વ મનુષ્યો બાળકો હોઇ પ્રભુની માફક પૂર્ણત્વ પ્રાપ્ત કરવાને હકદાર છીએ એમ પ્રભુએ ચોખ્ખી રીતે કહ્યું છે. મારા જીવનનો હેતુ શો, એનો ટુંકો ઉત્તર એ છે કે, સારું શું અને ખરાબ શું તે દર્શાવનાર મૂળ શક્તિ આપણામાં રહેલી છે. મારી વિવેકબુદ્ધિના તંતુઓદ્વારા એ મૂળ શક્તિ સાથે મારો સંબંધ જોડાએલો છે અને તે શક્તિની ઉપાસના કરવી એજ મારા જીવનનો હેતુ હોઇ મારૂં જન્મસાફલ્ય પણ તેજ છે. એ સેવા-ઉપાસના સત્કર્મદ્વારાજ હું કરી શકું છું."

ખ્રિસ્તે કહેલા ધર્મવિચાર કેવળ પુસ્તકમાંજ રાખવાના નથી પણ તેને પ્રત્યક્ષ આચારમાં મૂકવાના છે. ખ્રિસ્તની જે દસ આજ્ઞા છે તે વિષે ટૉલ્સ્ટૉયે પુષ્કળ વિચાર કર્યો છે. એ દસ આજ્ઞામાં 'દુષ્ટનો પણ પ્રતિકાર કરશો નહિ; અને તમારા જમણા ગાલપર કોઇ મારે તો ડાબો ગાલ પણ આગળ કરજો' એવી જે એક આજ્ઞા છે, તેનો મેળ વ્યવહારમાં કેવી રીતે ઉતારવો તે વિચારમાં ટૉલ્સ્ટૉય ઘણા દિવસ સુધી ગુંચાયા હતા. તેમને લાગતું કે એ આજ્ઞા અવ્યવહાર્ય છે. તેમનો જન્મ તલવાર ચમકાવનાર સરદાર કુટુંબમાં થયો હતો. ક્ષત્રીયત્વનું રક્ત તેમની નસોમાં વહેતું હતું. આથી એ આજ્ઞા તેમના ચિત્તમાં સરળતાથી ઉતરે નહિ એ સ્વાભાવિક હતું; પણ ખ્રિસ્તની સર્વ આજ્ઞાનો વિચાર તેમણે કર્યો અને તેનું પ્રત્યક્ષ આચરણ કર્યું ત્યારે એ આજ્ઞા પણ પ્રત્યક્ષ વ્યવહાર માટેજ ખ્રિસ્તે કરી છે એમ તેમને સ્વીકારવાની ફરજ પડી.

જુના બાયબલનાં ચાલુ ભાષામાં થએલાં ભાષાંતર કેવળ ભૂલ ભરેલાં છે એટલુંજ નહિ પણ મૂળમાં નહિ એવા કેટલાક શબ્દો એ ભાષાંતરોમાં ઘાલી દેવામાં આવ્યા છે એવી તેમની ખાત્રી થઇ. કેટલાક

પણ સર્વનો પિતા પ્રભુ જે પ્રમાણે સારા અને દુષ્ટ, ન્યાયી અને અન્યાયીપર એક સરખીજ પર્જન્યવૃષ્ટિ કરે છે: તે પ્રમાણે તમારે પણ કરવું જોઇએ. જો તમે તેમ કરશો તોજ તમે તેના પુત્ર તરીકે શોભશો.'

" ખ્રિસ્તે પોતાની આજ્ઞા સ્પષ્ટ શબ્દમાં વ્યક્ત કરી અને તે પ્રમાણે વર્તન ચલાવી બતાવ્યું છે. કોઇનીએ ગેરસમજ થાય તેવી સંદિગ્ધતા તેના ઉપદેશમાં રહેલી નથી. ખ્રિસ્તના શબ્દ અને તેના પ્રત્યક્ષ વર્તને બતાવેલો માર્ગ ઝાંખો નહિ પણ તદ્દન પ્રકાશિત-સ્પષ્ટ છે. "

ખ્રિસ્તના ઉપદેશપરત્વે અર્વાચીન કાળના ધર્મોપદેશકોએ કરેલી ટીકા અને ટૉલ્સ્ટૉયની ટીકા વચ્ચે મોટું અંતર છે. ખ્રિસ્તની ઇચ્છા શું કહેવાની હતી, તે વિષે ટૉલ્સ્ટૉયની ટીકામાં જે સ્પષ્ટતા છે તે બીજી ટીકાઓમાં નથી. તેજ પ્રમાણે ધર્મ અને વ્યવહારનું જે ભિન્નત્વ પ્રાચીન ટીકાકારોમાં દ્રષ્ટિએ આવે છે, તે ટૉલ્સ્ટૉયની ટીકામાં નહોતાં. તેમણે ધર્મ એ હમ્મેશના આચારનું શાસ્ત્ર છે એમ સ્પષ્ટ કરી બતાવ્યું છે. વળી આપણને સમજાય તેવાં પ્રમેય કયાં છે અને બુદ્ધિથી પર એવાં કયાં છે તે પણ તેમણે પોતાની ટીકામાં વ્યક્ત કર્યું છે. પરમેશ્વરનું સ્વરૂપ, તેના ગુણ, સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ અને જગતના ઉદ્ધારની વાતો બુદ્ધિગમ્ય નથી એમ સમજી લઇ તે વિષે ટૉલ્સ્ટૉયે પોતાનો કોઇપણ નિશ્ચિત મત પ્રકટ કરેલો નથી. આ જગતમાં આપણું શું કર્તવ્ય અને આપણાથી ઉચ્ચતર એવી જે વિશ્વશક્તિ આપણી બુદ્ધિ તથા વિવેકશક્તિદ્વારા પ્રકટ થાય છે તેના સંબંધમાં આપણું શું કર્તવ્ય છે તે માત્ર તેમણે સ્પષ્ટ દર્શાવ્યું છે. વિશ્વની ચાલકશક્તિ અને સામાન્ય મનુષ્ય વચ્ચે રહેલો સંબંધ આજ સુધીમાં અનેક સાધુ પુરૂષોના અનુભવમાં સ્પષ્ટ રીતે આવ્યો છે, અને સાધારણ માણસને પણ તેનો અસ્પષ્ટ અનુભવ થાય છે. જગતમાં નીતિ અનીતિ જેવું કંઇજ માનવું નહિ એમ કહેવામાં આવશે તો બધું ગોટાળામય થઇ જશે: એ વાતની ખાત્રી સૉક્રેટીસ, ઍમર્સન અને બહુધા સર્વ ધર્મના સાધુ પુરૂષને થઇ; અને મનુષ્ય તથા વિશ્વશક્તિ વચ્ચેનો નિત્ય સંબંધ આપણે જેટલા પ્રમાણમાં સમજી શકીશું, તેટલામાં પ્રમાણમાં આપણે સત્યની વિશેષ સમીપ પહોંચતા જઇશું; એ વાત ટૉલસ્ટૉયે કેવળ સ્વબુદ્ધિના બલથીજ જાણી અને એ તત્ત્વ તેમણે પ્રત્યક્ષ આચારમાં પણ મૂકી બતાવ્યું. પરંતુ એ એક તત્ત્વ સમજવાને તેમના જીવને કેટલું ગુંચાવું પડયું, કેટલું સહન કરવું પડયું અને તેને પ્રત્યક્ષ આચારમાં મૂકવા કેવું ભયંકર તપ તપવું પડયું, તેનો વિચાર કરવામાં આવશે તો સામાન્ય મનુષ્ય તો ગભરાઇજ જશે. તેમને જુના કર્મઠપંથના ધર્મોપદેશકો સામે પ્રચંડ યુદ્ધ કરવાં પડયાં, સાધુઓના પક્ષમાં બહુધા જનમત અને જરૂરના પ્રસંગે સરકારના લોખંડી બાહુ

સહાય માટે જ્યારે હતા ત્યારે ટૉલ્સ્ટૉયને મદદ માટે કોઇ ભેળીદાર પણ મળ્યો નહતો. ધર્માંધ પાદરીઓએ તેમને ધર્મદ્રોહી ઠરાવી સ્પષ્ટ રીતે નાસ્તિક જાહેર કર્યા અને તેજ પ્રમાણે કેટલાક સામાન્ય સમજવાળા ગૃહસ્થો તેમને ધર્મઘેલા કહી ઉપહાસ કરવા લાગ્યા. કેટલાકનો એવો પણ અભિપ્રાય થયો કે, ટૉલ્સ્ટૉયની બુદ્ધિ ભ્રષ્ટ થઇ છે. આવા પ્રકારની અત્યંત પ્રતિકૂલ સ્થિતિમાં તેમણે કેટલું કાર્ય કર્યું તેનો વિચાર કરવામાં આવે છે તો તેમને ધન્યવાદ આપ્યા સિવાય રહેવાતું નથી.

બાપદાદાએ અમુક પ્રકારનું અવલંબન કર્યું હતું તેથી આપણે પણ તેમજ કરવું જોઈએ, એવી અંધપરંપરા સર્વત્ર દૃષ્ટિગોચર થાય છે; તેનું કારણ ધર્મજ્ઞાનનો અભાવજ માત્ર છે. એવી અંધપરંપરાથી બુદ્ધિ સર્વ રીતે સ્વીકારી શકે તેવા ધર્મતત્ત્વનો પ્રચાર ત્વરાથી થઇ શકતો નથી; તોપણ જે લોકમાં એવી અંધપરંપરા નષ્ટ થએલી હોય છે તે લોકો ધર્મદ્રોહીજ બનેલા હોય છે, એમ કંઇ નથી હોતું. પૂર્વપરંપરા ખસી જવાની સાથે નવું કંઇજ આવતું નહિ હોય એમ કોઇ કોઇ સમયે બનતું હશે; તથાપિ કેટલાકમાં પૂર્વપરંપરા નષ્ટ થવા છતાં જાગૃતિ કાયમ રહેવાથી તે નાસ્તિક બનતા નથી. ઉલટા તે અંતઃકરણપૂર્વક સત્યશોધન માટે મંડયા રહે છે. ખરે એવાઓજ સામાન્ય જનસમૂહના સાચા માર્ગદર્શક બને છે. એવાઓના હૃદયમાંજ સાચું ધર્મજ્ઞાન ઉદ્ભવે છે અને તેઓજ ઉદાર બુદ્ધિથી એ જ્ઞાનની અટળક લહાણી કરે છે. ટૉલ્સ્ટૉય એવા પ્રકારના માર્ગદર્શકમાંના જ એક હતા.

પ્રાચીન તત્ત્વજ્ઞાનને સુસંગત કરવાનું કાર્ય અતિ કઠિન હોય, તેમ કરવા ઇચ્છનાર છેવટે ગોથાંમાં પડ્યા સિવાય રહેતો નથી, એ વાત ટૉલ્સ્ટૉયના લક્ષમાં આરંભથીજ આવી હતી. આથી તે પ્રથમથીજ પંચાતમાં પડ્યા નહતા. જે વાત પોતાની બુદ્ધિશક્તિની બહારની છે, તેનો છેડો મેળવવાથી પણ અંતે કંઈ લાભ નથી તે લક્ષમાં આવી જવાથી બુદ્ધિગમ્ય અને આવશ્યક તત્ત્વ શું છે, એટલાનોજ વિચાર કરી વિવેકબુદ્ધિને ગ્રાહ્ય થઇ શકે તેવા ધર્મનું સ્વરૂપ તેમણે નિર્માણ કર્યું. તે કહેતા કે, પોતે કહેલાં તત્ત્વોપર અંધવિશ્વાસ કદિ પણ ન રાખતાં તેની સત્યાસત્યતાનો સ્વાનુભવથી નિર્ણય કરતા રહેવું.

ઇ. સ. ૧૮૮૦ના અરસામાં ધર્મદૃષ્ટિએ રશીયાની સ્થિતિ અતિ નાજુક બની ગઇ હતી. પેઢીઓની સદીઓથી ચાલતો જુનો ધર્મપંથ અસ્તિત્વમાં હોઇ લાખો અજ્ઞાન અને જડસી ખેડુતો એ પંથના અનુયાયી હતા; અને બીજી તરફ ડાર્વિનના સિદ્ધાંતનો પ્રચાર થવાથી નાસ્તિકવાદને ટેકો મળ્યો. પુષ્કળ સુશિક્ષિત માણસો સર્વાંકવાદના અનુયાયી બન્યા હતા. તેવા સમયમાં ટૉલ્સ્ટૉયના વિચાર સાંભળવાને કોઇ તૈયાર ન હોય તેમાં આશ્ચર્ય જેવું નહતું. એક તરફ પોતાના સ્વ.બોધ જ્ઞાનથી

ગર્વિષ્ઠ બનેલો અને અન્ય જગત તરફ તિરસ્કારથી જોનાર સુશિક્ષિત વર્ગ, અને બીજી બાજુએ ઘેટાંના જેવું ખેડુતોનું ટોળું. ટૉલ્સ્ટૉયનું તત્ત્વજ્ઞાન સમજવા સુશિક્ષિતો ઇચ્છા રાખતા નહતા અને ખેડુતોમાં તે સમજવાની યોગ્યતા નહતી.

આવા સંજોગોમાં પણ પોતાના માર્ગમાં અવિચળ રહી ટૉલ્સ્ટૉયે બુદ્ધિગમ્ય ધર્મપંથ નિર્માણ કર્યો તેમાંજ તેમની મહત્તા રહેલી છે. જુના પંથની અધપરંપરાનો પૂર્ણ ત્યાગ કર્યા સિવાય નવા માર્ગનું શોધન તેમના માટે શક્ય નહતું; અને જુના પંથનો ત્યાગ કરવો હોય તો તેનું પોકળ જનસમાજ સમક્ષ પ્રકટ કરવાની અનિવાર્ય આવશ્યકતા હતી. ધર્મના પડદા પાછળ કેવા ધૂતારા જગતમાં વિહાર કરે છે તે લોકોને કહેવાની જરૂર હતી; તેજ પ્રમાણે નવા ચાર્વાકવાદીઓના પણ કાન ઉઘાડવાની આવશ્યકતા હતી કે અર્વાચીન શાસ્ત્રોએ સૃષ્ટિપર ભલે તેટલો જય મેળવ્યો હોય, પણ તેટલાથી મૂળ સત્ય જાણવા જેવી સ્થિતિમાં આવેલું ન હોઇ પુષ્કળ બાબતો તેની શક્તિ બહાર છે અને ધર્મ પણ તેમાંનીજ એક બાબત છે. મનુષ્યજાતિને ધર્મજ્ઞાનની અત્યંત આવશ્યકતા છે એ સિદ્ધ કરવાની સાથે પ્રચલિત પંથ જ્ઞાનદાનના કાયમ નિરુપયોગી છે એ પણ દર્શાવવાનું હતું; આથી ટૉલ્સ્ટૉયનું કાર્ય કેટલું મુશ્કેલ હતું તેની કલ્પના થઇ શકે તેમ છે. બન્ને બાજુ વિકરાળ ફણાઓ હતી અને [illegible] જનાર [illegible] તંતુપરથી સામી બાજુ જવાનું કાર્ય તેમને કરવાનું હતું.

બીજાઓના પેઠે કેટલાક તત્ત્વોની નકલ પુસ્તકદ્વારા પ્રચાર કરવી અથવા પોતાનું જ્ઞાન જનસમાજ સમક્ષ રજુ કરી આનંદ માનવા એવું તેમને કરવાનું નહતું. તેમને તો માનવ જીવનનું આત્મ લક્ષ્ય નિશ્ચિત કરી તે સાધવાનો માર્ગ શોધી કાઢી લોકબુદ્ધિને તે પર્ણરીતે સમજાવવાનું કામ કરવાનું હતું અને તે માર્ગ નહિ ચાલનારનું જીવન અવશ્ય વિફળ થશે એ વાત લોકોને ગળે ઉતારવાની હતી. કેમકે કોઇપણ બાબત [illegible] અથવા [illegible] તેનું [illegible] કોઇપણ તે પ્રમાણે [illegible] નથી.

ટૉલ્સ્ટૉયના [illegible] [illegible] બાબત [illegible] નરસાની ખાત્રી થયેલી છે. [illegible] બાકીનો ઘણો ખરો ભાગ [illegible] પણ છે. [illegible] બનાવને તે સ્વીકારતા નથી ને કહે છે કે, તેની શક્તિથી પણ [illegible] અતિ વિકૃત સ્વરૂપને પામ્યો છે.

પૈસાના 'સરકારી સત્તાના જન્મ પ્રભુમાંથી થયેલ છે' એ તત્ત્વનો [illegible] અત્યંત સખત શબ્દોથી નિષેધ કર્યો છે. અને [illegible] સત્તાનો જન્મ પ્રભુમાંથી થયો છે કે [illegible] કહે છે કે, [illegible]

[illegible]

[illegible] સમજુ [illegible] અથવા [illegible]

[illegible] કહી શક [illegible] છે.

[illegible] છે [illegible]

[illegible]

હતું. આથી ખ્રિસ્તનો મહત્ત્વનો ઉપદેશ શો છે એ વિષેજ તેમણે વિચાર કર્યો. ખ્રિસ્તે આંધળાને આંખો આપી, લૂલાને પગ આપ્યા અને રોગીને નિરોગી બનાવ્યા એવી વાતો તરફ તેમનું લક્ષ બીલકુલ ગયું નહિ; તથાપિ મન અને શરીર ઉપર પરસ્પરની અસર થાય છે એ અનુભવનો પણ ઇનકાર ટૉલ્સ્ટૉયે કર્યો નથી.

જગતમાં જડરૂપમાં વર્તતી અને સ્પષ્ટ દેખાતી શક્તિથી પર એવી જે સૂક્ષ્મ શક્તિ છે; તેની શોધ માટે યુરોપના કેટલાક શાસ્ત્રજ્ઞો મંથન કરી રહ્યા છે. કે વિદ્વાનો હાલ તો આટલુંજ જાણી શક્યા છે કે, પ્રચલિત જ્ઞાનને અગમ્ય એવ પ્રકાર વિશ્વમાં બને છે; અને વિશ્વશક્તિના જે કાયદાથી તે ફરબને છે તે કાયદા હજી આપણે પૂર્ણ અજ્ઞાન છીએ.

ટૉલ્સ્ટૉયનો મત એ છે કે, કોઇ પણ રાજ્ય અથવા સરકાર સાથે વચનથી બંધાઇ ન જતાં ધર્મને અનુસરીને વર્તવા માટે સ્વતંત્ર રહેવું એ મનુષ્યના માનસિક વિકાસ માટે અત્યંત આવશ્યક છે વળી તે કહે છે કે, "જગતમાં માણસો જે કંઈ અપકૃત્ય કરે છે તે કેવળ સ્વેચ્છાથીજ કરે છે એમ હોતું નથી; પણ તેમણે સ્વીકારેલી નોકરીની શરતોને લીધે તેમને તેમ કરવાની ફરજ પડે છે. યુદ્ધમાં રક્તપાત, લૂંટફાટ, આગ સળગાવવી, વગેરે પ્રકારનાં ઘોર કૃત્યો જે શહેનશાહ અથવા સત્તાધારીઓ અન્ય પાસે કરાવે છે, તેઓ પોતે એવાં કૃત્યથી કદિ પણ પોતાના હાથ મલીન કરતા નથી. એટલુંજ નહિ પણ એવાં કાર્ય પોતાની આજ્ઞાથી થવા છતાં તેઓ એ કૃત્યો પોતાની નજરે સુદ્ધાં પડવા દેતા નથી. એ ઉપરથી સમજી શકાય છે કે, સ્વાભાવિક રીતેજ એવાં કૃત્યને તે કેટલાં પાપી સમજે છે. કાયદા અથવા ધંધાના નામ નીચે એવા અનેક પાપી બનાવ બને છે."

ટૉલ્સ્ટૉયના આ કથનની બાબતમાં વ્યાવહારિક માણસની દૃષ્ટિએ એક પ્રશ્ન ઉભો થાય છે કે, મનુષ્યસમાજની સાંપ્રત સ્થિતિમાં કોઇપણ પ્રકારનો, કાયદાનો, સમાજનો કે ધર્મનો અંકુશ ન રાખતાં તેને તદ્દન સ્વતંત્ર રાખવામાં આવે તો હાલની સ્થિતિ સુધરશે કે ! મનુષ્ય કાયદાના બંધનથી સુધરશે કે તેને તદ્દન છૂટો મૂકી દેવાથી સુધરશે ! એ પ્રશ્નનો ઉત્તર મુશ્કેલીભર્યો છે.

ગ્લૅડસ્ટન કહે છે કે:—"મારું અર્ધજીવન પૂરું થઇ જતાં સુધી હું મારા વર્તનનો વિચાર કેવળ મારી પોતાની જાત પુરતોજ કરતો હતો. મારા વર્તનનો લોકો શો અર્થ કરશે અને તેમના પર તેની કેવી અસર થશે, એનો મેં પૂર્વવયમાં કદિ પણ વિચાર કર્યો નથી. આપણી રહેણીકરણી તરફ કેવળ સ્વતઃની દૃષ્ટિએજ ન જોતાં અન્ય સમાજનું અસ્તિત્વ પણ લક્ષમાં લેવું જોઇએ એ વાત મારા ધ્યાનમાં આવેલી નહતી. સમાજમાં પરસ્પર સહકાર્યની ભાવના દૃઢ થઇ ઐક્ય જળવાય નહિ તો સમાજ છિન્ન ભિન્ન અને નષ્ટભ્રષ્ટ થવા લાગે એ આપત્તિ ટાળવા

ભૂલભરેલું છે, માટે પોતાની શક્તિ પ્રમાણે સામાન્ય માણસે વર્તવું અને ટૉલ્સ્ટૉય જેવા મહાત્માનું ચારિત્ર અંતિમ ધ્યેય રૂપે રાખવું, એજ ઉચિત છે.

ટૉલ્સ્ટૉયનું એક મોટું તત્ત્વ એ છે કે, કોઈપણ પ્રસંગે જુલમનો ઉપયોગ લેશ માત્ર કરવો નહિ. રાજ્યવ્યવહારમાં, ઉદ્યમધંધામાં, જેલમાં, શાળામાં અથવા સામાન્ય ગૃહસંસારમાં પણ જુલમનો ઉપયોગ થવો ન જોઈએ. ઉપર કરેલું વિવેચન આ તત્ત્વને પણ લાગુ પડે છે. એવા જોરજુલમ વિના જે સમાજનો વ્યવહાર સરળતાથી ચાલતો હોય, તે સમાજ ખરેખર નૈતિક દૃષ્ટિએ અતિ ઉચ્ચ સ્થિતિમાં હોવો જોઈએ; પણ આજ સુધીમાં માનવસમાજની સ્થિતિ એટલી આદર્શવત્ બની હોય એમ કહી શકાતું નથી.

ટૉલ્સ્ટૉયે પોતાની વિચારસંકલના એવી સાદી, સરળ અને સુંદર રીતે ગોઠવી છે કે, વાંચવામાં તેમનાં તત્ત્વો તરતજ સ્વીકાર્ય જણાય છે; પણ તેને વ્યવહારમાં મૂકવામાં એટલો અંતર છે કે તેની યથાસ્થિત કલ્પના પણ [illegible] શકતી નથી. ટૉલ્સ્ટૉય કહે છે કે, "પ્રભુએ અને સદ્બુદ્ધિએ બનાવેલા નિયમ સર્વ મનુષ્ય પાળશે તો મનુષ્યકૃત કાયદાની જરૂરજ રહેશે નહિ અને મનુષ્ય જાતિ આનંદ તથા શાંતિમાં કાલક્રમણ કરશે." પણ આપણામાંનો પ્રત્યેક એ નિયમ પ્રમાણે ચાલવાનું ધારે તોએ માનવકૃત ધોરણથી મુક્ત રહી શકે નહિ. જગતમાંથી મનુષ્યકૃત ધોરણોનો નાશ કરવામાં આવે તોપણ આપણી ઇચ્છાઓનો અંત આવવાને બદલે તેમાં વધારો થયા સિવાય ન રહે. કોઈ એક મકાન માટે કંપની મજૂર એકત્ર થઈ કામ કરવા લાગે છે તો તેમાં હરીફાઈ કેવી રીતે ઉદ્ભવે છે તેનો અનુભવ આપણને હમેશ થાય છેજ. ઇચ્છિત કાર્ય બજાવવાનો દુષ્ટ હેતુ તેમાંના કોઈનો હોતો નથી, એટલુંજ નહિ પણ સ્વીકારેલું કાર્ય ઉત્તમ રીતે પાર પાડવાને પ્રત્યેક પોતાથી બનતું કરે છે. પરંતુ પ્રત્યેકનો દૃષ્ટિકોણ ભિન્ન હોવાથી તેમનામાં મતભેદ થાય છે અને અંતે કામ બગડે છે એ દુનિયાદાર માણસમાં તે કામ વિષે એકબીજો વિશેષ જ્ઞાન હોય છે ત્યારે બીજાની [illegible] કંઈ હેતુ નથી. એકજ સમયે અનેક સાધનોનો ઉપયોગ કરવાનું [illegible] હોય છે ત્યારે બીજા એકબીજા એકજ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] એકાદ બીજાનું [illegible] હોય છે અને તે વિચાર [illegible] [illegible] નથી, ત્યારે બીજે [illegible] [illegible] હોય છે અને [illegible] [illegible] [illegible] છે. એક સમજુ હોય છે તે તે [illegible] [illegible] [illegible] છે, ત્યારે બીજાની બુદ્ધિને તે [illegible] રૂચતું નથી [illegible] [illegible] [illegible] વ્યક્તિગત બુદ્ધિભેદથી ઉત્પન્ન થાય છે; માટે એ [illegible] [illegible] [illegible] તેવી કોઈ નિયમ [illegible] [illegible] ઉત્પન્ન થઈ [illegible] [illegible]

હોય છે. જગતનો વ્યવહાર સરળતાથી ચલાવવા માટે સ્પષ્ટ વ્યવસ્થિત કાયદાની અને નિયમબદ્ધ રચનાની જરૂર છે. હા, એ ખરૂં છે કે પ્રત્યક્ષ વ્યવહારમાં કેટલીક વખત કાયદાની વ્યર્થ કઠણતાનો અનુભવ થાય છે અને હિતને સ્થાને અહિત થાય છે; પણ તેનું ન થવાના ઉપાય તરીકે કાયદાનું બંધન તદ્દન દૂર કરવામાં કરવામાં આવે તો હાલમાં થતું હિત પણ ન થતાં અહિતજ થશે.

ટૉલ્સ્ટૉયની વિચારસરણી રશિયની પ્રજાને વિશેષ રૂચે તેમ નથી. ઐહિક સુખ એજ માનવજીવનનું લક્ષ્ય છે, એ જેમનો સિદ્ધાંત છે તેમને ટૉલ્સ્ટૉયનું અપ્રતિકારનું તત્ત્વ વિશેષે માન્ય થશે નહિ. આ નામરૂપાત્મક જગતથી પર કંઇ પણ અસ્તિત્વ રહેલું છે; તેની કલ્પના પણ જેને આવી નથી તે ઇંદ્રિયસુખનોજ ઉપાસક થાય અને ગમે તેવા અત્યાચાર કરે તેમાં કંઇ નવાઈ નથી. એવા લોકોને અપ્રતિકારનું રહસ્ય રૂચશે પણ નહિ અને પચશે પણ નહિ.

જુના ધર્મપંથના પ્રયોપર ટીકા લખી રહ્યા પછી ટૉલ્સ્ટૉયે બાયબલનું પોતાનું ભાષાંતર પ્રકટ કર્યું. એ પુસ્તકમાં તેમણે ચાર સંતોએ લખેલા ચાર શુભવર્તમાનનું ભાષાંતર કરી તેમાં રહેલાં મુખ્ય સૂત્રોની એકવાક્યતા કરવાનો યત્ન કર્યો છે. એ ગ્રંથ ત્રણ ભાગમાં પ્રસિદ્ધ થએલો છે. એ ગ્રંથ પણ પ્રથમ જીનીવામાં છાપવામાં આવ્યો હતો. ખુદ રશીયામાં તેની પ્રસિદ્ધિ પ્રથમ થવામાં તે વખતનું રશીયન રાજ્યવ્યવસ્થાજ આડે આવેલી હતી. ઇ. સ. ૧૯૦૫ના નવેમ્બરમાં જ્યારે નવીન સનંદશીર રાજ્યપદ્ધતિ સ્થાપન થઇ ત્યારે કેટલાંક બહિષ્કૃત પુસ્તકોની સાથે આ પુસ્તક પણ પ્રસિદ્ધ કરવાની ગવર્મેંટે સંમતિ આપાઇ ત્યારેજ તેને રશીયામાં સ્થાન મળ્યું. એની પહેલી આવૃત્તિની પ્રસ્તાવનામાં ટૉલ્સ્ટૉય કહે છે.-

" આ ગ્રંથ આશરે દશ વર્ષ પહેલાં લખાયો હતો. એમાં અદ્યાપિ અપૂર્ણતા હોવા સાથે બીજી પણ પુષ્કળ ખામીઓ છે; પણ મારા સ્નેહીઓના આગ્રહથીજ એને છાપવાની મેં સંમતિ આપી છે. મને લાગે છે કે, હવે પછી તેને શુદ્ધ કરી પૂર્ણત્વ આપવાનું કાર્ય મારાથી બનવું શક્ય નથી; કારણ કે, ગ્રંથ લખતી વખતે મારી બુદ્ધિમાં જે એકાગ્રતા, સ્થિરતા અને ઉત્સાહ હતાં તે હવે રહેલાં નથી. જ્યાં પણ આ કાર્યને લીધે મને જે પ્રકારની પ્રાપ્તિ થઇ છે તે સંભવતઃ પણ વાંચકને મળશે તો મારું કાર્ય સફળ થયું છે એમ હું સમજીશ. એ પ્રયત્નમાં મને જે માર્ગ મળ્યો છે તે નિઃસંશય સત્ય વસ્તુ તરફ જાય છે અને એ માર્ગે જેમ જેમ હું આગળ વધું છું તેમ તેમ મને મનઃશાંતિ તથા આનંદનો લાભ અધિકાધિક થાય છે. એ લાભમાં વાંચકને પણ હિસ્સો મળે, એટલીજ મારી ઇચ્છા છે."

ઉક્ત પ્રસ્તાવના લખ્યા પછી ઘણે વર્ષે ટૉલ્સ્ટૉયે એ ગ્રંથ વિષે નીચેના ઉદ્ગાર કાઢ્યા હતા.

[illegible]

[illegible]

[illegible]

કેટલાનો આક્ષેપ છે કે, ટૉલ્સ્ટૉયે નવા કરારનું જે ભાષાંતર કર્યું છે તેમાં અર્થની વિરૂદ્ધ ખેંચતાણ કરેલી છે. એ આક્ષેપનો ઉત્તર આપતાં ટૉલ્સ્ટૉય કહે છે:—

" મેં ગ્રીક ભાષાનો અભ્યાસ સારી રીતે કરેલો છે અને તે સમયના અતિ વિદ્વાન પુરુષોના ગ્રંથ મેં કાળજીપૂર્વક વાંચ્યા છે; તથાપિ એ વાતની પણ હું વિશેષ મહત્ત્વ આપતો નથી. કેટલેક સ્થળે મેં જાણી જોઈને અર્થની ખેંચતાણ કરેલી છે. જિસસનો ખરો હેતુ લોકસમક્ષ રજુ કરવાનું એટલું કર્તવ્ય મારા સમક્ષ ન હોઈ પુરાણપંથી લોકોમાં ઉત્પન્ન કરેલા કુસંસ્કાર પણ મારે લોકોના ચિત્તમાંથી દૂર કરવાનો હતો. એક વસ્તુથી બે કાર્ય સિદ્ધ કરવાનાં હોવાથી કેટલાક પ્રસંગોમાં હું જાણી જોઈ વિરૂદ્ધ દિશાએ વળ્યો છું. લોખંડના ટુકડા સાથે વર્તુળાકાર ધન શિરછત્ર ચુંબકત્વ નષ્ટ કરવું હોય ■ તો તેથી વિરૂદ્ધ ભાગ તરફની જબરી શક્તિનો ઉપયોગ કરવો પડે છે; એજ ન્યાયે મારા ભાષાંતરને લાગુ કરવું જોઈએ."

ટૉલ્સ્ટૉયે ભાષાંતર કરવામાં ગ્રીક શબ્દોનો કેવળ રૂઢ અર્થ ન લેતાં તેના ધ્વનિ–લક્ષણ જેમ તે કાળમાં રહેલો વિશિષ્ટ હેતુ દર્શાવ્યો છે. ખ્રિસ્તિ ધર્મ વિષે ધીમે ધીમે તેમના વિચારમાં ફેરફાર થતો ગયો. હિંદુ અને ચીની તત્ત્વજ્ઞાનના ગ્રંથોનું અવલોકન કર્યા પછી તેમણે બ્રાહ્મધર્મનો અભ્યાસ કર્યો. એવી રીતે અનેક ધર્મોનો અભ્યાસ કર્યા પછી તેમના લક્ષમાં એક એ વાત આવી કે, તત્ત્વતઃ સર્વ ધર્મ એકજ સ્વરૂપ હોઈ તેમાં જે ભેદ દેખાય છે તે કેવળ બાહ્ય ઉપાધિને લીધે છે. એ ધર્મ વ્યવહારમાં આવ્યા પછી કેવળ વ્યાવહારિક સ્વરૂપના જે પટ તેના પર ચડ્યા છે, તે પટથી પાછળથી તેમાં ભેદ દેખાવા લાગ્યા. વસ્તુતઃ સર્વ ધર્મ બીજ રૂપે એકજ છે. આ તત્ત્વ ચિત્તમાં સ્થિર થયા પછી ખ્રિસ્તની માત્ર વ્યક્તિવિષયક વાતો વિષે ભક્તિ તેમના ચિત્તમાં વિશેષ આદર રહ્યો નહિ. ઇ. સ. ૧૯૦૯માં બીરૂકૉફને લખેલા પત્રમાં તે કહે છે:—

" અંગ્રેજ વેદ્ગજનો ગ્રંથ મેં વાંચ્યો છે. લેખકે ખ્રિસ્ત નામની વ્યક્તિ કદિ અસ્તિત્વમાંજ નહિ હોવાનો આશય પ્રદર્શિત કરનાર અનેક પ્રમાણ બતાવ્યાં છે. એ પ્રમાણ કદાચિત્ સત્ય હશે કે અસત્ય હશે, પણ તે સત્ય હશે તો તેમાં આપણને શી હાનિ છે ! ખ્રિસ્તનું સ્વરૂપ સારી રીતે સ્પષ્ટ થશે તે હેતુથી બહારના મેલો દૂર કરવામાં આવે તો તેમાં શું ગભરાવાનું હતું ? જ્ઞાન અનંત છે અને પૃથ્વી પણ વિપુલ છે. તેના ઉદરમાંથી વહી આવેલો તત્ત્વપ્રવાહ અમુક જ સ્થાનમાંથી નીકળ્યો છે કે નહિ તે નક્કી કરવાનું કાર્ય કંઇ મહત્ત્વનું નથી. એવાં તત્ત્વો કંઇ એકાદ વ્યક્તિવિશેષ દ્વારાજ નિર્માણ થએલાં નથી હોતાં. સમગ્ર માનવકુળના કેંદ્રિત ચૈતન્યમાંથી તેનો ઉદ્ભવ થએલો હોય છે."

ટૉલ્સ્ટૉયના મતપ્રતિપાદનમાં મુખ્ય મુદ્દો વ્યક્તિનું અસ્તિત્વ સિદ્ધ કરવાનો નં હોતાં તે વ્યક્તિએ કયા તત્ત્વનું પ્રતિપાદન કર્યું, અને તે તત્ત્વ માનવજીવનક્રમને આવશ્યક હોઇ વ્યવહાર્ય છે કે નહિ એજ જોવાનો હતો. ખ્રિસ્તના અસ્તિત્વ વિષે તેમના મનમાં કોઇ પ્રકારનો આગ્રહ રહેલો નહતો પણ તેથી તેના તત્ત્વપરથી તેમનો વિશ્વાસ ઉઠી ગયો નહતો. વ્યક્તિને મહત્ત્વ ન આપતાં તેમણે તત્ત્વનેજ મહત્ત્વ આપ્યું છે.

ટૉલ્સ્ટૉયના મતમાં બીજો પણ એક મહત્ત્વનો મુદ્દો છે. પ્રત્યેકે જીવનનિર્વાહ માટે કંઇપણ ઉદ્યોગ સ્વહસ્તે કરવાની આવશ્યકતાપર તેમણે વિશેષ વજન આપેલું છે. જમીનદાર જાતે ખેતી કરવાને બદલે ખેડુતો પાસે શ્રમ કરાવી પાક માત્ર ઓહીયાં કરી જાય એ માર્ગ તેમને લેશ માત્ર પસંદ નહતો. તે કહેતા કે, પોતાને તથા પોતાના કુટુંબના પોષણાર્થે આવશ્યક એવી વસ્તુઓ જાગીરદારે પોતે અને પોતાના કુટુંબીઓની અંગમહેનતથી પ્રાપ્ત કરવી જોઇએ. એજ શારીરિક શ્રમનો નિયમ માનસિક કાર્યને પણ લાગુ પડે છે. કોઇપણ તત્ત્વનો મુખે ઉચ્ચાર કરવાથી કે કાગળપર લખવાથીજ કર્તવ્યસમાપ્તિ થતી નથી. જેણે તેણે પોતાના મત પ્રમાણે વર્તન રાખી બતાવવું જોઇએ. લખવું, અભ્યાસ કરવો, વાદવિવાદ કરવો અથવા મનુષ્યનો સમૂહ એકત્ર કરી તે દ્વારા ઉદ્યોગવૃદ્ધિ કરવી તેના કરતાં શારીરિક શ્રમથી ઉત્તમ પ્રકારે ખેતી કરવી એ અધિક અગત્યનું તથા અધિક મહત્ત્વનું છે. ટૉલ્સ્ટૉયે પોતાના અને પોતાના કુટુંબના પોષણાર્થે જોઇએ કોઇ પણ સબબ કે બહાનાથી અંગમહેનત કરવા નહિ તેમની સખત ઝાટકણી કાઢેલી છે.

નવા કરારનું ભાષાંતર થયા પછી એજ ધોરણે ટૉલ્સ્ટૉયે કેટલીક નાની ચોપડીઓ અને પરચુરણ લેખ લખ્યા છે. તેમણે ધર્મ અને નીતિ વચ્ચે પરસ્પર કેવા પ્રકારનો સંબંધ હોવો જોઇએ તેનું ઉદ્ઘાટન એક નાના નિબંધમાં કર્યું હતું. એ નિબંધની હસ્તલિખિત પ્રતો તૈયાર થઇ તેનો પ્રચાર પણ ઠીક થયો હતો; પરંતુ તે છાપખાનાદ્વારા પ્રસિદ્ધ થવાનો યોગ આવ્યોજ નહિ. નવા કરારના ભાષાંતરની પણ પ્રથમ એવીજ સ્થિતિ થઇ હતી. તેની એક પ્રત તેમના એક ગૃહશિક્ષકને જોઇતી હતી. પણ બીજી પ્રત ખુદ ટૉલ્સ્ટૉય પાસેજ નહતી તેથી તેની નકલ પણ કરવાને તે શિક્ષક શક્તિવાન થયો નહિ; તેથી ઉપર તે ગ્રંથના મુખ્ય મુખ્ય ભાગનું એક નાનું ટિપ્પણ ટૉલ્સ્ટૉયે મોઢે કહ્યું હતું અને શિક્ષકે તે લખી લીધું હતું. આ રીતે એ મહાન ગ્રંથની એક નાની કડી નિર્માણ થઇ અને એ કડી પૂર્ણ થયા પછી તેની એક નાની પ્રસ્તાવના ટૉલ્સ્ટૉયે સ્વહસ્તે લખી છે. તેમાં તે કહે છે, "ખ્રિસ્તના મુખ્ય મુદ્દાને ઢાંકી રાખી જેમણે મનગમતા અર્થ

તેવા અર્થ ખ્રિસ્તના મુખે ઉચ્ચારાએલા છે. તેવા મનુષ્યો માટે બેજ માર્ગ ખુલ્લા છે. એક માર્ગ એ છે કે પશ્ચાત્તાપથી પોતાનાં અંતઃકરણ શુદ્ધ કરી પોતાનો અસત્ય પ્રલાપ પાછો ખેંચી લેવો અથવા મારા જેવા જે કોઇ તેમનું પોકળ ખુલ્લું પાડે તેમનો વિરોધ કરવો. જ્યારે હું મારું પુસ્તક લખતો હતો ત્યારે મને તેમના એ બન્નેનું સ્વપ્ન આવેલું હતું. મને ભય લાગતો હતો કે એટલોજ કે મારું મન મને દગો દઈ અને અસંબદ્ધ એવી જુઠીજ વાત મારા મુખે ઉચ્ચારાવશે કે શું ! એવું ન બને તે માટે મારા મનને હું કેળવી રહ્યો હતો."

ઇ. સ. ૧૮૮૪ માં 'મારો ધર્મ' નામનું એક પુસ્તક ટૉલસ્ટૉયે લખેલું હતું. તેમના એ પુસ્તકનાં ભાષાંતર યૂરોપની ઘણી ખરી ભાષામાં થઇ તેમના વિચારોનો પ્રચાર થએલો છે. એ પુસ્તક વિશેષારો આત્મચરિત રૂપ હોઇ સ્વતંત્ની માનસિક સ્થિતિનું સુરેખ ચિત્ર આલેખેલું છે. એ પછી લખાએલા ખ્રિસ્તી ધર્મ-સંબંધી ગ્રંથ, ભાષાંતરના વિચારમણી બીજરૂપે એ પુસ્તકમાં પ્રકટ થએલી છે એ વાત નીચેના ઉતારા પરથી લક્ષમાં આવશે.

'દેશના મનુષ્યનિર્મિત સરહદ માટે મારા પ્રેમની પણ મારે શા માટે હદ બાંધવી ! એક સરકારી આરોપથી હું અમુક દેશનો છું એમ માની લઇ તેટલી ટુંકી મર્યાદામાં મારે પોતે શા માટે પુરાવું ! અખિલ માનવજાતિ સાથેનું જે ઈશ્વરનિર્મિત ઐક્ય છે, તે મનુષ્યનિર્મિત સરહદથી ભિન્ન થઇ શકતું નથી તે હવે હું સમજી ચુક્યો છું. જગતનાં સર્વ સરખાંજ હોઇ તે સર્વ બંધુજ છે. દેશાભિમાન નામનો જે ભયંકર ભ્રમ મનુષ્યના માથે ઠોકી બેસાડવામાં આવે છે, તેમાંથીજ પરસ્પર દ્વેષ, કલહ અને યુદ્ધ ઉપસ્થિત થઇ પ્રચંડ ક્રાંતિઓ અને ઉત્પાતો જગત પર તૂટી પડે છે, એ હું ખરી નજરે જોઇ શક્યો છું."

"પાછળથી હું જાણી શક્યો છું કે, મારી યુવાવસ્થાના સમયે મારામાં રહેલું દેશાભિમાન કુદરતી નહતું; પણ એકજ પદ્ધતિ અને એકજ પ્રકારે અપાએલા શિક્ષણથી-કેવળ કૃત્રિમતાથી મારામાં તેને જન્મ અપાયો હતો. અમુક માણસોથી આપણે ભિન્ન છીએ, તે આપણા શત્રુ છે એ ભાવનાની સમજૂથી જન્મથી મને મળેલી હોવાથી મારી સ્વાભાવિક વિસ્તૃત ભાવના નષ્ટ થઇ તેજ સ્થાને દેશાભિમાનની સંકુચિત ભાવના કૃત્રિમતાથી મારા ચિત્તમાં ઉત્પન્ન થઈ હતી. એ વાત લક્ષમાં આવ્યા પછી ખ્રિસ્તની આજ્ઞાનું સત્યસ્વરૂપ હું સમજી શક્યો. 'શત્રુનું પણ ભલું કરો,' 'સ્વજનોના માફકજ સહુ પ્રત્યે વર્તો' 'તમે એકજ પિતાનાં બાળકો છો' અને 'તમારો પિતા જેમ સર્વ પ્રતિ સમદૃષ્ટિથી જુએ છે તેમ તમે પણ સમદૃષ્ટિ રાખો' એવો ઉપદેશ ખ્રિસ્તે શા માટે કર્યો છે તેનું રહસ્ય હવે મારા લક્ષમાં આવ્યું."

"જગતની સમગ્ર માનવજાતિ સાથે મારું ઐક્ય છે, એ સિદ્ધાંત મનુષ્યને

[illegible] નથી. [illegible] છે. [illegible]

"[illegible]

"[illegible]

"[illegible]

"[illegible]

મારે મને જે જીવન નિરર્થક જણાય છે તે જીવન સાર્થક લાગશે."

આ તત્ત્વો પવિત્ર આચરણની દૃષ્ટિથી સંપૂર્ણ રીતે સત્ય છે એમાં શંકા નથી. ટૉલસ્ટૉયે આધારપણાથી ચાલતા આવેલા પંથનાં ખંડ એની તેનો રદ કરવાનું કામ ઉત્તમ પ્રકારે બજાવ્યું છે. તેમણે ધર્મની ઉત્પત્તિ તમાં શાથી થાય છે, તેનું સ્વરૂપ પૂર્ણ રૂપે સ્પષ્ટ કર્યું છે અને જણાવે છે કે, એ કંઈ ચારિત્રિક સ્થાપત નથી, તે કંઈ અંધવિશ્વાસનો અંશ નથી પરંતુ ઉચ્ચત કલ્યાણનો માર્ગ દર્શાવનાર સહેજ ધર્મનો આવનાર છે. તેજ પ્રમાણે સમાજરચના અથવા રાજ્યપદ્ધતિની રચના પણ ધર્મમાર્ગનો વિધ્વંસ કરવાને બદલે પોષણ કરનાર હોવી જોઈએ. આ વિચાર સ્થિર કરવામાં તેમને જુનાં અનેક દકિયાનૂસી તત્ત્વોનો વિધ્વંસ કરવો પડ્યો છે. કેવળ તલવારના બળથી રાજ્યપદ્ધતિનાં જે તત્ત્વો ઉભી થયાં છે તે તત્ત્વો, ધર્મમાર્ગ વિરુદ્ધ બની માનવજીવનનું કલ્યાણ થતું નથી માટે તેવા તત્ત્વોનો નાશ કરવો જોઈએ. તેમણે જે દકિયાની તત્ત્વોનો નાશ કર્યો છે, તે તત્ત્વોને સ્થાને પોતાનાં નવીન તત્ત્વો સ્થાપન કર્યાં છે. તેમણે કહેલાં તત્ત્વોમાં અભિમાન દૃષ્ટિએ કંઈ દોષ નથી; પણ જ્યારે ટૉલસ્ટૉય કહે છે કે, સામાન્ય જનસમૂહને પણ તે થયું પાળવાં જોઈએ ત્યારે કહેવું પડે છે કે જુના દકિયાનીની જગ્યાએ તે બીજો દકિયાનૂસ માત્ર સ્થાપન કરે છે. અપ્રતિકાર, અરાજકતા તથા કાયદા અને નિરિચ્છ હકનો અભાવ એ ટૉલસ્ટૉયનાં મુખ્ય તત્ત્વ છે. પ્રચંડ જનસમૂહની—વ્યક્તિઓની યોગ્યાયોગ્યતા જોયા સિવાય એકદમ સમાજપર એ તત્ત્વો સ્થાપનમાં આવે તો, સમાજનું કલ્યાણ થાય કે અકલ્યાણ થાય તેનો નિર્ણય ઉપર કહેલું આપી શકો તેમ છે?

ટૉલસ્ટૉયે પોતાની વિચારસરણી તર્કશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ એટલી દૃઢ કરેલી છે કે તેમાં ખામી કાઢવાને અવકાશ નથી.

તેમનો સ્વભાવજ એવો હતો કે, એકાદ તત્ત્વ બુદ્ધિગમ્ય થતાં તે તેના સમર્થનાર્થે અનેક વિચાર શોધી કાઢતા; એવી સ્થિતિમાં તે તત્ત્વને પોષક અથવા સાધક એવાં અનેક પ્રમાણ યોજી કાઢતા; પણ તેને બાધક હોય એવી એક પણ વાત તરફ તેમનું લક્ષ જતું નહતું. આથી તેમણે સાધક મુદ્દાનો વિચાર અને વિસ્તાર જેટલો કર્યો છે તેના સોમા ભાગ જેટલો પણ બાધક મુદ્દાનો ઉહાપોહ કરેલો નથી.

ટૉલસ્ટૉયને પ્રભુની પ્રાર્થના કરવાનો માર્ગ પસંદ હતો; તથાપિ પ્રભુનું વ્યક્તિવિશિષ્ટત્વ તેમને માન્ય નહતું. તે કહેતા કે એ ચાલતું નિશ્ચિત કથન કરવાનું કાર્ય પોતાની શક્તિ બહારનું છે. કેવળ ઐહિક કલ્યાણાર્થે તેની પ્રાર્થના કરવાનું તે ઉચિત ધારતા નથી. તે કહે છે કે, પ્રભુની પ્રાર્થના કરવાના બે માર્ગ છે. જે ધર્મ બુદ્ધિએ સ્વીકાર્યો હોય; તેનું મનન કરી પછી તેનું નિદિધ્યાસન કરવું અને તે

પ્રમાણે વર્તવાનો અસ્ખલિત પ્રયત્ન કરવો એ પ્રભુપ્રાર્થનાનો એક માર્ગ છે: તેજ પ્રમાણે વિશિષ્ટ પ્રસંગે એકાંતમાં બેસી આપણે પ્રભુની સાન્નિધ્યમાં છીએ એવી ભાવના ઉપજાવીને ગદ્ગદિત અંતઃકરણથી તેની પ્રાર્થના કરવી એ બીજો માર્ગ છે.

ઈ. સ. ૧૯૦૧ માં પોતાના એક મિત્રને લખેલા એક પત્રમાં તે જણાવે છે કે, "હું જે માર્ગે ચાલું છું તે માર્ગે સર્વને સરખીજ રીતે કલ્યાણદાતા થશે એમ કહી શકાય નહિ, અથવા તેજ માર્ગે સર્વએ પ્રવાસ કરવાની આવશ્યકતા નથી. હું પોતે હમ્મેશ પ્રાતઃકાળમાં એકાંત સ્થાને પ્રભુપ્રાર્થના કરું છું અને તેનો આશય નીચે પ્રમાણે હોય છે."

"હે સ્વર્ગસ્થ પ્રભુ, તારું નામ પવિત્ર છે. અનિર્વચનીય પ્રેમ એજ તારું નામ. પ્રેમમય અંતઃકરણપૂર્વક જે કોઇ એવું જીવન ગાળે છે, તેના હૃદયમાં પ્રભુ હોય [illegible] અને પ્રભુના હૃદયમાં તે હોય છે. બાહ્યચક્ષુથી પ્રભુને કોઇએ જોયો નથી, પણ જ્યાં પરસ્પર શુદ્ધ પ્રેમભાવ હોય છે ત્યાં પ્રભુનો નિવાસ હોય છે. પ્રભુનો પ્રેમ માનવી અંતઃકરણમાં પૂર્ણતા પામે છે. હું ઈશ્વરભક્ત છું, એમ મુખે કહી જે પોતાના બન્ધુનો દ્વેષ કરે છે તે પ્રભુને જોઇ શકશે નહિ. ચક્ષુથી પ્રત્યક્ષ જણાતા બન્ધુ પર જે પ્રેમ કરી શકતો નથી, તેનો પ્રેમ અપ્રત્યક્ષ પ્રભુ પર કેવી રીતે સ્થિર થશે? પ્રેમનો ઉદય પ્રભુમાંથીજ થાય છે; માટે જેના હૃદયમાં પ્રેમ છે તેનેજ પ્રભુ મળે છે, કારણ પ્રેમ એજ પ્રભુ છે."

"પ્રભુ, પૃથ્વીપર તારું સામ્રાજ્ય પ્રવર્તો. પ્રભુની સમીપ જવાનો યત્ન કરશો તો તેના સર્વ ગુણ તમોને પ્રાપ્ત થશે. પ્રભુનું સામ્રાજ્ય તમારા અંતઃકરણમાંજ છે.'

"હે પ્રભો! સર્વત્ર તારી ઇચ્છાજ પૂર્ણ થાઓ. શું મને ખરેખર અંતઃકરણપૂર્વક લાગે છે કે, પ્રભુના હૃદયમાં હું છું અને મારામાં પ્રભુ છે? મારા હમ્મેશના જીવનક્રમમાં મારો પ્રેમ અધિકાધિક બલવત્તર બને તેવું મારું વર્તન છે? આજે હું જીવંત છું પણ કાલેજ કદાચિત્ કાળ મારો ભક્ષ કરશે એ વાતનું સ્મરણ મને છે કે? હું સ્વાર્થ, કીર્તિ અને જીવનની કશી પરવા નહિ રાખતાં કેવળ પ્રભુ ઇચ્છાનીજ પૂર્ણતા માટે જીવન ગાળું છું કે!"

"પ્રભુ, મારી ઇચ્છા નષ્ટ થઇ તારી ઇચ્છા પૂરી થાવ. મારા હૃદયમાંથી મારી ઇચ્છા સમૂળ નષ્ટ પામી તે સ્થાને તારી ઇચ્છા સ્થિર થાવ. 'હું' પણું દૂર કર અને ત્યાં 'તું' જ સ્થાપન થા."

"પ્રભુ, અમે જેમ અન્યના અપરાધની ક્ષમા કરીએ છીએ તેમ અમારા અપરાધને તું ક્ષમા કર."

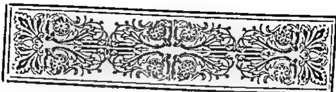
"પ્રભુ, આ જગતની ફસાવનારી વસ્તુઓથી અમને દૂર રાખ."

"કેટલીક પ્રકારની આશા, ક્રોધ, અધીરાઈ, વિશ્વાસઘાત અને [illegible] રીતિથી સંકળાયેલ રહેલ આપણાં ધ્યાનો કર્મ કેવળ જીવની દૃષ્ટિએ પાપ ન [illegible] નથાય. પ્રભુ ઉપર કર્મ અજ્ઞાન ઉપને અનુભવ ન રહેલ મનુષ્ય ક્રમમાં [illegible] કેટલાક પડે છે. તેને પ્રભુના રાજ્યમાં સ્થાન નથી. તે તમને કોઈ [illegible] તે તમને અનંતની જીત થાય."

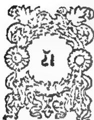
"તમે અન્ય માનવબંધુઓને ક્ષમા નહિ કરો તો પ્રભુ પણ નથાય. [illegible] આરામ પ્રાપ્ત કરશે નહિ."

અંતઃકરણમાં ઉછરતા દુર્વિકારથી સાવધ રહેલ દુર્વિચાર, અધીરાઈ, વિશ્વાસઘાત અને અસત્ય વિચારનું પરિણામ કેવું આવે છે તે ધ્યાનમાં રાખતા [illegible] છે કે એ પોતાના સર્વ માનવબંધુઓપર પ્રેમ રાખે છે. [illegible] નથી તેને ચિરચૈતન્યની પ્રાપ્તિ થતી નથી." [illegible] પ્રાર્થના હું ઉન્મેષ કરું છું. મારું વચન અને મન [illegible] હું રોજ પ્રયત્ન કરું છું. કેટલીક વખત મન [illegible] માં કોઈ દોષ છે તો કેટલીક વખત વચન [illegible]

એ [illegible] ઉપરાંત અન્ય સમયે પણ એકાંત અનુભવ થાય છે તો [illegible] ઉપરાંતનું પરિશીલન કરું છું. એ સર્વ [illegible] ન હોય. અન્ય ધર્મના પણ હોય છે; તેમ પ્રમાણે [illegible] વિચાર ધ્યાનમાં લેવો અને [illegible] દૃષ્ટિએ [illegible] અંતઃકરણમાં કંઈ પણ [illegible] ન લેવો એવી [illegible] અને [illegible] વસ્તુને દૂર કરવા માટે હું ઉન્મેષ [illegible] છે તે [illegible] કરું છું ત્યારે અને સર્વ કરતો હોઉં છું તે વખતે પણ [illegible] કરું છું; તેમ જ જ્યારે નિદ્રાવશ થાઉં છું [illegible] કરવાનો પ્રયત્ન કરું છું. મારું ચિત્ત જ્યારે નિદ્રાવશ [illegible] કરતી વખતે કેવી સ્થિતિ થાય છે તેનું સ્મરણ કરું [illegible] એ પ્રમાણે શુદ્ધ અંતઃકરણથી થાય છે ત્યારે હું તરત જ [illegible] છું

प्रकरण १४ मुं-बादशाहने आदेश.

લ્સ્ટૉયનું ચિત્ત ધર્મવિચાર પ્રતિ એટલું ખેંચાયું હતું કે—એટલું લીન બન્યું હતું કે, અન્ય સર્વ કાર્ય તેમના સ્મૃતિપટમાંથી દૂર થઈ ગયાં હતાં. ખેતી તરફ, તેમજ અશ્વ ઉછેરનો ધંધો તેમણે શરૂ કર્યો હતો તે તરફ પણ તેમનું ધ્યાન રહ્યું નહિ. મિલ્કત તરફ દુર્લક્ષ થવાથી કારભારીને પણ ફાવી ગયું, અને ઉપજમાં એટલો ઘટાડો થઇ ગયો કે દસમા ભાગ જેટલી પણ આવક રહી નહિ બીજા હાથપર તેમનું કુટુંબ પ્રથમ કરતાં ઘણું વધી ગયું હતું અને બાળકો ઉમ્મરે વધતાં જતાં હતાં તેમ તેમ તેમના શિક્ષણનો ભાર વૃદ્ધિંગત થયે જતો હતો. એ ઉપરાંત ટૉલ્સ્ટૉયના મધુર સ્વભાવ અને મીલનસારપણાને લીધે અતિથીની સંખ્યા પણ ઘણી વધી ગઇ હતી; તેમાં વળી ઉદાર સ્વભાવના લીધે કોઇપણ બાબતમાં તેમણે હાથ ખેંચ્યો નહતો. આવી રીતે ખર્ચ વધી જતું હતું અને આવક ઓછી થતી જતી હતી તેથી ઉત્પન્નનો સર્વ કાર્યભાર તેમનાં પત્નીએ પોતાના હાથમાં લીધો. આવક જાવકને સરખાં બનાવતાં તેમને નાકે દમ આવતો અને તેજ અરસામાં ટૉલ્સ્ટૉયના વધારો પડતા માનસિક શ્રમની અસર તેમના શરીરપર પણ થવા લાગ્યાથી એ બાબતનો પણ ચિંતામાં નવો ઉમેરો થયો.

તા. ૩ ફેબ્રુઆરી ૧૮૮૧ના રોજ પોતાની બહેનને લખેલા એક પત્રમાં તે લખે છે:—"હમણાં હમણાં લીયોનું મસ્તક અતિશય દુખે છે; અને તોપણ તેમનું વિચાર અને લેખનનું કાર્ય તો ચાલુજ છે. જ્યારથી ડોસ્ટોએવસ્કીના મૃત્યુસમાચાર મળ્યા છે ત્યારથી તેમની વૃત્તિ તદ્દન ઉદાસ બની ગઇ છે. ગૃહસ્વામીની આવી સ્થિતિમાં અમો અન્ય માણસોને સારૂં કેમ લાગે? ડોસ્ટોએવસ્કીના માફકજ કાળનો પંજો અચાનક પોતાના પર પડશે, એ વિચારથી લીયોની વૃત્તિ અસ્વસ્થ બની ગઈ છે. દિવસોના દિવસો સુધી તે કોઈની સાથે એક શબ્દ પણ

ઉચ્ચાર કરતા નથી. તેમના ચહેરાનું તેજ ઓછું થયું જણાય છે અને શરીર પ્રકૃતિ પણ ઠીક જણાતી નથી. "

તા. ૧ માર્ચ ૧૯૨૯ના દિવસે પિતાશ્રીના ડાયરીના પૃષ્ઠ ઉપર અનુસાર આલ્હાદ બીજા એંગ્લોઇંડિયનનું ખૂન કર્યાની વાત સાંભળી ત્યારે ઉપવાસી અને અતિશય ખેદ થયો હતો. એવી વાતોને તે કાંતિકારી વિચારના હતા; પણ આલ્હાદના ખૂન કરવાથી તેમને જે વાતથી અનહદ દુઃખ થયું તે વાત તો એ હતી કે એ ખૂન નિમિત્તે પાંચ જણને ફાંસીએ ચઢાવી દેવાની શિક્ષા થઈ હતી ને પંજાબમાં એકીસાથે રાજકીય ખૂનની એક લહેર પણ હતી. એ બનાવ પછી બને વર્ષ તારીખવારી ડાયરી લખતાં કરે છે:—

" પાંચ ખૂનીની તપાસને અંતે તેમને પકડીને ફાંસીની શિક્ષાની ખબર ખબર આવતાં થયો. તેમની મૂર્તિ મારા મનમાંથી ખસતી રહેલ નથી. એ ખૂનીઓ માટે તો ઠીક છે, પણ ખૂનનો ભાગ ખૂનમાં સંપ માટે હોય. તેમને ફાંસીએ લટકાવવાની તૈયારી કરતા હતા. તેમના મનની સ્થિતિ માટે અને સ્વભાવ માટે લાગ્યું અને તેમાં બીજા એંગ્લોઇંડિયનની મજૂરી થતી હતી તે તો અતિશય દુઃખકર હતું. એ પાંચ માણસોને જો જીવતદાન આપવામાં આવ્યું હોત તો તેમના ચિત્તને કેટલી શાંતિ મળી હોત! છતાં કોઈ પણ અનુચિંતનો પ્રકાર ઉદ્ભવશે અને એ પાંચેનો મારું ભાગ્યે એવી ચોરી કલ્પના મને થતી. મારા ચિત્તમાં એક દિવસે એવા પ્રકારના વિચાર ચાલતા હતા અને ભોજન કરી દિવસ આખો ગયો. પછી પડતાં મને એકદમ ઊંઘ આવી ગઈ. સ્વપ્નમાં મેં જોયું કે એ પાંચેને ફાંસીએ લટકાવવાની તૈયારી થઈ રહી છે. મને લાગ્યું કે હું જાગૃત હોઉં એ તૈયારી જોઈ રહ્યો છું; એટલામાં કોણ જાણે શું થયું કે જાણે મને જ ફાંસીએ ચઢાવવાની તૈયારી થતી હોય એમ લાગ્યું. તેટલામાં વળી પુનઃ રંગ બદલાયો ને પેલા પાંચને માટેજ તૈયારી થાય છે એમ જણાયું. વળી લાગ્યું કે કંઈ આલ્હાદ કે ન્યાયાધીશની આજ્ઞાથી નહિ, પણ ઈશ્વરી આજ્ઞાથી ફાંસીએ ચઢતા હતા! આવું દશ્ય દૃષ્ટિએ પડતાંજ હું ખરેખર કંપી ઊઠી જાગૃત થઈ ગયો અને તરત જ મેં આલ્હાદને પત્ર લખ્યો."

આલ્હાદના એ ખૂન વિષે એક વખતે સ્વાભાવિક વાત નીકળતાં ડાયરીએ કહ્યું છે:—

" જેવું તેવું થયું—જેવું તેવું છે. દુષ્ટતાપૂર્ણ કાર્યનો દુષ્ટતાથી પ્રતિકાર કરવામાં આવે છે તો તેમાંથી બીજી દુષ્ટતા માત્ર જન્મ પામે છે. પાંચ માણસને ફાંસીની શિક્ષા થયાની ખબર મળી તેજ વખતે મારું હૃદય કેવું ચીરાઈ ગયું હતું તે અદ્યાપિ મને યાદ છે. તે વખતે મારી નિદ્રા ઉડી ગઈ હતી. આલ્હાદ-

માંથી રૂચિ ઉડી ગઈ હતી અને હું ગમે ત્યાં બેસીને ગમે તે બાબતમાં ચિત્ત પરોવતો તોપણ ચિત્તને શાંતિ થતી નહતી. પિટર્સબર્ગ જઈ ઝારના ચરણમાં પડી જીવનભિક્ષાની યાચના કરવાની ઇચ્છા પણ પ્રબળ થઇ હતી. પ્રાચીનકાળના માણસો એમજ કરતા હતા. બાદશાહ પાસેથી કંઈ મેળવવાની ઇચ્છા થતી ત્યારે તે તેના સમક્ષ ઉભા રહી મુખેજ અરજ કરતા. તે વખતની પ્રજામાં મનોબળ વિશેષ હતું. હું તો અર્વાચીનકાળનો હતો એટલે તેમ કરવાની હિંમત થઇ નહિ. અર્વાચીન પદ્ધતિ પ્રમાણે મેં એક પત્ર લખ્યો અને મિત્રદ્વારા બાદશાહને પહોંચાડ્યો. એ પત્રમાં મેં મારૂં અંતઃકરણ બનતા પ્રયત્ને ખુલ્લું કર્યું હતું; પણ મારી હૃદયભાવનાનો શતાંશ પણ તેમાં વ્યક્ત થયો નહતો."

"પછી ફાંસીની શિક્ષાનો અમલ થયા પછી તે પાંચે લટકતી આકૃતિ મારી દૃષ્ટિથી દૂર થઇ નહિ. વિશેષતઃ સોફીપેરોવસ્કીની છાયા તો મારી આગળથી ખસીજ નહિ. તેના ગળામાં ફાંસો પડે છે, તે ફાંસાની ગાંઠ તેના ગ્રીવાપર બરાબર બેસે તે માટે તેનું મસ્તક આમતેમ ફેરવવામાં આવે છે, અને તેના પગ નીચેનું પાટીયું ખેંચાઇ જાય છે અને તે દીંચોળા ખાતી લટકે છે. રક્તનો પ્રચંડ પ્રવાહ તેના મસ્તક તરફ દોડે છે અને સર્વ શરીર ફીક્કું બનતું જાય છે, એવો દેખાવ ચક્ષુ સમીપ તરવા લાગ્યો અને મારો જીવ ગભરાઇ ગયો. મારાથી શ્વાસોચ્છ્વાસ થઈ શકે છે કે નહિ, તે હું જોવા લાગ્યો. મારો કંઠ રૂંધાઇ ગયો છે કે શું તેની ખાત્રી કરવા હું વારંવાર થુંક ગળવા લાગ્યો. તે બહાર આવેલાં ચક્ષુ, કૃષ્ણતા પામેલું વદન અને તેની કાળી જીભનો ચિતાર મારી આગળ ખડો થઈ ગયો. એ ભયંકર દૃશ્યથી મારી વૃત્તિ મૂઢ બની ગઇ. કેવી ભયંકરતા!"

"માણસ હમેશ એક વાત વીસરી જાય છે. જે હેતુ માટે તે અમાનુષી કૃત્ય કરે છે તે હેતુ બાજુએજ રહી જાય છે એ વાત તેના લક્ષમાં આવતી નથી. મૃત્યુ પ્રત્યક્ષ આવી ઉભું રહીને પોતાની ભક્ષ એવી સત્ત્વહીન પામરે છે કે તે વખતે દુષ્ટત્વની કલ્પના પણ જીવાત્માને સ્પર્શી શક્તિ નથી. તેનાં સર્વ દુઃખ અને સર્વ કષ્ટ તેનાથી દૂર થઇ જાય છે."

"વસ્તુ તે જીવાત્માને પોતાની પાંખ નીચે લે છે. પોતાના શત્રુપર વેર લે છે, એમ જે વધે કૃત્ય કરનાર માને છે, તે વધે લીધેલા જીવનો આત્મા પ્રભુના સંરક્ષણ નીચે હોય છે એ તેના લક્ષમાં આવતું નથી. જે હેતુથી તે તીર છોડે છે તે હેતુ અપૂર્ણ રહે છે. તે તીર લક્ષ્ય ચૂકે છે અને પાછું આવી ફેંકનારને જ આઘાત કરે છે. પ્રભુની એ રચના અતિ વિલક્ષણ અને આપણી દૃષ્ટિને અગમ્ય છે; પણ તેનું બને છે એ વિષે તો શંકાજ નથી."

"એક વખતે હું એક પ્રચંડ રીંછના જડબામાં સપડાયો હતો. તેના પ્રચંડ

પંજાના નખ મારા ખભામાં પ્રવેશ કરતા હતા; તથાપિ તે વખતે મને કોઈપણ પ્રકારના દુઃખનું ભાન થયું નહતું. હું નીચે પડ્યો હતો અને તેનું પ્રચંડ મુખ અને ધ્રુવ દાંત મારી નજરે પડતા હતા; તોપણ એવી સ્થિતિમાંએ મને ભય લેશ માત્ર થયો નહતો. મારી એક આંખ તેના મુખની આડે હતી; પરંતુ બીજી આંખે હું આકાશ જોઈ શકતો હતો અને તેમાં એક વખત જાંબુડા અને નારંગીનો રંગ રચાએલો પણ જણાયો હતો. આકાશના એ સૌંદર્યપૂર્ણ દરયથી મારૂં ચિત્ત હર્ષપૂર્ણ બની ગયું હતું."

"એ બનાવ પછી કેટલીક વખતે એ બધાનું સ્મરણ થાય છે ત્યારે ત્યારે એ પ્રસંગનું આબેહૂબ ચિત્ર મારી દૃષ્ટિ આગળ આલેખાઈ જાય છે. હું સ્વસ્થ ચિત્તે એ ચિત્ર નજરે જોઉં છું, તેના વિષે વિચાર કરૂં છું, પ્રચલિત જીવન સાથે તેની તુલના કરૂં છું અને છેવટે મારી બુદ્ધિ જે નિશ્ચય કરે છે તે એજ છે કે, સર્વભક્ષક મૃત્યુ જરાએ ભયપ્રદ નથી. પ્રભુની કેવી દયા છે બધા! ને ઘણે નવું ગતિઓ શાંત બને છે અને ભયનો અંશ પણ રહેતો નથી."

"વરુના મુખમાં સપડાએલું ઘેટું, બાજની આંખમાં દબાએલી મરઘી, વાઘના જડબામાં ફસાએલો પ્રવાસી અને કાંટીએ બદકતા આત્માની ગતિ પણ એવીજ બનતી હશે!"

ઈશ્વરેચ્છાએ મોટી કે આશ્ચર્યજનક આપદ કદિ વાપરી નથી. કદરની રીતિ તેમના પ... અતિ હાવાથીસ હતી. તે વારંવાર પોતાના વર્તનથી કે સંબંધી કોઈ દુઃખી ... એમ ઇચ્છતા હતા, અને પોતાના કટ્ટા દુશ્મનના આશ્રય પણ ... ની ઉદ્દેશ ધ્યાન ધરાવતા હતા; પણ ધર્મવિચાર વિષે ઘણી વખતે એ ... તાની તે ઇચ્છા અને નિશ્ચય ચીમુરી જતા. પુષ્કળ વખત સેવ ... તેમને પશ્ચાત્તાપ પણ થયો. એવી સ્થિતિમાં દેખીતી ભિન્નતિ ... [illegible] થયું. તેમના દૈહવર્તનમાં પણ કેટલીક વખત ... [illegible] ની એ નીતિપુત્ર અનુભવના તા. ૧૧ મે ૧૮૮૬ ... [illegible] નજરે પડે છે.

[illegible]

કુટુંબવડે સમજાય છે. રંક કુટુંબ કરતાં મોજમઝામાં પડેલા કુટુંબની હાજતો ઘણી વધારે હોય છે; તે સર્વ પૂરી પાડવાનો શું ગૃહસ્વામીએ ઇજારો રાખેલો છે?"

તા. [illegible] મેના દિવસે ટૉલસ્ટૉય ટૂલાનું કારાગૃહ જોવા ગયા હતા. એ વિષે તે પોતાની નોંધમાં લખે છેઃ—

"મેં ટૂલાનું કારાગૃહ જોયું. તેમાં આજે બે મહિનાથી કાલુગા પ્રાંતના પંદર ખેડુતો સડે છે. તેમનો ગુન્હો માત્ર એટલોજ છે કે તેમણે પોતાના પ્રાંતની હદ બહાર જવાનો પરવાનો મેળવ્યો નહતો. તેમને કાલુગા મોકલી ત્યાંથી તેમને પોતાને ગામ પહોંચાડયા હોત તો સરકારનું કાર્ય પતી ગયું હોત; પણ ગમે તેવા બહાનાથી તુરંગના અધિકારીએ તેમને બે મહિનાથી ત્યાંજ ગોંધી રાખ્યા છે."

મે મહિનાની તા. ૧૫ ની નોંધમાં નીચેની હકીકત છેઃ—

"આજે સંધ્યાકાળે 'પીસારેફ' અને 'સમારીન' મળવા આવ્યા હતા. સમારીને એ વખતે હસતાં હસતાં કહ્યું કે એ અરાજક માણસોને તો એકદમ ફાંસીએજ ચઢાવવા જોઇએ. આ સાંભળીને મેં જેમ તેમ મારી જીભ દબાવી રાખી. મારા મનમાં તો જાણે તેને તેની ગરદન પકડીને બારીમાંથી બહાર ફેંકી દઉં, એવો પ્રબળ ગુસ્સો આવ્યો હતો."

તા. ૨૯ મે—

"આજે ઘેર ભારે વાદવિવાદ થયો. ફેટે કહ્યું: 'ખ્રિસ્તનાં તત્ત્વ અવ્યવહાર્ય છે.' ઉત્તરમાં મેં પૂછ્યું: 'ત્યારે ખ્રિસ્ત મૂર્ખનો શિરોમણિ હતો કે શું?' ફેટે કહ્યું: 'છટ્! તેનાં તત્ત્વ સારાં છે, પણ તે વ્યવહારમાં આવવા જેવાં નથી.' મેં પુનઃ પૂછ્યું: 'પણ તમે તે પ્રમાણે વર્તવાનો યત્ન સુદ્ધાં કર્યો છે કે?' ફેટે કહ્યું: 'મેં તેવો પ્રયત્ન કર્યો નથી પણ તે તત્ત્વ અવ્યવહાર્ય છે એ કંઈ ખોટું નથી.' પછી શુભ તરફ જવાનો પ્રયત્ન ન કરતાં તેને અઘરૂં સમજી તેનાથી દૂરજ રહેનાર એ ગૃહસ્થ સાથે એ વાદ મેં આગળ ચલાવ્યો નહિ."

ઉપલો પ્રસંગ બન્યો ત્યારથીજ ટૉલ્સ્ટૉય અને ફેટના સ્નેહભાવને ધક્કો લાગુ પડયો. ઉભયમાં પ્રત્યક્ષ કલહ કદિપણ થયો નથી; તથાપિ તેમનો પ્રેમ ઘટી જઇ ઉભયમાં જુદાઇ ઉદ્ભવી હતી. ટૉલ્સ્ટૉય પ્રત્યે કેવળ યૂરોપ નહિ પણ સમગ્ર જગત આદરભાવથી જોતું હતું, તથાપિ હૃદય ખુલ્લું કરી બતાવવા જેવો એક પણ સ્નેહી તેમને મળ્યો નહતો, એ વાત કેવી વિલક્ષણ છે! ખ્રિસ્તની ખરી કુંચી પોતાને મળી છે અને તે કુંચીનો જે જે માણસ ઉપયોગ કરશે તે તે સર્વ અવશ્ય સુખી થશે; એવી જે ક્ષણથી ટૉલ્સ્ટૉયની ખાત્રી થઈ, તેજ ક્ષણથી તે સંસારથી વિમુખ થતા ચાલ્યા. એક પછી એક મિત્ર તેમના ખરતા ચાલ્યા. તેમના પોતાના કુટુંબમાં ફાટ પડવા લાગી

અને ઉપર દેખાતાં ધર્મપત્ની પણ તેમનાથી કંટાળ્યાં. આવી રીતે સર્વ જગતમાં તે એકલા પડયા. મહાત્માઓ કહે છે કે, પ્રભુ જેનાપર કૃપા કરવા ઇચ્છે છે તેનું તે સર્વસ્વ* હરી લે છે તેનો આ સ્થળે અનુભવ પણ થયો.

તા. ૧૦ જુન ટોલસ્ટોય પુનઃ ઓપટીન મઠની યાત્રા માટે નીકળ્યા. આ વખતે એ સર્વ યાત્રા તેમણે પગે ચાલીનેજ કરી અને એ વખતનો તેમનો પોષાક તદ્દન સાધારણ ખેડુતના જેવોજ હતો. એ પ્રસંગે સરજી નામનો એક નોકર તેમની સાથે હતો. સર્વ ડબાસામગ્રી સરજી પાસે હોય જે કોઇ ભીખારી મળે તેને આપે. એ આના આપવાનું સર્વ તેને સોંપવામાં આવ્યું હતું. પ્રવાસ દરમીઆન તેમણે પોતાની પત્નીને લખ્યું છે કેઃ—

"મારા પગે ફોલ્લા પડવાથી હું હેરાન હેરાન થઇ ગયો છું; તોપણ મને ઉંઘ સારી આવે છે અને પ્રકૃતિ પણ ઠીક છે. હવે મેં ચપટા ટોપી લીધી છે ... આ યાત્રા સુખરૂપ પૂરી થશે એમ લાગે છે."

આવા પ્રકારની યાત્રા મનુષ્યના આધ્યાત્મિક કલ્યાણની દ્રષ્ટિએ કેટલી મહત્વની અને ઉપયોગી હોય છે તેની તને કલ્પના પણ નહિ થાય. આવી રીતેજ ઇશ્વરકૃત જગતનું ઉંડું સ્વરૂપ જોઈ શકાય છે. ભાવસૃષ્ટિમાં બે પ્રકાર છે. એક ઇશસૃષ્ટિ અને બીજી જીવસૃષ્ટિ. ઇશસૃષ્ટિના પેટામાં માણસો પોતપોતાની બીજી એક જીવસૃષ્ટિ નિર્માણ કરે છે. ઇશ્વરસૃષ્ટિના કેટલાક પદાર્થો લઇ તે પદાર્થોમાં આ મારી સ્ત્રી, આ મારાં બાળક, આ મારા પ્રાણ, આ મારા મિત્ર, આ મારા ધન આ મારો બાપ વગેરે વગેરે પ્રકારના ભાવો આરોપે છે અને ઉંઘમાં જે સ્વપ્નની ઇચ્છા રહેલી હોય છે તેને તૃપ્ત કરવાને ખાતર તે સૃષ્ટિને ભોગવે છે એવી સ્થિતિમાં તેને ઇશ્વરસૃષ્ટિનું (તે વસ્તુઓ ઇશ્વરની છે એવું) ભાન પણ હોતુ નથી, અને તે સત્ય વાતનું તેને ભાન થતું નથી ત્યાંસુધી તે ગમે તો આખા જગતમાં ફરી વળે અથવા આખા જગતને બાહુબળથી વશ કરી લે, તોપણ એ મિથ્યાસૃષ્ટિના મોહથી અને તેની પાછળની દોડાદોડીથી તે મુક્ત થતો નથી."

"હું મારી પ્રકૃતિની સારી સંભાળ રાખું છું. આજે પેટ દુઃખતું હતું ... બધી થાકી. અહીં મેં એક દશ વર્ષની કન્યા જોઈ. જો તેં તેને જોઇ ... ના વર્ષની પુત્રી પ્રમાણે તેનાપર પ્રેમ બતાવ્યો હોત. તે સર્વ કંઇ સમજે છે. ... ત ... થી હું પણ સહજ દુઃખી છું. આજે મારા હૃદયમાં એક ... ન મૂકી એ ઉદ્ભવ્યો હતો કે, ખરી રીતે આપણે જેવા હોઇએ તેવાજ

* આ સર્વસ્વ એટલે પ્રભુના માર્ગમાં સહાયક વસ્તુસ્થિતિઓ નહિ પણ બાધક સ્થિતિઓજ સમજવી, કે જે સંસારાસક્ત જીવોને મન તો બહુજ ઉપયોગી હોય છે. ... અવના શોધકોનેજ ઉંડી દ્રષ્ટિએ તેની વ્યાપકતા સમજાય છે. સંપાદક

ટ. ૧૮

લોકોજ આગળ આપણે પોતાને દેખાડવા જોઈએ. જ્યારે મનુષ્ય લોકોને પોતાનો પરિચય આપે છે ત્યારે તે કેવળ પોતાનોજ પરિચય આપીને અટકવાને બદલે પોતાની સર્વ વસ્તુનો પણ પરિચય કરે છે. હું અમુક, એટલોજ નિર્દેશ કરી સ્વસ્થ રહેવાને સ્થાને, હું અમુક મોટો જમીનદાર, અમુક શાહુકાર, અમુક ગ્રંથકાર, અમુક ઉમરાવનો જમાઈ વગેરે પ્રકારની પોતાની સર્વ શ્રાપણ્ જન-સમાજ આગળ ઓઢવે છે. આમ કરવાથી લોકો તેને ઓળખે છે કે પછી તેની શ્રાપણને ઓળખે છે તે તો કોણ જાણે !"

" રસ્તે ખટારામાં બેસીને જતો એક ખેડુત મને જણાયો. તેણે મને કહ્યું: 'કેમરે, કઈ બાજુ જાય છે ?' મેં કહ્યું: 'ઑપ્ટીન' એટલો ઉપક્રમ થયા પછી ઘણી વખત સુધી અમે વાતોએ વળગી રહ્યા હતા પણ છેવટે અમારો માર્ગ જુદો પડયો."

નિશાસમય સમીપ આવતાં આપણા આ બેઉ યાત્રાળુ એકાદ ખેડુતની ઝુંપડીમાં દાખલ થતા. એક દિવસે તેઓએ એક સાધારણ મોટા ગામમાં પટેલને ઘેર મુકામ કર્યો. પટેલ પચીસેક મજૂરને મજૂરી ચુકવતો હતો. ખેડુતો અજ્ઞાન હોવાથી તે હિસાબમાં ગૂંચવાતા હતા. તેનો લાભ લઇ આઠને પાંચ અગીયારના હિસાબે મજૂરી ચુકવ્યા પછી પટેલે કહ્યું, 'અરે, તમે આટલી બધી મજૂરી મેળવી છે ત્યારે એક બે દારૂની બાટલી તો લાવો. આ યાત્રાળુઓ બેઠેલા છે તેમને ઘડીભર મીજબાની મળ્યા જેવું થશે.' આ શબ્દો સાંભળી ટૉલ્સ્ટૉયે તરતજ બહાર નીકળી પોતાના નોકરને કહ્યું: 'પોતાનાજ સેવકોનું માંસ ખાનાર આ પટેલ કેટલો નીચ છે !'

પટેલ કે જે સહજ નિદ્રામાં હતા, તે પણ બહાર ચોકમાં આવ્યા. એટલામાં એક વૃદ્ધ સ્ત્રી એક નાનું બાળક લઇને આવી અને પટેલના ચરણમાં પડી બોલી 'બાપજી, મારાપર કંઇક દયા કરો. મારો સ્વામી મરી ગયો છે અને ઘરમાં ખાવાને દાણો પણ નથી. હવે તમે દયા કરશો તો ઠીક છે, નહિ તો ભૂખે મરવાનો વખત આવ્યો છે.'

પટેલ વચ્ચેજ બૂમ પાડી ઉઠ્યો: 'ચાલ અહીંથી જાય છે કે નહિ, નહિ તો પોલીસને બોલાવીશ.'

ટૉલ્સ્ટૉયે તે બાઇને પાસે બોલાવી હકીકત પૂછી; તે પરથી જણાયું કે તેની જમીન કોઇપણ કારણથી જપ્તીમાં ગએલી હોઇ પટેલ તેનું ઘર પણ પડાવી લેવાના વિચારમાં હતો. આથી તેમણે તેની હકીકત નોંધી લઇ બનતી સહાય આપવાનું આશ્વાસન આપી તેને રજા આપી. પટેલ નજીકમાંજ ઉભો હતો. તેને ટૉલ્સ્ટૉયની દરમીયાનગીરી રૂચી નહિ. ટૉલ્સ્ટૉયને તે ગમે તેમ બોલવા લાગ્યો અને છેવટે પરવાનો પણ જોવા માગ્યો.

સરજીએ પોટલીમાંથી પરવાનો કાઢી પરેશના હાથમાં મૂક્યો; પણ પરેશે કહ્યું: 'ચશ્માં વગર વાંચી શકાય તેમ નથી. મારો પુત્ર વેસેલી ઘરમાં છે, તેને બતાવ. તે પીટર્સબર્ગમાં ગાડી હાંકવાનો ધંધો કરતો હતો ત્યારે વાંચતાં શીખ્યો હતો.'

સરજીએ ઘરમાં જઇ વેસેલીના હાથમાં પરવાનો મૂક્યો. "કાઉંટ લીઓ નીકોલીવીચ ટૉલ્સ્ટૉય" એટલું નામ વાંચીનેજ વેસેલી સમજ્યો અને પિતાના કાનમાં કંઇ કહી આવ્યો. પરેશ તરતજ ત્યાંથી નાઠો અને જોતજોતામાં વાડાની ઝાડીમાં અદૃશ્ય થઇ ગયો. એક વખતે આ હકીકત કહેતાં કહેતાં સરજી જણાવે છે કે—

"વેસેલી સઘળી ચેષ્ટાથી પોતાની ઓરડીમાં મૂકી આવ્યો ઘરને અંદર બોલાવી ગયો. ત્યાં જઇને જોયું તો વેસેલીની માતા સિવાય અન્ય કોઇ નહતું. કાઉંટ પરેશ અને અન્ય ખેડુતો ક્યાં ગયા તે વિષે તપાસ કરી ત્યારે વેસેલીની માતાએ કહ્યું 'પરેશ કંઇ કામ માટે પાસેના ગામની કચેરીમાં ગયા છે અને ખેડુતો પોત પોતાને ઘેર ગયા છે.' તે સ્ત્રીએ પુષ્કળ દૂધ અને દશ ઇંડાં અમને આપ્યાં. અમે બાઇને અમારી સાથે ચા પીવા બોલાવ્યાં, પણ તે આવ્યાં નહિ. પછી સુવા માટે હું ઘાસ પાથરવા લાગ્યો ત્યારે તે સ્ત્રીએ પોતાની ગાદી આપવા માંડી પણ કાઉંટે તે લીધી નહિ.

"બીજે દિવસે સવારે ઉઠીને મેં સઘળી સળગાવી ચા તૈયાર કરી કાઉંટને જગાડ્યા. ભોજનાદિ પરવાર્યા પછી કાઉંટે તે સ્ત્રીને પૈસા આપવા માંડ્યા પણ તે લેવાને તેણે ના પાડી; તેથી છેવટે મહામુશ્કેલીએ તેના હાથમાં પૈસા મૂકી દઇ અમે નીકળી ગયા. જતાં જતાં કાઉંટે વેસેલીને કહ્યું: 'તારા પિતાનું વર્તન સારૂં નથી. તેને કહેજે કે, જો હવે પછી એ એવીજ રીતે ચાલશે તો એક દિવસ સપડાઇ જશે.'"

બીજે દિવસે સાંજે ટૉલ્સ્ટૉય રસ્તામાં હતા તેજ સમયે વાવાઝોડાનું તોફાન થયું અને વિદ્યુતનો પ્રચંડ કડકડાટ શરૂ થયો. જોતજોતામાં મૂસળધાર વૃષ્ટિ થવા લાગી અને તેટલામાંજ ટૉલ્સ્ટૉયના ઉદરમાં એવું ભયંકર શૂળ થઇ આવ્યું કે તે કાદવમાંજ આળોટવા લાગ્યા. છેવટે જેમ તેમ કરતાં તે એક ખેડુતની ઝુંપડીમાં ગયા. પણ તેણે તેમને જગા આપી નહિ; તેથી તે અથડાતા અથડાતા ચોર ઘેર ગયા અને ત્યાં તેમને એક ખેડુતે ચોરી જગા આપી. ત્યાર પછી બીજે દિવસે સાંજે તે મઠમાં પહોંચ્યા. ટૉલ્સ્ટૉયના શરીરપરનાં વસ્ત્ર જોઇ મઠાધિપતિએ શ્રીમંતો માટે રાખેલી ઓરડી ન આપતાં બહારની ઓસરીમાં કેટલાક રખડેલ આવેલા હતા તેમાંજ તેમને મુકામ કરવા કહ્યું. આ સંબંધી સરજી કહે છે:—

"આવા ભીખારી અને રખડતા ફકીરો વચ્ચે પથારો નાખવાનો કાઉંટપર વખત આવેલો જોઇ મને ઘણું માઠું લાગ્યું અને મેં તેમના તરફ જોયું. તેમના

મુખપર ખેદની રેખા પણ જણાતી ન હતી. પોતાની પોટલી ઉતારી ખાણું કાઢી તે ખાવા લાગ્યા અને આનંદથી પરોણાઓ સાથે વાર્તાલાપ કરવા મંડ્યા. ખાનપાન પૂરૂં થયા પછી સુવા માટે હું કંઇક સારી જગ્યાની શોધમાં પડ્યો. ઉતારે મઠનો એક વૈરાગી મળ્યો. તેને એક રૂબલ (આશરે દોઢ રૂપીયો) આપી કહ્યું: "આપજી, એકાદ ઓરડી મળશે તો ઉપકાર થશે." તેણે એક ઓરડી આપી પણ તે ઓરડીમાં એક ચમારને પણ મુકામ આપ્યો. થોડીવારે અમે પથારીમાં પડ્યા. તે ચમાર એવો તો ઘોરવા લાગ્યો કે, તેથી કાઉંટને ઉંઘ આવી નહિ; તેથી તેને જાગ્રત કરી મેં કહ્યું: 'દોસ્ત, તું કેવું ભારે ઘોરે છે! પેલા વૃદ્ધ ગૃહસ્થને તું ઉંઘવા નહિ દે કે શું?' તે ચમારે ખીજવાઇને મને કહ્યું: 'ત્યારે શું એ બુઢ્ઢા માટે આખી રાત હું જાગ્યા કરૂં?' પછી તે તરતજ ઉંઘી ગયો, પણ તે વિશેષ ઘોર્યો નહિ."

"સવારે ઉઠીને નાસ્તો કર્યા પછી ટૉલ્સ્ટૉય મઠના ખેતરમાં ગયા અને મઠના સાધુઓ ખેતીકામ કેવી રીતે કરે છે તે જોવા લાગ્યા."

"મઠની બહાર મઠનાં પુસ્તકો વેચવાની એક દુકાન હતી. દુકાનમાં કેવાં પુસ્તક વેચાય છે તે જોવા માટે ટૉલ્સ્ટૉય ત્યાં ગયા. એક સ્ત્રી પોતાના પુત્ર માટે બાયબલ ખરીદવા ત્યાં ઉભી હતી. દુકાનદારે તેને કહ્યું: 'નાનાં છોકરાંને બાયબલ કામનું નથી. મઠના વર્ણન અથવા સાધુના ચમત્કાર વિષેનું એકાદ પુસ્તક લે.' આ સાંભળીને ટૉલ્સ્ટૉયે પોતાના ખીસામાંથી પૈસા કાઢી બાયબલની એક પ્રત લઇ તે સ્ત્રીને આપી."

"ભીખારી જેવાં વસ્ત્ર ધારણ કરનાર ગૃહસ્થે એકદમ અઢી રૂપીયા અન્યના માટે ખર્ચી નાખેલા જોઇ તે દુકાનદાર સાધુને આશ્ચર્ય થયું અને એ વાત તેણે મહાધિપતિને જણાવી. મહાધિપતિએ એવો શ્રીમંત ભીખારી કોણ છે તે વિષે તપાસ કરવા એક બીજા સાધુને કહ્યું. એ સાધુ યાસનાયાનો રહેવાશી હોવાથી તે તરતજ ટૉલ્સ્ટૉયને ઓળખી ગયો અને મહાધિપતિને ખબર આપી."

"આખા મઠમાં ટૉલ્સ્ટૉયના આગમનના સમાચાર સાંભળી સર્વ સાધુઓ તેમની ચોતરફ ફરી વળ્યા અને મહાધિપતિને મળવા કહેવા લાગ્યા. ત્યારે ટૉલ્સ્ટૉયે પોતાના નોકરને જણાવ્યું: 'હવે બધા ઓળખી ગયા છે એટલે ઉપાય નથી. આપણો હમેશાનો પોષાક કાઢ. તે પહેરીનેજ મહાધિપતિને મળવા જઇશ.'"

"વસ્ત્રો પહેરી ટૉલ્સ્ટૉય તૈયાર ન થયા તેટલામાંજ કેટલાક સાધુઓએ આવી એક ઉત્તમ સજેલી ઓરડીમાં મુકામ કરવા કહ્યું. ટૉલ્સ્ટૉય ના ના કહેતા રહ્યા અને સર્વ સામાન તે ઓરડીમાં તેમણે ગોઠવી દીધો. એ ઓરડીમાં પડેલી ખુરશીઓ વગેરે મખમલથી મઢેલાં હતાં. ત્યાં હાયર એમરીજ નામના એક પ્રસિદ્ધ

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

આ પછી ટૉલ્સ્ટૉય પોતાની સમારાની જાગીર પર ગયા. તેમણે અહીંની સર્વ મિલ્કત અને તેની વ્યવસ્થા જોવાનો વિચાર રાખ્યો હતો પણ અહિં આવ્યા પછી તેમાંનું કાંઇપણ બની શક્યું નહિ. તેમને જણાઇ આવ્યું કે હવે એ કાર્ય તેમની વૃત્તિને અનુકૂલ નથી. તેમની નિત્યનોંધ એ વિષે કહે છે કે:—

તા. ૧૬ જુલાઇ—"આજે અશ્વનિરીક્ષણ માટે ગયો હતો, પણ મન એટલું વ્યગ્ર બન્યું કે છેવટે કંઇ પણ કર્યા વિના પાછો આવ્યો. મારો સર્વ સમય આળસમાં ગુમાવું છું એ અતિ લજ્જાસ્પદ વાત છે."

તા. ૨૨ જુલાઇ—" પાલોકાનો એક ખેડુત દવાખાનામાં મરણ પામ્યો અને તેનો પુત્ર ભૂખમરાથી મૃત્યુવશ થયો. તેની ઉછરતી પુત્રીને થોડું દૂધ મળવાથી તે અદ્યાપિ જીવે છે. જ્યાં ત્યાં દરિદ્રતા પ્રસરેલી જણાય છે અને અકાલકૃત ચહેરાઓ દૃષ્ટિએ પડે છે. જમીનદારો હજારો વીઘાંના માલીક બની મોજ કરે છે અને હજારો ખેડુતોને વાડકી છાસ પણ મળતી નથી; એ વિષમતા કેટલી ભયંકર છે ! પરંતુ જમીનદારો પોતાની માલેકીની એક તસુ જેટલી જગ્યા છોડવા તૈયાર નથી. "

તા. ૨૪ જુલાઇના રોજ પોતાની પત્નીને લખેલા પત્રમાં તે જણાવે છેઃ—

" આ વર્ષે સોળ આની પાક ઉતરવાનો સંભવ છે. મને ખેદ એટલોજ થાય છે કે, આપણા હસ્તે ગરીબોને કંઇજ સહાય મળતી નથી. આપણા ગામડામાં દરિદ્રતાની પ્રતિમાજ સ્થપાઇ છે અને લોકો પોતે દરિદ્ર છે એ લાગણી પણ વીસરી ગયા છે. "

આ પત્રનો કાઉન્ટેસે ઉત્તર આપતાં કહ્યું છે કે, "મિલ્કતની વ્યવસ્થા જેવી રીતે શાશ્વતી આવી છે તેવીજ રીતે ચાલવા દેવી ઠીક છે; તેમાં કંઇપણ ફેરફાર કરવાની મને જરૂર જણાતી નથી. એ વ્યવસ્થાથી નુકશાન થતું હશે પણ અમે તેનાથી ટેવાએલાં છીએ. નવી વ્યવસ્થાથી કદાચિત્ ઉત્પન્ન વધતું હશે પણ તે મને કે મારા પુત્રને મળવાનું નથી. તમે તેનો ગરીબોમાંજ વિનિમય કરી દેશો; અર્થાત્ ચાલુ સ્થિતિમાં ફેરફાર થાય તો તે અમારે મન તો નહિ થયા જેવોજ છે. સમારા અને આજુબાજુના હજારો ભીખારીને પોષવાનું સામર્થ્ય અમારામાં નથી."

સમારાના નિવાસ દરમીઆન ટૉલ્સ્ટૉયે અનેક ધર્મપંથનું અવલોકન કર્યું હતું. ત્યાંથી લખેલા એક પત્રમાં તે લખે છેઃ—

" હવે મારી પ્રકૃતિ સુધરી છે અને મારો દૃષ્ટિકોણ તદ્દન બદલાયો છે. સર્વ માણસોએ ધર્મતત્ત્વ વિષયમાં મારી દૃષ્ટિ પ્રમાણેજ ચાલવું જોઇએ એવો જે ભ્રમ હતો તે હવે નષ્ટ થયો છે; પણ એથી મારા પોતાના વિચારમાં કંઇપણ પરિવર્તન થયું નથી."

"કોઈપણ કાર્ય જો સર્વભાવથી અનન્યપણે કરવામાં આવે છે તોજ તે ફળદ્રુપ બને છે. તેની સિદ્ધિ માટે બીજી સર્વ બાબતોનો વિચાર વીસરવો પડે છે. મારી પણ એવીજ સ્થિતિ થઈ છે; પણ આજુબાજુની બાબતોનું વિસ્મરણ કરવામાં હું તમને પણ વિસર્યો તે માટે મને ઘણું ખોટું લાગે છે."

"અહીં જે કુટુંબમાં રહું છું તે ખરેખર એક નમુનેદાર કુટુંબ છે. એમની પાસેથી સુવ્યવસ્થિત સંસાર કેવો હોવો જોઈએ તે શીખવા જેવું છે. આખા કુટુંબમાં એકજ નોકર છે અને સર્વ શ્રમભરેલાં કાર્ય ઘરનાંજ માણસો ઉપાડી લે છે."

ટૉલ્સ્ટૉય સમારામાં ઘણા દિવસ સુધી રહ્યા હતા. ત્યાંથી પાછા ફરતી વખતે તા. ૧ ઑગસ્ટની નોંધમાં નીચે પ્રમાણે લખેલું છે:—

"રાજ્યમાં દરરોજ એક મનુષ્ય આગગાડીનો ભોગ થઈ પડે છે. જે માનવજીવનનો ભોગ આપીને યાંત્રિક સુખ વધારવાનો હેતુ હોય તો જેમ બને તેમ જલદીથી એ યંત્ર માત્રનો નાશ થાય તો ઠીક."

ને ઘેર આવ્યા ત્યારે આખું ઘર મહેમાનોથી ભરાઈ ગએલું હતું અને એક ખાનગી નાટકની તૈયારી ચાલી રહી હતી. આમજનની સાદી રહેણીમાં ઘણા દિવસ ફરીને આવેલા હોવાથી ટૉલ્સ્ટૉયને એ વાત જરાએ રુચી નહિ. તા. ૧૮ ઑગસ્ટની નોંધમાં તે કહે છે:—"અમારે ઘેર નાટકની તૈયારી થઈ રહી છે. ઘણા મનુષ્ય એકત્ર થયા છે. તારીખ ૧૯-૨૦ અને ૨૧ મીના દિવસો મારા જીવનમાંથી બાદ કરવા જોઈએ."

તા. ૨૨ ઑગસ્ટના રોજ ફ્રેડરીક યાસનાયા આવ્યો. સપ્તાહસમવે ઉછળની ચીંથા પાનાં જોઈ તેના શરીરમાં પણ બાલ્યાવસ્થાનું ભૂત ભરાયું. તે ઉછળ-સાથે નાચવા લાગ્યો અને છેવટે રશિયાનો કૅનકૅન નામનો નાચ કે જે ઘણ છે તે નચાવવા ચાંકુંચું નાચવા લાગ્યો ત્યારે સર્વ બાળકો અને સાથે સાથે મોટા માણસો પણ ખડખડ હસવા લાગ્યાં. તેના આ કાર્યથી અન્ય સર્વનો આખો દિવસ આનંદમાં ગયો; પણ ટૉલ્સ્ટૉયની નોંધ કહે છે:—"ફ્રેડરીક જેવા ૨૫ વર્ષના ચાંકુંચું નાચી ઉછળવાની ચપળતા તે માટે મને ઘણું ખોટું લાગે છે."

ટૉલ્સ્ટૉયનો મોટો પુત્ર સર્ગેઈ અઢાર વર્ષનો થયો હતો. હવે તેને વિશ્વવિદ્યાલયમાં મોકલવાની આવશ્યકતા હતી. ટૉલ્સ્ટૉયનું ચિત્ત ધર્મવિચારમાં લીન હોવાથી બીજાં બાબતોના શિક્ષણ અર્થે પણ તેમનું દુર્લક્ષ થયું હતું; પણ હવે તે માટે કંઈપણ વ્યવસ્થા કરવાની જરૂર હતી. વળી તેમની મોટી પુત્રી અઢાર વર્ષની થઈ હતી તેથી તેના માટે પણ એકાદ સ્થળ જોવાનું હતું. આવી અનેક કારણો એકત્ર થવાથી એ કુટુંબે મોસ્કો જઈ રહેવાનું નક્કી કર્યું અને તે પ્રમાણે સન ૧૮૮૧ના સપ્ટેમ્બરમાં મોસ્કોમાં એક મોટું મકાન ભાડે રાખી નિવાસ કર્યો.

હમ્મેશને માટે શહેરમાં રહેવાનું ટૉલ્સ્ટૉયને બીલકુલ પ્રિય નહતું; પણ ઉક્ત સાંસારિક કારણોથી તેમને પોતાની રૂચિની વાત દૂર રાખવી પડી. તે ઘણા દિવસ સુધી ગામડાંમાં રહેલા હોવાથી નગરજીવનમાં કેટલી અડચણ હોય અને કેટલો ત્રાસ ભોગવવો પડે તેની તેમને કલ્પના નહતી. મોરકોના નિવાસથી થોડાજ સમયમાં તેમને એ બાબતનો અનુભવ થયો. તે તા. ૫ અકટોબરની નોંધમાં લખે છે:-

" એક મહિનો થયો પણ સ્વારથ્યનું દર્શન પણ નથી થતું. મારા આખા જીવનમાં આટલી ખટખટ કદિએ અનુભવી નહતી. સામાનની વ્યવસ્થા તથા અન્ય સગવડનું કાર્ય આદ્યાપિ ચાલ્યાજ કરે છે અને તેનો અંત ક્યારે આવશે તે પ્રભુ જાણે. વળી એ વ્યવસ્થા શા માટે ચાલે છે ? લોકો સારૂં સારૂં કહે તેટલાજ માટે ! પોતાની શાંતિ કે સુખ માટે નહિ ! પોતાનું સર્વ જીવન લોકોની કલ્પના પ્રમાણે ગાળનાર આવાં અભાગી મનુષ્યો જગતમાં કેટલાં બધાં પડેલાં ! "

" શહેરમાં જ્યાં જઈએ ત્યાં કીચડના ઢગલા અને દુર્ગંધ ! લોકોનું સર્વ જીવન ચેન, સ્વચ્છંદતા અને દુર્વ્યસનમાં વહી જાય છે. જગતના સર્વ બુદ્ધિવાન સ્વાર્થીઓએ એકત્ર થઈ ગરીબ અને મૂર્ખ લોકોને દબાવીને તેમને સૈનિક બનાવ્યા. પછી પોતાના અને પોતાના તે સહાયકોના રક્ષણ માટે તેમણે કાયદાની અદાલતો ઉપસ્થિત કરી; અને પછી તેઓ ખુશીથી નાચપાર્ટીઓમાં લહેર કરે જાય છે. સામાન્ય લોકોમાં સ્વાશ્રય કે કાર્યશક્તિ તો છેજ નહિ; એટલે પૈસા-વાળા સ્વચ્છંદીઓને જોઈતા પદાર્થ પૂરા પાડી, અનેક વ્યસનના ભોગ બનાવી, જે કંઈ તેમની પાસે મેળવી શકાય તે મેળવીને સંતુષ્ટ રહે છે. એ કાર્યમાં સ્ત્રીઓ કરતાં પુરૂષો વિશેષ ચપળ હોય છે. સ્ત્રીઓ ગામડાંમાં રહી ખેતી કરે છે અને પુરૂષો શહેરમાં આવી ગાડીવાન બને છે, બજારા ચરાવ દાબે છે અને એવાંજ અન્ય કાર્ય કરે છે.

તા. ૧૪ અકટોબરના દિવસે કાઉન્ટેસે પોતાની બહેનને નીચે પ્રમાણે પત્ર લખ્યો છે:—

" અહીં આવે એક મહિનો થયો પણ મેં અત્યાર સુધી કોઈને એક ચીઠી પણ લખી નથી. પહેલું પખવાડીયું તો આંખમાંથી આંસુજ અટક્યાં નહિ; કેમકે અહીં આવતાંજ લીવોની વૃત્તિ તદ્દન બદલી ગઈ. તે ઉદાસ બન્યા, નિદ્રાથી વિમુખ થયા, આહાર લઈ શક્યા નહિ અને કેટલીક વાર તો બાળકની માફક રૂદન કરવા લાગ્યા. મને પોતાને લાગ્યું કે હવે હું ગાંડી બની જઈશ કે શું ! હવે માત્ર દેહપર દાક્ષ્યામ સિવાય કંઈજ રહ્યું નથી. અહીં જ્યારે બીલકુલ ચેન પડ્યું નહિ ત્યારે લીવો દસ બાર દિવસ બહાર ફરી આવ્યા અને હવે તેમની પ્રકૃતિ કંઈક ઠીક છે. અહીં તદ્દન એક બાજુએ તેમણે બે સ્વતંત્ર ઓરડી ભાડે રાખી

[illegible]

ભાષામાં વ્યક્ત કરવાની પદ્ધતિ તેને અત્યુત્તમ રીતે સાધ્ય થઈ હતી. આથી એકજ મુલાકાતમાં ટૉલ્સ્ટૉય અને સુટેપમાં સ્નેહ બંધાઇ ગયો.

બીજે દિવસે ટૉલ્સ્ટૉયને નજીકના ગામે પોતાના એક સ્નેહીને મળવા જવાનું હતું તેથી સુટેપે ગાડી જોડી અને ઉભય તે ગામ જવા નીકળ્યા. રસ્તામાં પુનઃ ધર્મવિષય ચર્ચા આરંભાઇ. વાતમાં ને વાતમાં તે એટલા તલ્લીન બની ગયા કે, ગાડી કઇ બાજુએ જાય છે તેનું એકેને ધ્યાન રહ્યું નહિ અને ગાડી એક નાની નેળમાંથી નીચેના ખાડામાં પડી ! સુદૈવે કોઇને વિશેષ ઇજા થઇ નહિ.

સુટેપ અતિ વિદ્વાન નહતો કે તેણે ટૉલ્સ્ટૉયને ગહન પ્રમેય કહ્યાં નહતાં; પણ ટૉલ્સ્ટૉયને તેનો સ્નેહ પ્રિય થયો હતો તેનું કારણ વિદ્વત્તા નહિ પણ વર્તનજ હતું. પોતાના વિચારને પ્રત્યક્ષ આચારમાં મૂકવાના આશયથી તેણે પોતાનું જીવન તદ્દન બદલી નાખ્યું હતું. એમ કરવામાં તેણે આર્થિક લાભ ગુમાવ્યો હતો, એટલુંજ નહિ પણ લોકલજ્જાને ત્યજી દીધી હતી અને આપ્તજનોની પણ પરવા રાખી નહતી. તેના એજ ગુણોએ ટૉલ્સ્ટૉયને આકર્ષિત કર્યા હતા. ટૉલ્સ્ટૉયને જણાયું કે, જે ગુણ પોતામાં નથી તે આ નિરક્ષર ખેડુતમાં પૂર્ણતા પામ્યા છે. આપણે જાણીએજ છીએ કે વર્તનની શિથિલતા, ધૈર્યની અપૂર્ણતા અને દઢતાનો અભાવજ ટૉલ્સ્ટૉયની માનસિક વ્યથાનાં કારણ હતાં. આ વખતે તેમણે પોતાના મિત્ર એલેક્ઝીએફને લખ્યું છે કેઃ—

" તમારો સુંદર પત્ર મળ્યો છે અને મને અતિ સંતોષ થયો છે. કદિ કદિ આપણે ઉભય પ્રેમ વીસરી જઇએ છીએ પણ તમારા લીધે મારા ચિત્તને જે શાંતિ પ્રાપ્ત થઈ છે અને દ્દષ્ટિમાં જે વિશુદ્ધતા ઉદ્દભવી છે તે હું કેમ ભૂલીશ ! ધાર્મિક બાબતમાં અર્વાચીન વિદ્વાનોમાં તમારાજ વિચારો મારા મતને મળે છે. અન્ય કોઈના વિચાર પોતાના જેવાજ હોવાનું જાણવામાં આવતાં પોતાના વિચાર સત્ય છે, એવો જાણે કે પ્રત્યક્ષ પુરાવો મળી સંતોષ થાય છે અને તેવો સંતોષ મને તમારાથીજ થયો છે. આથી તમને કદિ પણ ભૂલી જઈ શકું એ બનવા જોગ નથી. આચાર અને વિચારની બાબતમાં આપણે ઘણા અંશે મળતા છીએ. તમારા પત્રપરથી જણાય છે કે તમે સાંસારિક યાતનામાં છો, તેથી મારો જીવ ગભરાયો; પરંતુ મારી સ્થિતિ પણ તેવીજ છે. સંસાર બરાબર સ્વીકારાયેલો પણ નથી તેમ પૂર્ણ રીતે ત્યજાવેલો પણ નથી. આપણા વિચાર પરિપક્વ થયા છે; પરંતુ પૂર્વવયમાં જે બંધનો આપણે નિર્માણ કર્યાં છે તે એટલાં સખ્ત છે કે તેનું છેદન કરવાનું સામર્થ્ય આપણા નવા વિચારોમાં હજી આવ્યું નથી. હા, ખરો મહત્ત્વનો ભાગ જડ વિચારણામાં ન હોઇને નિશ્ચયની પક્વતામાં છે, એ પણ

[illegible]

દાન ધર્મમાં વાપરી તે કેવળ ગરીબોમાં કાળ નિર્ગમન કરે છે. અતિ પ્રેમાળ અને આનંદી પુરૂષ છે. ઑર્લોફને કંઇ રાજદ્વારી આરોપથી વર્ષ તુરંગવાસ સ્વીકારવો પડયો હતો ત્યારથી તેની પ્રકૃતિ હમ્મેશને માટે બગ ગઇ છે. તે તદ્દન ત્યાગવૃત્તિથી રહે છે અને શાળાગુરૂનો ધંધો કરે છે. મા કેટલાંક પુસ્તક તેણે વાંચ્યાથી મારા વિચારો સાથે તે મળતો હોવાનું જણાયું હમણાં હું કેટલીક નાની નાની વાતો લખું છું, પણ એ સર્વ ઉદ્યોગ માટે આ બાજુ જે શાંતિની આવશ્યકતા છે તેનો અહીં પૂર્ણ અભાવ છે. આવી ક્ષ પરિસ્થિતિ માટે લોકોને કંઇજ લાગતુ નથી. નિયત માર્ગે ચાલ્યા કરીને ત નિયત શબ્દો બોલી એક બીજાને ફસાવવામાંજ અહીંના લોકોનું સર્વ તત્ત્વજ્ઞા સમાએલું છે. અહીં એવાજ માણસોનું નિત્ય દર્શન થતું હોવાથી મનને હમ્મે વિષાદ થાય છે. સવારે ઉઠીને કંઇ કામ કરવા ઇચ્છું છું પરંતુ તે થતું નથ બપોરે જંગલમાં જઇ લાકડાં કાપું છું. અહીંના દીનક્રમમાં એજ સમય ક કંઇ સુખપ્રદ લાગે છે. એ ઉદ્યોગથી વિમુખ થાઉં છું કે મારી વૃત્તિ પુ અસ્થિર બની જાય છે. સાંજે બહુધા ઘેરજ બેસું છુ અને એ વખતે મળ આવેલાં ભૂત મારા માથાપર ચઢી બેઠેલાં હોય છે. તેમની વાતોમાં કોઇ વખ એકાદ આનંદવાર્તા હોય છે પણ તેમાંએ પુષ્કળ વખત ખરૂં તત્ત્વ લેશ મા હોતું નથી. કલાકના કલાક ગપ્પા હાંકવાથી મહત્ત્વની એક પણ બાબતનો સ્પ માત્ર થઇ શકતો નથી. મને એ લોકોનું મુખદર્શન પણ અપ્રિય લાગે છે. અ પત્ર મેં પુનઃ વાંચ્યો ત્યારે તે તદ્દન મલીન લાગ્યો અને તેને ટપાલમાં નાખવે કે નહિ તેનો નિશ્ચય થઇ શકયો નહિ; પરંતુ હાલ એથી સારો પત્ર લખી શક તેમ નહિ હોવાથી છેવટે આજ રવાના કર્યો છે. હવે પછી વિશેષ સારો લખીશ વારંવાર પત્ર લખી કુશળતા જણાવતા રહેશો. ”

શીયેડોરાફ સાથેનો સ્નેહ લાંબો સમય ટકી શકયો નહતો. આ પ્રસંગ પછ કેટલાંક વર્ષે ઉભયમાં વિલક્ષણ મતભેદ ઉત્પન્ન થયો હતો અને બન્ને કંઇ અતા ભિમાની હોવાથી પણ છૂટા પડયા હોય તો નવાઇ નથી. આથી ફરીનેજ, શીયે ડોરોફે કંઇક લખતાં અસભ્ય ભાષા વાપરી છે, પણ ટૉલ્સ્ટૉયે તે નીતિ સ્વીકારી નથી. શીયોડૅારાફનો પૂર્ણ ત્યાગી સ્વભાવ ટૉલ્સ્ટૉયના લક્ષમાં હતો. તેથી મતભે થવા છતાં પણ શીયોડોરોફ વિષે લખવાનો પ્રસંગ આવતાં તે સારાજ ઉદ્ગાર કાઢતા.

સ્વપરાક્રમથી માર્ગક્રમણ કરી રહેલા કોઇ પણ બે માણસોનું સર્વ પ્રકારનું ઐકય અસંભવિતજ છે. તેમના વિચાર સ્વતંત્ર હોય અને ભિન્ન પ્રકૃતિ તથા પરિસ્થિતિમાં ઉત્પન્ન થએલા વિચાર એક સ્વરૂપના ન હોય એ સ્વાભાવિકજ છે. આ વખતે સ્ટ્રૅખૅાફને એક પત્ર લખી ટૉલ્સ્ટૉયે બાળકોની રીત માટે તેની

નિમંત્રણ કરી હતી. તેના ઉત્તરમાં ગ્રૅડોક જણાવે છે—

" તમારું મનોબળ મારામાં નથી, અને જે નથી તે કેળવ્યે ચાલી શકે એમ નથી. મારા હાથે ન થયું હોય તેનો શોચ નથી. સ્વાસ્થ્ય માટે તમારી જે અપાર ભક્તિ છે તે મારામાં મારા હાથે ભૂલ થઈ હશે તે તે પરથી તમારા વિચારો અને આ ભાવના નહિ. મારી વિવેકબુદ્ધિને તે પૂર્ણ રીતે સંમત છતાં મન બીજ તે આચારમાં આવતા નથી; માટે તેને આતુર તને આપે ત્યાગ હું એટલું જ બેલાલ અને કહેતા છું. હું જાણું છું કે તમે સ્વભાવે કંગાળ છો; અને મારી સ્થિતિ પણ તેવીજ છે. ભિન્નતા એટલીજ વૈરાગ્ય જેટલો તીવ્ર છે તેટલો મારો નથી; તેથીજ જગતનો મો નથી. તમારી માફક મને પણ આ જગતનો સમજ અનિષ્ટ તેથી ઉતરવાના તટ ઉપરનો પ્રયત્ન કરું છું; પરંતુ મારી દુર્બળતા સ્નેહમાં પ્રવેશ કરતો નહિ હું જાણું છું કે મારા જીવનના જે ર રહ છે તે તમારે લાયક થઈ છે. તમારો મને ઉપકાર છું કદિ નહિ મારા રોગ તરફ જોયો નહિ. ડૂબતો અને હોય તેમ ભૂલને સુધારતો."

ઈ. સ. ૧૮૮૮ના ઓક્ટોબરની ૩૧મી તારીખે ડૉક્ટરોએને હતો અને તેનું નામ એલેક્ઝી રાખવામાં આવ્યું.

આ વખતે જોસેફિકીન નામના એક સંબંધી ડૉક્ટરોના વર્ણન નીચેના શબ્દોથી કરેલું છે.

" આ વખતે ડૉક્ટરોમ મધ્યમ વયના જણાતા હતા. ચહેરાપ શીલ લાગતા. તેમના વાળ અલ્પ વિરલ પર હતા લાગ્યા ન પોતાક ઉઠ સાચવીને નહિ હોય, પણ તેમાંથી ફેશનનો તિરસ્કાર અને હતો. સરકાર કુટુંબના નેતા પુરુષને જેવાં વસ્ત્રોમાં વેષ્ટિત રહે બેધ્ય ધારણ રાખે છે, તેવા પોશાકને તેમણે ત્યાગ કર્યો હતો. ખાનુંસો અંગરખ પણ તે કોટ કાઢી નાખીને બેસતા હતા. કિશ્વર આનંદ મજૂર છે. જો ઉત્કટ થશે તો તે કેવળ પહેરવું પહેરીને

" તેમના પ્રમાણમાં ડૉક્ટરની પદ્ધતિ તદ્દન ભિન્ન હતી. એ અને ચામડીના બનાવટના હોય તેવાં વસ્ત્રો પણ તે સમયની ફેશનને અ

પ્રકરણ ૧૫ મું--શ્રીમંત અને ગરીબ.

ટૉલ્સ્ટૉયે માનવજીવનનો અંતિમ હેતુ શો છે અને મર્યાદિત જીવાત્મા તથા અમર્યાદિત પરમાત્માનો પરસ્પર કેવા પ્રકારનો સંબંધ છે, તે વિષે કેવો પ્રયત્ન કર્યો છે તે આપણે જોઇ ગયા છીએ. એ પ્રશ્નનો નિર્ણય મેળવવા તેમણે અનેક ધર્મના આચાર્યોનાં મુખ્ય પુસ્તકો અવલોક્યાં અને સ્વતંત્ર રીતે ખ્રિસ્તના ઉપદેશનો અભ્યાસ પણ કર્યો. એ પ્રયત્નના અંતે તેમના જે વિચારો નિશ્ચિત થયા તે તેમણે એક પુસ્તકમાં દર્શાવ્યા છે. એવી રીતે ધર્મવિચારનું અંગ નક્કી થયા પછી તેમનું લક્ષ સામાજીક પ્રશ્ન તરફ ગયું. તે પ્રથમ સામાજીક અર્થશાસ્ત્રનો વિચાર કરવા લાગ્યા. જગતમાં શ્રીમંતની સંખ્યા અલ્પ કેમ અને રંકની અસંખ્ય કેમ એ વિષે વિચાર કરવા લાગ્યા.

તેમનો નિશ્ચિત સિદ્ધાંત એ હતો કે જગતમાં ન્યાયનિપુણ, સમાનતાયુક્ત અને સર્વને મંગલદાયક રાજ્ય ઉત્પન્ન કરવું એ મનુષ્યનુંજ કર્તવ્ય છે, અને જો એવું રાજ્ય ઉત્પન્ન થઈ શકતું ન હોય તો તેમાં માણસનોજ દોષ છે. પ્રભુએ સ્થાપેલા નિયમનું પાલન કરવામાં આવે તો જગતમાં દુઃખનું નામનિશાનજ રહે નહિ. મૉસ્કોના નિવાસમાં શહેરની ગરીબ વસ્તી જે ભયંકર કષ્ટમાં રહેતી, તે જોઇને તેમનું હૃદય હલમલી ગયું અને એ અભાગી માણસો તરફ ધર્માધિકારી, વિદ્વાન, શ્રીમંત અને સરકારને જાણી બુઝી દુર્લક્ષ કરતા જોઇ તેમને અત્યંત ક્રોધ થયો; તેમજ દુઃખ દરિદ્રના પરાકાષ્ઠાએ પહોંચેલાં છતાં અને તેનું સામ્રાજ્ય વર્તી જવા છતાં તેના કહેવડાવનાર વર્ગ પણ ચૂપ હતો તે જોઇ તેમને આશ્ચર્ય થયું.

આજ અરસામાં દસવાર્ષિક વસ્તીગણત્રીનું કાર્ય શરૂ થયું હતું તેથી એ તકનો લાભ લઈ તેમણે લોકોનું એ તરફ લક્ષ ખેંચવાનો નિશ્ચય કર્યો. વસ્તીગણત્રીના કામ માટે બે હજાર વિદ્યાર્થિઓની યોજના કરવામાં આવી હતી. ટૉલ્સ્ટૉયે એ વિદ્યાર્થીઓને ગણત્રી કરતી વખતે લોકોની સામાન્ય સ્થિતિની પણ નોંધ કરવાનો ઉપદેશ કર્યો અને જે નિરાશ્રિત સ્થિતિમાં જણાય તેમને સમાજ તરફથી સહાય અપાવવાનો વિચાર રાખ્યો. એ સર્વ પ્રયત્નના પરિણામે તેમણે 'આપણું કર્તવ્ય' એ નામનું પુસ્તક લખ્યું છે.

[illegible]

" [illegible] "

[illegible]

" [illegible] "

[illegible]

" [illegible]

યદ્યપિ તેમનો ધર્મસંબંધક દૃષ્ટિકોણ અમને નિશ્ચિત મત જણાવે નહિ; તથાપિ તેમના મતની દિશા કંઈ વળી તે નીચેના ઉતારા પરથી જણાઈ આવશે.

“ વર્તમાન સમયમાં પૈસા મેળવવાનો લોકોનું ઘણું કરી વલણ છે એવી સર્વત્ર માન્યતા છે; પણ ધનવાન અને ધર્મપરાયણ એ બે વસ્તુ સમાનાર્થક નથી; એટલુંજ નહિ પણ મારા મત પ્રમાણે તો એ બંને વસ્તુઓ વચ્ચે સંબંધ પણ નથી. અરે, હું કહીશ કે એ બંને વસ્તુ પરસ્પરવિરોધી ગુણની છે. પૈસો સ્વભાવથીજ અનર્થકારક છે. જે પ્રમાણે જળ અને તેનું ખાબોચિયું અથવા સાકર અને ખાંડ એક સાથે રહેલાજ છે; તેમ પૈસા અને પાપ પણ એક સાથે જોડાએલાં છે. શ્રીમંતોનાં હમેશાં ધનવાનો મફતમાં પોતાના ધનનુંજ દાન કરે છે અને એમ કરીને તેઓ પોતાના પાપનુંજ આપ વાવેતર કરે છે; પણ એથી તેમનામાં તેમજ બીજાઓમાં ઉપકાર પુણ્યકારક છે એવી ભ્રમણા જ પ્રસરે છે.”

આ ઉપરથી જણાય છે કે તેમને પૈસા તરફ તિરસ્કાર હતો; પરંતુ તેઓ ... તેમ. તરફ એટલા બધા ઉદાસીન હતા એમ પણ કહી શકાતું નથી. ઉદાહરણાર્થે નીચેનો ઉતારો જુઓ—

“ઘણુંજ વખાણવા લાયક કાર્ય થાય છે. કેટલાક ધર્મગુરૂઓએ આ સમયે કંગાલ સ્થિતિમાં આવી પડેલાને થોડી ઘણી પૈસાની મદદ આપવાનો યત્ન શરૂ કર્યો છે. એ મદદથી તેમનું આખર દરિદ્રતાને માટે દૂર થવાની નથી. તેનો ઉપયોગ માત્ર ક્ષણ પૂરતો થઈ એ ખરૂં છે, પરંતુ તેનો ઉપયોગ નહિજ થાય એમ તો નહિ કહી શકાય. આવી સ્થિતિમાં દુઃખીને એક દિવસનું ભોજન અને તે પણ મદદ કર્યું છે. વળી પોતાના કમનસીબ ભાઈ તરફ એક પ્રકારે સારા મનુષ્ય તરીકે વર્તી દીનજને એ જાતનું પણ એક જાતનું શિક્ષણ અને સહાયતા આપ્યું છે. એ વધારે મહત્તાની બાબત છે.”

ઉપર જે ઉતારામાં તેમનો વિરોધ સ્પષ્ટ છે. એક વખતે પૈસા આપે છે તે પાપ આપે છે એમ કહેનાર ટૉલ્સ્ટૉય પૈસા આપવા એ તદ્દન અયોગ્ય નથી એમ પણ કહે છે. પરંતુ એ વિરોધનો તે એકતાથી કેવી રીતે કરે છે તે તેમના ... આવરણ પરથી જણાશે—

‘ધનવાનથી થતું કાર્ય ગરીબથી નહિ થઈ શકતું છે એ પણ તેનું અવશ્ય ... છે; પરંતુ એ કાર્ય એકદેશીય અટકો અને કદિ પુણ્યોથી નહિ પહોંચ એમ શા માટે કહેવું! તમામ લોકોમાં સંપત્તિ હતાશ દેખાયા કરે નહિ, તથા દુઃખસ્થિતિ અને ઉદારબુદ્ધિ માટે એમ તેનું કાર્ય કરવાને વાસ્તે વખત એક પણ મનુષ્ય દરિદ્રી ન થી એમ પ્રત્યેક અંતર ... નથી તેમાં ...

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

આવશે. કામ વિષે સંદેહ રાખીશ નહિ. જરૂર આવશે.' જવાબમાં 'જરૂર આવીશ. હું આપનો સદાકાળ ઋણી છું. કામ મળે તો ભીખ માગવાનું કોને મન થાય? [illegible] જરૂર આવીશ.' એમ કહી તે ચાલ્યો ગયો.

હું [illegible] બહાર જે ટેકરી પર જતો હતો તે ટેકરી પર આવવા તેને કહ્યું હતું અને તેની વાતચિતની ઢબ પરથી મને લાગ્યું હતું કે તે જરૂર આવશે. પણ બીજે દિવસે તે આવ્યો નહિ. આવી રીતે બીજા કેટલાક મનુષ્યોએ પણ મને [illegible] હતો. [illegible] પણ એક [illegible] છે. કેટલાક પોતાને [illegible] માટે જરૂર જોઈતા પૈસા મળે છે. પણ [illegible] તેમનું [illegible] રીતે [illegible] મને [illegible] આવ્યો તે મને [illegible] નહિ. [illegible] પણ મને [illegible] પર [illegible] [illegible]

[illegible]

[illegible]

રહ્યું હતું અને વાયુ પણ મંદ મંદ પ્રકારે વહી રહ્યો હતો. ચાલતો ...ના એક રસ્તા પર જઇ પહોંચ્યો. ત્યાંના નિવાસીઓ અને તેવા ... રસ્તામાં આમતેમ ફરતા હતા. તેમનાં વચ્ચે ગરીબોનાં ઝાપ ...ન હતાં. તેમની મુખ આજુબાજુની પરિસ્થિતિથી તદ્દન ઉદાસીન ...પણ્યા. આજુબાજુનાં ટોળું એક દિશામાં જતું જણાયું. હું પણ તેમની ... સાથે આગળ આવી પહોંચ્યો. મોટરની આજુબાજુ એકાએક ...ઓ દૃષ્ટિએ પડ્યાં. તેમનામાં વસ્તુઓની આપ લે થતી હતી. મોટ- ...કોઈ કાલાવાલ સ્વીકાર્યો નહિ ત્યારે મને લાગ્યું કે મોટરનું કામ પૂરું ...દીવાને એક ટોળા મોટરની બહાર નીકળી ફરીના સામે તરફ જતું ...પણ તેની પાછળ પાછળ આવવા લાગ્યો. મારી આગળ આગળ બે ...તેમાં એક વૃદ્ધ હતી અને બીજી તરુણ હતી. જેનેના શરીર ...રહ્યા હતા. તેઓ ભાગ્યે જ બાબત વિષે વાતો કરી રહી હતી. તેમના ... આંખોની દૃષ્ટિ થતી હતી. એ ઘર પી નિશાચર ... અને તરત ... તો તેની સાથે બોલવામાં તે અપશબ્દ ઉચ્ચા- ...ના ... કોઈ માગતું તો તેની સાથે બોલવામાં સામાન્ય આચાર એવી હતી. ... ઉપરથી મેં અનુમાન કર્યું કે એ લોકોની ... એક મોટા મકાન આગળ ... ફરતે ફરતો વળી રસ્તાના ખૂણાપર આવેલા એક ... ઉભા રહ્યા. બાજુના ...પહોંચ્યા. મારી સાથેના ઘણા ખરા માણસો ત્યાં ... બેસી રહ્યા હતા. એ મોટા મકા- ...ન પર અનેક પ્રકારના કેટલાક માણસો બેસી રહ્યા હતા. હું પણ ... પ્રકારના કેટલાક પુરુષો અને બીજામાં સ્ત્રીઓ રહેતી હતી. એ મકાન કોઇએ કંગાલ ... કોઇ એકમાં ... વચ્ચે આવવા લાગ્યો. એ મકાન ... પાંચ વાગે ભીખારી- ...ઓના ... ચાલીના વચ્ચે આપવા બાંધ્યું છે. તેમાં સાંજે પાંચ વાગે ભીખારી- ... દરિદ્ર આશ્રય આપવા બાંધ્યું છે. મારી સાથે રસ્તામાં ચાલનારા ઘણાખરા ...ને દાખલ કરવામાં આવતા હતા.

મારા આ મકાન તરફ આવતા હતા. ... જોઇ ઘણા. તેથી કે ...

અને ત્યાં ઉભા રહેલા જોઇ કેટલાક મારા તરફ ... ઉભા થઇ રહેલા ... તે જોઇ આવ્યો કેમ? એવો પ્રશ્ન કરવાને તેઓ ઉત્સુક થઇ રહેલા ... જેવો માણસ અહિં કેમ? એવો પ્રશ્ન કરવાને તેઓની એ વખતની મુખાકૃતિ પરથી એકાએક ... એમ તેમના મુખપરથી લાગતું હતું. તેમની એ વખતની મુખાકૃતિ જેવા વિવિધ વિકાર ... આવતા કંઇ વિલસતી નહતી. ક્રોધ, અસૂયા, દ્વેષ, દીનતા જેવા ... 'અમારા દુઃખમાં સુખ ... વિલક્ષણ મિશ્રણ દશ્યોનવર થતું હતું. તેમના વદન પરથી ... 'વખત આળવાનું અન્ય સાધન નથી મળતું ... માનનારો અહંમન્ય શ્રીમંત ... આજ સુધીમાં એવો કોઇ પણ ... 'શું તને અમારી દયા આવે છે કે ... વગેરે પ્રકારના પ્રશ્ન તેઓ ... હતી, પણ ... અમારી દૃષ્ટિએ પડ્યા નથી' વગેરે પ્રકારના ... તેમાંના કેટલાકની સાથે વાત કરવાની ઇચ્છા હતી, પણ ... લાગતું હતું ...

તેમ કરવાની હિંમત થઇ નહિ.

અમો ઉભયની સાંસારિક સ્થિતિમાં જો કે મહાન અંતર હતું, પણ પરસ્પર ત્રણ ચાર વખત દૃષ્ટિમીલન થયા પછી ઘણા અંશે પરકીયતા કમી થઇ. મારી નજીકમાં એક યુવક ઉભો હતો. તેનું મોઢું સુઝી ગએલું હતું. તેની સાથે બે ત્રણ વખત નજર મળ્યા પછી મેં તે ક્યાંથી આવ્યો છે એ વિષે પ્રશ્ન કર્યો. આવી રીતે અમારી વાર્તાનો આરંભ થતાંજ બીજા પણ કેટલાક અમારી ચોતરફ આવી ઉભા. એ યુવક સ્મોલેન્સ્કથી આવ્યો હતો. તેની પાસે જમીનનો કર ભરવા જેટલા પૈસા પણ નહતા; તેથી કંઇ મજૂરી મળે તો મેળવી કર ભરવા જેટલા તથા બી લેવા જેટલા પૈસા એકત્ર કરવાના હેતુથી તે આવ્યો હતો. તેણે કહ્યું: 'અહિં મજૂરી બીલકુલ મળતી નથી. સરકાર તરફથી સૈનિકો સસ્તી મજૂરીએ આપવામાં આવે તેથી લોકો તેમનેજ બોલાવે છે. અર્થાત્ અમારા જેવાને આશરો શી રીતે મળે ? બે દિવસના કડકડતા ઉપવાસ થયા છે.' તેનીજ નજીકમાં એક બીજો માણસ ઉભો હતો. એ એક ગરમ પેય પદાર્થ વેચનારો હતો. મેં તે ખેડુતને એક પ્યાલો અપાવ્યો. પદાર્થને ઉદરસ્વાધીન કરી તેણે કહ્યું: 'હું અહીં આવ્યો ત્યારે મારી પાસે થોડાક પૈસા હતા તે પણ ચોરાઇ ગયા અને તે સાથેજ સરકારી પરવાનો પણ ગયો; તેથી અહીંથી બહાર જવાનું મુશ્કેલ થયું છે. હવે આમ તેમ ભટકવું અને મળે તો ટાઢીસૂકી રોટલીના ટુકડા ખાવા એજ મારો નિત્યક્રમ થયો છે. કાઇ પણ કારણથી પોલીસ મને પકડે અને તુરંગમાં મોકલે એજ વિચાર કરૂં છું. કદાચિત્ પહેરામાં રાખી તે મને મારે ગામ પણ મોકલી દેશે. ગમે તે થાવ ! કંઇ પણ થાય તો ઠીક ! મેં સાંભળ્યું છે કે, આવતા ગુરૂવારે પોલીસના માણસો આવવાના છે.'

આવી રીતે વાતો ચાલતી હતી તેટલામાં અમારી ચોતરફની સંખ્યા વધી પડી અને બીજા કેટલાકોએ પણ મને એવાજ પ્રકારની વાતો કહી. તેમાં મને એક યુવક જણાયો. તે ઉછરતો હતો અને તેના વદનપર વિલક્ષણ રીકાશ પ્રસરી રહી હતી. તેના પહેરણને સેંકડો કાંણાં પડેલા હતાં, ટાઢથી તે ધ્રૂજતો હતો. તે મારી પાસે આવી ઉભો ત્યારે તેને પણ મેં એક ગરમ ચાહનો પ્યાલો અપાવ્યો. તે મારી સાથે કંઇ વાત કરવા જતો હતો તેટલામાં ત્રીજો એક લઠ્ઠ માણસે આગળ આવી પેલા યુવકને બાજુએ ધકેલી મુકી કહ્યું: મને પણ એક પ્યાલો આપો; પણ તે પ્યાલો તેના હાથમાં જતાં પહેલાંજ બીજો એક લાંબા નાકવાળો આવ્યો. તેણે પુષ્કળ દારૂ પીધેલો હતો. હવે તો સર્વ મારી પાસે આવવાની ધમાધમીમાં પડ્યા. તેમાં કેટલાક આંધળા, કેટલાક લુલા અને કેટલાક લંગડા હતા. કાઇનું નાક નહતું તો કાઇને કાન નહતા. એ સર્વના પેટ ભૂખથી ચોટી

[illegible]

[illegible]

[illegible] રહ્યું [illegible].

[illegible] [illegible] [illegible] હતું [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] વિચાર [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] હતાં, [illegible] [illegible] વિચાર [illegible] [illegible] અને [illegible]
[illegible] [illegible] હતું. [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible].
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] પણ [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible]. [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] અને
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]. [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]. [illegible] [illegible] અને
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible], [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] અને
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

[illegible] [illegible] [illegible] વિચાર [illegible] કે [illegible] [illegible] એ [illegible] [illegible]
પણ [illegible] [illegible] [illegible] અને [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] પણ [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] કે [illegible] [illegible] [illegible] પણ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] થયું.

[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
છે, [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] અને એ [illegible] [illegible] [illegible] થાય છે કે, તમે [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] સ્તુતિ કેવી ભિન્ન નથી ! એ સ્તુતિઓ [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] છે [illegible] સ્તુતિના [illegible] ખરેખર [illegible] સત્ય છે કે તેમ તેનો પણ વિચાર
[illegible] [illegible] [illegible] નહિ, અને [illegible] સાથે [illegible] પણ એક એ વિચાર
પણ [illegible] [illegible] [illegible] છું. [illegible] દુઃખમાં એ [illegible] માટે [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ધીમે ધીમે [illegible] એ સાધુનું પ્રદર્શન કરવાની
[illegible] પણ [illegible] હવે વૈભવ અને દરિદ્રતાનો સંબંધ [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] અને એણે [illegible] કે, '[illegible] [illegible]! [illegible] વૈભવથી દરિદ્રતા
[illegible] [illegible] [illegible] નથી. [illegible] [illegible] [illegible] વિપરીત પરિસ્થિતિ
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] વૈભવ [illegible] [illegible] [illegible] તેથી
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] દરિદ્રતાથી [illegible] તો [illegible] [illegible] દુઃખમાં

પડીશ અને આજુબાજુના સ્નેહી સંબંધીઓને પણ દુઃખમાં ગારત કરીશ; અને ભિક્ષુકો તો જેવાને તેવાજ રહેશે. માટે મારી જીવનદશામાં ફેરફાર કરવાથી કંઇજ લાભ થનાર નથી. બને તેટલી મદદ કરવી એજ કર્તવ્ય છે. હું દયાશીલ હૃદયનો સત્પુરુષ હોવાથીજ નાહક રાઇનો ડુંગર કરૂં છું.' *

સ્તુતિથી ફુલાઇને મેં મારા મનને સમજાવ્યું અને સાધુતાનું પ્રદર્શન કેવી રીતે કરવું તેનો વિચાર કરવા લાગ્યો: પણ ચિત્તે પોતાની હઠ ત્યજી નહિ. એ વિચાર એક તરફ કરતો હતો ત્યારે બીજી તરફ–હૃદયના ઉંડાણનો અસંતોષ પણ ડોકીયાં કર્યાજ કરતો હતો. હું જે કરૂં છું તે બરાબર નથી એ ભાવના મનમાંથી દૂર નહિ થવા છતાં પણ માનવચિત્તમાં સ્વાર્થબુદ્ધિ એટલી પ્રબળ હોય છે કે તે જાગૃત થઇને સદસદ્વિવેકબુદ્ધિના અવાજને દાબી દે છે. મારી પણ તેવીજ સ્થિતિ થઇ.

આ વખતે વસ્તીગણત્રીનું કામ થવાનું હતું. મને લાગ્યું છે કે, સાધુત્વ દર્શાવવા માટે એ તક ઉત્તમ છે. મોસ્કોમાં કેટલીક પરોપકારી સમિતિઓ હતી, પણ મારા વિચાર પ્રમાણે તેમની કાર્યદશા ભૂલભરેલી હતી. વળી તેમનું કાર્યપ્રમાણ પણ અલ્પ જણાવાથી મેં પ્રચંડ ગોઠવણ તૈયાર કરવા માંડી. એ ગોઠવણ એ હતી કે, શહેરના શ્રીમંતોની અનુકંપા પ્રાપ્ત કરી પુષ્કળ દ્રવ્ય એકત્ર કરવું અને શરીરવડે સહાય કરવા સ્વયંસેવક મેળવવા; તથા વસ્તી ગણત્રી કરનારાઓ દ્વારા સોંપાયલા કામ ઉપરાંત ભીખારીઓની તપાસ કરાવી પાત્રાપાત્ર માણસોની નામાવલિ તૈયાર કરી તેમને દ્રવ્યદ્વારા તેમજ અન્ય પ્રકારે પણ સહાય કરવી. મારૂં સર્વ કાર્ય આટલી ગોઠવણથી પૂર્ણ થાય તેવું નહતું. મેં તો શહેરના ભિન્ન ભિન્ન ભાગમાં હમ્મેશની સંસ્થા સ્થાપી દારિદ્ર્યતાનું બીજજ નષ્ટ કરવાનો વિચાર રાખ્યો હતો. એવી રીતે શહેરમાંથી દારિદ્ર્ય માત્ર નષ્ટ થશે કે પછી શ્રીમંતોનું નેત્રકષ્ટ [illegible] થઇ ઉત્તમ પક્વાન્નો શાંતિપૂર્વક ઉડાડવાની તેમને સુગમતા થશે! ગાડીમાં બેસીને ભપકાભરી રીતે નાટકાદિ જોવા જતાં રસ્તામાં થતું ભિક્ષુકોનું દર્શન શ્રીમંત વર્ગ માટે અપશુકનીયાળ નથી કે? મને લાગ્યું કે આપણી અખૂટ સંપત્તિનો થોડો ભાગ એ કાર્યમાં રોકવાથી એ અપશુકન દૂર થઇ શકે તો તેમાં આપણુંજ લાભ છે.

*अभिमानं सुरापानं गौरवं घोररौरवं।
प्रतिष्ठा सुकरी विष्ठा त्रिर्णास्त्यक्त्वा सुखी भवेत्॥

આ ઋષિવાક્યની સત્યતા આવા પ્રસંગોથી વ્યક્ત થાય છે. અજ્ઞાનીઓની સ્તુતિ કરતાં જ્ઞાનીની ગાળ સારી! વળી ભાષામાં પણ એક મહાત્મા ઠીકજ કહી ગયા છે કે,

નારાયન તું ધર્મ કર, કહા કરેગે કૂર
સ્તુતિ નિંદા જગતકી, દોનોં કે શિર ધૂર.

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

૮

[illegible]

જેટલી પેઢીના મૂળ ભાગ માણસો નથી; પણ હું જેને કહેવું પડશે ખરું પણ કેવી રીતે કહેવું ?

૫

લશ્કરીના નવાં બાંધેલા કિલ્લા સામે વિદ્યાર્થીઓએ દેખાવ. કાર્ય કરી ન શક્યા; પણ આ પરદેશી બહારની સ્વારી આ વખતે તેમની નજરે નહોતી. કેમકે હું પ્રવાસીઓથી ઘેરાયેલો જાણે કે ભાગતો પછી નદીને તથા મહા કિલ્લાના કિનારા વખત થયા અને ત્યાર પછી તેના ખાનગી ખુલ્લામાં કરવા જવાનો વેળા વખત ગયા એટલું બધા વાદીઓ બહારની સ્વારી ઉપરની કેટલી પરોપકાર કરવા બહાર નીકળી હતી

કાળા લોકના પ્રમાદ પ્રદેશના જે પ્રથમ પ્રદેશ મેં નિરીક્ષણ કર્યું, તેમાં એક પણ માણસ અસાધારણ જણાયો નહિ. જન્મથી આપણને કોઈ માણસ જણાતો હોય પણ તેટલા ઉપરથી તેનો પૂર્ણ ઇતિહાસ જાણ્યા વિનાજ તેના વિષે આપવામાં આવે છે, તો તે જ્ઞાન પણ ખરે અપાયેલ ગણાય હતું એ જે આખા પ્રદેશમાં મારી ધારણા પ્રમાણેનો એકપણ વિચિત્ર મળ્યો નહિ તેથી હું હતાશ અને નિરાશ થયો. અહીંના નિવાસીઓમાં મારી ધારણા પ્રમાણેનો કોઈ વિશેષ પ્રકાર ભેદ જણાયો નહિ. સામાન્યતઃ આપણા જેવી સ્થિતિવાળા માણસની માફક તેમનામાં પણ સુખદુઃખનું એકસરખું મિશ્રણ જણાયું. અમારા પ્રમાણે તેમનામાં પણ કેટલાક આનંદી જણાયા. અમારા પ્રમાણે તેમનામાં પણ મહત્ત્વ અને દુરાચારનું મિશ્રણ પ્રત્યક્ષ થયું. અમારા પ્રમાણે તેમનામાં પણ દુઃખી ચહેરા દૃષ્ટિએ પડ્યા. સામાન્ય સ્થિતિમાં રહેતા બે મનુષ્યમાં એક સુખી તો એક દુઃખી જણાય છે. તે ઉપરથી કહેવાને ધી દરાર છે કે, સુખ દુઃખ બાહ્ય વસ્તુપર અવલંબી રહેતું ન હોય જેના તેના અંતરાત્માપરજ અવલંબેલું છે. જેનો અંતરાત્મા સદા વિષાદમય રહે છે તેને કુબેરની સંપત્તિ પણ સુખી બનાવી શકતી નથી એ વાત આથી મને સમજાઈ.

૬

શહેરોમાં કાળિયા વર્ગની લગભગ એક લાખ જેટલી વસ્તી હતી. એ વસ્તીનાં ઘણાં દૃષ્ટાંત મેં આ કમાલપુરમાં જોયાં હતાં. તેમાં પ્રવીણ ઉદ્યોગ કરનારા, કારખાના સીવનારા, સુથાર કામ કરનારા, કપડાં સીવનારા વગેરે અનેક પ્રકારના ધંધાદારીઓના પ્રતિનિધિ મળી આવ્યા. સ્ત્રી વિભાગમાં મજૂરી કરનારી, બાર ઉપાડનારી અને સામાન વેચનારી સ્ત્રીઓ પણ હતી. વળી કેટલીક આજ-બાજુનો ધંધો કરનારી સ્ત્રીઓ પણ જણાઈ હતી. કેવળ ભિક્ષા ઉપર રહેનાર સ્ત્રીઓની સંખ્યા વેશ્યાઓમાં વધારે હતી.

...ી ને તેની સેવા ઉઠાવતી હતી. દરરોજ સવારે તે ઘરને મકાનની રહી
...ભાનાજ વિચારી ભોજનાદિ આપતી ભોટ એક નોકરીમાં એક સ્ત્રી સુધા-
...ભાવથી પીરસતી હતી તેવા જ ભાવે સત્કારતા ખોરાકી એક સ્ત્રી તે
...સુધી તેની પાસે રહી હતી. એ તે દિવસમાં પોતાના સગાંઓ માટે તેમ
...ક મળી નહતો ભોટ એક પેઇંગમાં એક કટક ફેંકાય છે. પોતાને ગણ
...દોષ અને બાબનું એક ભાગ ખાતો પણ તેમણે દરકાર કરે છે
...ન સિવાયના માણસોમાં કેટલાક હતા. કેટલાક અત્યારી મિજાજ. કેટલાક
...માણસો જોવા અને દારૂડીયા માણસો ભરાયાં. એ લોકોને મદદ કરવા પડેલ
...એ પણ પરિણામ મળવાની આશા હતી. એટલે વિચાર કરતાં તેમાંથી
...પણ માણસ એમાંથી મળ્યો નહિ. ત્યાં દુ:ખ્યાલા માણસ
...પણ તેમને માટે વિશેષ તપાસની આવશ્યકતા હતી.

૭

... ઇંગ્લાંડ ખાતે ... વર્ષમાં સામાન્ય રીતે ગણું વર્ષ હતા
...પગારની નોકરીમાં રહી ત્યાંથી પુન: તે આપ કરવાને માટે રહેવા
...વર્ષમાં કુંવારી સ્ત્રીઓની મોટી સંખ્યા હતી. ... આવી એક
માણસ ... વર્ષમાં દુકાની સ્ત્રીઓની મોટી ... તેણે પોતાર કરનાર એક આપેલી એક
એવામાં પરણો માલીક આવ્યો. તેણે પોતાર કરનાર એક સમયે અતિ શ્રીમંત હતો
દારૂથી એક દારૂડીયો બહાર આવ્યો. એ ગૃહસ્થ એક સમયે નિશાળમાં ન હોય ત્યારે
અને તે સારા પગારની સરકારી નોકરીમાં હતો તે જ્યારે નિશાળમાં પણ મોટા મોટા વજન-
દાર્શનિક શાસ્ત્ર અતિ ઉત્સાહથી કરતો તેમજ વાતચીતમાં પણ મોટા મોટા ગ્રંથોનું નિરીક્ષણ
કર હતું વર્ષો પાતાની વિદ્યા દર્શાવતો. તેણે ધણુંખરું અભ્યાસનું ... વર્ષમાં
કરી લીધું. અમારા સાથમાં ... કરવા ભણે તેને સુરિય થયા જેનું
તે ભાગ્યનો હતો તે વર્ષના અમે દારૂથી અમોને ... તેને સુધારવાના
લખ્યું. ફરી પણ એક વખત અમારા વર્ષમાં રજુ થયો હતો તે કઇંક વિષે જ્યારે મેં
કેટલીક તે આજુબાજુના લોકો તરફ લેવા લાગ્યો. તેની પૂર્વસ્થિતિ વિષે ખતાવ્યું. તેણે
પૂછ્યું ત્યારે ઓતપ્રોતિક હાથે પોતાની પૂર્વકથાનું વર્ણન કરી બતાવ્યું. તેણે
કહ્યું કે, જે ગ્રંથ પર તેને નોકરી કરી હતી તે લખનારને અદ્યાપિ પણ તે
આપવી હકદાર છે. પોતાના શિક્ષણ વિષે પણ તેને અભિમાન હતું.
આવા પ્રકારના પુરુષ માણસો આ પ્રદેશનાં મકાનોમાં હતાં. અહીંના એક
નાના મકાનમાં એવા પ્રકારના અત્યારે શ્રીમંત માણસ રહેતા હતા. હું તે મકાનમાં
ગયો. એ લોકોના જેવા કમનસીબ અને દુ:ખી માણસો બીજે કોઇ જગ્યાએ મેં
જોયાં નહતાં. તેમનામાંના પુરુષોનાં વદન ફીકાં અને શરીર બેડોળ. અને ઘણું
માણસોનો દેખાવ તો એટલો ખરાબ લાગતો હતો કે તેમના તરફ જોવું પણ

યુવતીએ ભાડે રાખેલી હતી. હું તેમાં ગયો અને સૂતેલા ગૃહસ્થ વિષે પૂછ્યું ત્યારે તેણે કહ્યું: 'એ મારો અતિથી છે.' તું કોણ છે અને શો ઉદ્યોગ કરે છે એવો પ્રશ્ન કરતાં તેણે કહ્યું: 'હું એક ખેડુતની સ્ત્રી છું.' ધંધા વિષેના પ્રશ્નનો ઉત્તર ન આપતાં તે માત્ર ખડખડ હસવા લાગી. આથી મેં પુનઃ ઉદરનિર્વાહ શી રીતે થાય છે એવો પ્રશ્ન કર્યો. આનો તેણે કંઇ ગોળગોળ જવાબ આપ્યો, પણ હું તેનો કંઇ અર્થ સમજી શક્યો નહિ. એટલામાં તેની બીજી તરફની એક ઓરડીમાં એક સ્ત્રીનું હાસ્ય સંભળાયું. મારા પ્રશ્નનો સ્પષ્ટ ઉત્તર નહિ મળવાથી ઘરના માલીકે આગળ આવી કહ્યું: 'એનો ધંધો વેશ્યાનો છે;' અને પછી તે તે સ્ત્રી તરફ ધિક્કારયુક્ત મુદ્રાએ જોઇ બોલ્યો: 'ગોળગોળ જવાબ આપવાથી શો લાભ છે! તું વેશ્યા છે એમ સ્પષ્ટ કેમ કહેતી નથી?'

તે ગૃહસ્થની આ રીતથી મેં ચીડાઇને કહ્યું: 'આવી રીતે શરમાવવામાં શો અર્થ છે? આપણે બધા જો પુણ્યશાલી હોત તો એ શા માટે એવી દશામાં અહીં હોત? એને દોષ આપવામાં કે શરમાવવામાં કંઇજ અર્થ નથી. એવાં પ્રત્યે તો દયાજ બતાવવી ઉચિત છે.'

ગૃહના માલીકે મારા ઉપલા કહેવાનો કંઇજ જવાબ દીધો નહિ. તે ગરીબ બીચારી સ્ત્રીઓ સાથે વાત કરવામાં એક મોટા બ્રહ્મચારી જેવો દંભ કરતો; પણ વર્તન તો તેમની સાથે પશુતુલ્ય ચલાવતો હતો. અમારી આ વાતચીત ચાલતી હતી તેટલામાં એક ગૌરમુખી અને ભૂરા કેશવાળી સ્ત્રી મેડેથી આવી. અમારી વાતો સાંભળી શું છે તે જોવા માટે તે આવી હતી; તેટલામાં તેની પાછળ પાછળ બીજી પણ ત્રણ ચાર સ્ત્રીઓ આવી ઉભી.

અમે સર્વ સ્વસ્થ ઉભાં રહ્યાં. કોઇ કંઇજ બોલ્યું નહિ. ઘરનો માલીક અવનત મસ્તકે શરમથી ઉભો હતો. હું મુખે કંઇ ઉપદેશાત્મક વાક્ય વાપરતો હતો પણ મારૂં મન કહેતું કે: "તું પણ સમજે છે તેટલું ક્યાં પાળે છે? અને તેટલા માટે તારી પણ એ આવા [illegible] છે" હું સ્પષ્ટ રીતે જોઇ શકતો હતો કે, હું પોતેજ સર્વગુણસંપન્ન નથી તો પછી એ પતિત સ્ત્રીઓને ક્યા મુખે ઉપદેશ કરૂં! એ સર્વ વિચાર મનમાં ઉત્પન્ન થતાંજ કશુંપણ વિશેષ વાતચીત ન કરતાં માત્ર તે સ્ત્રીઓની નોંધજ કરી લીધી.

મેં અહીં એક બીજી પણ ભૂલ કરી. એવી સ્ત્રીઓને સુધારી પુનઃ નૈતિક માર્ગે લાવવાનો મૂર્ખાઇભર્યો વિચાર મારા મનમાં ઉત્પન્ન થયો. જાણે મને ગર્વ થયો હતો કે જાણે મારા હાથમાં રહેલી જાદુની લાકડીથી હું દુનિયાનું સ્વરૂપ પલટાવી નાખવાને શક્તિમાન છું! ભવિષ્યમાં સહાય કરવાનું ધારી મેં નોંધ તો કરી લીધી પણ સહાય કરનાર હું કોણ! એ વિચારનો સ્પર્શ પણ મને

નહિ એવી સ્ત્રીઓને એવી સ્થિતિમાં લાવી મૂકવાનું ઘોર કર્મ હું અને જેવાંજ માણસો પરાપૂર્વથી કરતાં આવ્યાં છે એ વાત હું તે સમયે વીસરી ગયો હતો. પરોપકારના અભિમાનથી એ વખતે મારી વિવેકબુદ્ધિ અંધ બની જવાથી મારામાં સત્ય સમજવાની પાત્રતા રહી નહતી; અને જ્યાં સુધી એ પાપનો મૂળ જ્યાં હયાત છે ત્યાં સુધી એ પ્રવાહ નષ્ટ કરવાનો પ્રયત્ન વ્યર્થ છે એ પણ તે વખતે મારા લક્ષમાં આવ્યું નહિ. એ વાત જો મારા ધ્યાનમાં આવી હોત તો એ પ્રયત્નની નિષ્ફળતા તેજ સમયે મારા ધ્યાનમાં આવી હોત.

એક સ્ત્રીને મેં તેનું પૂર્વવૃત્તાંત પૂછ્યું તે પરથી જણાયું કે તે મેરકોનીજ રહીશ હોય તેનો પિતા એક ગીરાસદાર હતો; અને તેની બાલ્યાવસ્થામાંજ મૃત્યુ પામ્યો હતો. તેના ઉપર દેખરેખ રાખનાર કોઈ રહ્યું નહતું; તેથી છોકરાઓની લાલચમાં પડીને છેવટે તે ખુલ્લી રીતે વેશ્યાના ધંધામાં પડી હતી. મેં તેને એ ધંધો છોડી શકે કે કેમ એ વિષે પ્રશ્ન કર્યો; ત્યારે મારી મશ્કરી કરવા માટે કે પછી, ખાસ કારણ હો, પણ તેણે ખડખડ હસીને કહ્યું: 'જ્યાં સુધી મારી પાસે પીળી ટીકીટ છે ત્યાં સુધી મારો રોજગાર ચાલુ રહેશે!' (પીળી ટીકીટ એટલે સ્ત્રીઓનો ધંધો ચલાવવા પોલીસે આપેલો પરવાનો.)

તેના ઉપદેશ તરફ દુર્લક્ષ કરી મેં તેને કહ્યું: 'તને જો રસોઈની નોકરી આપવામાં આવે તો તે સ્વીકારીશ કે કેમ!'

તેણે આશ્ચર્યચકિત મુદ્રા કરી કહ્યું: 'શું રસોઈની! અરે, મને તો રોટલી પણ કરતાં આવડતી નથી.'

તેની મુખપરથી મને સ્પષ્ટ લાગતું હતું કે, રસોઈ નહિ આવડવાની વાત ખરી હતી. તેને તો રસોઈનો ઘણો કંટાળો લાગતો હતો. પેટપુરતુંએ પાસે નહિ હોવા છતાં તેને રસોઈનો ઘણો દુઃખ જણાતો હતો. અત્યાર સુધીનું તેનું જીવન વિનાશમય ગયેલું હોવાથી તે આળસનેજ ધંધારૂપ માનતી હતી; અને ખુશી એ હતી કે તેના જેવા પ્રકારના જીવનમાં તેની આજુબાજુનાં માણસો અયોગ્ય જેવું કશુંજ સમજતાં નહતાં. અન્યાયનું અજ્ઞાન દુર્ભાગ્ય હોય તો તે એજ કે ખરાબ કામો પણ તેમને સારાં લાગે છે. અહીંજ બધું વ્યર્થ બની જાય છે. ન્યાય અન્યાય સમજ્યાવીના તે એ પાપસ્થિતિમાં પડી હતી અને તે અયોગ્ય સમજતેમ છતાં તે સ્થિતિમાં પડી રહેવા ઇચ્છતી હતી. સંધ્યાસમય થાય એટલે કૃત્રિમ સૌંદર્ય ધારણ કરીને બારીમાં બેસવું એજ વંશપરંપરાનો ધંધો હોવાનું તે બાલ્યકાળથી શીખી હતી. હવે એવી સ્થિતિમાંથી તેને બહાર કાઢવાનું કાર્ય આપણાથી કે અન્યથી શી રીતે બની શકે! પોતાનો માર્ગ ભૂલનારેલો છે એ તે કેવી રીતે સમજી શકે! કેવળ આળસમાં રહી બનો કરા જીવનના અપસ્વરૂપ હોય પાપમૂલક છે અને

ઉદ્યોગ એ જ મનુષ્યનું સાચું જીવન છે, એવું સમજનારા આપણામાં કેટલા છે ? એવું સમજનારની સંખ્યા થોડીજ હોય છે અને તેમાં પણ જેવી સમજણ તેવું જ વર્તન રાખનાર તો કોઇક વિરલાજ હોય છે. એ વાત જો તે વખતે મારા લક્ષમાં આવી હોત તો હું તેજ વખતે સમજી શક્યો હોત કે, સમાજને લાગુ પડેલો એ વ્યાધિ દૂર કરનારો ધન્વંતરી અદ્યાપિ સુધી નિર્માણ થએલો નથી.

અમારી ચોતરફ ઘણી સ્ત્રીઓ એકત્ર થએલી હતી અને મારા પ્રશ્નથી તેમને આશ્ચર્ય થતું હતું. આશ્ચર્ય એ માટે થતું હતું કે મારા પ્રશ્નનું કારણ જ તેમને સમજાતું નહતું. પોતાનો માર્ગ અનીતિમૂલક હોવાની તેમને કલ્પનાજ નહતી તો પછી તે ત્યજી દેવાનો ઉપદેશ તેમને રૂચેજ શી રીતે ? તે સમજતી હતી કે લોકો પોતાને તુચ્છ સમજે છે અને પોતાની સાથેની વાતચીતમાં મલિન ભાષા વાપરે છે; પણ લોકો તેમ શા માટે કરે છે તેનું તેમને સત્યજ્ઞાન થએલું નહતું–થતું ન હતું. બાલ્યકાળથીજ તે દુરાચારી સ્ત્રીઓની સંગતમાં ઉછરેલી હોવાથી તેમની એવી માન્યતા થએલી હતી કે, પોતાનો વર્ગ સમાજમાં અસ્થાને ન હોઇ સમાજને તે અત્યાવશ્યક હોવાથીજ અનાદિકાળથી સ્થપાએલો છે. સરકાર પણ એ વર્ગની સ્ત્રીઓ શરીરે યોગ્ય સ્થિતિમાં રહે છે કે નહિ તેની તપાસ રાખવા માટે પગાર આપી અધિકારી રાખે છે. જો સમાજને તેની જરૂર ન હોય તો સરકાર એ કામ માટે પૈસા શા માટે ખર્ચે ? એ ઉપરથીજ સિદ્ધ થાય છે કે સમાજને તેની જરૂર છે. એમાં બીજું એક રહસ્ય છે. એ સ્ત્રીઓમાં એક દૃઢ માન્યતા એ છે કે અન્ય સ્ત્રીઓ કરતાં પુરૂષવર્ગનું સુખ આપણા હાથમાં વિશેષ છે. આથી તેમને મહેનત મજૂરી કરીને અથવા લગ્ન કરીને કોઇ એકનું દાસત્વ સ્વીકારવા કરતાં આવીજ સ્થિતિમાં રહી પુરૂષને ઇચ્છા પ્રમાણે નચાવવામાં કદાપિ જણાતું હોય તો પણ નવાઇ જેવું નથી. એક બાજુએ લોકો જાતે તેમનો તિરસ્કાર કરતા હો, છતાં પણ સમાજને એ વર્ગની જરૂર છે, એ વાત લોકોએ અને સરકારે સ્વીકારેલીજ છે, તો પછી પોતાના વર્તનમાં અનીતિ કે પશ્ચાત્તાપ કરવા જેવું શું છે તે તેમને શી રીતે સમજાય ?

આજ એક ઘરમાં એક સ્ત્રી પોતાની તેર વર્ષની પુત્રીના શીલવિક્રયથી ગુજરાન ચલાવતી હોવાની ખબર મળ્યાથી તે બિચારી ઉછરતી બાળાને પાપમાર્ગથી બચાવવાના ઉદ્દેશથી અમે તે તરફ ગયા. માતા આશરે ચાળીસ પિસ્તાળીસ વર્ષની વયની તેનો ધંધો પણ વેશ્યાનોજ હતો; પણ તેનો દેખાવ એવો હતો કે તેને જોતાંજ મને કંપારી આવી. 'ખાણ તેવી માટી' એ ન્યાયે પુત્રીના રૂપનું વર્ણન કરવાની જરૂર રહેતી નથી. તે સ્ત્રીને મેં પૂછ્યું કે તમે બન્ને શો ઉદ્યોગ કરો છો ? ત્યારે તે મૂર્ખજનની પેઠે મારા તરફ જોવા લાગી. તેને લાગ્યું કે હું

[illegible]

[illegible] શ્રીમંત માણસો પોતાની [illegible] અને ઘણુંખરું [illegible] છે ! પરિસ્થિતિને ભૂલી [illegible] છે. [illegible]

રૂપી હતો. એજ મહરૂથી તેની શ્રમ કરવાની ટેવજ નાશ પામી હતી એટલે પરસેવો ઉતારીને પૈસા મેળવવાનું તેને હવે શામાટે ગમે ! તેને સુધારવા અને ઉદ્ધારવા માટે મેં મોટો ઉપકાર કર્યો ! શો ઉપકાર ! હું તેને મારે ઘેર લઈ ગયો ત્યાં તેણે શું જોયું ! તેનાથી મોટાં, તેની સમાન અને તેનાથી નાનાં, એમ સર્વ બાળકો કોઈ પણ કામને આંગળી અડકાડ્યા સિવાય ચાર વખત પરિપૂર્ણ ભોજન કરે છે અને પોતાના સુખની ખાતર અન્યને દમે છે ! કુંજામાં રમી કપડાં ખરાબ કરે છે, ગળ્યા ગળ્યા પદાર્થો ઠાંસી ઠાંસીને ખાય છે. અગાડુથી ઓકે છે, પ્યાલા રકાબીઓ ફોડે છે, સોડા બરફ અને જીંજર પીણાંઓની બાટલીઓ ખાલી કરે છે અને સુંદર પકવાન્નો કુતરાં તરફ ફેંકે છે ! એજ તેણે જોયું ! આવા અમુલ્ય કંગાલખાનામાંથી નીકળેલ અને સુધરેલા સજ્જન લોકો વચ્ચે આવીને તેણે જે સુધરેલી સ્થિતિ જોઈ હતી તે આવા પ્રકારની હતી ! એટલે પછી વિના મહેનતે અહીં તહીં ભટકવું અને મનમાન્યું ખાવું પીવું, એવોજ અમૂલ્ય બોધ આ નવે સ્થળેથી પણ લેઈ, આપે આપ મહણ કર્યો હતો, તેમાં તેનો શો દોષ ? હા, એ ખરું કે મારાં બાળકોને વ્યાકરણના નિયમો તેમજ ભૂગોળને ખાતર કુતરાં બીલાડાંનાં નામ ગોખવામાં સખત મહેનત કરવી પડતી હતી એટલી વાત તે જાણી શક્યો નહતો. કદાચિત્ એ વાત પણ તે જાણી શક્યો હોત તોપણ એ ગોખણપટ્ટીનો ઉપયોગ તેના સમજવામાં ભાગ્યેજ આવ્યો હોત ! કદાચ મુદ્દો તે સમજ્યો હોત તોપણ તે કરતાં મારાં બાળકોના અમુલ્ય આચરણનીજ અસર તેના ચિત્તપર વિશેષ થઈ હોત. મારાં બાળકોને ભણતા શિક્ષણમાં પણ તેઓ ભવિષ્યમાં વગર મહેનતે વૈભવ અને મોજમઝા ભોગવે એજ ઉદ્દેશ હતોને ? અને કંઇ પણ ન કરતાં પ્રાપ્ત કરેલી સરકારી સનંદના જોરપર બીજા લોકોને બને તેટલા દબાવવા, નીચોવવા અને દુનિયાના મોજમઝા ખૂબ ભોગવવી, એજ આ શિક્ષણનો હેતુ છે એ વાત શું તેના લક્ષમાં આવ્યા સિવાય રહી હોત ? કદાચ આ બધું તેના ધ્યાનમાં આવ્યું હશે તેથીજ તેણે પેલા ખેડુતની સાથે ગામડામાં રોટલો અને ઘાસપર રહેવાનું તો નાપસંદ નહિ કર્યું હોય ? અને તેથીજ શહેરમાં રહેવાનું અને આઠ આનાના રોજથી મજુરી કરીને રહેવાનું તથા જંગલી પોષાક પહેરવાનું તેણે પસંદ કર્યું હોય તો તે અજબ જેવું છે.

હું કેવો મહાન મૂર્ખ હતો કે, મારાં પોતાનાં બાળકોને કોઈ પણ કાર્યમાં ન જોડતાં તેમને આળસુ બનાવવાનો અને લોકોનાં છોકરાંને શારીરિક શ્રમમાં નાખવાનો ઉપદેશ કરતો. પરંતુ એ મૂર્ખતા તે વખતે મારા લક્ષમાંજ આવેલી નહિ.

તે કંગાલખાનામાં કેટલાંએ બાળકો દુઃખમાં હતાં. તેમાં કેટલાંક વેશ્યાનાં

અને કેટલાંક અન્ય બાળકો પણ હતાં. એ સર્વની સ્થિતિ સુધારવાની જરૂર હતી. ઉપલા છોકરાના અનુભવથી તેમને મારાથી-કંઇ સહાય થાય તેવું લાગ્યું નહિ આ પછી હું સમજી શક્યો કે, અમે શ્રીમંતો અમારા અને અમારાં બાળકોના પ્રત્યક્ષ દૃષ્ટાંતથી તેમના પર જે અવળી અસર ઉપજાવીએ છીએ, તેને લીધે અમારો શુષ્ક ઉપદેશ લેશ માત્ર પણ તેમને કામ લાગવાનો નથી. ભીખારીઓ કે વેસ્યાઓ પાસેથી બાળકો મેળવવાં એ કંઈ મુશ્કેલીની વાત નથી. પૈસા હોય તો એવાં બાળક જોઇએ તેટલાં મળી શકે; તેમને અન્ન વસ્ત્ર આપી શકાય અને શિક્ષણ સુદ્ધાં આપી શકાય; પરંતુ એટલું કરતાંએ તેમને મહેનત મજૂરીવાળે ધંધે તો નજ વળગાડી શકાય. આપણે પોતે આપણી રોટલી વિના કષ્ટે મેળવીએ અને તેમને કષ્ટ કરવાનો ઉપદેશ કરીએ, તો તે વ્યર્થ જાય તેમાં નવાઇ નથી. અમારાં જીવતાં જાગતાં ઉદાહરણ નજર આગે તરતાં હોય ત્યાં પછી તે અમારો શાબ્દિક ઉપદેશ શા માટે સાંભળે ? આવા સંયોગોમાં તો એવાં બાળકોને પેટપૂરતું અન્ન, વસ્ત્ર આપી વાંચતાં લખતાં શીખવાડવું, એ પણ તેમને વધારે આળસુ બનતાં શીખવવા જેવુંજ છે.

એકાદ કુતરાનું બચ્ચું પાળવું, તેને નવડાવવું, ધોવડાવવું, ખવડાવવું અને મુખમાં દડો પકડી લાવવાનું શીખવી તેના ભસવામાં આનંદ માનવો, એ જુદી વાત છે; પણ માણસનાં બચ્ચાંને ખવડાવી પીવડાવી શિક્ષણ આપવાથી કંઇ સર્વ કાર્યની સમાપ્તિ થતી નથી. જગતમાં જીવવું કેમ તે તેને શિખવવાની અતિ અગત્ય હોય છે. માણસના બાળકને બને ત્યાં સુધી અન્ય પાસે ઓછી સેવા શી રીતે લેવી, શી રીતે સ્વાવલંબી થવું અને પોતે બને તેટલી જનસેવા કેમ કરવી તેનુંજ શિક્ષણ અત્યાવશ્યક છે. આપણે અનાથ બાળકો માટે અનાથાશ્રમો સ્થાપીને તેમાં તેવાં બાળકોને જે શિક્ષણ આપીએ છીએ, તે તો એથી ઉલટુંજ હોય છે.

૧૦

બીજા દિવસે અમારી સ્વારી વળી પાછી તે કંગાલખાનામાં ગઇ. આજે મારે આગલા દિવસે કરેલી નોંધ પૈકી કોને તુરત સહાયભૂત થવાની જરૂર છે તે જોવાનું હતું, પણ ત્યાં જતાં પ્રત્યક્ષ અનુભવ લેતાં જણાયું કે, સહાય કરવાનું કાર્ય જેટલું સહેલું જણાયું હતું તેટલું સરળ હોવાની વાત તો દૂર રહી, ઉલટું મેં તેમને વ્યર્થ ત્રાસ આપ્યા જેવુંજ થયું હતું. તેનું કારણ મારી અપાત્રતા કહો કે તેમને મદદ થવી અશક્ય હતી એમ કહો, પણ પરિણામ તો એજ થયું હતું. એ પછી પણ કેટલીકવાર તે કંગાલખાનામાં જઇ આવ્યો પણ પ્રત્યેક વખત નિષ્ફળજ નીવડ્યો. પ્રત્યેક સમયે યાચકોનું એટલું મોટું ટોળું મારી

[illegible] કરી ગયું કે તેમના કેળવણીના અને કંઇ સુખ નહિ અને હું [illegible]
[illegible] થઇ ગયો અને લાગ્યું કે આટલા બેઠા જિંદગી [illegible] અને [illegible]
[illegible] એ હવામાં ગાળવા આવ્યા જેવું છે. એક સાથે એટલા બધા જિંદગી સુધી
[illegible] હાજર થવાથી જિંદગી ગરમ છે તેથી હું [illegible] પણ [illegible]. અને
ત્યારે [illegible] નવાઇ કરી ત્યારે તેમનો એક પણ [illegible] [illegible]
નહિ! ગરી [illegible] [illegible] અને અનેક [illegible] અને તેથી [illegible] [illegible]
[illegible] અને [illegible] થઇ આવી. તેમને જાણે એમજ લાગ્યું કે આ [illegible]
સ્થિતિ [illegible] હો તેવું નહિ રોગને આમ ખાની [illegible] પીડીજ છે. તેમાં [illegible]
પણ [illegible] એ પીડીમાંનું [illegible] કહ્યું કંઇક [illegible] કરતા હતા અને [illegible]
રહેતે હતો કે, [illegible] તેમને [illegible] [illegible] તેમાંને કંઇ પણ [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] લાગ્યો અને જેમ જેમ
[illegible] [illegible] [illegible] તેમ તેમ [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible]

[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] આ રોગને [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] હતો. [illegible] આ રોગ અને [illegible] નવું અને અતિ
ભયંકર લાગ્યું. સર્વ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] હતી. અનેક રોગમાં [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]. [illegible] [illegible] [illegible] અને [illegible] [illegible] [illegible]
રોગે [illegible] [illegible] [illegible] હતા અને એવી ભયંકર [illegible] [illegible] નહિ પણ
[illegible], [illegible] આ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]! તેની પછે [illegible]
[illegible] અને તેની [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] પણ [illegible] જાય અને અનેક [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible], [illegible] [illegible] ભયંકર [illegible]. [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible], [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] અને [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible]! [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] રહેતી હતી. એ સર્વ
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] લાગ્યું કે, મેં [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] છે અને
[illegible] [illegible] હું [illegible] લાગ્યો અને [illegible] [illegible] જેવું લાગ્યું. પરિણામે મેં [illegible]
[illegible] [illegible] પણ નહિ અને [illegible] [illegible] નોંધ પણ કરી નહિ.

[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] હતી. વૈદ્ય પોતાના તરફથી તરફ [illegible] છે
અને તેને [illegible] [illegible] વિવિધ ઔષધોપચાર કરે છે; પણ અંતે તેની [illegible] માત્ર
પણ [illegible] [illegible] [illegible] છે ત્યારે તેને જેવી [illegible] [illegible] છે તેવીજ મને થઇ.
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] જેવું લાગ્યું.

૧૧

આ દર્શનથી મારાં નેત્રપડળ દૂર થઇ ગયાં. હું અતિ દયાળુ, પરોપકારી અને સર્વ જગતનું સંકટ હરનારો છું, એવું જે મિથ્યાભિમાન હતું તેનું નામ પણ મારામાં રહ્યું નહિ. મેં ઉપાડેલું કાર્ય મૂર્ખતાભર્યુંજ નહિ પણ અતિ ભયંકર જણાયું. આટલું થવા છતાં પણ એ ધુંસરી ફેંકી દઇને મુક્ત થવાની બુદ્ધિ થઇ નહિ. જાણે કે એ કાર્ય કરવાને પ્રતિજ્ઞાબદ્ધ થયો હોઉં. એ કંગાલખાનાંના વારંવાર દર્શનથી મેં તે ગરીબોને મધલાળ લગાડી હતી કે તેમના માટે હું દયાળુ ગૃહસ્થ કંઇપણ કરીશ. બીજું એ હતું કે, મારા કાર્યની પદ્ધતિ જગજાહેર થઇ હતી અને કેટલાક ધનવાનો દ્રવ્યની થેલીઓ લઇ મારી પાસે આવ્યા હતા; તેમજ કેટલાકોએ તનથી સહાય કરવાનું પણ સ્વીકાર્યું હતું.

સહાય માટેની સેંકડો અરજીઓ મારી પાસે આવી પડી હતી. એમાં ઘણી શ્રીમંત ભિક્ષુકોની હતી. કેટલાકની અરજીઓ કચરાની ટોપલીમાં પધરાવી; એ લોકો મફતના મશીદા મેળવવા જંખી રહ્યા હતા. એક જણે પોતાની દેવાળું ફુંકાએલી દુકાન ચલાવવા પાંસસોની રકમ માગી હતી. બીજા એકને પોતાનાં ઓરડી મુકાએલાં વાસણ છોડાવવાં હતાં, ત્રીજા એકને પોતાની વાજાની પેટી ગીરો મુકેલી હતી તે છોડાવી ગવૈયા બની નિર્વાહ ચલાવવો હતો. એ સર્વને કેટલી રકમ જોઇએ છે, એવો પ્રશ્ન કરતો ત્યારે કોઇપણ નિશ્ચિત આંકડો રહેતો નહતો. દ્રવ્ય-હરણ કરવાનો જેમ જેમ વિશેષ યોગ જણાતો તેમ તેમ તેઓ પોતાની માગણીઓ વધારતા જતા. તાત્પર્ય એટલુંજ હતું કે, મારી ખાત્રી થઇ કે દરિદ્રીઓને કેવળ દ્રવ્યસહાય પૂરતી નથી. મારા હસ્તે કોઇને પણ ખરી સહાય મળી નહિ.

હવે અમારા દાનેશ્વરીઓની કથા કહેવાની છે. એ બાબતમાં પણ મને અપરિચિત અને અનપેક્ષિત અનુભવ મળ્યો. સહાયની ટીપ ફેરવી ત્યારે કેટલાકે ચોક્કસ રકમના આંકડા લખ્યા હતા અને કેટલાકોએ અચોક્કસ રકમનાં વચન આપ્યાં હતાં, પણ તેમાંના કોઇએ કોડીપણ આપી નહિ. ટીપ પ્રમાણે પાંચ છ હજારની રકમ મળવી જોઇતી હતી, પણ તેમાંની એક પાઇએ આવી નહિ; એટલુંજ નહિ પણ પોતે આંકડો લખ્યાની વાત પણ ઘણા ખરા વીસરી ગયા હતા. વિદ્યાર્થી-વર્ગેજ તેમને સરકારમાંથી મળેલું ગર્વ વેતન મારે સ્વાધીન કર્યું હતું. આવી રીતે હજારો રૂપિયા મેળવી હજારો માણસોને દારિદ્ર્યસંકટમાંથી બચાવવાના સંકલ્પનો અંત આવ્યો; અને છેવટે હિસાબ કરતાં મને જણાયું કે માત્ર રોકડાજ રૂપિયા દસપંદર વચ્ચે વહેંચાયા હતા. અને ગેરહોની સાર્વજનિક સભાએ મારા હાથમાં મુકેલી પચાસ રૂપિયાની રકમ મારી પાસે રહી; તેનું શું કરવું તે પણ મારાથી નક્કી થઇ શક્યું નહિ.

આ પ્રમાણે અમારો પરોપકાર પૂર્ણ થયો. મારો રોજ જ વખતમાં મોરકોનો ત્યાગ કરવાનો વિચાર હોવાથી બચેલી રકમનો ઉપયોગ કરી નાખવા હું ફરી પાછો કંગાલખાના તરફ દોરાયો. એ રકમની વહેંચણી પૂર્ણ કરતાં કંઈ ઉત્તમ થાય તેટલા માટે એ કાર્યમાં મેં કુટણખાનાનાં માલીકની સલાહ પૂછી. તે દિવસ ઉત્સવનો હોવાથી સર્વ માણસો ખાઈપીને મઝામાં પડ્યાં હતાં અને ઘણા દારૂ પીને મસ્ત બન્યા હતા. ચોકના એક ખૂણામાં કોઈ એક સુકલો હાડપીંજર માણસ રસ્તામાંથી એકઠી કરી લાવેલી વસ્તુઓ જુદી પાડતો હતો. તેની ઉમ્મર ૭૦ વર્ષ જેટલી હતી. તે રસ્તામાં પડેલાં ચીંથરાં તથા હાડકાં વીણી લાવી વેચતો અને નિર્વાહ ચલાવતો હતો. તેણે મને કહ્યું કે એ ધંધામાં સારી કમાણી થાય છે. વિપદ્—અવસ્થામાં—ભીખારી સ્થિતિમાં માણસો કેવી રીતે આવે છે તે વિષે તેને પૂછતાં તેણે કહ્યું કે, આળસુ અને દારૂડીયા માણસોજ ભૂખે મરે છે. આમ વાત કરતાં કરતાં મારી પાસેના પૈસાની વ્યવસ્થા કરવાની છે એમ તેને જણાવ્યું ત્યારે તેણે બે આનાની માગણી કરી અને હાથમાં પૈસા પડતાંજ તે દારૂની દુકાન તરફ દોડી ગયો. પછી હું ત્યાંથી નીકળી ઘરના માલીક પાસે ગયો અને બહુજ કફોડી સ્થિતિનાં હોય તેવાં માણસ બતાવવા તેને વિનંતિ કરી.

તે મારી સાથે બહાર આવ્યો અને અમે પ્રત્યેક કોટડી તપાસવાનો આરંભ કર્યો. ત્યાં અમે નાના પ્રકારનાં માણસો જોયાં, તથાપિ અમુક માણસ સહાયપાત્ર હોવાનો અમે નિશ્ચય કરી શક્યા નહિ. છેવટે પેલા માલિકે એક આંધળાનું નામ સૂચવ્યું. ત્યાં જઈ જોયું તો એક એંસી વર્ષનો ડોસો દારૂ પીને આળોટતો હતો અને પાસે ઉભેલી તરૂણ પુત્રીને એટલી ગાળો આપતો હતો કે તે લખી શકાય તેમ નથી. એ દેખાવ જોઈ હું તરતજ ત્યાંથી બહાર નીકળી ગયો. પેલો ઘરનો માલીક મારી સાથે સદ્બુદ્ધિથી વર્તવા ઇચ્છતો તેથી સાચો સહાયપાત્ર માણસ તે મને બતાવી શક્યો નહતો; કેમકે તેની ખાત્રી હતી કે આવા ઉત્સવના સમયે તેમાંના કોઈના હાથમાં જે કંઈ પૈસા પડશે તે દારૂના પીઠામાંજ વપરાશે. પરંતુ મારે તો જેમ તેમ કરીને પૈસાનો વ્યય કરવો હતો, એટલે તે વહેંચી નાખીને હું છુટો થયો! તેનો સદુપયોગ થયો કે દુરુપયોગ તે તો પ્રભુજ જાણે!

મારું પરોપકારદર્શન હવે પૂરું થયું છે. એ પછી હું રોજના સમયમાં મોરકો લઈ સમયસર ગયો. તે વખતે એ સર્વ હકીકતથી મારું ચિત્ત ઉદ્વિગ્ન બની ગયું હતું. સર્વ જગત પ્રત્યે તિરસ્કાર થયો હતો; પણ હું એટલું ન સમજ્યો કે વાસ્તવિક રીતે ગરીબ દુર્દિનું એ પરિણામ હતું. મારી પરોપકાર દર્શનનો એ પ્રમાણે અંત આવ્યો, તથાપિ એ સર્વ દર્શનથી મારા ચિત્તમાં જે

[illegible] તેમાં કાંઈ [illegible] પડશે નહિ. [illegible]

[illegible]

૩૨

[illegible]

હું [illegible] સમજુ [illegible] હતું [illegible] આ [illegible] આશ્રમ [illegible] નથી [illegible] નથી, પણ [illegible] જેવી [illegible] મળે [illegible] હતો; [illegible] માં [illegible] પણ [illegible] પણ [illegible] અને [illegible] પણ [illegible] [illegible]

પણ આપવાની તેમની ઇચ્છા તેમને નહતી; અથવા તેમની પાસે જે હતું તેમ
તેમને કેવળ પોતું હતું તેથી ગરીબોને આપવા તેમની પાસે કંઈજ નહતું. — આવી
સ્થિતિમાં ઉત્કટપણામાં જેમને મેં જે કેળવણ લેવા તે કેવળ આપધર્મ હતા. તે
અપકટમાં મેં બે પ્રકારના લોક જોયા. જેઓ હવે કેમ કરી પેટ ભરવું તેવા તેઓને
દરિદ્ર સહન કરવાની ટેવ પડી ગઈ હતી. કેવળ દારિદ્રયથી દુર્ભાગિન બનેલા છે
નીતિભ્રષ્ટ બનેલા માણસો તેઓ નહતા, નીચા હિતો સ્વાર્થના આધારથી સુદ્રોને
દુઃખ દૂર કરવા માટે જે એક વિશેષ પ્રકારના મદદગારની જરૂર હોય છે, તેમજ મારા
કરતાં તેમનામાં વિશેષ હતું; એટલે તેઓને તો મદદ થતી કદાચ ન હતી.
આવા પ્રકારનાં લોકો મારા જેવા દુર્ભાગ હતા. તેમને માટે મદદ થાય કે ન થાય તે
અનુભવ હતું એટલે પછી મદદથી શો લાભ ? તેમનું ખરું દુઃખ એમ હતું કે,
તેમને પ્રકારના મજુરી કરવાની ઇચ્છા નહતી. ઉદ્યોગ કરવાનું તેમને [illegible]
[illegible] ધન મારી દેવો પેટ ભરી ઉદરનિર્વાહ ચલાવીશ એવી હિંમ-
[illegible] તેમની ખરાબ નબળાઈની ટેવ જતી રહી હતી. આવા પ્રકારના
મનુષ્યને સહન કરવાથી શું કામ આવે? તેમનાં દુઃખનું કારણ મનનો અભાવ
નહિ પણ મારી મદદ મનનો દુર્ભાગ્યપણ હતી.

કમાઈના દારિદ્રયની વાત સાંભળો છે. જે લોકોને ભલામણ થયાને હું
દેઠી નવો હતો તેઓથી [illegible]. હું અજાણ હતો તેમની સાથે કોઈ પણ વખતે
કઈ પણ હું સમજેલ આવેલો નહતો, એટલુંજ નહિ પણ મારી દ્રષ્ટિએ તેઓ
[illegible] જેટલા [illegible] હતા અને ઉત્તમ જીવનકાળમાં આસમાન જમીન
જેટલો ભેદ હતો. આથી તેમનામાં ખરી [illegible] એ ઉચ્ચ પ્રકારની ઉન્નત છે
ની કલ્પના અને [illegible] અશક્ય હતી, અને એથી પણ વિશેષ એ હતું કે,
[illegible] સંસ્કારયુક્ત જીવન કેમ રહેવાથી ટકે તેવું નહતું. આ પ્રસંગે જ્યારે
[illegible] નાનપણથી નિકળી ઉપજી ત્યારે પરોપકારના કાર્યની પૂર્ણાહુતિ કરી
[illegible] કરવામાં હતા.

[illegible] નિર્ણય કેમ નીકળ્યું તેનો ખુલાસો કરવાના હેતુથી એક લેખ
[illegible] મેં વિચાર કર્યો. અને અભિમાન હતું કે એ લેખદ્વારા હું સમાજ સમક્ષ
આ મહત્વની બાબતો રજુ કરીશ, પણ તેમ કરતાં તે લેખનકાર્ય સરળતાથી
[illegible] નહિ. એ સર્વ આપત્તિનું મૂળ બીજ ક્યાં છે તેનું ભાન થવા વિચાર

* ફોલો વરિદ્રા [illegible] વણ્યા અધોર પહેલો એવા પ્રાપ્ત હોય એ
દરિદ્ર નથી, પણ પ્રાપ્ત હોય તેના કરતાં વધારે મેળવવાની તૃષ્ણા હોય તેનુંજ
નામ દરિદ્ર છે.

સુસંગત લેખ પણ નજ લખી શકાય તેમાં નવાઇ જેવું નથી. તે વખતે હું જાણી શક્યો કે આપત્તિનું એ મૂળ બીજ મારા પોતામાંજ રહેલું આથી ઇ. સ. ૧૮૮૫–૮૬ સુધી એ લેખ પૂરો થઇ શક્યો નહિ.

× × × × ×

ટૉલ્સ્ટૉયના એ લેખનું વિધાન કરવા પહેલાં ઇ. સ.૧૮૮૨માં તેમણે લખે બીજા એક લેખના ઉતારા આ સ્થળે આપીશું તો ઠીક થશે. એ ઉપરથી વાં હને સમજાશે કે સ્વામી અને સેવકના સંબંધ વિષે ટૉલ્સ્ટૉયનો કેવો મત હતે

" અમારા મુખ્ય નોકરને સહાય કરવા સારૂ અમે એક ખેડુતને નોકરીમ રાખ્યો હતો; તેને બીજા એક નોકર સાથે તકરાર થવાથી અમે કાઢી મૂક્યો. પછી તે એક વ્યાપારીને ત્યાં નોકરીમાં રહ્યો અને પોતાના શેઠને સંતોષ આપી તે હવે સુંદર વસ્ત્ર અને ચળકતા બૂટ પહેરીને ફરે છે. અમારો એક નોક બહુજ દારૂડીઓ હતો. પોતાનાં વસ્ત્રો પણ નિશાખાનામાં ગુમાવી દઇ ઉઘાડે રસ્તામાં ભટકવા લાગ્યો અને આખરે કંગાલખાનામાં પહોંચ્યો. અમારો રસોઇઓ શહેરમાં આવ્યા પછી દારૂ પીતાં શીખ્યો અને હમેશને માટે ભ્રષ્ટ બન્યો ગામડાના નિવાસમાં જેણે પાંચ વર્ષમાં દારૂનો સ્પર્શ પણ કર્યો નહતો, તે શહેરમ આવ્યા પછી પાકો દારૂડીઓ બની ગયો. "

" આજ વર્ષે અમારી નોકરીમાં રહેલી એક ખેડુતની છોકરીનો અનિ આચાર દૃષ્ટિએ પડવાથી તેને નોકરીમાંથી કાઢી મૂકી. તે વેશ્યાની સોબતમાં જ અને કુટણખાનામાં પહોંચી. વીસ વર્ષની વય થતાં પૂર્વે ઉપદંશના વિકારથી દવાખાનામાં મૃત્યુવશ થઇ."

" આપણે દારિદ્ર્યનું ભયંકર સ્વરૂપ જોઇને એ લોકોને સહાય કરવા દોડીએ છીએ; પણ આપણી મોજ તથા અકુદરતી જીવનવ્યવહારને લીધે એ રોગ આપણેજ કેવી રીતે ઉત્પન્ન કરીએ છીએ તથા તેનો પ્રચાર આપણેજ કેવી રીતે કરીએ છીએ, તે જોવા માટે વાંચકો અમારા તરફ અને એવાજ પ્રકારનાં અન્ય કારખાનાં તરફ એક વખત દૃષ્ટિ કરશે તો બસ થશે. "

એજ લેખમાં ટૉલ્સ્ટૉય આગળ કહે છે.—

" એ લોકોને અમારા તરફથી મદદ નહિ થવાનું અન્ય એક કારણ તેમની પુન્યાઇનું છે. એ માટે હું તેમને ભાગે દોષ આપતો હતો. અન્યપર દોષ ચઢા- વવા જેવું સહેલું અને સસ્તું બીજું એકે કામ નથી. પણ એ સર્વ ગુંચવણ સુટેય નામના મારા એક ખેડુત મિત્રે ઉકેલી છે. તેણે મને પરાજયનું કારણ સમજાવ્યું છે. તે સમયે મારી આંખોપર અભિમાનની છાયા ફરી વળ હતી—આત્મપ્રતિષ્ઠાની કેફ ચઢેલી હતી. એક દિવસે હું મારી બહેનને ત્યાં ગયો

હતો ત્યારે સુરેશ પણ કેટલાક વખત આવ્યો હતો. મારા પરોપકારી ઉત્તમ વિચા-
મારી બહેન અને પુત્રી ગઈ હતી અને હું પણ મારી સર્વ યોજના તમારે ...
રહેતો હતો. અસહાય સ્થિતિનો અનુભવ આપ્યા કેટરીઓમાં બિચારાએ નહિ
મળતા હતું, એવા ગરીબોનો શબ્દ મારા કુંભમાંથી નીકળી ગયા હતા.
ત્યાર પછી પણ કેટલીક વાર ગરી એમ વિચાર ... કે હવે સુરેશ ...
એક બે જુદાઈ ભરી રહેતા ... દુર ... હતો મારી ... તે ... કોઈ
સાંભળ્યા કરતો હતો. સુરેશ એક એવા ઉત્તમ ચિત્તો અને પરોપકારનું આ
મારી યોજના એની પ્રકારની કેળવણી એ અજ્ઞાતી હું તેના સાથ ...
એકત્ર કરી કરી તેના નામ નજર કરતો હતો ... હું મારી ...
દૃષ્ટિ કરી ત્યારે મારી વાતો અને ... સુરેશને કેળવીને ... હતો મેં તેના તરફ
... ન તે ... વિચારમાં મગ્ન ... છે કે કેમ તે વિશેષ અને
... હતો ... ઊંડી ... અંતઃકરણપૂર્વક ... શુદ્ધ.
... મેં તેને ... મારી ... પણ તેના કુંભમાંથી એક શબ્દ નીકળ્યો ન
" ... નિરર્થક ... મારી યોજના તને કેવી લાગે છે ? ' "
" કેમ ? "

... મહાન-પરોપકાર ... નિશ્ચય કરીને તમે ... કરેલ
પણ તેનું ... સમજ્યું. ખરેખર ... વધુ તેમાંથી એક માત્ર
નીકળવાનું નથી. "

તેનું ... ! ... વાત તો નથી, પણ એ ગરીબોને તો અન્ન-
વસ્ત્ર ઉપાધિથી મુક્ત કરી શકશો કે નહિ ! દુઃખિતને અન્ન અને નાગાને વસ્ત્ર
... તમે ... છો, તે પછી તે ... કરવામાં પાપ શું છે !"

હા, હા, ગરીબોને ઉપદેશ હું આપું છું પણ તને આ ...
... તેનું તે તમે ... નથી. શું એનું નામ મદદ ! તને ... ...
... ગરીબી અને ... પાપ ... એટલે એક બે ...
તેની મદદ કરો ! તેના ... આ ... તેનું નામ મદદ ! તેનું ચિત્ત શુદ્ધ અને
... તેનું ... કરો ! આપણા અને ... સ્થિતિમાં
રહેલા ... તેના ... ઉત્પન્ન કર્યું કરવું એમાં ખરો પરોપકાર
... પણ નથી. ... એટલું ... છે કે. ...

વસ્તુને તમે તમારાથી દૂર દૂર હડસેલી મૂકો છો; કેમકે તેની ટકટક તમે સહી શકતા નથી અને તે બંધ કરવાનોજ ઉપાય કરો છો, પણ તેથી તેમનું ભલું શું થયું ?"

" છટ્ છટ્ ! અમારા વિચારો તેવા નથી, એ લોકોની ખરી જરૂરીઆત શોધી કાઢી તેજ ફેડવાનોજ ઉદ્દેશ છે. અમે ભીખારીને રોટીઆં અને નવરાને કામ આપવાના છીએ. અમારે તેમને આળસુ નહિ પણ ઉદ્યોગી બનાવવા છે.'

" પણ એ લોકોને તમે ઓળખતા નથી. તમારી યોજનાથી તેમનું બીલકુલ કલ્યાણ થવાનું નથી."

" ત્યારે શું તમે એમ કહો છો કે, તેમને અન્નના અભાવે મરવા દેવા ?"

" શા માટે મરે ? એવી સ્થિતિમાં કેટલા છે ?"

" પુષ્કળ ! પુષ્કળ ! એકલા મોસ્કોમાંજ અન્નવસ્ત્ર વિના વીસ હજાર માણસ ટળવળે છે તે તમે જાણો છો ? પિટર્સબર્ગમાં છે તે તો જુદાજ !"

મારો ઉત્તર સાંભળીને મુદ્દેપ હસી પડયો. થોડી વારે તેણે કહ્યું: "આખા રૂશીયામાં થઇને આઠ દસ લાખ તો હશે, કેમ નહિ ?"

" હોય તો તેનું શું ?"

" તેનું શું ? અરે એતો તદ્દન સહેલું કામ છે. એ બધાને આપણે વહેંચી લઇએ. હું કંઇ શ્રીમંત નથી પણ બે માણસ હું સંભાળીશ. પેલા રંધાખાનામાંથી નંદ એક છોકરો લાવ્યા હતા ને ' તેને મેં મારી સાથે આવવા કહ્યું, પણ છોકરો નાજ પાડે છે ' એવી રીતે વીસ હજાર તો શું પણ તેથી કમકમાટી વ્યવસ્થા પણ થઇ શકે. જેવી રીતે તેમને રાખવા જોઇએ તેવી રીતે રાખી શકાય તો એમાંના એકને હું રાખું, એકને તમે રાખો અને એમ સર્વ એકને રુપે એટલે બસ છે. હું તો તેની સાથે સાથેજ ખાઇશ અને સાથેજ કામકાજ કરીશ. અને તેને કામની માહીતિ નહિ હોય તો ચાર પાંચ દિવસે તે શીખી જશે. તે મારી [illegible] અને [illegible] પણ કરશે. આ રીતે સમભાવથી વર્તાવ તેનું [illegible] ધર્મ [illegible] અને એ સંસ્થાને તો [illegible] માત્ર [illegible]સિદ્ધિ થશે નહિ."

" [illegible] અને [illegible] આખું સાંભળી મને તો [illegible] તેનું [illegible] એમ હું સ્પષ્ટ રીતે જોઇ શક્યો. તેનો [illegible] વ્યવહાર [illegible]"

"[illegible] કે હું જ્યારે ઉંચી [illegible] હિંમતી [illegible] પહેરી [illegible] જોઉં છું ત્યારે [illegible] [illegible] નામાં [illegible] નથી હું [illegible] [illegible]

રૂપિયા ભરૂં છું એ પણ વખતે તે આપુનો હશે. તે એ પણ સમજે છે કે, તેના નવ કે ચાર પાંચ રૂપિયા દેઉં છું તે તો કેવળ મારી ફરજ તરીકે નાખું છું. ને સમજે છે કે, મારી પાસે ધનનો નશો ચડેલો પછી રહ્યો છે તેથી ચાર પાંચ રૂપિયા આપવા માટે મન કંઈ [illegible] નથી. ને આવી રીતે [illegible] ને દરરોજ મહેનતને અનેક પ્રકારે અનેક માણસો પાસેથી એ પૈસા [illegible] છે. આવી સ્થિતિમાં મારી પહેલું ધન કેવળ અન્નવસ્ત્રપૂર્ણતાનું છે એમ તેને કેમ નહિ લાગે? એ પૈસા ઉપર મારું સ્વામિત્વ કેમ અને તેનું કેમ નહિ, તેનો વિચારમાત્ર ઉપર તેના મગજમાં ન આવતો હોય તો કંઈ આશ્ચર્ય જેવું નથી. આવી સ્થિતિમાં મારી પાસેથી પૈસો પડાવનારો કોઈપણ માર્ગ તે સ્વીકારે તો તેમાં તેનો શો દોષ? હું માનું છું કે તે ઈલાજ કરે છે, ખરો ઉપાય તો નથી અને મને મગાવાનો પણ પ્રસંગે આપતો નથી; પણ એ [illegible] ઉપર આપતો ઘામ છે. તેને ઘેર જાઉં છું તો તેના [illegible] ગંદા સ્થળમાં હું [illegible] છું. [illegible] અથવા અનેક જેથી [illegible] મને [illegible] છું. તેથી એમ કહો કે તેને ત્યાં જવાનું નથી અને તેને પણ મારી પાસે આવવા [illegible] હોતો નથી. આવી સ્થિતિમાં તેના વિરુદ્ધ હું માનું તો તે ન્યાય કહેવાય?"

[illegible] કારણો [illegible] યુરોપમાં સંપત્તિની વિષમતાનો પ્રશ્ન ભારે થઈ પડ્યો છે. જે થોડા માણસ સુખે ભરે છે અને [illegible] ઘાઘમાં સંપત્તિ એકઠા થઈ [illegible] છે, તેનો શો ઉપાય કરવો એ પ્રશ્નનો સમર્પક નિર્ણય હજુ સુધી કોઈએ [illegible] નથી. એ પ્રશ્નનો નિર્ણય [illegible] ટોલ્સ્ટોયે પ્રયત્ન કર્યો અને તેમાં [illegible] રીતે [illegible], તેનો ઇતિહાસ અહીં પૂરો થાય છે. એ [illegible] છે કે એ પ્રયત્નમાં એ ફાવ્યા નહિ તથાપિ તેથી તેમને જે કંઈ નવો અનુભવ થયો તે અનુભવનો આજીવનમાં સારો ઉપયોગ થયો હતો. એ અનુભવે એમનું હૃદય વિશાળ બનાવ્યું હતું અને તેથીજ 'આપણે શું કરવું જોઈએ' એ ઉત્તમ પુસ્તક તેમની લેખિનીથી લખાયું.

ટોલ્સ્ટોયે એ પુસ્તકમાં આર્થિક [illegible] સમાજરચના એટલી દૂષિત છે કે, તે એકદમ [illegible] થવા લાગી છે અને [illegible] તેમાં પરિવર્તન નહિ થાય તો પરિણામ શું આવશે તે કહી શકાય નહિ. ટોલ્સ્ટોય જણાવે છે [illegible] પરિસ્થિતિ [illegible] વિચાર કર્યો [illegible] પણ [illegible] એ ઉપદેશમાં [illegible] આપી [illegible] કેમ કરી ઉન્નતિ [illegible], [illegible] કરશે, [illegible]

સ્ટૉયે આ નવી વૃત્તિ ઉત્પન્ન કરી હતી. એ વાત ધર્મના પ્રવર્તકારથી કંઈ જેનું સાધ્ય થઈ શકતી કે સાધ્ય થઈ શકે નહિ, તે ટૉલ્સ્ટૉયે સિદ્ધ કરી બતાવી હતી. કે દરેક માટે અનેક પ્રકારનાં મંડળ સ્થાપન થયાં, એમ ટૉલ્સ્ટૉયના કાર્યક્ષેત્ર [illegible] હતા છે. ઘ. એવા પ્રકારનાં મંડળોથી ખરું કાર્ય કેટલે દરજ્જે થશે એ વાત જુદી છે; અને ખુદ ટૉલ્સ્ટૉયની માન્યતા એ હતી કે એ રીતે કાર્યસિદ્ધિ નહિ થશે એ પણ ખરું છે; તથાપિ ચાર દિશામાં પથરાઈ રહેલા સમાજને જાગૃત કર્યો, [illegible] બીજ રોપ્યું અને કાર્યની સફળતા દર્શાવી આપી એ કાંઈ ઓછું મહત્વનું નથી.

એવા પ્રકારના સાર્વજનિક હિતનો પ્રશ્ન સરકારે વિચારવો કે નહિ તે વિષે [illegible] કરેલ છે, સરકારે તેમાં વચ્ચે પડવું નહિ [illegible] [illegible] [illegible] પણ એ [illegible] [illegible] [illegible] તેનું [illegible] નથી. [illegible] [illegible] પણ સરકાર તે પ્રશ્ન હાથ ન ધરવાથી તેને તેમ કરવાની [illegible] માટે [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] કરી હતી.

નામાથી તેમણે પોતાની પત્નીપર નીચે મુજબ પત્ર લખેલો છે.

" મારી સમજ એવી છે કે, અહીંના શાંતિભર્યા નિવાસમાં મારૂં મન જેટલું સંતુષ્ટ રહે છે, તેટલું અન્ય કોઇ પણ સ્થળે રહેવું શકય નથી. તું પોતે સંસારલીન થઇ ગએલી હોય છે, તેથી તને ગ્રામ્યનિવાસ અને નગરનિવાસ વચ્ચે રહેલા ભેદનો ખ્યાલ થતો નથી. ગામડામાં શું કે શહેરમાં શું, તારી ચોતરફ પ્રપંચ-વ્યવહારનું આવરણ હોવાથી બાહ્ય ઉપાધિનો ભેદ તું જાણી શકતી નથી એ ઠીકજ છે. "

"તથાપિ એ વિષયની ચર્ચા પત્રમાં કરવાનું કારણ નથી; કેમકે હમણાં મેં એ વિષે પુસ્તક લખવાનું કાર્ય હાથમાં લીધું છે. તે જો મારા હાથે પૂર્ણ થશે તો તેમાં તું મારા વિચાર વિશેષ સ્પષ્ટતાથી જોઇ શકીશ. મારા જેવા વિચારમગ્ન સ્થિતિમાં રહેનારા માણસ માટે નગરનિવાસ બહુજ પ્રતિકૂલ છે; કેમકે ત્યાં અહર્નિશ વ્યર્થ વિચારો મગજ સાથે અથડાયા કરે છે અને સાર વગરની રોકાણુ પાછળ સમય વહી જાય છે. આમ હોવાથી મારા જેવા માટે એજ ઉપાય રહે છે. એ વ્યર્થ વિચારો સામે યુદ્ધ કરી તેને નષ્ટ કરવા અથવા તો વાદના પ્રવાહમાં ન પડતાં તેને મૂગી સંમતિ આપવી. પહેલાં કરતાં બીજો ઉપાય અધિક ભયાવહ છે. ગોળમટોળ ઉત્તર આપવો એ તો કાળનો અપવ્યય કરવા સમાન છે. માણસ એક વખત એ વાદના વ્યવહારમાં પડયો એટલે પછી તે તેની જાળમાં પાકો ગૂંચવાઇ જાય છે; તેમાંથી મુક્ત થવાનું અશક્ય બને છે; અને અંતે તેને લાગે છે કે બસ માત્ર એ વાદવિવાદજ કર્તવ્ય છે ! એ રીતે મનુષ્યનું જીવન અર્થશૂન્ય બની જાય છે. માટે વાદવિવાદના વ્યવહારમાં ન પડતાં પ્રત્યેકે પોતા પુરતુંજ સત્ય અસત્ય તપાસી લેવું અને તેમ કરવામાં વાદનો શબ્દ પણ ન ઉદ્‌ભવે તેની કાળજી રાખવી. પરંતુ એવી ઇચ્છા કરીએ છીએ તો તેને માટે એકાંતવાસ આવશ્યક છે. હા, એ પણ હું જાણું છું કે પ્રત્યેકને મનુષ્યસંઘટન અત્યાવશ્યક છે. એક દૃષ્ટિએ જોતાં મોસ્કોમાં મારૂં જીવન તદ્દન વ્યર્થ ગયું એમ પણ કહી શકાય નહિ એ નિવાસથી મને પુષ્કળ બાબતનું જ્ઞાન થયું. સામાન્ય જનસમાજનું જીવન હું વિશેષતાથી સમજી શકયો અને વધારામાં સુટેય, ઑરલોફ જેવાઓનો સ્નેહ પ્રાપ્ત થયો તે જુદોજ; એટલુંજ નહિ પણ જે કનિષ્ઠશ્રેણીના સમાજને દૂરથી જોઇ નિંદતા હતા, તે સમાજે પણ મને ઘણું જ્ઞાન દીધું અને હવે હું એ સર્વ વસ્તુનું પૃથક્કરણ કરી વર્ગીકરણ કરૂં છું. વસ્તીગણત્રીએ અને સુટેયે મને ઘણું શીખવ્યું છે."

ઇ. સ. ૧૮૮૨ ના ફેબ્રુઆરી મહિનામાં ટૉલ્સ્ટૉય પુનઃ મોસ્કોમાં આવ્યા; પણ આ વખતે તે અલ્પ સમયમાંજ કંટાળ્યા અને પત્ની સાથે પણ કંઇક ખળ-

મુક્યા. તરતજ તે પાસનાયા ચાલ્યા ગયા. ત્યાંથી તેમણે લખેલા પત્રનો તેમની પત્નીએ નીચે પ્રમાણે પ્રત્યુત્તર લખ્યો હતો.

" સવારે પથારીમાંથી ઉઠીને જોયું તો આપનો પત્ર મારી પાસે પડેલો દ્રષ્ટિએ પડ્યો. તે વાંચીને મને અત્યંત ખેદ થયો અને જીવ ઉદાસ બની ગયો. એ પત્ર ઉપરથી મને લાગે છે કે વ્યાધિ વધતો જાય છે. સર્વ સુખથી વેષ્ટિત એવો કોઇ માણસ જગતનો નાટક તિરસ્કાર કરે તો તેને શું કહેવું ! ભૈતિક જીવનનો માત્ર ખરાબ ભાગજ દ્રષ્ટિમાં આવે અને સારા અંશ તરફ દ્રષ્ટિ ન જાય, તો તેને વ્યાધિનુંજ ચિહ્ન સમજવું જોઇએ. આપે કંઇપણ ઔષધોપચાર કરવો જોઇએ. આપના પત્રનો આશય વાંચીને મને કેટલું દુઃખ થયું છે તે લખી શકાતું નથી મારી વિનતિ લક્ષમાં લઇ નથી ન જતાં માનસિક સ્થિતિનો વિચાર કરવા કૃપા કરશો. તો કદાચ આપ પોતેજ એ સંકટમાંથી મુક્ત થવાનો માર્ગ શોધી કાઢશો." ઘેરી ઉદાસીનતા આપ ઘણા વર્ષ પૂર્વે પણ ભોગવતા હતા અને વખતે કોઇ કોઇ આત્મહત્યા કરવાનો વિચાર પણ કરતા હતા; પણ હવે આપના ધર્મ વિચાર પરિપક્વ થયા છે. તો પણ અસંતુષ્ટ કેમ રહો છો ? શું આપ પહેલે-ચીજ નથી જાણતા કે, ક્ષુધાપીડિત, રોગી, દુઃખી અને દુષ્ટ માણસો પણ આ જગતમાં વસે છે ? એ સ્થિતિ આજે નવીનજ પેદા થઇ છે એમ કંઇ નથી. આપનો દ્રષ્ટિપથ જો સહજ બદલશો તો આપ જોઇ શકશો કે, જગતમાં સુહૃદ, સુખી અને સદાચારી માણસો પણ પુષ્કળ છે. પ્રભુ આપને જીવન અને આરોગ્ય આપે એવી પ્રાર્થના સિવાય વિશેષ શું કહું ?"

પાસનાયાના એકાંત જીવનથી ટોલસ્ટોયનું ચિત્ત પુનઃ સ્થિર થયું અને થોડા દિવસે નીચેનો પત્ર લખ્યો:—

" તમારો પત્ર વાંચીને ઘણો આનંદ થયો. મારા વિષે એટલી બધી ફીકર રાખવી નહિ. તમારા વર્તનથી મારૂં ચિત્ત અસ્વસ્થ થવાની કલ્પના પણ ન કરશો. ક્ષમા એ અત્યંત ઉપકારકારક ભાવના છે. જેના ચિત્તમાં ક્ષમાને સ્થાન છે તેને કોઇપણ બાબતનો ભય નથી. હું પણ તમારી પેઠે મારા હૃદયમાં ક્ષમા વધારવા માટે ... અને કોઇપણ બાબતમાં તકરાર કરવા નથી ઇચ્છતો. છોકરાના વિચારે મને જે જ્ઞાન આપ્યું છે તે તો મને યોગ્ય કર્તવ્યનું ભાન કરાવ્યું છે અને મારો ... દર્શાવ્યો છે. મારામાં જે કંઇ પણ કીર્તિ અથવા કંઇપણ શક્તિ હોય તો તેનો ઉપયોગ કેવી રીતે કરવો, તે મને છોકરાંએ શીખવ્યું છે; એ સિવાય કેવું પ્રીતિ ઉપકાર એ કર્યો છે કે, તમારો અને મારો સ્નેહ વિશેષ દૃઢ કર્યો છે."

મને ભય લાગે છે કે તમારા અને મારા જીવનના સ્વરૂપની અદલાબદલી ... કે શું ?"

[illegible]

થયો હોય કે, પદાર્થને હાનિ પહોંચાડીને પણ સ્વાર્થ સાધવો, તો તે આશ્ચર્યાદ તેમને કદિપણ મન્ય નહતો. તેમનો મત એવો હતો કે, સ્વાર્થનો ભોગ આપીને પણ પરહિત સાધવું અને ટેક પ્રમાણેનું તેમનું વર્તન હતું. તે પોતે પોતાનો અનુભવ આમ કહ્યાં કરે છે કે, પરહિત માટે નિઃસ્વાર્થપણે કરેલા શ્રમથી ઘણો આનંદ અલૌકિક બને છે.

ટૉલ્સ્ટૉયની જીવનકથામાં 'ટપાલ પેટી' નો ઉલ્લેખ કરવા જેવો છે. યાસનાયામાં તેમના પોતાના કુટુંબ સિવાય તેમની પત્નીના પીયરનાં માણસો અને તેમના કેટલાક સ્નેહીઓ પણ સહપરિવાર આવે અને અહીં મહિના સુધી રહેતા હતા એવો પ્રસંગ આવતાં ઘરમાં નરમ ગરમ [illegible] હતું. એ મંડળમાં અંદર અંદર [illegible] સારી ચાલતાં અને તેમનો [illegible] વિનોદ [illegible] [illegible] બની [illegible] હતી. ઘરનાં માણસોમાંનાં ગમે તેને ગમે તે [illegible] માટે એક [illegible] હતી; અને રવિવારે એ પેટી ઉઘાડી તેમાંના સર્વ પત્રોનું વાંચન [illegible] હતું. તેમાં પત્રલેખકનું નામ જાહેર થતું નહિ હોવાથી તેમાં લખનાર પૂર્ણ [illegible] કેટલાક [illegible] હોય અને કેટલાક [illegible] કેટલાક લેખ હોશપૂર્ણ [illegible] પણ [illegible] એ ટપાલપેટીમાં ટૉલ્સ્ટૉય પણ કેટલીક [illegible] વાંચન સમયે સર્વ પત્રો તે હર્ષપૂર્વક સાંભળતા અને [illegible] તેમાં [illegible] પણ થતી.

[illegible] સર્વ કુટુંબ અને મહેમાનોમાં રહેવાનું નથી ફાવતું; ત્યારે બીજ [illegible] તેમનું [illegible] ઘર [illegible] એ ઘર જુદી પદ્ધતિનું હતું. એમ ધારીને [illegible] એક એવો [illegible] હતો. ટૉલ્સ્ટૉયે એ ઘરમાં કેટલીક [illegible] પોતાને [illegible] તેનું બનાવી લીધું.

[illegible] પોતાના મિત્રને લખેલા પત્રમાં જણાવે છે:– [illegible] કરે છે. તેમની [illegible] એક ઘર લીધું છે. હમણાં [illegible] તે [illegible] શક્યું નથી."

[illegible] ટૉલ્સ્ટૉયે [illegible] લખેલા પત્રમાં પોતાના [illegible] નોંધેલી હકીકત આપી છે:—

"ઘરમાં કેટલાંક માણસો [illegible] હતાં તે હવે ઘણાં થયાં છે અને પૂર [illegible] સાદું [illegible] છે. [illegible] અભ્યાસ [illegible] છે. [illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

આનંદ થાય છે."

આ ઉપરથી ટૉલ્સ્ટૉયની એકાગ્રતા અને તેમનામાં કષ્ટ સહન કરવાની કેટલી શક્તિ હતી તે જણાઈ આવે છે. બીજા એક પ્રશ્નનો ટૉલ્સ્ટૉયે આપેલો ઉત્તર વિચારણીય છે. તે કહે છે:—

"ઠીક છે. તમારું સર્વ કહેવું અમે કબૂલ કરીએ છીએ, પણ એ વિચારોને વ્યવહારમાં મૂકવાનો માર્ગ બતાવશો કે? એવો પ્રશ્ન તો અનેક માણસોએ અનેક વખત કર્યો છે."

"એ પ્રશ્ન તદ્દન સ્વાભાવિક છે. એ પ્રશ્ન લોકો જ્યારે મને કરે છે ત્યારે તેમને લાગે છે કે તેમણે મને મહાત કર્યો છે અથવા મારું મુખ બંધ કરી દીધું છે. તેમના કથનનો ધ્વનિ એવો હોય છે કે, ભટજી પોથીમાંનાં રીંગણાંની વાત કરે છે. લોકોને અજ્ઞાન કહે છે અને પોતે તો પામર જેવો છે. હું તેમને એટલોજ ઉત્તર આપું છું કે, 'હું કોઈને ઉપદેશ કરતો નથી. મને ઉપદેશ કરતાં આવડતોજ નથી. ઉપદેશ કરવાનો મનમાં ઉમળકો આવે છે, પણ મારી પોતાની કૃતિ લોકોને મન પાછું પડે છે. લોકોને ઉપદેશ કરવો હોય તો શબ્દથી નહિ પણ પ્રત્યક્ષ આચરણથી કરવો, એવીજ મારી ઇચ્છા છે; પણ મારું વર્તન દેખું છું તો તે તદ્દન ત્યાજ્ય છે. હું જે કંઈ બોલું છું તે ઉપદેશ તરીકે નહિ પણ ખ્રિસ્તીધર્મ વિષે સમાજમાં જે ખોટી માન્યતા પ્રસરેલી છે, તેનું નિવારણ કરવાનાજ હેતુથી બોલું છું. એ ઉપરથી સમાજરચનાનો ઉચ્છેદ કરવાનો મારો આશય છે એમ કોઈએ માનવું નહિ. માનવજીવનનું જે અંતિમ ધ્યેય ખ્રિસ્તી ધર્મે કહ્યું છે, તેજ વિશુદ્ધરૂપે સમાજ સમક્ષ ખડું કરવાનો મારો આશય છે. માનવજીવનનો આદર્શ શો છે, એ પ્રશ્નનો ઉત્તર જોઈતો હોય તો ખ્રિસ્તીધર્મની પંથ આપણને વ્યવહારમાં જોઈએ એટલે ઉત્તર મળશે. તમારે ખ્રિસ્તાનુયાયી થવું હોય તો તેની આજ્ઞાનું પાલન કરવું એ તમારું સર્વથી મુખ્ય કર્તવ્ય છે. જો તેનું તમારે પાલન કરવું ન હોય તો તેમ સ્પષ્ટ કહો અને ખ્રિસ્તી કહેવરાવતા અટકો.'"

"આ વિષે લોકો મને કહે છે કે, આજ્ઞાપાલન એ પ્રત્યેક ખ્રિસ્તીનું કર્તવ્ય છે અને તે ન પાળવી એ ઈશ્વરના હેતુને નિષ્ફળ કરવા સમાન છે. એવું જો તમે ખરા મનથી માનતા હો તો તમે તેનું અક્ષરશઃ પાલન કેમ કરતા નથી! એનો હું ઉત્તર આપું છું કે, એ મારો દોષ છે અને તેને માટે હું તિરસ્કારને પાત્ર છું; એટલું કબૂલ કરી પછી હું એટલુંજ કહું છું કે, કૃપા કરી, મારા પૂર્વવર્તન તરફ જુઓ અને વર્તમાન તરફ જુઓ એટલે તે માટે હું કેટલો પ્રયત્ન કરું છું તે તમને જણાશે. એ આદર્શના હજારમા ભાગ જેટલું પણ મારુ

[illegible]

[illegible]

[illegible]

સ્ટૉવને ત્યાં રહેલી હોવાથી ટૉલ્સ્ટૉયનો સ્વભાવ સમજવામાં તેના લેખથી વિશેષ મદદ મળી શકે તેમ છે. કેટલાક લેખકોએ તેના પુસ્તકનો આધાર લઇ ટૉલ્સ્ટૉયની મહત્તા ઉતારી પાડવાનો પ્રયત્ન કરેલો છે. એમ એના સૂરોને વિશેષ વિચાર કર્યા વિના કેટલીક વાતોનું સ્વરૂપ પોતાના મત પ્રમાણે વિકૃત બનાવ્યું છે ખરું; તથાપિ ટૉલ્સ્ટૉયના ઉદારચરિતનો તેણે વારંવાર ઉલ્લેખ કર્યો છે તે ઉપરથી એ લેખ તેણે સદ્બુદ્ધિથી લખ્યો હોય એમ કહી શકાતું નથી. ટૉલ્સ્ટૉય વિરુદ્ધની હકીકત તેના જુસ્સાભરેલી સમજને લીધે લખાયેલી હોવી જોઇએ; અને તેની નકલ [illegible] ટૉલ્સ્ટૉયના શત્રુઓએ લીધી છે.

મોસ્કોમાં તેણે ટૉલ્સ્ટૉય કુટુંબમાં પગ મૂક્યો તે વખતે તેનો પોતાનો બંધાયેલો મત તેણે નીચેના શબ્દથી જણાવ્યો છે.—

“ ટૉલ્સ્ટૉય વયના પ્રમાણમાં દેખાવા જોઇએ તેટલા વૃદ્ધ દેખાવાને બદલે તેમનું [illegible] એવું હોય એમ લાગે છે. હું દરમાં પેઠી તે સાથેજ તેમને [illegible] જણાવ્યો. તેમના નેત્ર [illegible] સંકુચિત હતાં પણ તેમ [illegible] પરદેશીપણાને ભાવનારને નીરખીને [illegible] તેમને [illegible] હતી [illegible] તેમણે પોતાની દૃષ્ટિ એવી સ્થિર કરી કે જાણે સામે [illegible] હોય.

[illegible] સુંદર દેખાતાં હતાં. તેમ [illegible] ઘણા ઊંચા રહેતા, અને તેમની [illegible] હતા.”

[illegible] જેમ ન હતી તથાપિ [illegible] તેમણે પોતાની પત્નીને [illegible] કરી ન [illegible] તેમની [illegible]

[illegible]

[illegible] હતું.”

[illegible]

[illegible] હતું ત્યારે ફાટલાં તૂટલાં કપડાં પહેરી ભિસ્તીની માફક મોટો [illegible] નદીમાંથી [illegible] સાચવવાનું કામ પણ તેમણે કર્યું હતું. મોટો નદીથી ઘર સુધીનો રસ્તો એક ફરલાંગનો હતો અને પત્નીની સાથે સહને ફકીર પેઠે [illegible] ત્યારે તદ્દન [illegible] તેમનું એ કામ બધે મહત્ત્વનું નહિ હોય પણ તેમનો [illegible] મહત્ત્વનો છે તેમ કહેવાનું છે. એમ દેખીતી તેઓ પ્રેમ પોતાને માટે સઘળી તૈયારી કરતા. પોતાની એકલી યાત્રા અને પોતાના ખટ સાફ કરતા."

ટોલ્સટોયના વસ્ત્રો વર્ણન એના મુદ્દેને નીચે પ્રમાણે કર્યું છે:–

"[illegible] દિવસમાં ફાટેલાં તૂટેલાં વસ્ત્રો પહેરીને ફરવામાં ફકડને [illegible] વિશેષ સુખ મળતું હતું. તે વખતે તેમનો પોષાક ખેડૂતના જેવો [illegible] [illegible] [illegible] ને બીજાઓને મળવા માટે અમુક વખતમાં [illegible]"

[illegible] દિવસે હું માંદી હતી ત્યારે મારા પુત્રને બોલાવવા ડૉક્ટરને નિમંત્રણ [illegible] એ નિદાન પ્રમાણે હતી. પોતે આવવા હોવાની ખબર તેમણે [illegible] ડૉક્ટરને ત્યાં આપી હતી. તેથી તે દ્વાર પર આખાયના હાથમાં ગયો [illegible] તે સર્વ શિષ્યોને [illegible] મુખ્ય દ્વાર આગળ ડૉક્ટરસાહેબના સ્વાગત માટે [illegible] ઉભા પરંતુ ડૉક્ટરસાહેબ ત્યારે આવ્યા ત્યારે તેમને કોઈ પણ ઓળખ્યા [illegible] નહિ. [illegible] વિદ્યાર્થીના નોકર હશે એમ જાણી આખાયે તેમને [illegible] [illegible] તેમની નોકરોની ઓરડીમાં બેસાડ્યા."

[illegible] જ્યારે એ જૂના બેડુંને ફેંકી આયા ત્યારે ડૉક્ટરસાહેબનું [illegible] થયું, અને ઉતારે બન્ને ઘર ઉતરી રસ્તા પર આવતા ગયા ત્યારેજ [illegible] આવ્યું કે એમ ડૉક્ટર ટોલ્સટોય હોવા જોઈએ."

[illegible] ટોલ્સટોયના પોષાક વિષે વારંવાર ઉલ્લેખ કર્યો છે. ટોલ્સટોયનો [illegible] છે કે કેવળ સાદાઈને ખાતરજ વર્ષો ગયાં અને નિરુપયોગી પોષાકની [illegible] નથી. તેમની રુચિ આવી હતી પૂર્ણ પણ જેમના સંબંધમાં તેમણે ઘણો [illegible] [illegible] અત આપ્યું નહતું તે વખતે પણ તે પોતાની પસંદગી અને [illegible] વિચાર કરતા હતા. એમ કહે છે, "તેમની નાની મોટી ટોપીઓ લોક [illegible] કે તેની બીજાઓ ન હતી. શરીરપરના પોષાકમાં ભિન્ન ભિન્ન [illegible] કે તેની જરૂર છે કે નહિ, એનો પણ તે વિચાર કરતા ન હતા. [illegible] પણ તે એવું વિચિત્ર પોષાક પહેરીને ફરતા તો આપણી તો વાત જ શી!"

"એવી ઘણી ઉલટી વખતે પોષાક ઓઢીને ઠંડી વાપરતો નહિ, [illegible] તે આવતા. તેમની પુત્રી એવો પોષાક પહેરી બેઠવામાં જતી, પણ એ વાત

તેમના ઝપાટામાં ન આવે તે માટે સાવચેતી રાખતી હતી. તે કહેતા કે, પરોપકારના નામથી ખુશામતીના અને દાક્ષાણ્યના મેળાવડા કરવા એ તો પરોપકારનો દુરુપયોગ છે. જડ સ્ત્રીઓ એવા પ્રકારે એકત્ર થઇ કંઇ પરોપકારનાં કામ કરતી તે તે માટે તેમને દરકાર ન હતી."

"સામાન્યતઃ કાઉંટસાહેબ મધુરભાષી હતા, પણ કોઇ મૂર્ખનો મેળાપ થતો કે તે ઉગ્ર બની જતા. તેવા પ્રસંગે તે તેની રજા પણ ન લેતાં ખુરશીપરથી ઉઠી થઇ બહાર ચાલ્યા જતા."

ઇ. સ. ૧૮૮૨-૮૩ નો શિયાળાનો પહેલો ભાગ ટૉલ્સ્ટૉયે મોસ્કોમાં ગાળ્યો હતો. શહેરથી કંટાળતા કે તરતજ યાસનાયા આવતા રહેતા. હવે તેમની વૃત્તિ બહુધા અંતર્મુખ થતી જતી હતી. સ્વમત પ્રમાણે વર્તન થતું નથી અથવા પોતાની આજુબાજુનાં માણસો પોતાના વિચાર ગ્રહણ કરતા નથી, એ જોઇને આગળ તેઓ દીલગીર બનતા તેવું હવે થતું નહતું. તે હવે ઉપેક્ષાદૃષ્ટિએ જોવાનો અભ્યાસ કરવા લાગ્યા. તેમને જણાયું કે આસપાસનાં માણસોના વિચારમાં ફેરફાર કરાવવા જતાં પોતાને અધિક ત્રાસ થાય છે. એજ પ્રમાણે કેવળ બાહ્ય દેખાવ ઉપરથી અમુક માણસ સુખી છે કે દુઃખી, તે સમજી શકાતું નથી એ પણ તેમના ધ્યાનમાં આવી ગયું હતું. પ્રત્યેકની મનોરચના જુદા પ્રકારની હોવાથી [illegible] બાહ્ય ઉપાધિ [illegible] તે નિર્બલ નથી હોતી. કોઇ માણસ સહાનુભૂતિ લાયક હોય તેના [illegible] તે [illegible] જોઇએ એવું અનુમાન થઇ શકે નહિ; તેજ પ્રમાણે પ્રત્યેક નિર્ધન માણસ દુઃખી હોવો જોઇએ એમ પણ નથી. માનવજીવન કંઇ ગણિતની રચનામાં સમાઇ શકે તેવું નથી."

તેમની આ કાળની મનઃસ્થિતિ વિષે તેમની પત્નીના પત્રમાંથી નીચેનો ઉતારો મળી આવે છે.

તા. ૧૦ જાનેવારી, ૧૮૮૩

[illegible]

ત્વરિત ગમન શક્ય જ નથી; એમાં અમારો ઉપાય નથી."

ઘણાઓએ આજસુધીમાં આક્ષેપ કર્યો છે કે, ટૉલ્સ્ટૉયના મત કેવળ કલ્પિત અને અવ્યવહારૂ છે. તેમનાં પત્ની અને તેમના કેટલાક ભાવનું કથન એવું છે કે, ટૉલ્સ્ટૉયના મત નિરર્થક સ્વપ્ન છે. અમારી દુર્ભાગ્યવશાત્ અમારાથી તે પ્રમાણે વર્તન થઈ શક્યું નથી.

એપ્રીલ મહિનામાં ટૉલ્સ્ટૉય યાસનાયા આવ્યા ત્યારે તેમને જણાયું કે ગામમાં એકદમ ઘર એકસાથી સળગી ગયાં છે અને કેટલાક ઘાસ તથા નૂપાં પણ બળી ગયાં છે. રૂશીયામાં મકાનો ઘાસનાંજ હોવાથી એવા અકસ્માત પુષ્કળ બને છે અને નિર્ધન રૂશીયન ખેડુતની એવા વખતની દશાની તો કલ્પના જ શી કરવી! રશીયન ખેડુતો અત્યંત દૈવવાદી છે. આવા પ્રસંગે પણ તે આસ્તિકોને સ્મરતા બેસી રહે છે અને પ્રભુની મરજીજ એવી હશે ત્યાં આપણે શું કરવાના હતા! એમ કહી ભાગ્ય પર ભરોસો રાખે ને દોષ દઈ પ્રયત્ન પણ કરતા નથી. એ બાબત વિષે ટૉલ્સ્ટૉય લખે છે:—

'ખેડુતો પર ટૂટી પડેલી આફત જોઇ પથ્થર પણ પીગળે. એ પ્રસંગે તેમના કેટલા બેહાલ થયા હતા તેની કલ્પના પણ થઈ શકશે નહિ. પંદર વીસ હજારનું તો કેવળ અનાજજ બળી ગયું. એ સર્વ નુકસાનનો બદલો નિરાધાર માણસો ક્યાંથી મેળવી શકે! અને મેળવી ન શકે તો ભુખમરાની સ્થિતિમાં સપડાય!"

હમણાંજ એ લોકોને હું મળી આવ્યો છું. એ સર્વ દેખાવ અતિ કરુણાજનક અને ભયાનક છે પરંતુ એવી આફતમાં પણ એ ખેડુતોની સ્વાશ્રયી વૃત્તિ વિલક્ષણ વખાણને પાત્ર છે. તેમને વાવેતર માટે ઓટનાં બીની બહુજ જરૂર છે....ની પાસે પુષ્કળ ઓટ છે; તેથી મેં જણાવ્યું છે કે, ગમે તે ભાવ આપી તે ખરીદો."

"પણ ટૉલ્સ્ટૉયનું મગજ ગરીબોને દ્રવ્યની મદદ કેટલે સુધી ઉપયોગી થઈ શકે, તેને લગતા વિચારોથી સર્વાંગે મુક્ત થયું નહતું; અને તેથી વિવેકબુદ્ધિ તથા લાભાલાભ વચ્ચેનું યુદ્ધ વખતો વખત ઉપડી આવી કેટલીક વખત તેમનું વર્તન વિચક્ષણ અને હાસ્યજનક બનતું."

એન્ગાલ્હાર્ડે એ પ્રકારની કેટલીક હકીકત જણાવેલી છે; પણ એથી વિચક્ષણ હકીકત અન્ય ગૃહસ્થ માણસના મુખે ઘણેક વખત નીકળેલી છે. અર્બુઝૉવ નામનો એક નોકર કહે છે:—

"એકંદરે ઉનાળામાં ઘણાં માણસો ટૉલ્સ્ટૉયને ત્યાં આવતાં હતાં. તેમાં યાત્રાળુઓની સંખ્યા વધારે રહેતી. એ સર્વને ઘટિત દ્રવ્યની મદદ આપવા અને તેમના સર્વના ભોજનની વ્યવસ્થા કરવાનું કામ મને સોંપાએલું હતું."

"આરંભમાં પ્રત્યેક યાત્રાળુને ચાર પાંચ રૂપીઆ સુધી આપવામાં આવતા

હતા; પરંતુ એ વાત પ્રસિદ્ધ થતાંજ યાત્રાળુઓનાં ટોળે ટોળાં તેમને ત્યાં આવવા લાગ્યા. પૈસા પડાવવા માટે તેઓ મને તેવી સાચી જુઠી વાતો કહેતા હતા. છેવટે એ વાત ટૉલ્સ્ટૉયના લક્ષમાં આવી ત્યારે ફરતા યાત્રાળુઓને માત્ર બેજ આના અને એક વખત ખાવું ભોજન આપવાનો ક્રમ ઠરાવ્યો હતો."

આ વખતે મને ત્યાં સુધી દ્રવ્યવ્યવહાર નહિ કરવાનો તથા પૈસો હાથમાં નહિ લેવાનો નિશ્ચય તેમણે કર્યો હતો અને એ બાબતમાં પણ ઍનાએ વિચિત્ર વાતો કહી છે. તે જોકે સર્વાંશે સત્ય માનવા જેવી નથી તોપણ તેપરથી ટૉલ્સ્ટૉયના મનની સ્થિતિનું થોડુંઘણું પરીક્ષણ કરી શકાશે. તે કહે છેઃ—

"ટૉલ્સ્ટૉયને ત્યાં જે વિવિધ પ્રકારનાં માણસો આવતાં તેમાં કેટલાક શ્રીમંત પણ હતા. એ લોકોની સંપત્તિજ તેમને માટે હાનિકારક થઇ પડી હતી. તેઓ આળસથી કંટાળ્યા હતા. ઉદ્યોગધંધાના અભાવે વખત કેમ કાઢવો તે તેમને સમજાતું ન હતું તેથી તેમના મનને શાંતિ મળતી નહતી. એ શાંતિ ટૉલ્સ્ટૉય પાસેથી મળી શકશે એવા સમજથી તેઓ આવતા હતા. તેજ પ્રમાણે શ્રીમંત કુટુંબની કેટલીક બાઈઓ પણ આવતી હતી. યુવાવસ્થાના આરંભના અનેક પ્રસંગના [illegible] તેમણે પોતાની કોમળતા વગેરે ગુણો નષ્ટ કરી નાખેલ હતા. એ મંડળમાં કેટલાક વિદ્યાર્થી પણ હોયજ. તેઓ ટૉલ્સ્ટૉયનું [illegible] કરવાની [illegible] આવતા. [illegible] ટૉલ્સ્ટૉયનું અનુકરણ કરવાના હતા પણ [illegible] માટે [illegible] નથી શકે છે તે વાત એ [illegible] 'ટૉલ્સ્ટૉય પોતાની ઓરડી [illegible] અને ખેતરમાં હળ પણ ખેડતા."

"કેટલાક શ્રીમંત કુટુંબના યુવાનો ટૉલ્સ્ટૉયનું અનુકરણ કરીને [illegible] [illegible] કરવા લાગ્યા [illegible] અને [illegible] કેટલીક શ્રીમંત [illegible] ગામડાંઓમાં આવી [illegible] [illegible] ઉંચે એ [illegible] [illegible] નથી તેમને [illegible]

[illegible]

[illegible]

અન્યોને હાર્દિક પોતાથી બનતો ઉપદેશ અને સલાહ આપતા હતા."

ક્રાઉટનો મુખ્ય ધર્મમત કહીએ તો 'સ્વાશ્રય' એજ હતો. કોઇએ [illegible] પાસે કંઇ યાચના કરવી નહિ, કોઇની પાસે સહાય માગવી નહિ એ તેમના મતનું તાત્પર્ય હતું; તથાપિ 'તારી પોતાની માફકજ તારા પડોશી પર પ્રીતિ રાખ' એવું પણ તે અન્યોને ઉપદેશ કરતા.*"

"ક્રાઉટના મારા ધર્મવિચાર શા છે તે વિષે પ્રથમ જગતમાં મોટા મોટા [illegible] પંડિતોમાં પણ તીવ્રતર આગ્રહ હતો નિર્ણય થઇ શકે નહીં તો પછી તે ગ્રામ્યજનો એટલું આવશ્યક વાસનાવાળા ગરીબ ખેડુતોમાં તો આશ્ચર્ય હોય! ક્રાઉટ તેમની સાથે હળ ખેડતા અને અન્ય પણ ખેતીનાં કામો કરતા; પણ કોઈ વખત [illegible] માથું હશે જ નો એ યોગથી સદીનો સહવાસીઓનો સ્વામી તેમનામાં એકમ [illegible] અને તેમનાથી એક હાથ દૂર રહેલા ખેડુત સાથે પણ તે એટલા [illegible] જે હાથે તે બે ગાઉ દૂર હોય."

"[illegible] ના બે મહિનામાં ટોલ્સટોયની પ્રકૃતિ સહજ નાદુરસ્ત થઇ ગઇ. જુનો થયે તેમનો વિચાર ઉત્તરવાની ધાસ્તી થઇ તેથી કુમિસ (ઘોડીનું દૂધ) [illegible] તે સમારા ગયા હતા. ત્યાંથી પોતાની સ્ત્રી ઉપર લખેલા પત્રમાં તે લખે છે:–

"મારું ચિત્ત ઉદ્વિગ્ન છે પણ શાંત છે. કંઇ પણ કામ કર્યા સિવાય મને [illegible] ગમતું નથી. હાલે આખો દિવસ આળસમાં કાઢ્યો, પણ સાંજે તે માટે અતિશય પશ્ચાત્તાપ થવા લાગ્યો."

"ભવિષ્યમાં શું થશે તે કહી શકાતું નથી, પણ [illegible] સ્થિતિ મારે માટે સુખકારી નથી. ખેડૂતો ગરીબો મારી પાસે આવી સલાહ [illegible] છે, પણ એટલા બધાને હું શી રીતે પહોંચી શકું!"

ટોલ્સટોયની હંમેશની પદ્ધતિ પ્રમાણે આ વખતે પણ તેમણે અનેક પંથવાળા-[illegible]ના મુલાકાત થઇ સમાગમ કર્યો હતો. તેમાં વિશેષ કરીને મોલોકન પંથાનુયાયીઓ સાથે પણ સમાગમ કર્યો હતો. ટોલ્સટોય પોતાના મત શા છે તે વિષે છૂટથી [illegible] કહેતા હતા ત્યારે તેમના મિત્રોએ તમારા આવું પંથ વિરુદ્ધના વિચારો [illegible] હાને જશે તો કદાચિત તે સરકારની શિક્ષા કરશે, કદાચિત ઘરની અદાલત [illegible] નોકરશાહીની આજ્ઞા કરશે અથવા એમાંએ કોઇ ન્યાયાધીશી શિક્ષા કરવાને રશીયન [illegible] પાછી પડશે નહિ. એ પ્રમાણે કહ્યું ત્યારે તેમણે જણાવ્યું કે "કંઇ દરકાર નહિ. મારા કૃતિની વાર્તા સરકાર સુધી પહોંચશે અને સરકાર મને શિક્ષા કરશે

* અસામાન્ય મનુષ્યોનું હૃદય સામાન્ય મનુષ્યો પરખી ન શકવાથી તેઓના [illegible] તેમને આરો વિરોધ લાગે તેમાં નવાઈ નથી. દેશ કાળ પાત્ર વગેરેના ભેદને [illegible] ઉપદેશ પણ ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારનોજ હોવો જોઇએ.

સંપાદક

એ ભયથી હું મારા વિચારો અને તેનો ઉપદેશ કરવાનું છોડી શકીશ નહિ."

આ પ્રસંગે ટૉલ્સ્ટૉયને બે ક્રાંતિકારક માણસ મળ્યા. એ બન્ને ઇ. સ. ૧૮૭૮ માં ૧૯૩ માણસો પર ચાલેલા ખટલામાં સંડોવાએલા હતા. ક્રાંતિકારક પ અને ટૉલ્સ્ટૉય વચ્ચે એક બાબતમાં તીવ્ર મતભેદ હતો અને તે કદિ પણ ન ફરવાથી એ પક્ષને ટૉલ્સ્ટૉયનો ટેકો મળ્યો નહતો. ટૉલ્સ્ટૉય નિઃશસ્ત્ર પ્રતિકાર પક્ષના હિમાયતી હતા. ક્રાંતિકારક પક્ષ એ વિચારને કદિએ મળતો થયો નહિ; પણ અન્ય બાબતોમાં ક્રાંતિકારક પક્ષનું કથન ટૉલ્સ્ટૉયને માન્ય હતું. પ્રતિકાર હિંસાત્મક રીત સિવાય અન્ય વાતો વિષે તેમની સહાનુભૂતિ હતી; પણ પ્રતિકાર એ પ્રકારની વિરૂદ્ધમાં તે એટલું બધું બોલતા કે ઘણાને સંશય પણ થતો એ સરકાર પક્ષના છે કે શું ?

તેમના સમારાના આ નિવાસ દરમીઆન તુરજીનેફનો નીચે પ્રમાણે પત્ર આ હતો. એ તેનો છેવટનો પત્ર હતો.

તા. ૧૮, જુન, ૧૮૮૩

" પ્રિય લીયો નીકાલીવીચ,

આજે ઘણા દિવસથી મેં તમને પત્ર લખ્યો નથી તેનું કારણ એજ છે ઘણા દિવસથી હુ મરણ પથારીએ પડેલો છું. એમાંથી ઉઠવાની હવે આશા ન એટલે હવે સારૂં થવાની વાતજ કરવાની નથી. આજે આપને લખવાનું એકજ કારણ છે, અને તે એ છે કે, તમારા સમકાલીનત્વ માટે મને કેટલો આનંદ થાય છે તે તમને જણાવવો અને તમને એક અંતિમ વિનંતિ કરવી. મારી શુદ્ધ અંતઃકરણની એટલી ખાસ વિનતિ છે કે, આપ આપનું મન સાહિત્યમાં પુનઃ રોકશો. જે સ્થળેથી સર્વ મંગલમય વસ્તુ પ્રાપ્ત થાય છે તે સ્થળેથી એ અમૂલ્ય કળાની બક્ષિસ તમને મળેલી છે. મારી વિનંતિને તમે અવશ્ય માન આપશો એવી જો મારા મનને ખાત્રી હોત તો મને કેટલોએ આનંદ થયો હોત. હવે મારૂં જન્મકાર્ય સમાપ્ત થયું છે. મારા રોગના નામ વિષે પણ વૈદ્યો કંઇ નિશ્ચય કરી શકતા નથી. મારાથી ચલાતું નથી એ દુઃખનું ગાણું ક્યાં સુધી ગાવું ' લોકોને કહેતાં પણ કંટાળી ગયો છું. પ્રિય મિત્ર, મારી વિનંતિનો અસ્વીકાર ન કરીશ. આ ચીઠ્ઠી પહોંચ્યાનો ઉત્તર આપશો. અહીં રહી નેજ તમને એક આલિંગન આપુ છું. હું થાકી ગએલો હોવાથી મારાથી વિશેષ લખી શકાતું નથી."

તુરજીનેફ અને ટૉલ્સ્ટૉય બન્ને વિખ્યાત સાહિત્યકારોનો પૂર્વસંબંધ લક્ષમાં લઇએ તો આ પત્ર અતિશય કરૂણામય લાગે છે. તુરજીનેફને ગુસ્સે થવા જેવી અનેક બાબત ટૉલ્સ્ટૉયે કરેલી હતી અને તે તુરજીનેફના હૃદયની પરીક્ષા બીલકુલ કરી શક્યા ન હતા; છતાં એ સર્વ ગતવાતોનું વિસ્મરણ કરી સાહિત્ય પ્રત્યેની

[illegible]

(૧૮૦૪) ના પુસ્તકમાં [illegible] ‘ખુદા રહેમ નહિ’ [illegible]

[illegible]

ટૉલસ્ટૉયની [illegible]

[illegible]

ઇ. સ. ૧૮૮૩ ના સપ્ટેમ્બરમાં ટૉલસ્ટૉયનું સર્વ [illegible]

એક રેખાચિત્ર ટૉલ્સ્ટૉયનું સુંદર ચિત્ર એ વખતે એમણે તૈયાર કર્યું."
એ ચિત્ર કરવા માટે તે દરમ્યાન કૈલ સમયે આનંદ હતો એ મુખ્યાન
ચિત્ર નીચે નીચે પ્રમાણે લખ્યું છે—
'બધાનાં બધાનાં વખાણ કરીને કહ્યાને પોતાની ...
અને જુદા ... કરવા બેસતા અને તેટલાથી તેમનું મન પુનઃ ...
... એક વખતે ચિત્રકાર જે એક મેજ પર ... પછી ... અને ...
પોતે ટૉલ્સ્ટૉયનું નિરીક્ષણ કરતો કવિવર ... કરવા ...
... ચિત્ર નીકળ્યો કે ... માટે કિંમત હતું."
અરવિંદ ઘણું ચિત્ર ઘણા વખતથી તે ... હતા. તેમની
... કે ... મૅજિસ્ટ્રેટ, ... વિધિ વગેરે વાતોનો સંબંધ
... સમય હવે ... નથી. ... સમયે એ વિધિ સ્વીકારવા
... તેમને ... પ્રેરણા ... હતું. એ કર્યું કરવું કે ન
તેમને પોતાને ... સ્વાધીન હતું. પણ ... માટે તેમ નહતું.
વિધિ કબૂલ્યું છે; પણ તેમનાં ... જુદા મતનાં હોવાથી એ સર્વ વિધિ માટે
તે ... હતાં. ... જન્મસંસ્કાર અને અંત-
નહતા; આથી પોતાના ... વિધિ ... વિના સ્વીકાર ... પણ મનના
ઈ. સ. ૧૮૮૪ના જુન મહિનાની ૧૮ મી તારીખે ટૉલ્સ્ટૉયને તેમના વિચારને સમ્મતિ આપવી પડી.
... થઈ હતી. એ વખતે ટૉલ્સ્ટૉયના મનમાં વગ્ઝ પડ્યો ' ... ટૉલ્સ્ટૉયને બીજી એક
... છે અને ... રહે છે એ ઘેર ... છું' એ વિચારનો
એમના પ્રબળ ઉછાળો હતો. એક દિવસ સાંજે કાઉન્ટેસ પાસે આવી ' ...
... કઈ ... છું. હવે મને આ ... ભાર ... લાગે છે'
એ ... પછી બહાર નીકળી પડ્યા. કાઉન્ટેસને તે ... આવશે કે ...
... થઈ ગયા તે માટે તેને ... લાગ્યું. તે તરત ઉઠીને ... અને
... નીચે બેસીને રડવા લાગી. તેટલામાં તેને ... થઈ ... અને
... મરણની ... તેની સ્થિતિ ... થઈ ગઈ. ...
... ઉઠી સવારે ... ... કાઉન્ટ ... વિનતિ કરી, તથાપિ તે ત્યાંથી ખસી
... ટૉલ્સ્ટૉય પણ ... ' આવી સ્થિતિ થવા છતાં જ્યારે તેણે
... છે ! ... છે કે, આપના ચિત્તને જેવી ઉપરતિ ...
ટૉ. ૨૩

છે તેવી હજી મને થઇ નથી !"

ટૉલસ્ટૉય અત્યંત ખિન્ન અને ઉદાસ બની ગયા હતા. તે પોતાની પત્નીના સમાધાન ખાતર પણ બે શબ્દ બોલ્યા નહિ. થોડીવારે કાઉંટેસ પોતાની ઓરડીમાં ગઇ અને તેણે પુત્રીને જન્મ આપ્યો.

એ બાલિકાના બાપ્ટીઝમ વિષે એના લખે છેઃ—

" કાઉંટ સાહેબે એ વિધિ વિષે વિલક્ષણ અનાદર દર્શાવ્યો. ઉપાધ્યાયના આગમન સમયે પ્રથમથી કશી તૈયારી રાખેલી નહિ હોવાથી તે આશ્ચર્યમાં પડી ગયો હતો. ઘરમાં કોઇ પણ હાજર નહતું. કાઉંટ ખેતરમાં ચાલ્યા ગએલા હતા. કાઉંટેસ પોતાની ઓરડીમાં કંઈ શીવતાં હતાં. એક દાઈ અને મારો પુત્ર એટલાંજ માત્ર ત્યાં હતાં. એ પ્રસંગ માટે સારાં વસ્ત્રો નહિ પહેરૂં તો ખોટું દેખાશે, એમ જાણીને મેંજ માત્ર વાર તહેવારનાં વસ્ત્ર પહેર્યાં હતાં. સર્વ વિધિ પાંચ દશ મિનિટમાં આટોપી પાંચ રૂપીયાની દક્ષિણા ખીસામાં નાખી ઉપાધ્યાય મહારાજે રસ્તો પકડયો."

" એ પછી શિયાળામાંજ એ છોકરી મરણ પામી ત્યારે મને લાગ્યા સિવાય રહ્યું નહિ કે, આ ઘરનાં માણસોની અધાર્મિકતાનીજ શિક્ષા પ્રભુએ કરી છે."

અત્યાર સુધી ટૉલસ્ટૉયના કુટુંબવર્ગમાં મતભેદનો કે તેથી ઉદ્ભવતા કલહનો વિશેષ પ્રવેશ થયો નહતો; પણ હવે માનસિક જુદાઇનાં ચિન્હ દેખાવા લાગ્યાં. એ જુદાઇ તેમની પત્નીના અથવા બાળકોના સ્વાર્થપણાથી ઉદ્ભવેલી ન હોઇ કેવળ ટૉલસ્ટૉયના મતના ફળરૂપે હતી. સામાન્ય ચાલુ મતથી તે પૂર્ણ રીતે વિલક્ષત થવા ઇચ્છતા હતા અને તેમનાં કુટુંબીજનો '**यद्यपि शुद्धं लोकविरुद्धं नाकरणीयं नाचरणीयं**' ના રાજમાર્ગને દઢ વળગી રહેલાં હતાં; આથી ઉભયમાં વહેલો મોડો ભેદભાવ થવો નિશ્ચિતજ હતો.

ઉપર કહેલો ચિત્રકાર ગે ટૉલસ્ટૉયનો પાકો શિષ્ય બન્યો હતો. એ ગૃહસ્થ અતિ સાત્વિક સ્વભાવનો અને નિસ્પૃહી હતો. કોઈ પણ બાબતમાં કોઇની સાથે તેને કલહ થવાનું કોઇએ સાંભળ્યું નહતું. તા. ૧૫ જુલાઈ ૧૮૮૪ ના એક પત્રમાં ગે કહે છે કે.—

" કેટલાક દિવસથી તમને પત્ર લખવાનો વિચાર થયા કરતો હતો; પણ તમારી કૌટુમ્બિક સ્થિતિ મારા જાણવામાં હોવાથી તરતમાં કંઈ લખવાનું ઠીક લાગતું નહતું. હું પહેલાંની માફકજ દુરાચારી રહ્યો હોત તો મારાં આપ્તજનોને મારા એ વર્તનથી આનંદજ થયો હોત; પણ માણસ પોતાના સંસારની દિશા બદલી ઈશ્વરપરાયણ થવા લાગે છે અને પોતાનું આચરણ તેવા પ્રકારનું રાખવા લાગે છે કે, તરતજ કુટુંબીઓનો ગડગડાટ શરૂ થઈ જાય છે. તેમનું

કરેલું એકઠુંજ હોય છે કે, તમે મોટે રસે તેનું બોલો, પણ પ્રત્યક્ષ આચાર તેવો કરશો નહિ. આ માર્ગમાં પણ જુવાની આત્મકિર્તિનું જાણું હતું કે એવું કંઈક મનદીપ અને તેથી તેને માટે મને કંઈ નવાઈ કે બીક પણ લાગતી નથી. અત્યાર સુધી મેં એ વાત આપને જણાવી નહિ તેનું કારણ એ હતું કે આજ સુધી મારું ચિત્ત પૂર્ણ શાંત બન્યું ન હતું."

ઈ. સ. ૧૮૮૪ ના ઓકટોબરમાં ટોલ્સ્ટોય એમને ઘેર અતિથિ તરીકે ગયા હતા. તેનું ગામ રશીયાના દક્ષિણ ભાગમાં ચરનીકોફ નામના પ્રગણાની હદમાં હતું. કેટલાક દિવસ ત્યાં રહીને પાછા આવ્યા ત્યારે તેમનું આખું કુટુંબ મોટો થયું હતું. મોસ્કોથી તેમણે પોતાની પત્નીને નીચે પ્રમાણે પત્ર લખ્યો હતો.

" તેની વાડીમાં ચાર દિવસ આનંદમાં ગયા. ત્યાં હતો ત્યારે મારા મનમાં એક વિચાર આવ્યો હતો તે હવે કહીને નાખું છું. મારા આરોગ્યની સ્થિતિ હવે સમાધાન વાળી થઈ ગઈ છે. મારું મન હવે સ્થિર બન્યું છે તેથી આ જીવન કાઢવાનું જે તે પ્રમાણે ચાલવાની યોજના કરી છે.

એ યોજના એવી છે કે, પ્રથમ ઘરકામની વ્યવસ્થા કરવી. એ કામ મુશ્કેલ ભર્યું છે ને મારી બાજુ બહાર નથી; પણ હવે તે કરવું જોઈએ. મારા મનની પૂરેપૂરી ખાત્રી થઈ છે કે, કેટલુક આગળના પાઠો રાખવાથી એ પાપ અને આપણી મિલકત રાખવાના મૂળ ઉપર જે જે બદલાવ મનુષ્યમાં આવે છે તે પાપમૂલક બને છે."

"મારા જે કંઈ મત નિશ્ચિત થયા છે અને તે પ્રમાણે જે કંઈ મને સત્ય લાગે છે તેને પ્રત્યક્ષ વ્યવહારમાં લાવવું હોય તો તેનો મારે જેટલોજ આરંભ કરવો જોઈએ એટલે હું કબૂલ કરું છું. મારા હાથમાં પેઢીઓની મત્તા પણ છે અને મને જુદાઈ જુદાઈ જણાય છે કે, એ બાબતનો આરંભ કેમ થાય અને ક્યાંથી કરીએ કહ્યાં સિવાય ચાલે તેમ નથી. તેણે પ્રથમ પોતાની સંપત્તિ અને સત્તા ઉપર પછી કોઈનું લેવું જોઈએ; અને તેમ થાય તેમ આ તરફનું કરવું પડશે. આથી હું એમ નથી કહેતો કે એ બધું તરત બની શકે. તે કરવાનો આરંભ તો કરવોજ જોઈએ. એ આરંભ કરવો હોય તો પ્રથમ પોતાની સર્વ ફરજ અને સ્વધર્મ ધ્યાનમાં રાખી લેવો જોઈએ. પોતાના બંધુઓની સાથેનો સંબંધ ગમે તેવો હોય તોપણ કાંઈક બદલી જોઈએ. તે વિશિષ્ટ રીતે આરંભ કરવો પડશે છે. ઘરમાનવાનું નિયમ હું મારા હૃદયમાં ઘેરાયેલો છું. એમાં જરૂરત ન લાગે એવી રીતે ચેતી ચાલવું જોઈએ. એ સર્વ બાબત લેખનદ્વારા જણાવી શકાય તેવી નથી, પણ તે ભાવ જો વ્યવસ્થા જે કામ જુએ છે તે હું હવેથી કરીશ. વિચારમાં હું ઘણો વખતે મારી ભૂલ, પણ કેટલાક આરંભથી તે કૌટુંબિક અંતસુધી મારે આવીજ રહેવું પડશે. મારી સલાહ એવી છે કે, અત્યારે સુધી તે કોરાણે તે પર હક

સુખ ન હ૦ સર્વનિત્ય શોકાતીત પ્રમાણભૂત વધતું ઘટતું ન હોય તે આપણી અનન્ત આત્માનન્દ અંદર રહ્યું છે, એ સિદ્ધાંત [illegible] ઉચ્ચારવા માટેજ એ વાતો વિચારની વારંવાર પુનરુક્તિ કરવી પડે છે. કુદરતને નીરસ અને કંટાળાભર્યું ન થવા દેવાની ઇચ્છા હોય તો આપણા મનને વિશેષ વિશાળ બનાવવું જોઇએ, તેમજ અધિક ઊંડું પણ બનાવવું જોઇએ. આપણાં સુખનાં સાધન કર્યાં છે, તે આપણે આપણા અંતરંગ આત્માધીનજ આપણું [illegible] કોને બનાવવાં લોકોએ કેવળ તેમને ખરે એવ બનાવી [illegible] છે એ પુરો તેમના હાથમાં આવશે તો આપોઆપજ તેઓ તેવી [illegible] લઈ આપણે મને દેરી [illegible] થશે, પશુઓ મોજથી, પક્ષીઓ [illegible]; હાથણ આપણા સુખ [illegible] તેનાપર નથી એ વાત તેમનાં મનપર આપણે ઠસાવવી જોઇએ.

આ કાગળના ઉત્તરમાં મિ. હાર્કરેમનો દો મન હવે તે નીચેના જવાબમાં લખ્યું.

“આપનો પત્ર મને હમણાં મળ્યો છે અને તે વાંચીને ઘણું દુઃખ થયું છે. મને લાગ્યું હતું કે પાકશાળામાં રહીને કંઇ ઉચ્ચ પ્રકારની સાહિત્યસેવા અથવા માનસિક વિકાસ કરવાની યોજના હશે. પણ હવે આપ વેજીટેરીઅન(?) બનવાના [illegible] એમ જાણીને આનંદ થયું લાગ્યું. પરના નોકરને તેમજ [illegible] ઉપરથી જણાય છે કે યોગનું પરાક્રમ પણ જાહેર કરવાનું થયું છે. એવા શ્રમથી લાભ શો છે તે હું સમજી શકતી નથી. એવું [illegible] શ્રમ કરવા નથી. હું જાણું છું કે આપ કહેશો કે એ આપના મનને અનુસરતો આચાર છે તેથી એ સંબંધમાં વિશેષ વદવો કંઇ ઉપયોગ નથી; તથાપિ આપના જેવાની અસાધારણ બુદ્ધિમત્તાનો ઉપયોગ ચૂલે ચેતાવવામાં, [illegible] વાસણ ઘસવામાં અને જોડા સીવવામાં થવાનો છે તેથી અતિશય કષ્ટ થાય છે. [illegible] આવું પણ મારે લખવું ન જોઇએ; પણ જો એ બાબત મેં લખી [illegible] તો આ મન વધારે [illegible] કરત તેથી એ લખીને મારું મન મેં હલકું કર્યું છે.’

“આપની વૃત્તિ હૃદયમાં ઉપસ્થિત થતાં મારું અંતઃકરણ ઉભરાવા લાગે છે. દયા, ક્ષમા, સહાય અને હલકું આપનામાં વિચિત્ર મિશ્રણ છે તેમાં રહી પરોપકાર બુદ્ધિ ઉમેરાએલી છે. પ્રેમ કરનારની આટલી બધી ચિંતા કરનાર આપના જેવા માણસ જગતમાં અતિ દુર્લભ છે; એ વિચારથી આપનું સ્મરણ થતાં મારું હૃદય ક્રેમથી ભરાઈ આવે તેમાં નવાઇ નથી.”

સર્વ સંશયનું નિરસન થઇ અંતઃકરણ જ્ઞાનપ્રકાશથી ઉજ્જ્વલ બનશે. લોકચર્ચાના ભયથી બુદ્ધિને કુંઠિત કરવામાં આવે છે તો તે પણ પછી મુંગી રહીને આપણી સાથે કંઈ પણ ચર્ચા કરતી નથી. આમ થતાં આપણા સંશય નષ્ટ થવાને બદલે જુના અને નવા વિચારની ગુંચવણી થઈને આપણામાં બે પ્રવાહ વહેવા લાગે છે. એ સ્થિતિ અત્યંત ભયંકર છે. મનુષ્યના મનને માટે જો કોઇ મોટો રોગ હોય તો એજ છે. એ રોગ એવો છે કે, વયની સાથે તે વધતો જાય છે. પોતાને જે સત્ય લાગે છે તેજ આપણને આપણી વિવેકબુદ્ધિ કહે છે. તે વિશ્વનિયંતાના કાનુનને અનુસરે છે. એ કાયદાનું ઉલ્લંઘન અપવાદ છે. એ કાયદાના ભંગને લીધે જગતમાં રક્તની નદીઓ વહી છે તે ઇતિહાસ આપણને કહે છે. આ સર્વ જોતાં આપણી વિવેકબુદ્ધિને અનુસરી વર્તવામાં સંકટપણું છે એમ શી રીતે કહેવાય ? વિવેકબુદ્ધિનો અવરોધ કરી કેવળ અન્યના તંત્ર પ્રમાણે ચાલીને આધ્યાત્મિક કલ્યાણની આશા રાખવી, એ વ્યર્થ છે. સંસ્કૃતિને અને ધર્મધારણના નિયમને દબાવવાથી આપણને કદિપણ શાંતિ મળવાની નથી. આપણે શાસ્ત્રોએ નિર્માણ કરેલાં કલ્પનાઓથી આપણી વિવેકબુદ્ધિ સજ્જ કરી આ વિશાળ જગતનું અવલોકન કરવું જોઇએ. સૃષ્ટિના જે કાયદાની સત્તા પર આ સૃષ્ટિ ચાલી રહી છે તે કાયદાનો યોગ્ય ઉપયોગ કરી લઇ સ્વ અને પરનું હિત સાધવું તે આપણા હાથમાં છે. મારી વિચારસરણી સ્પષ્ટ શબ્દોથી તમારા આગળ મુકી છે. તમારી બુદ્ધિ પણ એજ કહેતી હશે. તેના ગ્રહણને અયોગ્ય શા માટે કહો છો ! મને તો લાગે છે કે, બાળકોના સર્વ આશંકો દૂર રાખી એજ ખ્રિસ્તિના પંથે પ્રયાસ કરવો એજ હિતકર છે."

બીરૂકોફને આ વિચાર યોગ્ય લાગ્યા હતા અને તેમનો ગુરૂશિષ્યસંબંધ છેવટ સુધી રહ્યો હતો.

આ સમયની ટોલસ્ટોયની કૌટુંબિક સ્થિતિ વિષેનું સામાન્ય વર્ણન ઍનાકુમેરે નીચે પ્રમાણે કર્યું છેઃ—

" ઇ. સ. ૧૮૮૪ માં ટોલસ્ટોયનો સર્વમાં મોટો પુત્ર વિશ્વવિદ્યાલયમાં શિક્ષણ મેળવતો હતો. તેનાથી નાના બે પુત્ર શાળામાં ભણતા હતા. તેમનાથી નાનાં બાળકો ઘેરજ ભણતાં હતાં. કેટલીક વખત ફેટ, ગ્રાર્શિન વગેરે સાહિત્યાચાર્યો અમારે ઘેર આવતા હતા ત્યારે સાહિત્યની અનેક અગોચર મઝાની ચર્ચા ચાલતી હતી. કેટલીક વખત કોઇ ગવૈયો આવતો અને સંગીતનો જલસો પણ થતો. એ ઉપરાંત કેટલાક પ્રોફેસર અને ગવર્નર પણ કાઉંટ સાહેબને મળવા આવતા હતા."

ટોલસ્ટોયનું વતન વજ્જહા તરીકે બહુ નહતું તોપણ તેટલાથી પૈસાની દ્રષ્ટિએ કંઇ વિશેષ નુકશાન થયું નહિ. ઉત્પન્ન ઘટવાથી તેમના કુટુંબે ખર્ચમાં ઘટાડો કર્યો

નહતો; તથાપિ ખૂદ ટૉલ્સ્ટૉયનુંજ જીવંત ઉદાહરણ કુટુંબીઓ સમક્ષ હોવાથી થોડીઘણી સાદાઇ તેમનામાં પણ આવે એ સ્વાભાવિકજ છે.

ઇ. સ. ૧૮૮૨–૮૩ થી ટૉલ્સ્ટૉયનાં પુસ્તક પ્રસિદ્ધ કરવાનું કાર્ય કાઉંટેસ કરવા લાગ્યાં હતાં. એ વિષે ઍના જણાવે છે:—

" આ વખતે કાઉંટેસના હાથમાં કાઉંટનાં પુસ્તકોનું વેચાણ વધારવાનું નવું સાધન આવ્યું. એ કામ ઝપાટાબંધ વધી પડ્યું. પુસ્તકોની આવૃત્તિઓ પર આવૃત્તિ નીકળવા લાગી અને વખતો વખત લોકો તરફથી આગળથી પૈસા આવવા લાગ્યા. પ્રૂફ તપાસવાનું કામ કાઉંટેસ જાતે કરતાં અને તે માટે તેમને કેટલીક વખત મોડી રાત સુધી જાગરણ કરવું પડતું. કેટલીક વખત પુસ્તકોની દુકાનવાળાઓ સાથે માથાકુટ કરવી પડવાથી તેમને ઘણો ત્રાસ થતો. દુકાનદારો તકરાર કરતા કે કાઉંટેસનું વર્તન કાયદાની દષ્ટિએ બરાબર હશે પણ તે ચાલુ રૂઢિથી વિરૂદ્ધ છે."

" ટૉલ્સ્ટૉયનો નિશ્ચિત અભિપ્રાય હતો કે, પૈસો રાખવો એ પાપ છે. ગ્રંથકાર્યથી આટલી આવક થતી હોવાની કલ્પના કાઉંટેસે એ કામ હાથમાં લીધા પછી તેમને આવી શકી ખરી; પરંતુ કાઉંટેસે પૈસા માટે એ ઉદ્યોગ ચલાવવાની વાત કરી ત્યારે તેમણે કાને હાથજ મૂક્યા. એ વખતની તેમની મુદ્રાપરથી સ્પષ્ટ જણાતું હતું કે તેમને એથી ભયંકર વેદના થતી હોવી જોઇએ, પરંતુ કાઉંટેસે પોતાની વાત છોડી નહિ. દિવસે દિવસે ઘરનો વ્યવહાર વધતો જતો હતો અને ટૉલ્સ્ટૉયની નિષ્કાળજીથી બીજી આવક કમી થતી જતી હતી. આવી સ્થિતિમાં કુટુંબવ્યવહાર યથાસ્થિત ચલાવવા સારૂ આવકનું કંઇપણ નવું સાધન મેળવવાની જરૂર હતી. એજ અરસામાં દેશપરદેશના પ્રકાશકોના ભાષાંતરની પરવાનગી માટે પત્રો પર પત્રો આવવા લાગ્યા: પણ તેઓને કદીએ સરળ જવાબ મળ્યો નહિ. એ પત્ર જ્યારે ટૉલ્સ્ટૉયની પાસે જતા ત્યારે તે કહેતા કે, 'એમને હું કંઇજ ઉત્તર આપતો નથી અને કોઇને હું કોઇ પ્રકારની મનાઇ પણ કરતો નથી.' "

પુસ્તકપ્રકાશન વિષે રશીયા અને યુરોપના અન્ય દેશો વચ્ચે કોઇપણ પ્રકારના કરાર થએલા ન હતા, તેથી ટૉલ્સ્ટૉયે પોતાના પુસ્તકોનાં ભાષાંતર માટે મના કરી હોત તો તે વૃથાજ જાત. આ પ્રમાણે કાયદાનો બાધ નહિ હોવાથી અનેક પ્રકાશકો ટૉલ્સ્ટૉયના ગ્રંથોનાં ગમે તેવાં ભાષાંતરો કરવા લાગ્યા.

એ અધુરાં અને ખામીભર્યાં ભાષાંતરોથીજ જુદાજુદા દેશોમાં ટૉલ્સ્ટૉયના મત સંબંધી ગેરસમજ પ્રસરી હોવી જોઇએ.

મૂળ ગ્રંથોના પ્રકાશનનું કાર્ય કાઉંટેસે હાથમાં લીધું ત્યારે તેમને છાપણ માટે લગભગ ત્રીસ હજાર રૂપીયા કરજે લેવા પડ્યા, અને એક વર્ષમાં એ કરજ

[illegible]

[illegible]

[illegible] ..."

એક એવી રીતના એક ગેબી ગ્રહે ચાલ કરતાં [illegible]

મંડળે એ વાતને ચોક્ક્સ કર્યું આપ્યું છે. તે વખતે (અને મંડળ [illegible] ટેલરાઈટે [illegible] છે [illegible] જે વખતે હતા તેના અનુયાયી [illegible] કોઈ પ્રસંગમાં [illegible] [illegible] હવે તો [illegible] સુધી પહોંચ્યું [illegible] છે. [illegible] શાસ્ત્રકારોએ, અમારા તરફ લક્ષ આપીને [illegible] ગયો હતો છે. તેમાં [illegible] અને અમને પછી થોડું તેઓ [illegible] અમને આપીને તમારી [illegible] [illegible] આમાં મરણને [illegible] તેનાથી [illegible] [illegible] અને [illegible] છે. તેની [illegible] [illegible] પ્રગટ [illegible] કરી બેઠો છે અને તેમના માટે [illegible] એક [illegible] પ્રયત્ન કર્યો પુ. [illegible] [illegible] એક [illegible] પ્રયત્ન કરી પ્રગટ [illegible]

[illegible] મંડળને એ [illegible] કરવા અનેક વિધિ વાપર્યા [illegible] છે. તેણે [illegible] સરકારી પરીક્ષાની તૈયારી [illegible] થઈ તેને [illegible] વિચારના [illegible] [illegible] સુધી [illegible] [illegible] એ મંડળને ટેલરાઈટનો [illegible] ટેલરની વાત [illegible] સરકારે [illegible] [illegible] [illegible] અનેક પ્રકારના [illegible] [illegible] એવા ધાર્મિક પ્રશ્નોમાં પણ સરકારને [illegible] [illegible] એ ધાર્મિક પ્રશ્નો [illegible] મદદ [illegible] સરકારી પરીક્ષાના [illegible] [illegible] અનેક [illegible] [illegible] [illegible] તે સર્વ [illegible] એ [illegible] [illegible] અને [illegible] સરકારી પરીક્ષા એ પ્રશ્નોની [illegible] [illegible] ત્યારે એ મંડળ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]. એ કામમાં [illegible] અને [illegible] [illegible] [illegible] [illegible], તે પરીક્ષક પાસેથી [illegible] [illegible] સર્વ કામ [illegible] કરતો એ કામ [illegible] કરતો અને [illegible] [illegible] [illegible] (!) [illegible] પછી તેની [illegible] સરકાર [illegible] [illegible] હોવાથી [illegible] કરી એ [illegible] સુપ્રસિદ્ધ બનાવ્યો. [illegible] એ મંડળનું કામ [illegible] [illegible] ત્યારે દર વર્ષે ત્રીસ ચાલીસ [illegible] પુસ્તકોનું [illegible] થતું હતું. કેટલીક વખત ટેલરાઈટ પણ એ મંડળ

" આ રીતે શારીરિક ઉદ્યોગની યોગ્યતા એણે અનેક પ્રકારે સિદ્ધ કરી છે; પરંતુ શારીરિક શ્રમ એ ધર્મનો પાયો હોવાની વાત બોંડારેફે જેમ સ્પષ્ટ અને સરળતાથી સિદ્ધ કરી છે તેમ અન્ય કોઇએ કરી નથી. "

બોંડારેફના મતનો ટૉલ્સ્ટૉયે ટૂંકમાં સારાંશ નીચે પ્રમાણે આપ્યો છે :—

" તારા પરસેવાની રોટલી તું ખા એ ખ્રિસ્તાજ્ઞા તરફ આંખમીંચામણાં કરી ગૂઢાર્થ બનેલા પુષ્કળ વિધિ કરવા એજ ધાર્મિક કર્તવ્ય છે, એવી ગેરસમજમાં પડેલા માણસો પોતાને તેમજ પોતાની સાથે બીજાઓને પણ ફસાવે છે. એજ ફસામણીએ જગતમાં નાનાવિધ દુઃખોનો જન્મ આપ્યો છે. ખ્રિસ્તની આ અતિ અગત્યની આજ્ઞાને લોકો શિરસાવંદ્ય નથી માનતા અને ઉલટું તેની વિરૂદ્ધજ વર્તવાનું ડહાપણને ઠીક લાગ્યું છે. ખ્રિસ્તની એ આજ્ઞાને જે તેટલી વધારે તોડવાની સગવડ તે સુખીમાં સર્વમાં શ્રમ ટાળીનેજ ચાલી રહેલી છે. બોંડારેફનો આદ્ય સિદ્ધાંત એ છે કે પ્રત્યેકે પોતાની રોટલી પોતાના અંગમહેનતથી મેળવવી જોઇએ. પોતે ક્ષુધા અને ટાઢથી મરણ પામે નહિ તથા બીજાઓનું દુઃખ સહન કરવું પડે નહિ તે માટે જે જે કંઇ આવશ્યક હોય તે તે સર્વ મનુષ્યે પોતાના શ્રમથી મેળવવું જોઇએ. તપાસ કરીશું તો આપણને જણાશે કે, પ્રત્યક્ષ શારીરિક શ્રમથી ઉત્પન્ન થનારા દુઃખ સિવાયનાં માનવજાતિનાં બીજાં સર્વ દુઃખ ક્ષુધાનાજ કારણથી ઉત્પન્ન થનારાં છે. એક પેટની ગરજને લીધે અન્ય અનેક ગરજો ઉત્પન્ન થાય છે. કેટલાકને શક્તિ ઉપરાંત કામ કરવું પડે છે, ત્યારે કેટલાક તદ્દન આળસમાં સડયા કરે છે. આ આળસુઓ પડ્યા પડ્યા અનેક પ્રકારનાં વ્યસનો ઉત્પન્ન કરે છે. સર્વત્ર અનુભવાતી એ વિષમતાનો ઉચ્છેદ કરવા માટે સર્વેએ પરસ્પર સહાય આપવી એનાથી અધિક કાર્ય અન્ય કયું છે ? એક બાજુએ દરિદ્રતાનો દરિયો તો બીજી બાજુએ સંપત્તિનો નાયગરા ! આ રીતે સાંપ્રત સમયે માનવજાત બન્ને બાજુથી ભરાણી જાય છે. ખાઇપીને આખો સમય બેસી રહેવું, આળોટવું, ચોપટ ગંજીફા ખેલવા, શાહીઓ ઢોળવી, ગપ્પાં હાંકવા; એમાંજ ખરું સુખ હોવાની જેમની સમજ છે, તે સર્વથા ભૂલમાંજ ભમે છે. પ્રભુની તથા તેના સંતાનરૂપ પ્રાણીઓની સેવામાં દેહને ઘસી નાખવામાંજ પરમસુખ અને અંતિમ કલ્યાણ રહેલું છે. ધ્યાનમાં રાખો કે, બીજાના શ્રમની રોટલી જ્યાં સુધી તમે ખાઇએ છો ત્યાં સુધી તમારે હાથે માનવજાતિની કે પ્રભુની યથાર્થ સેવા થવી અશક્યજ છે. તમારી હાજતો તમારે પોતેજ શ્રમ કરીને પૂરી કરવી જોઇએ. તમે મોટા અમલદાર હો, અગર રાજ્ય ચલાવતા હો, મોટાં મોટાં સંશોધનકાર્ય કરતા હો અથવા પ્રસિદ્ધ સાધુ-પુરુષ હો, ગમે તે હો પણ તમો ખાતાપીતાં ભોજન આરોગતા હો અને બારણે ક્ષુધાથી વ્યાકુળ બનેલાં

માણસો ઉભાં હશે તો શું તમારૂં હૃદય દ્રવીભૂત નહિ બને ! ૭૯ ૭૯. બનેજ કેમ ? એવા માણસ મારા બારણા આગળ નહિ હોય તો ત્યાંથી દશ બાર ડગલાં અથવા બહુ બહુ તો દશ બાર માઇલ પર તો સેંકડાની સંખ્યામાં મળીજ આવશે. આ વાત તમે સારી રીતે જાણો કે એવા માણસો છે; એટલે પછી તમારા સુખનો પ્યાલો ટંકોટંક ભરેલો હશે તોપણ તમારા હૃદયમાંથી લાગણીનું બિંદુ તે પ્યાલામાં પડીને વિરસતા ઉપજાવ્યા વિના નહિજ રહે. બૅાડરેફે ગણત્રી કરી છે કે, પોતાની રોટલી પોતાના શ્રમથી મેળવવાનો પ્રત્યેક માણસ નિશ્ચય કરે તો પ્રત્યેકને આખા વર્ષમાં ફક્ત ચાલીસજ દિવસ કામ કરવું પડે.”

ઈ. સ. ૧૮૮૬ માં ટૉલસ્ટૉયે લખેલા ઘણાખરા લેખ આજ વિષયના છે. એક દેવ ગૃહસ્થને એક નિબંધ જેવો પત્ર લખીને તેમણે તેમાં આ વિષયનો ઉહાપોહ વિસ્તારપૂર્વક કરેલો છે. વળી ‘હવે આપણે શું કરવું’ એ ગ્રંથ પણ લખવાનું ચાલુજ હતું. વચ્ચે વચ્ચે ખેતરોમાં જઈ તે ખેતીનું કામ પણ કરતા અને આ કામમાં તેમના શિષ્યોની સંખ્યામાંએ વધારો થવા લાગ્યો. આ સમયે ટૉલસ્ટૉય કુટુંબની સામાન્ય દિનચર્યા કેવી હતી તે ઍનાસુરોનના નીચેના વર્ણનપરથી જણાઈ આવશે.

“ ‘મા’ ના વખતે નપેલીમાં વધારે પાણી નાખ્યું છે કે શું તે પણ કાઉંટ કાળજીપૂર્વક જોતા. આ રીતે તે એક બાજુએ કરકસર કરતા ખરા; પણ બીજી બાજુએ મિલકતનો વહીવટ ગમે તેવા માર્ગે કરી હજારો ગુમાવતા પણ હતા. પોતાના દેહ તરફ તો તેમનું દુર્લક્ષજ હતું. શરીરપરનાં કપડાં ગમે તેટલાં મેલાં થાય અથવા અવ્યવસ્થિત રહે તોપણ તે તરફ તેમનું લક્ષ રહેતું નહિ. જે ગૃહસ્થ પોતાની અત્યાર સુધીની જીંદગીમાં પગમાં ઉત્તમોત્તમ મોજાં રાખતો, તેજ ગૃહસ્થ ખેડુતની માફક પગે ગમે તેવાં ચીથરાં વીંટવા લાગે એ ખરેખર કોઇને પણ નવાઇ જેવું લાગ્યા સિવાય ન રહે.”

કેટલીક વખત કાઉંટની વિચિત્રતા પરાકાષ્ઠાએ પણ પહોંચતી. એક દિવસે વાતે વાતમાં તે બોલ્યા કે ‘જૂ એ તો ગરીબાઇની નિશાની છે; પરંતુ એકાદ ગરીબ માણસના શરીરપર જૂઓ દેખાય તો તેની વિશેષ ચીડ રાખવી પડે નહિ કેમકે આજકાલ સ્વચ્છતા રાખવામાં પણ જેટલા પૈસા ખર્ચવા પડે છે તેટલા પૈસા તેની પાસે હોતા નથી; એટલે શરીરપર જૂઓ પડે તેને તે શું કરે!’ આવી વાત થતી ત્યારે ઘણાને ચીડ આવતી કે, ડોસો ગાંડો થયો છે કે શું!”

“ પરંતુ કાઉંટનું આ વર્તન કંઈ ગાંડપણનું નહતું. ૮૯ અને દુઃખ સહન કરવાની પોતામાં કેટલી તાકાદ છે, ને અનુભવવાનો તેમનો એ માર્ગ હતો.

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible] થઇ તે હું [illegible] નહિ."

[illegible] ત્યારે [illegible] પણ [illegible]

[illegible] છે—

"[illegible] 'હું' [illegible]

[illegible]

"[illegible] છે. [illegible]

"[illegible] 'શું' [illegible] છો ! [illegible] નથી !"

"[illegible]

"[illegible] છે [illegible] નથી. [illegible] થાય છે કે [illegible]

[illegible] છે. [illegible] નથી

"[illegible] છે [illegible] નથી. [illegible]

[illegible] નથી [illegible] છે કે [illegible]

[illegible] નથી અને [illegible] નથી

[illegible] અને [illegible] છે. [illegible]

[illegible] છે."

[illegible]

[illegible] છે."

[illegible] નથી.'"

[illegible]

[illegible] નથી."

[illegible]

આ વ્યસન છોડવાને કાઉંટને ભગીરથ પ્રયત્ન કરવો પડ્યો. એકાદ પ્રસંગે એકાદ બીડીનો ટુકડો તે હાથમાં લઇ તેના તરફ ચોરટી દૃષ્ટિએ જોઇ રહેતા; અથવા બીજા કોઇ બીડી પીતા ત્યારે નસકોરાં ફુલાવી તેની ધૂણીનો વાસ લેવાનો યત્ન કરતા. છેવટે કોઈ કોઈ વાર એ વ્યસન તેમનાપર ચઢી પણ બેસતું. આમ કરતાં છેવટે એ વ્યસનનો સંપૂર્ણ ત્યાગ પણ તેઓ કરી શક્યા.

ટૉલ્સ્ટૉય પોતાના મત રચવામાં અને તેનો પ્રચાર કરવામાં ગૂંથાએલા હોવાથી સ્વાભાવિકપણેજ મિલકત તરફ તેઓ લક્ષ આપી શકતા નહિ અને તેથી તેમને પુષ્કળ નુકસાન થયું. ઍના સુરોન કહે છેઃ—

" આ શિયાળામાં સમારાની જમીન તરફ ટૉલસ્ટૉયે બીલકુલ લક્ષ આપ્યું નહિ. યાસનાયાથી સમારા ઘણુંજ દૂર હોઇ ત્યાં જવાને આગગાડીનો રસ્તોએ ન હતો. તેમાં વળી એકાદ માણસ ટૉલસ્ટૉય પાસે આવીને પોતાને ખેતીનું ઉત્તમ જ્ઞાન છે એમ કહેતો અને વધારામાં કાઉંટના વિચાર પોતાને માન્ય હોવાનું કહેતો એટલે તે તેના પર ખુશ થઇને એકાદ મિલકતનો કારભાર સોંપી દેતા. એકંદરે આવા પ્રકારથી ટૉલસ્ટૉયને આર્થિક નુકશાન ઘણુંજ થયું છે."

" કાઉંટની વૃત્તિ આ વખતે અતિ વિલક્ષણ બનેલી હતી. કોઇ અપરિચિત માણસે તેમને જોયા હોત તો તેણે તેમને અવશ્ય ગાંડાજ ધાર્યા હોત ! તે આજે એક વિચાર પ્રકટ કરતા તો કાલે તેથી જુદાજ પ્રકારે વર્તતા ! આવું તો વારં વાર બનતું."

" યાસનાયામાં આવતાં અતિથીમંડળમાં ટૉલસ્ટૉયની ઉપરોક્ત પદ્ધતિના પરિણામે હમ્મેશાં બે પક્ષ પડતા. એક ટૉલસ્ટૉયનો પોતાનો અને બીજો વિરૂદ્ધ. ટૉલસ્ટૉયના પક્ષનું એ કથન હતું કે પ્રત્યેકે જાતેજ ખેતી કરવી જોઇએ. આ પક્ષનું પ્રમુખસ્થાન ટૉલસ્ટૉય તરફ રહેતું અને વિરૂદ્ધપક્ષના પ્રમુખત્વનું માન તેમની પત્નીને મળતું. આ પક્ષનું એવું કહેવું હતું કે જેમ ચાલતું આવ્યું છે તેમજ ચાલવું જોઇએ.'

એજ અરસામાં ફીન્મેન નામે યાહુદી પણ તેમને ત્યાં આવેલો હતો. એના વિષે ઍના સુરોને નીચેની હકીકત જણાવેલી છે.

" એક દિવસ આ મૂર્તિ અચાનક આવીને ઉભી રહી. એ ક્યાંથી અને કેમ આવ્યો તે વિષે કોઇને ખબર નહતી. તેણે કહ્યું કે પોતે કાઉંટનો શિષ્ય બની કામ કરવા માટે આવેલો છે. તેના આ કથનથી કાઉંટ ખુશી થઈ ગયા અને ગામમાં આવેલા એક મકાનમાં તેને રહેવાની સવડ કરી આપી. આ તરુણ ઘણા દિવસ સુધી રહ્યો અને આડચણના પ્રસંગે તેનો ઉપયોગ પણ સારો થતો હતો. ગરીબ ખેડુતને ઘેર કોઇ આજારી થતું તો તે રાત દિવસ તેની શુશ્રૂષા

ઉઠાવતો. આ વખતે ટાઇફૂસ તાવનો રોગ ગામમાં આવેલો હોવાથી ફીનરમેન ઘણાને ઉપયોગી થઇ પડ્યો. તેની આ પરોપકારબુદ્ધિથી અનેકને તે દેવ જેવો લાગ્યો દેવ તો નવાઇ જેવું નથી. ગામના ઘણા જુવાનીઆ તેની ઓથરે વળગ્યા. એમાં મારો પુત્ર પણ હતો. આ મંડળીએ તેનો મહોત્સવ કરવા માંડ્યો; પણ મને તેના વિષે વારે શક રહેતો હતો. કારણ કે અતિ વ્યવહારકુશળ હોવાથી તેમણે ઘણા પ્રસંગોએ ફીનરમેનનો ઉપયોગ કરી લીધો હતો. એક દિવસ તે પોતાને શિવણ કામ કાંઇ આવડે છે એવું બોલી ગયો તે પરથી તરતજ ડાક્ટરે બજારમાંથી કાપડ મંગાવી પોતાની ઇજાર તૈયાર કરવા કહ્યું. ફીનરમેને કાપડ કાપ્યું અને બે બાંયોવાળી સીવીને બેતી દીધી. આ બાબત જોઇ ત્યારથી તે ડાક્ટરના મનમાંથી નાન ઉતરી ગયો."

"ફીનરમેન થોડી વખત બીજું કામ પણ કરતો અને એ કામ ન હોય ત્યારે ધર્મનો અભ્યાસ કરતો. ડાક્ટર તેને વખતોવખત જમવા બોલાવતા ત્યારે ચીડિયા બાનાથી સર્વના મનને રંજન કરતો. છેવટે તેણે ક્રાઇસ્ટના ધર્મપંથનો ત્યાગ કરવાનો નિશ્ચય જાહેર કર્યો અને એક ધર્મગુરૂ પાસે જઇને પુરાણા ગ્રીક પંથનો અનુયાયી બન્યો. તેના આ દાસવૃત્તિના પ્રસંગને ટૉલ્સ્ટૉય કુટુંબમાંનું કોઇ પણ હાજર ન હતું."

"એ પછી એક દિવસે ઘરકની નદી ઓળંગીને મોટે પાણામાં હાજર થવા હુકમ મળ્યા પછી એ ગૃહસ્થ અદ્રશ્ય થયો અને પુનઃ જોવામાં આવ્યો નહિ."

આ સમયે 'મેરાબ રિચર્ડ' નામની એક સ્ત્રી પિટર્સબર્ગથી આવી હતી. તે પિટર્સબર્ગની એક કન્યાશાળામાં શિક્ષિકા હતી. તે ટૉલ્સ્ટૉયના લેખો વાંચીને તેમને મળવા આવી હતી. પોતાની મુલાકાત વિષે તે લખે છે:—

"મને તો ટૉલ્સ્ટૉયનો વાચનાલયનો ઓરડો એકંદરે અત્યંત રંગીલો લાગ્યો. તેમની પત્નીનું મંડળ તેમનાથી ભિન્ન મતનું હોવાથી આખા કુટુંબમાં તે એકલવાયા પડી ગયા લાગે છે. પોતાના કુટુંબનાં મનુષ્યોને ઘણા વખતે પણ પોતાના મતનાં કરી શકશે એવો ભરોસો હોવાથી જ તે કુટુંબને વળગી રહ્યા છે. પણ એવું કોઇ પણ હશે અને તેની મને તો ભારે શંકા છે."

"એક દિવસે વાતચીતમાં લીઓએ મને કહ્યું, આ સર્વે સાધારણ ધન છે. મેં કેટલીએ વખત પોતાનાં અને હસોદર (નદી)ના સંગમ આગળ ઝૂંપડી બાંધીને રહેવાનો નિશ્ચય કર્યો હતો. તે સ્થળ નાન એકાંત અને ઉપદ્રવરહિત છે. જોકે પણ આઇ ઘટ તે નકામું ખર્ચ છે; પણ સંસાર તજને એ રસ્તે એકાંતિક જીવન ગાળું તો ઇશુનો આદેશ કર્યો જેવું થાય. જે સત્યરજની સ્થિતિમાં તેણે મને રાખ્યો છે તે સ્થિતિમાં આનંદે મગન રહી તેની સેવા

કરવી એજ મને અધિક શ્રેયસ્કર લાગે છે. હું જાણું છું કે મારી આજુબાજુના માણસો મારો ઉપહાસ કરે છે અને મારી વિરૂદ્ધ વર્તે છે; પણ એથી મારો અહંકાર ઓછો થાય છે અને મને લાગે છે કે હું ઈશ્વર તરફ અધિકાધિક આગળ વધતો જાઉં છું. હું અરણ્યમાં જઇ વાસ કરૂં તો ત્યાં મને સ્વતંત્રતા અને શાંતિ મળે, કિંતુ પ્રભુની તરફ આગળ વધી શકું કે કેમ તે વિષે શંકા આવતાં મારો જીવ વ્યાકુળ થઇ જાય છે; અને એવું લાગે છે કે પ્રભુ મને ત્યજી દે તો એ શાંતિ અને સ્વતંત્રતાનો શો ઉપયોગ ? આ કારણથીજ વર્તમાન અસહ્ય સાન્નિધ્ય જાળવવું એજ ઉત્તમ છે, એમ લાગવાથી મેં સંસારમાંજ રહેવાનો નિશ્ચય કર્યો છે."

ટૉલ્સ્ટૉયના જીવનના આ કાળ વિષે લખતાં 'આર્યુંઝાય' કહે છે, "આ વખતે લીયો એક સામાન્ય ખેડુત પ્રમાણે ખેતરમાં કામ કરીને તેમના જેટીજ રોજી લેતા હતા. તે આધી જમીન રાખી મહેનત મજૂરી કરી અડધો ભાગ મેળવતા હતા; અને એ રીતે આવતા અડધા ભાગમાંથી ત્રણ પંચમાંશ પોતાના માટે રાખી બાકીનો બે પંચમાંશ ભાગ એક ગરીબ વિધવાને આપતા હતા."

" એક વખત તેમનો એક સ્નેહી યાસનાયા આવીને ત્રણ મહિના રહ્યો હતો. એ મુદતમાં એ બન્નેએ ઈંટો પાડીને એક વિધવાને ઘર બાંધી આપેલું હતું. ઈંટોનું કામ કાઉંટ પોતે કરતા અને તેમની બે પુત્રીઓ ઘાસનું આચ્છાદન તૈયાર કરતી."

" એ ઘર બાંધવાના કામમાં ટૉલ્સ્ટૉયને જોઇએ તેવો યશ મળ્યો નહતો. ઈંટોનો ગારો બરાબર રીતે તૈયાર નહિ થવાથી તે ફાટી જઇ ઘણી પડતી. એ ખરું [redacted] કે ટૉલ્સ્ટૉય કુંભારકામ સારી રીતે શીખી શક્યા નહતા; પરંતુ જોવાનું એ છે કે તેમનું ઉદ્યોગીપણું કેટલું ખંતવાળું હતું."

" ઉપદેશથી ટૉલ્સ્ટૉયે યાસનાયામાં વૉડકા (દારૂ)નો ઉપયોગ તદન બંધ કરાવી દીધો હતો. ગામના પ્રત્યેક માણસનો તેમનાપર પ્રેમ હોવાથી તેમના એકજ શબ્દથી દારૂનો પૂર્ણપણે ઉચ્છેદ થયો હતો. યાસનાયામાં એ વિષ મળવાનું એકે સ્થળ રહ્યું નહતું. તે કહેતા કે તંબાકુ નહિ પીનાર દશ વર્ષ અને દારૂ નહિ પીનાર એંશી વર્ષ વધારે જીવે છે."

"ટૉલ્સ્ટૉય કંઈ વિશેષ કામ કરતા ત્યારે થાક ઉતારવા પાણી મેળવીને દારૂ લેતા; પણ પછીથી એ પ્રકાર પણ બંધ કરી દીધો હતો અને માત્ર પાણી કિંવા છાસ સિવાય બીજા કશા પીણાનું તેમણે સેવન કર્યું નથી."

આજ સમયની હકીકત 'શીનરમેન' નીચેના શબ્દમાં કહે છેઃ—

" અમે અર્ધો દિવસ ઘાસની કાપણીનુંજ કામ કરતા. અમે ખાસ કરીને

નાખતા એટલે મંજી ચીકવાનું કામ ટૉલસ્ટૉય કરતા. મચવા પણ અમારી સા
ખાસ કાપની અમારો આ ઉદ્યોગ સૂર્યાસ્ત સુધી ચાલતો; અને સંધ્યાકાળના સુમા
મંજી ચીકવાનું કામ પૂરું થતું એટલે ટૉલસ્ટૉય મંજીપરથી નીચે ઉતરતા.”

“એક દિવસે એ કામ પૂરું થતાં પરસ્પરમાં કેટલીક વાતચીત ચાલી. પછી અમારામાંનું કોઇ બોલી ઉઠ્યું કે શુભ અને અશુભના મિશ્રણ વિના માનવજીવન નભવું શક્ય છે ? એના જવાબમાં કાઉંટે કહ્યું કે એ પ્રશ્ન અતિ ગહન છે; પરંતુ એટલું તો નક્કી છે કે મનુષ્યની ઉત્પત્તિ અશુભમાંથી નહિ પણ શુભમાંથીજ થએલી છે. પરમ દિવસેજ એક પ્રાચીન દંતકથા વાંચતાં મને કેટલાં ઉચ્ચ તત્વો તદ્દન સાદી ભાષામાં વ્યક્ત કરેલાં જણાયાં. એમાંનીજ એક દંતકથા કહું છું.”

“પ્રભુએ પૃથ્વી અને સ્વર્ગ એ બન્નેની સુંદર વસ્તુ મિશ્રિત કરીને નવીન પ્રાણી નિર્માણ કરવાનો વિચાર કર્યો ત્યારે સત્ય નામના દેવદૂતે પ્રભુને કહ્યું: ‘ભગવન્, એવું પ્રાણી ઉત્પન્ન ન કરશો. તેમ કરશો તો પસ્તાવું પડશે; કેમકે તે દુઃખ અને દુષ્ટાચારનું સામ્રાજ્ય પ્રવર્તાવી તમારૂં નામ બદનામ કરી મૂકશે અને એકેક વસ્તુનો મોહ અનિવાર્ય બનશે.’”

“એટલામાં ન્યાયદેવીએ કહ્યું: ‘એવું પ્રાણી નજ ઉત્પન્ન કરશો. તે કેવળ સ્વાર્થસાધુ બનીને પૃથ્વીપર દુષ્ટ વર્તન ચલાવશે. અન્યનાં દુઃખ પોતાને કાને પણ પડવા નહિ દે અને દુઃખિતનાં અશ્રુ તેનાં હૃદયને પલાળી શકશે નહિ.’”

“શાંતિદેવીએ કહ્યું: ‘એવું પ્રાણી પૃથ્વીપર રક્તની નદી વહેવડાવશે—રક્તપાત એજ તેનો ધંધો થઇ પડશે. તે પૃથ્વીનો ઉચ્છેદ કરવામાં ભૂષણ માનશે અને પ્રત્યેક ક્ષણે પ્રત્યેક જીવ મૃત્યુની ધાસ્તીમાં રહેશે.’”

“દેવદેવીઓનાં આવાં ભયાણ સાંભળી સર્વેશ્વર ચિંતામાં પડ્યા. તેમને પણ લાગ્યું કે એવું પ્રાણી સૃષ્ટિને ઉપદ્રવ કરશે. એટલામાં પ્રભુની નાની પુત્રીએ આગળ આવી ધીરે વગાડી પછી કહ્યું: ‘તમે ધારો છો તેવું પ્રાણી નિર્માણ કરો. તમારા સર્વ દુન એવા પ્રાણીને છોડી દેશો તોપણ હું તેને દેખાવે લાગીશ. હું તેના દુર્ગુણોને સદ્ગુણમાં ફેરવી દઇશ. તે સત્યમાર્ગથી ચલિત ન બને તે સારૂ અહર્નિશ નજર રાખીશ. હું તેના હૃદયમાં વાસ કરી દુર્જનની સદાચારી બનીશ.”

“આ ધબાલ સાંભળતાંજ સર્વેશ્વરનું મુખ ઉલ્લસિત બન્યું. તેમણે તે પ્રાણીની ઉત્પત્તિ કરી અને કહ્યું કે ધ્યાનમાં રાખજે કે તું દયાનું મૂળ છે.”

× × × ×

“માનવપ્રાણીની ઉત્પત્તિ આ રીતે થએલી છે. તે પ્રેમમાંથી ઉત્પન્ન થતાં સારામાંથી નિર્માણ થએલું છે.”

“ટૉલસ્ટૉયનું આ કથન સાંભળી મચવાએ કહ્યું કે, ‘ત્યારે આપણામાં

પાપબુદ્ધિ ક્યાંથી આવી ?' "

" ટૉલ્સ્ટૉયે કહ્યું: 'એક સરદારની ફળાઉ વૃક્ષની વાડી હતી. તેમાં બહુ ઉંચા પ્રકારનાં ફળાઉ વૃક્ષ ઉછેરેલાં હતાં. તેના રક્ષણાર્થે વાડીના પ્રવેશદ્વાર આગળ બે રક્ષક રાખવામાં આવ્યા એમાંનો એક લંગડો અને બીજો આંધળો હતો. સરદારે મનમજ ધાર્યું કે, એ અન્ય કોઈને અંદર આવવા નહિ દે અને પોતે ફળ ખાઈ શકશે નહિ. આ વિચારથી તે નિર્ભય બની મહેલમાં ચાલ્યો ગયો. ધીમે ધીમે મધ્યરાત્રિ થઈ. ચન્દ્રનો ઉદય થયો. વાડીનાં વૃક્ષપર તેનાં કિરણ પડ્યાં અને ફળ અદ્ભુત સૌંદર્યથી ચળકવા લાગ્યાં; ત્યારે લંગડાએ આંધળાને કહ્યું કે; વાહ, આ ફળો કેવાં સુંદર છે ! "

" આંધળાએ કહ્યું: ત્યારે લઈ આવને ! આપણે બન્ને ખાઈએ. "

" દીર્ઘ નિશ્વાસ નાખી લંગડાએ કહ્યું: અરે હું ત્યાં જાઉં કેવી રીતે ! જો તું ખાંધપર બેસાડી ત્યાં લઈ જાય તો ફળ તોડી શકું. "

" આંધળાએ એ વાત કબૂલ કરી લંગડાને ખાંધપર ઉંચકી લીધો અને બન્નેએ યથેચ્છ ફળનો ઉપભોગ કર્યો. "

" સવારે સરદારે વાડીમાં આવીને જોયું તો ફળ નજરે પડ્યાં નહિ. રક્ષકો પોતપોતાની જગ્યાએ બેઠેલા હતા. તેમના તરફ જોઈ તેણે ક્રોધિત મુદ્રાએ કહ્યું: ચોરોને તમે અંદર કેમ પેસવા દીધા ? "

" મહારાજ, આપના ચરણોનો સ્પર્શ કરીને કહીએ છીએ કે અહીં કોઈ ચોર આવ્યો નથી. "

" ત્યારે તો તે તમારૂંજ કામ હોવું જોઈએ. ખરી વાત કબૂલ કરો. "

" લંગડાએ કહ્યું: સાહેબ, બે પગલાંએ હું ચાલી શકતો નથી તે આપ જુઓ છોજ. "

" આંધળાએ કહ્યું: સાહેબ, મને કંઈ દિશા પણ જણાતી નથી તો પછી એ કામ હું શી રીતે કરી શકું ? "

" સરદારે લંગડાને ઉંચકી આંધળાના ખભાપર બેસાડ્યો અને કહ્યું: 'આ કામ આ રીતે થયું છે.'

× × ×

" મનુષ્યની હાલત એવી છે. તને દેહ પણ શરીરનો એક સ્ફુલિંગ છે. એ તો તદ્દન શાંત અને આનંદિત છે.' "

" તે કહે છે કે, મારાથી પાપક રશું સંકલ્પિત નથી. હું જોઉં છું, કેટલી વસ્તુ મારી નજરે આવતી નથી અને તેના કર્તા વિષે પણ હું અજ્ઞાન છું. "

" ઉપરાત્મા કહે છે, હું તો ઈશ્વર પાલક કહેતો નથી, તારો ત્યાગ કર્યાજ

[illegible] છું. '

" [illegible] છે [illegible] છે. [illegible] છે [illegible] છે. [illegible] પણ છે અને [illegible] પણ છે. "

* * * *

' [illegible] અને [illegible] પણ [illegible] છે. [illegible] પણ [illegible] છે. "

* * * *

[illegible] અને [illegible] પણ [illegible] પણ [illegible] નહિ. [illegible] "

" [illegible] છે. [illegible] કરે છે. [illegible] છે. "

[illegible] નહિ [illegible] છે. "

[illegible]

[illegible] અને [illegible]

હતો ! અહાહા, એ દિને ૨૬ વર્ષ થયા છે પણ તેમની કામ કરવાની ટેવ હજુ એવી જુવાન છે ! કેટલી બધી મહેનત સાથે ઉપયોગી કામ તે કરી રહ્યા હતા અને કસરતમાં [illegible] કરતી લાગી રહી હતી."

"હું ધીરેથી મળ્યો. તેમની સાથે થોડીક વાતો કરી. [illegible] કરવાનો ઉદ્દેશ કહેતાં તેમણે કહ્યું કે, 'હમેશ આ દેહ છૂટી જશે એ વાત હમેશ લક્ષમાં રાખી બેઠું અને બેઠું [illegible] આલેખ કરે' તેમના [illegible] હસ્તમાં [illegible] થયા છે."

"ધીરેધીરે હું ઉત્સુકતાથી પ્રેમ કરવા લાગ્યો. હું વારંવાર તેમને મળવા [illegible] રહેતો, અને જ્યારે જ્યારે તેમની મુલાકાત થતી ત્યારે ત્યારે પ્રેમ અને [illegible] લાવ્યા કરું છું. [illegible] તે કહેતા કે, 'બ્રહ્મચર્ય, શારીરિક શ્રમ, [illegible], ઉત્તમ ઉંઘ અને નિશ્ચિંત નિદ્રા એજ સુખી જીવનનાં ઉત્તમ સાધન છે."

[illegible] વિચારની [illegible] એક બનાવ આ વખતે બન્યો, અને [illegible] કોઈ પણ વિચાર, [illegible] અને વર્ષોની એકતા રહેલી એ કાંઈ [illegible] વાત નથી. ઈ. સ. ૧૮૮૬ ના અક્ટોબરની ૧૮ મી તારીખે તેમનો એક [illegible] કરે છે:-

'[illegible] કરવાની ફોજમાં આ સુંદર પુત્ર જન્મી ગયો. આ મહાને [illegible] તેમના વિચારને [illegible] હતું. તે કહેતા કે [illegible] નથી અને [illegible] તે [illegible] સંત [illegible] ત્યારે તેમને [illegible] ત્યારે તે [illegible] સંત વિચ દેવી [illegible]

"[illegible] તેમને [illegible] કામ કરી ઉંચાં [illegible] કરી [illegible]"

"[illegible], [illegible], [illegible] છે' [illegible] ઉપર [illegible] તેઓ [illegible] થયો."

"[illegible] અને ઉદાર [illegible] વિચાર [illegible] નહિ [illegible] અને વિચારથી [illegible] નહિ."

[illegible] કરી નથી [illegible] તે [illegible] તેમ [illegible] દૃષ્ટિ [illegible] તે વિચાર [illegible] ઉત્તેજન હતા."

[illegible] કરી [illegible] આ [illegible] થતા નથી.

પછી જેમ [illegible] મજૂરે રહેવું એ તો એમને (ધનિકોને) સ્વાભાવિક લાગે
છે. [illegible]. મહાજનોનું શિક્ષિતોને એમ સમજાવવામાં તેમનું [illegible] લાગે
[illegible] [illegible] માં તો કેટલાક ગરીબોની દરકાર [illegible] પણ એમાંથી
[illegible] સ્વાભાવિક હોવાનો વિચાર અમને આવતો નથી, અહીં આવી મઝેદાર
છે. તેમ જ [illegible] ચાલી અને તે અમુ ગોઠવણ [illegible] થઈ જવામાં અમને
[illegible] હજી નથી. આમાં [illegible] પણ
[illegible] અને [illegible] દૂર રહેવું દેવ છે, અને [illegible] ઊંચાં
માટે પણ મુશ્કેલી મુક્તિને મન ગણાય છે. એ સર્વ જાણતાં આપણી દૃષ્ટિ એમને
[illegible] અમને એમ પૂરેપૂરું અજાણ પણ રહેવું છે. પણ દરિદ્રનું જીવન
[illegible] નથી તે અમને નવાઈ જેવું લાગે છે, કેમ કે એમાં પણ
[illegible] અનુભવે ન કરે જોઈએ કરવું. સરકારોની [illegible]
[illegible] ઉપરનાં એવી અનેક જાતના ગરીબો માટે છે.
[illegible] નથી [illegible] છે ! માટે અમને જેમ શ્રીમંતાઈ સ્વાભાવિક છે
[illegible] પણ સ્વાભાવિક છે ! અને શ્રીમંતોમાંના કેટલાક ગણાય
[illegible] એમ કરે છે કે, અને ગોરખબ ગરીબો છોને તેવી ખુશામત કરીને
[illegible] ગરીબ [illegible] છે તેવી કંઈ દુર્દિન [illegible] રૂપ [illegible] જોઈએ.
[illegible] કરે છે તેમ ગરીબો પણ કરી શકે છે. એવા [illegible] એવા જેવી
[illegible] તો આપણને તેવી રીતે [illegible] બને છે. આપ-
[illegible] કોઈ ઉપરાંતની કમ બની શકતું હોત [illegible] ન હોત કોઈ
[illegible] નથી હોતો. શ્રીમંતો કેવળ નથી [illegible] કંઈ ગરીબની નજર
[illegible] કરે છે ત્યારે ગરીબોના મનમાં પણ એવો [illegible] ઉપજાવે છે.
[illegible] ગરીબોને કંઈ એટલી લાગણી નથી હોતી, કિન્તુ કેવળ [illegible]
[illegible] હોય છે. આથી શ્રીમંતો [illegible] પણ તેમના મનમાં
[illegible] ઉપજે છે."

[illegible] લાગે [illegible] જમે પીવાય અને ગરીબો [illegible]
[illegible] તેમની [illegible] રહે, ત્યારે કેટલાક સદાએ [illegible] સારે અને બરાબર
[illegible] એ ગરીબોને [illegible] નથી. આરંભમાં તેમને આ
[illegible] વિચાર [illegible] પણ આવે છે; પરંતુ સર્વ સમાજ એ વાતને સ્વાભા-
[illegible] હોવાથી તે વાતનો વિશેષ કરવામાં કંઈ અર્થ નથી એમ સમજી
[illegible] શાંત કરે છે. પછી ધીમે ધીમે [illegible] શ્રીમંતોનું અનુકરણ કરવાનો

તેઓ યત્ન કરે છે તથા બનતા પ્રકારે ઓછો શ્રમ કરી બને તેટલા અધિક પૈસા મેળવવાની બુદ્ધિ તેમને સૂઝવા લાગે છે."

"શ્રીમંતો હમ્મેશાં બડબડે છે કે, 'હાલના નોકરો તે કેવા નાલાયક થઇ ગયા છે !' પણ આ કામમાં પોતેજ તેમના ગુરૂ છે એ વાત તેઓ જરાપણ સમજતા નથી. શ્રીમંતો પોતાના દૃષ્ટાંતથીજ તેમને સમજાવે છે કે, કામ ન કરવું અને મોજ મારવી એજ મનુષ્યનું ઇતિકર્તવ્ય છે; તો તેઓ એ માર્ગે ચઢે તેમાં તેમનો શો અપરાધ ? આવી ગર્દાબાઇમાંથી કેટલાક શ્રીમંતાઇ પ્રાપ્ત કરે છે, કેટલાક તેથી ઉતરતી પદવીએ આવે છે અને જે એટલે દરજ્જે પણ આવી શકતા નથી તેમની ભરતી કુંટણખાનામાં અથવા તેવાજ અન્ય પ્રકારમાં થાય છે."

"સમાજમાં રાયરંકનો ભેદ અધિકાધિક પ્રબળ થતો જાય છે. રંકનો સ્પર્શ ન થાય તેવી બુદ્ધિ શ્રીમંતોમાં બળવાન બનતી જાય છે. ગરીબોની સ્થિતિ વિષે શ્રીમંતો જાણી જોઇને આંખ આડા કાન કરે છે."

"અમારો (ધનવાનોનો) આહાર વિહાર ગરીબોથી તદ્દન જુદો, અમારાં કપડાંલત્તાં અને તે ધારણ કરવાની રીત જુદી, અમારા ઘરની પદ્ધતિ જુદી અને અમારૂં શિક્ષણ પણ અમારાં બાળકોને ગરીબોથી અતડા રહેતાં શીખવે એવું હોય છે."

"ભોજનના ટેબલ પાસે કેવી રીતે જવું, કેવી રીતે બેસવું, કેવી રીતે ઉઠવું લેડી સાથે કેવી રીતે હાથ મેળવવા, વગેરે શુષ્ક બાબતોનું પણ અમે શાસ્ત્ર બનાવ્યું છે."

"પોષાકની રચના પણ જેથી કરીને ગરીબોથી અમે જુદા દેખાઇએ એવાજ પ્રકારની અમે રાખીએ છીએ. અમારાં મકાનોની રચના પણ પ્રત્યેક માણસ એકલો અને અતડો કેવી રીતે રહી શકે તથા ગરીબ માણસો તેના જોવામાં ન આવે એવા પ્રકારની હોય છે. માણસ જેમ જેમ અધિક શ્રીમંત થતો જાય, તેમ તેમ ગરીબ અને તેના વચ્ચેની જુદાઇ આ પ્રમાણે વધતીજ જાય છે. શ્રીમંતાઇ વધે તેમતેમ અમારે માટે ચોકી પહેરા પણ વધવા લાગે છે અને શેઠની મુલાકાત ગરીબોને માટે મુશ્કેલ બનતી જાય છે."

"હરવા ફરવામાં પણ એજ પ્રકાર હોય છે. નાના ખટારામાં બે ત્રણ ખેડુત મજાથી મુસાફરી કરે છે અને રસ્તામાં કોઇ મિત્ર મળે છે તો તેને પણ બેસવાની જગ્યા કરી આપે છે; પરંતુ અમો શ્રીમંતોની ગાડીઓ માત્ર અમારા પોતાના એક નાજુક શરીર ઉપરાંત બીજા કોઇને જગ્યા આપી શકતી નથી."

"અમને હાથ લુંછવા માટે રોજ પાંચ સાત રૂમાલની જરૂર પડે છે અને એવીજ સ્વચ્છતા અમારા નોકરે પણ રાખવી જોઇએ એમ અમો માની લઇએ

સુધી આપણને ખરતું પણ સમજાતું નથી. તો પછી જેમના છતાં આ સર્વ ચેનચાળ સંભવિત ઉઠાવે છે ને ચોરો જાય મરે અથવા ભૂખ્યા રહે તેનો વિચાર પણ તેમના મનમાં કેમ આવતો નથી એનું જ મને વારંવાર આશ્ચર્ય થયા કરે છે."

" ધનિકોના જીવનના ચિતાર આપતી નવલકથા જ્યારે વાંચો ત્યારે જોજો કે પુસ્તકો કાળ કંઇ નવલકથામાં મળતો નથી હોતો. તેમાંનાં ઘણાં ખરાં પુસ્તકોમાં આપણા ઘર ત્યાંના સંબંધોની સ્થિતિ જોઇએ છીએ. નિશાન પોતાના મહેલ નોકરો ચાકરોની તથા તેમનાં કુટુંબોની અધિકારી તો તેમને હોય છે જ; ઘણાં પોતાના ખર્ચના બદલામાં જે પેદાશ હોય છે તેથી જીવનમાં એક ગરીબ કુટુંબને રહેવાનું મકાન ભાડે આપે છતાં એટલો પણ વિચાર એ સ્ત્રીઓના મનમાં શું ન આવતો હશે? તેમના ઓરડાઓમાં મૂકવાનાં મખમલ, રેશમ, પડદાઓ, ફૂલ, ઝાડ અને બીજી મોજશોખની વસ્તુઓ ઉત્પન્ન કરવામાં કેટલા ગરીબોના પ્રાણ ગયાં છે. તેનો વિચાર કરવાને એટલામાં જ શું તેમનાં મસ્તક વિચારશૂન્ય બનેલાં હશે? એ વસ્તુઓ કેવી પરિસ્થિતિમાં નિર્માણ થાય છે એ વાત તેમના સમજવામાં આવતી જ નથી; પરંતુ ફક્ત મોજશોખની લાલસાના નિશામાં તેમનાં મસ્તક એવાં ચકચૂર બનેલાં હોય છે કે એટલો ફરી વિચાર કરવાની તેમનામાં શક્તિ જ નથી હોતી. કેવળ પોતાની મોજમઝાને ખાતર પંદર કે વીસ માણસોને જાગતા રાખી તેમને ઠંડીમાં ઊભું રહેવું પડે છે એટલું પણ શું તેમના લક્ષમાં ન આવતું હશે? રાત અંધારી નીચે ભરીજાઓ અંધ પર્યંત પાણી ઠરી ગયો હોય એટલી ટાઢમાં ચાકરોને પોતાની ગાડી પાછી ખેંચીને ઘર ભેગા કરવી પડે છે, એ પણ તેમને નથી સમજાતું; પણ એમાં એ બિચારાં નાનાં બાળકોનો શો અપરાધ? આવી રીતના બેશરમ વર્તનમાં જુવાન પુરુષોને પણ ખૂબ મજા પડે છે તો તરુણોને પણ તેમજ થાય એમાં નવાઈ નથી; માટે નવજુવાનોને જાણ્યે નહીં હું આ બાબત ટકોર કરું છું."

" પરંતુ આ જુવાનોને કંઇ આવા ન સમજ્યો. તેમની પાસે ઉત્તર તૈયાર હોય છે કે ' હું કોઇના પર જુલમ કરતો નથી. સર્વ વસ્તુઓ પૈસાથી લઉં છું અને નોકરોને પગાર આપું છું તો પછી પાપ શાનું? મને સ્વચ્છતા અતિ પ્રિય છે અને મારાં કપડાં જે ઉત્તમ રીતે ધુએ તેને જ પૈસા આપવાનો ઠરાવ હોય છે; પછી કપડાં ધોનારાં ધોતાં તે દુઃખથી પડી જાય અથવા મરી જાય તેમાં હું શું કરું? રિવાજ મુજબ પૈસા છે; છતાં હું એકલો એ સર્વ વાત પડતી મૂકું તો તેથી બીજા લોક કંઇ થોડા જ અટકવાના હતા? હું નહિ ખરીદું તો બીજાઓ ખરીદશે; અને જગત તો એવી જ રીતે ચાલવાનું તો પછી હું શા

માટે મોજમજા ગુમાવું ? ' ".

" વાસ્તવિક રીતે આવા ઉત્તર પર વિશેષ ચર્ચા ચલાવવામાં પણ શરમ આવવી જોઇએ; પરંતુ આપણે સત્યથી એટલે દૂર ગયા છીએ કે તેના લીસોટાનો પણ પરિચય રહ્યો નથી; તેથી એ વિષયની અધિક ચર્ચા કરવાની આવશ્યકતા છે."

" એક વસ્ત્ર એક અઠવાડીયા સુધી તમે હાથે ધોઇને વાપરો અથવા બીડી પીવાનું છોડી દો, તો ધોબી અથવા બીડીવાળાનો તેટલો શ્રમ બચશે અને જે પૈસો એ કાર્ય માટે વાપરવો પડતો હતો તે તમે નિરાશ્રિતને આપી શકશો."

" પણ હું આટલું કરું તેથી શું એ બેશરમ લોકો ચૂપ રહે તેમ છે ? તેઓ તો કહે છે કે, તમારી વાત હું એકલો સાંભળું તેથી શું થાય ? દરિયામાં જાણે ખસખસ!"

" ધારો કે, હું જંગલી લોકોની વસ્તીમાં ગયો છું. અહીં તે લોકોએ અતિ સ્વાદિષ્ટ પકવાન્ન મારી થાળીમાં પીરસ્યું અને બીજે દિવસે મને ખબર પડી કે, શત્રુના કેદ પકડેલા માણસને કાપી નાખીને એ પકવાન્ન બનાવવામાં આવ્યું હતું. આ હકીકત જાણ્યા પછી મારી કેવી સ્થિતિ થાય ? આ લોકમાં મનુષ્યનું માંસ ખાવાની રૂઢિ છે અને મેં ન ખાધું હોત તોપણ તે કેદી અવશ્ય માર્યો ગયો હોત એ દલીલથી મારૂં સમાધાન થશે ?"

" પ્રત્યેકને કંઇને કંઇ કામ કરવાની આવશ્યકતા હોય છે જ; પરંતુ મુખ્ય વાત એ છે કે તે કામનું મૂલ્ય શી રીતે આંકવું ? આપણે જેને માટે કામ કરતા હોઇએ તેને માટે તે કેટલું ઉપકારક થઇ શકે છે, અને તે તેને ઉપયોગી થયું એવી લાગણી તેને થાય છે કે નહિ તે પણ જોવાની જરૂર છે; તેજ પ્રમાણે તે કામ કરવામાં માત્ર એકલો લોકોપયોગી થવાનોજ ઉદ્દેશ રહેલો છે કે નહિ, તે પણ જોવું જોઇએ. સમાજ અથવા સમૂહ, એવું નામ પડવાની સાથે કામની વહેંચણી સમજીજ લેવાની છે. જે પ્રમાણે એક દેહના રક્ષણાર્થે હાથપગ વગેરે અવયવોને પોતાનાં કામો વહેંચી લેવાં પડે છે; તેજ પ્રમાણે રાષ્ટ્રરૂપી દેહના રક્ષણ સારૂ પણ ભિન્ન ભિન્ન વ્યક્તિઓને ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારનાં કામ કરવાંજ પડે છે, પરંતુ રાષ્ટ્રદેહમાં થનારી કાર્યવહેંચણી ન્યાયયુક્ત છે કે નહિ તે શી રીતે જાણવું ? હાથનાં બહેળાં વિદ્વાનો એક ફીતના અવયવમાં કામની વહેંચણી કેવી હોય છે તેની શોધ બારીકાઇથી કરી શકશે; પરંતુ રાષ્ટ્રદેહના કામની વહેંચણી તેઓ ન્યાયપૂર્વક નહિ કરી શકે. જેમને મરતાંની ઘડી સુધી કામ કરવું પડે છે તેમને તમે ગમે તેટલો સૂક્ષ્મ બુદ્ધિવાદ કરીને ' આટલું કામ તમારે ભાગ આવે છે તે ન્યાયયુક્ત છે ' એમ સમજાવવા મથશો; પણ એ વાત તેમની બુદ્ધિને કદિપણ નહિ રૂચે."

હવે શું કરવું જોઈએ ?

" કારખાનામાં અહર્નિશ પીડાતા મજુરો સાથે તમે અમે વેરવેર બુદ્ધિ... ... ... વાપરીએ તો પણ તે તો કંઈજ છે, એનું નામ 'ધર્મવિભાગ' નથી પણ 'ગુ... ...' છે. અને અમે ગરીબ તથા અજ્ઞાન છીએ તેથીજ તને અમારા પર જુલમ ગુજારવાની છૂટ ... ... મળી છે. "

" લોકોને કમવે કમવે નાચતી અને તેમના યોગ્ય વિકાસને પગલે પગલે ... ... વિધાન કરનારી જો એવી કોઈ સંસ્થા હોય તો તે સરકારજ છે. આ વાત કંઈ એકલા ... ... રશીઅન સરકારનેજ લાગુ નથી. જગતની સઘળી સરકારો એક બીજીની બહેનો ... ... છે પુરાણ પરિવરઢામો મગાને એ સરકારો બનેલી હોય છે. અને આખી દુનિયા ... ... પામા જે ચાંત્રિક ધોરણો મંડેલા છે, તેનું મુખ્ય કારણ મોજશોખની વસ્તુઓનો ... ... શુકાળ પણ છે. વાસ્તવમાં જેની કોઈને પણ જરૂર ન પડે તેવી વસ્તુઓના ઢગલે ઢગલા ... ... તૈયાર થતા જાય છે."

' એવાક એવી લોકોને ખપ ન આવે તેવા ... જડ બનાવ્યા કરે ... તો તેનું ... ... તરફથી તેને મગાણી થઈ ! ને એમ કહે કે લોકોએ તેનો ઉપયોગ ... ... અભ્યાસમાં હેમખે તો જરૂર તેને તરતજ પગબખાનામાં મોકલવામાં આવશે; પણ સરકાર નામની સંસ્થામાં જે હજારો લોકો ભરેલા છે તે શું લોકોપયોગી કામ કરે છે ! અર્વાચીન સમયમાં હજારો વૈજ્ઞાનિક અને શોધકો નીકળ્યા છે પણ તેમની શોધની વાસ્તવિકપણે કેટલી આવશ્યકતા છે ! અને આમ હોવા છતાં તેમને હંમેશ ખર્ચાળુ આશ્રમશીલ તથા ઉત્તમોત્તમ વસ્ત્રાલંકાર જનસમુદ્દે પૂરા પાડવા ... એ ઉ નવાઈ જેવું નથી ! "

' એવાક દુખે જનારીઓ સદ્દજ ઘમંતર કરીને લોકો પાસેથી સારા સારા ભોજન મેળવે છે, પરંતુ તેના ઘમંતરની તો લોકો માગણી પણ કરતા હોય છે; પરંતુ જે ધનીઓની લોકો તરફથી બીલકુલ માગણી નથી હોતી તેને માટે અમારા સરકારી મંત્રીવર્ગો કર નાખે છે; ત્યારે તે માટે શું કહેવું તેજ મને સમજાતું નથી. સરકાર, ધર્મખાતાં અને શાસ્ત્રીય શોધખોળની સંસ્થાઓ, વગેરે સર્વ આશ્ચર્યજનક ઉત્તમ નમુના છે. આખા જગતમાં સર્વત્ર તેઓ ઉન્નત મસ્તકે ... ... અને તેના આગળ અમારે સદાય અમારી ગરદનો ઝુકાવેલી રાખવી પડે છે. ... ... ઉ ધર્મવિભાગના નસ્ત્રાનુસાર ... થાય છે કે !"

અત્યારનો ... આદર થતા આગતો ગૃહસ્થ આંબાપરના નિર્મળ પેશા માટે પોતાના બુદ્ધિબળથી ... વર્ષ સુધી બીજાઓના આધારપર પુષ્ટ થતા પછીથી લોકોપયોગી કાર્ય કરી લોકોનાણુ બંધ કરવાનું વચન આપે છે; પણ પછી એ સમય પૂરો થતા આવે તે અમાહિજ ... ના કરવાનું રહી જાય છે અને તે મેળવવાનું રહી જાય ... એમ અધિકાધિકના લોભે લેવાતો ચાલી પોતાના વચનની ટાળાટાળ કરે છે

અને મરણપર્યંત લોકોના શ્રમપર ગુજરાન થતા ચાલવાની ખટપટ કર્યા કરે છે; વળી દેખીતી રીતેજ એ પ્રમાણે વર્તતો હોવા છતાં મુખથી તો તે એમજ બોલ્યા કરે છે કે તે લોકોપયોગી કામ કરે છે. તે જે કામ કરતો હોય છે તે કામ કરવાને લોકોએ તેને કદિજ કહ્યું નથી હોતું. આનું નામ તે શ્રમવિભાગ નહિ પણ બીજાના શ્રમનું અપહરણજ છે તો કહું છું. ભલે પછી એ લુંટારૂ વર્ગમાંના હાલના પંડિતમન્યો અને ધર્મગુરૂઓ એને 'ઈશ્વરી રચના' કહે કિંવા અર્થશાસ્ત્રીઓ 'સૃષ્ટિનો શ્રમવિભાગ' કહે. માનવપ્રાણીની ઉત્પત્તિ થઈ ત્યારથી આ શ્રમવિભાગનું તત્ત્વ સ્વીકારાયેલું છે અને ભવિષ્યમાં પણ તે સ્વીકારશેજ તેની ના નથી; પરંતુ શ્રમની વહેંચણી ન્યાયયુક્ત છે કે નહિ અને તે બાબત કયા આધારથી નિશ્ચિત કરવી એજ પ્રશ્ન છે."

"શ્રમવિભાગમાં 'માનસિક' અને 'શારીરિક' એવા બે ભેદ પાડવામાં આવે છે. એમાંના માનસિક શ્રમ કરનાર મનુષ્યોની પ્રતિષ્ઠા હાલમાં એટલી બધી વધી ગયેલી છે કે, એકાદ પંડિત કે પૈસાદાર શરીરશ્રમનું કંઈ પણ કામ કરવામાં નાલાયકી સમજે છે. જો તેઓ હાથને હાથ લગાડે તો તેમના મસ્તકમાં રહેલું જ્ઞાન પણ ઉડી જશે એમ તેમને લાગે છે. પરંતુ લોકોના શ્રમ પર અહર્નિશ ગુજરાન આ બડેખાંઓ પોતાની જીંદગીનો અર્ધ કરતાં વધુ ભાગ ખાઈ પી મજા મારવામાં, ગપ્પાં મારવામાં, હાંકવામાં, નવલકથા તથા વર્તમાનપત્રો વાંચવામાં અને તેમજ પ્રેમકીના નાટક ચેટક જેવા જેવી તુચ્છ અને નુકશાનકારક બાબતો પાછળ ગુમાવ્યા કરે છે, તે તેમના લક્ષમાં પણ આવતું નથી. સભાની ટોળકીમાં, નાટકશાળામાં અને જલસામાં એવા લોકોને મોજ મારતા જોઈને આપણને સહેજ આશ્ચર્ય થતું નથી. આપણને સુમાર્ગે દોરવાનું બીડું ઝડપનાર શાસ્ત્રી, પંડિત, ઉપદેશકો અને અધિકારીઓ પોતાના જીવનનો વ્યય મદ્યપાનમાં, જુગાર રમવામાં, રંડીબાજીમાં અને એથી પણ વિશેષ હલકી બાબતોમાં કરે તે અયોગ્ય છે એવી કલ્પના સુદ્ધાં આપણા મનમાં આવતી નથી.'

[illegible] લોકો [illegible] ઉપર [illegible] છે કે [illegible] [illegible] છે [illegible] કરવા માગવા જેટલી [illegible] તેઓ [illegible] શકતા, [illegible] કે લોકોને [illegible] ફિકર [illegible] [illegible] નથી [illegible] જુલમ, [illegible] અને [illegible] પણ એમજ થતું હતું.

"હું પણ માનું છું કે, [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] અને [illegible] અને [illegible] પણ તે વિશેષ [illegible] છે; પણ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] છે [illegible] [illegible] [illegible] નથી. [illegible] પણ [illegible] છે. [illegible] કરવું અને

નીચેનાં કયાં તેનો વિચાર આવશ્યક છે."

"માનવજીવનની ઇતિકર્તવ્યતા અને તેનું ખરું કલ્યાણ શામાં છે તે કહે-નાર મહાપુરુષ માનવજાતના આરંભકાળથી નિર્માણ થએલા છે. તેમણે જે શાસ્ત્રો નિર્માણ કર્યાં છે તે અવશ્ય પ્રથમ પંક્તિનાં છે: કેમકે મનુષ્યના જીવનપ્રવાહને તે શાસ્ત્રો રસ્તે પાડે છે. માનવ જ્ઞાનનાં ઉપરનાં પગથીયાં કયાં તથા નીચેનાં કયાં તે આપણે એ શાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ નક્કી કરવું જોઈએ."

"પુસ્તકીયા પંડિતોનું અસ્તિત્વ પણ ઇતિહાસના ઉદયકાળથી જણાય છે. માનવજીવનની ઇતિકર્તવ્યતા સમજાવવાનું કાર્ય ધર્મગુરુઓનું છે; પણ તેને સ્થાને તે આ લોકોને ફસાવી, દિગ્મૂઢ કરાવી પોતાનો સ્વાર્થ જેમ સધાય તેમ વિચાર કરે છે. જ્ઞાનનો ખરો માર્ગ તેમણે ઢાંકી દીધો છે. ઇજીપ્શિયન, હિંદુ, ગ્રીક, ચીન વગેરે સર્વ પ્રજામાં એવા શિશ્નોદરપરાયણ પંડિતો અને ઉપ-દેશકો થઈ ગએલા છે અને તેઓની પરંપરા અખંડપણે ચાલી આવી છે."

"એ લોકો કહે છે કે, આધુનિક સમય સુવર્ણયુગ છે. આવા સમયમાં જન્મ થવો એ મહદ્ભાગ્ય છે. અર્વાચીન શાસ્ત્રોએ નૈસર્ગિક શક્તિપર મેળવેલા વિજયનું અને તેથી જગતના પલટાવેલા સ્વરૂપનું વર્ણન મીઠું મરચું ભભરાવીને કરે છે. એ ઉપરથી આપણને લાગે છે કે પૂર્વજો કરતાં આપણે વિશેષ ભાગ્યશાળી છીએ અને સત્યનો માર્ગ આપણને જડી આવ્યો છે. આમ સમજીને આપણે જેને તેટલી થોડી મહેનતે અને તેટલી અધિક ભાવસંપત્તિ મેળવવા મંડી પડીએ છીએ અને તે અમે તેટલી પ્રાપ્ત થાય તોપણ આપણને તે થોડીજ લાગ્યા કરે છે; પરંતુ એવા પ્રકારના જે જ્ઞાનને માટે તથા જે સંપત્તિને માટે આપણે ફુલાયા કરીએ છીએ, તે જ્ઞાન અને સંપત્તિનો પ્રચાર સામાન્ય રીતે જનસમૂહમાં કેટલો છે અને તેમને પણ તેની કાંઈ આવશ્યકતા છે કે નહિ તેનો તો વિચાર સુદ્ધાં આપણે કરતા નથી. આથી આપણું (ભણેલા અને સંપત્તિવાળાઓનું) સર્વ હુન્નર અને જ્ઞાન આપણીજ પાસેજ રહે છે અને સામાન્ય જનવર્ગ અજ્ઞાનમાં-ગરીબાઈમાંજ ડૂબેલો રહેવાથી આપણાથી જુદો પડી જઈ આવું પરંપરા પ્રમાણે [illegible] નિર્ગમન કર્યા કરે છે. આ જુદાઈ દિનપ્રતિદિન વૃદ્ધિંગત થતી ચાલીને [illegible] સ્થિતિ એટલે કે એવી શોચનીય થવા માંડી છે કે, તેને માટે વધારે [illegible] કાળ વ્યય ન કરતાં એમાંથી ઉદ્ભવનારા ભાવી સંકટનું સ્વરૂપ આપણે પિછાની લેવું જોઈએ; અને નિશ્ચયપૂર્વક તેની સામે થવાની તૈયારી આપણે અ[illegible]જ કરવી જોઈએ."

"પરિસ્થિતિનું બરાબર અવલોકન કરી સમાજને લાગુ પડેલા એ રોગોનો [illegible] પણ ઉપાય કરવાનો સમય હવે આવી પહોંચ્યો છે. આવા વિદ્વાનોની

સ્થિતિ ઘાસની ગંજીપરના કુતરા જેવી થઈ છે. અમે પોતે પણ ખાતા નથી અને લોકોને પણ ખાવા દેતા નથી. સ્વર્ગના દ્વાર પર હાથમાં સોટા પકડી અમે ઉભા છીએ અને જાણે કે પ્રતિજ્ઞાજ લીધી હોય કે અમે પોતે અંદર જઈશું નહિ તેમ બીજાને પણ જવા દઈશું નહિ. અમે પોકાર કરી કરીને કહીએ છીએ કે, લબાડ ભટ ભિક્ષુકો ધર્મના નામથી લોકોને ઠગે છે; પરંતુ અમે પોથીપંડિતો તેમના કરતાં પણ વધારે ઠગ અને ખરાબ છીએ. અમે કોડીની કિંમતના નહિ હોવા છતાં સામાન્ય સમાજની આંખમાં ધૂળ ફેંકી ખોટું નાણું ખરા તરીકે ચલાવીએ છીએ. જે સ્થાનોમાં બેસીને જનતાની સેવા બજાવીએ છીએ, ત્યાં બેસવાનો અમને લેશ માત્ર હક નથી. એ હક અમે [illegible] મેળવ્યો છે અને બેશરમપણાથી અમે તેનું સંરક્ષણ કરીએ છીએ."

"જુના સંપ્રદાયના પાદરીઓ ઉપર અમે એવો આક્ષેપ કરીએ છીએ કે, તેઓ લોકોને ઠગે છે. એને માટે ઉત્તર એટલોજ છે કે તેઓ તો જગતના ઉદ્ધારકોનો આદેશ સંભળાવીનેજ કહે છે કે અમે લોકોને મુક્તિનો માર્ગ બતાવીએ છીએ; પરંતુ અમે તો લોકોને પદભ્રષ્ટ કરીને તેમનું સ્થાનજ પચાવી પાડયા છીએ, અને લોકોને જીવનના ખરા હેતુનું કે તે પાર પાડવાના કર્મનું જરા પણ ભાન કરાવ્યું નથી. અરે, એટલુંજ નહિ પણ અમે તો ઉલટા તેમને એવું કહીએ છીએ કે એવા ઇંદ્રિયાતીત વિષયની પાછળ પડવામાં કંઈજ લાભ નથી. વાસ્તવમાં જનસમાજને અમે આટલું બધું નુકસાન કરીએ છીએ; અને તોપણ અમે એમજ માનીએ છીએ કે લોકોએ અમારો નિર્વાહ ઉત્તમ પ્રકારે ચલાવવો જોઈએ. વળી અમારા વંશજોનો જીવનક્રમ પણ તેઓ એજ પ્રકારે ચલાવે એવું શિક્ષણ અમે તેમને આપીએ છીએ."

"અમે પ્રાચીન કાળનો જાતિભેદ નષ્ટ કર્યાનો ગર્વ ધરાવીએ છીએ, પણ એક વર્ગ અહર્નિશ કામના બોજા નીચે કચરાઈ મરે અને બીજો સદા આળસમાં આળોટયા કરે, એ ભેદ અમારા લક્ષમાં આવતો નથી. રૂશીયન ભાષાનો એક પણ અક્ષર નહિ જાણનાર એકાદ હિંદીને રૂશીયામાં લાવવામાં આવે તો તે તરત એમજ કહે કે રૂશીયામાં આરામી અને મહેનતુ એવી બેજ જાતિ છે."

"અમને તો એમજ લાગે છે કે લોકોના કામપર લહેર કરવી એ અમારો જન્મસિદ્ધ હક છે. અમારી બુદ્ધિના આટલા બધા વિપરીતપણાનું શ્રેય આધુનિક શિક્ષણપદ્ધતિને છે. અમારાં મસ્તક એ શિક્ષણથી એટલાં ભ્રમિત બન્યાં છે કે, આ સ્થિતિ સર્વપ્રકાશ જેટલી સ્પષ્ટ હોવા છતાં અમને જણાતી નથી, અને અમે અમને ખ્રિસ્તના અનુયાયી, સુશિક્ષિત, અનાથોના નાથ અને દયાના સાગર કહેવડાવવામાં જરા પણ શરમાતા નથી!"

"ત્યારે હવે શું કરવું ?"

"એ પ્રશ્નનો ઉત્તર મને જે મળ્યો છે, તે કોઈ પણ સાચા દિલના માણ-સને ઠીક લાગે એમ મને લાગે છે. તે ઉત્તર આ પ્રમાણે છે:—આપણે દાસનો ઉપયોગ ... ત્યજવો જોઈએ. એ આખા ... પ્રતાપે આપણે લોકોને અને પોતાને નુકસાન કરીએ છીએ. આપણે કહીએ છીએ કે લોકોને નુકસાન એ મહાન પાપ છે; પણ લોકોને ખોટું ... કરીએ તો તે પોતાના ... નુકસાનનું છે. પોતાની વિવેકબુદ્ધિનાં ચક્ષુ ફોડી નાખવા જેવું મોટું પાપ અન્ય કોઈ નથી."

"પ્રભુની મહાન કૃપા કે, વર્તમાન ... સામાન્ય ... પ્રશ્નમાં આવી અને એ ... લઈ ... મેં માથામાં લઈ, આ ... કમ ને ... અને પછી એ ... પરિણામ પણ સારું આવ્યું. જે વાતો ... સમજાતી ન હતી તેનો અર્થ મારા લક્ષમાં આવવા લાગ્યો અને મને ... કે, વર્તમાન ... એ પરસ્પર સંબંધ વગરની અને ... અનેક બાબતોથી ભરપૂર છે."

"આપણામાંના પ્રત્યેકને લાગે છે કે, પોતાની બુદ્ધિ અનુપમ છે અને ... જે કાર્ય કરે છે તે ઉત્તમ છે. આવી ખોટી સમજ જેણે દૂર કરવી હોય તેણે પ્રથમ તો પોતાના ... સર્વ કલ્પનાઓ બાજુએ મૂકવી જોઈએ. વિશ્વવિદ્યાલયે આપણાપર ... મૂક્યો એટલે આપણે સન્માન ... એ કલ્પનાને તો સર્વથી પ્રથમ આપણે ફેંકી દેવી જોઈએ; અને જે ... મહેનત કરે છે તેમની પેઠે મહેનત કરવી એ આપણું કર્તવ્ય છે, એ ... આપણામાં ઉત્પન્ન કરવી જોઈએ."

"જ્યારે વિશ્વવિદ્યાલયના ... ઉત્પન્ન કરેલ ખોટો દંભ દૂર કરીને ... અને પોતાને સામાન્ય માનવી ... સમજવા લાગ્યો; ત્યારે મારો ... મને સ્પષ્ટ જણાવા લાગ્યો. એ માર્ગનો પ્રારંભ કરીએ તો એ છે કે પોતાનો ... પોતાનાજ શ્રમથી મેળવવો. એ માર્ગનો પહેલો પાઠ એ છે કે આપણી સેવા તો આપણે કરવીજ; પણ એ ઉપરાંત પ્રત્યેક પ્રસંગે અન્યની ... પણ ઉઠાવવી. કોઈએ પણ એમ ન માનવું કે, પોતાને કંઈ વિશિષ્ટ હક ... સાથે પ્રાપ્ત થએલા છે. માનવજીવન હકનો ઉપભોગ લેવા માટે નથી: પણ કર્તવ્ય બજાવવા તથા પરસેવો કરી મજૂરી કરવા માટે છે એ આપણે લક્ષમાં રાખવું જોઈએ; અને એ દૃષ્ટિએ વિચાર કરતાં કોઈના પણ લક્ષમાં આવશે કે, પોતાનું જીવન ટકાવવાની સામગ્રી પોતાનાજ શ્રમથી મેળવવી એ પ્રથમ કર્તવ્ય છે. પ્રથમ આ કર્તવ્ય બજાવીશું તોજ બીજા હક

પણ છે ! માનસિક શ્રમ પાછળ પાંચેક કલાક ખર્ચવામાં આવે તોપણ બાકીના અગીઆર કલાકનું શું થાય છે તેનો હિસાબ કોઈ જોતું નથી."

"શારીરિક શ્રમથી માનસિક શક્તિ ક્ષીણ તો નથીજ થતી, પણ ઉલટી વૃદ્ધિગત થાય છે એ મારો જાતિઅનુભવ સર્વેએ લક્ષમાં રાખવા જેવો છે."

"કોઈ એવો પ્રશ્ન પણ કરશે કે, આટલો સમય શારીરિક શ્રમમાં રોકીએ ત્યારે જ્ઞાન સંપાદન ક્યારે કરવું? સ્ત્રી પુત્ર સાથે વાર્તાવિનોદ ક્યારે કરવો? સંસાર સુખ ક્યારે ભોગવવું? આ લોકોને મારો અનુભવજન્ય ઉત્તર એટલોજ છે કે, તમે શારીરિક શ્રમ, વિશેષતઃ ખેતીનો શ્રમ કરી જુઓ એટલે એ સર્વ પ્રશ્નની મીમાંસા તમને અધિક સમજાઈ આવશે."

"અહીં બીજો પણ એક પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થવાનો સંભવ છે. પોતાનું કામ પોતેજ કરવાનું કહો છો; પણ મારી સર્વ જરૂરીયાતો હું એકલોજ શી રીતે પાર પાડી શકું? પણ મને સમજાયું છે કે, મારી પુષ્કળ જરૂરીયાતો ખોટી ટાપટીપ કેવળ નકામા લાલચીજ ને વધેલી હતી. મારો શારીરિક શ્રમ વધતો ગયો તેમ તેમ એ જરૂરીયાતો પણ ઘટતી ગઈ અને તે ક્યારે નષ્ટ થઈ તે મને સમજાયું પણ નહિ. કુબેરને પણ લાજ લગાવે તેવી ફેશનની ક્રીડા-વાડીના નાદે ચઢીને આપણે તેના ગુલામ બની ગયા છીએ. એ સર્વ કુદરત ઉપર પ્રમાણે જીવન ગાળવાથી આપોઆપજ નષ્ટ થાય છે; તેજ પ્રમાણે મારા ખાવા પીવામાં પણ વિલક્ષણ પરિવર્તન થયું. આગળ જ્યારે હું જમવા બેસતો ત્યારે ભૂખને જાગૃત કરવા માટે નાના પ્રકારની ચટણીઓ, અથાણાં, મુરબ્બા, વગેરેની જરૂર પડતી; પરંતુ શારીરિક શ્રમ કરવા લાગ્યો ત્યારથી ફક્ત રોટલો અને કોબીની ભાજી મને અમૃત કરતાં પણ વધારે મધુર લાગવા માંડી."

"મારી ઉમ્મર વિશેષ વધેલી હોવાથી કેટલાક શંકાશીલો કહે છે કે, આ ઉમ્મરમાં આટલો શ્રમ સહન નહિ થઈ શકે; પણ મને તો અનુભવ એવો મળ્યો છે, કે જેમ જેમ શારીરિક શ્રમ અધિક થતો તેમ તેમ મારું શરીર અધિક આનંદમાં રહેતું અને મારું મન પણ અધિક ઉલ્લાસમાં રહેતું."

"સત્યના સાગરમાં મગ્ન થતાં આત્મા અને મારી આસ્થા બુદ્ધિને ચિન્તાના હવાલે કરતાં ન જો મેં મોટા તત્ત્વની શોધ કરી તે એજ કે, પ્રભુએ ચાલવા લેવા માટે પગ ખાવા માટે અને હાથ કામ કરવા માટેજ આપ્યા છે. એનો ઉપયોગ નહિ કરનાર મનુષ્ય શિક્ષાને પાત્ર થાય છે. આ સાદું તત્ત્વ સમજવાને આટલો કાળ તથા શ્રમ લાગ્યો તે માટે મારે મારે એનેજ દરકું ભરવા લાગ્યું."

"રૂશ અને તુર્ક વચ્ચેની લડાઇમાં એક વ્યવસ્થાપક કામદારે ધાન્ય ખરીદીના કામપર એક ખેડુતની નીમણુક કરી હતી. ઘણા દિવસ નોકરી બજાવ્યા પછી કેટલાંક કારણસર તે ખેડુતને ઘેલછા લાગી. તે બડબડતો કે, પોતે મહાન સરદાર અને સરકારી કંટ્રાક્ટર હોવાથી બાદશાહે પોતાની ઉત્તમ પ્રકારે સંરભરા ઉડાવવી જોઇએ."

"તેને કોઇએ પૂછ્યું કે, તું કંઈ કામ કરી શકે ? ત્યારે તેણે કહ્યું કે માફ કરો મહેરબાન ! કામ કરવું એ તો ભીખારડા ખેડુતને સોંપ્યું છે. ખેડુતોનો જન્મજ તેને માટે છે અને હાલનાં નાના પ્રકારનાં યંત્રોને લીધે તેમનું કામ વિશેષ સુલભ બનવાથી ગમે તેટલો શ્રમ પણ તેમને ભારે પડે તેમ નથી."

"પેલા ગૃહસ્થે તેને કહ્યું, ત્યારે તું જીવે છે શા માટે ? કંટ્રાક્ટરે જવાબ આપ્યો કે, અરે, શા માટે શું વળી ! જેમ તેમ વખત ગાળવા માટે !"

"મને લાગે છે કે આ ગાંડો કંટ્રાક્ટર આપના રૂપ છે. મારા જેવા શ્રીમાન વર્ગમાંના જેમને પોતાનું ખરૂં સ્વરૂપ જોવાની ઇચ્છા હોય તેમણે તેની સામે ઉભા રહી પોતાનું સ્પષ્ટ સ્વરૂપ નીહાળી લેવું."

"જેમ તેમ વખત ગાળવા સારૂ ગરીબોને હચડી મોજમજા મારવી એજ અમો શ્રીમંતોનું ધર્મતત્ત્વ છે. અમે જ્યારે એમ પૂછીએ છીએ કે, ગરીબો માટે શું કરવું ? ત્યારે તે પ્રશ્ન કરવામાં અમારો કંઇજ હેતુ નથી હોતો. માત્ર અમારાથી કંઇ બની શકે તેમ નથી એટલુંજ લોકોના મનપર અમે ઠસાવવા માગતા હોઇએ છીએ."

"પૂર્ણ વિચારક્રાંતિ થયા સિવાય આ પ્રશ્નનો સંતોષકારક ઉત્તર મળવાનો નથી. શ્રીમંતોને લાગવું જોઇએ કે લોકોના જીવનપર જીવવું એ ઘોર પાતક છે; તેજ પ્રમાણે એમ પણ લાગવું જોઇએ કે ખેડુતો કેવળ હાંકતાં ચાલતાં યંત્રો હોય તેમાં અન્ન ભરીને જોઇએ તેટલું કામ લેવું એ પણ મહા પાતક છે. આટલી વિચારક્રાંતિ થતાં આપોઆપજ સત્યવિચારનો ઉદય થશે અને આપણે શું કરવું જોઇએ એ પ્રશ્નનો નિર્ણય હમેશને માટે આવી જશે."

"આધુનિક જમાનામાં શ્રમવિભાગથી પુષ્કળ લાભ થતો હોવાનું કહેવામાં આવે છે, પણ તે લાભ કોના ખીસાંમાં પડે છે તેનો વિચાર એ તત્ત્વજ્ઞો ભાગ્યેજ કરતા નથી. આ તત્ત્વના ધોરણે સાંપ્રતકાળમાં નાના પ્રકારની મોજશોખની વસ્તુઓ પુષ્કળ બનવા લાગી છે; પરંતુ એ વસ્તુઓ બનાવવામાં કયા વર્ગના શ્રમનો વ્યય થાયછે અને તે કયા વર્ગના ઉપયોગમાં આવે છે; એનો વિચાર એ તત્ત્વજ્ઞો કરતા નથી. કેવળ મોજશોખનીજ વસ્તુઓ બનાવવામાં કેટલાકની પેઢીઓની પેઢીઓ ખાક થઇ ગઇ છે; પણ એવા પ્રકારના શ્રમવિભાગથી સમગ્ર માનવકુલને લાભ કેવી રીતે

હવે શું કરવું જોઈએ ?

શક્ય છે કે [illegible] સમાજમાં નહીં [illegible] જો એ સર્વ વસ્તુઓ માનવ[illegible] [illegible] અને આવશ્યક હોય તો નક્કી કરવું અને [illegible] [illegible] માનવજાતિનું કલ્યાણ કર્યું છે ? [illegible] [illegible] અનુભવ [illegible] કરી તેમને પૂરી પણ [illegible] [illegible] શું તેમનું કલ્યાણ કર્યું છે !

[illegible] માનવનું કલ્યાણ [illegible] ઉદ્દેશ [illegible] [illegible] તેમનું [illegible] હોય તો તે [illegible] [illegible] લોકોએ [illegible] લોકોને [illegible] [illegible] સ્પષ્ટ થાય છે.

[illegible] માનવસમાજને દૃષ્ટિથી અને [illegible] [illegible] નથી એવો [illegible] [illegible] માનવજાતિમાં [illegible] માનવજાતને [illegible] દૃષ્ટિએ પડે છે તે [illegible] [illegible] ઉત્પન્ન છે."

[illegible] માનવજાતિ [illegible] છે. એકનો [illegible] અસ્તિત્વમાં [illegible] અસ્તિત્વમાં છે. [illegible] [illegible] મિશ્રણમાં [illegible] [illegible] અને [illegible] વધારેને વધારે [illegible] [illegible] છે."

[illegible] અસ્તિત્વ [illegible] ઉત્પન્ન [illegible] છે. [illegible] [illegible] અને મિશ્રણ [illegible] ઉત્પન્ન થાય છે. મિશ્રણ[illegible] [illegible] તેમના વચ્ચે [illegible] ઉત્પન્ન [illegible] તેઓ વચ્ચે [illegible] [illegible] દૃષ્ટિએ [illegible] છે."

[illegible] અને તેમની [illegible] ઉત્પન્ન કરે છે [illegible] પણ આ મિશ્રણ[illegible] [illegible] વચ્ચેની [illegible] આ મિશ્ર[illegible] [illegible] છે. [illegible] અધિકારીઓ પણ [illegible] અને [illegible] [illegible] અને [illegible] પણ [illegible] છે.

કાંઠા પાણીનાં સ્થળ, તુરંગો અને એવીજ બીજી ભયાનક જગ્યાઓનું અસ્તિત્વ આ મિલકતને લીધેજ રહેલું છે."

"માલમત્તા અથવા મિલકત શબ્દનો અર્થ શો છે? જે વસ્તુપર મનુષ્યની સત્તા અબાધિતપણે ચાલતી હોય, તે વસ્તુને આપણે તેની મિલકત કહીએ છીએ. આપણી દૃઢ સમજ થએલી છે કે, મનુષ્યને જેમ હાથપગ કુદરતે આપેલા છે તેમ મકાન પણ કુદરતેજ આપેલું છે. આ મારો હાથ અને આ મારૂં ઘર એ બે વાક્યમાં આપણને કંઇજ તફાવત જણાતો નથી; પણ ખરી રીતે એ બે વસ્તુઓને એકજ પ્રકારની કહેવામાં મોટી ભૂલ થાય છે. એ બુદ્ધિહીનતાનું લક્ષણ છે. ખરી રીતે તો માલમત્તા એ બીજાના પરિશ્રમનું ફળ વગર મહેનતે લઈ લેવાનું એક સાધન માત્ર છે."

"હું તો કદિ પણ કહી શકું નહિ કે લોકોનો શ્રમ એટલે મારી માલમિલકત જેનાપર મારી અબાધિત સત્તા ચાલે છે અને જેનો ગમે તે ઉપયોગ કરવાની મને પૂર્ણ સત્તા છે તે મારી મિલકત. જે મારી પાસેથી કોઇ છીનવી લેવા સમર્થ નથી અને જે જીંદગીના અંત પર્યંત મારી સાથે રહેનાર છે તે મારી માલમત્તા. એ માલમત્તાનો યોગ્ય ઉપયોગ કરીને તથા તેમાં સુધારો કરીને પ્રગતિ કરવી એજ મારૂં અવશ્ય કર્તવ્ય છે."

"મનુષ્યની ખરી માલમત્તા તો તેની ઇંદ્રિયો અને તેની માનસિક શક્તિ છે; અને એ ખરો અર્થ બાજુ મૂકી બીજાની મહેનત મળી જવા સારૂ એ શબ્દનો અર્થ જ્યારે બદલવામાં આવ્યો; ત્યારે જ યુદ્ધ, ખૂન, ફાંસી, કાયદા, અદાલતો અને તુરંગ વગેરેનાં બીજ વવાયાં."

"મેલું ઉપાડવામાં પણ નાનમ નથી એમ જે દિવસે મારા વર્ગના લોકોને સમજાશે, તેજ દિવસે સમાજની ખરી પ્રગતિનો પ્રારંભ થશે. મારા વર્ગના લોક મળને પેદા કરીને ઘરમાં ભરી રાખવાનું કામ પોતે કરે છે અને ઉપડાવે છે બીજાઓ પાસે. પોતાનાં પગરખાં બીજા મહેનતુ લોકો પાસે તૈયાર કરાવીને પછી તે પગરખાં વગરના લોકોની નજીક થઈને જતાં આવતાં તેઓ જરા પણ શરમાતા નથી. [illegible] જાતની અજ્ઞાનતા [illegible] ઉપરની તરફ [illegible] રહેવામાં તેમને શરમ લાગે છે પણ આખરી તૈયાર કરવાની આવડત નહિ હોય ત્યાં તેને ખર્ચ જવામાં તેમને બીલકુલ શરમ આવતી નથી! કપડાં [illegible] કપડાં નથી હોતાં તો તેઓ લાચાર છે, પણ એ કપડાં તેમનું [illegible] અને મા-[illegible] [illegible] કરે છે તેને માટે તેમને લાજ નથી આવતી! [illegible] લેશ થાય એ તેમને [illegible] થાય છે પણ સામેથી [illegible] થએલ અને લેશ ગએલ [illegible] એ તો [illegible] છે એમ તેમને [illegible] સમજાતું નથી."

" માટે જો તમારે સમાજની ઉન્નતિ કરવી હોય તો માર્થિમહાન સં તમારા મગજમાં જે ભૂત સજ્જ થઈ બેઠું છે તેને ખસેડી નાંખવું જોઈએ. સ મગજની સત્તા પૈસાના હાથમાં છે અને તે ત્રાસપૂર્ણ છે એટલે જે તમારી સમ છે. તે સમજને તમારા મસ્તકમાંથી નિર્વાસિત કરવી જોઈએ. તમને સમજવું જોઈએ કે લાખો માણસો અન્નના ચોખા નીચે કચરાઈ મરતા હોય ત્યાં ઉચ્ચ પ્રકારનાં વસ્ત્ર પહેરી જાહેર ફરવી એ તિરસ્કારપદ છે. તમારા ચિત્તમાં રહેવું જોઈએ કે હજારો માણસો ભૂખથી મરણ પામતા હોય ત્યારે પાળેલાં કૂતરાને ચીજો પુરી ખવરાવવી એ અયોગ્ય છે. સામાન્ય જનોમાં આજે જે પ્રકાશ વિચારો આવ નથી રહી શકેલા છે, તેવો હમેશ નવા વિચાર જન્મ પામશે ત્યારેજ ધાર્મિક પણ પોતાની કલ્પના કેરવી અંતી કેરવાગીનાં ચિહ્ન હવે દેખાવા પણ લાગ્યાં છે. તમોને પસંદ પડે, કે ન પડે પણ હાલ તમને એવી કંઈ નવા પ્રકારના રહો છે. સામાન્યજનોનાં ચિત્ત હવે એ નવીન વિચારો તરફ વળવા લાગ્યાં છે. સ્ત્રીઓનાં મનમાં પણ આ નવા વિચારનું બીજારોપણ થયું છે. હવે તેનાં ફળ યથાયોગ્ય વિલંબ છે."

" મનુષ્યજાતને માટે અતિ આવશ્યક એવાં કર્તવ્યથી પુરુષો વિમુખ રહેશે ના માનવજાતિનો સંહારજ કરાવશે અને સ્ત્રીઓ પણ એ જવાબદારી નહિ ઓળખી લે તો એ સમય એકદ પેટી મુદ્દીમાંજ આવી પહોંચશે."

" પુરુષો અનેક કારણોથી પોતાની જવાબદારી ઘટતી જાય છે; સ્ત્રીઓએ પોતાની જવાબદારી ઘટતી નથી. એમાં જો અપવાદ હોય તો કેવળ વસ્ત્ર વગેરેનો. ઉચ્ચવર્ગના લોકોમાં સ્ત્રીઓની મગજના પુરુષોપર દૃષ્ટિએ પડે છે તેનું કારણ આજ છે. પાર્થિવની સ્ત્રીઓ પોતાને ગર્ભ ન રહે તથા ઉદર ન ધાય તેમ કરીને પોતાના યૌવન અને સૌંદર્યનો લોપ થવા દેતી નથી; તેથી જ તેમની સામે પુરુષવર્ગપર ચાલતી હોવાનું કહેવાય છે; પણ એ વાત ખોટી છે. વર્તન પર સત્તા અનિર્વદિત એવી નહિ પણ સ્વતંત્રઆપવાયુ અને માનુ-પર ધારણ કરનારી અંગીજ ચાલે છે."

" જે સ્ત્રી કૃત્રિમ ઉપાયથી વંધ્ય બની પોતાના સદાચાર ચહેરાથી અને ચમત્કાર કેરથી પુરુષને આકર્ષી શકે છે, તે પુરુષના હૃદયની અધિષ્ઠાત્રી દેવી નથી બની શકતી, પણ માત્ર કામવાસનાનું સાધનજ બની શકે છે. આ સ્ત્રી અધોગતિ તરફ વળી ચૂકેલી અને પુરુષની માફક કર્તવ્યભ્રષ્ટ થએલી હોય છે અને પુરુષની પેઠે તેણે પણ પોતાનો ઉત્તરદેઉ ચિહ્ન કરેલું હોય છે."

" ઓ હાશ ! આ એક નવીન લેખકે ઉભાં આપણને ચપટામાં લીધા છે પણ એ ખરેખરજ ઉચિત છે. પ્રત્યેકનાજ એજ તેનું ખરું કર્તવ્ય છે. પોતાનું

સાચું કર્તવ્ય છોડી દઈ પુરુષની માફક પેઢીઓમાં, કચેરીઓમાં, વિશ્વવિદ્યાલયોમાં અને અન્ય સ્થળોએ ગમે તે કામ કરવા બેસી જવું એ તેમનું કર્તવ્ય નથી. સ્વકર્તવ્યથી ચ્યુત બનવું એજ તેમનું અધઃપતન છે. આ અધઃપતનનો આરંભ હમણાં હમણાંજ થયો છે અને તેનો પ્રચાર દિવસે દિવસે વધતો જાય છે."

"સ્ત્રીજાતિ પોતાનું ખરૂં કર્તવ્ય ભૂલી જવાથી જ તેમને પુરુષોને મોહિત કરી ગુલામ બનાવવામાંજ કર્તવ્ય રહેલું હોવાનો ભ્રમ ઉત્પન્ન થયો છે; અને એથીજ તે પુરુષોની માફક કર્તવ્યભ્રષ્ટ થવા લાગી છે. પુરુષો જે કામ કરે છે તે કરવાને પોતે પણ હક્કદાર છે એમ સમજી તેઓ સર્વ બાબતમાં તેમનું અનુકરણ કરવા લાગી છે; પણ એથી તો એકંદરે સ્ત્રી અને પુરુષ બંને કર્તવ્યભ્રષ્ટ થાય છે."

"સ્ત્રીઓને જણાયું કે મોહકતા ટકાવી રાખવામાં બાળકો વિઘ્નકારક થાય છે; તેથી અર્વાચીન શાસ્ત્રોની મદદ લઈ તેમણે વંધ્યાત્વ ઉત્પન્ન કરવાનો માર્ગ સ્વીકાર્યો. અર્વાચીન શાસ્ત્ર! હા, એ શાસ્ત્ર કોઈ પણ મલીન કામમાં મદદ કરવા ખડે પગે તૈયાર રહે છે. હાલમાં એવા પ્રકારનાં ઔષધ અને અન્ય યાંત્રિક વસ્તુઓનો પ્રચાર શ્રીમંત વર્ગની સ્ત્રીઓમાં પુષ્કળ થયો છે."

"જે સ્ત્રી કામપીપાસા ન છોડતાં વંધ્યા બનવા ઇચ્છે છે તે ખરેખર 'કુલટા' નામને પાત્ર છે."

"સ્ત્રીઓએ પોતાનુ ખરૂં કર્તવ્ય બજાવવું હોય તો તેમણે આ પ્રકાર છોડી દેવા જોઇએ. પોતાનો જીવ જોખમમાં નાખીને અને પ્રસંગે પ્રકૃતિને થતું નુકશાન પણ સહન કરી લઇને જે સ્ત્રી સ્વકર્તવ્યપરાયણ રહે છે, તેજ સમાજની ખરી અધિષ્ઠાત્રી દેવી છે. આવી સ્ત્રી પોતાના દૃષ્ટાંતથી ઘરના પુરુષને તેમજ બાળકોને કર્તવ્યપરાયણતાનો ઉમદા પાઠ આપી શકે છે."

ટૉલ્સ્ટૉયનાં સર્વ લખાણોમાં 'હવે આપણે શું કરવું જોઇએ!' એ પુસ્તક પ્રમુખ સ્થાને છે. સંપત્તિની વિષમ વહેંચણીનું પરિણામ જગતમાં આપણે પ્રત્યક્ષ જોઇએ છીએ. લાખો ગરીબોને ભૂખમરાથી મરતાં આપણે જોઇએ છીએ; આ સાધન પ્રત્યક્ષ જોવા છતાં પણ નગરીમાં ફરતા સમાજસુધારકો પોતાની આંખો મીંચી રહ્યા છે, એ પણ અનુભવસિદ્ધ વાત છે. મોટાં મોટાં સામ્રાજ્યનાં સૂત્રો કેવળ લોકકલ્યાણ ખાતર હાથમાં ગ્રહ્યાનો દંભ કરનારા ધુરંધર મુત્સદ્દીઓ પણ આ ભયંકર સંહાર તરફ ખુશીની સાથે આંખ આડા કાન કર્યા કરે છે; અને 'ઇશ્વરનાં બાળકોનું કલ્યાણ કરવું એ જ અમારૂં કર્તવ્ય છે' એમ કહેનાર ધર્મગુરૂઓ અને સંપ્રદાયો પણ નિરાંતે પોઢી રહ્યા છે. આવી સ્થિતિમાં ટૉલ્સ્ટૉયને ચર્ચા માટે આ પ્રશ્ન સ્પષ્ટપણે લોકો સમક્ષ રજુ કર્યો એ કંઇ ઓછા મહત્વની વાત નથી.

ઉપર ઉપરથી ક્રાન્તિકારીઓની પ્રવૃત્તિ અવનતિથી નષ્ટ થઈ હશે, પણ ગુપ્ત રૂપમાં અદ્યાપિ સર્વત્ર ચાલતી રહેલી છે. જગતમાં આળસુ અને આરામપ્રિય ... આત્મશક્તિ નિર્માણ થએલી હોય અહર્નિશ ઉદ્યોગ મહેનત કરી ... પોતાની સત્તા ચલાવી રહી છે; એમ ... છે તેનો પ્રતિકાર કરી શકાય તેમ નથી. હવે આ સ્થિતિ અસહ્ય થવા લાગી છે અને દિનપ્રતિદિન એ અગ્નિનો પ્રચંડ જ્વાલાયુક્ત ભડકો ઉઠવા લાગ્યો છે. તત્ત્વતઃ આ સંબંધમાં એ સર્વ પરિસ્થિતિનો બરાબર વિચાર કરવાની આવશ્યકતા સિદ્ધ કરી આપી છે. પોતાને રાષ્ટ્રસેવક કહેવડાવનારનું એ કંઈ મહત્ત્વનું કર્તવ્ય હોય તો તે આજ છે.

નહતા. તા. ૨૧ મેના રોજ એને લખેલા પત્રમાં તે જણાવે છે કેઃ—

" તમને તમારા કામમાં મશગુલ થએલા જાણી અત્યાનંદ થાય છે. આ
આપણું કામ કરવું તે ઉત્તમ છે; પણ તેની સાથે લોકોપયોગી
કરતાં રહેવું એ તેથી પણ વધારે ઉત્તમ છે. હું પણ હમણાં અહીં
કામ કરૂં છું. ' હવે શું કરવું જોઇએ?' એ પુસ્તકની પુરવણી હું લખું
સામાન્ય લોકો માટે કેટલીક નાની નાની ચોપડીઓ પણ લખવાનો વિચાર
લખવા માંડેલી પણ અધૂરીજ રહેલી ઘણી ચોપડીઓ મારી પાસે છે; પરં
તરફ લક્ષ આપવાની હજી ફુરસદ મળતી નથી. આપણે આપણા સ્વાર્થ મ
કામ કરતા હોઇએ છીએ અને સ્વાર્થ સિવાય બીજું કાંઇજ આપણી દૃષ્ટિમાં
હોતું ત્યારે શું કરવું ? શુભ શું અને અશુભ શું ? તેનો યથાવત્ નિર્ણય આ
બુદ્ધિ કરી શકતી નથી; પણ ચિત્તમાંથી સ્વાર્થ નીકળી જાય ત્યારે આ
પરમાર્થનોજ વિચાર કરવા માંડીએ છીએ ત્યારે આપણું ચિત્ત તથા બુદ્ધિ
બને છે. આપણા જીવનની વિસંગતતાનો લોપ થઇ સર્વ પરિસ્થિતિ સુસ
માલુમ પડે છે. 'સ્વર્ગનું રાજ્ય મેળવવા પ્રયત્ન કરશો એટલે તમારી સર્વ
ર્ણતાઓ દૂર થશે' એવી ધર્માજ્ઞા છે, પણ આપણું વર્તન સદા એ આર
વિરૂદ્ધ હોય છે. આપણો સર્વ પ્રયત્ન સ્વર્ગનું રાજ્ય મેળવવા માટે નહિ,
આપણી અપૂર્ણતા દૂર કરવા માટે હોય છે. ધર્મશાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે સ્વ
રાજ્ય મેળવવા પ્રયત્ન કરતાં અન્ય વસ્તુઓ અનાયાસે પ્રાપ્ત થાય છે,
આપણી ઉંડી ઇચ્છા અન્ય વસ્તુઓનીજ હોવાથી ઇચ્છિત વસ્તુ પણ પ્રાપ્ત
થતી અને સ્વર્ગનું દ્વાર પણ ખોઇએ છીએ. ઉપલો નિયમ તમારી પેઠે સ
સમજાયો હોત તો કેવું સારૂં થાત ? આ નિયમ એ કંઇ કેવળ શબ્દનું
નથી. ધર્મ એ કાંઇ ફક્ત શબ્દોનું શાસ્ત્ર નથી. હું મારા જાતિઅનુભ
કહું છું કે, તેમાં શુદ્ધ વ્યવહારનું સ્વરૂપ પણ અત્યંત સ્પષ્ટતાથી કહેલું છે."

ટૉલ્સ્ટૉયની બુદ્ધિ નવલકથાઓ લખવાથી વિમુખ બની ધર્મજ્ઞાન
વળવાથી નવલકથાના પુષ્કળ ભક્તોને ખેદ થયો છે; પરંતુ સમગ્ર જગતને એ
જે મહાન લાભ થયો છે તે પણ સ્પષ્ટ છે. ટૉલ્સ્ટૉય જેવા પ્રભાવશાળી લેખક
લેખિની ધર્મજ્ઞાન તરફ વળવાથી જગતનું લક્ષ તેમના તરફ વિશેષ ખેંચ
ટૉલ્સ્ટૉયની બુદ્ધિમત્તા અને સ્પષ્ટ બોલવાના સ્વભાવને લીધે પરદેશના લોક
ચિત્ત પણ તેમના લેખ તરફ ખેંચાવા લાગ્યાં. પરદેશના વિદ્વાનો વારંવાર તે
મુલાકાતે આવવા લાગ્યા અને વિચારોની આપ લે થવા લાગી. આ મુલાકાતે
બીજા દેશોમાં સમાજસુધારા માટે કેવા પ્રયત્નો થાય [illegible] તેનું જ્ઞાન ટૉલ્સ્ટૉયને મળ

એક દિવસે ' દેરૂલીડ ' નામનો એક ફ્રેંચ ગૃહસ્થ તેમને મળવા આવ્યો.

એવે કવિ ટેરુ સ્વાતંત્ર્યનો ઉપાસક હતો. તે રૂશીયા અને ફ્રાન્સની સાથે મૈત્રી બાંધી ઇ. સ. ૧૮૭૧ ના યુદ્ધનું જર્મનીપર વેર લેવા તથા આલ્સાસ લૉરેન્સ પ્રાંત પાછા મેળવવાના ઉદ્દેશથી રૂશીયામાં આવ્યો હતો; તેથી ટૉલસ્ટૉયની મુલાકાત ને વાંછિત બન્યો હોય તો નવાઇ જેવું નથી. આ વિષે એના નુકોન માં છે કેઃ—

'ઘરડી ઉમ્મરથી આચ્છાદિત અને વદનમંડળ પર ઘરડી પ્રતિમાનું તેજ ધરાવનાર આ ઉમેદો સુરસ્ય કોણ હશે તે અમને કોઇને સમજાયું નહિ."

"દેરૂલીદ! નામ પણ કેવું વિચિત્ર' એવું નામ અમે કદિ સાંભળ્યું ન હતું. અમે વર્તમાનપત્રો ભાગ્યેજ વાંચતા ન હતાં; કેમકે ડાક્ટરની દૃઢ માન્યતા હતી કે વર્તમાનપત્રોના વાચનથી બુદ્ધિ ભ્રષ્ટ થાય છે. કોઇ અનુપમ જેવી વાત બનતી તો ... કર્ણપરંપરાથી અમારા સુધી આવી પહોંચતી."

ટૉલસ્ટૉયના શબ્દકોષમાં યુદ્ધ અને વેર એ શબ્દોને સ્થાન ન હતું; તેથી દેરૂલીદના પ્રભાવશાળી વક્તૃત્વનું વિશેષ કાંઇ પણ પરિણામ ન થયું. તેનું વક્તવ્ય ... તે વખતે ડાક્ટર કંઇજ બોલ્યા નહિ; તથાપિ તેમના ચહેરાપર તિરસ્કારનો ભાવ ઉપસી આવેલો જોઇ દેરૂલીદના લક્ષમાં આવ્યું કે તેમને આ ભાષણ નાપસંદ છે. છેવટે એ વિષય છોડીને દેરૂલીદે કહ્યું, 'રૂશીયાના અત્યંત પ્રતિભાસંપન્ન મહાપુરુષને જોવા માટેજ હું રૂશીયામાં આવ્યો છું."

'આ પછી ત્રણ દિવસ સુધી 'દેરૂલીદ' યાસનાયામાં રહ્યો અને વારંવાર યુદ્ધની કલ્પના ડાક્ટર સમક્ષ રજુ કરવા પ્રયત્ન કર્યો; પણ એવા પ્રકારની વાત નીકળતાજ ડાક્ટર તે તરફ ઉદાસીન બની જતા."

"છેવટે ડાક્ટરે તેને કહ્યું કે, 'યુદ્ધની ભયંકરતાનો મને જાતિઅનુભવ છે. કાચ જેવાં ચક્ષુઓથી આકાશ તરફ જોઇ મરી રહેલાં એવાં એ હજારો પ્રેત (લાશો) તે હજી પણ મારી દૃષ્ટિ સમક્ષ તરી આવે છે. મને લાગે છે કે જાણે તે બધું ... મારી ... કહ્યાં છે કે, જેમણે અમારી સરહદાનીમાં આગળના યુદ્ધમાં અમને ઘેરવા યત્ન ... છે તેમની ખબર તું લે.' આ પછી દેરૂલીદે કહ્યું: 'જર્મન ... પાસેજ રહેવી જોઇએ.' ડાક્ટરે ઉત્તર આપ્યો: 'દેશની સરહદ રક્ષણના ... ઝઘડા ને સ્થાન નથી. પરસ્પર એકસંપી અને બન્નેનો લાભ જોઇનેજ તે ... છે.' ત્યારે દેરૂલીદે કહ્યું: 'યુદ્ધ કરવું એ તો મનુષ્યનો સ્વભાવજ છે. મનુષ્ય સ્વભાવથીજ યુદ્ધપ્રિય છે.' ડાક્ટરે કહ્યું: 'પણ એ યુદ્ધને અવશ્ય ટાળવુંજ જોઇએ અને એ કંઇ અશક્ય નથી. મુખ્ય વાત એજ છે કે યુદ્ધ ભગવાનનું અસ્તિત્વ નષ્ટ થવું જોઇએ.' આટલું કહીને તરતજ ડાક્ટર ઉઠી બહાર ચાલ્યા ગયા."

જ્યોએ બેસી રહી બુદ્ધિવિષયક શ્રમ લેવો અને તેની સાથે શારીરિક શ્રમ ન હોય એ તો ખરેખર મહાન આફતજ છે. એકાદ દિવસ એવો શ્રમ નથી થતો તો તે દિવસ નકામો થઇ પડે છે. તે દિવસે મારાથી બરાબર લખાતું કે વંચાતું નથી અને બીજો કોઇ કંઇ બોલતો હોય છે તો તે લક્ષપૂર્વક સંભળાતું નથી; મસ્તક ભમી જાય છે તથા રાત્રે બરાબર ઉંઘ પણ નથી આવતી."

આ સમયમાં ટૉલ્સ્ટૉયે સામાન્ય લોકો માટે અનેક નાની નાની વાતો લખી છે. એમાંની કેટલીક જુના વખતના સંતોની હોઈ બીજી કેટલીક જુની દંતકથાઓના આધારે આપી છે. કેટલીક વખત તે સંધ્યા સમયે પણ પોતાને એકાંત કરી તેમની સાથે ગામગપાટામાં પણ ભળતા. 'મૂર્ખ એવાન,' 'પરમેશ્વર ખરું જાણે છે,' વગેરે વાતો એવાં ટાઢાં પહોરનાં ગપાંમાંથીજ તેમણે રચેલી છે. આ ઉપરાંત વૃદ્ધ ડોશીઓ પાસેથી પણ તેઓ વાતો સાંભળી લેતા. યાસનાયા પોલેના એક ગામમાં 'અનીસા' નામની એક અતિ વૃદ્ધ સ્ત્રી રહેતી હતી. તેની પાસે એવી કથાઓનો પુષ્કળ સંગ્રહ હોઈ તેની વાત કહેવાની શૈલી પણ મીઠી હતી. તેનું પણ ખાસ આયુષ્ય ગામડામાં ગયેલું હોવાથી તેની ભાષા શુદ્ધ ગ્રામીણ હતી. એક વખત તેની વાત સાંભળતાં સાંભળતાં ટૉલ્સ્ટૉયે તેને કહ્યું, "ડોશીમા, ખરું કહું તો અસલ ગ્રામીણ ભાષા તમારી પાસેથીજ હું શીખ્યો." આજ વર્ષે ટૉલ્સ્ટૉયે એક નવીન પદ્ધતિનું કેલેંડર છપાવી બહાર પાડ્યું. પ્રત્યેક તારીખની સામે [illegible] સૂચક કહેવત, એકાદ ઉપદેશાત્મક ઉતારો, એકાદ સાદો ખેડૂત જન-રચનાં [illegible] અથવા એકાદ સામાન્ય રોગનું ઘરગથ્થુ ઓસડ બતાવેલું હતું. ટૉલ્સ્ટૉયનું આ કેલેંડર એટલું લોકપ્રિય થયું કે, તેની આવૃત્તિપર આવૃત્તિઓ નીકળી અને તે પ્રત્યેક ખેડૂતને ત્યાં આવી રહ્યું.

ટૉલ્સ્ટૉયને કંઇ ઓછાં કામ નહતાં. પત્રો તથા અતિથિઓની આવજા [illegible], વગેરે અનેક પ્રશ્ન તેમની પાસે [illegible] તેમ છતાં તેઓ નાનાં નાનાં વાતો લખવાનું કામ પણ [illegible]

તેમના લેખોમાં, આ વખતના પત્રવ્યવહારમાં, વાર્તાવિનોદમાં, સંભાષણમાં, ક્યાં ક્યાંક [illegible] અને નિખાલસ સામાન્ય વર્ણનમાં પણ સ્પષ્ટ દેખાતી હતી.

એના કેરેનીના' પછી નવલકથા લખ્યા પછી 'ઈવાનઇલિચ' નામની એક નાની સુંદર નવલકથા તેમણે લખી હતી. એમાં એક ન્યાયાધીશના જીવનનું અને મરણનું સુંદર ચિત્ર આલેખ્યું છે. ન્યાયાધીશ મરણપથારી પડેલો હોય ને તેને પોતાના પૂર્વ જીવનનું સ્મરણ થાય છે. તેને જણાય છે કે પોતાનું સર્વ જીવન વ્યર્થ ગયું. એના કરતાં જેવા પ્રતિદિન ખેડુત જીવન ગાળ્યું હોત તો આ પ્રસંગે મનને પૂર્ણ શાંતિ મળી હોત; એવી વિચારશ્રેણી આવતાં આવતાં જ તેનું મૃત્યુ થાય છે. એ વાર્તાનું લેખનકાર્ય ઈ. સ. ૧૮૮૬ ના માર્ચમાં પૂરું થયું હતું.

જેમને એવું ઉત્કટ અભિમાન [illegible] મનની સ્થિતિ યથાર્થપણે રંગવાનો યત્ન કર્યો છે. [illegible] નાયક ઈવાનઇલિચ મહાન ન્યાયાધીશ સમાન ઉભો રહી પોતાના [illegible] જીવન ગાળ્યાનો [illegible] છે એમ સમજી ન્યાય આપે [illegible] ઉપર આપવાં [illegible] પોતાના મનની અવસ્થા તથા વિચારનું [illegible] છે. તે ટૉલસ્ટૉય જેવા અદ્વિતીય નવલકથાકારની કીર્તિને લાયક [illegible] છે.

ઈ. સ. ૧૮૮૬ ના ઉનાળામાં ટૉલસ્ટૉય [illegible] હતા. તેમના પગમાં [illegible] જખમ થયો હતો. તેની દરકાર કર્યા વગર તે ઘણી વખત [illegible] હતા. પછી એ જખમ વધી ગયો તેમના પગમાં પાકી પરુ થયું ત્યારે [illegible] એક [illegible] ડાક્તરને બોલાવ્યો. [illegible] ડાક્તર અને દવાનો [illegible] ન પડી પણ ઉલટું નુકસાન તે જખમ ડાક્તરને બતાવ્યો. એ જખમ અતિશય વધી ગયાથી [illegible] અને શરીરમાં [illegible] પણ જણાઈ હતી. [illegible] વિના તે મટે તેમ નહિ હોવાથી [illegible] તે પ્રયોગ [illegible] આવ્યો. કોઈ કોઈવાર તો જખમમાં એટલું બધું દર્દ થતું કે ટૉલસ્ટૉયની [illegible] આજુબાજુનાં માણસો નાસી જતાં. આ પ્રસંગે [illegible] ટૉલસ્ટૉયની ઉત્તમ પ્રકારે શુશ્રૂષા કરી.

[illegible] ટૉલસ્ટૉય આ પ્રસંગે પથારીવશ હતા તોપણ તેમનું મસ્તક તેમને [illegible] હતું. આ મંદવાડ દરમિયાન તેમણે એક નાટક લખી કાઢ્યું. [illegible] કામ પૂરું થયું ત્યારે તેઓ એટલી બધી શાંતિ [illegible] પણ ત્યાંથી [illegible] તેથી તેને [illegible] નાટકનું નામ [illegible]' હતું.

[illegible] એક વખત પાપ કરે છે એટલે તે પ્રકારનું પાપ બીજું, ત્રીજું, [illegible] એમ પરંપરા વધતી જાય છે. તેનું ઉત્તમ ચિત્ર આ નાટકમાં ટૉલસ્ટૉયે

આલેખ્યું છે. વ્યભિચાર, વિષપ્રયોગ, બાળહત્યા જેવા ભયંકર પ્રસંગ તેમાં દર્શાવ્યા છે. એમાંનો બાળહત્યાનો પ્રસંગ એટલો બીહીનો છે કે તે વાંચતાં પાષાણ હૃદયનો માણસ પણ પુરે મોડે રડ્યા સિવાય ન રહે.

આ નાટકમાં કાઉન્ટે પુરુષ અને સ્ત્રીઓ પૈકી સ્ત્રીઓનાં પાત્રો ઉતરતાં બતાવ્યાં છે; તેમાં તેમણે સ્ત્રીને સંયોગવશ બગડેલી ન માનતાં તે સ્વભાવથીજ ઉતરતી પંક્તિની છે એમ જણાવ્યું છે.

પૂર્વે તે સ્ત્રીવર્ગને વિશેષ દોષ આપતા ન હતા પણ તેમનું મન જ્યારથી નિવૃત્તિમાર્ગ તરફ જવા લાગ્યું ત્યારથી તેમણે નૈતિકદૃષ્ટિએ સ્ત્રીની પદવી પુરુષ કરતાં ઉતરતી હોવાની વાત સ્પષ્ટપણે કહેવા માંડી હતી.

ઈ. સ. ૧૮૮૭ ના જાનેવારીમાં એ નાટક છાપખાનાના સરકારી પરીક્ષકની પસંદગી માટે મોકલવામાં આવ્યું અને તેને પસંદગી મળી; પણ રંગભૂમિના પરીક્ષકે તે ભજવવાની પરવાનગી ન આપી. એ પછી ત્રીજો એલેકઝાંડર મૃત્યુ પામ્યો ત્યાં સુધી પરવાનગી મળી નહિ. એના પ્રયોગમાં પરીક્ષકને શી હરકત જણાઈ તે કોઈનાએ લક્ષમાં આવ્યું નહિ; તેમાં રાજકીય વિષયની ગંધ પણ નહતી. ઉચ્ચ પ્રતિની નીતિજ દર્શાવવાનો એમાં હેતુ હતો; પરંતુ આ પરીક્ષકોને ટૉલ્સ્ટૉયનું નામજ વાયડું થઈ પડ્યું હતું. એવા સરકારી નોકરો લોકરક્ષણ કરતાં આત્મરક્ષણનીજ વિશેષ કાળજી રાખે છે. અર્થાત્ જે માણસ સરકારને અપ્રિય હોય તેની કોઈપણ કૃતિ પ્રજાસમક્ષ આવવા દેતાં રખેને ઉપરીનો ગુસ્સો ઉપજી પોતાની નોકરીને નુકશાન પહોંચને આવું શંકાશીલપણું અને સ્વાર્થલોલુપતાને લીધે એક તરફ કેટલાય અત્યુત્તમ ગ્રંથો બહાર આવતા અટકે છે; ત્યારે બીજી તરફ ગમે તેવું અધમ સાહિત્ય પણ તેમની દૃષ્ટિમાં દોષિત જણાતું નથી!

સરકારી પરવાનગી નહિ મળવાથી જો કે એ નાટકના જાહેર પ્રયોગ થયા નહિ; પણ ખાનગી પ્રયોગ પુષ્કળ થયા. એવોજ એક પ્રયોગ પિટર્સબર્ગના એક ઉમરાવને ત્યાં થયો હતો અને ત્યાં ઘણા જાગીરદારો અને જમીનદારો હાજર રહ્યા હતા.

ઈ. સ. ૧૮૮૮ ના ફેબ્રુઆરીમાં એનો પ્રયોગ પ્રથમ પારિસમાં થયો. ફ્રેંચ નવલકથાકાર ઝોલાએ આ કામમાં જાણે પોતાનાજ નાટકનો પ્રયોગ હોય તેમ સખત મહેનત લીધી હતી. તાલીમના પ્રસંગે નટને ઉદ્દેશી તેણે કહ્યું કે, "આમાંનું એક વાક્ય અથવા શબ્દ પણ આઘોપાછો તસુ ન જાય તેવી કાળજી તમો લેશો તો પ્રયોગ અત્યંત હૃદયભેદક ખનશે."

આ ખેલ તદ્દન ખાનગી સ્વરૂપનો હતો અને તેનાં કોઈ પણ પાત્રો ધંધાદારી નહતાં; તોપણ એ પ્રયોગ એટલો સફળ નીવડ્યો કે તરતજ પારીસની રંગ

ઘણી નાટક કંપનીઓએ તેના પ્રયોગ શરૂ કર્યા. પછી તો આખા યુરોપનાં સર્વ શહેરોમાં તે થવા લાગ્યા. ઇ. સ. ૧૮૯૦ માં બર્લીનમાં તેના પ્રયોગ થવા ઉપરાંત તેની પદ્ધતિનાં નાટકોને ત્યાં જન્મ મળ્યો. છેવટે રુશીયાના પિટર્સબર્ગમાં પણ ઇ. સ. ૧૮૯૫ માં તેનો પહેલો જાહેર પ્રયોગ થયો અને તેને ઉત્તમ સ્વાગત મળ્યો.

આ અરસામાં ટૉલ્સ્ટૉયના મનની સ્થિતિ કેવી હતી તે નીચેના ઉતારા પરથી જણાઈ આવે છે. ઇ. સ. ૧૮૮૬ ના ઑક્ટોબરમાં તેણે લખેલા પત્રમાં તેઓ લખે છે કેઃ—

"મારું સર્વ કંઇ ઠીક ચાલે છે. હવે મનુષ્યના સમીપ આવવાનો લાભ છે એ આવના હું ચિત્તમાંથી ખસે નહિ તેમ કરું છું. આથી ઘણી વખત રાત્રે નિદ્રા [illegible] નથી આવતી. નિદ્રા નથી આવતી એટલે ચાલું પણ રહે છે અને લખવાનું કામ બરાબર થઇ શકતું નથી. આ રીતે બહારથી હું નિરોગી દેખાઉં પણ અંતઃકરણનો ઉદ્યોગ મંદ પડતો નથી એટલે સંતોષ રહે છે. આ ઉદ્યોગ તે એ છે કે પ્રભુ અને માનવજાતિ પ્રત્યે એકનિષ્ઠ થવાનો યત્ન કરવો."

"આ જમાનામાં હમણાં એટલો શ્રમ પડે છે કે, તે સર્વ આ વખતે પૂરું થવાનો સંભવ નથી. આ કામમાં મારે કોઇ પણ પ્રકારનો સ્વાર્થ નહિ હોવાથી આશીર્વાદપૂર્વક કેવળ લોકકલ્યાણાર્થ હેતુ હોવાથી ઘણી વખત એવા સાધારણ કાર્ય માટે પણ મને આનંદ થાય છે; તથાપિ મારા એકાદ લેખને માટે લોકો પ્રશંસા કરવા લાગે છે કે પછી મારી સ્વાર્થબુદ્ધિ ડોકિયું કરે છે. હું એવો મૂર્ખ માણસ છું. મારા એ સ્વભાવને હું શું કરું ?"

એ વર્ષમાં ઉપરોક્ત નાટક ઉપરાંત બીજી ઘણી નાની નાની વાર્તા લખી હતી. તેમાંની એક તેના આધારે તેમણે એક બે નાટકો પણ લખ્યાં હતાં.

મૉસ્કો શહેરમાં ટૉલ્સ્ટૉયના મકાન પાસે એક મેદાન [illegible] મેળો ભરાતો હતો. એ મેળામાં નાટક અને તમાશાના પ્રયોગો થતા હતા. ટૉલ્સ્ટૉય ત્યાં જઇને કનિષ્ઠ વર્ગના લોકોની પસંદગીનું અવલોકન કર્યું અને [illegible] એક અપ્રસિદ્ધ નવા નાટકનો પ્રયોગ પણ ત્યાં કરાવ્યો. આ [illegible] પાર્ટીસ સાથે [illegible] કરાવી [illegible] તેને હસી [illegible] એટલે [illegible] લખીને યુવાન [illegible] વિચાર કર્યો. ઇ. સ. ૧૮૮૬ ના ડિસેમ્બરમાં [illegible] ટૉલ્સ્ટૉય કહે છે: "તમે લખો છો તે વાત [illegible] પૂરી કરીને [illegible] કરે છે. [illegible] સર્વ [illegible] સુરક્ષિત [illegible] પરસ્પર સંબંધ [illegible] કોઈ

વળી આ વસ્તુસ્થિતિમાં નિશ્ચિત સ્વરૂપની સિદ્ધિ નહિ હોવાથી ઉમળકો ટકી કેમ? કેવી રીતે ટકાવવો? જ્યાં નિશ્ચિત કાયદો નથી અને નિશ્ચિત રીતરિવાજ પણ નથી, [illegible] પણ સમાજસંચાલનનું કારણ નથી અને બળાત્કારના આધારે સર્વ માણસો સમાજરૂપે એકત્ર રહે એ પણ શક્ય નથી. નિશ્ચિત કાયદા પ્રવૃત્તના આધારે વસા-હતમાં શુદ્ધ વાતાવરણ પણ વસ્તિવાસનાં હૃદય રહેતાં અને જે સમય કામ કરવામાં [illegible] એ. તે યુદ્ધમાં જનતાને છેવટે કોઈ શુભ પરિણામ આવતું નહિ. આ સ્થિતિને લીધે પરસ્પર ગેરસમજ થઈ વિઘ્ન આવવા લાગ્યાં. હવે તેમના અનુયાયીને લાગ્યું કે, કાયદા, સરકાર અને રીત રિવાજના બંધન સિવાય સમાજ-ઘટના થઈ શકતી નથી અને સમાજરૂપે મનુષ્ય રહી શકતો નથી. સમાજ તરીકે કેટલાક માણસોને એકત્ર રહેવું આવશ્યક છે તો પછી તે સર્વ મનુષ્યોના સંબંધ નિશ્ચિત હોવા જોઈએ. જો તેમ ન હોય તો પ્રત્યેકની સ્વાર્થબુદ્ધિ પ્રબળ બનતાં સમાજ છિન્ન ભિન્ન થયા વિના નહિ રહે અને એવો બોધ આ વસાહતોના અનુ-ભવો [illegible] પાડેલા છે.

કાયદાની સંસ્થાઓમાં શ્રીમંતો ગરીબોને લૂટે છે, જુદા જુદા લોકોને ફસાવે છે અને વકીલો અસીલોના ગજવાં કાપે છે એ બધું ખરું છે; પણ એ પ્રમાણે [illegible] એક વખતના ઉદ્દેશ જોવાનું કેમ કરી શકાય? કાયદો અસ્તિત્વમાં આવવાથી જ એ પ્રકાર બને છે એવું છેક નહિ. બનેલા બનાવની ખરી હકીકત જાણી નિષ્પક્ષ-પાતપણે ન્યાય ચૂકવવાના હેતુથી કાયદો અસ્તિત્વમાં આવેલો છે. એકાદ જમીન [illegible] કબજામાં હોય તો તેમાંનો ખરો હક કોનો છે તે જાણી તે જમીન તેને સ્વાધીન [illegible] કરવા માટે પુરાવા એકઠા કરવા એવો કાયદાનો હેતુ છે. કાયદો [illegible] કરી એક બીજાની વિવેકબુદ્ધિને અનુસરી નિકાલ કરવાનું ધોરણ રાખવામાં આવે તો ઝઘડાનો છેડો કદાપિ ન આવે. અર્થાત્ કાયદાની આવશ્યકતા આપો-આપ સિદ્ધ થાય છે.

કોઈ નિયત મર્યાદાનું ઉલ્લંઘન ન કરે તે માટે કાયદા અને સરકારનું [illegible] છે. [illegible] અનુભવથી ઘણી બનેલી માનવજાતિએ એ સંસ્થા નિર્માણ કરેલાં છે. આજે તેનું સ્વરૂપ સર્વાંગ પૂર્ણ નથી એ વાત સર્વમાન્ય [illegible] છે પણ તેથી કંઈ તેને તોડી નાખવી એ કંઈ તેનો ઉપાય નથી.

અરાજકવાદીઓનો વસાહત ચાલશે નહિ બનવાનું બીજું પણ એક કારણ છે. એ કારણ તે તેમનો અપ્રતિકારનો મત છે. એ મતનું તત્ત્વ એવું છે કે, કોઈ માણસ આપણા પ્રત્યે ગમે તેવું વર્તન ચલાવે તોપણ શરીરબળથી તેનો પ્રતિકાર કરવો નહિ. આ તત્ત્વના જોરથી આજ દુનિયામાં અનેક ચમત્કાર થયા છે અને અશક્ય [illegible] શક્ય બની છે, એ વાત ખરી છે; પરંતુ એક સમાજના અનેક ઘટકોના

મનની સ્થિતિનો વિચાર કર્યા વગર એ તત્ત્વ સરખી રીતે લાગુ કરવામાં આવે તે કેટલે દરજ્જે ઉપયોગી થાય?

'સ્માલેન્સક' પ્રાંતમાં એવા પ્રકારની એક વસાયતની સ્થાપના થઈ હતી. એક વખત એ વસાયતમાં રહેવા માટે એક છોકરો આવ્યો. ટૉલસ્ટૉયના સિદ્ધાન્તોની જે ચર્ચા ચાલતી તે તે હમ્મેશ સાંભળતો હતો. એક દિવસે સવારે એક વસાયતી બહાર જવા સારૂ કોટ શોધવા લાગ્યો. કોટ જડ્યો નહિ. પેલો છોકરો તે ગૃહસ્થની પાસે રહેતો હતો અને એ ભાઈબંધ શેઠનો કોટ પહેરીને બહાર નીકળી પડ્યો હતો. થોડીવારે તે પાછો આવ્યો ત્યારે તે ગૃહસ્થે કોટ માગ્યો. છોકરો કોટ આપવાની ના કહેવા લાગ્યો એટલે ગૃહસ્થે તેને ઉપદેશ કરતાં કહ્યું કે, ચોરી કરવી એ મહાન અપરાધ છે. પણ કેમે કરતાં છોકરાના લક્ષમાં એ વાત આવી નહિ. તેણે કહ્યું કે, કોઇ પણ પ્રકારની મિલકતને પોતાની કહેવડાવવી એજ જ્યારે પાપ છે ત્યારે તે પાસે રાખવાનું પાપ શું તમે નથી કરતા? કોટ ભલેને ગમે તેની પાસે રહે, તમે અને હું સરખાજ પાપી છીએ. આવા પ્રકારનો વાદવિવાદ ચાલતાં બીજા પણ વસાયતીઓ ત્યાં આવ્યા. ટૉલસ્ટૉયની સર્વ સ્મૃતિઓ ઉથલાવી તેમણે તે છોકરાને સમજાવવા યત્ન કર્યો; પણ પ્રત્યેકની વાતનું ખંડન કરી તે છોકરાએ તેમની વિચારસરણીથી તેમનાજ ગળામાં નાખી. તેણે કહ્યું, હું કોઇના ઉપર કોઇ પ્રકારનો આરોપ મૂકતો નથી. હું કોઇને ચોર કહેતો નથી અથવા શાહ પણ કહેતો નથી. આ કોટની જરૂર આ ભાઇને જેટલી છે તેટલીજ મને પણ છે. તમે ગમે તેટલો વાદવિવાદ કરો પણ તેથી કંઈ આ કોટની મને જરૂર નથી એમ ઠરતું નથી. હા, તમે એ મારી પાસેથી જબરાઇથી લઇ શકો છો; પણ તેથી તો તમે દોષિત ઠરશો. આવા પ્રકારનો પુષ્કળ વાદવિવાદ થયો પણ તે કોટ છોકરાએ પાછો ન આપ્યો. આ સ્થળે કોટની વાત નથી. એ વાદ કોટ માટે ન હોતાં તત્ત્વ માટે હતો અને પુષ્કળ વખત વાદ થવા છતાં તેનો નિર્ણય ન આવ્યો અને એ પ્રશ્ન જેવોને તેવોજ અધરતાલ રહ્યો. તથાપિ આ વાદમાં એક વાત સિદ્ધ થઈ છે, આવા પ્રકારનાં તત્ત્વો શુદ્ધ નૈતિક દૃષ્ટિએ ગમે તેટલાં ઉચ્ચ અને ખરાં હોય; પણ સામાન્ય મનુષ્યોના ચાલુ વ્યવહારમાં તે જેવાંને તેવાં લાગુ કરવાં એ ભૂલ છે. આવા પ્રકારની વિચારસરણીનો ફેલાવો તદ્દન સામાન્ય પ્રકારના માણસોમાં કરીને ટૉલસ્ટૉયે બીજી એક ભૂલ કરી હતી. આજ સુધી કાયદા, ગામપંચાયત અને ધર્મોપદેશકમાં જે વિશ્વાસ હતો, તે પણ એ સામાન્ય લોકોના મનમાંથી નષ્ટ થવા લાગ્યો હતો: તેથી સમાજના મૂળ પાયાનેજ સડો લાગતો હતો. અહીં न बुद्धिभेदं जनयेत् अज्ञानां कर्मसंगिनाम् એ તત્ત્વની સત્યતા પૂર્ણપણે પ્રત્યક્ષ થાય છે. જેના મનમાંથી લેશ પણ સ્વાર્થ દૂર થયો ન હોય તેવા

સામાન્ય પ્રકારનો જનસમાજ સંસ્કૃતિના તત્ત્વાનુસાર ચાલે એ દસ્તુર નથી.

આજ પ્રકારની બીજી પણ એક વસાહત કર અંતમાં હતી. વસાહત [illegible] રાજાઓએ અહીં જે જમીન ખરીદ કરી હતી તે ઉત્તમ ન હોય રેતાળ હતી; પણ [illegible]ની સાથેજ એક એવી એકરનું જંગલ મળ્યું હતું. આ જંગલ ને જમીનથી દેર [illegible]ધ માહિ દૂર હતું. ત્યાં વસાહત કરે થોડા દિવસ થતાં એક ગૃહસ્થે ત્યાં આવીને [illegible] રહેવાની ઇચ્છા જણાવી. તેની ઇચ્છાનો સ્વીકાર કરી તેને ઘર બાંધવા સારુ [illegible]થીઓએ ઇમારતી લાકડાં ઘણી આપ્યાં. પછી તે ગૃહસ્થ કંઇ કારણસર વસા[illegible] આવ્યો નહિ તેથી નજીકના ગામવાળાઓએ પોતાને તે લાકડાં વેચાતાં આપવાનું કહ્યું. પણ એક ગૃહસ્થે લાકડાં એવી રીતે વેચાય કે કેમ એવો પ્રશ્ન ઉઠાવ્યો. તેણે કહ્યું, " જે વસ્તુની આપણા ઉપગને જરૂર નથી તેના પર માલકી રાખવાનું કારણ નથી. [illegible] તેમ છતાં જો તે આપણી માલિકીના ગણાય અને તે [illegible] [illegible] છે ત્યારે આ લાકડાંની આપણને જરૂર નથી ત્યારે [illegible] [illegible] નથી, અને ત્યારે માલકી રહેતી નથી ત્યારે તે બીજાને વેચવાનો આપણો અધિકાર [illegible] [illegible] છે. આપણને જરૂરની ન હોય તેવી વસ્તુ કમાવી એવીએ તો [illegible] [illegible] કેવળ [illegible] ઘણ. આપણને જરૂર નથી તેવાં લાકડાં આપ્યાં છે તેનુ [illegible] કરવામાં આવે તે તો ભૂલથી પદ્ધતિને સંમતિ આપવા જેવું. [illegible] વેચવાનો અધિકાર આપણને નથી આપેલ ત્યાં ભૂલમનું નામ નિશાન [illegible] નહિ [illegible], એ તત્ત્વપરજ આ વસાહતની આપણે સ્થાપના કરી છે; તે [illegible] ખરી હોય તો પછી વસાહત સ્થાપવાની આવશ્યકતા રહેતી નથી." [illegible] પણ અંતે તેમ થયું અને પરિણામે એવા સામાન્ય જોડીને [illegible] કરવામાં આવ્યું કે, " આ રસ્તે ઇશ્વરનિર્મિત હોવાથી એનાપર આપણો [illegible] નથી એટલે વેચાણ આપી શકાય નથી. નહિતો જરૂરની હોય તો તેને [illegible] [illegible]."

તેમનું આવું બોલવું સાંભળી એક જોડીએ પ્રશ્ન [illegible] આ [illegible] [illegible] છે કે [illegible] કરે છે કે [illegible] સાથે રહ્યા છે તેથી તેમને સમજ [illegible] [illegible] તેઓ પણ માલકિનું થઈ છે એવી ખાત્રી થતાં તેમને [illegible] [illegible] તેને વખતમાં ઉછરતા જનાવરની ચોરી કરવા [illegible] [illegible] આ જોડીએ [illegible] પણ [illegible] ન હતા. તેમાંના એક વસાહતીઓને કહ્યું [illegible] આખુ જગત ઇશ્વરનિર્મિત છે ત્યારે આખું જગત અને પ્રકારે તે [illegible] કોને કરતા છે?" એમની વિચારસરણીને અનુસરી આ રસ્તે [illegible] [illegible] કામ તેમ ન થઈ એટલે તેમાં પણ સંમતિ આપી. [illegible] આ સમાચાર છાપાઓમાં આવ્યાનું [illegible] [illegible]

અને બેહુતોના [illegible] મારાં થયા જંગલમાં આવવા લાગ્યા. પછી [illegible]
એક બેહુને નસાવ્યરીપો પાને જઇને કહ્યું: "જંગલમાં પુષ્કળ બેહુતો [illegible]
પડેલા છે અને હવે આરામગીરીનો આરંભ થયો છે. તેથી તુરત [illegible]
કરેલ [illegible]" આવા સમાચારથી [illegible] લાગ્યા [illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

તમારે એક એ વાત લક્ષમાં રાખવાની છે કે, જિસસના જીવનનું આ રહસ્ય તમને જેટલી ઉત્તમતાથી સમજાયું છે, તેટલું અન્ય કોઈને સમજાયેલું નથી. તેમ પ્રત્યેક એ રહસ્યને મૂર્ત સ્વરૂપ આપવાની તમારા જેટલી શક્તિ પણ અન્યમાં નથી. એ વિષયનાં ચિત્ર તમારા જેવાં ઉત્તમ અન્ય કોઈ નહિ દોરી શકે. તમારાં ચિત્ર સર્વોત્કૃષ્ટ બનશે એમ કહેવાય નહિ; તથાપિ તેમાંનાં અધિક ચિત્ર પણ અન્યનાં સારાં ચિત્ર કરતાં તો ઉત્તમ પરિણામ કરશે."

આ વખતે ટોલ્સ્ટોયે 'આનન્દજીવનનો માર્ગ અને સત્ય' નામક પુસ્તક લખ્યું.

૬૨. એ ગ્રંથ કેવળ તત્ત્વવિચારનો છે. એક પ્રકારના શુદ્ધ તત્ત્વમય ગ્રંથ એ વિષયનો શોખ ધરાવનાર જિજ્ઞાસુઓ સિવાય અન્યને રુચે તેમ નહિ હોવાથી તેનો પ્રચાર સાધારણજ થયો અને અન્ય ભાષાઓમાં તેનાં સારાં ભાષાંતર પણ થયાં નથી.

જીવનનો પ્રત્યેક માણસ પોતાના કલ્યાણની શોધમાં હોય છે. કોઈને પણ અનિષ્ટ થાય એવી ઇચ્છા નથી હોતી. પણ 'ઇષ્ટ અને અનિષ્ટ' ની સમજણ લોકોની જુદી જુદી હોવાથી પરસ્પર વાદ ઉત્પન્ન થાય છે. વર્તમાન સમયના ભૌતિકશાસ્ત્રો વિજ્ઞાનનું ગૌરવથી આચરણ કર્યા કરે છે, અને તેટલા ઐહિક ભોગ ભોગવાય તેટલા ભોગવવા કરે છે. ત્યારે બીજા તરફ ધાર્મિક ધર્મ કહે છે કે, આખું જીવન તરફ ન જોતાં ભવિષ્યની સ્થિતિ તરફ લક્ષ આપો. આ ખ્રિસ્તધર્મનું આ ખોટું સ્વરૂપ છે અને ધર્મની પેઠે અર્વાચીન ભૌતિકશાસ્ત્રો પણ ખોટાજ સ્વરૂપમાં પ્રવર્તે છે. એ ગ્રંથમાં મુખ્ય આ પ્રકારનો છે.

ટોલ્સ્ટોય કહે છે કે, " આપણને હમેશાં એમજ લાગ્યા કરે છે કે સુખ એ આપણું લક્ષ છે. સુખી બનવાની લાલચે આપણે કદિ છોડી શકતા નથી; પરંતુ તે છતાં પણ આપણને એ સુખ પ્રાપ્ત થાય છે એવું કંઈ નથી હોતું. એમ શા માટે બને છે ? એનું કારણ એજ છે કે, આપણો ઉદ્દેશ એકજ નથી હોતો. એકજ ધ્યેય તરફ આપણે કદિએ સંપૂર્ણ તનમન અર્પણ કરતા નથી. કેવળ દેહનાં સુખ માટેજ અનેક પ્રકારની ખાંખોળ કરીએ છીએ; પણ સુખનું સત્ય સ્વરૂપ દેહસુખ નહિ પણ આધ્યાત્મિક સુખ જ છે; એ આપણું સમજી શકતા નથી અથવા આપણને તે વાતનું વિસ્મરણ થયેલું હોય છે. આથી કરીને વ્યાધિ એક પ્રકારનો અને ઉપાય બીજા પ્રકારનો કરીએ છીએ. બાહ્ય-જડ પદાર્થમાં ગમે તેટલો અભ્યાસ અને ... આપણે કરીશું, તોપણ આનન્દ જીવનના અન્તિમ આશયનો પત્તો ... માંથી કદિ પણ નહીં લાગવાનો નથી. આપણી ઐહિક સુખની ઇચ્છા, ... આત્મિક સુખેચ્છાના તાબામાં સોંપ્યા સિવાય આપણને કદિ પણ સાચું સુખ ...

કેટલાક કહે છે કે, પ્રેમ પણ એક દૃષ્ટિએ લહરી હોઈ તેમાંથી એ અને દુઃખનીજ પ્રાપ્તિ થાય છે. પણ લક્ષ્યમાં રાખવું કે એમ કહેનારા સકામ પ્રેમી હોય છે. તેમની માન્યતા એવી હોય છે કે, પ્રત્યેક સારા કર્મનો તેમને બદલો [illegible] જોઈએ. તેમનો પ્રેમ કામનામય હોય છે. તેમનામાં શુદ્ધ પ્રેમનો નિવાસ [illegible] હોતાં તેમના સ્વાર્થીજ પ્રેમનું રૂપ બીજું હોય છે; અને એવા પ્રેમનું પરિણામ દુઃખમાં આવે તો આશ્ચર્ય જેવું શું ! સાચા-શુદ્ધ પ્રેમ-[illegible] રૂપ અથવા બદલાની આસક્તિ નથી હોતી. પ્રેમને ખીલવે ... થી ગીને [illegible] કોઈથી થશે, એમ ધાર ... પવિત્ર પ્રેમનું લક્ષ હોય છે. આવા પ્રેમવાળો માણસ સામાને ... નેચે ભોગ આપવાને તૈયાર હોય છે. તેનો [illegible] સંબંધ અમર્યાદ હોય છે એટલુંજ નહિ પણ તે ભોગ અમુકને માટે આ[illegible] [illegible] અમુકને માટે ન આપવો એવો પક્ષપાત કે ભેદભાવ પણ તેના [illegible] [illegible] મનની સેવા કરવી અને શત્રુની ન કરવી એમ તેને ફાવતું નથી. [illegible] તેને આપણે જે મનોવૃત્તિને પ્રેમ સમજીએ છીએ તે વૃત્તિને ખરા પ્રેમનો [illegible] નથી હોતો. અમુક કરવાથી આપણને અમુક લાભ કે હાનિ, કે બીજે [illegible] લાભ મળશે, એવી ભાવનાથી આપણી મનોવૃત્તિ અમુક વ્યક્તિ તરફ [illegible] તરફ આકર્ષાય છે અને તેને આપણે પ્રેમનું નામ આપીએ છીએ. [illegible] થઈ જોતાં એમાં આપણો પ્રેમ તે વ્યક્તિ કે કર્તવ્ય પ્રત્યે નહિ [illegible] અમુક લાભ-સ્વાર્થ પ્રત્યેજ હોય છે. એમાં નિઃસ્વાર્થપણું અને કર્તવ્યને [illegible] ને બદલે આપણી દૃષ્ટિ સ્વાર્થની મલીનતાથી દૂષિત થએલી હોય છે [illegible] ભાવનામાં રહેલા એ દોષ દૂર ... થાય તો પ્રેમના એ પવિત્ર ઓજ-[illegible] [illegible] વિકાસ થઈ ઉઠવું અશક્ય ન બને. સ્વાર્થબુદ્ધિનું ... પર-[illegible] [illegible] ખીલવણી થતી એજ પ્રેમમૂર્ત ઉઠવું છે; અને જ્યારે એ પરોપકાર [illegible] ... પામે છે ત્યારેજ ખરા સુખનો પ્રારંભ થાય છે. તેમ થવાને [illegible] ખરી દૃષ્ટિ પ્રાપ્ત થાય છે અને આપણને જણાવા લાગે છે કે, ... [illegible] ... હેતુ ... સુખ નથી પણ કેવળ ક્લેશ એજ ... [illegible] ... આત્મકલ્યાણની સિદ્ધિ થાય છે.

[illegible] પ્રેમના કારણથી આપણે હવે ... દુઃખના ... [illegible] ... પ્રકાશ પડતાં જેનાથી તે દશા સુધી થવાની આશા રાખવી [illegible] ... પ્રકાશ સાધનો પ્રાપ્ત થતા પછી તેના કેટલાક ... [illegible] ... સુધી થતો ઉદય નથી ત્યાંસુધી ધ્યાનો અને આનંદસ્વ-[illegible] માર્ગ તો એજ છે કે, એ સાધનોના નેમજ તેને ... [illegible] ... ત્યાગ કરીએ અને પોતાને ભૂલી જઈ જગતી ... આત્મ ...

પરસેવા કરવી. પ્રેમનો ખરો અર્થ એજ છે કે, સર્વ પ્રકારના સ્વાર્થની વિસ્મૃતિ. પોતાની સર્વ ઇચ્છાનો લોપ થયા વિના અંતઃકરણમાં સત્ય પ્રેમનો ઉદ્‌ભવ કદિ પણ થશે નહિ. નાનાં બાળકોમાં એવો વિશુદ્ધ પ્રેમ ઘણી વખત દૃષ્ટિએ પડે છે. મોટી વયના માણસને તો પોતામાં પણ એવા પ્રેમની પ્રતીતિ મળતી નથી તેમ બીજામાં તે હોય તો તેનું પણ દર્શન થતું નથી. આવા માણસના પ્રેમમાં અને પશુના પ્રેમમાં વસ્તુતઃ કંઇજ ભેદ નથી હોતો. માનવજીવનનું અવલોકન કરતાં તેનું વલણ તો પશુત્વને નષ્ટ કરવા તરફજ જણાય છે; પરંતુ મનુષ્યોના વર્તન તરફ જોઈએ છીએ ત્યારે તો પશુત્વનું રક્ષણ કરવામાંજ તેઓ મગ્ન થએલા જણાય છે. પ્રથમ તેઓ પદાર્થોની ઇચ્છાથી પ્રેરાઈને તે ઇચ્છાને તૃપ્ત કરવા મથે છે. પદાર્થ આવી મળે છે તો ક્ષણ માત્ર તેને ઇચ્છાતૃપ્તિનો સુખાભાસ થાય છે; પણ એ ક્ષણ વીતે છે નથી વીતતી તેટલામાં તો એ ઇચ્છા પાછી બેવડા બળથી ઉછળે છે અને અનેક પ્રકારનાં કષ્ટ તથા વિઘ્નોનાં દુઃખદાયક લહરીને સાથે લેતી આવે છે; કે જેની સાથે લડતાં લડતાં મનુષ્ય અતે થાકીને તથા નિરાશ બની જઇને કાળના મુખમાં પડે છે.

અનેક પ્રકારના શ્રીમંતાઈ ઉપભોગની ઇચ્છા મનુષ્યમાં વધતી જાય છે તેમ તેમ મૃત્યુનો ભય પણ વધે છે. ધનવાનોની સર્વ ચેન બાજી પરકીય દુઃખમાંથીજ ઉત્પન્ન થએલી હોય છે. હજારો માણસોને પીલવામાં આવે છે ત્યારેજ શ્રીમંતોને મોજમજા પ્રાપ્ત થાય છે. આવી સ્થિતિમાં રહેનારાઓને બીજાઓ વિષે પ્રેમ ઉદ્‌ભવેજ શી રીતે ? જો એક માણસે મોજમજા ભોગવવી હોય તો બીજાં સો માણસોની ગરદનપર તેણે શસ્ત્ર ચલાવવુંજ જોઇએ. મનની આવી સ્થિતિમાં પ્રેમની મૃદુ ભાવનાનો ઉદ્‌ભવ શક્ય છે ? જરૂરીયાતો વધારતા જવી અને તે પૂરી કરવા સાધનો પ્રાપ્ત કરતા રહેવું એ તો મૃગજળની પુંઠે પડવા સમાન છે. એમાં ઇચ્છાની તૃપ્તિ થવાનું તો ક્યાંય રહ્યું પણ ઉલટી તૃષ્ણા વધતી જાય છે અને દોડતાં દોડતાં છેવટે માણસ લોથપોથ બનીને ભોંયભેગો થાય તથા પ્રાણ છુટી જાય છે."

"માણસના મનમાં મરણની કલ્પના ન આવતાં જાણે તેને એમજ લાગે છે કે પોતે અમર છે. તેનું અંતઃકરણ જાણે કહેતું હોય કે, મૃત્યુનું અસ્તિત્વજ નથી. અસંસ્કૃત બુદ્ધિને આ કથન ખોટું લાગે છે; પણ એમાં ખોટું શું છે ? મૃત્યુ તો રૂપાંતર માત્ર છે. વર્તમાન દેહની પૂર્વે પણ એવાં અનેક રૂપાંતર થઇ ગયાં છે, એમ અર્વાચીન શાસ્ત્રો કહે છે અને એવા પ્રકારનાં રૂપાંતરો થતાં થતાંજ પ્રાણીને હાલની સ્થિતિ પ્રાપ્ત થઇ છે. જો આવા પ્રકારનાં રૂપાંતરો થયાં ન હોત તો આપણે મનુષ્યદેહ પર્યંત આવ્યાંજ ન હોત. આ ઉપરથી સ્પષ્ટ જણાય છે કે

[illegible] છે. [illegible] કામ [illegible] આપણને [illegible]

[illegible] આપણું [illegible] છે. [illegible] આપણું [illegible]

[illegible] નથી [illegible] જે વખતે આપણું શરીર [illegible] છે. એવી [illegible] નથી. [illegible] આપણને [illegible] છે. [illegible] વિચાર અને [illegible] છે. એ [illegible] ભિન્ન છે. એથી [illegible] છે. [illegible] નથી [illegible] વિચાર [illegible] છે. [illegible] નથી [illegible] છે. [illegible] તે [illegible]

[illegible]

ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે, દુઃખજ આપણી કર્મજાળનાનું કરવું નવનું ઉત્પત્તિસ્થાન છે. આપણી ભૂલો અથવા અજ્ઞાનને લીધેજ આપણી પ્રત્યેક આપત્તિ ઉત્પન્ન થાય છે; અને તેનું નિવારણ કરવું હોય છે તો આપણને કાંઈ પણ કર્મ કરવાંજ પડે છે. આ વખતે બરાબર સમજપૂર્વક અને ધૈર્યના કાયદાને અનુસરીને આપણે આપણો યત્ન કરશો એજ આપત્તિને ટાળવાનો માર્ગ છે. આ પ્રપંચ લોકમાં આવતાં આપત્તિ એ કાંઇ મોટી ભૂંડ અથવા ભયાનક વસ્તુ આપણને લાગશે નહિ. જીવનયાત્રામાં જો આપણે આગળ ભરવું ભરવું હોય તો એવા: દુઃખોનાં સરોવર પર થઈ ચાલીનેજ આપણે જવું જોઇએ. ગમે તેવું ભયાનક દુઃખ પણ કાળાંતરે માણસ વિસારી જાય છે; ને ઉપરથી સ્પષ્ટ માલુમ છે કે દુઃખ વિસરવાની શક્તિ વધારે નહિ તો બીજરૂપે પણ આપણામાં રહેલીજ છે. એજ બીજને આપણે ખીલવીએ એટલે પછી ગમે તેટલા દુઃખનો વખત પણ તેની વિસ્મૃતિ થવી અશક્ય નથી. આ દુઃખને વિસરવાની અથવા તો તેમાં દુઃખનો અનુભવજ નહિ થવાની શક્તિને વધારવાનો ઉપાય આપણા જીવનને પવિત્ર વહેવારવું એજ છે. કુદરતનો આ કાયદો જેને સમજાય છે અને જે તે પ્રમાણે વર્તે છે તેને સુખનો તોટો નથી પડતો."

આ પ્રમાણે એ પુસ્તકમાં કહેવાના ચાલુ ધર્મપંથ વિરુદ્ધના વિચારો હોવાથી સરકારી પરીક્ષકના અભિપ્રાયમાંથી તે પસાર થવાનો સંભવ ન હતો; તેથી ટોલ્સ્ટોયે તેને માટે સરકારની પરવાનગી પણ માગી ન હતી. તેની એક હસ્તલિખિત પ્રત જીનેવામાં ગઈ અને ત્યાંજ તે છાપવામાં આવ્યું. પુસ્તકનાં મૂળ છાપખાના માટે તૈયાર કરવાથી પ્રત કાઉન્ટના જોવામાં નહિ આવવાથી પ્રૂફ તપાસનારની ભૂલો, અજ્ઞાન વગેરેને લીધે તેમાં ન્યૂનતા તથા દોષ આવ્યાં છે એ સ્વાભાવિક છે.

વળી હસ્તલિખિત પ્રતપરથી છાપખાના માટે બીજે મત તૈયાર કરી હતી. નકલ કરનાર અથવા અજ્ઞાનતાને લીધે પણ પુસ્તક સ્થળે અર્થનો અનર્થ થયો એ પછી એ પુસ્તકનો સાર જર્મનીમાં પ્રસિદ્ધ થયો હતો.

"ટોલ્સ્ટોયનું જીવનરેખ" નામે પુસ્તક જેમના જેમના વાંચવામાં આવ્યું છે તેની અસર થયા સિવાય રહી નથી. તેમના વાંચકોમાંના ઘણાઓના હૃદયમાં હલચલ થયા હતા અને કેટલાકે સરકારી નોકરીનાં રાજીનામાં આપી દીધાં. કેટલાક રાજ્યસરકારની નજરમાં આવ્યા ને પકડાઈ પણ ગયા હતા. આ પ્રમાણે રશિયામાંજ બન્યું હતું એમ નહિ; પણ અમેરિકા જેવા સ્વતંત્ર દેશમાં કેટલાક ટોલ્સ્ટોયના અનુયાયી થયા હતા.

આ વખતે ટોલ્સ્ટોયનો સાથે ગયેલ દીકરો ગામમાંથી પાછો આવ્યો હતો.

તે ઇ. સ. ૧૮૮૭ ના ઑગસ્ટ મહિનામાં ટૉલ્સ્ટૉયને મળવા યાસનાયા ગયો હતો. આ સમયની ટૉલ્સ્ટૉયની વૃત્તિ વિષે તે કહે છે કેઃ—

"ટૉલ્સ્ટૉયનું વદન તદન શાંત દેખાતું હતું; તથાપિ તેમણે અંદરે માનસિક યાતના કેટલી ભોગવી હશે તેની કલ્પના કોઇને પણ તેમના વદનપરથી આવી શકે તેમ હતું. તેમના પૂર્વના ચહેરામાં અને આજના ચહેરામાં મને આભ જમીનનો અંતર જણાયો."

"તારા પાડોશીપર પ્રેમ રાખ, એ ખ્રિસ્ત વાક્ય ટૉલ્સ્ટૉયને એટલું બધું રુચ્યું હતું કે તેમનું સર્વ વર્તન તેને અનુસરીનેજ હતું."

'ચાલુ શિક્ષણપદ્ધતિ વિષે તે કહેતા કે, મનુષ્ય જાતની ઉત્તમ પ્રકારે સેવા થઇ શકે તેવા હેતુથી અપાએલું શિક્ષણજ શિક્ષણના નામને પાત્ર છે. એને બદલે પોતાને સુશિક્ષિત કહેવડાવી લોકોપર રોફ મારતાં શિખવનારાણું જે શિક્ષણ અપાય છે તે શિક્ષણના નામને યોગ્ય નથી. એવા શિક્ષણથી સારૂં પરિણામ આવવાને બદલે ઉલટી સ્વાર્થબુદ્ધિ પ્રબળ બને છે, ઇંદ્રિયલોલુપતા વધે છે અને બીજાની સેવા કરવાને બદલે બીજાની પાસેથી સેવા મેળવવાની દુર્બુદ્ધિ ઉત્પન્ન થાય છે. ચાલુ શિક્ષણપદ્ધતિ કેવળ આજ વિચારથી પ્રેરિત થએલી હોઇ અન્યના મસ્તકપર પગ મૂકી ઉંચે કેવી રીતે ચડવું તેજ શિખવે છે. ટૉલ્સ્ટૉયના મસ્તકમાં આ વિચાર દૃઢ થએલો હોવાથી પોતાનાં બાળકોને એવા પ્રકારનું શિક્ષણ આપવાનું તેમને જરા પણ ગમતું નહિ; પરંતુ તેમના પત્નીને તે ગમતું હોવાથી તેમણે તેવુંજ શિક્ષણ પોતાનાં સંતાનોને અપાવ્યું હતું. કાઉંટને તે શિક્ષણ તરફ કેટલો અણગમો હતો તે આ ઉપરથી પણ સમજાય છે કે, તેમનો પુત્ર વિશ્વવિદ્યાલયની પદવી મેળવ્યા પછી 'હવે શું કરવું?' એમ પૂછવા ગયો ત્યારે તેમણે કહ્યું હતું કે, 'કોઇ ખેડુતના હાથ નીચે રહી મજૂરી કર.'"

"તેમનો નિશ્ચિત મત એવો જણાય છે કે, સહાનુકંપા અને બંધુપ્રેમ ઉપજાવવો અને કેળવવો એજ શિક્ષણનું કાર્ય છે. ભાવી પ્રજાના મનમાં આવા પ્રકારની ભાવના ઉત્પન્ન કરવી હોય તો તેમના ચિત્તમાંથી ઇંદ્રિયલાલસાને પણ તિલાંજલી અપાવવી જોઇએ; પણ તેમ કરવાને બદલે આધુનિક શિક્ષણ વિષયલાલસાજ વધારે છે. એવો આક્ષેપ તે વારંવાર કરતા. દાક્તના વિરૂપથી સાદું જીવન અપ્રિય બને છે, એટલુંજ નહિ પણ હાલના સુશિક્ષિતોને એમ પણ લાગે છે કે, પોતાની નોકરડીના ભાઇઓએ પોતાના મોજશોખને માટે ગમે તેટલું રીબાવું જોઇએ. હમેશના વ્યવહારમાં જે સૌજન્ય સ્વાભાવિક રીતે આવશ્યક છે, તેને બદલે હાલની પદ્ધતિથી શિક્ષિત બનેલાઓમાં માત્ર નાટકી સૌજન્ય

[illegible] છે અને તેના હૃદયમાં [illegible] [illegible] હોય છે. [illegible] [illegible] [illegible] નહિ પણ તેમણે [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] કહે છે. [illegible] અને મને [illegible] છે [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] પણ [illegible] [illegible] [illegible] કહે છે [illegible] [illegible] છે. [illegible] [illegible] છે. [illegible] કહે છે. પણ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] છે.

[illegible] [illegible] પણ તેમના [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] છે. તેમણે મને [illegible] [illegible] [illegible] છે. [illegible] [illegible] તેમણે [illegible] [illegible] કહે છે. [illegible] [illegible] [illegible] પણ [illegible] [illegible] અને તેમના [illegible] પણ [illegible] [illegible]. [illegible] [illegible] નહિ [illegible] [illegible] તેમણે [illegible] [illegible] [illegible] છે [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] કહે છે. [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] અને [illegible] [illegible] [illegible] નહિ [illegible] [illegible] પણ કહે [illegible] છે. [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] નહિ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] અને [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] કહે છે."

[illegible]

વાતમાં અગત્યનું તેમણે તદ્દન છોડી દીધું હતું.

' તેમણે મને સરકારી નોકરી છોડી દઈ ખેતીનો ધંધો કરવાનો ઉપદેશ આપતાં કહ્યું: 'પ્રિન્સ હિલકોફ જેવા તરફ શ્રીમંતનું પ્રત્યક્ષ દૃષ્ટાંત તારા સમક્ષ છે. તે મને ઓળખતો નથી અથવા મારાં પુસ્તકો પણ કદાચ તેણે નહિ વાંચ્યાં હોય. કેવળ સ્વયંસ્ફૂર્તિથી તેણે પોતાની સર્વ જમીનજાગીર પોતાના આસામીઓને વહેંચી આપી પોતાને માટે માત્ર પચીસ એકર જમીન રાખી છે; અને ખેતીનું કામ શીખવા સારૂ તેણે એક ખેડુતને ત્યાં બીનપગારી નોકરી સ્વીકારી છે. ખેતીના કામમાં પોતાનું પેટ ભરવા જેટલી પાવરદા પ્રાપ્ત કર્યે પછીથી લગ્ન કરવું અને ખેતીપરજ ગુજરાન કરવું, એવો તેણે નિશ્ચય કરેલો છે."

પ્રિન્સ હિલકોફ વિષે અહીં થોડી માહિતી આપવી અસ્થાને નહિ ગણાય. તે રશીયન લશ્કરમાં ઠીક ઊંચી પદવીએ પહોંચ્યો હતો. વયમાં નાનો હોવા છતાં લશ્કરી બાબતમાં તેણે સારી હુશીયારી બતાવ્યાથી તે થોડાજ વખતમાં આટલી ઊંચી પદવીએ ચડ્યો હતો. તુર્કી સાથેના યુદ્ધમાં તેણે સારી નોકરી બજાવી હતી. અત્યંત પ્રમાણિક હોવાથી લશ્કરી સામાન પુરો પાડનાર કંટ્રાક્ટરોને તેની ભારે ધાક રહેતી. એક વખત તુર્ક યુદ્ધમાં ઘોડેસ્વારોના દસ્તાના સરદારનું કામ તેને સોંપાયું હતું. તે ઘોડેસ્વારોમાં મોખરે ચાલતો હતો અને તેની આજ્ઞાથી એક તુર્ક [illegible] ઉભેલાને ઉભેલા ઘર [illegible]. પણ એ બનાવથી તેનું મન બહુ ફેરવાઈ ગયું કે, યુદ્ધ પુરૂં થતાંજ ઈ. સ. ૧૮૭૮ માં તેણે પોતાની હોદ્દાનું રાજીનામું આપ્યું. લશ્કરી નોકરીમાંથી છુટતાંવેંત તરતજ તેણે સાદા જીવનનો સ્વીકાર કરી લીધો અને સામાન્ય ખેડુત લોકોમાંજ બેસવા ઉઠવાનું રાખ્યું. તે સ્વભાવે શાંત, દીલદાર અને ત્યાગી હોવાથી થોડાજ દિવસોમાં ખેડુતોને પ્રિય થઈ પડ્યો. પછી તેણે ચાલુ રશીયન ધર્મપંથનો ત્યાગ કર્યો. પાદરીઓએ આ [illegible]. તેને દેશપાર કરાવી કોકેશસ પ્રાંતમાં કાઢ્યો. ત્યાં 'દુખોબાર' પંથના લોકો રહેતા હતા. હિલકોફ તેમના મંડળમાં સામેલ થયો. ઈ. સ. ૧૮૯૫માં સરકારે [illegible] ફરમાન બહાર પાડ્યું ત્યારે એ પંથે લશ્કરમાં જોડાવાની ના પાડી દીધી. અને એ કાર્યમાં હિલકોફનીજ ઉશ્કેરણી હોવી જોઈએ એવા શકથી સરકારે તેને બાલ્ટિક સમુદ્રપરના પ્રદેશમાં મોકલી દીધો. [illegible] વર્ષ [illegible] કર્યો પછી રશીયાની બહારના કોઈ પણ પ્રદેશમાં જવાની રજા મળવાથી તે ૧૮૯૮ માં ઇંગ્લાંડમાં જઈ રહ્યો.

ટોલ્સ્ટોયના વિચારોનું અક્ષરશઃ પાલન કરવાનો દાખલો કોઈએ જો બેસાડ્યો હોય તો તે હિલકોફેજ કર્યો હતો. તેને રશીયાની સર્વ પરિસ્થિતિનો

અનુભવ હતો. તેના પરિણામે તેની ખાત્રી થઈ હતી કે, ટૉલસ્ટૉયનો જાતમહેનતનો સિદ્ધાંત સર્વત્ર પ્રચારમાં આવે તોપણ જ્યાં સુધી વર્તમાન સરકારી પદ્ધતિ કાયમ છે ત્યાં સુધી રૂશીયાના દુર્દૈવનો અંત આવે તેમ નથી. તેને જ્યારે કૉકેશસમાંથી કાઢવામાં આવ્યો ત્યારે સરકારે કોઇ પણ કોર્ટમાં તેની તપાસ કરી નહતી; એટલુંજ નહિ પણ તેનાપર કોઈ જાતનો આરોપ પણ જાહેર કરવામ આવ્યો નહતો. આવી તદન સ્વચ્છંદી સરકાર માટે ગમે તેવો સાત્વિક માણસ પણ એવાજ નિર્ણયપર આવે એમાં નવાઇ નથી.

આ હકીકત આટલેથીજ અટકાવી હવે પાછા ટૉલસ્ટૉય વિષે 'મર્સ' આગળ જે કહે છે તે તરફ વળીએ.

"કુટુંબ સાથેનું ટૉલસ્ટૉયનું વર્તન નિસ્પૃહતાવાળું થવા છતાં તેથી ઘરના માણસોનો તેમનાપર જે પ્રેમ હતો તેમાં કંઇ ઉણપ આવેલી નહતી. ટૉલસ્ટૉય માટે ઘરના સર્વ માણસોના મનમાં આદરબુદ્ધિ હતી."

"પોતાના વિચાર અન્યપર બલાત્કારે લાદવાની ટૉલસ્ટૉયની લેશ પણ ઇચ્છા ન હતી. પોતાના કુટુંબીઓ પ્રત્યે પણ એજ ધોરણ તેમણે રાખ્યું હતું."

"કાઉંટેસ તેમને જમીન જુમલાની વહેંચણી કરવા દેતી ન હતી અને વર્તમાન પદ્ધતિ પ્રમાણે બાળકોને શિક્ષણ આપતી હતી; તેથી ટૉલસ્ટૉય તેનાપર ચીડાએલા રહેતા અને એ ચીડ કોઇ કોઇવાર સ્પષ્ટ પણ દેખાઈ રહેતી."

"ઉલટપક્ષે પોતે કરે છે તે બરાબર હોવાની કાઉંટેસને ખાત્રી હોવાથી તેમને ટૉલસ્ટૉયનું વર્તન અસભ્ય લાગતું."

"ટૉલસ્ટૉયના વિચારોની ઉત્ક્રાંતિ કેવી રીતે થતી ગઈ તે વાત તે સારી રીતે જાણતી હતી અને એ ઉત્ક્રાંતિ (ફેરફારી–ઉથલપાથલ) થી તેને ઘણીવાર ત્રાસ પણ વેઠવો પડતો. તેની સમજણ એવી હતી કે, વર્તમાન શિક્ષણપદ્ધતિથી બાળકોને અળગાં રાખવાં તથા જમીન જુમલો આસામીઓને વહેંચી આપવો તે પોતાના હાથેજ બાળકોને આ દુનિયામાંથી ઉખેડી નાખવા સમાન છે. તે બિચારીની એવી દશા થઈ પડી હતી કે પતિને રાજી કરવા જાય તો બાળકોને નુકશાન થાય અને બાળકોનું જાળવવા જતાં પતિ નારાજ રહે. આ સ્થિતિ દશ વર્ષ સુધી ચાલુ રહી હતી. એ પતિપત્નીની વચ્ચેના અણબનાવનું મૂળ કારણ આજ છે. એ સિવાય બીજી કોઈ પણ બાબત વિષે ઉભયમાં મતભેદ નહોતો."

"એક વખત રડતી આંખે તેણે મને કહ્યું: 'પૂર્વે સર્વ કાર્ય એજ કરતા અને હું ફક્ત મદદનીશ હતી. હવે માલ મિલકત સંભાળવાનું અને બાળકોને શિક્ષણ આપવાનું કામ સર્વ રીતે મારાપરજ પડ્યું છે. છોકરાંને ઘર બહાર કાઢી, ભિખ મગાવતી નથી એ અપરાધ માટે એ ચીડાય છે. પણ શું કરૂં ? જો છોકરાં

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

અને તે પ્રસંગે તે પોતાનો મત સ્પષ્ટપણે જણાવી દેતી.

ઈ. સ. ૧૮૮૭ ના ઑગસ્ટમાં 'રેપીન' નામનો સુપ્રસિદ્ધ ચિત્રકાર ટૉલસ્ટૉયનું ચિત્ર ઉતારવા આવ્યો હતો. પછી પણ તે વારંવાર આવવા લાગ્યો હતો અને થોડાજ સમયમાં ટૉલસ્ટૉયનો શિષ્ય પણ બન્યો હતો.

એજ વર્ષમાં ટૉલસ્ટૉયે 'એમરી ડૂમ' નામની એક વાત લખી હતી. આ વાતમાં તેમણે ખેડુતો લશ્કરી નોકરીથી કેટલા નારાજ હોય છે, તેમજ મનુષ્ય પ્રાણી સામાન્યતઃ કેટલું શાંતિપ્રિય હોય છે, અને યુદ્ધાદિ તેને માટે કેટલાંબધાં કષ્ટકારક થઇ પડે છે, તે ઉત્તમ પ્રકારે દર્શાવ્યું છે.

આ સમયે ટૉલસ્ટૉયની કીર્તિ સમગ્ર રૂશીયામાં ફેલાએલી હોઇ વિશ્વવિદ્યાલય જેવી અનેક સંસ્થાઓ તરફથી તેમને માનનીય પદવીઓ અપાવા લાગી હતી. ટૉલસ્ટૉયને એ માન અને પદવીઓ જરા પણ મહત્ત્વની લાગતી ન હતી. એવી એક પદવી તેમને ન મળી હોત તોપણ તેથી તેમનું મહત્ત્વ ઓછું ગણાતું નહોત. તેમની કીર્તિ આ પ્રમાણે આખા દેશમાં ફેલાઈ જવા છતાં પણ જુના ધર્મપંથના ઉપદેશકોએ તો તેમની નિંદા કરવાનું ચાલુજ રાખ્યું હતું.

આ વખતનાં કેટલાંક સંસ્મરણો કહેતાં ટૉલસ્ટૉયનો ખેડુત મિત્ર 'સેનીયેનોક' કહે છે કે, "એક પત્રમાં ટૉલસ્ટૉયે લખેલી કેટલીક વાતો મારા વાંચવામાં આવતાં મને તે ઘણીજ ગમી. તેના વાચનથી મને પણ લખવાની સૂર્તિ મળી. એજ કારણથી મને ટૉલસ્ટૉયની મુલાકાત થઇ અને પછી હું વારંવાર તેમની પાસે જવા લાગ્યો. પછી થોડાજ સમયમાં હું મારે ગામ આવ્યો ત્યારે મારી મુલાકાતની વાતો મારા પહેલાંજ ત્યાં આવી પહોંચેલી જણાઇ. અમારા ગામના ધર્મોપદેશકે મારા પિતાને કહ્યું કે, 'તમારો છોકરો એક ભયંકર જાળમાં સપડાયો છે. ટૉલસ્ટૉય મહાન દુષ્ટ માણસ હોઇ યુવાન છોકરાઓને ભમાવવાની અનેક યુક્તિઓ યોજે છે. તમારા છોકરા જેવા ભોળા છોકરા તેના પંજામાં સપડાય છે એટલે તેમને આનો બે આના આપી તેમની પાસે વાતો લખાવી લે છે અને પછી તે દ્વારા ખૂબ પૈસા કમાય છે.' ઉપાધ્યાયની આ વાતથી મારા પિતા અત્યંત ક્રોધે ભરાઈ મારાપર ગાળોનો વરસાદ વરસાવવા લાગ્યા."

આ વાત માત્ર નમુના દાખલાજ જણાવી છે. ધર્મોપદેશકો આવા પ્રકારની અનેક યુક્તિઓ યોજી તેમની મનમાની નિંદા કરતા, પરંતુ બધા ધર્માધિકારી એવા ન હતા. કેટલાક ટૉલસ્ટૉયની યોગ્યતા સમજી શકતા હતા; તથાપિ પોતાનો એ વિચાર ખુલ્લો જાહેર કરવાની તેઓમાં હિંમત ન હતી. એક બે જણે એવી હિંમત દર્શાવી હતી, પણ તેનું કડવું ફળ તેમને તરતજ ચાખવું પડ્યું હતું.

ઇ. સ. ૧૮૮૭ ના અંતમાં ' ધિ અવેકનીંગ ' નામનો એક પુસ્તક અમેરિકાનો પ્રવાસ કરી યુરોપમાં આવ્યો હતો તે વખતે અમેરિકામાં ઘણી મદિરાનો અટકાવ કરવાને માટે પ્રયાસ ચાલતો હતો. તેણે એ હીલચાલની સર્વ હકીકત ટૉલ્સ્ટૉયને કહી અને તે ટૉલ્સ્ટૉયને પસંદ પડવાથી તરતજ તેમણે પોતાને ઘેરથીજ તેનો પ્રારંભ કર્યો. તેમણે એક પ્રતિજ્ઞાપત્ર તૈયાર કરી તેપર પ્રથમ પોતાની સહી કરી. એ પછી ઘરનાં બીજાં કેટલાંક માણસોએ પણ સહીઓ કરી. પછી વિશાળ સમયમાં પાસેના ખેડૂતોની સભા ભરી તેમને દારૂ અને તંબાકુ નહિ પીવાનો ઉપદેશ કરી તેમને પણ પ્રતિજ્ઞાઓ લેવરાવી.

ટૉલ્સ્ટૉયમાં વિચારશક્તિના પ્રમાણમાં ક્રિયાશક્તિ ઓછી હતી: તથાપિ તેમના વિચારપૂર્ણ લેખ અને તેમના આચરણની અસર ધીમે ધીમે પણ દૃઢતાથી સામાન્ય જનસમાજ પર થવા માંડી હતી. ઘણું દુષ્ટ વ્યસન રશીયામાંથી નષ્ટ કરવા માટે જે પ્રયત્ન થયો હતો, તેમાં ટૉલ્સ્ટૉયનીએ અસર પણ ઠીક સહાયક થઈ હતી. તેમણે આ વિષય પરત્વે જે ચાર પાંચ લેખ લખ્યા છે, તેમાંનો ' મહારૂઢિનો તહેવાર ' નામનો લેખ અતિ પ્રસિદ્ધ છે. આ લેખમાં તેમણે ઘરના કુટુંબનો વાર તહેવારના દિવસે મદ્યપાનથી કેવા હાલ થાય છે અને કેવાં અધમ કૃત્યો કરી બેસે છે, તે દર્શાવ્યું છે. માનસિક ચિત્ર ચીતરવામાં ટૉલ્સ્ટૉય અત્યંત કુશળ હોવાથી સાહિત્યશાસ્ત્રની દૃષ્ટિથી પણ એ લેખ અનુપમ બન્યો છે. તેની પ્રસિદ્ધિ ચારેકોર ખળભળાટ થઈ રહ્યો. વિદ્યાર્થીવર્ગમાં એ વિક્રય અને ઉપયોગ કર થયો. કેટલાકોએ એવો પણ વિચાર કર્યો કે ટૉલ્સ્ટૉયે દુષ્ટિજનોની મશ્કરી કરવાનો યત્ન કર્યો છે. આ સમાચારથી સરકાર પણ ચેતી જાય એવું લખાણ બન્યું; પણ એથી ટૉલ્સ્ટૉયનું ચિત્ત એ તેમ ન હતું. તેમણે કંઇ કેવળ દુષ્ટિજનોનો ઉપહાસ કરવા માટે એ લેખ લખેલો ન હતો. પ્રાંતને ઉપદેશમાં પણ પ્રસંગાનુસાર તે એવીજ ભાષા વાપરતા. ઘણી મસ્ત થએલા ખેડૂત અને દુષ્ટિજનની મનોવૃત્તિની તુલના કરતાં એકવાર તેમણે પોતાના એક સ્નેહીને કહ્યું હતું કે, " એકાદ ખેડૂત દારૂ પી ઢસડ જાય છે ત્યારે તેનું મનમાં જે સ્વાભાવિક ઉદારતા રહેલી હોય છે તે સંપૂર્ણ રીતે બહાર પડે છે. તે તમોને બાકી ખવા દેશે પણ તે કેવળ પ્રેમના આવેશમાંજ. એજ માણસને તે તમારા માટે પ્રાણ આપવા પણ તૈયાર થશે. હવે મસ્ત થએલા દુષ્ટિજન તરફ જુઓ! તે સમયે તેમનું તમામ સ્વાર્થીપણું બહાર આવેલું તમને જણાશે. બીજાપર તે કેવી સત્તા અને અનીતિ ચલાવે છે, તેનું પૂર્ણ ચિત્ર તમે તે વખતે જોઈ શકશો. પોતાની મોજને ખાતર બીજાનો જીવ જવાને પણ તે ગણશે નહિ. આથી મદોન્મત ખેડૂતને જોઈને પ્રેક્ષકના મનમાં સહાનુભૂતિ ઉત્પન્ન

કરતા તોપણ પ્રતિપક્ષીને તેમના બાજુથી ખેદ થતો નહિ. તે કહેતા કે, એક પક્ષને જોરથી વળગી રહેવાની આવશ્યકતા છે તેટલીજ આવશ્યકતા વ્યવહારમાં સભ્ય રીતભાતની અને મધુરભાષાની છે. અમુક વિષય પરત્વે બોલવું જ નહિ કે ચર્ચા ન કરવી, એમ તેમણે કદિ માન્યું નથી. ગમે તે વિષય પર તેમની સાથે વાત કરવામાં આવતી ત્યારે અતિ માર્મિકતાથી તે તેના પર ચર્ચા ચલાવતા.

આ સમયની રશીયાની રાજકીય સ્થિતિ અત્યંત ખરાબ હતી. એક તરફ સરકાર લોકોને દબાવવાની નવી નવી યુક્તીઓ શોધ્યે જતી; ત્યારે બીજી બાજુએ ક્રાંતિકારક વિચારોનો પ્રચાર ગુપ્તરૂપે થયે જતો. આવી સ્થિતિમાં સારા માણસો પણ સ્પષ્ટપણે વાત કરતા અચકાતા કે સામો માણસ રખેને સરકાર પક્ષનો તો નહિ હોય! દેખાવમાં સહૃદયતા પરંતુ અંદરથી સરકારના ઘર ફોડીઆનો વધારો એ સમયે વધારે હતો; પરંતુ ટોલસ્ટોયનું ઘર કોઇપણ માણસને પોતાના વિચાર સ્પષ્ટપણે પ્રકટ કરવાનું સ્થાન થઇ પડ્યું હતું. આ વાત એવા મહત્વની નથી. સર્વની ખાત્રી થઇ હતી કે ટોલસ્ટોય ઉદારચરિત પુરુષ છે. સ્વાર્થ અને તેનાથી ઉત્પન્ન થતા દુર્ગુણોની ગંધ પણ તેમનામાં નથી. વિશેષ મહત્વની વાત તો એ હતી કે તે પોતે આચારવાદી હતા. વર્તમાન પરિસ્થિતિ અન્યાયી હોવાથી તે ઘણા દિવસ નભવાની નથી અને રશીયાને સુખી થવા અંતરે આવી પહોંચશે એ ભાવના તેમનામાં એટલી ઉત્કટ જણાતી કે તેની અસર સર્વ માણસોપર ઘણીજ સારી થતી.

૧૮૮૭ ના ડીસેંબરમાં એને લખેલા પત્રમાં તે કહે છે કે, "એક અઠવાડિયાથી હું મેરોમાં છું. લખવાનું બંધ કર્યાથી ખરેખર મને બહુ સારૂં લાગે છે. આ વાત સાંભળીને કદાચ તમને આશ્ચર્ય થાશે; પરંતુ વિચારોને આચારમાં આણવાનો પ્રયત્ન કદી ન કરતાં માત્ર બીજાઓ પાસેજ તે પળાવવા માટે કાંઇને કાંઇ ઉપજાવ્યા કરવું એ પણ એક પ્રકારનો રોગજ છે. એ રોગ ધીમે ધીમે વધતો જ જાય છે અને પછી કંઇપણ ધોરણપર ધ્યાન રહ્યું સિવાય મનને ફાવે તેમ લખ્યા કરવાની ટેવ પડે છે. લોકોની દુઃખદ સ્થિતિને પોતાના કલ્પનામય આલાપનાદ્વારા ઉપસ્થિત કરવાથી લેખકોને આ વ્યસન લાગુ પડે છે અને મિથ્યાભિમાન આ વ્યસનને ઉત્તેજન આપે છે. પૂર્વે મારૂં પણ એમજ થતું. કંઇ પણ કાગળપર ટપકાવતો એટલે મારો અહંકાર મને કહેતો કે તેમાં મેં મોટું જ્ઞાન ભર્યું છે. એ અહંકારને તૃપ્ત કરવા માટે હું મને તેમ લખવા બેસતો. હવે એ પોકળ ગર્વ નષ્ટ થવાથી તેને ટેકો આપનાર કોઇ વસ્તુ મારા હૃદયમાં રહી નથી. મેં લખવાનું છોડી દીધા પછીજ મારી તેમજ લોકોની એ દિશાનુભવ થતી અટકી છે; બીડીનું વ્યસન છુટયા પછી જે પવિત્ર આનંદ થતો તેવો આનંદ

એ ભજન છરતી પણ હું અનુભવું છું. "

[illegible] નથી; પરંતુ [illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

જેને એ પ્રમાણે સારી ધીરે ધીરે પોતાના મતનો પ્રચાર કરવો એ અધિક ઉત્તમ જણાય છે."

"આ સંબંધમાં અખબારમાંના એક પત્રે કહ્યું કે 'મનુષ્યનો મોટો દુશ્મન તેના ઘરમાં અને તેના સંબંધીઓમાં હોય છે' એ ખ્રિસ્ત વચન ભૂલી ગયા! મારા કુટુંબમાણસોના સ્નેહ ખાતર કોઈ ઉપર ધાડ પડવાનો પ્રસંગ આવે તો મારે શું તેમ કરવું!"

"ટૉલ્સ્ટૉયે તેને સમજાવવાનો અનેક પ્રકારે પ્રયત્ન કર્યો પણ સફળ થયા નહિ."

"આ રીતે ટૉલ્સ્ટૉયના પંથમાંથી જે પેટાપંથ થયા હતા. એક બીજો ડુખોબોરોનો પંથ રાજ્યસત્તાથી ઠીક જનસમાજના કલ્યાણ ખાતર સર્વસ્વનો ત્યાગ કરવા તત્પર હતો. તેમના ધર્મમત વિષે આગળ ત્રીજાએ વિશેષ વિચાર કર્યો ન હતો. બીજો પંથ કેવળ ધર્મસુધારણાનો હતો. તેમનો હેતુ એ હતો કે, સાધારણ ખ્રિસ્તધર્મના પ્રચારમાં ટૉલ્સ્ટૉયના ધર્મવિચારનો પ્રચાર કરવો. ટૉલ્સ્ટૉય કહેતા કે, એમ લોકો પોતાના વિચારો સારી રીતે સમજી શકે છે. વળી એ લોકો પણ ટૉલ્સ્ટૉય પ્રત્યે એટલી પૂજ્ય બુદ્ધિ ધરાવતા કે તેમને અમુક આચરણી પ્રાપ્ત સમજતા."

"તેમ કહેતો ઉપદેશક ટૉલ્સ્ટૉયના વિચારોનો પ્રચાર કરવા વિલક્ષણ શ્રમ લઇ રહ્યો હતો. તેમના માર્ગમાં વિકટ વિઘ્નો હતાં; તથાપિ તેની દરકાર ન કરતાં 'કોઓપરેટિવ' 'સંઘ' કરવા માટે તેઓ ઘરબાર, માતાપિતા તથા કુટુમ્બની પણ પરવા કર્યાવગર તેઓ પોતાનો સઘળો સમય ગાળતા હતા; ત્યારે બીજે પક્ષે પોતાને ટૉલ્સ્ટૉયની અધિક નિકટનો કહેવડાવતા ત્યાં પણ તેમના આચરણમાં વિશેષ ફેર પડ્યો નહતો. તેમાંના કેટલાક સરકારી નોકરી કરતા હતા તેમણે માત્ર તે નોકરીનો ત્યાગ કર્યો હતો."

"આ ધાર્મિકપક્ષના લોકોનો મત એક ઉપરમુજબ વિશેષ ફેરફારો નહિ; પણ પુરોહિત પક્ષમાં તો ફાટફૂટ પડી અને તેઓમાંના અનેક માણસો અનેક માર્ગે ગયા. તેમાંના કેટલાકોએ નવીન વસાહતો સ્થાપન કરવાનો વિચાર કરી ટૉલ્સ્ટૉયની સલાહ માગી. ટૉલ્સ્ટૉયે એ વિચારને અનુમોદન આપ્યું; તથાપિ તે વખતે તેમણે એમ પણ જણાવી દીધું કે, કૃત્રિમ પાયાપર ઉભાં કરેલાં સર્વ વિશેષ નભી શકતાં નથી."

આજ વખતે પ્રોફેસર 'સીરેઝ' નામનો એક જૂદરણ ટૉલ્સ્ટૉયને મળવા ગયો હતો તે ટૉલ્સ્ટૉયનો અનુયાયી નહિ હતો પણ તેમનાં ઘણાં તત્વો તેને માન્ય હતાં તેમને અત્યંત આદરે હતો. તે પ્રોફેસરના સમયે ટૉલ્સ્ટૉયને ત્યાં ગયો ત્યારે

ટૉલ્સ્ટૉય દિવાનખાનાની સાથે એક નાની ઓરડીમાં જેઈ રહીરી રહ્યા હતા. પ્રોફેસરને જોતાંજ ખાનગી ઓરડી તરફ આંગળી કરીને તેમણે કહ્યું:

" થોડીવાર ત્યાં બેસો. ઘણાં અમેરિકન પત્રો હમણાં ટપાલમાં આવ્યાં છે તે વાંચો એટલામાં હું કામ પુરું કરીને આવું છું."

'પાંઝૂલ' ત્યાં ગયો ત્યારે અનેક ભાષાનાં ખોસ્વાવગરનાં વર્તમાન પત્રોનો એક મોટો ઢગલો ત્યાં પડ્યો હતો. પાંઝૂલે તેમાંનું એક મોટું અમેરિકન પત્ર હાથ ધાનું ફેરવતાંજ તેમાં સ્થળે સ્થળે ટૉલ્સ્ટૉયનું નામ જણાવા લાગ્યું. તેમાં ટૉલ્સ્ટૉયના ધર્મવિચારની ચર્ચા કરેલી જણાઇ. આ લેખમાં તથા અગ્રલેખમાં પણ પત્રકારે ટૉલ્સ્ટૉયની પુષ્કળ સ્તુતિ કરી હતી. આ મુલાકાતનું વર્ણન પાંઝૂલે નીચે પ્રમાણે કર્યું છે:—

" અમેરિકન પત્રનો આ લેખ હું વાંચતો હતો અને કેવળ મહાત્મા માની જે પત્રે તેમની સ્તુતિ કરી હતી તે મહાત્માની મૂર્તિ મારી નજર સામેજ જણાતી હતી. એક ખડબચડી પાટલીપર બેસી બાંહો ચડાવી એ મહાત્મા જોડા સીવતા હતા. શરીરપર એક ફાટલું પહેરણ પહેરેલું હતું. એક બાજુએ અમેરિકન પત્રનું જબરજસ્ત વર્ણન અને બીજી બાજુએ તદ્દન સાદી મૂર્તિ! એ બેનો વસ્તુવિરોધ આ વખતે મારા ચિત્તમાં ઉપસ્થિત થયો. મારું હસવું રોકાયું નહિ. એમકે જેમ ખડખડાટ હસે તેમજ હું હસી પડ્યો હતો. મારું હાસ્ય સાંભળી ટૉલ્સ્ટૉય મજકુર ઊઠી પૂછવા લાગ્યા કે શું થયું? મેં તે પત્રનો ફકરો વાંચી બતાવ્યો ત્યારે હસીને તેમણે કહ્યું, કોઈ પણ બાબતનો અતિરેક કરવાની અમેરિકનોને પ્રથમથીજ ટેવ છે. આટલું કહી તે પાછા ગયા અને હાથપગ ધોઈને આવ્યા. ત્યાર પછી અનેક વિષય પરત્વે વાતો થઈ; પરંતુ એ સઘળું સમય દરમિયાન તેમણે તે અમેરિકન પત્ર તરફ નજર સરખી કરી નહતી."

" આ વખતે અનેક વિષય સંબંધી જે વાતો થઈ તેમાં એકજ મુદ્દો વિશેષ કરીને મારા ધ્યાનમાં આવ્યો. તેમણે કહ્યું 'તમારા કોઈ પણ મતનું મૂળ બીજ અને તેના પરથી ઉપજતાં તર્કશુદ્ધ અનુમાનો બરાબર અને યથાર્થ હોય, તો તમારો મત વ્યવહારે નહિ હોવાના આક્ષેપથી ડરશો નહિ. કેમકે મતની નિર્દોષતાથી જેવા આચરણથી પણ ફાટે તો તમારા હાથે કંઈપણ વર્તન કર્યું થઈ શકશે નહિ.'

વાંચનારને ખબર હશે કે જે ચિત્રનું સુંદર ચરિત્ર તૈયાર કરેલ હતું એક ચિત્ર 'પિટીએમેટિસ' નામના ચિત્રકારે પણ તૈયાર કર્યું હતું. એ ચિત્રકારને કરેલી પણ વિશેષ ગણના હતી અને એ ચિત્ર તૈયાર કરવા માટે ચિત્રની વસ્તુસ્થિતિમાં જઈ તેણે પોતાના વિચારો વિશેષ અમલમાં કર્યો હતો.

ઇ. સ. ૧૮૮૮ માં તેનું ચિત્ર પ્રસિદ્ધ થતાં તેની ઉત્તમતા બદલ આખા દેશમાં તેની ખ્યાતી થઈ. 'પિલીમેનોક' અને ટોલસ્ટોયને વિશેષ પરિચય હતો. ટોલસ્ટોય એક વખત એ ચિત્ર જોવા માટે તેને ઘેર ગયા. પછીથી સુધી ચિત્રને નીરખી નીરખીને જોયું અને પછી ચહેરાવરથી આનંદ જણાતી તેમણે કહ્યું કે, "આ ખ્રિસ્તપર તમારા હૃદયનો પ્રેમ દેખાતો નથી." આ સાંભળી ચિત્રકારે પૂછ્યું, "કઈ ખ્રિસ્તપર ?"

"આ મધ્યભાગમાં મરેલી."

"એ તો ખૂદ ખ્રિસ્તનો ચહેરો છે."

"બરાબર, હું તેજ કહું છું. એનાપર તમારો પ્રેમ નથી એટલી વાત ખરી છે." આટલું કહીને તે તરત ત્યાંથી ચાલ્યા ગયા.

प्रकरण २१ मुं-अप्रतिकार.

ઈ. સ. ૧૮૮૯ ના આરંભમાં ટૉલસ્ટૉય પુનઃ સાહિત્યક્ષેત્રમાં પ્રવેશ કરે તેવાં ચિન્હ જણાવા લાગ્યાં. હમણાં કેટલાંક વર્ષો નાની નાની વાર્તા લખવા સિવાય અન્ય કોઈ પણ મહત્ત્વનો ભાગ તેમણે સાહિત્યમાં વધારે લીધો નહતો. આ વર્ષે 'ધ' એક મહત્ત્વનું ચિત્ર તૈયાર કરવામાં રોકાયો હતો. તેને વિષે એક પત્રમાં ઉલ્લેખ કરે છે કે—

"હમણાં હમણાં મને લખવા માંડ્યું છે કે, મારે પણ કાંઈ કરવું; પરંતુ [illegible]

[illegible]

તે હવે એવું પણ પ્રતિપાદન કરવા લાગ્યા છે કે સંભોગ અરે, તેનો અતિ-રેક પણ શરીરસ્વાસ્થ્ય માટે આવશ્યક છે. પણ એ વિચારનું પરિણામ અંતમાં માટે કેટલું ભયંકર આવે છે. તે કોઇના પણ લક્ષમાં આવતું નથી. પુરુષો આ રીતે કેવળ સ્વેચ્છાચારી બની સ્ત્રીઓની કોમળ ભાવનાઓનો નાશ કરે છે. એનાં કડવાં ફળ ચાખવાનો વખત આવે છે ત્યારે પછી પુરુષો ચીડાય છે અને સ્ત્રીઓને રોવા દેવા લાગે છે. માણસે આ બાબતમાં પોતાના જેટલી જ યોગ્યતા પ્રાપ્ત કરવી જોઇએ. એ સાધવા માટે પ્રથમ તો બુદ્ધિને શુદ્ધ કરી જોઇએ. બુદ્ધિ શુદ્ધ ન થાય ત્યાં સુધી તે જે કંઈ કરે છે તેનો હેતુ પશુવૃત્તિને પોષવા તરફ હોય છે. ઘણું મારું ચિત્ત એક વિષયે ચોંટ્યું છે અને તેથીજ આ પત્રમાં એનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. તમારા ચિત્તમાં જે વિચાર પરિપક્વ થયા હોય તેને ચિત્રના રૂપમાં રચાતી કરવા એ તમારું કામ છે. એમ કરવાનું મુખ્ય કારણ એમ છે કે, એવા વિચાર પ્રથમ તો કોઇને સૂઝતા નથી; સૂઝે છે તો તે પરિપક્વતા પામતા નથી અને કદાચિત્ પ્રકટ થાય છે તો તેને મૂર્તરૂપ આપવાની તમારા જેવી શક્તિ તેમનામાં હોતી નથી.

" હું તમારી સ્તુતિ કરવાના ઉદ્દેશથી લખતો નથી. જે કાર્ય જનસમાજને માટે અત્યંત મહત્વનું અને આવશ્યક છે તે તમે કરો, એ ઉદ્દેશથીજ લખું છું. વળી બીજો વિચાર એ પણ આવે છે, જનતાની જરૂરીઆત પૂરી પાડવા માટે આપણે એક કાર્ય કરીએ છીએ, એવી લાગણીને લીધે ઉત્પન્ન થનારો આનંદ એવો હોય છે કે જગતમાં તેની જોડીનો મળતો નથી."

એ પછી કેટલાક વખતમાં તેમણે 'કળા એટલે શું?' એ નામનો લેખ લખ્યો. પૂર્વે સાહિત્યકળા વિષે તેમના ચિત્તમાં જે અનાદર હતો તેનું કારણ એમ હતું કે, જે પ્રકારના સાહિત્યનો વધારો થવો જોઇએ તે પ્રકારનો થતો નહિ. તેમની માન્યતા એવી હતી કે હલકું સાહિત્ય જનસમાજને કુમાર્ગે પ્રેરે છે. તે એ તો જાણીતું જ છે કે લોકોને દોરવાના જે અનેક માર્ગ છે તેમાં સાહિત્યનો માર્ગ સહેલો અને ચિત્તાકર્ષક છે. લોકોને ઇષ્ટ દિશાએ વાળવાનું કાર્ય સાહિત્ય જેટલી સહેલાઇથી કરી શકે છે, તેટલું અન્ય કોઈ કરી શકતું નથી.

તા. ૨૪ એપ્રીલના દિવસે ગેને લખેલા પત્રમાં તે લખે છે કે, "આજે ત્રણ અઠવાડીઆંથી 'ઑલ્સૉફ'ને ઘેર છું અને એ વખતમાં લખવાનું કાર્ય કર્યું છે; પણ હવે જાણે મારી બુદ્ધિનો ઝરો શુષ્ક થઇ ગયો હોય તેમ લાગે છે. કળા એટલે શું, તેનું સ્પષ્ટીકરણ કરવા એક નિબંધ લખવાનો આરંભ કર્યો છે; પણ તે હજી પૂરો થયો નથી. મારું મન અને હૃદય કહે છે કે એવો નિબંધ લખવો

એ મારૂં કર્તવ્ય છે. કારણ કે મારી એવી સમજ થઇ છે કે, જે વાત મને સ્પષ્ટ જણાય છે તે બીજાને જણાતી નથી. મને લાગે છે કે, મૃત્યુ આવતાં પહેલાં મને દેખાતી વાતો લોકો પણ જોઇ શકે તેમ કરવું એ મારૂં કર્તવ્ય છે. તમારૂં પણ એજ કર્તવ્ય છે. લોકોના ઋણથી આપણે મુક્ત થવું જોઇએ. આથી આપણે બેવડું કામ કરવાનું છે. આપણો જીવનભાર બીજા કોઇપર લાદવો નહિ અને બીજાઓ પ્રત્યેનાં આપણાં કર્તવ્ય પાર પાડી પૂર્વના ઋણમાંથી મુક્ત થવું. એ માર્ગ પરસ્પર વિરોધી નથી; એટલુંજ નહિ પણ તે પરસ્પર પોષક છે અને આપણું જીવન પણ એજ ક્રમથી શુદ્ધ અને પવિત્ર થાય છે."

આવી રીતે અનેક વખત ટૉલ્સ્ટૉયે પોતાના ઉદરનિર્વાહ માટે અન્યનો શ્રમ નહિ લેવાનું તત્ત્વ પ્રદર્શિત કર્યું હતું; પરંતુ બુદ્ધિનો શ્રમ જેને લેવાનો હોય છે તેનાથી શારીરિક શ્રમ જોઇએ તેટલો નહિ થઇ શકવાનો અનુભવ પણ તેમને મળ્યો હતો એમ જણાય છે. યાસનાયામાં તે બૌદ્ધિક અને શારીરિક શ્રમની સંકલના બાંધવાને હૃદયપૂર્વક મથી રહ્યા હતા; છતાં પુષ્કળ વખત સતત લેખનનું કામ કર્યા પછી શારીરિક શ્રમ લેવા જેટલો ઉત્સાહ કે શક્તિ શરીરમાં રહેતાં નથી એમ તે જાણી શકતા.

ખેડુતવર્ગમાં ભળીને કામ કરવાની હોંસ હોવાના કારણે ખેતીનું કામ તેમને એક ગમ્મતનું સાધન થઇ પડયું હતું અને ખેડુતોને પણ તેમની સોબતથી ઘણો લાભ મળતો હતો. રશીયન ખેડુતોની ખેતીની પદ્ધતિ ઘણા અંશે હડીલાઇ ભરી હોવાથી ઘણી વખત તેમનો શ્રમ અને પૈસો વ્યર્થ પણ જતો. એવે સમયે ટૉલ્સ્ટૉય તેમને નવીન ઓજાર અને સાધનોથી સહાય કરતા હતા. આ રીતે પરસ્પરનો સંબંધ પરસ્પરને સંતોષકારક નીવડતો હતો. તા. ૨૩ જુને જેને લખેલા પત્રમાં તે કહે છે કેઃ—

" મારો એક સ્નેહી પોતાના ઘરનાં રોદણાં રડીને મને પુષ્કળ ત્રાસ આપે છે. કેવળ બાહ્ય ઉપાધિમાં સુખ અથવા દુઃખ ભરેલું છે એમ કહેવું ખોટું છે. એક મૂર્ખાને સુલક્ષણી સ્ત્રી મળે અને બીજા એક સારા માણસને કરીણી સાથે પ્રસંગ પડે તો બન્ને સરખાજ દુઃખી જણાય. હાલના વખતમાં ઘણાખરા લગ્ન કરનારા માણસો પોતાના કમનસીબ માટે રડતા જણાય છે. તેમની માન્યતા એવી થએલી હોય છે કે પોતાના જેટલું જગતમાં અન્ય કોઇને દુઃખ નથી; પણ તેઓ સમજતા નથી કે, સુખદુઃખનો આ સાર બાહ્ય પરિસ્થિતિપર નથી. દુઃખ દુઃખ પોકારીને તેઓ પોતેજ દુઃખને બાથ ભીડે એટલે પછી સુખી શી રીતે થાય! મારા વિષે પૂછતા હો તો તો કહીશ કે હું સુખમાં છું. કદિ ઘાસ કાપવું, કદિ ખેડવું, કદિ લખવું અને કદિ લખેલું છેકવું, એવા ક્રમથી મારો કાળ

અંતરમાં [illegible] છે. [illegible] હું એમ કહેવું [illegible] સમજાતી [illegible] [illegible]
એમ કહેવું વધારે ઠીક છે. [illegible] એક [illegible], એક [illegible] અને એક
[illegible] સ્થિર [illegible] થયા છે. આથી સ્થિતિમાં [illegible] અને
[illegible] કે [illegible] ઇન્દ્રિયોને [illegible] કે [illegible] [illegible]
[illegible] છે. તેઓ [illegible] દિવસે દિવસે વધતો જાય છે એમ હું
[illegible] માનું છું."

ઈશ્વરે [illegible] કરેલ અસ્તિત્વના [illegible] [illegible] છે એમ હું
[illegible] [illegible] [illegible] અસ્તિત્વનું [illegible] આ વચન છે.

"હું તમને કહું છું કે [illegible] [illegible] આ વચન [illegible] છે. તેમનો
[illegible] [illegible] [illegible] ન કરતા [illegible] [illegible]
[illegible] "ઈશ્વરના અસ્તિત્વના [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] છે. એ ઈશ્વરે [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] ઈશ્વરે એવું [illegible] કર્યું છે. [illegible]

આ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ઉપદેશ કરે નહિ
[illegible] [illegible] [illegible] કે [illegible] અસ્તિત્વ ન [illegible] [illegible] તો [illegible]
[illegible] છે. [illegible] [illegible] અને [illegible] [illegible]
[illegible] છે. [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] તો તેને
[illegible] ન થાય [illegible] આથી સ્થિતિમાં [illegible] [illegible]

ઈશ્વરે આ [illegible] નહીં [illegible] [illegible] [illegible] વિચાર [illegible]
[illegible] છે અને [illegible] નથી. [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] છે. [illegible] [illegible] [illegible] અને [illegible]
[illegible] નથી [illegible] [illegible] [illegible] નથી [illegible]

'[illegible]' એ [illegible] [illegible] ઈશ્વરે [illegible] છે."
[illegible] [illegible] [illegible] ઈશ્વરે [illegible] છે [illegible] અસ્તિત્વના
[illegible] [illegible] [illegible] છે. ઈશ્વરના [illegible] આ [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] છે કે [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] એ [illegible] [illegible] નથી [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] અને [illegible] [illegible] ઈશ્વરના [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

આજે પણ મારું છે કે ખ્રિસ્તાનુયાયીએ સદૈવ દારિદ્ર્ય અને દુઃખ સહન કરવાને તત્પર રહેવું જોઈએ; તેમ ન હોય તો તે તેનો શિષ્ય બની શકતો નથી.

૪૬. હું કબૂલ કરું છું કે, કોઈપણ તત્ત્વ વ્યવહારમાં મૂકતાં તેમાં એવું બન કરવુંજ પડે છે; પરંતુ કોઈ પણ સિદ્ધાંતનો તત્ત્વદૃષ્ટિએ વિચાર કરવાનો હોય ત્યારે પણ એવી છૂટછાટની વાત કરવી એ તો તે તત્ત્વનો ઉચ્છેદ કરવા સમાન છે. ગણિતમાં સરળ રેખાની વ્યાખ્યા એવી છે કે, બે બિંદુઓ વચ્ચેનું ઓછામાં ઓછું અંતર. હવે આપણે ધારો કે આપણે એની સીધી લીટી દોરી શકતા ન હોઈએ તો તેથી શું સરળ રેખાની એ વ્યાખ્યા બદલાશે!

"જગતને અંત થવાનો સમય હવે નજીક આવ્યો છે. અને કોઈ કોઈ સ્થળે ખ્રિસ્તીઓનો પ્રત્યક્ષ પણ થઈ છે અને આપણે જગતમાં રહીએ છીએ એટલે તેના જેવા આપણે પણ થવું જોઈએ; તેમજ ત્યાં ત્યાં એ અમે પ્રત્યક્ષ થયે. હોય ત્યાં ત્યાં તે વખત આવે વિચારવિનિમયના રૂપે પોતાને સ્વતંત્ર કરી લેવા જોઈએ. હવે રહેલી જીંદગીમાં હું એજ ઉદ્યોગ કરવાનો છું. બાકીનું પુસ્તક મને વધુ ઉપયોગી થઈ પડવાથી તેનો હું સદૈવ ઋણી રહીશ."

આ પત્રનો જવાબ તરફથી નીચે પ્રમાણે ઉત્તર મળ્યો હતો:-

"હું એક વકીલ બનેલો માણસ હોઇ કીર્તિમાન નથી અને જગતનો ધન્યવાદ મેળવ્યા વિના હવે થોડાજ સમયમાં અદૃશ્ય જગતમાં મારે જવું પડશે. ત્યાં જગતની કીર્તિ અને ફરીયાદનો હિસાબ બીલકુલ નથી હોતો. મારા પુસ્તક પર આપે જે અભિપ્રાય આપ્યા છે, તે મેં કાળજીપૂર્વક તપાસ્યા છે; અને મારે જે કહેવાનું છે તે કહેવા રજા લઉં છું."

"દારૂથી બહુ બનેલા તથા ગાંડા માણસના સર્વાંગનિગ્રહ શરીરબળનો ઉપયોગ કરવાને દરકાર નથી, એવો મારો મત હોવાનું કહી આપે તેનો નિષેધ કર્યો. આપ એમ પણ કહેવું છે કે, જિસસે અપ્રતિકારના તત્ત્વમાં એવી છૂટ રાખી નથી. આ બાબતમાં મારો એટલોજ ઉત્તર છે કે, પાગલ અથવા દારૂડીઆનો પ્રતિકાર કરવામાં હું બળ વાપરવાનો તેનો પ્રતિકાર કરવાનું મેં કોઈ પણ સ્થળે કહ્યું નથી. મારે કહેવું એવું છે કે, જે વખતે તેના હાથે અનેક નિરપરાધ કાર્ય થાય તે સમયે સમજુતિથી બે ચાર કરેલી અને તે પોતાના કબજામાં પરંતુ થાય એવા પ્રકારના શારીરિક બળનો ઉપયોગ કરવો. તેને દુઃખી કરવું કે તેનો જીવ લેવાનું મેં પ્રતિપાદન કર્યું નથી; અને અપ્રતિકારના વ્યવહારમાં એવી છૂટછાટ હું માન્ય પણ ન કરું. મનુષ્યના ચાલુ વ્યવહારે મારા મનને પુષ્ટિ આપી છે; એટલુંજ નહિ પણ હું કહું છું કે, વ્યાવહારિક નીતિદૃષ્ટિએ એમ કરવાની આપણને ફરજ છે. કોઈ પણ માણસ ક્રોધના આવેશમાં

અથવા બીજા કોઇ વિકારનો ભોગ થઇ પડીને બીજા માણસને હાનિ કરવા પ્રવૃત્ત થાય, ત્યારે વચ્ચે પડીને અને પોતાના શારીરબળનો પરિમિત ઉપયોગ કરીને તે બન્નેને આપણે છોડાવીએ તો ખાત્રી ખાત્રી છે કે, ક્રોધનો આવેશ ઉતરી ગયા પછી તે બને જણા આપણને આશીર્વાદજ આપે. વ્યવહારમાં આવા પ્રકારના સેંકડો અનુભવ આપણને મળે છે. આવી પરિસ્થિતિમાં શારીરિક બળનો યોગ્ય પ્રકારે ઉપયોગ કરવો એજ હિતાવહ ઠરે છે. પ્રત્યેક કબૂલ કરશે કે, શરીર બળનો ઉપયોગ કરી સ્વાર્થને માટે લોહીની નદીઓ વહેવરાવવી એ તો પાપજ છે. પણ એ પ્રકારના પ્રતિકારમાં ફેર છે, એ લક્ષમાં રાખવું જોઇએ. મને લાગે છે કે, ખ્રિસ્તે જે પ્રકારના પ્રતિકારનો ઉચ્છેદ કર્યો છે તે એવા પ્રતિકાર માટે છે."

"અપ્રતિકારના કાયદામાં ખ્રિસ્તે અપવાદ રાખેલો નથી અને તેથી અપવાદ ઉત્પન્ન કરવો અયુક્ત છે, એમ આપ કહો છો તે ખરૂં છે; પણ મેં જે ભેદ કર્યો છે તે અહીં પણ લક્ષમાં રાખવો જોઇએ. પ્રથમ પ્રકારની પરિસ્થિતિમાં પ્રતિકાર કરવાને કાયદા અને રૂઢી એ બન્નેએ પ્રાચીનકાળથી છૂટ રાખેલી છે. જો એ પ્રતિકારની આવશ્યકતા ન હોત તો રૂઢી અને કાયદાએ તેવી છૂટ રાખી ન હોત. આપ કહો છો કે, ખ્રિસ્તે તેવી છૂટ રાખી નથી; ત્યારે શું એમ સમજવું કે, શારીરિક ઇજા ન કરતાં ઉભયપક્ષના ભલા માટે શારીરિક અથવા નૈતિકબળનો ઉપયોગ કરવો એ અયુક્ત છે એમ ખ્રિસ્ત કહે છે ! છટ્ છટ્ ! એ વાત કદિએ મારાથી માન્ય નહિ થાય. સત્કર્મ માટે પણ ખ્રિસ્તે એવા સવડ રાખી નથી એમ કહેવું તે તેનાં વચનોનો પૂર્વાપરસંબંધ જોયા વગર અમે તેવી એક ભૂલજ તેના માથે આરોપવા સમાન છે. જે સંબંધથી એ વચન નિર્માણ થયું તે તરફ લક્ષ આપતાં સ્પષ્ટ સમજાય છે કે, પહેલા પ્રકારનો પ્રતિકાર આવશ્યક તથા ઇષ્ટ છે. પ્રતિબંધ ફક્ત બીજા પ્રકારના પ્રતિકાર માટેજ છે."

આપ કહો છો કે, પ્રત્યેક તત્ત્વ વ્યવહારમાં આવતાં તેમાં અવશ્ય છૂટછાટ થાય છે. એ પ્રશ્નનો કદાચ હું બરાબર અર્થ નહિ સમજ્યો હોઉં. જો એનો અર્થ એવો હોય કે, છૂટછાટ સિવાય કોઇપણ તત્ત્વ વ્યવહારમાં ઉતરવું શક્ય નથી તો મારે એ માટે વાંધો ઉઠાવવો જોઇએ. હું કહું છું કે જે નીતિતત્ત્વ કોઇ પણ છૂટછાટ થયા વિના વ્યવહારમાં આવી શકે નહિ, તે શુદ્ધ તત્ત્વજ નથી. માનવ સ્વભાવ તો છૂટછાટજ શોધ્યા કરે છે અને તેમાં શાસ્ત્રજ એવી છૂટ આપે તો પછી છેડોજ આવ્યો ! એવી સવડ શાસ્ત્ર આપે એ તો પાતકનું મહાદ્વાર ઉઘાડવા જેવું છે. પોતાને ધાર્મિક કહેવડાવનાર અને તત્ત્વવેત્તાપણાનો દાવો રાખનારા લોકો મોટે મોટેથી તો ધર્મશાસ્ત્રનાં અને નીતિશાસ્ત્રનાં વચનોને માન આપે

છે; પરંતુ વ્યવહારમાં કહેવા માત્ર ઢોંગ જુદી રીતે તેનું ઉલ્લંઘન કરે છે. આ [illegible] નું નુકસાન આવે છે કે, ચાલતા સ્વભાવ પરમાર્થ કેવો અધિકારમાં છે. આવી સ્થિતિમાં તેને છૂટ આપવી એ તો વાંદરાના હાથમાં મદિરા આપ્યા જેવું [illegible] છે. નિદાન તમારા જેવા આત્મનિગ્રહના સર્વ સમર્થકોને માટે તો કહેવું [illegible] અને સાચું કંઈ એ અત્યંત મહત્વ છે."

"આપ કહો છો કે, ખ્રિસ્તનો ખરો અનુયાયી એકદ પાપને વશ થઈને પ્રતિકાર પણ નહિ કરે [illegible] ત્યારે ક્રોધ [illegible] એ ક્રિયાપદમાં એમ [illegible] ધારીને તો એમજ કરે છે કે, આપણે [illegible] પોતાની સ્ત્રી પુત્ર અથવા સ્નેહીને મારવા કે મારી નાખવા ધસે ત્યારે તેને ન રોકવા જેવી રીતે પણ પ્રતિકાર કરવો નહિ. [illegible] અપરાધ કરે એ ધર્મશાસ્ત્રના કયા વચનથી પવિત્ર મનાય. તે માટે [illegible] નથી. [illegible] શુદ્ધ બુદ્ધિના કયા તર્ક અથવા માનવજાતના કયા નીતિશાસ્ત્રે [illegible] છૂટ આપેલી છે તે સમજાવવું પણ મારી શક્તિની બહાર છે."

"ખરો ધાર્મિક મનુષ્ય આત્મનિગ્રહ પર ભાર દઈને [illegible] નહિ પણ 'ભાર' એવો શબ્દ કહી એવી દૃષ્ટિએ અર્થ [illegible] કરવો નથી, એમ આપ કહો છો પણ અન્ન, વસ્ત્ર અને રહેવાનું સ્થળ, એટલું તો તેને પણ આવશ્યક છે. મનુષ્ય ગમે તેટલો ધાર્મિક બને, તોપણ આખરે તો તે મનુષ્યપ્રાણી છે એ વાતનું વિસ્મરણ ન થવું જોઈએ. અન્ન કોઈને પણ ઉદરનો [illegible] છે, તેટલાજ ધાર્મિક મનુષ્યને પણ છે. પ્રભુ ખ્રિસ્તે કહ્યું છે કે, 'તમોને એ વસ્તુઓની જરૂર છે એ પ્રભુની જાણમાં છે;' અને જ્યારે એ વસ્તુઓ જીવનને [illegible] આવશ્યક છે ત્યારે તે પર ભાર કરવો પણ આવશ્યક છે. ખ્રિસ્ત કહે છે પ્રથમ સ્વર્ગનું રાજ્ય [illegible] અને ન્યાય એટલે એ સર્વ આપોઆપ મળશે.' ત્યારે [illegible] જીવન સાથે [illegible] હોય, તે આપણા ભણી નથી કે પ્રભુની ઈચ્છાથી આપણા [illegible] અને બુદ્ધિ આપણી શક્તિથી ઉત્પન્ન કરીને અથવા ભગવાને આપણને આપેલ [illegible] ભાર નથી; તેમ બીજું આત્મનિગ્રહ પણ ઈશ્વરદત્ત હોવાથી કોઈને એ [illegible] પોતાની પાસે રાખવાનો ભાર નથી. આમ છતાં આપણે તેના પર [illegible] કરવાને નહિ, એવું આપ કહી શકો છો તે હું સમજી શકતો નથી. [illegible] એટલા ખાતર તે સંદરનો ભાર તેને ચાલ હોય તો, શું હું ધાર્મિક મનુષ્ય [illegible] કોઈને આપી શકું? પણ જે આત્મનિગ્રહ પર આપણો દૃષ્ટિ [illegible] ન હોય [illegible] સ્ત્રીઓમાં કંઈ અર્થ નથી! ખ્રિસ્ત કહે છે કે. 'શું ચોરી, [illegible], તમારું સર્વસ્વ

તો શું આપવાના ? આવી સ્થિતિમાં સર્વસ્વ આપી દેવાની ખ્રિસ્તાજ્ઞા નિરર્થક જ કરે કે નહિ ? મિલકત પર હક્ક દર્શાવવામાં પાપ છે એવો ખ્રિસ્તનો આશય મને તો જણાતો નથી. શુદ્ધ બુદ્ધિવાદને અથવા ભક્તિમાર્ગીને આ તત્ત્વ બેસતું આવે તેવું નથી."

"ખરા ખ્રિસ્તાનુયાયીની દૃષ્ટિએ સરકાર એટલે નિયમબદ્ધ જુલમ ! સરકાર, રાષ્ટ્ર, મિલકત અને વિશિષ્ટ પંથ એ સર્વ શબ્દો ખ્રિસ્તાનુયાયીની દૃષ્ટિએ અર્થશૂન્ય હોવાનું આપ કહો છો; પણ એ સર્વ વસ્તુઓ આજે આપણા જીવન સાથે એવી સજ્જડ ગૂંથાએલી છે કે તેના અસ્તિત્વનો અસ્વીકાર કરે ચાલે નહિ. દીર્ઘકાળથી એ ઘટના સ્વાભાવિકપણેજ ચાલી આવી છે. એ સંસ્થા જંગલી અવસ્થામાં હશે અને તેમાં ઘણી ખામીઓ હશે એ ખરૂં; તથાપિ એ પણ ખોટું નથી કે, તેનો કાળના દીર્ઘ ઉદરમાંથી સૃષ્ટિનિયમાનુસાર જન્મ થએલો છે. વળી મનુષ્યની પ્રકૃતિ જોતાં તે સમાજપ્રિય પ્રાણી છે. તે તદન એકલો, નિરાશ્રિત અને સર્વથા સ્વાવલંબી કદિ પણ રહી શકતો નથી. પ્રત્યેક માણસનું જીવન ઓછાવત્તા પ્રમાણમાં સામાજીક ધોરણવાળું હોય છે. આથીજ કુટુંબ, સમાજ, ગામ, રાષ્ટ્ર, સંસ્થાન, સરકાર વગેરે પ્રકારે માનવપ્રાણીની વસ્તી અનંતકાળથી ચાલી આવી છે અને ભવિષ્યમાં પણ એજ વ્યવસ્થા રહેવાની છે. ખ્રિસ્તનો અવતાર સમાજને તોડવા માટે નહિ પણ સમાજને ઉચ્ચ સ્થિતિએ પહોંચાડવા માટે હતો, એમ મારૂં માનવું છે. બંધુભાવ અને સમતાનો વિકાસ થઇ સમાજ એવી ઉચ્ચ સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરે કે જેથી નરકનું દ્વાર ઉઘાડવાની જરૂરજ ન રહે; એને માટેજ તેણે દેહદંડ ભોગવ્યો. અરાજકતા, સમાજવિધ્વંસ એ વગેરે ખરા ખ્રિસ્તનાં ધાર્મિક કર્મ નથી. એ કાર્યો અસ્વાભાવિક છે અને તેથીજ તે અશક્ય છે. માટે ખ્રિસ્તે કહેલાં તત્ત્વોમાં પ્રત્યક્ષ આચારપ્રસંગે કોઇપણ છુટછાટ ન લેતાં તેને વ્યવહારમાં ઉતારી, સમાજને જંગલી અથવા અર્ધજંગલી અવસ્થામાંથી અત્યુચ્ચ સ્થિતિએ લઇ જવો એજ આપણા સર્વનું ધ્યેય હોવું જોઇએ. મારી તો ખાત્રી થઇ છે કે એજ પુણ્યાચરણ છે."

ઇ. સ. ૧૮૯૦ ના માર્ચની ૨૬ મી તારીખે ટૉલ્સ્ટૉયે એ પત્રનો ઉત્તર નીચે પ્રમાણે લખ્યો છેઃ—

"આપના આક્ષેપવિષે અધિક ચર્ચા કરવાની ઇચ્છા નથી. કેમકે મને લાગે છે કે, એથી કંઇ લાભ નથી. મારા પત્રમાં મેં એકજ મુદ્દો સ્પષ્ટ કર્યો નહતો તે હવે કરૂં છું. કારણ કે જો તેમ ન કરૂં તો તમારી ગેરસમજ કાયમ રહે. એ મુદ્દો છુટછાટનો છે."

"કેવળ તત્ત્વવિચારની દૃષ્ટિએ જોતાં છુટછાટનો સ્વીકાર પાપમૂલક છે, એમ

કરેલો મારો હેતુ હતો. પણ મને એમ પણ લાગે છે કે, પ્રત્યક્ષ વ્યવહારમાં પુરુષાર્થ આવશ્યક છે. હું એમ કહું છું કે, તત્ત્વદૃષ્ટિએ જે પુરુષાર્થ સ્વીકારવામાં આવે તો તેથી ઇંદ્રિય ઉપર આવશ્યક પ્રેમ પડે તેમ [illegible] દૃષ્ટિએ વિચાર કરતાં શારીરિક ભાગનો ઉપયોગ પરત્વે [illegible] પુરુષાર્થ ઉપયોગી નથી [illegible] પણ તત્ત્વદૃષ્ટિએ મને અનુચિત લાગે છે. મારો મત એવો છે કે તત્ત્વવિચારમાં એવી પુરુષાર્થને સ્થાન નથી તેમાં [illegible] કેવી રીતે. એ પણ એવી ઇંદ્રિયો નિશ્ચિત [illegible] સ્થિતિમાં હોય કેવલ પણ [illegible] છે તે મને માન્ય છે; પણ પ્રભુનાં [illegible] દરેક વર્તન કરવાં [illegible] ગુમાવવો જોઈએ તેનો આશીર્વાદ માગવો. એમ મને લાગે છે. આપના પુસ્તકમાં પણ એ વાત તો સ્પષ્ટ કરેલી છે કે પ્રભુની [illegible] સમજું એમ સર્વોત્તમ છે. હવે જે એવી છૂટ એક વખત [illegible] એમ નથી બનતું! મારો સ્પષ્ટ મત એવો છે કે, [illegible] વર્તવાના હેતુમાં [illegible] સંભવ હોય છે [illegible] કે જેમાં [illegible] એ અતિ થોડું [illegible] છે. પણ અને [illegible] [illegible] ઉપસ્થિત કરેલી છે અને તમે મને મારા [illegible] આ [illegible] જેટલું કરી [illegible] [illegible] છું."

[illegible] અને [illegible] બન્ને પક્ષ [illegible] હતા. બન્ને [illegible] [illegible] માન્ય કરે છે; પણ તેઓ અર્થ [illegible] બન્નેનો ભિન્ન ભિન્ન છે. બન્નેનાં [illegible] સ્થાન નથી. માટે એ વિષે બીજી રીતે ચર્ચા કરવી એજ અધિક સરળ અને બેહતર છે. આ સંબંધે [illegible] પોતાનો મત નીચે પ્રમાણે પ્રગટ કર્યો છે:—

"કોઈપણ મનુષ્ય [illegible] માટે [illegible] [illegible] [illegible] છે તે પોતાના મનથી નિશ્ચિત કરી શકે ન હોય, તો તે [illegible] [illegible]. [illegible] [illegible] માટે [illegible] છે. કેમકે મનની દુર્બળતાને લીધે થોડું [illegible] જે [illegible] [illegible] [illegible] એ સંકુચિત છે, પરંતુ એકંદર [illegible] [illegible] એકંદર વ્યક્તિને અથવા સમાજને નુકસાન કરે એવું તે કેટલું [illegible] [illegible] પણ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] છે કે! જો એમ [illegible] તો તે વ્યક્તિ અથવા સમાજનું [illegible] કરવાની છૂટ [illegible] [illegible] [illegible] પડે. એવા પ્રસંગે તેવા મનુષ્યને પણ ધ્યાન એવા [illegible] સમાજને અને વ્યક્તિને માટે બેહતર છે.

"[illegible] [illegible] અને [illegible] [illegible] કુદરત [illegible] [illegible] એકંદર કુદરત [illegible] શું [illegible] ન [illegible]! [illegible] પ્રમાણે દૈહિક મનુષ્યને પણ શારીરિક [illegible]

ન કરતાં તેના કંઈનો સ્નેહ કરી સ્વહિત ન સાધી શકાય ! આ ઉપરથી સ્પ
ષ્ટ જણાય છે કે, વ્યક્તિ અથવા સમાજનું હિત સાધવામાં કોઈને શારીરિક કં
કરવાની જરૂરજ છે એમ કંઈ નથી. માનવબુદ્ધિ અપૂર્ણ હોવાથી તેના હાથે સ્વ
વખત ભૂલો થાય, તોપણ તેના હાથે અહિત કરતાં હિતજ અધિક થશે."

ટૉલ્સ્ટૉયનું અનિકારનું તત્ત્વ ત્યારથી આપણને લાગ સરળ લાગે છે; પ
ણ એ તત્ત્વ અપ્રમાણભૂતને લાગુ કરવામાં આવે તો સમાજનું હિત થ
વાને બદલે પ્રાયઃ અહિત થવાનો સંભવ છે. આવાં બાબતમાં સુપ્રસિદ્ધ મ
[illegible] નીચે પ્રમાણે કહ્યું છે:—

" દુઃખ—એટલે શું, તેની વ્યાખ્યા પ્રથમ કરવી જોઈએ. મ
નુષ્યની દ્રષ્ટિથી બીજાને દુઃખની લાગણી ઉત્પન્ન થાય છે તો તેને તેમ
કરી એમ આપણે સમજીએ છીએ; પણ સામાને દુઃખની લાગણી નહિ થય
તાં પણ તેનું અહિત કરી શકાય છે તેમાં વળી અધિક દુઃખ રહેલી હોય છે.
[illegible] વગેરે બાબતોમાં આપણેજ દુઃખ મોડે આવે છેડે સુખનું મરણ
[illegible] સમયે એકાદ ભયાન કામ કરનારને ખ્યાલમાં નથી આવતું તો તેથી
દુઃખમાં પડે છે. એવા પ્રસંગે શારીરિક બળનો ઉપયોગ કરી તેને આરામનું
[illegible] ન હોય સુખકારક નીવડે છે. [illegible]
[illegible] સમાન ન રહેતા."

[illegible]

[illegible]

તેમના શરીરમાં આવેલી નથી. ટૉલ્સ્ટૉયનું વર્તન કાયદાની વિરુદ્ધ એવું ગણ્યું છે, [illegible] તેમણે કોઈપણ પ્રકારની શાસનપદ્ધતિ કરતાં તેમને અરાજકતાવાદ ઠીક લાગે છે. અમે તેમ [illegible] દોષ લોકો તેઓ એક આકુળ દેશની દૃષ્ટિની પ્રજાની શાસનપદ્ધતિને [illegible]. તેઓની માન્યતા એવી હતી કે દોષ તો તેમાં તેમનો વધારે દોષ હતો થયો [illegible] આ વિચારસરણીમાંની અહિંસાયોજનાને બાજુએ રાખીએ તો તેના ઉપરથી તેમણે [illegible] તત્ત્વોનો સમન્વય કર્યો છે. તે સર્વને માટે મનનીય છે. સોનાની ખાણમાંથી [illegible] ધૂળ જેમ શુદ્ધ કરીને લેવી પડે છે તેમ ટૉલ્સ્ટૉય જેવા પ્રતિભાસંપન્ન [illegible] લેખમાંથી તત્ત્વોને શુદ્ધ કરીને લેવાં જોઈએ. તેની ચોતરફ જે [illegible] [illegible] દોષ તેને કેવળ પ્રતિવિધિવિરોધ નિર્માણ થએલી સમજને [illegible] ઉપરનું આપને મળેલી એવો એક મૂલ્ય સમ છે.

[illegible] ૧૮૮૯ના ટૉલ્સ્ટૉયના લેખોમાં મુખ્યત્વે 'સેબેસ્ટોપલનાં સ્મરણો' [illegible] પુસ્તકની પ્રસ્તાવનાનો ઉલ્લેખ કરવો જોઈએ. આ પુસ્તક 'અરણ્ય' નામના [illegible] આપણે આપેલું છે તેવી પ્રસ્તાવના પર ટૉલ્સ્ટૉયે લખી હતી. [illegible] ઘણાં વરસ સુધી તે દફતરમાં ગોંધાઈ રહ્યું હતું. તેમાં તેમણે પોતાના [illegible] અનુભવ દર્શાવ્યા હોવાથી એ પ્રસ્તાવના વિશેષ મહત્ત્વની છે.

આ અરસામાં તેમને ટુર્ગેનેવ નામના એક શ્રીમંત જમીનદાર સાથે પરિચય [illegible] એ સૂક્ષ્મ જનપ્રિયતા અને અહીંની વિદ્યા પ્રાપ્ત કરેલો હતો. તે ઈ. સ. [illegible] માર્ચ મહિનામાં એક દિવસે ટૉલ્સ્ટૉયને મળવા આવ્યો. વાતચીત [illegible] અને તે એ વિષયપર ચર્ચા ચાલતાં થઈ. આ ચર્ચાની ચોકીક [illegible] નીચે પ્રમાણે જાણવી છે—

"ટુર્ગેનેવ કહ્યું કે, 'આ જગતમાં ખરી રીતે કોઈનું ચાલતું નથી. અરે, [illegible] બીજે દિવસે બીડી પીતો જોઈને તમે મને જોઈ શકો. હા, [illegible] નહિ આમ નહિ થયું હોય તો મને નહિ જોઈ શકો; પણ હું તો [illegible] તમને કહું કરીશ મને અનુભવ લેશ માત્ર ભય નથી! વાત કરતાં [illegible] ટુર્ગેનેવ અવસરે અને ચાહ પીવા આવ્યો. બેઠીચારે તે આવ તરીકે વગાને [illegible] બોલ્યો, 'સ્ટેશન, તમોને સાથી રાખીને ત્યાંરે સાહેબને માટે આમંત્રણ [illegible] હાજર રહેવાને આમંત્રણ આપું છું. પ્રભુ અને નિદ્રામાં કંઈક ફેરફ નથી [illegible] તેઓ પ્રત્યક્ષ જોઈ શકશે."

"કર્મસંયોગે ટુર્ગેનેવની તબિયત બીજે દિવસે નરમ અને ત્રીજે દિવસે ટૉલ્સ્ટૉયને બોલાવવામાં આવ્યા; પણ તે ત્યાં ગયા નહિ. તેમણે કહ્યું: 'એવા પ્રસંગે ત્યાં જવાની મારી બીલકુલ ઇચ્છા નથી.' અંતે ટુર્ગેનેવનું ચાલ્યું થયા

પછીજ તે તેની મૃત્યુશય્યા આગળ થાયુવાર ઉભા રહ્યા. તુર્ગૉફના આવા મૈત્ર એક મૃત્યુથી ટૉલ્સ્ટૉયના ચિત્તપર ઘણીજ અસર થઇ."

તુર્ગૉફ વિષે તેમના મનમાં વિશેષ આદર નહતો; કેમકે તેનામાં પણ સામાન્ય રીતે શ્રીમંતાઇનું અભિમાન હતું. વળી ટૉલ્સ્ટૉયનો મત એવો હતો કે તે કેવળ મોજની ખાતરજ સદ્‌મેદ્રિયચાળા અથવા આતીન્દ્રિયશાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરતો હતો."

આ હકીકત અહીં કહેવાનું મુખ્ય કારણ એટલુંજ છે કે, આ અરસામાં તેમણે જે એક નાટક લખ્યું તેમાં કેટલાંક પાત્રોની યોજના કરવામાં તુર્ગૉફ અને તેના કુટુંબનાં માણસો ટૉલ્સ્ટૉયને ઉપયોગી થયાં હતાં. એ નાટકનો પ્રયોગ ઇ. સ. ૧૮૮૯ ના ડીસેમ્બરમાં ખાનગી રીતે યાસનાયામાં થયો હતો. તેમાં કામ કરનાર એકજણે આ વખતની ટૉલ્સ્ટૉયની ગૃહસ્થિતિનું નીચે પ્રમાણે વર્ણન કર્યું છે.

"હું યાસનાયામાં આવ્યો ત્યારે આખું કુટુંબ ચહાની તૈયારીમાં પડેલું હતું. કુટુંબનાં માણસો ઉપરાંત બીજાં પણ સ્નેહી સંબંધીઓ આ વખતે ત્યાં એકઠા થયા હતા. મારા પિતા મોસ્કોમાં મદ્યિનના અધ્યાપક હતા ત્યારથી અમારે ટૉલ્સ્ટૉયનું ઓળખાણ થયું હતું. ચહા પીવા બેઠા ત્યારે ટૉલ્સ્ટૉયે મારા તરફ જોઇ કહ્યું: 'મને મદ્યિન પ્રિય છે. પણ તેની પાછી ખરી ઉપપત્તિ હું બરોબર સમજી શક્યો નથી. એ જો મને સમજાયું હોત તો હું પણ મદ્યિનનો અધ્યાપક બન્યો હોત.'"

એટલામાં મેં બીડી સળગાવી તે સાથેજ ટૉલ્સ્ટૉયે કહ્યું: 'અરે આ શું કરે છે? આ પ્રમાણ આપીને હું ઘણો વરસ્યો, પણ કંઇ પણ સમર્થન કરવા ખાતર મેં કહ્યું: 'બીડી પીવાથી મગજ ઠીક સારી ચાલે છે, વિચારશક્તિ તીવ્ર બને છે.'"

'ટૉલ્સ્ટૉયે હસીને કહ્યું 'વસ્તુસ્થિતિ તું કહે છે તેથી ઉલટી છે, એ મારો પોતાનો અનુભવ છે. બીડી પીવાથી વિચારશક્તિ વધતી હોવાનો ભ્રમ ઉત્પન્ન [illegible] છે કે, બીડી પીધા પછી મગજ [illegible] અટકે છે [illegible] [illegible] થાય છે અને [illegible] [illegible] છે, તેથી વિચારોના જે પ્રવાહો કે [illegible] મગજમાં નહિ [illegible] [illegible] રહે છે તે [illegible] [illegible] [illegible] થઇ છે. તેમાં પણ [illegible] [illegible] [illegible] જે [illegible] બને છે તેની તે [illegible] ન કરીએ."

"સવારે ચહા કૉફી લીધા પછી ઓરડામાં [illegible] કરવાનું કામ તે [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] થતું હતું. [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] કામ કર્યું હતું તે તેમને [illegible] થયું. [illegible]

[illegible] શકતી નહિ ત્યાં પણ કેવલ ચૈતન્ય [illegible]"

— [illegible] અદ્વૈતવાદના સિદ્ધાંત [illegible]

[illegible] અને અદ્વૈતવાદની દૃષ્ટિમાં [illegible]

છે, [illegible] અનુભવને [illegible] જુદી વૃત્તિઓમાં જે [illegible] દેખાતી નથી [illegible] અદ્વૈતવાદને દેખાય છે. તે પણ આપણી જો તેવી [illegible] પણ [illegible] કે [illegible] આપણને સમજાતું નથી તે તેને [illegible] છે અને આપણને [illegible] છે."

" [illegible] અદ્વૈતવાદની દૃષ્ટિ [illegible] હોય છે. તે [illegible] પણ [illegible] છે. [illegible] પણ [illegible] જે [illegible] છે."

આ [illegible] ૨૦ મિનિટ [illegible]

[illegible] અને ત્યારે પણ તે [illegible]

આ [illegible] પણ [illegible] જે [illegible] 'અને પરિપક્વ યોગી' [illegible] પૂર્વ [illegible] ધર્મમાં આ [illegible] પણ [illegible] અને [illegible] નથી [illegible] અને [illegible] છે, તે [illegible] અને તેથી [illegible] પણ [illegible] છે. [illegible] ધર્મ [illegible]

સુધી થઇ શકતું નથી. એ ચેતન તત્ત્વોને ખીલવી ચૈતન્યના સાગરરૂપ પ્રભુતર આગળ વધવાને બદલે એવા જડ દેખાવો આપણા સમક્ષ રજુ કરી તેને ચૈતન્ કોટિના કહેનાર માંત્રિકો મૂર્ખજ છે. એ બિચારાઓને ચૈતન્ય અને જડન ભેદનું ભાનજ નથી હોતું અને તેથી તેમનું તે ભ્રમિષ્ટપણું તે બીજાઓપ નાખી તેમને હોય તે કરતાં વધારે ભ્રમિષ્ટ તેઓ બનાવે છે. એકાદ વ્યાખ્યાન ભૂમિપરથી લટકાચટકાપૂર્વક ઉચ્ચરાએલાં વાક્યથી અથવા હવામાં વિચરતા પ્રાણીની માહિતી કે વાતચીત ઉપરથીજ માંત્રિકને મહત્ત્વ નથી મળતું. તેનું મહત્ત્વ તો તેના અંતર્ગત ગુણોપર અવલંબે છે; એજ તત્ત્વને અનુસરીને ટૉલસ્ટૉયે એ નાટકની રચના કરી છે. સ્પિરિચ્યુઆલીઝમનું શાસ્ત્રીય વિવરણ જાણવા ઇચ્છનારને એ નાટક ઉપયોગનું નથી; પરંતુ નાટકની દૃષ્ટિએ એ નાટક સરસ છે. એમાંનું પ્રત્યેક પાત્ર મનની દુર્બળતાને વશ થઇ સહજે ફસાઇ પડે છે. ઘણાઓ આ વાત જાણેજ છે કે, સ્પિરિચ્યુઆલિઝમ પંથના લોકો જે પ્રયોગો બતાવે છે, તેમાં હાથચાલાકી પુષ્કળ હોય છે; અને આ માર્ગના ઉંડા અભ્યાસી 'ઓલિવર લૉજ' જેવા સારા માણસો પણ એ વાત કબૂલ કરે છે.

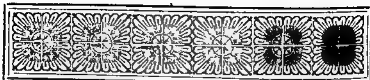
આ નાટકમાં ટૉલસ્ટૉયે અર્વાચીન સુશિક્ષિતોને પણ પુષ્કળ ઝાડયા છે; અને શ્રીમંત અને નિરૂદ્યોગી યુવકો પોતાના સમયનો કેવો અપવ્યય કરે છે તેનું ચિત્ર પણ મજાનું આલેખ્યું છે; તેની સાથે ખેડૂતની દૈન્યાવસ્થિતિનું ચિત્ર પણ તેમણે ઠીક દોર્યું છે.

પ્રસ્તુત નાટકમાં કોઇ પણ રાજકીય વિષયની ચર્ચા નહિ હોવાથી ખઉ ખેંચતાણ કર્યા વગર સરકારી પરીક્ષકે તે પાસ કર્યું. તેનો પહેલો જાહેર પ્રયોગ 'તૂલા' શહેરમાં થયો. એ પ્રયોગ માટે ટૉલસ્ટૉય જાતે ત્યાં ગયા હતા; પણ તેમને ઓળખી નહિ શકવાથી દરવાને એકાદ ખેડુત સમજીને હાંકી કાઢયા હતા. તે પછી વ્યવસ્થાપકને ખબર પડતાં જાતે આવીને તેમને બોલાવી ગયો હતો.

એ નાટકમાં એક શ્રીમંત જમીનદાર પાસે કેટલાક ખેડુતો ગયા હતા તેમને તેનો નોકર હાંકી કાઢે છે, એવો એક અંક છે. એ અંકનો પ્રયોગ પૂરો થયા પછી એ ભૂમિકા ભજવનાર પાત્રે ભજવતી વખતે ખેડૂત સાથે જે સહજ સહુ કાઇભર્યું વર્તન બતાવ્યું હતું, તે વિષે નાટકમંડળીના માલીકને ટૉલસ્ટૉયે કહ્યું કે "એમ કરવું એ સ્વાભાવિક છે. જેમ તમારા દરવાને મને ધૂતકારીને હાંકી મૂકયો, તેવુંજ તમારે પણ આબેહુબ બતાવી આપવું જોઇતું હતું."

એ નાટકના એક પ્રયોગ પ્રસંગે બાદશાહ ત્રીજો ઍલેકઝાંડર પોતે પણ હાજર રહ્યો હતો. તેની સાથે ડચેસ ઑફ ડ્યૂક અને ઑફ ડચેસ પણ આવ્યાં હતાં. પ્રયોગ જોઇને એ મંડળી ખુબ ખુશ થઇ. નાટકમાં એવા બડેખાંઓના વર્ગને જે

प्रकरण २२ मुं–लग्ननी योग्यता.

ચકને યાદ હશેજ કે 'સીમીઓનૉફ' નામનો એક ટૉલ્સ્ટૉયનો સ્નેહી હતો. ઇ. સ. ૧૮૯૦ માં 'જે'ને તે મળ્યો હતો તે વિષેની હકીકત કહેતાં સીમીઓનૉફ કહે છે કે:—

" ટૉલ્સ્ટૉય વિષે મેં પૂછ્યું ત્યારે તેમની પ્રકૃતિ સારી હોવાનું મને જણાવવામાં આવ્યું; પણ તેમના વિષે વાત કરતી વખતની ગેની મુદ્રા મને બરાબર લાગી નહિ; તેથી સહજ વિશેષ રીતે પૂછતાં તેણે કહ્યું કે, 'ટૉલ્સ્ટૉયની શારીરિક પ્રકૃતિ સારી છે; પણ મને લાગે છે કે તેમના મનની પ્રકૃતિ જોઇએ તેવી નથી. હમણાં હમણાં તે ધર્મવિચાર તરફ જોઇએ તેવું લક્ષ ન આપતાં જગતની પંચાત કરવામાં વિશેષ ગુંથાયા છે. હંમેશાં ઘેર પરોણા એકઠા કરીને તેમની સાથે ક્ષુલ્લક બાબતોની કડાકૂટ કરવાનો તેમને નાદ લાગ્યો છે. હમણાં તેમણે કેટલાંક નાટકો લખ્યાં છે અને તે લોકપ્રિય પણ થયાં છે; પરંતુ ધર્મવિચાર વગરના લેખ મને શુષ્ક લાગે છે. લેખ લખી દ્રવ્ય પ્રાપ્ત કરવું એ મોટા ગ્રંથકારનું કામ નથી. એમ કરવું તે પાપ છે. મનુષ્યને અજ્ઞાનાંધકારમાંથી ખેંચી કાઢવો એ બુદ્ધિમત્તાનું કામ છે; પણ તેનો બદલો મેળવવો એ તો વાણીયાની દુકાનનો સોદો છે. કોઈ માણસ બૂડતો હોય તો તેનો આપણે પ્રાણ બચાવીએ; પણ તેના બદલામાં દ્રવ્ય લઇએ એ કેટલું શોભે ? ટૉલ્સ્ટૉયનો મિત્ર 'ચરકૉફ' તેમનાં પુસ્તકોદ્વારા પુષ્કળ કમાણી કરે છે. "

ચરકૉફ ટૉલ્સ્ટૉયનો વિશ્વાસુ સ્નેહી હતો. ટૉલ્સ્ટૉયનાં તત્ત્વોને વ્યવહારમાં લાવવા માટે પ્રયત્ન કરનારા જે લોકો ટૉલ્સ્ટૉય પાસે આવતા, તેમને તે ચરકૉફ પાસે મોકલતા. ચરકૉફનો સ્વભાવ ઉતાવળીયો, હઠીલો અને તોછડો હોવાથી આવનાર લોકો સાથે ઘણીવાર તેને તંટોજ થતો. આથી ઘણી વખત ટૉલ્સ્ટૉયનાં તત્ત્વો દૂરજ રહી જતાં અને એ તંટા ભાગવાનું કામ ટૉલ્સ્ટૉય પાસે

[illegible] [illegible] [illegible] તેમજે સંપૂર્ણપણે [illegible] દીધું [illegible]
[illegible] [illegible]" [illegible] [illegible] [illegible] હેતુ [illegible] [illegible]
[illegible]. છે. આ પુરૂષના સંબંધ વિષે [illegible] કહે છે કે:—

"[illegible] એક [illegible] પછી પુરૂષ અથવા સ્ત્રીઓ જે [illegible] કરે છે અને તે [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] તેઓ જેટલી [illegible] કરે છે, તેટલી [illegible] [illegible] પણ [illegible] [illegible] [illegible] નહિ. [illegible] રીતે આ [illegible] એટલો સર્વ [illegible] છે કે, તેમાંથી [illegible] [illegible] [illegible] હશે. આ વિષય એવો છે કે તેમાં [illegible] [illegible] [illegible] પછી [illegible] રહેલી છે અને તેમાં [illegible] તેની [illegible] [illegible] થાય છે."

આ [illegible] [illegible] [illegible] આ [illegible] પણ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] હશે. [illegible] તેની [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ન હતી [illegible]. [illegible] નહિ [illegible] [illegible] એ [illegible] [illegible] હશે.

[illegible] પુત્રો [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] હશે, [illegible] તેઓ હેતુ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] અને ત્યાં [illegible] [illegible] [illegible] પુત્ર [illegible] [illegible] [illegible] એ રીતે [illegible] પુત્રો [illegible] [illegible] [illegible] અને તેની [illegible] પણ [illegible] [illegible] [illegible] છે.—

[illegible] [illegible] [illegible] આ પુરૂષના સંબંધ વિષે [illegible] [illegible]

"[illegible] [illegible] કહે છે કે, પુરૂષો [illegible] [illegible] [illegible] છે [illegible] એ [illegible] [illegible] [illegible] છે; પણ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] છે. [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] છે. તેમને [illegible] [illegible] નહી તેમને [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] નથી. [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] પણ [illegible] [illegible] છે કે પોતાના [illegible] [illegible] એ [illegible] [illegible] [illegible] તેઓ [illegible] છે. [illegible] [illegible] સ્ત્રીઓને [illegible] પડે છે. [illegible] છે: [illegible] તે [illegible] [illegible] પણ તેઓ પોતાના [illegible] [illegible] [illegible] છે. [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] નહિ એવી [illegible] છે. [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] અને [illegible] [illegible] એમ

[illegible]

[illegible]

[illegible]

અદ્યાપિ પણ ગણાય છે. ચૌદ (ચાર) ના લોકમાં ઓક જોગે કે [illegible]
કે [illegible] અને કંઈનું કંઈ કંઈ બન્યું. તે વખતે એવી સ્થિતિ હતી; પણ હવે [illegible]
એવા જોરો એટલો કર થાય છે કે ઓદ પોલીસને બોલાવી કરવાની [illegible]
દીવાનો આજ્ઞા લેવાની પ્રથમ થઈ જાય છે."

"આ દલીલોને ખરેખર તમે હસી કહાડશો; પણ એમાં હસવા જેવું
કંઈ નથી કે ખરાબીમાં નથી બેસતો. મારો હેતુ તમારા હૃદયમાં આવે તેવા
[illegible] આવી, એવી મારી ખાત્રી છે; અને પછી સમાજની દુર્નીતિ
[illegible] કરવા જેવું વર્તન ચલાવનારી સ્ત્રીઓને હોટા સમાજમાં ખુલ્લે મોઢે જેમ
ફરવા દેવા હવા તેમ તમારા જેવું લાગશે. ધનની સ્ત્રીઓને પૈસાદાર, ટુંકાર,
તમારા જેવા અને ધનની પદ્ધતિ સમાજના નાશના કારણભૂત છે. અને કેટલાક
[illegible] ઉંચ કરી મુકવા હોય એવી આબરૂ એવી પણ ખરાબ સ્થિતિ છે
[illegible] કરવાથી ત્યાગ કરવામાં આવે છે ત્યારે પુરૂષોને નીતિભ્રષ્ટ કરનારા
[illegible] પણ આ બધું સમાજને વધારે ઘાતક છે." વાસ્તવિક રીતે બહુકારના આવા

'ધનની સ્ત્રીઓનું ચિત્રણ પણ એવા દિશામાં વધે છે. એકાદ સ્ત્રી જન
[illegible] કરી તો તેને રખડુમારી કરીને ધનની સ્ત્રીઓ તેની સેવા કરે છે. તે પોતે
[illegible] કહાય નહિ અને કોઈ પુરૂષને દેખે કાઢ્યો નહિ તે
[illegible] ઘાતક હોવાને! પુરૂષોને કેવી રીતે સમાજમાં લેવા એવા વિવરણથી પછી
[illegible] છે એટલે પછી તેને તમારો ચોકક પહેરાવીને ચલાવવું તેનું
[illegible] કરવામાં આવે છે. પુરૂષને સમાજમાં ગૂંચવવાનો ધંધો ખુલ્લી રીતે
[illegible] માટે રાજમાર્ગ પર અટ્ટાલિકામાં બેસનારી વેશ્યા અને એવા દેહથી
[illegible] રખવાની ફરજી વચ્ચે અને તે કંઈપણ ભેદ જણાતો નથી."

"પણ એવા ભાગની કેમનો બહેળો બનવાને કેવો મળે છે! એ પણથી
[illegible] આવી માનવજાતિ વિનાશને પંથે પડી છે. વાસ્તવિક રીતે સ્ત્રીઓને
[illegible] અને કલ્યાણના માર્ગમાં પુરૂષોને મદદ કરવી જોઈએ; પણ પુરૂષોએ
[illegible] ખાતર સ્ત્રીઓને એવી સ્થિતિમાં ખોટી પાડી છે; તેથીજ તે
[illegible] ધરાને બદલે શત્રુ બની છે. તમારી ચોતરફ સહજ દૃષ્ટિ કરો! ઉન્નતિના
[illegible] માનવસમાજ કેમ આગળ ધપતો નથી, તેનો વિચાર કરશો તો એવી
[illegible] આજનની સ્ત્રીઓજ એ માટે કારણભૂત છે અને તેમની સંતાનની
[illegible] પુરૂષોએજ નિર્માણ કરી છે."

[illegible] કાગનાં બાળકોની સંભાળ કેવી લેવાય છે તે પણ વિચારવા
[illegible] તેમને ઉછેરવાનું કામ તેમના બાપ્રી ઝુંપાન તરફ દૃષ્ટિ રાખીને થતું

જોઇએ. માનવપ્રાણી તરીકે તેમને જે ઉચ્ચતર કામો કરવાનાં છે, તે પાર પાડવાસારૂ તેમનાં શરીર અને મન તૈયાર કરવાં એ માતાપિતાનું આદ્ય કર્તવ્ય છે. પણ તેમ થવાને બદલે દાક્તરોના છંદે લાગી બાળકો હૃષ્ટપુષ્ટ બને તે માટે નાના પ્રકારના ખોરાકથી તેમનાં પેટ તમામ ભરવામાં આવે છે; અને આ ઉપરાંત ફેશનખોર કપડાં પહેરાવી તેમને દેખાવડાં બનાવ્યાં એટલે પોતાનું કાર્ય પૂરૂં થએલું માનવામાં આવે છે."

"મસાલાદાર અને ઉત્તેજક ખોરાકો તથા લાડને લીધે એ બાળકોમાં કામવાસના સત્વરે જાગૃત થાય છે; અને ઉમ્મરલાયક થતાંજ તેમને ભયંકર દુર્દશાની સહેવી પડે છે. આજુબાજુની સ્થિતિ પણ વિષયવાસનાને પોષનારીજ હોય છે. કપડાં, પુસ્તકો, ચિત્રો, મીજલસો, નાચરંગ, નવલકથાઓ, માસિકો, વગેરે સર્વ એકસંપ થઇને વિષયવાસનાજ જગાડવાનો ધંધો ચલાવતાં હોય છે. આવા મોટા હલ્લાનું પરિણામ પણ તેને અનુસરતુંજ આવે છે. એજ સ્થિતિમાંથી યુવકયુવતીઓ અનેક રોગનાં શિકાર બને છે અને પછી એવા રોગ બીજાઓમાં ફેલાવે છે. કેટલીકવાર તો તેમની જીંદગી પૂરેપૂરી માટીમાં મળી જાય છે."

"અર્વાચીન યુવક યુવતીનો જીવનક્રમ પણ એજ સ્થિતિને પોષનારો હોય છે; તરૂણ પુરૂષ સુંદર યુવતીઓનાં મોઢાં જોવા આખા ગામમાં ભટકે છે; અને કઇ તરૂણી લગ્નથી કિંવા લગ્ન સિવાય પોતાની જાળમાં ફસાય તેમ છે, તે વિના બીજો એકે વિચાર તેના ચિત્તમાં નથી હોતો. ઉલટપક્ષે યુવતી પણ જાળ પાથરવા સિવાયનો બીજો ઉદ્યોગ કરતી નથી હોતી."

"આ પ્રમાણે યુવાન પ્રજા પોતાની ક્રિયાશક્તિનો આવાં કામોમાં દુરૂપયોગ કરીને જીંદગીને ધૂળધાણી કરી નાખે છે તેમના હાથે દેશસેવા, સમાજસેવા કે બીજું માણસને શોભે તેવું એકે કાર્ય થતું નથી."

"આ પ્રમાણે જેઓ વિષયસુખમાં રત બને છે તેમના માર્ગમાં વિઘ્નો પણ અનેક ખડાં થાય છે; પરંતુ અહીં વિષયસુખ અને પ્રેમ વચ્ચે રહેલો ભેદ લક્ષમાં રાખવો જોઇએ. ધર્મશાસ્ત્રનું વચન છે કે, પ્રભુ પ્રેમસ્વરૂપ છે અને તેને પામવા માટે 'પ્રભુ સર્વનો પિતા છે અને સર્વ માણસ પોતાનાં બાંધવ છે' એ તત્ત્વ મનુષ્યે પોતાના ચિત્તમાં અને વર્તનમાં ઓતપ્રોત કરી સર્વ પ્રત્યે નિષ્કામ પ્રેમી બનવું જોઇએ. વિષયલાલસાથી ઉત્પન્ન થએલો સ્ત્રીવિષયક પ્રેમ કદિ પણ અખિલ માનવજાતિપર્યંત ન પહોંચતાં કેવળ વિષયસુખના સ્વાર્થમાંજ રોકાઈ રહે છે. આમ હોવાથી શાસ્ત્રના મત પ્રમાણે તેને પ્રેમ કહી શકાય કે કેમ તેનો તમેજ વિચાર કરો. એ પ્રેમ માનવજાતિપર્યંત પહોંચતો નથી; એટલુંજ નહિ પણ સત્ય પ્રેમના માર્ગમાં કોટ કિલ્લાની માફક તે આડો આવે છે. આથી સમજાય છે

કે, સ્ત્રીવિષયક પ્રેમ ઉન્નતિકારક થવાને બદલે અવનતિને પ્રેરનારો છે; અને તેથી તે પાપરૂપ છે."

લગ્નની આશાથી બધા કોઈ પોતાનું મન એકજ સ્ત્રીને સોંપવામાં માનવ[illegible] પરંતુ અખંડિત ક્રમ રાખવાનોજ હેતુ હોય, અને માનવજાતિને ચાલુ રાખવી એજ આપણું અંતિમ સાધ્ય હોય; તોપણ એમ કરીને પ્રજા વધારવાની જરૂર ક્યારે દેખાતી નથી. આજે જગતના આધારે જે અસંખ્ય મનુષ્યો અને બાળકો [illegible] દુઃખમાં સપડાય છે તેટલાંનુંજ રક્ષણ કરવામાં આવે તો બસ છે."

"આ બાબતમાં ખ્રિસ્તની (અને આર્ય ધર્મશાસ્ત્રની પણ) એવી આજ્ઞા છે કે, લગ્ન કરેલી સ્ત્રીથી છુટાછેડા ન કરવા તથા અન્ય સ્ત્રી ન કરવી. પ્રથમની સ્ત્રી સાથે સંસાર ચલાવ. વળી બીજી આજ્ઞા એ છે કે, સ્ત્રી કેવળ વિષયવાસનાની તૃપ્તિ માટે છે એમ ન માનીશ. આ બન્ને આજ્ઞાના વિસ્તારને ત્રીજું વચન એ છે કે મનુષ્યોએ વિવાહ કરવા કરતાં અવિવાહિત રહેવું એ ઉત્તમ છે. આ ઉપરથી ધર્મશાસ્ત્રનો શો અભિપ્રાય છે તે સ્પષ્ટ થાય છે." ×

ટોલસ્ટોયના કહેવા પ્રમાણે અથવા તો ધર્મશાસ્ત્રના કહેવા પ્રમાણે ચાલવું અશક્ય છે, એવું કહેનારને તેઓ એવો જવાબ આપતા કે, "માણસો તે પ્રમાણે નહિ વર્તે, એ કબૂલ છે તથાપિ ઉચ્ચ આદર્શ તો વારંવાર માણસો સમક્ષ રજુ કરવો જોઈએ. આદર્શ અને [illegible] કરીને તેને દૃષ્ટિ બહાર રાખવો અને તેના બદલામાં આપણું સાધ્ય-ધ્યેય ઉતરતી પંક્તિનું રાખવું એ તો અનિ[illegible] છે. ઉચ્ચ ધ્યેયને લક્ષમાં રાખીને ક્રમે ક્રમે તેની સિદ્ધિમાટે પ્રયત્ન કરવો એજ આર્ય ધોરણ છે."

આ નાટક લખવા પૂર્વે કેટલાંક વર્ષપર એજ વિષય સંબંધી ટોલસ્ટોયે જુદાજ વિચાર પ્રકટ કર્યા હતા. તે વખતે તેમણે એવું પ્રતિપાદન કર્યું હતું [illegible]ની [illegible] પાપદાયક નથી. એક પત્ની સાથે દૃઢ રીતે [illegible] પણ નાગરિક તથા ધાર્મિક કર્તવ્ય છે એમ પણ તે કહેતા હતા. એ [illegible] વર્ષ એજ વાત તેમને અપવિત્ર અને પાપમૂલક જણાવા લાગી. [illegible]ની જુવાનીમાં આ દરેક પગલાં તેનું કારણ જણાવતાં તે કહે છે કે— "મને કલ્પના પણ ન હતી કે આવા વિચાર આટલા સમયમાં આટલા [illegible] વધી જશે અને એવા સિદ્ધાંતે હું પહોંચી જઈશ. એ મને પ્રથ-

× [illegible] ધર્મશાસ્ત્રો એ પુરુષોના બ્રહ્મચર્ય વિષે ઉપકારક છે અને તેમના [illegible] ધર્મ છે, તે વાત બહુ ઉત્તમ રીતે સમજાવે છે; પરંતુ તે પ્રકારે તેનો [illegible] ઘણા બનાવમાં જેવા ધ્યાન ટોલસ્ટોય કરે છે તેવો ઉપયોગ [illegible]

સંપાદક

રના વિચાર એક સાથે મને યાદ આવે છે ત્યારે મારા માટે મનેજ આશ્ચર્ય થાય છે. આ વિચારસરણી ભૂલભરેલી તો નહિ હોય? એવી પણ શંકા મને થતી; પરંતુ પુનઃ પુનઃ ઉંડાણથી વિચાર કરી જોતાં હાલના વિચારોજ મને સત્ય લાગે છે."

ટૉલ્સ્ટૉયના એકંદર જીવનનો વિચાર કરતાં આરંભથીજ તે આત્મસંયમ તરફ વળતું જણાય છે. ભરજુવાનીમાં તેમના હસ્તે પુષ્કળ ઉચ્છૃંખલતા થએલી; પણ પાછળથી તેને માટે તેમને વારંવાર પશ્ચાત્તાપ થતો હતો. લગ્ન કર્યા સિવાય એ પશ્ચાત્તાપનું કારણ દૂર નહિ થાય એવો નિશ્ચય થયા પછીજ તેમણે લગ્ન કર્યું હતું; એટલે તેમાં પણ તેમના આત્મસંયમનોજ પરિચય થઈ શકે છે. લગ્ન કર્યા પછી તેમણે કદિ પણ અન્યના દારમાં પગ નથી મૂક્યો અને છેવટે એક સ્ત્રી હોવી તે પણ પાપ છે એમ તેમને લાગવા માંડ્યું. આ ઉપરથી કહેવાને હરકત નથી કે, તેમનો જીવનપ્રવાહ આરંભથીજ પ્રવૃત્તિ તરફ ન હોઈ નિવૃત્તિ તરફજ હતો. પોતાની વિવાહિત સ્ત્રીને પોતાની માનસિક ઉન્નતિમાં વિઘ્નરૂપ થતી જોઇને તેનો પણ ત્યાગ કરવાને તેઓ તૈયાર થયા હતા.

હવે આ બાબતમાં વૈદકશાસ્ત્રનો મત પણ જોવા જેવો છે. ઉપરોક્ત નાટક લખાઈ રહ્યું તેજ સમયે એક સુપ્રસિદ્ધ અંગ્રેજ વૈદ્ય મોરક્કોમાં રહેતો હતો. એક વખત એક યુવાન તેની સલાહ લેવા આવ્યો. તેની સર્વ હકીકત સાંભળી લઈ દાક્તરે તેને કહ્યું.-'તું હવે ભરજુવાનીમાં આવ્યો છે તેથી સર્વ વિકારની ઉત્પત્તિ થઇ છે. હવે જેમ બને તેમ જલદી લગ્ન કર અથવા બીજી કંઇ તજવીજ કર!' ત્યારે પેલા યુવકે કહ્યું: 'એમ કરવું તે શું અનીતિ નથી?' દાક્તરે કહ્યું:-'વૈદકશાસ્ત્રનો અભિપ્રાય મેં તને કહ્યો છે. નૈતિક બાબતની ચર્ચા કરવી હોય તો કોઇ ધર્મોપાધ્યાયને મળ!'

પછી થોડીવાર ચૂપ રહી દાક્તરે કહ્યું:-'તારા શરીરની સ્વસ્થતા માટે શેની જરૂર છે તે મેં તને કહ્યું છે; તથાપિ બીજો પણ એક ઉપાય છે કે ખરા અંતઃકરણથી નૈષ્ઠિક બ્રહ્મચર્યવ્રત ધારણ કરવું. વિષયવાસનાને તારે તદ્દન મારી નાખવી જોઇએ. યુવતીઓના ટોળામાં કદિ પણ જઇશ નહિ. અરે, સ્ત્રીઓનાં ચિત્રો જોવાં એ પણ તારા માટે જોખમકારક છે. તેજ પ્રમાણે ખરાબ પુરુષોથી પણ તારે દૂર રહેવું જોઇએ. હું કંઇ ધાર્મિક માણસ નથી; પણ ઇસુએ કરેલો ઉપદેશ કેટલો યોગ્ય અને સત્ય છે તે હું સમજું છું. ઇસુ કહે છે કે 'કોઇ પણ સ્ત્રી તરફ જે વિષયદૃષ્ટિથી જુએ તે તેની સાથે માનસિક વ્યભિચારજ કરે છે. તેનું એ વચન અર્વાચીન શાસ્ત્રની કસોટીએ પણ બરાબર ઉતરે છે; કેમકે કેવળ જડદૃષ્ટિથી જોનારા અમો દાક્તરોનો અનુભવ પણ એવોજ છે.'

તે વખતના લોકોનું આવશ્યક કર્તવ્ય મનુષ્યજાતિને સબળ અને જીવંત રાખવાનું હતું. યાહુદી કિંવા મુસલમાનોમાં અનેક સ્ત્રીઓ કરવાનો જે ચાલ [illegible] તે આ હેતુજ પ્રકટ કરે છે. તે વખતે પુષ્કળ સશક્ત છોકરાનો પિતા મોટો માણસ મનાતો હતો. પ્રાચીન કાળના હિંદુસ્થાનનો નિયોગ પણ એજ હેતુ દર્શાવે છે. સાંપ્રતનો મનુષ્ય એવા પ્રકારના પૂર્વજોમાંથી ઉતરી આવેલો હોવાથી તેનામાં જરૂર કરતાં અધિક વિષયવાસના દૃષ્ટિએ પડે છે. પૂર્વે મનુષ્યજાતિને શી રીતે ટકાવી રાખવી, એજ વિચારને પ્રાધાન્ય હોવાથી બાળકોની મોટી સંખ્યા પેદા કરવાના કાર્યને મહત્ત્વ આપવામાં આવે તેમાં કંઇ નવાઇ નથી; પણ હવે એ સ્થિતિ તદ્દન પલટાઇ ગઈ છે. હવે તો સંખ્યાની અધિકતા નથી જોઇતી પણ ગુણની અધિકતા જોઇએ છે. આથી જોઇતી પ્રજા નિર્માણ કરવા કરતાં થોડી પણ ગુણવાન પ્રજા નિર્માણ કરવી એજ સાંપ્રતની નીતિ ગણાય. અર્થાત્ સાંપ્રતના નીતિશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ કામેચ્છાપર અંકુશ રાખવો એજ યોગ્ય છે; તથાપિ એમાંએ એક વિચાર કરવા જેવો મુદ્દો છે. પોતાના મનની તૈયારી ન હોવા છતાં કેવળ દેખાદેખી અથવા પરાણે બ્રહ્મચર્યનો સ્વીકાર કરવાથી લાભ ન થતાં હાનિજ થવાનો સંભવ છે. અર્વાચીન પંડિતોના મતનો સાર આ પ્રમાણે છે.

ટૉલ્સ્ટૉયનું કહેવું એવું છે કે, પ્રથમથી લગ્ન ન કરવું એજ ઉત્તમ છે; પણ તે કર્યા પછી એકાદ કજાત સ્ત્રી સાથે ગાંઠ પડે તોપણ છુટાછેડા ન કરતાં બાકી રહેલું જીવન તેની સોબતમાં ગાળવું એજ નૈતિક તથા ધાર્મિક દૃષ્ટિએ યોગ્ય છે. આ બાબતમાં ખ્રિસ્તી ધર્મશાસ્ત્ર અને ટૉલ્સ્ટૉયમાં એકવાક્યતા છે; પરંતુ સાંપ્રતની યૂરોપી પ્રજાની તરફ જોતાં જણાઈ આવે છે કે એ ધર્મનું પાલન શક્ય નથી.

ટૉલ્સ્ટૉય કહે છે કે, પોતાનાથી વિરૂદ્ધ મનોભાવવાળી સ્ત્રી સાથે પ્રસંગ પડવાથી થતો ત્રાસ ગળી જવો એ આત્માના વિકાસને માટે અનુકૂળ છે. પણ આ ઉપર એવો આક્ષેપ સંભવે છે કે બે જીવને એમ દુઃખદ સ્થિતિમાં આખી જીંદગી સુધી સડવા દેવા, તેના કરતાં તેમને છૂટા પાડી પોતપોતાને માફક પડતી પદ્ધતિએ તેમનો વિકાસ થવા દેવો એ શું અધિક શ્રેયસ્કર નથી? ટૉલ્સ્ટૉયના તરફથી આ કથન ઉપર પણ આક્ષેપ થઇ શકે તેમ છે કે;—એવી રીતે જોઇએ તેટલા છુટાછેડા કરવાની રજા આપવામાં આવે તો પછી મનુષ્યપ્રાણીનો આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિએ વિકાસ થશે કે અધોગતિ, તે કયા માપથી નિશ્ચિત કરવું?

યૂરોપી સમાજની વર્તમાન અવસ્થા અતિ નાજૂક બનેલી છે. અનુભવ કહે છે કે, સમાજની સાંપ્રતની લગ્નપદ્ધતિથી વિષમ સ્વભાવનાં જોડાં પુષ્કળ નિર્માણ થાય છે. બાયબલની આજ્ઞાને પ્રમાણ માનવામાં આવે છે પણ ઘણાંઓની ધર્મ પ્રત્યે પૂજ્યબુદ્ધિ રહેલી નથી. લૌકિક આચરણની માફકજ ધર્માચરણ એ

ગમે તેટલો પ્રયત્ન કરવા છતાં તે ખસતાં નથી. એ પૂર્વ પાતકોએ મારા જીવનને ધૂળધાણી કરી મૂક્યું એનેજ લીધે મને જીવતાં નરકવાસ પ્રાપ્ત થયો છે."

આજ વિષય વિષે વાત કરતાં એક વખત તેમણે પોતાના એક મિત્રને કહ્યું હતું કેઃ—

" મારી યુવાનીના સમયનું વર્તન યાદ આવે ત્યારે મારાં રૂંવેરૂંવાં ખડાં થઇ જાય છે. આહાર વિહારમાં અંકુશ નહિ રહેવાથી અનેક પ્રકારનાં કુકર્મ માણસના હાથે બને છે. જીવ્હાની લોલુપતા અત્યંત વિષયાસક્તિનું મૂળ બીજ છે. એક વખતે હું એક જુવાન ખેડુતની સાથે ગાડીમાં બેસીને જતો હતો. યુવાનીની રેખા હજુ હમણાંજ તેનાપર ઉપસવા લાગી હતી. તેનું લગ્ન થએલું નહતું. મેં તેને પૂછ્યું કે, 'અરે તને સ્ત્રીની જરૂર નથી લાગતી ?' તેણે કહ્યુંઃ–'કાઉંટસાહેબ, એ વાતનો વિચાર કરવાનો વખતજ મને ક્યાં મળે છે ?' "

" બાલ્યકાળથીજ અમને મળનારા શિક્ષણની દિશા ભૂલભરેલી છે. આજુબાજુની સર્વ સ્ત્રીઓ મા બ્હેન સમાન એ તત્ત્વ જો બાલ્યાવસ્થાથીજ અમારા ચિત્તમાં ઠસાવવામાં આવતું હોય તો યુવાવસ્થાનું વર્તન ઘણુ ભાગે સારૂંજ નીવડે.",

" વિષયલાલસાને એક વાર છૂટી મૂકવામાં આવે છે એટલે પછી તે હદમાં રહી શકતી નથી. ચિત્તપર અંકુશ રાખ્યા છતાં વખતે ભૂલ થાય તો તે માટે કેવળ ખેદ કરીનેજ બેસી ન રહેતાં ભવિષ્યમાં તેવી ભૂલ ન થાય તે સારૂ તેણે યત્નશીલ રહેવું જોઇએ. એકનિષ્ઠ બ્રહ્મચર્ય ઉંમર સુધી પાળવાનું લાખોમાં કોઇકથીજ બને છે; તથાપિ તે સર્વથા અશક્ય નથી. 'આપણા આધ્યાત્મિક કલ્યાણનો માર્ગ' એજ મુદ્દો લક્ષમાં રાખીને તેને માટે પ્રયત્ન કરવો એ તો પ્રત્યેકથી બની શકે તેમ છે. જેમ જેમ તમે બ્રહ્મચર્યમાં વધારો કરતા જશો તેમ તેમ તમે તમારૂં અધિક કલ્યાણ કરતા જશો. એટલુંજ નહિ, પણ જગતના કલ્યાણના માર્ગમાં પણ એથી કરીને તમે મદદગાર થશો. "

આ ઉપરથી પ્રત્યેકને જણાશે કે ટૉલ્સ્ટૉય હઠવાદી નહતા. કેવળ તત્ત્વદૃષ્ટિએ એકાદ વિચાર રજુ કરવામાં તે છૂટછાટની ભાષા વાપરતા નહિ એ વાત ખરી છે; તથાપિ એજ પ્રશ્નનો વ્યાવહારિક દૃષ્ટિએ વિચાર કરવામાં તે માણસની સામાન્ય અડચણો અને માનસિક સ્થિતિનો વિચાર પણ કરતા હતા. ટૉલ્સ્ટૉય પોતે સંસારી હોવાથી સામાન્ય જનોની અડચણોનો તેમને પરિચય હતો. તે પોતે અનેક પરિસ્થિતિઓમાંથી પસાર થએલા હતા અને માનવ પ્રકૃતિનું સૂક્ષ્મતાથી નિરીક્ષણ કરવાની યોગ્યતા ધરાવતા હતા. તેમનામાં જે હઠીલાપણું જણાતું હતું તે કેવળ તત્ત્વદૃષ્ટિએ હતું. ઉચ્ચ સિદ્ધાન્તો આચાર સાથે મેળ ન ખાતા હોય તેટલા ખાતર તેને નીચે ઉતારી આચાર સાથે મેળવવાનો માર્ગ તેમને સંમત નહતો. તેમનો

કરવાદ આટલા પુરતોજ હતો.

તેમના 'ક્રૂત્ઝર સોનાટા' નાટકની અસર ભિન્ન ભિન્ન લોકોપર ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારની થઈ. કેટલાંક વિવાહિત જોડાંમાં ફાટફૂટ પડી અને કેટલાક યુવક અને યુવતીઓએ લગ્ન નહિ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો; પણ પોતાની શક્તિનું પરીક્ષણ ક્યાં વગર જે કેવળ લરીફાઇની આનરલ શક્તિ બહારનો કૂદકો મારે, તેના હાથ પગ ભાગે તો નવાઇ નહિ; અને રંગીલા યુવક યુવતીઓની સ્થિતિ પણ તેવીજ થઇ.

કોઇ પણ નવા સિદ્ધાન્તનો પ્રચાર શરૂ થાય છે ત્યારે સમાજને તે પચતાં સુધી તેના દેહમાં અનેક પ્રકારની વિકૃતિ થાય છે; અને સિદ્ધાન્તરૂપી રોપો બાલ્યાવસ્થામાં હોય ત્યાં સુધી કુશળ માળીના હાથે તેની સંભાળ લેવાતી નથી તો તે મરી જાય છે અથવા તેની વૃદ્ધિ ભળતીજ દિશાએ થઇને તે સમાજના નાશનું કારણ બને છે. પોતાને ટૉલ્સ્ટૉયના શિષ્ય કહેવડાવનારના હાથે એવી ભૂલો ઘણી વખત થઇ. તેઓ પોતાની શક્તિ જોયા વગરજ ટૉલ્સ્ટૉયના મત પ્રમાણે આચરણ કરવાનો આરંભ કરતા અને પછીથી અકળાઇને તેનો ત્યાગ કરી દેતા; જેથી હાસ્યજનક મત ઠઠા મશ્કરીનો વિષય પણ બની જતો.

આ દૃષ્ટિએ વિચાર કરતાં ટૉલ્સ્ટૉયના નાટકથી તત્કાળમાં નુકશાન અધિક થયેલું જણાય છે; તથાપિ આ વિષયને જનસમાજ સમક્ષ સ્પષ્ટપણે રજુ કરવાની આવશ્યકતા હતી અને એ કામ તેમણે ઉત્તમ પ્રકારે કર્યું છે. કોઇપણ સિદ્ધાંત પ્રચારમાં આવવા લાગે છે એટલે કેટલીક જુની બાબતોમાં ફેરફાર થવાનું શરૂ થાય. સમાજરચનામાં ખાંભોઈક ભલી હોવાનો ભાસ થાય છે; પણ તેથી ભય પામવા જેવું નથી હોતું. જુનું ઝુંપડું તોડી નાખી તે જગાએ નવીન બંગલો બાંધવામાં આવે ત્યારે કુંભાર માટે શોક ન કરવો જોઇએ. કેવળ દીર્ઘકાળનો અભ્યાસ પડી જવાથી ખરાબ બાબતો પણ આપણને સારી લાગે છે અને અજ્ઞાનપણાને લીધે નવી સારી બાબતો પણ વ્યર્થ જણાય છે. એટલે કોઇપણ વસ્તુ સારા નરસાપણું આપણી મરજીપરથી નક્કી થતું નથી, પણ વસ્તુના પોતાના ગુણદોષ પ્રમાણેજ નક્કી થાય છે. વસ્તુ જો સારી હોય તો સમાજના બાધાઓને કંઇ થોડું ઘણું સહન કરીને પણ તેનો પ્રચાર કરવો એ સમાજહિત ચિંતકનું કર્તવ્ય છે.

જેમના મન આવા પ્રશ્ન વિષે વિચાર કરવા જેટલાં પાક નથી હોતાં તેમના કહેવાની જરૂર નથી; પણ વિચાર કરવાની પાત્રતા છતાં કેવળ વિષયવાસનાને કારણથી જેઓ વિચાર કરવા ઇચ્છતા નથી તેમને ટૉલ્સ્ટૉય કહે છે કે બુદ્ધિની કસોટીથી પણ તમારામાં જાગૃતિ હશે તો આજે નહિ તો કાલે પણ એ વાતનો વિચાર કરવાની તમને ફરજ પડશે. તમારી બુદ્ધિ તમને નહિ જંપી બેસી રહેવા દે."

અમેરિકાના સંયુક્ત સંસ્થાનમાં પ્રથમ આ નાટકને બીભત્સ ગણી પોસ્ટ ખાતાએ અટકાવ્યું હતું.

આ સમયનું ટૉલ્સ્ટૉયની માનસિક સ્થિતિનું ચિત્ર શીનરમેને ઘણી સારી રીતે આલેખ્યું છે. તે લખે છે કેઃ—

"એક વખત એક ચિત્રકાર મારી તસવીર ઉતારવા વાસનાથી આવ્યો હતો; પણ મેં તેને છબી ઉતારવા ન દીધી. તેણે અનેક પ્રકારે વિનતિ કરી તથાપિ હું અંતસુધી મારી વાતનેજ વળગી રહ્યો. મારી આવી હઠ જોઇ તે ચિત્રકાર દિલગીર થઇ ચાલ્યો ગયો. આ પ્રસંગે ટૉલ્સ્ટૉય મારી પાસે બેસી રહ્યા હતા. મને લાગ્યું કે મારું કૃત્ય તેમને પસંદ પડ્યું નહિ; પણ થોડીવારે પ્રફુલિત વદને તેમણે કહ્યું કે, આવી-પોતાને અણગમતી લાગતી બાબતોના સાફ અસ્વીકાર કરવાનું મનોબળ મારા કરતાં તમારામાં વિશેષ છે અને તે માટે મને તમારી અદેખાઇ આવે છે. હું ખરું કહું છું કે, મને પ્રસિદ્ધિ ગમતી નથી; પરંતુ જે અનેક ચિત્રકારો મારી પાસે આવે છે, તેમને ના કહેવાની હિંમત હું કરી શકતો નથી. ખરે જોતાં મારી છબીની જનસમાજને શી અગત્યતા છે! મારી છબી જોઇને કયો દુઃખી પ્રાણી પોતાનું દુઃખ વિસરશે! કયો દુષ્ટ મનુષ્ય પોતાના દુર્ગુણ ત્યજી દેશે? વળી વાસ્તવિક રીતે એ મૂર્તિપૂજનનેજ એક પ્રકાર છે. પરંતુ એ અર્થ સમજવા છતાં પણ કુટુંબનાં માણસો આગળ મારું ચાલતું નથી. મારા પુસ્તકનો બારમો ભાગ નીકળ્યો ત્યારે તેના પર મારું ચિત્ર ન અપાય તેને માટે મેં ઘણોજ પ્રયત્ન કર્યો હતો; કેમકે મને લાગે છે કે પોતાની છબી પ્રગટ કરવી એ પાપ છે. મારા ગ્રંથો પરના સર્વ હક મેં ઉઠાવી લીધેલા છે છતાં મારી પત્ની એ ગ્રંથાવલિ પ્રસિદ્ધ કરતી હોવાથી તેમાંથી કાંઈપણ પૈસા પ્રાપ્ત કરવામાં આવે તે મને ગમતું નહતું. એ વખતે જો મને કોઇએ દુઃખિત કર્યો હોત તો તે અયોગ્ય ન ગણાત. ખરેખર શુદ્ધ વૈરાગ્યની દૃષ્ટિએ મારું એ વર્તન દાંભિકતાભર્યું હતું; તથાપિ મારો હેતુ તેવો નહતો. મારે ખુલ્લા દીલે કહેવું જોઇએ કે એ પ્રમાણે થવા દેવાનું કારણ મારા નબળાઇનું પરિણામ હતું. મારો તે ચિત્રમાં મારા મનનું ચિત્ર કેટલે દરજ્જે ઉપસ્યું છે તે હું કહી શકું. [illegible] મારા મનની [illegible] હોવાથી [illegible] મારી [illegible] અને [illegible] તેને દુઃખ સિવાય અન્ય કંઇ નહિ મળ્યું હોય."

આ વર્ષના ઉનાળામાં ટૉલ્સ્ટૉય [illegible] મહાવિપત્તિને [illegible] થયા હતા. એ [illegible] નાટકમાં [illegible] પણ એક [illegible] અને ટૉલ્સ્ટૉયની [illegible] ત્યાં [illegible] અહીંને રહેવી [illegible] ઘણા દિવસથી [illegible] નહિ [illegible] તેને [illegible] ને [illegible] થયા હતા.

[illegible]ના મુખ્ય મહંતનું નામ 'ફાધર એમ્બ્રોઝ' હતું. તેની સાથે ટૉલસ્ટૉયને ઘણો વાર્તાલાપ થયો. પહેલી મુલાકાતમાં તેણે ટૉલસ્ટૉયને પ્રમાણે આશીર્વાદ આપ્યો; પણ જ્યારે ટૉલસ્ટૉય ત્યાંથી [illegible] નીકળ્યો ત્યારે તે [illegible] પ્રમાણે આશીર્વાદ તેણે ન આપ્યો. એ ઉપરથી તેઓ રસ્તેના ચાલુ [illegible] હેતુ હશે તેનું અનુમાન સહેલાઇથી થઇ શકે છે.

[illegible] માં ટૉલસ્ટૉયનો 'પાનીકી' નામનો એક જુનો મિત્ર જેની [illegible] [illegible] હતો. એ પણ વિદ્વાન અને પ્રસિદ્ધ ગ્રંથકાર હતો. ટૉલસ્ટૉયે તેને કહ્યું કે "તમે [illegible] ઘણાં જુના પંથને આટલા વળગી રહ્યા છો તે જોઇને મને આશ્ચર્ય થાય છે." તેણે ઉત્તર આપ્યો કે "તમે પોતે પણ જો કોઇ દિવસ અહીં રહેશો તો તમે પણ [illegible] અનુયાયી બનશો." જવાબમાં ટૉલસ્ટૉયે કહ્યું:—"[illegible] [illegible] માટે તેના માત્ર સંબંધ નહિ [illegible] [illegible] [illegible] છે [illegible] થાય છે. આવું સાંભળી પાનીકી ગુસ્સે થઇ ગયું. "[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] મુખમાંથી નીકળે છે કેમ? એ [illegible] [illegible] [illegible] એકાદ [illegible] માત્ર શોધે!" ટૉલસ્ટૉયે પણ [illegible] [illegible] કહ્યું કે વિદ્વાનોમાં તમારા ઘણા સ્નેહીઓ સરકારી અધિકાર પર છે. તમને [illegible] અને ત્યાં [illegible] તમને કદી ગુસ્સો નહિ થઇ."

[illegible] સમયે હકીકત [illegible] [illegible] એલેક્ઝાન્ડરની મુલાકાત થઇ [illegible] [illegible] [illegible] પરવાનગી માગી ત્યારે [illegible] કહ્યું કે:—

[illegible] [illegible] નાટક [illegible] અને [illegible] વિરૂદ્ધ છે. તમે પોતે [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] નાટક લખ્યો છે, [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ન હોવાથી તેની [illegible] ઘણી જોઇએ." [illegible] [illegible]

[illegible] [illegible]:—"[illegible] [illegible] તરીકે હું પરવાનગી આપતો નથી. પણ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] છે."

[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] બોલ્યો નહિ. પણ ટૉલસ્ટૉયનું [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] તેણે [illegible] [illegible]; અને તેનું [illegible] નહિ. [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] એ નાટક ભજવવાની પરવાનગી તેને [illegible] [illegible] [illegible] ૧૮૯૦ માં આ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] વર્તમાનપત્રો અને [illegible] અનેક [illegible] [illegible] [illegible] ટૉલસ્ટૉયને [illegible] કરવાની [illegible] [illegible] [illegible] ને [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] નહિ.

આ[illegible] આનન્દશંકર જે પ્રવર્તક [illegible] કરી અહીં છે તેઓ સ્વીકારવું તેણે કર્યું છે. [illegible]ને સ્પષ્ટરૂપ તેણે આપ્યું છે. વસ્તુવિક રીતે જોતાં મનુ[illegible] આજે પણ કલ્પના નિયમોને આધિન છે, અને જ્યાં સુધી તેનું અસ્તિત્વ [illegible] ત્યાં સુધી તેમજ રહેશે. તેઓ એ નિયમોનું ભાન અજાણતી મેળવી લઇ [illegible] છે અને તેઓ તેનાથી અમુક રીતે [illegible] એનાથી ઉપનામ અર્થ અને દેશકાળ હોય [illegible] રહે છે અને તેમનો તે માર્ગ પહેલો સંબંધ છે. માટે સમજવું અથવા ધ્યાન [illegible] તેને અનુસરવાનો માર્ગ જીદગીને આપણે પોતાની ઇન્દ્રિયો તેમ વધા[illegible] [illegible] ધર્મ [illegible] માં ભિન્ન છે. "

[illegible] આનન્દશંકર [illegible] [illegible] [illegible] આવે છે કે, આનન્દજીવનના [illegible] છે કે [illegible] થી રીતે થાય ! ખરી રીતે આવો ઉત્તર એટલો [illegible] ઉત્તર આપ્યો તે પ્રમાણનું નથી. એક રહસ્ય મને મોટો [illegible] છે [illegible] [illegible] ! ખરી રીતે [illegible] પ્રકારના લોકો મને મળ્યા [illegible] [illegible] નથી. ખરી રીતે જે અર્થ એમણેમનું વાતાવ[illegible] [illegible] પરંપરા ઉદભવે છે. "

" નવીન [illegible] નવીન [illegible] પ્રગટ કરે છે કે—

" [illegible] નથી [illegible] તે [illegible] પ્રથમ સંયોગ ન થયો [illegible] [illegible] ત્યાં થાય છે તેનું નિદાન તમે [illegible] [illegible] કર્યું તે વસ્તુ ખરેખર [illegible] છે અને એ [illegible] જે [illegible] તે [illegible] [illegible] છે. એના [illegible] [illegible] તેનું [illegible] દર્શન [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ધારાઓ [illegible] 'સ્મૃતિ [illegible]' એ તત્વને એક વખત [illegible] બનાવ્યું ([illegible]) એટલે પછી [illegible] [illegible] [illegible] છે. "

આવતા છે. એવા પ્રકારના ફેરફારોથી આગળથી [illegible] એટલે [illegible] નહિ એ [illegible] કલમાં [illegible] એમ [illegible] નહિ [illegible] એક [illegible] કલમાં [illegible] એ [illegible] અને તેમ થતાં થતાં તેના [illegible] થશે કે [illegible] અને આગળથી [illegible] થતાં થતાં એક [illegible] થી [illegible] માં આવશે."

[illegible] ઉપરથી [illegible] અને [illegible] એમ [illegible] કરતાં અહીં [illegible] આ માટે ' ફ્રાન્સની ખરી સ્થિતિ શી છે તેનું [illegible] તેમને આવ્યું નથી અહીં આવે છે [illegible] થી [illegible] કરી શકે તેમ [illegible] એમ [illegible] છે. ખરી રીતે અહીં તો [illegible] કામ [illegible] છે: ચાલો [illegible] નહિ. અમને તો [illegible] અને તે માટે [illegible] કરતાં [illegible] [illegible].

[illegible] ઉપરાંત [illegible] ફ્રાન્સની ખરી સ્થિતિ [illegible], [illegible] અને [illegible] છે એવા [illegible] કરી [illegible] એ [illegible] ત્યારે [illegible] છે, એ [illegible] સિદ્ધ કરવા [illegible] તેમણે એક [illegible] તૈયારી કરી. [illegible] રીતે [illegible] કરવાનો [illegible] તેમનો વિચાર [illegible] પણ [illegible] [illegible], [illegible] ત્યારે [illegible] સ્થિતિ [illegible] પછી તે [illegible] કરવા [illegible] થયા.

[illegible] સમયે [illegible] એક [illegible] ઉપર [illegible] ત્યારે [illegible] વિચારો [illegible] પણ [illegible] નહતી. [illegible] વિરુદ્ધ [illegible] ધર્મ અથવા [illegible]; [illegible] આગળ [illegible] કરવા [illegible] સ્થાપન કરી [illegible] થતી [illegible] અને [illegible] માટે [illegible] કરવું. તે કહેતો કે એ [illegible] છે અને [illegible] પણ [illegible] વધશે. [illegible] વિચાર [illegible] છે, [illegible] નહિ પણ તે [illegible] કરી [illegible]

સ્વરૂપમાં પ્રત્યક્ષ બને છે. એ [illegible] પોતાના માનવબંધુઓનાં [illegible] કરવાની શક્તિનો વિકાસ થયો છે. "

પ્રત્યેક વાતને આત્મોન્નતિની દૃષ્ટિએ ટૉલ્સ્ટૉય જોતા હોવાથી ટૉલ્સ્ટૉય અને ટેરેસી વચ્ચે વારંવાર અથડામણ થતી. એક દિવસે તે બન્ને સહેલ કરીને પાછા આવ્યા ત્યારે ઘરના બારણામાં ટૉલ્સ્ટૉયનો બે વર્ષની ઉમ્મરનો નાનો છોકરો ઊભો હતો, તેને જોઈ ટૉલ્સ્ટૉયે કહ્યું:—"જુઓ ! મારું આખું જીવન જોઈ શકાય છે ! " ટેરેસીને આ વાત ન રુચી. તેણે કહ્યું:—"શું તમે એવી આશા રાખો છો કે આ તમારો છોકરો મહાન સત્પુરુષનું કાર્ય કરશે ?" આ સવાલથી ઉત્તરમાં [illegible] થઈ પ્રત્યેક ટૉલ્સ્ટૉયે પુત્ર સંબંધી જે ઉદ્ગાર કાઢ્યા હતા તે આત્મોન્નત દૃષ્ટિએ નહિ, પણ શરીરનાં બાળકો જે પદ્ધતિથી ઉછરે છે તેને માટે કહ્યા હતા એ મુદ્દો ટેરેસીના લક્ષમાં આવ્યો નહોતો.

આવા પ્રકારના અનેક પ્રસંગે વારંવાર ટૉલ્સ્ટૉયમાં આવ્યા કરતા અને ટૉલ સ્ટૉયના જે મુદ્દા તેને [illegible] કરવાને તે પ્રયત્ન પણ કરતો, કિન્તુ ટૉલ્સ્ટૉયના બધા વિચારો તેને માન્ય નહોતા. [illegible] ટૉલ્સ્ટૉયને પસંદ નહોતી. ટેરેસી એવી [illegible] વિચાર ધરાવતો [illegible]

[illegible]

[illegible]

અરસામાં 'ઍનાકેરિનીના' નામે નવલકથા પૂરી થઈ હતી, તેની પ્રસિદ્ધિની તારીખ વિષે તેમની અને કાઉંટેસ વચ્ચે વાદ ચાલી રહ્યો હતો. પણ ઉપરોક્ત અહેવાલથી તેનો હમેશને માટે નિર્ણય આવી ગયો અને ટૉલ્સ્ટૉયના લેખો માટે તેમની પત્નીનો જે કાયદેસર વિશિષ્ટ હક હતો તે નષ્ટ થયો.

તેમના આ કૃત્યથી લુચ્ચા અને આમદા પ્રકાશકોને ઠીક ફાવી ગયું. ટૉલ્સ્ટૉય મશહૂર નહીં? આખા યૂરોપમાં અજીના ટોળાથી તેમનાં પુસ્તકોની ખપત માટે તો શક જ નહોતો; એટલે જેના મનમાં આવ્યું તે ટૉલ્સ્ટૉયનાં પુસ્તક પ્રસિદ્ધ કરવા તત્પર થઈ ગયો. આંકની વહીવટ સુસંગત છે કે નહિ તે પણ કેટલાની ઘણા પ્રકાશકોએ દરકાર ન રાખી. ભાષાંતરોની પણ એવીજ ગતિ થઈ. રશિયન ભાષાનું ટૂકડું જ્ઞાન ધરાવનાર પણ ભાષાંતર લખવા બેસી ગયા અને પ્રકાશકો તેને મદદ કરવા લાગ્યા. એમાંનાં કેટલાંક ભાષાંતરમાં તો ટૉલ્સ્ટૉયના વિચારો તેના ઉલટાજ અર્થમાં રજુ થયા છે. એમનાં પુસ્તકોનું પ્રકાશનકાર્ય કેટલાક વખત સુધી તો જુગારના ધંધા જેવું થઈ પડ્યું હતું. પછી અંતે ટૉલ્સ્ટૉયનાં પ્રમાણિક સત પુસ્તકોની એક આવૃત્તિ પોતે કિંમતે પ્રસિદ્ધ કરવાથી નિશાન ફટોએ તો એ જુગારપર અંકુશ પડ્યો.

રશિયામાં કાયદો હતો કે કોઈપણ રશિયન નાટકકારનું નાટક રંગભૂમિપર ભજવાતાં અમુક રકમ મહેસૂલને આપવીજ જોઈએ. જ્યારે ટૉલ્સ્ટૉયનાં નાટકો રંગભૂમિપર આવવા લાગ્યાં ત્યારે એ કાયદાનો અમલ શી રીતે કરવો તેનો નિર્ણય સરકારે એવો કર્યો કે જે કાયદાએ ઠરાવેલી રકમ ટૉલ્સ્ટૉય લેવા ના પાડે તો સરકારના ખજાનામાં તે જમા કરવી. આથી કાઉંટેસે તે રકમ લઈને કોઈ ધર્માદા કાર્યમાં તેનો ઉપયોગ કરવાનું ઠરાવ્યું અને ટૉલ્સ્ટૉયે પણ એ વાતને અનુમોદન આપ્યું.

ટૉલ્સ્ટૉયે હવે પોતાની સર્વ મિલકત પત્ની અને છોકરાઓ વચ્ચે સરખે ભાગે વહેંચી. આથી એમાં યાસ્નાયાની મિલકત સર્વથી નાના પુત્ર ઍવાનને મળી. રશિયામાં એવી પદ્ધતિ છે કે, જે ઘરમાં પ્રથમથી કુટુંબ રહેતું હોય તે ઘરની જગ્યા સામાન્ય રીતે નાના પુત્રને મળે. ટૉલ્સ્ટૉયને પણ એવાજ કારણથી યાસ્નાયાની મિલકત મળી હતી. એ પછી ઇ. સ. ૧૮૯૫ માં ઍવાન મરી ગયો ત્યારે બાકીના છોકરાઓમાં એ મિલકત સરખા ભાગે વહેંચાઈ હતી. ટૉલ્સ્ટૉયે પોતાની પુત્રી મેરીને પણ ભાગ આપ્યો હતો; પરંતુ પિતાના તત્ત્વની તે અનુયાયી હોવાથી તેણે ભાગ લેવા ના પાડી હતી. એ પછી જ્યારે પ્રિન્સ ઓબોલેન્સ્કી સાથે તેનું લગ્ન થયું ત્યારે એ મિલકત કાઉંટેસે જમાઈને આપી હતી. હવે આપણે પાછા દુકાળની બાબત તરફ જોઈએ.

હમ્મેશના ધોરણ પ્રમાણે સરકારે દુષ્કાળની સ્થિતિ હોવાનો સ્વીકાર કર્યો નહિ. આથી સરકાર તરફથી મદદ મળે એવી આશા રહી નહિ. અરે, સરકાર એટલેથીજ અટકી નહિ; પણ ખાનગી રીતે કામ કરતા માણસોને પણ તે વિઘ્ન કરવા લાગી. આપણે જાણીએ છીએ કે, ટૉલસ્ટૉયના ધર્મવિચાર ધર્માધિકારીઓને પસંદ નહતા અને તેઓ તેમને નાસ્તિક ગણી ચૂક્યા હતા. આથી તેઓ પણ ટૉલસ્ટૉયને આ કામમાં પડેલા જોઇ તેમના વિરૂદ્ધજ હીલચાલ કરવા લાગ્યા. પ્રથમ ટૉલસ્ટૉયે ઠેર ઠેર રસોડાં સ્થાપવાની યોજના હાથપર લીધી. તેમની પોતાની પાસે પૈસો તો હતોજ નહિ; તથાપિ તેમના લેખો જે પત્રોમાં પ્રકટ થતા હતા તે પત્રોએ સારી મદદ કરી અને એ ઉપરાંત સામાન્ય જનસમાજ તરફથી પણ સારો ફાળો મળ્યો. આ કામ રેરકી અને ટૉલસ્ટૉય, બન્ને સાથે રહીને કરતા હતા. દુષ્કાળવાળા પ્રદેશમાં લોકસ્થિતિ કેવા પ્રકારની [redacted] અને બહારની મદદની ત્યાંના લોકોને કેટલી જરૂર છે તે વિષે કાઉંટેસે કેટલાક લેખોથી અનેક વર્તમાન પત્રોદ્વારા જણાવ્યું હતું કે, લોકોને મદદ કરવા માટે ટૉલસ્ટૉય અને રેરકી સહકુટુંબ તે પ્રદેશમાં જઇ પહોંચ્યા છે. આ લેખોના પ્રતાપે લોકો તરફથી ફાળો મળવા લાગ્યો. આ પ્રદેશમાં હવા પણ આ વખતે બગડેલી હોવાથી રેરકીને તાવ આવવા લાગ્યો; છતાં તે પોતાના કામપર હમ્મેશાં હાજરજ રહેતો. છેવટે કામ કરતાં કરતાંજ તેનો વ્યાધિ વધી ગયો અને તેનો અંત આવ્યો.

ટૉલસ્ટૉય પ્રથમથી રાજ્યશાસનની વિરૂદ્ધ તો હતાજ. આ વખતે સરકારી અધિકારીઓનો વિચિત્ર અનુભવ મળવાથી તેમનો એ મત વધારે દૃઢ થયો. તેમને જણાયું કે આવાં લોકોપયોગી કાર્ય કરવાનું કામ જે અધિકારીઓને સોંપાએલું હોય છે, તેમની વૃત્તિમાં જનસેવાની ઇચ્છા કરતાં અહંકાર અને અધિકારમદજ વિશેષ હોય છે; અને તેથી તેઓ જે પણ કાર્ય હાથમાં લે છે તે ગમે તેટલાં શુભ હોય તોપણ તેનું પરિણામ નહિ જેવુંજ આવે છે.

રેરકીના મૃત્યુથી ટૉલસ્ટૉયને ઘણું લાગી આવ્યું. તેનો એક મૃત્યુ લેખ પ્રકટ કરવાની તેમની ઇચ્છા હતી પણ રેરકી લોકોપયોગી કાર્યમાં પોતાનું નામ જાહેરમાં લાવવાની વિરૂદ્ધ હોવાથી એ બાબતમાં તેની પત્નીએ અનુમોદન ન આપ્યું.

આ પ્રમાણે રેરકીનો મૃત્યુલેખ પ્રસિદ્ધ ન થયો; પણ લોકોમાંથી તેનું નામ ખસ્યું નહિ. તેણે જે કામ કર્યું હતું તે લોકોની દૃષ્ટિ સમક્ષ તર્યા કરતું હતું. દુષ્કાળ શમી ગયા પછી પણ કેટલાંએ વર્ષો સુધી ખેડુતો પ્રેમપૂર્વક તેનું સ્મરણ કર્યા કરતા હતા.

ટૉલસ્ટૉયને આ કામમાં પોતાના કુટુંબની પણ સારી મદદ હતી. તેમની

[illegible] પની પોતાના ચાર પુત્રો સહિત મેદાનોમાં રહી વર્તમાનપત્રોમાં લેખો લખી [illegible] ઉપાડવાની અને જેટલી રકમ મળી તેટલી [illegible] તરફ મોકલી આપી. [illegible] પ્રદેશમાં ચાલતો રોગ [illegible] નીકળતાં દેશે ઔષધ અને [illegible] પત્રમાં હતાં. વળી સ્વયંસેવકો સેવાનું કામ પણ [illegible] આ વખતે નેપાળ દરબારે જે [illegible] પણ [illegible] ઉપાડી લીધું હતું. [illegible] તેને તે બધી [illegible] અને દુકાળની ભારી મદદ [illegible] પરિણામે અમેરિકનોએ પણ અનાજનાં વહાણ મોકલ્યાં હતાં. [illegible] યોજનાઓ આ વખતના કામ વિષે એક પત્રમાં નીચે પ્રમાણે વર્ણન કર્યું છે.

"એક દુકાળપીડિત ગામમાં હું ગયો એટલે ત્યાંના એક બે [illegible] અને [illegible] સાથે સર્વને માટે ખોરાક તૈયાર કરવાની [illegible] આ રીતથી તે દુકાળ પીડિત લોકોને [illegible] તૈયાર કરેલ [illegible] ગામોમાં ત્યાંના સંચાલિત રહીને [illegible] કરવામાં આવે છે કે નહિ તે [illegible] માટે ફરી ફરી હું પણ એ રસ્તે [illegible] જતો હતો."

"અહીં હું કેટલીને ઘેર રહ્યો હતો અને આ કાર્યમાં મારી બે પુત્રી અને [illegible] ઉત્સાહપૂર્વક મને મદદ આપતી હતી."

[illegible] દિવસમાં અને બીજા બે સ્વયંસેવાની મદદ મળી. એ [illegible] હું અહીં જે ઘરમાં રહ્યો હતો તે એક [illegible] ઘરમાં [illegible] એક પણ વસ્તુ મને [illegible] નહતું."

[illegible] રહેલા દેશોમાં [illegible] એક [illegible] માણસોની અવસ્થા [illegible] ખોરાકની [illegible] એટલી [illegible] થઈ ગઈ હતી [illegible] અને એક મહિનામાં [illegible] દેશોમાં [illegible] ૧૫૦૦ માણસોને [illegible] અન્ન મળતું [illegible] અને [illegible] ઉપયોગ [illegible] (એ [illegible]) [illegible] ઉપયોગ કરવાની [illegible] નહિ [illegible] સારી રીતે પ્રચાર થઈ ગયા હતા."

"[illegible] નહિ હોવાથી [illegible] અને

કામમાં હું ક્યાં પડ્યો!' પોતાના પરસેવાથી આજસુધી જે પેદાશ વગેરે લોકોએ મારૂં પોષણ કર્યું; તેમનો ભગવાન કહેવત્પણાનો પ્રસંગ આવ્યો, એ વિચાર મારા ચિત્તને ખેદ કરાવે છે; પણ શું કરવું! હવે આ કામમાં મારા પર ક્યાં વશ છે. ઉ-વશ લક્ષ્મીપુત્રોએ ઓછી નાખેલું અન્ન મારા અન્નદાતાઓના મુખમાં મૂકવાનો મારા પર પ્રસંગ આવ્યો છે. મારા હાથે એવા પ્રકારનું મદદ-ધર્મ થયું છે એમ હું પ્રત્યક્ષ જોઇ શકું છું; છતાં મારા પર મને ખાતર થઇ શકતા નથી આ પાપાચારમાંથી બહાર પડવાની હવેથી વખત ઉત્પન્ન થય છે, પણ તેને માટે આવશ્યક મનોબળ મારી પાસે નથી."

"વર્તમાનપત્રો તરફ મેં પહેલાં જે એક લેખ મોકલ્યો હતો, તેમાં એકજ મુદ્દો એ સ્પષ્ટતાપૂર્વક રજુ કર્યો હતો. મારા એ લેખનો આશય એ હતો કે, ખેડૂતોને ગુલામ બનાવી તેમના શ્રમ પર મોજમજા કરવાનું જે ઘોર પાતક અમે જમીનદારોએ કર્યું છે, તેનુંજ આ ફળ છે. પરિસ્થિતિનો હમેશને માટે ઉ-છેદ કરવો હોય તો શ્રીમંત અને ગરીબો વચ્ચે રહેલી પ્રચંડ દિવાલને તોડી નાખવી જોઇએ. ચિરિટ હક તરીકે આજે શ્રીમંતો જે ધનીપણાનો જુલમી દાવો કરી રહ્યા છે, તે તેમણે છોડી દેવો જોઇએ અને તેમણે પોતાના અન્ન ખેડૂતોના અરોગ્યરક્ષણ માટે રજુ કરવું જોઇએ. એવા થવાને માટે તેમણે તેમનો જીવન-ક્રમ તદ્દન પલટવો જોઇએ; પરંતુ એ પ્રમાણે થવું તોજ દુકાળનું મેં ઘણું ચાહ, નહિ તો અલૌકિકતા પાછી પડેલું માનવકુળ ક્યા ખાડામાં જઇ પડશે તે કહી શકાતું નથી.'

એ લેખ મેં જે પત્રકાર તરફ મોકલ્યો હતો તે હજુપણ તેને છાપવાની હિંમત કરી શકતો નથી. એ લેખમાં તેણે વારંવાર ફેરફાર કર્યા; કેટલીક ફરીથી પણ કરી કરી; કેટલીક ઉમેરાને તેણે સિદ્ધિ કરી; તથાપિ હજુએ તે તેને પ્રસિદ્ધ કરતો નથી."

"આ દુકાળ સંબંધી મારી પત્નીએ વર્તમાનપત્રોદ્વારા મારી ચળવળ કરવાથી ...વર જાય છે, એટલે તેની વ્યવસ્થા કરવાની ફરજ આપોઆપ ઉત્પન્ન થાય છે. એ રીતે આશ્રમમાં મારા પર અધિકાધિક કામકાજ આવતું જાય છે."

એક બાજુએ લોકોની દુર્દશા વધતી જાય છે ત્યારે પ્રમાણમાં મદદ ...ઓછી થતી જાય છે; અને તેથી આ કામનાંથી હવે મારો ધુંધવાટો આવરણ ...થયો છે."

"દુકાળ જેવો એવો ધનાઢ્યોજ દુકાળ પરિસ્થિતિનું સંકટ નિવારણ થઇ શકે એમ જો કોઇને લાગતું હોય તો તે ભ્રમ છે. ત્યારે તમે એ કામ શા માટે ...કો? એવો જો કોઇ પ્રશ્ન કરે તો તેને ઉત્તર એટલોજ છે કે, વર્તમાન

જ્યારે હતા તેમને માટે બીજું બીજું પણ કામ હતું નહિ. આવા સાધુએ તરી
પણ નિરુપયોગી જ જણાયા ત્યારે આત્મશ્રદ્ધાથી ટૉલ્સ્ટૉયનું ચિત્ત ભિન્નભિન્ન
વિષયે ભિન્ન થતું ચાલતું હતું તથાપિ તે અંત સુધી એ કામને વળગી રહ્યા
હતા. વચ્ચે એક વખત ફ્રેડરિક તેમની પાસે આવી હતી ત્યારે બીજા પણ કેટ
લાક ગૃહસ્થો ત્યાં આવ્યા હતા. તેમાંના એક ગૃહસ્થે પોતાનો ફ્રેડરિક સાથે થયેલો
સંવાદ લખ્યો છે તે નીચે પ્રમાણે છે:—

ફ્રેડરિકે કહ્યું:—"આપની સ્થિતિ વિષે તમારો શો મત છે!"

"અનંત ભયંકર, પણ આપ પ્રકારના રોગનો ભય તમને નથી લાગતો!"

"ભય! ભય એ તો દુર્બળતાનું લક્ષણ છે."

"આપની સ્થિતિ મને તો એટલી ભયંકર લાગી છે કે તમે તેવા ભયનાથી

પણ કેમ મુક્ત થયા ... ઠ સમજાતું નથી."

"અને આ બધુ આપણે પ્રત્યક્ષ જોઈએ છીએ ત્યાં ... પોતાના ...

... ...ઠ થતો ભય હોય નહીં, એ તદ્દન નથી કે!"

"પણ તમારા આખા કુટુંબ તો તેનાથી નિરાંતથી આપી છે ને! તમે

એ ... હતા ... છે ને!"

"હા, ફ્રેડરિક કામ અને કાળીએ છીએ એ વાત ખરી છે; પણ આપણાં વસ્ત્રો

જુઓ અને આપણું ઉત્તમ પણ કામ કરીનું છે તે જુઓ. આવી વસ્તુઓ આપણું

થયેલ ... તમને પણ જોઈએ છે કે!"

"... આપણે ... ચીથરાં પહેરીએ અને કેવળ સાધારી ખાઈએ,

... તેમની સ્થિતિમાં શો ફેર પડવાનો!"

"અને આપણુ થાય ... જે સ્થિતિમાં રહે છે, તેથી અધિક ઉત્તમ

સ્થિતિમાં રહેવાનો આપણને અધિકાર નથી."

આને મેં ફ્રેડરિક જવાબ ન આપ્યો. મેં જ્યારે ફ્રેડરિકના દેખરેખ

... ત્યારે તેનાં ચક્ષુ ... નરમાશ ભરેલાં જણાયાં. એવી સ્થિતિ

... પણ ... આવ્યો અને એક શબ્દ પણ મારાથી ન બોલાયો."

ટૉલ્સ્ટૉયની ... પ્રકૃતિ ... અલમસ્ત હતી. તેમણે શારીરિક શ્રમ ચેતવી

... ત્યાં ... થતી હતી; તથાપિ તેમને પુષ્કળ કામ કરવું પડતું હોવાથી કેટ-

... વખત તે એટલા ... જતા કે ... ... પછી ઉઠવા જેટલી પણ

... રહેતી નહિ. આમ છતાં તેમની મનોવૃત્તિ એવી ઉત્સાહી હતી

... પણ કારણ મળતાં તે ... પ્રફુલ્લિત બની જતી. એકાદ નવીન સારા

... વિષે તેમને પ્રેમ આનંદ થતો અને તેમનો ને આખો

... અટકાવી ... ધર્મગુરુઓનો વિરોધ ઘટ્યો ન હતો! ટૉલ્સ્ટૉય

વગે વેઠવું ભો નહિ મળવાથી તેની વહેંચણી કેવી રીતે કરવી એ પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થયો. આ વિષે એક એવી આશ્ચર્યકારક હકીકત ઉમેરવામાં આવી છે, "અમારા આ ફંડોમાંથી જેઓને આપેલી એવું કશું કામ થયું નહિ."

ડફિન આ કાર્યમાં રોકાયેલા હતા તે વખતે વર્તમાનપત્રોમાં તેમના પર જે ટીકા થતી તે તરફ ધ્યાન નહિ આપવાનો તેમણે નિશ્ચય કર્યો હતો. તેમ પ્રમાણે ત્યાં કામ કરવાના નિમિત્તે રોકાયેલા સરકારી નોકરોની ભુલ કાઢવા તરફ તથા ધર્માધિકારીઓની ખુશી કરવા તરફ પણ તેમણે લક્ષ આપ્યું નહિ. આવા પ્રસંગે સેવા કરવા અવસર જે મંડળ ઉત્પન્ન થાય છે તેની અને સરકારી મંડળોની કર્તવ્યનિ વિષે તેમણે પોતાનો મત જાહેર કરેલ જણાવ્યું છે કે:—

"ખાનગી મંડળો ખરી મદદ કરવામાં ઘણુંજ કરી શકે છે. પોતાના દુઃખને દાદ ખબર ન હોય એવાઓ કેવળ ચાલુંચાંથ નાંખી મદદ કરવા ઇચ્છે છે, તેમનો વર્ગ ઘણો મોટો ઉદારતા ભરેલા ત્યાજ્ય લાયક છે. એવાઓને મદદ કરવાની સરકારી રીત પણ એવા પ્રકારની હોવાથી તેમને કાંઈ એટલાએ કાંઈ પ્રાપ્ત ન થાય તેવી નથી જ હો!"

"એજ પ્રમાણે સ્વયંસેવકોની વિગતવાર યાદીઓ તૈયાર કરીને તેમને હમેશાં મદદ કરવા મંડળને સલાહ આપનારાઓની પદ્ધતિ પણ નિરુપયોગી છે. હા, દુષ્કાળના વખતમાંથી કોઈ બેદુર ખરી જાય, કોઈ દરીદ્ર રહેશે, કોઈ કુટુંબનાં કેટલાં મનુષ્ય મરી ગયાં રહેશે, કોને કેટલું કામ મળી શકે તેમ છે, અને એ બધા પછી અવલંબન રહેનાર કેટલા છે, એવી વાતો આપણી જાણનાર કોઈ અતિશ્રીમંત એ કામ હાથમાં લે તો તે વિશેષ લાભ થાય. જેઓ શ્રીમંત અને ગરીબોનો પરસ્પર સંબંધ સમજી શકતા નથી, તેઓને લાગે છે કે આવી આપત્તિના પ્રસંગે ચાંલ્લો કંઈ રકમ આપે એટલે બસ. પણ એ એક ભૂલ જ છે. આપણું સર્વમાન્ય સામાજિક આપત્તિનો નીવેડો એટલી સહેલાઈથી આવી શકતો હોત તો તો નિરંતર હતી. અને પોલાનેલ પણ એવો જ હશે; પણ એનાથી ભિન્ન થતાં એ ભય દૂર થઈ ગયો."

"આવેક વર્ષ પર ફ્રેન્ચોના એક વ્યાપારીએ ભિખારીઓમાં વહેંચવા સારુ ઘણી રકમની રકમ રાખી મૂકી હતી. તેની એ ઉદારતાનો લાભ લેવા માટે તેના મકાન આગળ એટલી ભીડ થઈ હતી કે તેમાં બે માણસો તો ચગદાઈને મરી ગયા, અને બીજાં ઘણાંને વાગ્યું તે તો જુદું. એથી ઘણાઓ પૈસા હરિફાઈના લાયક નહીં અને ઘણાં બીજાં તથા દુર્દશા ભોગ ભોગવતાં પામ્યાં હતાં!"

"આવા પ્રસંગો ઘણીવાર બન્યા કરે છે. કોઈએ અવસર હતાં દેખતું ચલા કરવાથી ભારતમાં ઉત્તમ સાતવાર ભિખારીઓજ બહુધા આવા લોકોના

મગાવવા આવ્યો હતો. તેણે આ દુષ્કાળની ભયંકર હકીકતનો લેખ લખી આપવા વિનવણી કરી તેમણે એક રશિયન પત્રકાર તરફ મોકલેલા લેખની નકલ આપી હતી. એ લેખ પાછો રશિયન પત્રમાં પણ પ્રસિદ્ધ થયો હતો; પરંતુ સરકારી પરીક્ષકે તેમાંના ફકરા દૂર કરી નાખી હતી. પરંતુ તે મૂળ લેખનું શબ્દશઃ ભાષાંતર ડેલી ટેલીગ્રાફમાં પ્રસિદ્ધ થઇ તેના ઉપરથી ઉતારાઓ બીજાં પણ પ્રચંડ પત્રોમાં છપાયા. ત્યારે રશિયામાં પ્રચંડ ખળભળાટ થયો અને ટૉલ્સ્ટૉયના દુશ્મનોને વેર લેવાની સરસ તક મળી ગઈ. તેઓએ ઉતારાઓનાં પંચમાં પ્રકટ થયેલા લેખોમાં મીઠું મરચું ભભરાવી ભાષાંતર કરી જાહેરમાં મૂક્યાં. મૉસ્કોના એક વિચિત્ર અને કડક આક્ષેપ લખી એવા રાજદ્રોહીને મુક્રેનાર કરવાની સૂચના મંત્રાલયને આપી. આમાં વધારો કરવાને નોકરશાહી પણ ઉત્સુક હતો. ટૉલ્સ્ટૉયને પકડવાની વાતો પણ જ્યાં ત્યાં થવા લાગી.

આ વખતે રશિયાની રાજકીય પરિસ્થિતિ કેવી હતી તેની ટૂંક માહિતી આપવા યોગ્ય છે. ટૉલ્સ્ટૉયનું પોતાનું વલણ વિશેષતઃ હવે રાજકીય બાબત તરફ નહતું તેમનો જીવનક્રમ લગભગ અરણ્યવાસી યોગી જેવો બન્યો હતો; તથાપિ અધિકારીઓ એવી સ્થિતિમાં પણ એવા લોકકલ્યાણકારી પુરુષપર વજ્રપાત થયેલો જોવા ઇચ્છતા હતા.

મૉસ્કોથી સો માઇલ દૂર સુઝદાલ નામનું એક ગામ છે. એ ગામનો પ્રાચીન સમયનો એક મોટો કિલ્લો અદ્યાપિ અસ્તિત્વમાં છે. ઇંગ્લંડના ટાવર ઑફ લંડનના કિલ્લાની પેઠે આ કિલ્લો પણ ગુનેહગારોને પૂરવા માટે રશિયામાં પ્રસિદ્ધ હતો. સરકારી અધિકારીઓને અથવા જુના પંથના ધર્માધ્યક્ષોને અપ્રિય લાગતા હોય એવા માણસોને આ સ્થળે મોકલી દેવામાં આવતા હતા. અહીં આવનાર બધાજ માણસો અપરાધી હોય એવું નહતું. કેટલાકની તો રીતસર તપાસ પણ થયેલી હોતી નહિ. એટલુંજ નહિ પણ ન્યાયમંદિરમાં નિર્દોષ ઠરેલા માણસો પણ સરકારી હુકમથી આ કિલ્લાને ભોંયતળીયે પુરાતા; અને એમાંના કેટલાક જન્મભર બહાર નીકળવા પામતા. આવાજ પ્રકારના બે અપરાધી પુરુષો તેત્રીસ વરસ એ કેદખાનામાં સડતા હતા; તેમને ટૉલ્સ્ટૉયે પોતાની લાગવગ વાપરીને છોડાવ્યા હતા.

રશિયાના ધર્માધ્યક્ષો સરકારી અધિકારીઓના જાંઘ ગુલામ બનેલા હતા. દરેક લોકોપર ગમે તેવા જુલમ કરતી તોપણ 'સરકાર કરે છે તે સારુંજ છે' એવાં વ્યાખ્યાનો તેઓ આપતા. સરકારી અધિકારીઓને પણ એવા ધર્મગુરુઓનું રક્ષણ કરવું એ કર્તવ્યરૂપજ લાગતું. આથી ધર્માધ્યક્ષોની જેનાપર ઇતરાજી નજર થતી તેને અંધારકોટડીનો આશ્રય મળવામાં વિલંબ ન થતો. આ

કાયદા અને સરકારી હુકમોનાં પાનાં ફેરવવા લાગ્યો. તેની પાસે ટૉલ્સ્ટૉયની વિરુદ્ધનાં લખાણો, રિપોર્ટો વગેરેના ઢગલા પડેલા હતા. આટલો ખળભળાટ થયા પછી પ્રધાન પોતે ઇચ્છતો નહોતો તોપણ બાદશાહથી એ હકીકત છુપાવી રાખવાને તે સમર્થ ન હતો. આ વખતે ટૉલ્સ્ટૉયના કુટુંબની એક સ્ત્રી દરબારની તેનાતમાં હતી. ટૉલ્સ્ટૉય પ્રત્યે તેનો પૂજ્યભાવ હતો. આથી તે પોતાથી બનતું કરવાના હેતુથી તે ખૂદ ઝારને મળી. આ સમયની હકીકત તેણે નીચે પ્રમાણે જણાવી છે:—

" લીઓ નીકોલેવિચ પર વજ્રપાતની થતી તૈયારી અટકાવવા માટે બનતો પ્રયત્ન કરવાનો નિશ્ચય કરીને મેં બાદશાહને મુલાકાત આપવા વિનંતિ કરી. મારી વિનંતિ સ્વીકારી તેજ દિવસે મને મુલાકાત આપવા મંજુરી મળતાં મને અત્યંત આનંદ થયો. બાદશાહની સ્વારી દિવાનખાનામાં પધારતાંજ કંઈપણ અસાધારણ પ્રસંગ બન્યો હોય એવું તેમની મુખમુદ્રાપરથી જણાયું. આથી હું પ્રભુની પ્રાર્થના કરવા લાગી. 'શું કામ છે?' એવો પ્રશ્ન થતાંજ મેં કહ્યું:— 'એક બે દિવસમાં નામદાર સમક્ષ રૂશીયાના એક મહાન સત્પુરુષને એકદમ કેદખાનામાં મોકલી દેવાની ભલામણ કરનારો રીપોર્ટ રજુ થવાનો છે.' બાદશાહની મુદ્રામાં એકદમ ઉગ્રતા જણાવા લાગી. ત્યાં હું જોઈ શકી કે તેમાં દુઃખની પણ છાયા ભળેલી છે.

બાદશાહે પૂછ્યુંઃ "કોણ ટૉલ્સ્ટૉય?"

"જી હા, આપે બરાબર જાણી લીધું."

"શું તે મારું ખૂન કરવાના કોઈ કાવત્રામાં સામેલ હતો?"

"જવાબમાં મને જે હકીકત મળી હતી તે સર્વ મેં નિવેદન કરી. ધીમે ધીમે બાદશાહના વદનપરની ઉગ્રતા દૂર થતી ગઈ અને શાંતિ જણાવા લાગી. ત્યારે મને પણ કંઈક ઠીક લાગ્યું. પછી બાદશાહ જવા ઉઠ્યા ત્યારે મેં વિનંતિપૂર્વક કહ્યું કે, 'એવું જો બનશે તો રૂશીયા તો શું પણ આખા જગતમાં ખળભળાટ થશે.'

તે પછી બે દિવસે મારા અનુમાન પ્રમાણે પ્રધાનનો ખલીતો રજુ થયો; અને કેટલાક વિચાર કર્યા પછી બાદશાહે નીચે પ્રમાણે હુકમ આપ્યો:—

'ટૉલ્સ્ટૉયને સ્પર્શ પણ ન કરવો એવી મારી ઇચ્છા છે. તેને કેદખાનામાં નાખી શહીદ બનાવવા હું માગતો નથી. વળી તેમ કરવાથી તેના મરણ સાથે મારા નામપર ધબ્બો લાગી રહે, એ પણ ઇષ્ટ નથી. ટૉલ્સ્ટૉય ગુનેગાર હશે તો તે પોતાના મોતેજ મરશે."

ટૉલ્સ્ટૉયનો જન્મ જૂના રૂશીયન ધર્મપંથમાં થયેલો હતો કે મુખ્ય

રીતે તેનો ત્યાગ કરી બીજાઓને પણ તેનાથી દૂર રહેવાનો ઉપદેશ આપતા હતા; એટલે રૂશીયન ધર્મના કાયદાની દૃષ્ટિએ તે કોઇપણ ન્યાયમંદિરમાં અપરાધી કર્યો હોત. વળી મોસ્કોના ગવર્નરને કાયદાએ એટલી બધી સત્તા આપેલી હતી કે તપાસનું કારસ્ કર્યા વગર પણ તેમને રસ્તે પાડી શકાત; પણ એવું કંઇ ન બનતાં લોકહિતનાં કાર્ય કરતા ટૉલ્સ્ટૉય છુટા રહ્યા, તેનું સર્વ શ્રેય તેમના કુટુંબની ઓળખાણેજ ઘટે છે.

આ હકીકતપરથી રૂશીયાની રાજવ્યવસ્થા કેવી ચાલતી હતી તેની કલ્પના વાચનારને ઠીક આવી શકે તેમ છે. કાયદા ગમે તેવા હોય તોપણ તેનો સમાવેશ બાદશાહની મુઠીમાંજ થઇ જતો હતો. અપરાધીનો છુટકારો અથવા નિરપરાધીને દંડ એ બન્ને વાતો બાદશાહની મરજી પડે ત્યારે અને મરજી પ્રમાણે થયે જતી હતી.

આ બાજુ આ બનાવ બન્યો ત્યારે કાઉંટેસ મોસ્કોમાં હતી. હજુ તેની પાસે લોકોને મદદ કરવા માટે પૈસા આવે જતા હતા; પણ 'ટૉલ્સ્ટૉયે કંઇ ભૂલ કરી છે તેથી સરકાર તે વિષે વિચાર ચલાવી રહી છે.' એવા સમાચાર ફેલાતાં અનેક શ્રીમંતો અને જમીનદારોએ મદદ કરવી મુકી દીધી. આથી સરકારની ખફા નજર થઇ છે કે કેમ તે જાણવા સારૂ કાઉંટેસે પોતેજ ગવર્નરની મુલાકાત લીધી. 'કોઇપણ પ્રકારની અરાજક હીલચાલમાં ટૉલ્સ્ટૉય સામેલ નથી; એટલુંજ નહિ પણ તે રાજકીય બાબતનો વિચાર પણ ભાગ્યેજ કરતા નથી;' એમ તેણે ગવર્નરને કહ્યું ત્યારે ગવર્નરે જણાવ્યું કે "તેમ હોય તો કોઇ સારા વર્તમાનપત્રમાં તેવી મતલબનો લેખ ટૉલ્સ્ટૉયે પોતાની સહીથી પ્રસિદ્ધ કરવો જોઇએ."

આ સૂચનાથી તેવા અર્થનો એક પત્ર તૈયાર કરી કાઉંટેસે ટૉલ્સ્ટૉય તરફ મોકલ્યો. પણ ટૉલ્સ્ટૉય તરફથી તેનો નીચે પ્રમાણે જવાબ આવ્યો:—

"મેં કોઇ ઘોર અપરાધ કરેલો હોય તેને માટે મારે માફી માગવી જોઇએ. એવું તમારા પત્રની ભાષાપરથી જણાય છે. એવા પ્રકારની માફી માગવાનું કંઇ પણ કારણ પડે તેમ નથી."

'મેં [illegible] મારી સમજને અનુસરી અનેક લેખ લખ્યા છે અને એ પણ હું જાણું છું કે સરકાર તથા તેના મુત્સદ્દીઓને તે પસંદ પડે તેમ નથી. એ લેખો મેં કંઇ વિચાર કર્યા વગર લખે તેમ બન્યું [illegible] છે એમ પણ નથી. એવા તો મેં અનેક લેખો લખ્યા છે અને તે સર્વ ખૂબ વિચાર કરીને લખ્યા છે. તે લેખો માટે મારી સરકારની માફી માગવાની જરૂર નથી. તેવા જે જે વર્ષ મારે લખ્યું છે, તે વર્ષ મારી [illegible] તેમ [illegible] કરશે તો સારૂં થશે."

"કોઇપણ લેખ પ્રસિદ્ધ થતા પૂર્વે તે સરકારી પરીક્ષક પાસે પસંદ કરાવવાનો રાખવો મૂર્ખાઇભરેલો અને અનીતિમય છે. કોઇપણ વિચારને અહીં જેવાને તેવા સ્વરૂપમાં પ્રસિદ્ધ થવા દેવામાં નથી આવતો તો તે અધિક વિસ્તારે અન્ય સ્થળે પ્રસિદ્ધ પામે છે. એ વાત સરકારના લક્ષમાં આવતી નથી એ રીતે તે લેખ પ્રસિદ્ધ થાય છે એટલે સરકારનું આખું ભમી જાય છે અને આ પ્રતિબંધના [illegible] શું કરવું રહેતું છે, તે જોવાનો પ્રયત્ન ન કરતાં તે પરીક્ષકની [illegible] ને [illegible] છે; અને પોતાના દોષોનો દોષ બીજાઓને માથે [illegible] વધારે છે."

"[illegible] ઉપોદ્ઘાત સબંધીના લેખોમાં મેં જે મુદ્દા વિષે વિવેચન કર્યું છે તે [illegible] વર્ષથી અનેકરૂપે લોકો સમક્ષ હું રજુ કરતો આવ્યો છું અને [illegible] જ્યાંસુધી ચૈતન્ય છે ત્યાંસુધી એ કાર્ય કરતો રહીશ. [illegible] [illegible] મેં જે કંઇ લખ્યું છે તેને આખા જગતના બુદ્ધિશાળી અને [illegible] માણસોનો ટેકો છે. જેમના હૃદય સ્વાર્થથી જડ નહિ બન્યાં હોય તેવા સર્વ માણસોને આ મુદ્દા કબુલ કર્યા વગર નહિ રહે. પોતાને મિત્રવર્ગ તરીકે [illegible] તેઓએ એ લેખ વિરૂદ્ધ [illegible] થયાં છે, તેઓ મિત્રનો પ્રધાન [illegible] છે કેમકે એ સર્વ લેખ મેં મિત્રના મતને અનુસરીને લખ્યા છે."

"[illegible] લેખની બાબતમાં અનેક બાબતોમાં પ્રસિદ્ધ થઇ છે અને તેમાં [illegible] પૂર્વક રીતે પ્રકટ થયેલ છે. આમ છતાં તેવા મત વિરૂદ્ધ જેઓ [illegible] પ્રથમ પ્રસિદ્ધ થતા સરકાર અને તેના પુરુષાર્થીઓ [illegible] [illegible] કરે છે તે શું હાસ્યાસ્પદ નથી?"

[illegible] એમાંથી પણ કર્યાં તો કોઇ દોષ હોય તો તે સરકારી માણસો છે. એવાઓને [illegible] અને નવીન થાય તો કંઇ નવાઇ નથી. એ [illegible] [illegible] [illegible] કરવાના ઇરાદાથી કે, મારા વિચારોથી લોકમાં [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] કરે આ સર્વ પ્રકારે એટલે [illegible] [illegible] [illegible] સાથે પાઠ કરવા જેવું એ પણ [illegible] [illegible] સમાન છે."

[illegible] [illegible] બુદ્ધિનો સર્વ લોપ છે એવો કોઇ આરોપ [illegible] પણ હું [illegible] [illegible] કે એ આરોપ આવતો છે. એવા [illegible] મિત્રકોટી [illegible] [illegible] નથી. એવું કહેવું ખરૂં નથી. [illegible] [illegible] તે [illegible] અને તેમ કરવા જેવું નથી કે [illegible] [illegible] [illegible] પ્રયત્ન કરેલો નથી અથવા એને [illegible] [illegible] [illegible] પણ મને [illegible] નથી [illegible] પરંતુ જે [illegible] [illegible] આ [illegible] [illegible] છે તે

प्रकरण २४ मुं-स्वदेशाभिमान.

[illegible] ૧૪ વર્ષની થઇ હતી. [illegible]
[illegible] કર્યો હતો. [illegible] જેવી કરી વગેરે
[illegible] તેમણે [illegible] કરી હતી.

આ વર્ષે [illegible] વિષે તેમણે એક મોટો નિબંધ લખ્યો છે. [illegible] ગ્રંથ [illegible] શરીરને લાભ [illegible] છે. [illegible] ઉપદેશ કર્યો છે. આ લેખ પ્રથમ [illegible] પ્રસ્તાવના તરીકે લખાયો હતો [illegible] પ્રસિદ્ધ થયો હતો.

આ વર્ષે તેમણે બીજો એક [illegible] નાનકડો નિબંધ લખ્યો છે. [illegible] વિચાર [illegible] ત્યારે તે નવા સિદ્ધાંતો સ્વીકાર કરે છે, [illegible] કુટુંબનાં [illegible] તેથી કેમ અને કેઈરીતે [illegible] વિવેચન કર્યું છે. કુટુંબમાં પતિ [illegible] પિતા અને પુત્ર, વગેરે અનેક પ્રકારના સંબંધી [illegible] હોય છે; [illegible] સર્વ વ્યક્તિઓપર અનિવાર્ય [illegible] કુટુંબને [illegible] સ્વીકાર કરે છે [illegible] તેને પણ [illegible] નવા [illegible] વ્યક્તિનો [illegible] તેને [illegible] લેખનો મુદ્દો છે. [illegible] હતો તેના ઉપરના પ્રકરણમાં [illegible] કર્યો છે.

"આ ગ્રંથ પૂરો થવાના અરસામાં ટુલા અને રાયાઝાન પ્રાંતોમાં દુષ્કાળ નિમિત્તે મારે જવું પડ્યું હતું. ગત વર્ષના દુષ્કાળમાં સપડાએલો ખેડુતવર્ગ આ વર્ષે વળી વધારેજ બેહાલ બન્યો હતો. જે ગાડીમાં પ્રવાસ કરતો હતો તે એક સ્ટેશનપર ઉભી હતી તે વખતે લશ્કરથી ભરેલી એક ગાડી બાજુમાંથી પસાર થઇ ગઇ. ટુલાના ગવર્નર પોતે એ ટુકડીની સરદારી લઇને ભૂખે મરતા ખેડુતોના પેટમાં શીશાની ગોળીઓ ભરવા જતા હતા."

"ત્રીસ વર્ષપર એવો કાયદો થયો હતો કે, કોઇને પણ શારીરિક શિક્ષા કરવી નહિ. પણ તે કાયદો કેવળ કાગળપરજ ગોઠવાયો હતો અને અનેક પ્રકારની શારીરિક યાતનાઓરૂપે સરકારી હુકમનો અમલ કરાવવાનો પ્રકાર રૂઢ થઇ ગયો હતો. વળી હમણાં હમણાં તો જાણે કે એવી સજાઓના વારંવાર ઉત્સવજ થવા લાગ્યા હતા."

"નીઝની નોવોગોરોડના એક ગવર્નરે તો એક સભામાં છડેચોક પોતે ક્રૂર શિક્ષાઓ કેવીરીતે અમલમાં મૂકે છે, તેનું રસભરિત વર્ણન કરી બતાવ્યું હતું. તેના એકંદર હાવભાવપરથી જણાતું હતું કે તે આવા વર્તનમાં ગૌરવ સમજતો હતો. મેં વર્તમાનપત્રોમાં એવી રાક્ષસી શિક્ષાઓનાં વર્ણન અનેકવાર વાંચ્યાં હતાં; પણ તેનો પ્રત્યક્ષ અમલ જોવાનો પ્રસંગ આવ્યો નહતો."

"આજે મારી ગાડી પાસેજ ઉભેલી ગાડીમાં જતા સૈનિકો ક્યાં જાય છે તેનો વિચાર મનમાં ઉભો થતાં એક મહાભયંકર ચિત્ર દૃષ્ટિ આગળ તરવા લાગ્યું. આપણો રૂશીયન ખેડુત સ્વાભાવિકરીતેજ મૃદુ અંતઃકરણનો છે અને આ સૈનિકો પણ તેજ વર્ગના છે; પરંતુ પોતાના સુસંસ્કૃત બાંધવોપર આવો આસુરી પ્રકાર ચલાવવાને તેને જવું પડતું હતું. ખ્રિસ્ત ધર્મની સર્વ શીખામણો તેના હૃદયમાંથી નષ્ટ થએલી હતી."

"એક શ્રીમંત જમીનદારના બાગ પાસે કેટલીક ઝાડી થઇ ગઇ હતી, તે માફકસર કરવાનું કામ આજુબાજુના ખેડુતો કરી રહ્યા હતા. આ ખેડુતોનાં બાપ પણ જમીનદારની મિલકતની પાસેજ ખેતરમાં હોઇ તે જમીનદારનો પણ તેમાં કેટલોક ભાગ હતો. ઘણા વર્ષોથી તેઓ પોતાને જરૂર પડે ત્યારે એ જંગલમાંથી લાકડાં વગેરે લાવ્યા કરતા. તથાપિ તે જંગલને પોતાનું એકલાનુંજ જણાવી જમીનદારે તેને તોડી નાખવા માંડ્યું. આથી ખેડુતોએ તેના વિરૂદ્ધ તકરાર કરી. કોર્ટે ખેડુતોની વિરૂદ્ધ નિર્ણય આપ્યો. ખેડુતોના પુષ્કળ વર્ષોના ભોગવટાનો વિચાર ન કરતાં ઉપરની નવ અદાલતોએ પણ નીચલી અદાલતનો નિર્ણય કાયમ રાખ્યો. પોતાના હક પર તરાપ મારવાથી જોઇ ખેડુતો ચીડવા અને તેમણે જંગલમાંથી લાકડાં કાપનારાઓને હાંકી કાઢ્યા. ખેડુતોનું કહેવું એવું હતું કે પ્રત્યક્ષ બાદશાહ કરમાન મોકલીને

સુધી એમાંનાં ઘરોને તેઓ સ્પર્શ નહિ કરવા દે."

"આ સર્વ સમાચાર પિટર્સબર્ગ પહોંચ્યા પછી 'અદાલતના નિર્બંધનો અમલ કરવાનો ત્યાંના ગવર્નરને હુકમ કરવામાં આવ્યો. ગવર્નરે લશ્કરી ટુકડીની માગણી કરી અને તે પ્રમાણે આ ટુકડી તોપો, સંગીનો અને કારતુસો લઇ ખેડુતોપર એક એવા પ્રકારની હુમલાની ગોઠવણી કરવા જતી હતી, કે જે ખાન-ખરાબીથી અનેક માણસો મરણને માટે લુલાં લંગડાં બને છે, ઘવાય ગુમાવે છે અને તેમના કરતાં પણ અનેક ગણાં મનુષ્યો નિરાધાર બને છે."

"જ્યાં પણ સરકાર નામની સંસ્થાનું અસ્તિત્વ હોય છે ત્યાં થોડા ઘણા પ્રમાણમાં આવું બન્યાજ કરે છે. સરકાર પહેલેથી જ મુખ્ય અધિકારી પોતાના હુકમનું અક્ષરશઃ પાલન કરાવવાનો પ્રયત્ન કરે છે. તે પ્રથમ તો લોકોને ચેતવણી આપે છે. સરકારી પુસ્તકોમાં આપેલાં તે કો ભલામણ કરે છે તે સામાન્ય લોકો ભાગ્યેજ સમજી શકે છે અને તેમનો ઉશ્કેરાટ ચાલુજ રહે છે. પછી અધિકારી ગોળીબાર કરવાની ધમકી આપે છે; અને લોકો વાસ્યા જતા નથી એટલે પહેલો ગોળીબાર લોકોના માથા ઉપરથી હવામાં કરવામાં આવે છે. એટલું થતાં પણ કેટલાક માણસોના ટોળાં રહી જાય છે તો તરતજ તેમને હુકમનો અમલ કરવા સીધો તેમનાપર બંદુકનો માર કરવામાં આવે છે અને કેટલાક મરી જાય છે તથા ઘાયલ થાય છે. આટલું થતાં ટોળાં વિખરાઇ જાય છે. પછી જે કેટલાક આમ તેમ રહી ગયા હોય છે તેમને તોફાનીઓના આગેવાન ગણી લઇ સૈનિકો તેમને પકડી લે છે. આ આગેવાનોનાં નામ આમ લશ્કરી અદાલત આગળ થાય છે અને એ અદાલતના હુકમથી અનેક અગત્યના માણસો ફાંસીને લાકડે લટકે છે. ત્યાં લશ્કરી સત્તાપર સમાજના ટકી રહેવાની પદ્ધતિ છે ત્યાં આવા પ્રકાર વખતો વખત બન્યાજ કરે છે, અને લશ્કરી સમાજરચના કાયમ ચાલતી હોય તો તેવા બનાવ બન્યાજ કરવાના."

"આવા તોફાનોનો પ્રકાર ન બનવા દેતાં લોકો જે કોર્ટથી વિખરાઇ જાય છે કે જેથી 'મિસ્ટર ધમકીનું' ખાતેનામું સરકાર ખબર પાડે છે અને તે આગપર અમલ વધારાની પોલીસ મોકલવામાં આવે છે. આવી શાંત સ્થિતિમાં પણ આજ્ઞા ન તોડીને કોઈને બેહાલ બનાવવાનો પોતાનો ધર્મ છે એમ અધિકારીઓને લાગતું હોવાથી વિશેષ તપાસની તકલીફમાં ન ઉતરતાં આગળ કેટલાક માણસોને જેલખાને પહોંચાડવામાં આવે છે."

કેદીપણ રચે જ્યાં ખાસખાસ કહે કે સરકારી અધિકારીઓ ભૂલ પાડી શકે કે 'કાંઈક હુકમનું ઉલ્લંઘન થાય છે.' તેમનો હુકમ અન્યાયનો હોય તોપણ લોકોએ તે માનવોજ જોઇએ. હુકમો આવાહર એક વખત કેમ્પે કે

તે પ્રદેશ ચીનની સત્તામાં હતો તોપણ તે વખતે તેઓ તરફ કોઇ અધિકારીનું લક્ષ ગયું નહિ. છેવટે અનુકુળ [illegible] જોઇને તેમણે ત્યાં મુકામ કર્યો. અહીં વસ્તુતઃ કોઇપણ પ્રકારનો અમલ ન[illegible]થી કર, ફરજીઆત લશ્કરી નોકરી, દારૂની દુકાન અથવા કોઇનો વેઠ વેરા [illegible] હોવાથી એ લોકો ત્યાં સુખશાંતિથી રહી શક્યા હતા. આ સ્થિતિમાં પચ [illegible] વીતી ગયાં. જમીન ફળદ્રુપ અને લોકો મહેનતુ હોવાથી વસાયત ઉત્ત[illegible]સ્થિતિમાં આવી. ”

“ એક દિવસે કમવશાત્ [illegible] રૂશીયન કામદાર ભૂલો પડીને ભટકતો ભટકતો ત્યાં આવી પહોંચ્યો. તરતજ નખ્ખુ રીપોર્ટ કરી રૂશીયાની સરહદમાં વધારો કરાવ્યો. હવે તે વસાયતનો રૂશીયાની હદમાં સમાવેશ થયો અને થોડાજ વખતમાં અર્વાચીન સંસ્કૃતિનાં સર્વ મંગલમય ચિહ્ન ત્યાં અવતરવા લાગ્યાં. કર આવ્યો, ફરજીઆત લશ્કરી નોકરી ગરદન[illegible] ગઢી બેઠી અને દારૂની દુકાન ઉઘડી. ઉપદેશ કરવાને ધર્માધિકારીઓનાં ટોળ[illegible] આવ્યાં ,અને લોકોનાં ખીસ્સાં કાપી ગબ્બર બનવા લાગ્યાં. સુધારાને આ[illegible] હલના થયા પછી થોડાજ સમયમાં એ વસાયત દરિદ્રતાની જન્મભુ[illegible]ય. આ સર્વ હકીકત કાંઇ કલ્પિત નથી,પણ પ્રત્યક્ષ બનેલી છે. ”

કાઉન્ટની ઉપલી હકી[illegible] છે કે સરકાર નામની જે સંસ્થા હાલમાં લોકશાસનનું કામ [illegible]માં લોકોને લાભદાયક એવું એક પણ અંગ ન હોઇ તે સર્વથા ત્યાજ[illegible]યા પ એવા પ્રકારની તદ્દન પ્રથમ અવસ્થાની વસાયતનું ધોરણ એક ધુંર[illegible] રાષ્ટ્રને માટે સુખાવહ થઇ શકે કે કેમ એ પ્રશ્ન વિચાર કરવા જે[illegible] નાના ગામડામાં જીંદગીભર રહેલા ભેદુન સમાજને કેટલીક આમ[illegible] સંસ્કારથી પ્રાપ્ત થએલી હોય છે, તેથી તેને ઘણાં કામ સુલભ [illegible] ઘડમાંગવાળી બાબતોનું પ્રમાણ અલ્પ હોય છે અને તે પણ વશ[illegible]ની આવતી પદ્ધતિએ ઉકલ્યા કરે છે; એટલે એવા સમાજમાં ધુ[illegible]ની અથવા અટપટા લોકશાસનની જરૂર પડતી નથી. તોપણ ધુંચવણ વગરના [illegible]ટલા સાદા સમાજમાં પણ કાયદાનું એટલે બંધનનું અને સરકારનું અસ્તિત્વ કોઇ પ્રકારે નથીજ હોતું એમ નજ કહેવાય. તેમના ઠરેલા રીતરીવાજ એ તેમના કાયદાજ છે અને ગામના કેટલાક સમજુ અને અનુભવી મનુષ્યોની [illegible]યત એ તેમની સરકાર છે. આ ઉપરથી કોઇને કોઇ સ્વરૂપની સરક[illegible] અને કોઇપણ પ્રકારના કાયદાના અસ્તિત્વ વિના પ્રથમ અવસ્થાની ગ[illegible] ચાલુ નજ રહી શકે એમ સ્પષ્ટ સમજાય છે. હા, એજ પ્રથમાવસ્થ[illegible] મોટા સામ્રાજ્ય કે રાષ્ટ્રનો અંશ બને, એટલે અર્વાચીન પદ્ધતિન[illegible]ચ્યા તેને માટે અગવડ અને નુકસાનકર્તા

[illegible] ૫ડે એ તો દેખીતુંજ છે. એક મોટા રાષ્ટ્રમાં અનેક જાતિઓ, અનેક ધર્મ-
[illegible] અને અનેક આચારવિચારના લોકોનું મિશ્રણ થએલું હોય છે; અને તેઓ
[illegible] અનેક પ્રકારના પ્રસંગો વખતોવખત ઉભા થયા કરે છે. આથી
[illegible] બીજી જાતના લોકો સાથે મળવાથી સંસ્થા તરીકે સરકારની આવશ્યકતા
[illegible] એ પ્રમાણે રાષ્ટ્રના અનેક ભાગોનું પરસ્પર ઘર્ષણ ન થાય
[illegible] કાયદાની આવશ્યકતા પણ ઉત્પન્ન થાય છે. આ પ્રમાણે જો
[illegible] કરવા અને મળવાથી સરકારનું અસ્તિત્વ તરીકે [illegible]
[illegible] ન હોય તો એ મિશ્ર જાતિમાં વારંવાર રમખાણ થયા કરે.
[illegible] એકંદર પ્રથમાવસ્થાના સમાજ પરથી પ્રત્યેક સુમિશ્ર સમાજના
[illegible] [illegible] છે એમ જણાય છે; તથાપિ એમાં તો સંયમ થઈ
[illegible] નામની જે મુખ્ય અનેક દેશમાં અસ્તિત્વમાં આવેલી છે. તેના
[illegible] વિચારસરણી અત્યંત ઉપયોગી છે.
[illegible] [illegible] એ સંસ્થાના પ્રસંગો હમેશાં હવા કરે છે; પણ પ્રથમ
[illegible] હતીઓ માટે દશ વર્ષમાં પણ જેટલાં પૂરાં નહિ કરતા હોય; અથવા
[illegible] તેના ફળનાં અનેકપણા છેવટ અને જેટલી આવશ્યકતા નહિ ઘુંટી
[illegible] થી જાય છે. [illegible] હાથ ઘાલીને કોણ કરી શકે તેમ છે કે
[illegible] હોય છે, અને તેના અતિરિક્ત યુદ્ધ કરવી વખતે પણ
[illegible] એક દશકા દરમીઆન વર્ષો પૂર્ણના અંતર લઈએ તો એકંદર મહા-
[illegible] એક આપાદીમાં થતી આપુદાનિની જોઈઆ પણ નહિ થાય. સરકાર
[illegible] ન હોય તો પણ [illegible] અને કેવળ ધાર્મિક હોવાનું તત્ત્વ આપણને
[illegible] નથી એ તો નિર્વિવાદ થાય છે.
[illegible] [illegible] યુદ્ધના વિસ્તારને અતિ તીવ્ર આઘાત વાગરી છે. યુદ્ધ
[illegible] [illegible] વિચારકોએ અનેક દૃષ્ટિથી એટલી ઉત્તમ રીતે રજુ
[illegible] છે કે, મને તેવા સુશિક્ષિત માણસ પણ વધીતર લખ્યા થયા વિના રહે નહિ.
[illegible] દેશાભિમાન* એ ભયંકર પાતક છે; તેનાથી દો માણસ અંધાધુન્ધ
[illegible] છે.

* [illegible] લોકોને પોતાના ઘરો અથવા દેશો સ્વાર્થ સાધવા
[illegible] નામ દેશાભિમાન કહેવું, એ શુદ્ધ દેશાભિમાન નહિ પણ દેશાભિમાનનો
[illegible] છે.
સંપાદક

પહોંચે છે. તેમનું એમ પણ કહેવું છે કે, કેવળ સાંપત્તિક દૃષ્ટિએ પણ [illegible]
જગતના નાશનુંજ કારણ બને છે.

વિજળી પણ યુદ્ધમાં પુષ્કળ કામ લેવાશે છે અને તેથી તેની સાં[illegible]
સ્થિતિમાં સુધારો થાય છે એમ યુક્તિ લોકો કરે છે; પણ ટૉલ્સ્ટૉય [illegible]
કે, એ દ્રવ્યનો કેટલો અંશ પ્રજાના સામાન્ય જનવર્ગને મળે છે ! [illegible]
યુદ્ધમાં સામાન્ય જનસમાજ સાથેના [illegible]; અને એ, મનુષ્ય[illegible]
વળી તે [illegible] જ યુદ્ધ પછીને અસ્તિત્વમાં રહે છે એ [illegible]
અનુભવથી સિદ્ધ થએલી વાત છે. વળી હાલમાં યુદ્ધ સામગ્રી [illegible]
[illegible] છે તે પણ ઘણી વખત રાજ્યની અસ્થિરતાની [illegible] છે.

આ ઉપરાંત બાબે પણ એક મુદ્દો વિચાર કરવા જેવો છે. [illegible]
[illegible]

[illegible]

નહિ કરે. આ પણ પૂછે છે કે, એકાદ દેશ પોતાની ઉદ્યોગશક્તિ અને સ્વાવલંબી
આગળ વધી રહ્યો હોય ત્યારે, તેમાં બીજો દેશ અડચણથી વિઘ્ન ઉત્પન્ન કરે
તે એ સ્વદેશાભિમાની દેશનું લક્ષણ એમાં શું છે! આ વિચાર એકદમ [illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

દેશાભિમાન અને ફકરો અત્યંત નિકટ સંબંધ કેવી રીતે છે, તેને પ્રજાના શાસકોએ આ પુસ્તકમાં અત્યંત ચાલાકીથી કર્યો છે. પૂર્વે મુસાફરીના સાધનો ઓછાં હોવાથી લોકોને એકબીજા સાથે બહુ હિત સંબંધ થવા [illegible] સ્વાભાવિક રીત હતી; પણ હવે એ સમય પલટાઈને પ્રત્યક્ષ અત્યંત સુખ- કર થવાથી એકબીજા દેશોનાં હળવે મળવે એકબીજા સાથે હળેમળે છે અને પૃથ્વીના એક છેડાનો વ્યાપાર બીજા છેડા સાથે ચાલે છે; એટલુંજ નહિ પણ એક છેડાનો પૈસા પણ બીજા છેડા સુધી પહોંચી જાય છે. આવી સ્થિતિમાં પોતે અમુક દેશનો છે એવું મિથ્યાભિમાન કોઈપણ મનુષ્યને માટે રાખવા આપનાર નથી. આજ લગભગ જગતમાં એક છે. એ ભાવના હવે જુની પુરાણી બની ગઈ છે. હવે તેને પકડી રાખવાથી લાભ નહિ પણ હાનિ છે.

[illegible] દેશાભિમાનના આવા દેશપણાનો ધર્મદૃષ્ટિએ પણ વિચાર [illegible] ઉચિત નથી. [illegible] વિવેચનથી આવશ્યક કરેલ છે અને સ્વતન્ત્રતા એનાં આશ્રયો છે. એવો જે [illegible] છે તે કહેવાની જરૂર નથી.

શાસનમાં જે પ્રકારની વ્યવસ્થા અસ્તિત્વમાં છે તેમની સાથે કોઈપણ પ્રકારનો સહકાર નહિ કરવાના સિદ્ધાન્તનું સ્પષ્ટીકરણ પણ એજ મુદ્દાને અનુસરીને શાસકોએ કર્યું છે અને એ માટે જ સરકારમાં અથવા પોલીસમાં નોકરી નહિ [illegible] નહિ આપવાનો તેમણે ઉપદેશ કર્યો છે.

આ વખતે "[illegible] [illegible] કહેવામાં છે" એ ગ્રંથ પૂર્ણ થયો હતો. પણ તે પ્રસિદ્ધ કરવાને સરકારની પરવાનગી મળી નહિ. આથી હમે- [illegible] મુજબ તેનો કેટલીક હસ્તલિખિત પ્રતો તૈયાર થઈ અને તે [illegible] આવી ચળવળને જાહેર હતી કે એક વર્તારે એક પ્રસંગે [illegible] પોતે કેવા પ્રકારની ક્રિયા કરે છે તેનું અથવૃપૂર્વક વર્ણન કર્યું હતું. આ [illegible] ઉલ્લેખ આ પુસ્તકમાં થયો હતો. જેથી આ અધિકારીઓની નજરે એ [illegible] ને વર્તારને ભયંકર હતું પણ હતું. શાસકોએ દુષ્કાળના સમયે [illegible] અવિશ્વાસ કેમ, તેમનું લોકોપકારી સંશોધન, તેમની નિઃસ્વાર્થતા અને [illegible] તેમનું સાત્વિક વૈર્ય એ સર્વે હવે ધીમેધીમે લોકોપર અસર કરવા [illegible] અને તેથી [illegible] સામાજિક રીતિએ લોકોની તેમના પ્રત્યે પૂજ્યબુદ્ધિ [illegible] બની હતી. સરકારે પણ તેમના જેવા અયોગ્ય કર્યાને તેમનું મહત્ત્વ [illegible] હતું. આ વખતે રૂસીયામાં લોકોપર આટલો પ્રભુ ધરાવનાર અન્ય કોઈ [illegible] સરકારી કે બીનસરકારી માણસ ન હતો; ત્યાં રાજ્યપદ્ધતિમાં સુધારો કરવા-

વવા મથનાર પક્ષ ટૉલ્સ્ટૉય સાથે સર્વાંશે એકમત નહતો. કેટલીક વખત તે એ પક્ષે તેમનાપર હુમલા પણ કર્યા હતા અને તેમના સર્વ લેખ તિરસ્કારને પાત્ર છે એમ પણ કહ્યું હતું.

દુષ્કાળગ્રસ્ત લોકોને મદદ મળે તેટલા માટે ટૉલ્સ્ટૉયે જે કેટલાક લેખ વર્તમાનપત્રોપર મોકલ્યા હતા, તે પ્રસિદ્ધ નહિ કરવાની સૂચના સરકાર તરફથી પત્રકારોને મળવાને લીધે પ્રસિદ્ધ થયા ન હતા; તેથી તે સર્વ 'ઍંતુશીન' નામના ગૃહસ્થે પરીક્ષકની પરવાનગી વિનાજ ખાનગી રીતે છપાવીને ફેલાવ્યા હતા. એ લેખોમાં પણ ટૉલ્સ્ટૉયે અપ્રતિકાર તત્ત્વનું સાંગોપાંગ વિવેચન કર્યું હતું. હમ્મેશની પેઠે તેમાં પણ એ વિષયની બાબતમાં વિચારોનો અતિરેક તો આવ્યો હતોજ. એકવાર ઍંતુશીને એક વખત તેમને પ્રશ્ન કર્યો કે એકાદ વરૂ મને ફાડી ખાવા આવે તો મારે તેને મારવો કે નહિ? જવાબમાં ટૉલ્સ્ટૉયે જણાવ્યું કે, "છટ્ છટ્! આજે તમે વરૂને મારશો તો કાલે કૂતરાને મારશો અને પરમદિવસે મનુષ્યવધ કરવાને પણ પાછા નહિ પડો. એક વખત લોહીનો સ્વાદ ચાખ્યા પછી તેનો છેડો જ રહેતો નથી." ઉપલા ઉત્તરમાં પણ ટૉલ્સ્ટૉયના વિચારોનો અતિરેક દેખાઇ રહે છે. જેવાની સામે તેવા બનવાનું ધોરણ વધતું જઇ હાલના માનવસમાજમાં એટલું પ્રબળ બન્યું છે કે, તેને લીધે મત્સર અને દુરાગ્રહનું પ્રમાણ વધતું જઇને સમાજની શાંતિનો નાશ કરે છે. આ પ્રકાર ચાલુજ રહ્યા કરે તો માનવસમાજ છેવટે અત્યંત દુઃખ અને દુર્ગતિમાંજ જઈ પડશે. ટૉલ્સ્ટૉયની વિશાળ બુદ્ધિ તથા દૂર દૃષ્ટિ આ સર્વ વાતો જાણી શકતી હતી અને તેથીજ તેમણે અપ્રતિકારનું તત્ત્વ આગળ આણ્યું હતું; પણ તેનું પ્રતિપાદન કરવામાં ઉપર જણાવ્યા જેવો અતિરેક થવાથી એ તત્ત્વને વ્યવહારૂ બનાવવાનો માર્ગ નક્કી થઈ શક્યો નથી.

ટૉલ્સ્ટૉયની ખ્યાતિ ફેલાતી ગઇ તેમ તેમ અર્વાચીન કાળની ઉપાધિઓ પણ તેમને કેટલીક વળગવા લાગી. કેટલાક પ્રકાશકો સુપ્રસિદ્ધ પુરૂષોની સહીઓ લખાવી તે પ્રસિદ્ધ કરવાનો ઉદ્યોગ કરે છે અને તેમને એ ધંધામાં લાભ પણ ઠીક થાય છે. એવાજ એક પ્રકાશકે ટૉલ્સ્ટૉયની સહી માગી હતી ત્યારે ટૉલ્સ્ટૉયે તેને જણાવ્યું હતું કે:—

"તમારી વિનંતી મારે શા માટે માન્ય કરવી તે હું સમજી શકતો નથી. એવાં કામ દૈવોની પેઠે અમારાથી બને તેમ નથી. તેમને આવાં કામ કરતાં જરાયે શરમ નથી આવતી; પણ મારે ખુલ્લા દીલે કહેવું જોઇએ કે મને તેમ કરવું પસંદ નથી. હું આપની વિનંતી સ્વીકારી શકતો નથી તે માટે ક્ષમા કરશો."

આજ સમયે 'હેનરી જ્યૉર્જ' નામે ગ્રંથકારના જમીન મહેસુલ વિષેના

તેમનું આર્ટીનર આખા રૂશીઆમાં પ્રસિદ્ધ થયું હતું. એની પ્રસ્તાવના ટૉલ્સ્ટૉયે લખી હતી. એ ગ્રંથમાં ગ્રંથકર્તાની હાલની વિગત વર્ણવેલી અને તેથી ઉત્પન્ન થતા પ્રચંડ દરિદ્રીવર્ગ વિષે અત્યંત સહાનુભૂતિપૂર્વક વિવેચન કરેલું છે. આજ અમારા ટૉલ્સ્ટૉયનો મિત્ર 'સેમીઓનોવ' તેમને મળવા આવ્યો હતો. એ મુલાકાત વિષે સેમીઓનોવ લખે છે.

" ટૉલ્સ્ટૉયે કહ્યું—અહાહા ! જુઓ તો ખરા કે હાલના શ્રીમંતો કેટલા મિતાહારી અને મિતવ્યયી બની ગયા છે ! તેમની આસક્તિ વિશેષ નથી ! સૂવાને માટે માત્ર ઊંચાં સુંવાળાં ગાદલાં, ખાવાને માટે માત્ર અંગ્રેજોને ઘેર બનતાં કેટલાં પક્વાન્ન, પીવાને માત્ર ઊંચા દારૂની થોડીક બાટલી અને ઉત્તમ ચાની થોડીક જોડી ' બસ વધારે કંઈજ ન જોઈએ ! ગરીબ ખેડૂતોને માટે તેમને કેટલી લાગણી છે તે પણ જુઓ ! 'દયા' અને 'ધર્મજ્ઞાન' માં દુષ્કાળ પડે ત્યારે કેટલાક ખેડૂતો પ્રાણ બચાવવા માટે સૈબીરિયામાં જવા નીકળ્યા હતા; પણ મિનિસ્ટરોએ કાયદાનો પાસે એક હુકમ કાઢી ખેડૂતોને જતા અટકાવ્યા ને તેમ ન કરે તો પછી તેમને ચોખા કરવા મજૂર ક્યાંથી મળે ! દુષ્કાળના ઉપાય વિષે તેઓ કહે છે કે લોકોને જ્ઞાન આપવા માટે ગામડાંમાં શાળાઓ સ્થાપો; અને પ્રયોગો કરી કેમ વધારવો તે ખેડૂતોને શીખવો. આમ થવાથી અનાજ વધારે પાકે અને અભિમાનીઓ તે સર્વ પચાવી પાડી દેવાનાર મોકલે ! અને પછી દુષ્કાળ, દુષ્કાળના ફંડમાં ભરી દઈને તથા દુષ્કાળની સભાઓમાં ભાષણોનાં ઘણાં કરીને તથા છાપામાં નામ છપાવીને મોટા પરમાર્થીઓ બને ! લોક નિમાય તેમનાં આ વર્તનોથી ક્યાંથી સમજે કે તેમાંથી છૂટવાનો વિચાર પણ તેમને થાય, તેમને તો બધું સ્વાભાવિક લાગે છે. આગળ એક વખત મહામારીનો રોગ નીકળ્યો ત્યારે ખેડૂતો દાક્તરોને મારવા લાગ્યા હતા. ખેડૂતોની મૂર્ખાઈ માટે ઘણા ગુસ્સે થઈ ગયા હતા પણ ખેડૂતોનાં મનમાં કરી ભયના કારણનો વિચાર કર્યો નહોતો. શ્રીમંતો ઉપર ઉપજેલો તિરસ્કાર એનું કારણ છે. ઘણા સૈકાઓમાં દાક્તરો પેદા થતા ગયા એટલુંજ. તેમણે મૂર્ખાઈ ભરી છે, પણ શ્રીમંતોએજ તે લોકોનું જ્ઞાન ખોયું કરી છે એવો પોતાનો અભિપ્રાય એ રૂપથી તેમણે જાહેર કર્યો છે એ ખરું. એનો ઉપાય માત્ર એજ છે કે શ્રીમંતોએ તેમની ગરદનપર ચઢી બેસવાનો હક છોડી દેવો જોઈએ. તેમની ગરદનપરની શ્રીમંતોની ધુંસરી નીકળી અને એટલે પોતાની મેળેજ તેઓ પોતાના સુધારાનો માર્ગ મેળવી લેશે. પરોપકારને નામે તેમને સુધારવાનો ઢોંગ ચલાવવું એ પછી કંઈજ પ્રયોજન રહેશે નહિ."

દુષ્કાળના વખતે ટૉલ્સ્ટૉયે તનતોડ મહેનત કરી હતી પણ આજુબાજુના જમિનદારોએ પોતાના હમ્મેશના વર્તન અને મોજશોખમાં જરાપણ ફેરફાર કર્યો નહતો. મુલાકાતો અને વળતી મુલાકાતો, શિકારની સ્વારીઓ, મીજબાનીઓ નાચરંગ અને નાટકતમાસામાં તેઓ પૂર્વની માફકજ પ્રવૃત્ત રહ્યા હતા. ખેડુતો માટે એ શ્રીમંતો તરફથી સહાનુભુતિ મળવી તો ક્યાં રહી, પણ ઉલટા કેટલી વખત તેઓ તિરસ્કાર અને દ્વેષ દર્શાવવાને પણ નહોતા ચુકતા.

દુષ્કાળના કાર્યપ્રસંગે ટૉલ્સ્ટૉય કામ કરતા હતા ત્યારે બીજી સર્વ બાબતો તરફથી તેમણે પોતાનું લક્ષ ખેંચી લીધેલું હતું. ધાર્મિક ચર્ચા સુદ્ધાં એ સમય દરમીયાન તેઓ કરતા નહિ. ખેડુતોની ખરી સ્થિતિ જાણવી અને બને તેટલા પ્રમાણમાં તેમની યાતના ઓછી થાય તેમ કરવું; એજ એક લક્ષ એ સમયે તેમનું અને તેમની સાથે કામ કરનારા સર્વનું બની રહેલું હતું. આવી સ્થિતિ હોવાથી તેમને માટે સરકારને પણ શંકા લાવવાનું કારણુજ હતું; પરંતુ ચાર માણસ એકત્ર થઇને ગમે તેવું ભલું કામ કરતા હોય તોપણ રૂશીયન સરકારને વહેમ આવતો. આથી જાહેર અને ગુપ્ત પોલીસ તરફથી તેમને ઘણો ત્રાસ સહન કરવો પડતો. ગુપ્ત પોલીસ તેમને ફસાવવાને ઘણી યુક્તિઓ રચતી; પણ જ્યાં કોઇ જાતનો ખરાબ હેતુજ રહેલો નહિ ત્યાં તેમનું શું વળે ?

દિનપ્રતિદિન લોકોની ખરાબ હાલતમાં વધારો થતો જતો હતો, જાનવરો મરે જતાં હતાં અને ઝેરી તાવ ફાટી નીકળ્યો હતો; આવી ભયાનક પરિસ્થિતિમાં દુકાળીઆ ગામમાં નહિ રહેવા ટૉલ્સ્ટૉયને કેટલાકે સૂચવ્યું હતું, પણ તેમણે એ સૂચના ધ્યાનમાં લીધી નહતી. છેવટે ઇ. સ. ૧૮૯૩ માં વરસાદ પાણી સારું થવાથી દુષ્કાળ બંધ પડયો હતો. આ વર્ષમાં તેમણે 'ઈશ્વરનું રાજ્ય તારા હૃદયમાંજ છે' એ સિવાય કોઇ મોટું પુસ્તક લખ્યું નહતું. માત્ર દુષ્કાળ પૂરો થયા પછી પ્રસિદ્ધ થએલા રીપોર્ટના ઉપસંહારરૂપે એક નાનો લેખ તેમણે લખ્યો હતો. એ ઉપસંહારમાં પણ દુષ્કાળવિષય પોતાના નિશ્ચિત થએલા વિચારો તેમણે હમ્મેશની પદ્ધતિ પ્રમાણે સ્પષ્ટતાથી જણાવેલા હતા; એટલે તે લેખ પ્રથમ રૂશીઆમાં પ્રકટ ન થતાં જીનીવામાં પ્રસિદ્ધ થયો હતો.

તા. ૯ ઑગસ્ટના રોજ તેમણે 'ગે' ને લખેલા પત્રમાં લખ્યું છે કેઃ—

"સાહિત્યકળાનાં મુખ્ય અંગ કયાં, એ વિષે એક પુસ્તક લખવાનો પ્રારંભ મેં કર્યો હતો તે હજી પૂરું થયું નથી; પરંતુ ગોગોલ અને ડુમાસ વિષે લખી ચૂક્યો છું. સાહિત્યકળાની દૃષ્ટિએ ગોગોલના ઘણા ખરા લેખો મને મૂર્ખતાભર્યા લાગે છે. ડુમાસના મચો કળાની દૃષ્ટિએ અત્યંત સુંદર, હાસ્યમય અને ભાવવાહી છે. એ વાંચીને ખરેખર મને અત્યંત આનંદ થયો છે."

આ બે નિબંધો રશીઆમાં પ્રસિદ્ધ થયા અને પછી દેશાન્તર વખતમાં તેના ભાષાન્તર પણ છપાયાં. આ ભાષાંતરો પણ અન્ય ભાષાંતરોની માફક ... હતાં. પોતાના પુસ્તકોનાં ભાષાંતરો વિષે ટૉલસ્ટૉય બહુધા ઉદાસીન ... હતી. પણ પ્રસ્તુત નિબંધ દેશ અભિમાન વિષે હોવાથી તેઓ ... પોતાના વિચારો અયોગ્ય રીતે અથવા અવગણરૂપે રજુ થયા ન જોઈએ, એવો વિચાર કરી તેમણે પોતેજ એ લેખ દેશ ભાષામાં પણ લખ્યા હતા. ... હાલના લેખોમાં આ લેખ સિવાય અન્ય કોઈપણ લેખ દેશ ભાષામાં ભાગ્યેજ મળતા નથી.

આ લેખોમાં વિશેષતઃ અંગ્રેજોને ઉદ્દેશીને તેમણે કેટલીક સૂચનાઓ કરી છે. તેમણે અંતઃકરણપૂર્વક એવો ઇશારો કર્યો છે કે, કેટલાક ચાલતા ... અને સામાન્ય લોકોને ગુમ કરનારાં (જમાનાને અનુસરતાં!) ... લખવામાં લેખકોએ પોતાની બુદ્ધિનો વ્યય ન કરવો. જમાનાના ચાલુ ... પણ નજરાય આવે, તો પછી જે વિચારો કરવાને અને લખવાને ... ની અસર હોય છે તે વૃત્તિ તે ભાગવી શકતો નથી. માટે તક મળતાંજ ... પ્રવાહમાંથી બહાર નીકળી આવી માનવજીવન સાથે નિકટનો સંબંધ રાખનાર ... લેખકોએ શાંતિપૂર્વક વિચાર કરવો જોઈએ.

ટૉલસ્ટૉયના ખાનગી પત્રો એકઠા કરીને તેમના એક સ્નેહીએ ઇ. સ. ૧૮૯૩ ... એક પુસ્તક પ્રસિદ્ધ કર્યું હતું. એમાં તેણે ભિન્ન ભિન્ન વિષય વિષેના તેમના ... વિચારોમાં જોડેલા છે. આ ઉપરાંત તેમાં પુષ્કળ સૂચનાઓ ... નો સમાવેશ પણ કર્યો છે. તેણે એ પુસ્તકને 'ખાનગી પરિપક્વ સૂચનો' એ મનહરણ નામ આપ્યું છે. એ પુસ્તક પણ ઇંગ્લાંડમાં છપાયું હતું. ... અવસ્થામાં ટૉલસ્ટૉયની વૃત્તિ અત્યંત ઉગ્ર હતી અને પછી વખત ... પણ તેઓ ટોચ પર આવી ગયા. સુપ્રસિદ્ધ રશીઅન લેખક ... સાહેબે. તેમનો સંબંધ વાંચકોને યાદ હશે. પણ તેમની એ વૃત્તિ ... ધીમે ધીમે એવી શાંત થઈ ગઈ હતી કે હવે પછીની મુલાકાત ... તેમની શાંતીના અને વાદવિવાદ વખતની વૃત્તિ માટે મુસાફર ... કહે છે. આ પ્રમાણે તેમની વૃત્તિ શાંત થઈ હતી ખરી; તથાપિ કેટલીક ... પણ તેમની વૃત્તિ ઉગ્ર બની જતી. રાજસત્તા, રાજ્યતંત્ર, અર્વાચીન ... શાસ્ત્રવિશારદ પંડિત, વ્યાપારી, ધર્મપ્રવર્તકો, વગેરે વિષે વાત કરતી ... વખતે તેઓ હજીપણ પ્રથમની પેઠે ઉગ્ર બની જતા. એવા પ્રકારના માણસો ... તેમનો અંગત પરિચય પણ વિશેષ નહતો; અને તેવો પરિચય તેઓ ... પણ નહતા. એવા લોકોજ માનવજાતનું સત્યાનાશ વાળનારા હોવાનો

તેમનો દૃઢ નિશ્ચય હોવાથી તેમની વાત નીકળતી ત્યારે તેઓ જુની પ્રકૃતિને વશ થઇ જતા.

આજ વર્ષમાં કેટલાક આર્મીનિયન વિદ્યાર્થીઓ તેમને મળવા આવ્યા હતા તેમની સાથે આર્મીનિયામાં થતા તુર્ક જુલ્માટ વિષે ઘણી ચર્ચા થઇ હતી. વિદ્યાર્થીઓ કહેતા હતા કે, તુર્કસામ્રાજ્યમાં પ્રચંડ ક્રાંતિ થશે ત્યારેજ કંઇ છેડો આવી શકશે. આ સંબંધમાં નીચે પ્રમાણે સંવાદ થયો હતો.

ટૉલ્સ્ટૉયે તેમના કથનનો જવાબ આપતાં કહ્યું: “ખરેખર? તમો કહો છો તેટલી ખરાબ સ્થિતિ ત્યાં પ્રવર્તે છે? એમાં ક્રમનો વાંધ થયા જેવું તમોને નથી લાગતું? હવે ક્ષણભર માની લઉં કે તમો કહો છો તે સર્વ સત્ય છે; પણ એ કામમાં તમારામાંનાજ કેટલાક તુર્કોને સહાયક બનેલા [redacted] કે નહિ? વિદેશી તુર્કો તમારાપર જુલમ કરીને જેટલું દ્રવ્ય મેળવે છે તેટલુંજ ખૂદ તમારામાંનાજ શ્રીમંતો તમારી પાસેથી મેળવે છે. વસ્તુતઃ આ પ્રશ્ન જાતિભેદનો નથી અથવા ધર્મભેદનો પણ નથી. તમારા નેતાઓ કહે છે કે, આર્મીનિયનો બંડ કરશે તો સ્થિતિમાં સુધારો થશે; પણ એથી શું તમારી સ્થિતિ સુધરશે? આ બાબતમાં બલ્ગેરીયાનું દૃષ્ટાંત મોજૂદ છે. મારો એક બલ્ગેરીયન સ્નેહી છે. એ કુશાગ્રબુદ્ધિનો [redacted] અને બલ્ગેરીયન પ્રજાનો તેનો અનુભવ પણ પાકો છે. તેનો એવો મત દૃઢ થયો છે કે, તુર્કોના પંજામાંથી બલ્ગેરીયાનો છૂટકારો થયા પછી ત્યાંના સામાન્ય માણસોની સ્થિતિ સુધરવાને બદલે ઉલટી વધારે બગડી છે. આ ઉથલપાથલમાં કેટલાક બલ્ગેરીયનો ભલે શ્રીમંત બન્યા હશે; પણ નીચલો વર્ગ તો વિશેષ ભિખારી બન્યો છે; એ બાબતનો પણ વિચાર તમારે કરવા જેવો નથી શું? વળી બીજો પણ એક મુદ્દો લક્ષમાં રાખવા જેવો છે. જો બલ્ગેરીયાનું બંડ વિજયી ન બન્યું હોત તો તેમના કેવા બેહાલ થયા હોત તેનો પણ વિચાર કરો. એવા પ્રકારનાં બંડ મૂળહેતુમાં બહુધા નિષ્ફળજ નીવડ્યાનો અનુભવ ઠેરઠેર મળે છે.”

“પણ તુર્કોનો અમલ દૂર થયા પછી ગ્રીકોની સ્થિતિ નથી સુધરી કે?”

“છટ્ છટ્! એ તો ભ્રમ છે. ગ્રીસનો સામાન્ય જનસમૂહ પ્રથમનીજ ખરાબ સ્થિતિમાં છે. અરે ઇટાલીની પણ એજ દશા છે. ઇટાલી સ્વતંત્ર થયા પછી તેની સ્થિતિ પણ અધિકજ બગડી છે. જનસમાજની ખરી અવનતિનાં ચિન્હ ઇટાલીમાં સ્પષ્ટ જણાય છે. એ ઉપરથી નક્કી થાય છે કે, કેવળ રાજકીય સ્વતંત્રતા પ્રાપ્ત કરવાથીજ કોઇ દેશ સુખી થઇ શકતો નથી. દેશની મોટી લોકસંખ્યાને પીલી નાખનારાં યંત્રો તો પૂર્વ પ્રમાણેજ ચાલ્યા કરે છે માત્ર તેને ચલાવનારાજ બદલાય છે. એ યંત્રોને ચલાવનાર આર્મીનિયન હો, રુશીયન હો કે ફ્રેંચ હો, તેથી શો ફરક?”

"પ્રકિંટ પ્રદેશ, રાજકીય સ્વતંત્રતાની ચળવળ ઉપરાંત બીજી પણ એક ચળવળ હમણાં ચાલે છે. ત્યાં પણ સમાજવાદીઓનો પંથ જોરમાં છે. એ પંથનો ઉદ્દેશ એવો છે કે ગરીબોની ચાલતમાં ધટાડો કરી તેમના હિતસંબંધનું સંરક્ષણ કરવું."

ઇશ્વરદેવ એકદમ જુસ્સામાં આવી ઉઠ્યા, "એવી વાતોનું નામ પણ ન લેશો. મને તો એ બધાં ફેલ ફાંફાં લાગે છે."

"પણ સમાજવાદીઓનો પંથ જે તત્ત્વના પાયા પર સ્થાપ્યો છે તે તત્ત્વ તો તમને માન્ય છેને! એ સર્વ તત્ત્વોમાં 'સર્વ મનુષ્યોમાં સમતા અને બંધુભાવની સ્થાપના' એ આધારભૂત છે."

"જરા થોભો! એ સમતાને તમે વ્યવહારમાં ઉતારીને લાવશો! હમણાં વિવાહીત માણસોના હાથમાં જે સંપત્તિ રહેલી છે તેની પણ વ્યવસ્થા કરનાર 'લોકશાહી' એ વ્યવસ્થા કરનાર પણ કોઈ એક મનુષ્ય અથવા મનુષ્યોનું મંડળ જ હોવાનું. તેમને માણસજાતના ગુણાવગુણ તેમનામાં પણ હોવાના જ. એ સંપત્તિની વહેંચણી કરવાને તમે કેવળ તો નહિ જ શોધી શકોને; ત્યારે એના હાથમાં એ વહેંચણીનું કામ જશે તે પણ રાજસત્તાનો ઉપયોગ કરનાર હશે અને તે મનુષ્ય જ હોવાથી રાજસત્તાની તરીકે પોતાનો લાભ જુએ તો તમારી બધી યુક્તિઓ એટલે તે બેઅર બને છે. એવી સમાજની સ્થિતિ રહે, માટે આવી યોજનાનો ઉપયોગ નથી. હું અને આર્યજીવન એ ઉભયમાં ધર્મનાં ખરાં તત્ત્વો ને પ્રમાણે વર્તવા લાગશો ત્યારે જ હાલની સ્થિતિમાં ખરો સુધારો થશે. ને 'ધર્મ' શબ્દ વાપરો છો તેથી સમજશો નહિ એનો અર્થ એજ છે કે, મનુષ્ય માત્રમાં બંધુપ્રેમ ઉત્પન્ન કરવો. તમારા દેશબન્ધુઓ જેટલી ખટપટ કરે છે, તેટલી જો એ માર્ગમાં કરે તો સારું. રાષ્ટ્રીય દૃષ્ટિએ જોતાં લોકોની સ્થિતિ સુધારવા મને લાગે છે કે તે અધિક સરળ થઈ જાય. હાલની સ્થિતિ સુધારવાનો એ એકજ માર્ગ (ધર્મપ્રચાર) છે, એમ પણ હું કહીશ."

વિદ્યાર્થીઓએ પૂછ્યું:—"પણ એ ઉપદેશ હાલના સમયે પ્રચલિત છે તેમને માટે તો યોજનાનો છે તે લોકો પોતે ઘણા પણ ચુસ્તસંયત હોય, એમ પણ માને! હું અને તેમના જેવા અંગ્રેજી લોકો ધર્મનિષ્ઠ થઈ જાય!"

ઇશ્વરદેવે કહ્યું:—"હું લોકો અંગ્રેજી લોકો જેવું હોવું પણ તમારા જેવા મનુષ્ય છે કે નહિ! એમને તમે તદ્દન નિર્બળ કેમ સમજો છો!

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

વર્ષ ... છે અને જેનું તો આવી પહેલી છે. કાગ કેટો અથવાગમે વડી ...
છે ; મને લાગે છે કે હવે પરમેશ્વિરનો હું વિદ્યાર્થી કયામાં હતો અને આજે
મારી પોણા વર્ષની ઉમ્મર થઇ છે. પ્રભુએ જ્યારે મને આ જગતમાં મોકલ્યો
... હું તદ્દન નિષ્પાપ હતો; પણ પછી જિસસની આજ્ઞાનો ભંગ કરી મનમાન્યું
વર્તન કરવાથી હવે એક પાપમાં પડ્યો. આથી મારી સાથે મેં આનાને પણ
ફસાવ્યું. સૉક્રેટિસ, માર્કસ, ઑરેલીયસ વગેરે પ્રભુનાં દૃષ્ટાંત પ્રત્યક્ષ હોવા
છતાં, તેના તરફ દુર્લક્ષ કરી હું ખરાબી ભિડાઓ સરક્યો. પરમેશ્વર એટલે શુદ્ધ
ચૈતન્ય, અને એજ ચૈતન્યનો અંશ પ્રત્યેક મનુષ્યમાં હોવાથી સર્વ મનુષ્યો
એકજ સ્વરૂપ છે. એ ચૈતન્ય સાથે જે ભળી જાય છે તેને કદિ પણ મૃત્યુ
પામે પણ નથી."

... મરહુમ. હાપકીનાની દુકાનનો એક કુમાસ્તો હતો, તેણે અર્વાચીન
યુનિવર્સિટીમાં તેણે પોશાક પહેર્યો હતો. ટોલસ્ટૉયની વાત અત્યાંત તે એક-
... કેવું વિચિત્ર છે' પણ કે, મેં આજ શેઠની દુકાનમાંથી ચણુવાર કાપડ
... અને એ ચોરી છે એ વાતની મને ખબર પણ છે. હવે જુઓ કે એ
... લક્ષમાં ન આવે તે માટે હું કેવી કેવી યુક્તિ યોજું છું! ઘરાકને કાપડ
... વખતે હું તેને ખેંચીને આપું છું અને એ રીતે વણુવારનો મેળ મેળવી
... નુકસાન થતું નથી અને મને ફાયદો થાય છે એ
... પણ ઘરાકને ફાયદાવાળું પાપ તો આપ જીરે ચોંટે છેવ. પ્રભુ પ્રત્યેનું
... સંપૂર્ણ છે. દિવસમાં બે, ઉપવાસ કરવા અને આગરણવીઓ
પાળવાં! બસ, પાપની પતાવટ થઇ ગઇ! પાપના પ્રમાણમાં આગરણવીઓ
... અથવા તો દુઃખી રાખી એટલે થયું! બહુધા સમગ્ર જગતની એજ
...

એ પુરૂષની વાત ટોલસ્ટોયને ગમી હોય એમ લાગ્યું. તેમનો ચહેરો
... બન્યો. તેના તરફ જોઇને તે બોલ્યા—"ત્યારે આપણા હાથે પાપ થાય છે
... ની લાગણી આપણને રહે છે એમજ ને!"
અલબત્ત. વળી તેટલો પ્રાર્થના કરો કે ઉપવાસ કરો! એથી કાંઇ તમારા
... વિચાર જતો નથી."

"આ પછી વૃદ્ધ ટોલસ્ટૉય સ્વલ્પ રહ્યા. વળી પાછા રઇ તરફ નજર
... બોલ્યા—આ જગતનું જીવન સમુચ્ચય છે, કેમ જે અહીંથી જવું પછી તે
... નથી; અને પાછળ 'અમુક માણસ હતો' એવા પોકળ શબ્દો થોડો વખત
... ઉપરાંત કાંઇ પણ રહેવાનું નથી."

"તે હંદ કર્યું–આવતું કહેવું તદ્દન યોગ્ય છે. એ સર્વ પોતાના [illegible] એમ જણાય છતાં પણ સંસારમાં આપણું મન એટલું રંગ ભરી ગયું છે કે [illegible] [illegible] તેમાંથી મુક્ત થવું સહેલું નથી. એને માટે મોટા સંત મહાત્માઓ પ્રભુની પ્રાર્થના કરતા. આપણે પણ તે પ્રમાણે કરીને આપણી [illegible] પ્રભુને [illegible] કરી લેઈએ. તમે તેમ કરો છો? [illegible] જમાનામાં તમારી પેઠે [illegible] [illegible] મત એવો બતાવે છે ખરા; પરંતુ પ્રાર્થના તો કરનાર નથી. [illegible] [illegible] [illegible] રહીજ નથી. એ ઢંગ પશ્ચિમ યુરોપમાંથી [illegible] [illegible] [illegible] છે!"

"તે રદ [illegible] [illegible] હાથમાં લીધું અને [illegible] [illegible] [illegible] [illegible], હું એમ કહું તો ગુસ્સે નહિ થાવ ને!"

"ના, [illegible] [illegible] [illegible] ખબર છે કે [illegible] [illegible] હું [illegible] [illegible] [illegible]."

"તમે કંઈ દેવળ [illegible] નથી અને કંઈ પ્રાર્થના પણ કરતા નથી [illegible] [illegible] છે ને!"

"હું દેવળમાં [illegible] નથી એ ખરૂં છે, પણ [illegible] પ્રભુની પ્રાર્થના [illegible] [illegible]"

[illegible]

" દરેકીશી આપો ઘણી દઈ રહ પ્રોપ્રાઈટર-ઓફ-ઈન્ટ સાહેબ, આ તમે શું
બોલો છો! એવા શબ્દો મુખમાંથી જ કેમ નીકળે છે! પોતાના પુત્રને
એવા બેહાલ પોતાની નજરે જુએ તેવો નિર્ણય કેમ હોય?"
"ત્યારે એક પણ આપણા એવા દાવ જોઈ શકે નહિ. આપણા હદ કરતાં
ને અનતરો કેમવ હોવાથી પોતાનાં બાળક વિભાગ કાનના ભોગવ્યા કરે
ને તેનાથી ઈકણ કોઈ દાખલ નહિ."
"તે ટેકો એવામ ઉઠો થઈ ગયો. તેના વકતર આનંદની છાયા પ્રસરી
રહી હતી. તેણે કર્ણ-કઠીન્ટ સાહેબ, આપનો દેહરો ઉપકાર માનું, જો એમ
દસેએમાં આપ વિચારો ત્યારે આપના કરેલો હતો તેનો સાક્ષી આપે
ઠીક આપ્યો છે. મને પણ એમજ લાગ્યા કરતું."
આવી રીતે "સુધારાવાળા" નહિ પણ વિદ્યાર્થીવર્ગમાં તથા સર્વ પરિચિત
મનુષ્યોમાં તે સત્યકાર માટે ઉત્સુક રહેતા. જે વિચારો તેમને યોગ્ય હતા, તે
અમલમાં આણવાની હવે ગમે તેવી તેની અડગ ઉમેદમાં ઘણ પ્રસારો તે વખત
સાબિત થતા. વિદ્વાનોએ શિક્ષણની વ્યાખ્યા કરતાં કહ્યું છે કે, "જે શિક્ષણથી જ્ઞાન
ઉત્પન્ન થાય અને સંબંધોના મિથ્યાભાવ નષ્ટ થઈ સમભાવ
ઉત્પન્ન થાય, તેજ ખરું શિક્ષણ છે." આ દૃષ્ટિએ વિચાર કરીએ તો તેમણે
આપેલી કસરતી તથા શિક્ષણપ્રમાણેજ કામ કર્યા કર્યું છે. વળી તેની
કસરત તેની અટકેલ સ્થિતિ કે રચ્યો તે વિચાર કરવા નહિ બેસતા પણ
મનમાં તેવું તે સ્વાભાવિક જ ચાલ કરતા, અને જો કઈ એવા તે સ્વાભાવિક
સંતોષ સમજાય એવી કુસ્વથી બેસતા.
'ધ્રુવંશ' નામનો એક વિદ્યાર્થી કોલેજ ગયેલા કાકાવાડમાં રહેતો. તેનો
ઘર તેની કલ્પની ના પ્રકારથી તેને ગુજરાતના શહેરોમાં પરણ્યો પરણ્યો
નામ માતાઓમાં એક વર્ષની એ સમયની વિદ્યા એનાથી પણ હતી. તેને
તને શાળાના મંદિરમાં આવ્યો હતો, અહીં પણ તેને એવાં દોરકોમાં પુરી
ઝ. ત. હતો. વિદ્યાર્થી વિશે તથી તેને અડચણ હોવા ન હતું અને કસરતી
દરેક વખત પણ સમયમાં હતું. આથી તેને દશ દેશ હતું પહેલેથી મારે ગુજરાત
નાગરિકોને તે કસરતી તેવી કરે તેનાથી ઉપાય ઉઠાવો ઠીક છે છે તે ઉપરાંત
પણ છે.
હતા. આપ હતી આ તથા ઘણાં પછી સમજી નવા વર્ષની ઉપજ રહે
હતાં, ઉત્તમ ભણતરના અભ્યાસમાં આવી ત્યારે તેમને આનંદ કરે એવું આવ્યો.
દક, ઉત્તેજક વૈદિક તેનાથી કર્યો હતો, તે તે રાખી એવા બેસતી હતી
એવા કરેલું હતું તેમણે તો કઈ. અને તેના વિદ્યાર્થીઓ કરશે

प्रकरण २५ मुं–डुसोवार.

ટોલસ્ટૉયની ખ્યાતિ દિનપ્રતિદિન વધતી આવીને હવે પુખ્ત ઠેકાણે પહોંચી હતી. ઇ. સ. ૧૮૯૪ ના જાન્યુઆરીમાં મોસ્કોમાં વ્યાવહારિક ચિકિત્સકોની નવમી પરિષદ ભરાઈ હતી; તેમાં ઇટાલીના પ્રસિદ્ધ ચિકિત્સક 'ઑંબર' એક વિષયના મુખ્ય વક્તા હતા. એ ઑંબરના પુત્રે ટોલસ્ટૉયને પરિષદમાં હાજરી આપવા વિનંતિ કરી હતી, પણ તેમણે તેનો અસ્વીકાર કર્યો; પરંતુ પછી તે એકાએક ત્યાં [illegible] એ વખત એક પુરૂષથી ખાસી નહિ હોવાથી અન્યો નૈસર્ગિકની પંચાત પછી અને ઑંબર તેમને [illegible] કરેલા વ્યાસપીઠ પર હડ ગયો. ટોલસ્ટૉયનો અવાંચ્ય સોનિકથાત [illegible] નહિ હોવાની વાત સુપ્રસિદ્ધ હતી; તથાપિ તે ત્યારે પોતાની અન્ય [illegible] ત્યારે સર્વ સભાસદોને લાગણીઓનો એવો પ્રચંડ ગડગડાટ [illegible] ઉત્પન્ન [illegible] થતી હોય તેમ થયું. ટોલસ્ટૉય તેથી ઘણા [illegible] અને પોતાની જગ્યાએ બેઠું કે નહિ એનો પણ તેમને હમણાંજ વિચાર [illegible] પછી સર્વ સભાસદોને નમન કરીને આસન લીધા. [illegible] એ પ્રસંગ વિષે પાછળથી એક વખત વાત કરતાં ઑંબરને તેમણે કહ્યું હતું [illegible] વિશેષ કારણ નથી એમ તને મને કેમ કહું છું? [illegible] કે એ તમે ચિકિત્સકોની નથી પણ એકદ ભેળો વશીકરણ છે. [illegible] એ વખતે ટોલસ્ટૉયની ઉમ્મર લગભગ આશરે વર્ષની થઇ હતી; પણ તેમનો [illegible] અને સ્મૃતિ [illegible] કરવાને કારણે તેવા હતા [illegible] [illegible] થઇ ગયેલો હતો. તેવા શહેરોમાં પોલીસની [illegible] [illegible] કોઈને ઉત્પન્ન કરવા દેવામાં આવતો ન હતો. ટોલસ્ટૉયને તે ટાઇપરાઇટર [illegible] પ્રત્યક્ષ થઇ. ત્યારથી તેમણે અતિ પરિચય થઇ તેઓનાં શીખી લીધું અને [illegible] પરીક્ષા આપી પેરવાનો પરવાનો મેળવ્યો. એ જ [illegible] પૂર્ણ કરી ટોલસ્ટૉયને ગજરાવા અહે 'તે' એનો આપ્યો. [illegible] [illegible] રહેવા માટે 'તે' ને લેવી પડી ટોલસ્ટૉયે કહ્યું: "ખરેખર, એ હવે

છે કે, એ પ્રસંગ આખો બન્યો હોવો જોઇએ. ચિત્રકામની આટલી સુંદરતા [illegible] ક્રમમાંથી પૂર્ણ કદિ ઉતરી નથી."

ગેએ કહ્યું: " કેટલાક કહે છે કે એમાં જોઇએ તેવું સૌંદર્ય નથી."

ટૉલ્સ્ટૉયે જવાબમાં એટલુંજ કહ્યું કે: " વધ જેવા ભયંકર પ્રસંગ [illegible] ચિત્રમાં વસંતની પ્રભાની અપેક્ષા રાખનારને શું કહેવું !"

આ ચિત્ર જ્યારે ઍલેક્ઝાંડરની નજરે પડ્યું ત્યારે તેણે તેને ભયંકર જણાવી બહાર મૂકવું નહિ [illegible] ની આજ્ઞા કરી. આ વાતની ટૉલ્સ્ટૉયને ખબર પડી ત્યારે તેમણે કહ્યું [illegible] હું પ્રથમથીજ જાણતો હતો કે એ ચિત્રને પરવાનગી નહિ મળે [illegible] અહીંના ઘણાં ચિત્રદર્શનો મેં જોયાં છે. તેમાં સ્ત્રીઓ અને ધનુર્ધર [illegible] સિવાય બીજું કંઇજ નથી દેખાતું. એવાં ચિત્રોના પ્રદર્શનમાં આ ચિત્ર ન મૂકાય એ પણ એક રીતે ઠીક થયું."

હજુ પણ વચ્ચે વચ્ચે ટૉલ્સ્ટૉય સરકારના પરોણા થતા કે શું ? એ પ્રશ્ન વખતે વખત પ્રેમીઓમાં ઉભો કરતો હતો. ટૉલ્સ્ટૉયને તો એ પ્રશ્નથી પોતાનો [illegible] અધિક પ્રગતિથી કરવાનું [illegible] મળતું હતું. એ વિષે જુન [illegible] ચીનરમૈનપર લખેલા એક પત્રમાં તે કહે છે કે.—

" [illegible] નામનો એક વ્યાપારી હમણાં સરકારનો મહેમાન બન્યો છે. [illegible] તેને પૈસા [illegible] તેનું ના પાડી, એજ માત્ર તેનો અપરાધ છે. [illegible] તેને [illegible] તેની [illegible] નથી. તે [illegible] અને કેદીઓને [illegible] છે કે, [illegible] એમાં આ તરફ [illegible] છે. એક જણને તો [illegible] તે પણ સમજાતું નથી. આ [illegible] લેખો [illegible] અને હું છૂટો છું તેથી મને અત્યંત દુઃખ થાય છે."

આ [illegible]

[illegible]

એક નાનકડું દવાખાનું રાખ્યું હતું. તે એવી રીતે આખો દિવસ સેવાકાર્યમાં ગ
"ખાકાસે પેર આવતી અને મેડુતનો સાદો આહાર લઈ સુખ જાતી. તે પોતા
ઉપરની એક પણ ખરચ અમે ઉપાડવા ઇચ્છતી નહિ સર્વ અમારીમાં સાથાં કાર
ત્યારે પણ તે પોતાનું કામ છોડીને તેમનામાં ભળતી નહિ.

ઇ. સ. ૧૮૯૫ ના શિયાળામાં ટોલસ્ટોયનું કુટુંબ દર વર્ષની માફક મોસ્કો
ગયું. ટોલસ્ટોય પણ થોડા દિવસ ત્યાં ગયા હતા. તેમનો એક મિત્ર જમીન ખરી-
દીને સરકારમાં નોંધાવવા આવ્યો હતો તે તેમને મળવા આવ્યો. વાત નીકળતાં
તેણે કહ્યું કે—

"મેં હમણાં વીસ એકર જમીન ખરીદી છે."

હસીને ટોલસ્ટોયે કહ્યું. "પ્રભુ તમને ક્ષમા કરે."

આ પ્રશ્નનો અર્થ ન સમજ્યો. જમીન ખરીદ કરી એમાં શો
અપરાધ

'અપરાધ એ કે જમિન, હવા, પાણી એ પ્રભુની બક્ષિસો હોવાથી તેના
પર હક ધરાવે એ પાપ છે. મનુષ્યને પ્રકાશ અને હવાની જેટલી આવશ્યકતા
છે તેટલી જ જમિનની છે; માટે જમિનનો ઉપયોગ લેવાની સર્વને સમાન છૂટ
હોવી જોઇએ."

"પણ જમિનની વહેંચણી પ્રથમથી જ થઇ ગએલી છે. તે પ્રકાશ અને
હવાની માફક છૂટી રહેલી નથી. વળી તેના ઉપયોગના બદલામાં અમારે ભારે કર
ભરવો પડે છે તેનો શો રસ્તો? કર ભરવો ભરતાં નાકે દમ આવી જાય છે."

"કર ભરવો પડે છે તે ખરું છે. પ્રભુ તને એને માટે શિક્ષા નહિ કરે; પણ પ્રથમ
જેણે તેને સત્તામાં લીધી છે અને તેની મદદથી લોકોને કચડવાનો આરંભ કર્યો
છે તેને તો તે કદિપણ ક્ષમા નહિ કરે."

પણ એવી રીતે થાડું ચાલે કેમ? બધી જમિન છૂટી થઇ જાય, તો પછી
તેની વ્યવસ્થા શી રીતે કરવી?"

જમિનપર કોઇની વંશપરંપરાની માલીકી ન હોવી જોઇએ. મનુષ્ય પોતે
જેટલી જમિન ખેડી શકે તેટલી જ તેના કબજામાં રહેવા દેવી જોઇએ. જો આમ
થાય તો આળસુ બનીને બીજાના શ્રમપર જીવવાનો ક્રમ આપોઆપજ બંધ પડી
જાય. જમિનની ઉપજના પ્રમાણમાં કર લેવાય અને એકંદર જમિન મોટા ભાગની
પાસે હોય, તો તેનો કોઇક વિશેષ કર લેવાને પણ હરકત નથી.

"આપ કહો છો એ ખરું છે તો ઠીક; પણ એ સુધારો બને શી રીતે!"

"એ કામ બાદશાહે જ કરવું જોઇએ. જેમ બાદશાહી ફરમાનથી ગુલામોની
પ્રથાનો નાશ થયો તેમજ ઝારની ઇચ્છાથી એ બને તેમ છે. હાલમાં અન્ય

ન થાય તે માટે તે પોતાથી બને તેટલી તેમના કહેવા પ્રમાણે વર્તતી; પરંતુ જ્યારે બાળકોના ભવિષ્યનો સવાલ આવ્યો ત્યારેજ માત્ર ટૉલ્સ્ટૉયની વાત તેણે બાજુએ મૂકી હતી.

ઇ. સ. ૧૮૯૪ માં ટૉલ્સ્ટૉયે કેટલાક પરચુરણ લેખો લખ્યા છે, તેમાં 'ખ્રિસ્ત ધર્મ અને દેશાભિમાન' નામનો નિબંધ લખ્યો છે. ફ્રાન્સ અને રશીયા વચ્ચે મૈત્રી [illegible] બાંધવાની તૈયારી ચાલતી હતી. ઝાર અલેક્ઝાંડર ત્રીજા અને ફ્રેંચ પ્રમુખ કારનોટે 'ફ્રાંકો રશિયન' ભાઈબંધી બાંધી; ઝાર રશીયન આરમાર રશીયન આરમારને તેને ટુલોનમાં વળતી મુલાકાત આપી તે વખતે રશીયા અને ફ્રાન્સની પ્રજામાં દેશભક્તિનાં જે મોજાં ઉછળી રહ્યાં હતાં, તેનો એ નિબંધમાં ઉલ્લેખ કરી ટૉલ્સ્ટૉયે તેમને ઉધડા લીધા હતા. એજ અરસામાં તેમણે ખ્રિસ્તધર્મ વિષે પણ બે સુંદર નિબંધ લખ્યા હતા. એ પછી જીવન સંબંધમાં નિબંધ લખીને એ ધર્મમાળા તેમને પૂરી કરી હતી. આ નિબંધો બહુ લાંબા નથી; તથાપિ અનેક વર્ષના વિચારનું તારતમ્ય એમાં ઉતરેલું જણાય છે. એમનો પહેલો નિબંધ લખાતો હતો તે વખતે તેમણે રીનસેમનને જણાવ્યું હતું કે —

હું જાણું છું કે આવા વિચાર માટે થોડો મને અવકાશ આપશે; પણ [illegible] કહ્યા સિવાય નથી ચાલતું કે તકરારથી બુદ્ધિની સહાયવિના મનનું દર્શન થવું મુશ્કેલ છે. એ સિવાય અન્ય માર્ગ એને માટે નથી. આપણા મનનું પોષણ કરવું હોય તો તે બુદ્ધિદ્વારાજ સંભવિત છે. શરીરનું [illegible] જેમ ખુબ ખોરાક થાય છે, તેમ મનનું પોષણ બુદ્ધિના કારણથી થાય છે. [illegible] સમજુતી એક ઉપાયવનતીઓ પત્ર આવ્યો હતો. તે ધર્મનો અભ્યાસ કરવાને આતુર બનેલી જણાય છે. પણ તેની બુદ્ધિમાં ગોટાળો થયો છે. ધર્મના અભ્યાસ [illegible] બુદ્ધિપર આધાર રાખવો એ શું જોખમકારક નથી? એ પ્રશ્નનો સમાધાનકારક ઉત્તર શી રીતે આપવો તેનો વિચાર કરતાં [illegible] એ પ્રકારના આવા વિચારની સંગતિ સ્થિર કરવા લાગ્યો. છેવટે સંગતિ સ્થિર [illegible] નિબંધનો મેં આરંભ કર્યો છે."

એ નિબંધનો આ રીતે જન્મ થયો તે નવેમ્બરમાં પૂરો થયો. કેટલાક લોકો [illegible] એવો આરોપ મૂકતા હતા કે, ટૉલ્સ્ટૉય પોતાને પરમેશ્વરના દૂત અને [illegible] અને કહે છે કે પોતાને પ્રભુ તરફથી સર્વજ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું છે. આ આક્ષેપનો [illegible] આપતાં એ નિબંધમાં તેમણે જણાવ્યું છે કે:—

'મેળવી શકાય એટલું એકજ સાધન છે અને તેનું નામ બુદ્ધિ છે. એ બુદ્ધિનો ઉપયોગ કરવો અને તે બતાવે તે માર્ગે ચાલવું એ પ્રત્યેકનું કર્તવ્ય છે. એ રીતે આચાર અને વિચારનું વધારે ઐક્ય થાય તેમ તેમ આપણું

સામાન્ય હમેશાં પળાતો હોય છે અને ઓછીવધતી ચાલોમાં પણ જે દેખાઇ રહે છે. તેમ તેનો ખરો ધર્મ હોઈ તે પરથીજ તેની ખરી કરાનું માપ થઇ શકે છે."

ધર્મ શબ્દની વ્યાખ્યા કરતાં તેમણે ઉપર એમ કહ્યું છે કે, વ્યક્તિનું સમષ્ટિથી ભિન્ન જે અસ્તિત્વ છે; તે અસ્તિત્વનો સંબંધ જેથી કરીને સમષ્ટિરૂપ અસ્તિત્વ સાથે જોડાઇ જાય તેવા વિચાર, આચાર અને ઉચ્ચારનું નામ ધર્મ; અને એવા નિયમથી ઉત્પન્ન થતું જે તત્ત્વ મનુષ્યના જીવનક્રમનું માર્ગદર્શક બને છે તેનું નામ નીતિ.

આ નિબંધમાં તેમણે હર્બર્ટ સ્પેન્સરના લેખોપર ઉત્તમ ટીકા કરી છે. એ સિવાયના લેખોમાં 'ડર્વિનીના પત્રો અને કર્મ ' એ વિષે લખેલો નિબંધ વિશેષ જાણવા જેવો છે

ઈ. સ. ૧૮૯૫ ના આરંભમાં બાદશાહ બીજો નિકોલસ તખ્તનશીન થયો હતો. તેના અભિનંદનાર્થે પિટર્સબર્ગમાં ગામેગામના પ્રતિનિધિ એકત્ર થયા હતા. તેમણે આપેલાં માનપત્રોમાંના કેટલાંકમાં પ્રજાજનને રાજ્યકારભાર ચલાવવામાં ભાગ આપવો જોઇએ એવા અર્થની માગણી થએલી હતી. તેના ઉત્તર તરીકે બાદશાહે જે ભાષણ કર્યું હતું તેમાં તે કહે છે કેઃ—

"હા, હું જાણું છું કે, રાજ્યકારભારમાં લોકોનો ઘેરો ઘણો હાથ હોવો જોઇએ એમ કહેવા જેટલી કેટલાકની કલ્પનાશક્તિ ભટકી ઉઠે છે; પરંતુ મારી સર્વ પ્રજાને એક આગ્રહ કરી નાખું છું કે, મારૂં સર્વ બળ હું પ્રજાના કલ્યાણમાટેજ ખર્ચ ... પણ વડીલોના વખતથી જે એકમુખી સત્તા ચાલતી આવી છે તેનું તો હું દૃઢતાપૂર્વક રક્ષણ કરીશજ."

આ પ્રમાણે લોકશાસનપ્રીતિને બાદશાહે ધુત્કારી કાઢી; પણ પછી હજાર વર્ષમાં [illegible] જાપાન વચ્ચે લડાઇ જાગી અને તેને જણાયું કે પોતાની ધારણા હવે ક્યાં છે એ યુદ્ધમાં રશીયા પાછું પડ્યું. દેશમાં જાગતો ઉઠ્યો અને બાદશાહ સમજ્યા હતા કે, ઍડમનને ટેકરે ચઢતી આટલા મોટા સામ્રાજ્યનો યથેચ્છ કારભાર ચલાવવાનું હવે શક્ય નથી.

બાદશાહના ઉપરોક્ત ભાષણથી અસંતોષનું મોજું આખા રશીયાપર ફરી [illegible] એ સમયે રશીયાના પ્રમુખ નેતાઓ મોસ્કોમાં એકત્ર થયા હતા. તેમણે [illegible] ભાષણનો વિચાર કરી ભવિષ્યનો કાર્યક્રમ રચવા એક સભા ભરવાનું નક્કી કર્યું. એ સભામાં ટોલ્સ્ટૉયને પણ બોલાવવામાં આવ્યા હતા. તેમાં અનેક વિષયો પર ચર્ચા થઇ પણ એકે બાબતમાં એકમત ન થયાઇ. માત્ર સર્વ તરફથી અસંતોષ પૂર્ણરીતે વ્યક્ત થયો હતો. આ સભાની સર્વ હકીકત અન્ય દેશનાં પત્રોમાં પ્રસિદ્ધ કરવાનું કરી ટોલ્સ્ટૉયને તે કામ કરવાનું કહેવામાં આવ્યું; ત્યારે ટૉલ્-

સ્ટૉયે જણાવ્યું કે, "હું એ લેખ લખીશ તેથી કંઈજ લાભ થવાનો નથી. હું ચાલુ ધર્મપંથનો વિરોધ કરનાર તરીકે પ્રસિદ્ધ છું તેથી એવીજ સમજ થશે કે, મારો મત તે રૂશીયાનો મત નથી."

રૂશીયા આમ વમળમાં હતો તેજ વખતે ટૉલ્સ્ટૉયનો 'ઇવાન' નામનો સાત વર્ષનો પુત્ર મરણ પામ્યો. બાળક આટલી ઉમ્મરે પરલોક પામી મૃત્યુ મુખમાં ગયેલું જોવાનો ટૉલ્સ્ટૉયના કુટુંબ માટે આ પહેલોજ પ્રસંગ હતો. તેમાં વિશેષમાં એ હતી કે બાળકમાં પિતાના ગુણો ઉતર્યાથી તે સર્વનો લાડીલો બન્યો હતો. કાઉન્ટેસને એ મરણથી એટલું દુઃખ થયું કે કેટલાક દિવસ સુધી તે પથારીમાંથી ઉઠી શકી નહિ; અને કેટલોક વખત તે એમ પણ કહેતી કે, પ્રભુ મને મોત આપે તો સારું. [illegible] આથી [illegible] માટે અન્ય કોઈ સ્થળે જવાનો ટૉલ્સ્ટૉયે વિચાર કર્યો હતો. પણ [illegible] એક પત્ર આવ્યો તેમાં જણાવ્યું હતું કે, 'તમે કોઈ પ્રકાર [illegible] કોઈ [illegible] નહિ [illegible] આવે, પણ [illegible] જોખમ ભરેલું છે.' આથી ટૉલ્સ્ટૉયે પરદેશ જવાનો વિચાર છોડી દીધો. ટૉલ્સ્ટૉયની પોતાની પ્રકૃતિ પણ સારી ન હતી તેથી કેટલાક દિવસ [illegible] જવાનો વિચાર નાખ્યો. વખતના વહેવા સાથે કાઉન્ટેસનું દુઃખ પણ ધીમે ધીમે ઓછું થતું ગયું.

ઉપર જુનમાસમાં [illegible] કાઉન્ટેસ [illegible] મળ્યા. [illegible] પણ [illegible] દિવસ પછી [illegible] કેટલાક મિત્રો [illegible] ત્યારે [illegible] ટૉલ્સ્ટૉયે કહ્યું — "[illegible] દુઃખ [illegible] તેને [illegible] નથી, પરંતુ તે દુઃખ [illegible] નથી; પણ [illegible] છે. [illegible] છે. [illegible] દુઃખ [illegible] છે."

ટૉલ્સ્ટૉયે [illegible] વિચાર [illegible]

[illegible] તેઓના પ્રશ્ન [illegible] છે. આથી એ વાત ખરી છે કે જેમ એમ [illegible] [illegible] તેના [illegible] ઉપરદર્શન સ્વરૂપે છે—

એ પ્રશ્ન [illegible] ... [illegible] એ વાત ખરી, પણ તે [illegible] [illegible] નહિ ખરી પણ સમજ છે કે, હું [illegible] ખરી છું. [illegible] [illegible] તેને [illegible] પણ મને [illegible] છે કે [illegible] [illegible] [illegible] નહીં. અને જો [illegible] છે તેને દુનિયા [illegible] તેમ [illegible] [illegible] નહીં. [illegible] [illegible] [illegible] છે."

"જે [illegible] [illegible] તેને [illegible], એ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] નહિ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] વિચાર કરો હતો."

આ [illegible] અને જે [illegible] છે તે એ કે, પતિ અને પત્ની [illegible] [illegible] [illegible] છે અને વારંવાર એમ પણ [illegible] [illegible] [illegible] છે એમ હું [illegible] નથી. હું એ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] છે. [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] છે. [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] છે."

[illegible] [illegible] [illegible] એક નાની વાત લખી હતી. તેમાં [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] છે. [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] છે. [illegible] ન

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

વગર હરકતે પોતાનાં તત્ત્વોને આચારમાં મૂકાવતો જોઇ ટૉલ્સ્ટૉયને આનંદ થાય એ સ્વાભાવિક છે. માત્ર એ લોકો જે એક ભૂલ કરતા હતા તે તેમના લક્ષમાં ન આવી. ટૉલ્સ્ટૉયના ધર્મવિચારમાં હઠવાદને સ્થાન નહતું; તેજ પ્રમાણે પોતે કહે છે માટે પોતાના વિચાર પ્રમાણે અન્યે ચાલવુંજ જોઇએ, એવી પણ ઇચ્છા તેમને નહતી. તેમનું કહેવું એજ હતું કે જેની બુદ્ધિ આ તત્ત્વો કબૂલ કરે, તેણે તો સત્યની ખાતર તેનું આચરણ અવશ્ય કરવું જોઇએ. ડુખોબાર પંથની વાત એથી જુદી હતી. તેમનામાં આગ્રહને સ્થાન હતું. તેને તે ઇશ્વરનો અવતાર માનતા અને તેણે કરેલા ઉપદેશને ઇશ્વરની આજ્ઞા સમજીને તે વર્તતા હતા. એમાં તેમની પોતાની વિવેકબુદ્ધિને સ્થાન નહતું.

વૅરિજીને રૂશીયન સરકાર વિરૂદ્ધ જે ખળભળાટ મચાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો તે રૂશીયન સરકારને ઘણોજ ખુંચતો હતો. સરકારનો સર્વ આધાર લશ્કર પર હતો. લશ્કર એજ રૂશીયન સરકારનો આત્મા હતો. આવી સ્થિતિમાં લશ્કરી નોકરીની મના કરનારો પંથ ઉભો થઇ વૃદ્ધિંગત થાય એ સરકારને કેમજ ગમે!

ઇ. સ. ૧૮૯૫ ના જુનની ૨૯ મી તારીખે સાધુ પીટરની પુણ્યતિથી ઉજવવામાં આવી. એ દિવસે વૅરિજીનની આજ્ઞાથી ડુખોબાર પંથની પણ એક પ્રચંડ સભા ભરવામાં આવી હતી અને સભાના અંતે હથીઆરોનો નાશ કરવાનું કામ ચાલ્યું હતું. આ કામ ચાલી રહ્યું હતું તેટલામાંજ કોઝાક સ્વારોની એક ટુકડીએ હલ્લો કરી જે હાથમાં આવ્યો તેને ચાબુકોનો માર મારી સભા વીખેરી નાખી. એ પછી એ પંથનો અંત લાવવા રૂશીયન સરકારે અનેક અમાનુષ કૃત્યો કર્યાં હતાં. કેટલાકોને અન્ન પાણી પણ ન મળે તેવા સ્થળે હદપારી દીધી હતી.

આ છળની હકીકત જાણવામાં આવતાં કહેવાની જરૂર નથી કે, ટૉલ્સ્ટૉયને અત્યંત દુઃખ થયું. આ સુધરેલા કહેવાતા જમાનામાં આવાં કૃત્યો છડેચોક થતાં જોઇને આશ્ચર્ય પણ થયું. તેમણે ચરકોફ અને બીરૂકોફને સાથે લઇ એકંદર માહિતી મેળવવા કૉકેશસ પ્રાંતમાં જવાનો વિચાર કર્યો; પણ પાછીથી તેમણે પોતે જવાનું બંધ રાખી એ કામ બિરૂકૉફને સોંપ્યું. માહિતી આવ્યા પછી યૂરોપમાં તેમણે તે હકીકત પ્રસિદ્ધ કરી; તથાપિ એ પંથમાં બે ફાંટાં હતાં તેથી જોઇએ તેવી માહિતી નહિ મળવાથી એ પંથના ધર્મવિચારોની ખરી સ્થિતિ લોકો સમક્ષ તે બરાબર રીતે બતાવી શક્યા નહિ.

વૅરિજીને કેટલીક બાબતમાં ટૉલ્સ્ટૉયથી પણ આગળ ધપવાનો યત્ન કર્યો હતો. પ્રત્યેકે પોતાનો નિર્વાહ પોતેજ કરવો જોઇએ, એટલુંજ કહીને તે નહિ અટકતાં તે કહેતો કે કોઇપણ ધાતુનો ઉપયોગ કરવો એ પાપ છે. એજ પ્રમાણે કોઇ પણ લેખ લખવા એ પણ આગળ જતાં તેની દૃષ્ટિએ પાપ ઠરવા લાગ્યું.

તેણે એવો પણ મત કર્યો કે એ [illegible] ખોટા થયું છે. તેણે પોતાના મા[illegible] [illegible] એક [illegible] [illegible] કર્યા હતા. એ [illegible] [illegible] તરીકે [illegible] લઈને [illegible] થયું હતું.

"[illegible] [illegible] કહ્યું કે [illegible] વિના [illegible] વિચાર કેવળ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] વિના વિચાર કેવળ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] હોય છે અને તેમ [illegible] [illegible] કરીકેંદ્ર [illegible] છે. [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]. [illegible] તેને [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] નથી અને [illegible] [illegible] કે કેવળ બુદ્ધિથી [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] છે અને એ [illegible] [illegible] [illegible] કે [illegible] [illegible] નથી; પણ [illegible] અને [illegible] વિચારો [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] છે."

[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] પણ [illegible] કેવળ નથી [illegible] [illegible] [illegible] પણ [illegible], [illegible], [illegible], [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] કે નહિ! શું તે [illegible] માટે [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] નથી [illegible], [illegible] [illegible] ઉદ્યોગ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] કેવળ [illegible] [illegible] [illegible] તેને [illegible] [illegible] [illegible] પણ અને [illegible] નથી [illegible]: પણ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] શું છે!"

પણ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] છે કે, [illegible] ઉદ્યોગ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] પણ કહેવું પડે છે કે, ઉદ્યોગ [illegible] [illegible] [illegible] તેમની [illegible] [illegible] તેને [illegible] તેમની [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] પણ [illegible] ઉદ્યોગ [illegible] ન [illegible] એમ કહેવાય [illegible]. [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ઉદ્યોગ [illegible] નહિ પણ [illegible] [illegible] [illegible].

[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] શિષ્યોને [illegible] [illegible] પોતાના મતનો [illegible] [illegible] [illegible] પણ એ ઉદ્યોગનો [illegible] [illegible] સિવાય [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] નહિ [illegible] [illegible] અને [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] તેમની [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] પણ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]. તે કહેતો હતો કે [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] જોઈએ. [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ત્યારે [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] કરવું ન જોઈએ. અને [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] પણ [illegible] [illegible] જોઈએ.

[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] એક [illegible] [illegible] પણ [illegible] [illegible] ઘણા અનુયાયીઓ [illegible] [illegible] [illegible] અને [illegible] એ [illegible]

પુષ્કળ ખળભળાટ મચાવ્યો. કેટલાક તો નાસી જઈને ઉદ્યોગ ધંધો ત્યજી દઈ જંગલમાં ભટકવા લાગ્યા. આમ છતાં એ પંથ કેટલાંક વર્ષ સુધી ચાલુ રહ્યો હતો. એ મુદતમાં વૅરિજીન સૈબીરિયામાંજ હતો. આ તરફ રૂશીયામાં તેના પંથના લોકોને હેરાનગતિ થયાજ કરતી હતી. એ લોકો લશ્કરી ભરતીમાં દાખલ થવાની સાફ ના પાડી દેતા હતા. ટૉલસ્ટૉય અને તેમના શિષ્યોનો એમને સારો ટેકો હતો. ટૉલસ્ટૉય માનતા હતા કે એ લોક ખ્રિસ્તના ખરા અનુયાયી છે અને તેની આજ્ઞા પાળવા માટેજ ગમે તેટલી હેરાનગતિ સહે છે.

ઇ. સ. ૧૮૯૬ ના ડીસેમ્બરમાં 'અમારી મદદે ધાવ' એવા અર્થના મથાળાનો એક લેખ બિરૂકોફે પ્રસિદ્ધ કર્યાપરથી તેને અને તેના એક સ્નેહીને બાલ્ટિક પ્રાંતમાં હડસેલી મૂકવામાં આવ્યા. 'ચરકૉફ' ઉપર પણ એવોજ પ્રસંગ આવવાનો હતો; પરંતુ તેનું કુટુંબ શ્રીમંત અને લાગવગવાળું હોવાથી તેને દેશ-ત્યાગ કરવાની પરવાનગી મળી એટલે તે ઇંગ્લાંડમાં જઈ વસ્યો. ઇ. સ. ૧૯૦૮ સુધી તે ત્યાંજ રહ્યો હતો.

ચરકૉફ ટૉલસ્ટૉયનો જીગજાન દોસ્ત હોઇ તેમના મતનો પ્રચાર કરવા તેણે જેટલો શ્રમ ઉઠાવ્યો છે તેટલો અન્ય કોઇએ નહિ ઉઠાવ્યો હોય. ટૉલસ્ટૉયે પોતાનાં પુસ્તકો પ્રકટ કરવાનું કામ તેને સોંપ્યું હતું. આ સિવાય 'ડુખોબાર' પંથના જે લોકો રૂશીયાનો ત્યાગ કરી જતા હતા તેમને મદદ કરવાનું કામ પણ તેજ કરતો હતો.

ટૉલસ્ટૉય અને ચરકૉફના વિચારો પરસ્પર મળતા હતા. કેટલીક બાબતમાં મતભેદ હતો; પરંતુ તેમના સ્નેહમાં તેથી કંઇ વિક્ષેપ આવ્યો નહતો.

આ વખતે અમેરિકનોના મનમાં ટૉલસ્ટૉય વિષે જુદીજ વાત હતી. તેઓ પૂછતા હતા કે, ટૉલસ્ટૉય પોતાના મતાનુસાર કેટલે દરજ્જે વર્તે છે? લેખ લખવા સિવાય તેમણે પોતે આચરણની બાબતમાં શું કર્યું છે? માણસની કિંમત તેના બોલવા કે ચાલવાપર નથી, પરંતુ તેના વર્તનપર છે. એમ ટૉલસ્ટૉય પોતેજ કહે છે; ત્યારે એજ માપથી લોકો તેમની યોગ્યતા આંકે તેમાં તેમને દોષ ન આપી શકાય.

ખાનગી મિલકતપરનો માલકી હક્ક તો ટૉલસ્ટૉયે લગભગ છોડયા સરખોજ હતો. મિલકતની વ્યવસ્થાનું સર્વ કામકાજ છોડી દઇને કુટુંબીઓ જે રોટલી આપતા તેજ ખાઇને તેઓ રહેતા હતા.

પુસ્તકો પ્રસિદ્ધ કરવાનું સાર્વજનિક કામ તેમણે ચરકૉફને સોંપી દીધું હતું. એટલુંજ નહિ પણ અન્યને પણ તે પ્રકટ કરવાની છૂટ આપેલી હતી.

ચરકૉફે ટૉલસ્ટૉયનાં પુસ્તકોના ભાષાંતરની પરવાનગી માગનારાઓને

પરવાનગી અરજામાં ખાસ આપવાનો વિચાર બીલકુલ કર્યો નહતો. રૂશીયન ભાષાનું ઝાઝું કશું જ્ઞાન પણ નહિ ધરાવનારાઓ કેવળ ટૉલ્સ્ટૉયના ભલાપણાના કામથી સરકાર પાસેથી પરવાનગી મેળવી શક્યા હતા. સરકારની આ ભૂલથી વસ્તુપણ ધોટાળા ઉત્પન્ન થયા. રૂશીયન ભાષાનું સારું જ્ઞાન ધરાવનારો કોઈ ઈસમ એ કામ હાથમાં લેવા ઇચ્છતો, તો અવશ્ય પરવાનગી જેણે લીધી હોય તે કામાં વિઘ્ન નાખતો; અને એ તકરાર જ્યારે ટૉલ્સ્ટૉય પાસે જતી ત્યારે તે કહી દેતા કે પોતાના લેખોની માલકી ભોગવવાની તેમણે કોઈનેએ પરવાનગી આપેલી નથી.

ઈ. સ. ૧૮૯૬ માં ટૉલ્સ્ટૉયના 'અંધકારની શક્તિ' (પાવર ઑફ ડાર્કનેસ) નાટકનો મૉસ્કોમાં પ્રથમ પ્રયોગ કરવામાં આવ્યો હતો. એ પ્રયોગથી વિદ્યાર્થીવર્ગમાં ખળભળાટ થઇ રહ્યો. પુષ્કળ વિદ્યાર્થીઓએ એકત્ર થઇ ટૉલ્સ્ટૉયને ત્યાં જઇને અભિનંદન આપ્યું. યુવાન વર્ગમાં આવા વિચારોનું બીજારોપણ થાય એવી ઉત્કટ ઇચ્છા ટૉલ્સ્ટૉય ધરાવતા હોવાથી તેમને વિદ્યાર્થીઓની મુલાકાતથી અત્યંત આનંદ થયો.

ટૉલ્સ્ટૉયના ઘણાખરા વિચારો હવે જો કે સ્થિર થએલા હતા; પણ પૂર્ણ નિશ્ચિન્તતા હજુએ પ્રાપ્ત થએલી નહતી. આ વાત ઘણી વખત કેટલાક સમાચારિક પ્રસંગે લોકોના લક્ષમાં પણ આવતી. તેમને બાયસીકલ પર બેસવાની ધુન લાગેલી હતી; તેથી તેમના એક ભક્તે તેમને એક ઉત્તમ બાયસીકલ આપવાનો વિચાર કર્યો અને ટૉલ્સ્ટૉયે તેનો સ્વીકાર કરવાની ઇચ્છા પણ બતાવી; પરંતુ બાયસીકલ ઘેર આવ્યા પૂર્વેજ તેમના વિચાર બદલાયા. તેમણે એવી ભપકાબાજ વસ્તુ પોતાને શોભે નહિ એમ જણાવીને તે ભેટ નહિ સ્વીકારવાનું કહાવી દીધું.

અનેક પ્રકારની પરોપકારી સંસ્થાઓ તરફથી અને કેટલીક વખત વ્યક્તિઓ તરફથી ટૉલ્સ્ટૉયની પાસે ધનની પુષ્કળ માગણી આવતી હતી. બને ત્યાં સુધી કોઇને નાખુશ નહિ કરવાની તે ઇચ્છા રાખતા હતા, પણ આવી માગણીઓ આવતી એટલે તેમનું મન ચલિત થઇ જતું; અને કહેતા કે જો તેમની પાસે ધનનો ભંડાર હોત તો તે સર્વની તૃપ્તિ અર્થે ખાલી કરી દેત.

એ પોતે ગ્રંથકાર હતા એટલે ઘણી વખત બીજો પણ એક પ્રકારનો ઉપદ્રવ તેમને થયા કરતો. પોતાને કવિ અને લેખક તરીકે જણાવી અનેક માણસો પોતાની ચોપડી લઇને તેમની પાસે આવતા અને તેના વિષે તેમનો અભિપ્રાય માગતા. જે લેખમાં કાંઈ રચના નથી હોતી અથવા તો સામાન્ય વિચારથી પર એવી કોઇ વિશેષતા નથી હોતી, તેવા લેખનું વાંચન સહૃદયી ગ્રંથકારને કેટલું કષ્ટ આપે [illegible] તે અનુભવ વિના સમજાય તેમ નથી. એક વખત એવોજ એક કવિ ટૉલ્સ્ટૉયને ઘેર ગયો હતો. તે ઘરનો તદ્દન ગરીબ હોવાથી, તેને મહેનત

મજુરી કરીને ગુજરાન ચલાવતી પત્ની હતી. તેણે ટૉલ્સ્ટૉયના [illegible] પત્ર સાથે પોતાની કવિતાઓનો થોકડો ટૉલ્સ્ટૉયને મોકલાવ્યો. તેણે એ પત્રમાં પોતાની દરિદ્રાવસ્થાનું વિસ્તૃત હૃદયદ્રાવક વર્ણન કર્યું હતું. પત્ર વાંચી ટૉલ્સ્ટૉયે [illegible] તેને કહ્યું:—" હું મારી પાસે પૈસા રાખતો નથી એટલે તમને કંઈ પણ મદદ કરવાને અશક્ત છું." કવિએ કહ્યું. " સાહેબ, મને તમારા પૈસાની જરૂર નથી. માત્ર મારી કવિતાઓ વાંચીને આપનો અભિપ્રાય આપો."

[illegible] ટૉલ્સ્ટૉયે કહ્યું: " હમણાં કવિઓ [illegible] જેમ કારખાનાંમાંથી વસ્તુઓ બહાર પડે તેમ કવિઓ પંક્તિઓપર પંક્તિઓ બહાર કાઢે છે; પણ તેમાં કોઈ નવો વિચાર નથી હોતો. પુશ્કીન અને લર્મોન્ટોવના જમાનામાં [illegible] નિર્માણ થયાં હતાં. હવે કવિઓના [illegible] થયા છે અને તેનું [illegible] પણ [illegible] નથી. તેથી હું કહું છું કે કવિતા લખવાની જરૂર શી છે? [illegible]

[illegible]

[illegible]

માત્ર ધનતત્ત્વના નહીં પણ તેમને ઘણો વહાલો ભાગ્યો હતો. તત્ત્વદૃષ્ટિએ ગ્લેડસ્ટનના લેખ વિશેષ ઉચ્ચ કક્ષાના નહતા. તેમાંનું તત્ત્વજ્ઞાન કાચું અને પોચું હતું તથાપિ સાહિત્યકલાની દૃષ્ટિએ તેમાં આકર્ષકતા પુષ્કળ હતી. તેણે કેટલાંક નાટકો પણ લખ્યાં હતાં. તેણે પોતાનાં નાટક ગ્લેડસ્ટનને પસંદ છે કે કેમ તે જાણવાના હેતુથી પ્રશ્ન કરતાં તેમણે કહ્યું હતું કે, "ટેનિસન, તું મને ઘણો પ્રિય છે અને નાટ્યપર મારો પ્રેમ છે એ વાત તું જાણે છેજ; પરંતુ [illegible] તરફ મને દૃષ્ટિ કરતી ગમતી નથી તોપણ તેનાં નાટકો અને તારાં નાટક કરતાં સારાં લાગે છે." ગ્લેડસ્ટનની માણસને પણ ખરું કહી નાખવાની ટેવનો આ નમૂનોજ છે ને?

તેમની ગતિ ધીમે ધીમે દેહકાલમર્યાદાનું ઉલ્લંઘન કરી સર્વવ્યાપી થતી જતી હતી. પોતાનાં માણસ કામને કલ્યપૂર્વક તત્ત્વશોધનમાં પરોવી જ્યારે તેની સાથે ખરા સ્નેહીની પેઠે વર્તતા અને વાતો કરતા. એક વખત એક [illegible] મિત્ર સાથે વાતો કરતાં કરતાં તેમણે કહ્યું કેઃ—

"મારી દૃષ્ટિએ માણસની બે જાતિ છે. એક સ્વતંત્ર વિચારની અને બીજી પરાવલંબી. સ્વતંત્ર વિચારના નામથી જે એક નવીન રાજકીય પંથ નીકળેલો છે તેને અનુલક્ષીને હું બોલતો નથી. મારો અર્થ ભિન્ન છે. હું સ્વતંત્ર વિચારના તેમને કહું છું કે જેઓ વગરસમજે પૂર્વપરંપરા પ્રમાણે ચાલ્યા કરવાનું માન્ય રાખી પોતાની સારાસારવિચારશક્તિનો ઉપયોગ કરવાને ઉત્સુક હોય છે; અને પોતાની સાથસંગત, રૂઢ અને પૂર્વાનુગત વિચારો તથા વિવેકબુદ્ધિથી ઉપજેલા નવીન મત વચ્ચે વિરોધ જણાતાં, નવા બુદ્ધિયુક્ત મતનો સ્વીકાર કરતાં અચકાતા નથી. આવા પ્રકારની મનઃસ્થિતિ દુર્લભ છે; પરંતુ તે મેળવ્યા વિના [illegible] દિશા કદિ પણ શુદ્ધ રાખી શકાતી નથી. એક ક્રિશ્ચિયન, એક [illegible] વ્યાપારી સ્વતંત્રપણે વિચાર કરી શકે છે ખરો; પરંતુ જુના પંથના વિચાર [illegible] હોવાનું સાંપ્રદાયિક અભિમાન, અથવા વ્યાપારમાંથી ઉત્પન્ન થએલો [illegible] સારાસારવિવેકબુદ્ધિને એવી તો જકડી રાખે છે કે જેથી સ્વતંત્રપણે વિચાર કરવાનુંજ તેનાથી બની શકતું નથી; તોપછી આચરણની તો વાતજ શી? આમ હોવાથી તેનું મન સદા વિચારોનુંજ ગુલામ રહે છે. જે કોઈ આવી વિચારોની ગુલામીમાંથી મુક્ત હોય અને પરંપરાગત માન્યતાથી જેનું મન મુક્ત થએલું હોય, તેઓની સાથે ગ્લેડસ્ટનને જલદી મૈત્રી બંધાઈ જતી; અને પ્રસંગવશાત મતભેદ થાય તોપણ તેથી પ્રેમમાં ન્યૂનતા આવતી નહિ. પ્રમાણિકતાથી પોતાનો મત સ્પષ્ટપણે જણાવવાનો ગુણ જેનામાં હોય તેવા માણસને માટે તેમની મૈત્રી સંપાદન કરવાનું સહજ હતું. કેટલીક વખત તે સરકાર વિરુદ્ધ

[illegible]

કહી શકતો. તેમની બાબતમાં અનિશ્ચિતપણાનો કે શંકાનો અંશ પણ જણાતો નહિ. પોતાના મનમાં જે અર્થ હોય તે બીજાના મનપર ઠસાવવાની શક્તિ તેમને પ્રાપ્ત થએલી હોવાથી પ્રત્યેકના મનપર તેની તત્કાળ છાપ પડી જતી. આ વખતે રાજકીય સ્થિતિમાં સુધારો કરાવવા પ્રયત્ન કરનારાઓની સંખ્યા પુષ્કળ હતી; તથાપિ સરકાર સાથે હળીમળીને કામ સાધવાની તેમની રીત નિષ્ફળ જતી હતી, એટલે લોકોના મનમાં તેમના માટે આદર ન હતો અને એથી પણ ટૉલ્સ્ટૉયના વિચારો લોકોપર સચોટ અસર કરતા.

ટૉલ્સ્ટૉયને મળવા માટે પરદેશના ઘણા માણસો આવવા લાગ્યા હતા. એમાં 'જેન ઍડમ્સ' નામની એક અમેરિકન સ્ત્રી એક વખત આવી હતી. બાલ્યાવસ્થાથીજ તેનું પરોપકાર તરફ વલણ હતું. તેની પાસે વડીલોપાર્જિત મિલકત વિશેષ નહતી પરંતુ અધિક સંપત્તિની લાલચ ન રાખતાં અવિવાહિત રહી ગરીબોની સેવામાં જીવન ગાળવાનો તેણે નિશ્ચય કર્યો હતો; અને એ નિશ્ચયને અનુસરીને તે એક ઓરડી ભાડે રાખી શિકાગોના કંગાલપુરામાં રહેવા ગઈ હતી. ચાર માણસોને પોતાના કરી લઈ તેમની પાસે કામ કરાવવાની કળા તે સારી રીતે જાણતી હતી. તેજ પ્રમાણે મદદ માટે આવનાર માણસની યોગ્યતા શી છે અને તે કયા પ્રકારનું કામ સારી રીતે કરી શકશે; તેની પણ ઠીક પરીક્ષા કરી જાણતી. ધીમે ધીમે તેને બીજાં પણ પરોપકારી માણસો મળતાં ગયાં અને કામનો પ્રચાર વધવાની સાથે અનેક શાખાઓ સ્થપાઈ. આંધળાંની માવજત, નાનાં બાળકોની સંભાળ અને ઉદ્યમ શિક્ષણ વગેરે અનેક પ્રકારનાં કામો તેણે શરૂ કર્યાં હતાં. એવામાં 'હવે શું કરવું' એ નામનો ટૉલ્સ્ટૉયનો લેખ તેના વાંચવામાં આવ્યો. એ લેખે એના મનપર એટલી અસર કરી કે ટૉલ્સ્ટૉયને પ્રત્યક્ષ મળવાને તે આતુર બની રશીઆ આવવા નીકળી.

તેનો બીજો એક ગુણ ધ્યાનમાં લેવા જેવો હતો કે, પોતે કેટલું કરી શકે તેમ છે તેનો વિચાર કરી રહ્યા બાદજ તે કોઈ પણ કાર્ય હાથમાં લેતી.

એ બાઈ યાસનાયા પહોંચી તેના આસપાસના દિવસે ટૉલ્સ્ટૉય તુલા ગયા હતા. અહીંથી એક અમેરિકન ગૃહસ્થ બાલ્ટિક પ્રાંતમાં જવાનો હતો. એ પ્રાંતમાં ટૉલ્સ્ટૉયનો સ્નેહી પ્રિન્સ 'હિલકૉફ' હદપારની શિક્ષા ભોગવતો હતો. પોલીસ ખાતું તેનો સર્વ પત્રવ્યવહાર તપાસી જોતું હતું. આથી તેમણે વચ્ચે કોઈના જાણવામાં ન આવે એ હેતુથી તે અમેરિકન ગૃહસ્થની સાથે પોતાનો પત્ર પહોંચાડવા માટે તે તુલા ગયા હતા. એ અમેરિકન ગૃહસ્થ કેટલાક દિવસ યાસનાયામાં પણ રહેલા હતા.

ચોથે દિવસે ટૉલ્સ્ટૉય યાસનાયા આવ્યા અને 'હિલકૉફ'ના પત્રની વ્યવસ્થા

વિષે રસભરિત વર્ણન કરવા લાગ્યા. પેલા અમેરિકને હિલકૉફને પત્ર પહોંચાડી ઉત્તર લાવવાનું માથે રાખ્યું હતું અને તે માટે ટૉલ્સ્ટૉયને અમુક ગાડીપર હાજર રહેવાનું કહ્યું હતું. તે પ્રમાણે તે ત્યાં હાજર રહ્યા પણ તે ગાડીમાં તે આવ્યો નહિ તેથી પોતાના મુકામે પાછા આવ્યા. થોડીવારે ટપાલ આવી, તો તેમાં હિલકૉફપર લખેલો પત્ર સરકારી શિક્કો મેળવી પાછો ફરેલો જણાયો. તે અમેરિકને એ પત્ર હિલકૉફને આપવાને બદલે પોતાના વકીલને આપ્યો હતો અને વકીલે તે રૂશીયન અધિકારીને આપ્યો હતો. આથી તે હમ્મેશની પદ્ધતિ પ્રમાણે ટૉલ્સ્ટૉય તરફ પાછો ફર્યો હતો. જો એકાદ ઉચ્છૃંખલ વૃત્તિનો માણસ હોત તો પોતાના પત્રની એવી વ્યવસ્થા થએલી જોઇ અમેરિકન ગૃહસ્થપર અવશ્ય ચીડાયો હોત; પણ ટૉલ્સ્ટૉયને મન તો આ બનાવ વિનોદનો વિષય થઇ રહ્યો હતો.

ટૉલ્સ્ટૉયની ઉમ્મર આ વખતે ૬૮ વર્ષની થઇ હતી; પરંતુ તેમના મનને કોઇ પણ પ્રકારની ક્ષીણતા થએલી નહતી. ટૂલાથી આવ્યા પછી થોડીવારે સર્વ મંડળ નદીપર સ્નાન કરવા ગયું. તેમાં જેન એડમ્સ પણ હતી. સ્નાન કર્યા પછી ઘેર આવતાં જેનને કેટલીક હકીકત પૂછતાં જેને 'હલહાઉસ' નામની સંસ્થાની હકીકત જણાવી અને પોતાના કાર્યની પણ વાત કહી. એ સર્વ સાંભળી લીધા પછી ટૉલ્સ્ટૉયે જેનના ખભાપરના પોલકાના ફુલેલા ભાગપર હાથ મૂકી કહ્યું: "હવે આવા ફેશનબંધી વસ્ત્રની શી જરૂર છે?" જેને હસતાં હસતાં કહ્યું: "મારા પરોણાઓની (જેમની તે સેવા કરતી તેવાં માણસોની) ઇચ્છા એવી છે કે મારો પોષાક સારો હોવો જોઇએ."

"પરંતુ જેમની સેવા કરવામાં આવે છે તેમના કરતાં ચડીયાતો પોષાક તમને પસંદ ન પડવો જોઇએ."

"પણ મારા પરોણાઓમાં આયરીશ, ઇટાલી, ગ્રીક, આર્મીનિયન વગેરે અનેક જાતિના લોકો છે, તેમાંથી કોનો પોષાક સ્વીકારૂં?"

"મારૂં કહેવું એવું નથી કે અમુક દેશનોજ પહેરવેશ સ્વીકારવો. મુદ્દો એટલોજ છે કે, પોષાકની પદ્ધતિ એટલી સાદી હોવી જોઇએ કે, તદ્દન ગરીબ માણસને પણ તેવાં વસ્ત્રો મેળવવાને ભારે ન થઇ પડે. જેમનામાં કામ કરવાનું તેમની અને આપણી વચ્ચે કેવળ કપડાંનાંજ કારણે ભેદને સ્થાન ન મળે એટલુંજ મારૂં કહેવું છે."

આપણે જાણીએ છીએ કે તેમના સર્વ માર્ગ બુદ્ધિપ્રધાન હતા; અને તેમનું લક્ષ વ્યવહાર કરતાં તત્ત્વ તરફજ વિશેષ હતું. જેનનો માર્ગ એથી ભિન્ન હતો. તે પ્રથમ વ્યવહાર અને પછી તત્ત્વ એમ કહેતી. આખા જગતમાં અમેરિકન જેટલા વ્યવહારી અન્ય કોઇ નથી અને રાષ્ટ્રનો એ વિશિષ્ટ ગુણ જેનમાં પણ

તુલના કરે છે; અને તેથી તેમાં તેમને અનેક ખામીઓ જણાય છે તેને માટે આપણને દોષ આપે છે. માટે લોકો સાથે તકરાર કરવામાં નહિ રોકાતાં આપણે તો આપણા ધ્યેયનેજ સાધ્ય કરવાનો યત્ન કરે જવો. "

" મારી વર્તમાન કાર્યપદ્ધતિ બહુધા ઉપલાજ મુદ્દાને અનુસરતી છે. જો તેમ ન રાખું તો પ્રત્યેકનું નવું ડહાપણ સાંભળીને મારે વારંવાર નવા પ્રારંભ કરવા પડે. "

" ટૉલસ્ટૉયનાં પુસ્તકોમાંથી હું જેટલું જ્ઞાન મેળવી શકી હતી તેના કરતાં વિશેષ તેમની સાથેના વાર્તાલાપથી મેળવી શકી છું. તેમણે મને કેટલીક નવી વાતો કહી અને મને તે પૂર્ણપણે રૂચી. તેમના વિષે મારા મનમાં એટલો આદર-ભાવ ઉત્પન્ન થએલો છે કે, તેમની કેટલીક વાતો મને પસંદ પડતી નથી તેને માટે મને દીલગીરી થાય છે. "

શિકાગો પહોંચ્યા પછી જેને ટૉલસ્ટૉયનાં કેટલાંક તત્ત્વો અમલમાં મૂકવા પ્રયત્ન કર્યો. પ્રત્યેકે શારીરિક શ્રમ કરવો જોઇએ, એ તત્ત્વને અનુસરીને તે પોતાની સંસ્થાના રસોડામાં કંઇ પણ કામે વળગતી; પણ તેનાં તે પૂર્વે ગોઠવાએલાં કામો એટલાં વિસ્તૃત બન્યાં હતાં કે તે સંભાળવા ઉપરાન્ત આ નવીન વિષય તરફ લક્ષ આપવાનો તેને અવકાશ મળતો નહતો. આથી પૂર્વની માફકજ એ કામ અન્યને સોંપી પોતાનો સર્વ વખત તેને નિર્દિષ્ટ કામોમાંજ આપવો પડયો.

આવીજ રીતે લોકકલ્યાણવિષયક ઉદ્યોગ કરવાનો વિચાર ઇ સ. ૧૮૮૨ માં ટૉલસ્ટૉયને થયો હતો. મૉસ્કોના ધનવાન લોકોનાં મન વાળી લઇ તેમની મદદ મેળવી ગરીબોની સેવા કરવાનો શ્રમ તેમણે ઉઠાવ્યો હતો; પણ તેમનો એ શ્રમ અનેક કારણોને લીધે નિષ્ફળ ગયો હતો. સરકાર પોતે તો મદદ કરતીજ નહિ; પરંતુ તેના નિયમો પણ કાંટાળી વાડની પેઠે અડચણકારક હતા. આથી તેમને લાગ્યું હતું કે એવાં કામ સંઘશક્તિથી થઇ શકે તેમ નથી; અને તેથીજ તે કહેવા લાગ્યા કે, સરકાર અને લોકમદદની અપેક્ષા ન રાખતાં જેમનાથી બની શકે તેમ હોય તેઓ વ્યક્તિશઃ પ્રયત્ન કરશે તો તેથીજ કંઇ પણ લાભ થઇ શકશે. ઇ. સ. ૧૮૮૨ માં રૂશીઆમાં ટૉલસ્ટૉયે જે કામનો આરંભ કર્યો હતો તેજ કામ જેને અમેરિકામાં આરંભ્યું હતું અને ઘણા અંશે તેમાં તેને ફત્તેહ પણ મળી હતી. તેની સંસ્થાએ અત્યાર સુધીમાં જે કાર્ય કર્યું હતું તેની અસર શિકાગોની સુધરાઇપર પણ થઇ હતી અને સુધરાઇના કાર્યમાં ક્રાંતિ કરાવી હતી.

આ પ્રમાણે બંનેનાં કાર્ય એક પ્રકારનાં છતાં પરિણામ જુદા પ્રકારનાં હોવાનું કારણ એકની સિદ્ધાન્તપ્રિયતા તો બીજાની વ્યવહારપ્રિયતા હતું એ કહેવાની જરૂર નથી.

આ વખતે ટૉલસ્ટૉયને અર્થશાસ્ત્રનો વિશેષ નાદ લાગ્યો હતો. દ્રવ્યની બાબ-

નાનું વર્ણન કેવું રહે તો સમાજનું હિત થઇ શકે, તે નક્કી કરવા માટે તે
જનમાં પડવા હતા. એ વિષયનાં અનેક પુસ્તકો તેમણે વાંચ્યાં અને પુસ્તક
લખ્યું. પોતાની હાજરી અને તેટલી ઓછી કરવાનો નિશ્ચય કરી તે
વર્તવાનો યત્ન કરવા લાગ્યા. આ અરસામાં તે મિત્ર 'ઓરફૉક'ને મળવા
જવા માટે ઓરફૉક બહાર ગયેલા હોવાની ખબર મળવાથી તે પાછા ફરતા
ગેટલામાં તે ઠેકાણાના મુખ્ય પોલીસ અધિકારીની નજરે તે પડ્યા. એ અધિ-
એ તેમને ઓળખી લીધા. તેમની તેણે સારી રીતે બરદાસ્ત કર્યા પછી તે
સ્ટેશને વળાવવા ગયો. તેણે ટોલસ્ટૉયને ટિકીટ ન લેવા દેતાં પોતેજ તે
લેવા કરવા ઇચ્છે છે એમ જણાવી ક્યા વર્ગની ટીકીટ લઉં એમ પૂછ્યું.
ટૉય વિચારમાં પડી ગયા. તેમને લાગ્યું કે જો ત્રીજા વર્ગની ટિકીટ લેવા
... પછી આથી અંતે મહાકષ્ટે બીજા વર્ગ એટલામાં ...
ને, એને મા ...
ઉચ્ચાર્યા.

આજ વખતની બીજી પણ એક દંતકથા પ્રચલિત છે. એક વખતે ટૉલસ્ટૉય
... સ્ટેશનપર ઉભા હતા તેટલામાં એક ઉમરાવપત્નીએ તેમને બોલાવીને તેમના
... એક ચીઠ્ઠી આપી; અને ઉપલા વર્ગમાં બેઠેલા પોતાના પતિને તે ચીઠ્ઠી
... પહોંચાડવાનું જણાવ્યું. તેમના પોશાકપરથી તે તેમને એક મજુર ધારી ચીઠ્ઠી
... બીજી વખતે મજુરીના બે આની પણ તે તેમના હાથમાં મૂકવાને ભૂલી નહતી.
... ટૉલસ્ટૉય નમ્રતાથી તે કામ બજાવ્યા બાદ આનીને તે હાથમાં પકડી ઉભા. એટલામાંજ
... એક પરિચિત ગૃહસ્થ ત્યાં આવ્યો અને તેમની સાથે નમ્રતાપૂર્વક વાત
... શરૂ કરી. વાત કરતાં કરતાં તેણે એ સઘળું વખત કાઉંટ મુખ્યેન વાપર્યું તે
... સાંભળી આશ્ચર્ય પામી તેણે એ કોણ છે એવી
પછી ... આશ્ચર્યમાં આવ્યું અને તે આશ્ચર્ય પામી કાઉંટ ટૉલસ્ટૉય છે. તરતજ તેને
... પૂછ્યા કરી તો જણાયું કે તે કાઉંટ ટૉલસ્ટૉય છે. તરતજ તેને ...નમ્રતાપૂર્વક ટૉલસ્ટૉયની માફી
... અને તેણે બહાર આવીને નમ્રતાપૂર્વક ટૉલસ્ટૉયની માફી
... અને પોતે આપેલા પૈસા પાછા માગ્યા ત્યારે ખડખડ હસી પડી ટૉલસ્ટૉયે
... એ તો મારા શ્રમનો બદલો છે. હું તે કદિ પાછા
... ' માફ સાહેબ.

... પણ ટૉલસ્ટૉયનો વખતમાં ઉઠીને ફરવા જવાનો ક્રમ ચાલુ હતો.
... તે ટેનીસ પણ રમતા હતા એ રમત માટે તેમના મનમાં એક
... નહીં બનેલી હતી. ... એ રમત તે રમતા હોવાથી
... નિપુણ બનેલા નહતા; ... સાધારણ અભ્યાસને લઇને એકંદર
... રમતમાં પણ તે હતી ... અને તેમાં તેમણે ...
... રમતમાં ... રમત તેમને પ્રિય હતી

પ્રવીણતા પ્રાપ્ત કરી હતી.

રશીઆના ધર્માધિકારીઓ હજુ શાંત થએલા નહતા. પોતાની મહાસભાના એક ચોપડી પ્રસિદ્ધ કરી તેમણે ટૉલ્સ્ટૉયપર પુષ્પાંજલિ વરસાવી હતી. ક્રોન્સ્ટેડ ફાધર જોને તો જાહેર કર્યું હતું કે ટૉલ્સ્ટૉય એક પાગલ છે. આ પુસ્તકનું ના 'ટૉલ્સ્ટૉયના શિષ્યનું ફળ' એવી મતલબનું હતું. એ નામ રશીઅન ભાષા એવી ખૂબીથી લખાએલું છે કે, એ પુસ્તક ટૉલ્સ્ટૉયે લખેલું છે એવો પણ ભાસ નીકળી શકે. પોતાના પુસ્તકનો ઝડપથી ફેલાવો થાય એ હેતુથી તેમણે કિંમત નામ ગોઠવ્યું હતું. પુસ્તક વેચનારાઓએ પણ ટૉલ્સ્ટૉયના નામથીજ તેનું વેચાણ કર્યું અને તેનો બહોળો ફેલાવો થયો. જે ધર્મસભાની ચોપડીઓનું વેચાણ ક્વચિત સો પ્રત જેટલુંજ થતું તે ધર્મસભાને આથી હજારો પ્રતો ખપાવવાનો લાભ મળ્યો.

ધર્મગુરૂઓએ આવી વિલક્ષણ યુક્તિ યોજેલી જોઈ ટૉલ્સ્ટૉયના મિત્રો ચીડાયા. તેમણે એ લોકોને શિક્ષા કરાવવા માટે કાયદેસર ઉપાય લેવા ટૉલ્સ્ટૉયને સૂચવ્યું ત્યારે ટૉલ્સ્ટૉયે હસીને કહ્યું:—"એવી યુક્તિથી જો તેમણે પીઅર્સના સાબુની જાહેરાત વહેંચી હોત તો તે કંપનીએ તેમને દશ હજાર પાઉંડ આપ્યા હોત. તેમને એ જાહેરાતની યુક્તિની ખબર નહિ હોય."

ઇ. સ. ૧૯૦૬ માં ટૉલ્સ્ટૉયના જે નિબંધો પ્રસિદ્ધ થયા છે તેમાં, રશીઆના રાજકીય સુધારક મંડળોને લખેલા પત્રો, દેશાભિમાન અને શાંતિ, આવશ્યક કેમ વગેરે નિબંધો ખાસ મહત્વના છે. કેટલાક રશીઅનોએ એ નિબંધોનો પ્રચાર અનેક ભાષામાં કરવાનો યત્ન આરંભ્યો હતો. રશીઅન સરકારથી સ્વાભાવિક રીતે એ સ્થિતિ સહન થતી નહતી. તેણે એ કામ કરનાર અનેક વિદ્યાર્થીઓને જેલમાં નાખ્યા હતા. પોતાના મતનો પ્રચાર કરવામાં અનેક વિદ્યાર્થીઓનો ભોગ અપાયો જોઈ ટૉલ્સ્ટૉયને ઘણું દુઃખ થતું હતું. અને તેમણે એ બાબતમાં ગૃહ મંત્રીને એક પત્ર પણ લખ્યો. તેમણે તેમાં સ્પષ્ટતાથી જણાવ્યું હતું કે ચોરને ચોરી કરવા ઉત્તેજન આપનારને પકડવા જેવું કામ સરકાર કરી રહી છે. એવા પુસ્તકોને પ્રસિદ્ધ કરનાર અને ફેલાવનાર અને તેથી શિક્ષા કરો. આજ વર્ષે તેમણે 'અંત નજીક આવેલો છે' એ નામનો નિબંધ લખ્યો. રશીઆ અને ફીનલેંડમાં હવે લશ્કરમાં દાખલ નહિ થવા માટે શિક્ષા ભોગવતા અસંખ્ય યુવકો દેખાવા લાગ્યા હતા. તેને અનુલક્ષીને એ નિબંધ લખાયો છે.

'જિન્દગી ધર્મના નિયમ' એ નામનું એક નાનકડું પુસ્તક પણ આજ વર્ષે તેમણે લખ્યું હતું. દુનિઆના મોટા ધર્મગ્રંથોનો દુહાઓ, વચનો અને વાક્યો ટાંકી ટુંકમાં ગ્રંથરૂપે તેમણે એ પુસ્તક લખ્યું છે. આ ગ્રંથમાં વિશાળ વિચાર સરળ ભાષામાં બધા સમજી શકે તેવી રીતે આપેલા છે એ હેતુથી મનન કરવાનો બોધ સચોટ રીતે આપ્યો

પોતાના હતી; પણ વિરાધ સૂરમાં વિરોધકોને દૂરથી એ પોતાના ધારણા પ્રમાણે સફળ થઈ નહિ. આથી કેટલાક વખત જુદી એવું લેખન કર્યું [illegible] હતું. ઉપર કેટલાકોની વિનંતિને વશ થઈ એમ તેમ એ લેખ પૂરો કરી તેમણે પ્રસિદ્ધ કરવા અનુમોદન આપ્યું. તત્ત્વદૃષ્ટિએ એ નાટક ઘણું અત્યંત મહત્ત્વનું છે; તદપિ તેની રચના અને [illegible] એટલી ક્લિષ્ટ બની છે કે તેના [illegible] વિચારોનું [illegible] લોકને એમાં રસ પડે તેમ નથી. એથીજ તેનો અનુવાદ પણ થોડો થયો.

'પુનરુત્થાન' નામની નવલકથાનો કેટલોક ભાગ આ વર્ષે તેમણે લખ્યો હતો. કેવળ બુદ્ધિપ્રધાન વર્ગો માટે આવા પ્રકારની નવલકથા લખવામાં સફળ થવાય છે કે નહિ, એ વિચાર ઉત્પન્ન થવાથી તેનાં કેટલાંક પ્રકરણ લખાયા પછી તે એમને તેમ પડ્યાં રહ્યાં હતાં. તેમને એવોજ વિચાર આવ્યા કરતા કે ગરીબ માણસો અજ્ઞાનમાં અંધકારમાં ફરે છે તથા અનેક પ્રકારનાં દુઃખદારિદ્ર્ય ભોગવે છે તેમને માટે કંઈ પણ નથી; અને આવા પ્રકારની કથાઓ લખવાથી તે [illegible] થાય છે. પણ ત્યારે ધાર! એવા ગરીબ બંધુઓના [illegible] થતા હશે છે. [illegible] એમ તેમને લાગવા માંડ્યું.

'કલા એટલે શું?' એ નિબંધ લખવાનું કામ પણ વચ્ચે વચ્ચે ચાલતું હતું. એ નિબંધ લખતાં પંદર વર્ષ લીધાં હતાં. એના માટે તેમણે અનેક સુપ્રસિદ્ધ નાટકકારોનાં નાટકો જોયાં, અનેક ધાર્મિક કાવ્યો વાંચ્યાં અને ભિન્નભિન્ન દેશોનાં વિદ્વાનોનાં [illegible]. પણ [illegible] આ પ્રમાણે આ વિષયમાં તેમણે બનતી સર્વ માહિતી મેળવી લીધી હતી. હસ્તલિખિત એને પણ છાપખાનામાં જતાં પૂર્વે ઘણી વખતે તે તપાસી [illegible] હતા અને તેથી આ ગ્રંથ તેમના ગ્રંથોમાં મુખ્ય સ્થાન ભોગવવાને પાત્ર બન્યો છે.

[illegible] અભિનય [illegible] જાતીને [illegible] વાત તેમને પસંદ ન [illegible] પ્રમાણે [illegible] પણ તેમને નાપસંદ હતું. તે કહેતા કે, [illegible] પણ અભિનયોની [illegible] મૂલ્ય નહિ કરતા હોય; પરંતુ તેઓ પણ [illegible] રીતે [illegible] પોતાની [illegible] કરે છે. [illegible] પણ તેમના એવાજ વિચાર હતા.

ઇંગ્લાંડમાં પણ ટૉલ્સ્ટૉયના અનુયાયીઓની સંખ્યા વધતી જતી ને ઘણાઓની [illegible] થઈ હતી કે, [illegible], ધર્મસંસ્થા, સરકાર અને [illegible] સર્વ [illegible] વિરોધ કરે છે.

ઇંગ્લાંડમાં ટૉલ્સ્ટૉયનાં પુસ્તકો પ્રસિદ્ધ કરવાની વ્યવસ્થા ચર્ટકે રશિયા છોડ્યું ત્યારથી ઇંગ્લાંડમાં આવીને કરી હતી.

વાંચોને યાદ હશે કે ધર્મોપદેશકવર્ગ ટૉલ્સ્ટૉય વિરુદ્ધ [illegible]

આતુરજ રહેતો. તે ધારતા હતા કે પોતાના એ પ્રયાસથી ટૉલસ્ટૉય પોતાના કામમાં પાછા પડી જશે; પણ ટૉલસ્ટૉય એટલા કાચા હૃદયના નહિ હોવાનો અનુભવ તેમને અલ્પકાળમાંજ મળ્યો. આથી અંતે તેમણે ઇ. સ. ૧૮૯૮ ના એપ્રીલની ત્રીજી તારીખે તેમનો વધ કરવામાં આવશે એવા નનામા પત્રો મોકલ્યા. પણ તેનીએ ટૉલસ્ટૉયપર કંઇજ અસર ન થઇ. માત્ર કાઉન્ટેસને મોટો ભય લાગ્યો. તેને રાત દિવસ ઉંઘ આવતી નહિ. જ્યારે ઠરેલી તારીખ વીતી ગઇ ત્યારેજ તેના જીવને કંઇક ટાઢક વળી.

આ વખતની બે આખ્યાયિકા પ્રચલિત છે; તે પરથી સામાન્ય જનસમાજ સાથે ટૉલસ્ટૉયનું વર્તન કેવું હતું તે સમજી શકાય તેમ છે.

યાસનાયાના તળાવમાંથી તુરતમાં જન્મેલા એક બાળકનું મૃત શરીર મળી આવ્યું હતું. લોકોએ એ શ્રમ અમુક ખેડુતની વિધવા પુત્રીનું હોવું જોઇએ એવી ચર્ચા ચલાવી; પણ તે છોકરી બેધડક કહેવા લાગી કે એ વિષે તેને કંઇજ ખબર નથી. આ સર્વ હકીકત ટૉલસ્ટૉયના કાનપર આવી હતી. એક દિવસે તે હમેશની માફક ફરવા ગયા હતા ત્યાંથી પાછા વળતાં સહજ આડ માર્ગે તે ખેડુતને ઘેર ગયા; અને તેની પુત્રીને કહ્યું કે લોકો તારા પર શંકા લાવે છે. તેણે સ્પષ્ટપણે જણાવ્યું કે પોતે નિર્દોષ છે. તેની હકીકત સાંભળી લઇ ટૉલસ્ટૉયે કહ્યું: "તું નિર્દોષ હોય તો તો ઠીકજ છે; પણ તેમ ન હોય તો તારા ચિત્તને કેવી ભયંકર યાતના થતી હશે તેની કલ્પના પણ મારાથી થઇ શકતી નથી. પ્રભુ તને તે સહન કરવાની શક્તિ આપો." આ શબ્દો નીકળતા હતા તે વખતે ટૉલસ્ટૉયના ચિત્તની સહૃદયતા તેમના મુખપર એટલી સ્પષ્ટ તરી આવી હતી કે તે છોકરી અધિક વખત ધૈર્ય રાખી શકી નહિ. તે એકદમ રડવા લાગી. પોતાનો અપરાધ કબૂલ કરી તેણે ટૉલસ્ટૉયને કહ્યું: "મારી યાતનાની ભીષણતા ક્યા શબ્દોથી કહી બતાવું?"

આજ અરસામાં એક ખેડુતની કુમારી પુત્રીએ એક બાળકને જન્મ આપ્યો. એ ખેડૂત પ્રથમથીજ ઘણો દરિદ્રી હતો; તેમાં આવો બનાવ બન્યો એટલે પડોશીઓ વગેરેએ તેની સાથેનો સંબંધ બંધ કરી દીધો. આથી તે ભૂખે દહાડા કાઢવા લાગ્યો. આ વાત ટૉલસ્ટૉયના જાણવામાં આવી ત્યારે તેમણે તેને ઘેર જઇ આશ્વાસન આપ્યું, થોડીક રોકડ રકમ તેને આપી અને ઘેર આવી ખેતીના કામ માટે એક ઘોડો તથા એક દુઝણી ગાય મોકલી આપી.

પછી બે દિવસે ટૉલસ્ટૉય પુનઃ તેને ઘેર ગયા ત્યારે પેલી છોકરીએ પગે પડી કહ્યું: "બાપુ, આપ ખરેખર દેવદૂતજ છો! મારા બાપની સ્થિતિ કંગાલ છે. મારી માતા મરી ગઇ છે અને તેમાં વળી મારા હાથે ઘોર અપરાધ થયો. આવી દશામાં જગતને મોહું બતાવવા કરતાં આ બાળકને મારી નાખી આત્મહત્યા કર-

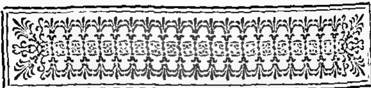
વાનો વિચાર આવતો હતો; પણ આપે આવીને અમને જીવનદાન આપ્યું છે."

ડૉક્ટરે કહ્યું: "જન માણસોનો નહિ પણ પ્રભુનોજ ઉપકાર માનવાની જરૂર છે. આપણે સર્વ મનુષ્ય છીએ અને સર્વજ પાપી છીએ. કમનસીબ છોડી! આ બાળકનો તેં જીવ લીધો હોત તો તારા મનની સ્થિતિ કેવી થઇ હોત તેનું હું વર્ણન કરવાને અશક્ત છું."

એ પછી તેના પિતા તરફ જોઇ તેમણે કહ્યું: "નાહક સંતાનોને ઠાર કરીને હેરાન ન કરશો. એને તો તમારે ધીરજ આપવી જોઇએ."

ત્યારે બેહુરે પગે પડી કહ્યું: "ડાક્ટર સાહેબ, આપના ઉપદેશ પ્રમાણેજ ચાલીશ. આપે મદદ ન કરી હોત તો અમે સર્વ ભૂખેજ મુઆં હોત. દશ વર્ષથી મારે પેટ ગાય કે ઘોડાનું નામજ ન હતું. એવી સ્થિતિમાં આપે અમારા પ્રાણ બચાવ્યા છે અને અમારા આખી જીવનની વ્યવસ્થા કરી આપી છે તે માટે કેટલો આભાર માનું!" બોલતાં બોલતાં તે બેહુન ડૉક્ટરના ચરણમાં લોટી પડ્યો ત્યારે તેને ઉઠાડીને ડૉક્ટરે કહ્યું: "એક પ્રભુજ માત્ર સ્તુતિને યોગ્ય છે. તેના આગળ નમ્ર બનીને તથા તેનેજ મન અર્પણ કરીને સંકટોનું પણ તેનેજ નિવેદન કરવું. તે અનાથનો નાથ પોતાનો હાથ લંબાવ્યા સિવાય કદિ રહેતો નથી."

प्रकरण २६ मुं–बहिष्कार.

ઈ.સ. ૧૮૯૭માં 'કળા એટલે શું' એ પુસ્તક લખવાનું કામ ચાલુ હતું અને તે પૂરું થવા આવ્યા પછી પણ તેમાં સુધારો વધારો કરવાનું પણાજ મહિના સુધી ચાલ્યું હતું. તેનાં અન્ય ભાષામાં ભાષાંતર કરવાનું કામ પણ ચાલતું હતું. જ્યારે ભાષાંતરકારોને ટૉલ્સ્ટૉયનું કથન સમજાતું ન હતું ત્યારે પત્રવ્યવહાર પુષ્કળ ચલાવીને તે લોકો ખુલાસો મેળવી લેતા. આ સંબંધનો પત્રવ્યવહાર પુષ્કળ ચાલતો પણ તેને માટે તે કંટાળતા નહતા, અથવા વાદવિવાદથી ચીડાઈને ક્રોધને તુચ્છકારભર્યો પત્ર પણ લખતા નહિ. પોતાના કથનનો ખુલાસો તે તદ્દન સૌમ્યતાપૂર્વક કરતા અને જ્યાં પોતાને ભૂલ થએલી જણાતી ત્યાં ખુલ્લા દીલે તેનો સ્વીકાર પણ કરી લેતા. કોઈ ભાષાંતરકાર હૃદયપૂર્વક કામ કરતો જણાતો તો તેની સ્તુતિ કરીને તેને પ્રોત્સાહન આપતા. આ સંબંધમાં લખાએલા એક પત્રમાં તે લખે છે કેઃ—

"ખરેખર, તમારી સૂચનાઓ અતિ ઉત્તમ અને ઉપયુક્ત છે. એમાંની ઘણીખરી મને માન્ય છે અને તે પ્રમાણે મેં મારા મૂળ પુસ્તકમાં ફેરફાર પણ કર્યો છે. એ લેખ જલદીથી પૂરો કરવાની તમારી ઇચ્છા છે; પણ તે સફળ થાય એમ લાગતું નથી. પ્રથમ હું ધારતો હતો કે બાર ભાગમાં એ પૂર્ણ થશે; પણ હવે જણાયું છે કે વીસ ભાગ કર્યા સિવાય ચાલે તેમ નથી."

"મારું હાલનું કામણ પણ પૂર્વ પ્રમાણેજ કષ્ટદાયક લાગે છે. વાસ્તવિક રીતે આપણી ચોતરફની દુષ્ટ વસ્તુઓનું રૂપાંતર કરવાનું કામ આપણા હાથમાંજ છે. એમ કરવામાં જે અડચણ આવે છે તે એ છે કે આપણામાં તેને માટે આવશ્યક ધૈર્ય નથી હોતું. કાલેજ હું મોસ્કો આવ્યો છું. અહીંની અસ્ખલિત ધમાલ અને અનીતિનું સામ્રાજ્ય મને કંઈ પણ કરવા દેતું નથી. આ પુસ્તકના પ્રકાશન વિષે તમે તમારી પુષ્કળ અડચણો જણાવી છે, અને એવાજ પ્રકારના બીજાઓના પત્રો પણ આવે છે. હવે આ સંબંધમાં તમને હાથ જોડીને એટલીજ વિનંતિ

[illegible]

[illegible] છે—

[illegible]

[illegible]

[illegible] છે—

[illegible]

[illegible]

[illegible]

તકરાર કરીએ પણ રૂશીઆમાં તેવી સવડ નથી. અહીંનો કોઈપણ પત્રકાર એ તકરારના પત્ર છાપે નહિ. માટે લક્ષમાં રાખવું કે, મારા નામથી પ્રસિદ્ધ થએલ આ પુસ્તકમાં ઘણા વિચાર અન્યના છે. ”

ઉપરોક્ત પુસ્તક ટૉલ્સ્ટૉયના દીર્ઘવિચારનું ફળ છે. એમાં તેમણે સાહિત્ય સંગીતાદિ કળા અને માનવજીવનનો પરસ્પર શો સંબંધ છે, તેનો વિચાર કરેલો છે. ટૉલ્સ્ટૉય પોતે ઉત્તમ પંક્તિના કલાભિજ્ઞ હોવાથી કળા અને કળાના મિથ્યા અનુકરણ વચ્ચેના સૂક્ષ્મ ભેદપર તેમણે હૃદયંગમ ચર્ચા કરેલી છે. પોતાની ભાવના અન્યના હૃદયમાં ઉત્પન્ન કર્યા વગર જ્યાં માત્ર ક્ષણિક આનંદનીજ ઉત્પત્તિ થાય છે ત્યાં ખરી કળા નથી હોતી. પણ કળાનું માત્ર ખોટું અનુકરણજ હોય છે.

તેમનો જન્મતઃ સ્વભાવ તત્ત્વશોધનનો હોવાથી તેમણે એવું પ્રતિપાદન કર્યું છે કે, કલાવંતના પ્રયત્નના મૂળ હેતુ તરફ લક્ષ આપવાની આવશ્યકતા છે. તેની કળામાં જગતને હિતકારક તથા અહિતકારક શું છે અને પોતાની કળાદ્વારા તે જગતને ક્યા માર્ગે ચઢાવવા ઇચ્છે છે, તેનો વિચાર અવશ્ય થવો જોઇએ. દેશાભિમાન ઉત્પન્ન કરનારી અને વિદેશીઓ પ્રત્યે દ્વેષ શિખવનારી એકાદ કવિતા કોઇ કવિ લખશે તો તે વાંચીને તે દેશના લોકોને આનંદ થશે; પણ તેમાં પ્રદર્શિત થએલા વિચાર જગતના હિતની દૃષ્ટિએ તો સદોષજ ઠરે, માટે તે કળાને દોષિત કહેવી જોઇએ. લોકોમાં જે પ્રકારના વિચાર પ્રબળ બને છે તેના પરજ તેમના સમાજની ભાવી રચનાનો આધાર રહે છે. કોઇપણ દેશના રીતરિવાજ અથવા કાયદાનો વિચાર કરીશું તો એ સર્વ દૃશ્ય બાબતોનું મૂળ ત્યાંના સામાન્ય જનસમાજની ભાવનામાંજ રહેલું જણાશે. સમાજમાં જેવા પ્રકારની કળાને ઉત્તેજન મળે છે, તેવા પ્રકારેજ તેનો ભાવી જીવનક્રમ ધીમેધીમે નિશ્ચિત થતો જાય છે.

આ દૃષ્ટિએ વિચાર કરવાથી વ્યક્તિ અથવા સમાજનું હિત સાધવામાં કળા કેટલી ઉપયોગી થઇ શકે છે, તે પ્રત્યેકના ધ્યાનમાં આવશે માટેજ કહેવાની જરૂર નથી કે, જે કળાનું રહસ્ય સમજવાને સહેલું અને સ્પષ્ટ હોય, તથા જે કળાનું મહત્ત્વ સમાજના કનિષ્ઠમાં કનિષ્ઠ વર્ગ સુધી પહોંચી શકે છે, તે કળાનું મહત્ત્વ અન્ય કળા કરતાં વિશેષ છે. એકાદ માણસ મોટો વક્તા હોય પણ તેનું વક્તૃત્વ ઠેઠ કનિષ્ઠ વર્ગ સુધીના મનુષ્યોને હલાવી મૂકનારૂં ન હોય, તો તે કળાનો શો ઉપયોગ?

ટૉલ્સ્ટૉય કહે છે કે, માનવજાતની ખરી સેવા બજાવનારો કલાવંત તેજ છે કે જે મનુષ્યના મનની નિદ્રિત ભાવનાને જાગૃત કરી શકે છે; અને કળાનું રહસ્ય તથા ઉચ્ચ ધ્યેય સામાન્ય જનોનાં હૃદયમાં ઉતારી શકે છે. એમાં કંઇજ શક નથી કે, એ કાર્ય અત્યંત કઠિન છે. કળાના સામાન્ય ભક્તથી જેમ તે સાધ્ય થઇ શકે તેવું નથી, તેમ કેવળ કીર્તિને માટે અથવા

અન્ન ફક્ત દેહથી દેહને ટકાવે એટલું [illegible] પણ એથી [illegible] કરવું નહિ.

આ સંબંધમાં ટૉલ્સ્ટૉય કહેતા એવો ઉપદેશ એ છે કે તેઓ હંમેશ કહેતા હતા કે:—

“ કામના હેતુ અને [illegible] સામાન્ય મનુષ્યોને [illegible] પવિત્ર [illegible] શુદ્ધ દૃષ્ટિ [illegible] માટે જે કૃત્રિમ આજુબાજુનો [illegible] પડે છે, તેમ કરવું જ નહિ. અર્થાત્, પહેરવેશ, [illegible] અને ટેવ પ્રમાણે રહેણીમાં જેવી બેદરકારી મનુષ્યો આજે અખત્યાર કરે છે એનું કારણ એજ છે કે, મનુષ્યોના ઘણાખરા [illegible] હજી નિરક્ષરતામાં છે. ને [illegible] કરવું [illegible] નું અસ્તિત્વ [illegible] વિશેષ નહિ [illegible] આત્માને અન્ય કૃત્રિમ સાધનોનો ઉપયોગ કરવો પડે છે. કદાચ અંતિમ હેતુ એજ છે કે, એવા કૃત્રિમ અને ખોટી ઉપાધિને નષ્ટ કરવા.”

[illegible] ટૉલ્સ્ટૉયે માનવસમાજની જે કંઈ સેવા કરી છે, તેમાં [illegible] અનુકૂળ [illegible] બનેલી છે. એમાં કંઈજ શંકા નથી કે, તેમના આ [illegible] જેમજેમ અધિકાધિક પ્રચાર થશે તેમતેમ તેનું રહસ્ય સામાન્ય જનોને પરિચિત થતું જશે.

ઈ. સ. ૧૮૮૭—૮૮ ના અરસામાં રશિયામાં તેમના વિચારોનો પ્રચાર કરનાર [illegible] ઉભો થયો હતો એ મતો આચારમાં ઉતારવા પ્રયત્ન કરનાર [illegible] સંખ્યા નથી [illegible] પણ તે સફળ થયાં નહિ.

[illegible] હાલ [illegible] થયા હોય [illegible] નાસ્તિક [illegible] છે [illegible] જુની [illegible] પણ [illegible] આ રીતવાદમાં [illegible] આવે છે એટલે પછી તેઓ [illegible] નથી. તેની સાથે એ પણ ખરૂં છે કે નવી [illegible] અનેક [illegible] કઠિન દેવા સમર્થ નથી. તેમાં [illegible] વિવિધ [illegible] પણ પ્રવેશ કરે છે અને એજ લોકો સારી રીતરસમોને પણ નિયમ બનાવે છે

[illegible] ટૉલ્સ્ટૉયનાં [illegible] પુસ્તકો ઇંગ્લંડમાં છપાવવાની [illegible] જે પુસ્તકો માટે મનાઈ મૂકેલી હતી તેનાં પણ અનેક [illegible] કરવાની તેણે તૈયારી કરી. ઇંગ્લંડમાં ટૉલ્સ્ટૉયના વિચારોનાં [illegible] ટેકે ખોટી નામનાથી ટૉલ્સ્ટૉયના નામથી મળે તેવી ચાલાકી [illegible] આ [illegible] જવાબદારી ટૉલ્સ્ટૉયપર નાખી શકાય તેમ નહિ [illegible] જ્યાં [illegible] પ્રસિદ્ધ થયેલી [illegible] એવી [illegible] ચાલતી હતી કે, [illegible] ટૉલ્સ્ટૉય પોતેજ [illegible] એમ સમજવું.

એજ અરસામાં 'પુનરુત્થાન' નામની નવલકથા પૂરી થવા આવી હતી. ટૉલ્સ્ટૉયના કેટલાક મિત્રવર્ગે તેનો અમેરિકામાં પ્રસિદ્ધ કરવાનો હક વેચી તે નાણાંથી દુખોબાર લોકોને મદદ કરવાની ભલામણ કરી ટૉલ્સ્ટૉયે એ વિચારને સંમતિ પણ આપી. પરિણામે અમેરિકામાં પ્રસિદ્ધ કરવા માટેનો હક લગભગ પાંત્રીસ હજાર રૂપિયાથી પિટર્સબર્ગના નીવા નામના વર્તમાનપત્રને મળ્યો. રૂશીઆમાં તો તેમણે કોઈ જાતનો હક રાખ્યોજ નહતો; તેથી કેટલાક વર્તમાનપત્રોમાં તે આખુ વાર્તા પ્રસિદ્ધ થવા લાગી અને તેના પરથી અમેરિકામાં ભાષાંતરો પણ પ્રસિદ્ધ થવા લાગ્યાં. એટલે નીવાના અધિપતિએ વાંધો ઉઠાવ્યો. આથી ટૉલ્સ્ટૉયે રૂશીયામાં કોઇએ એ વાર્તા પ્રસિદ્ધ નહિ કરવી, એવી વિનતિ સર્વ પત્રકારોને કરી અને તે સર્વેએ માન્ય કરી. 'યુદ્ધ અને શાંતિ' અથવા 'ઍના કેરેનીના'માં જેવી પ્રતિભા અને કળા દૃષ્ટિએ પડે છે, તેવીજ પ્રતિભા અને કળા આમાં પણ જણાય છે. એમાં તેમણે સામાન્ય જીવનક્રમ ઉત્તમ પ્રકારે દોરેલો છે. અનેક પ્રકારના રીતરિવાજ દીર્ઘકાળથી ચાલતા આવેલા હોય છે તેથી તેમાં રહેલી દુષ્ટતાનું ભાન થતું નથી, અને તે કેવી રીતે લંબાઈ જાય છે તેની તેમણે સારી કલ્પના કરાવી છે. અર્થાત્ અંધપરંપરાનુસાર ચાલનારા લોકોમાં નીતિ અને અનીતિનો કેવો ઘોટાળો થાય છે અને શુદ્ધ અનીતિ નીતિ શી રીતે ગણાય છે, તેનું હૃદયંગમ ચિત્ર આલેખેલું છે. માણસના મનને વિહ્વળ કરનારી વિષયવાસનાના ખેલ કેવા હોય છે તેનું વર્ણન પણ આમાં એટલું સ્પષ્ટતાથી કર્યું છે કે, કેટલાક પુસ્તક વેચનારાઓએ તેને અનીતિમય જાણી તેનો બહિષ્કાર કર્યો હતો. પછી એજ કથાનકના આધારે એક લેખકે નાટક લખ્યું અને તેનો પ્રયોગ અત્યંત લોકપ્રિય નીવડ્યો. ઉપરાંત વળી પુસ્તક અને નાટકની લોકો તરફથી અતિશય માગણી આવવા લાગી ત્યારે તેજ પુસ્તક વેચનારાઓએ એ પુસ્તક વેચવા માંડ્યું.

ઈંગ્લાંડ અને અમેરિકામાં તેનું ભારે વેચાણ થયું. અંગ્રેજીમાં પ્રસિદ્ધ થએલી આવૃત્તિના વેચાણથી પ્રકાશકને લગભગ પચાસ હજારનો ફાયદો થયો હતો. એને માટે ટૉલ્સ્ટૉયે પ્રકાશક પાસેથી કંઇજ રકમ લીધી ન હતી અને અન્ય ભાષાઓવાળા માટે પણ તદ્દન છુટજ રાખી હતી.

જ્યારે આ મોટી વાર્તા લખવાનું કામ ચાલતું હતું ત્યારે વચ્ચે વચ્ચે તે નાના નિબંધો પણ લખતા હતા. એ નિબંધો પૈકી તેમની યુદ્ધપરિહાર વિષેનો નિબંધ અત્યંત મહત્ત્વનો છે.

ઝાર બીજા નિકોલસે ગાદીપર આવ્યા પછી શાંતિનાં સ્થાપન અર્થ માંડ્યાં હતાં. તેણે યુદ્ધના પ્રસંગ ઓછા કરવા જોઇએ અને સૈન્ય તથા આરમાર પણ નિયમિત કરવાં જોઇએ, એવા અર્થનો એક ખરીતો સર્વ રાજ્યો તરફ

ઓળખ્યો હશે. તેની આ કૃતિથી ધર્મિષ્ઠ લોકોને આનંદ થયો, પણ એ પ્રમાણે દેખાવથી ટૉલ્સ્ટૉય ક્ષુબ્ધ થાય ન હતા. તેમણે તરતજ જાહેર કર્યું કે, "એવી ધર્મપરિષદો કેવળ ધર્મિષ્ઠોની મૂર્તિ દોરી લોકોની આંખમાં ધૂળ નાખવા માટેજ છે ને રાજ્યબળપર રાખવામાં આવે છે. ધર્મગુરુ સાચો ધર્મ લોકો જેઓ ન કરે તે કદાપિ એવી પરિષદોના પાયા રાજ્યકર્તાઓ લોકો મળનારાં નેત્રોની આગ નાખે છે. ધર્મપ્રચારની મહત્ત્વની તેમની લેશ માત્ર ઈચ્છા હોતી નથી; તેમજ એવી ઈચ્છા એ લોકો કરનારાઓ નથી. જ્યારે સામાન્ય જનસમાજની એવી માન્યતા પ્રગટ થશે કે, ધર્મિકનો પક્ષ એ પાખંડ અને ખૂનીનો પક્ષ માટે તેમાં તેઓનું જોઈએ નહિ; ત્યારેજ એવા અત્યાચારોપર અંકુશ રહેશે."

ઈ. સ. ૧૯૦૦ ના એપ્રીલમાં ટૉલ્સ્ટૉયની પ્રકૃતિ એવી ગમતી થઈ હતી કે તે પથારીમાંથી ઊઠશે કે કેમ તે સમજાતું નહતું. આ સમયે રૂશીયાની મહા-ધર્મપરિષદે એક હુકમ કાઢીને પોતાના સર્વ ધર્મગુરુ ઉપાધ્યાય તરફ રવાના કરી તેમાં જણાવ્યું કે, ટૉલ્સ્ટૉય ધર્મપંથની વિરુદ્ધ હોવાથી તથા મહાપરિષદના દ્વેષી હોવાથી કોઈએ તેમને તીર્થપ્રસાદ આપવો નહિ; અને જો તે મરણ પામે તો તેના આત્માના તારણ માટે આવશ્યક ધર્મવિધિ પણ કોઈએ કરવી નહિ. આ ખાનગી પત્રિકાની પ્રજાઓને ખબર પડી હતી; પણ તે ગુપ્ત હોવાથી તેના વિશે કોઈએ જાહેરરીતે વિરોધ ચર્ચા કરી નહિ.

આ વર્ષમાં અંગ્રેજો અને બોઅરો વચ્ચે યુદ્ધ ચાલુ થયું હતું. એ વિશે એવી વાત ફેલાઈ હતી કે, ટૉલ્સ્ટૉયના વિચાર અંગ્રેજોની વિરુદ્ધમાં છે. એ ઉપરથી એક અંગ્રેજ ગૃહસ્થે તેમનો મત પુછવાથી તેને લખેલા પત્રમાં ટૉલ્સ્ટૉય કહે છે કે, "મારો મત તરીકે જે હકીકત પ્રકટ થઈ છે તેવા અર્થના શબ્દો હું બોલ્યો નથી. એક દિવસ એક લેખક પોતાનું પુસ્તક મને ભેટ આપવા આવ્યો હતો. વાત કરતાં કરતાં યુદ્ધ વિશે તેણે મારો મત પૂછ્યો. મેં કહ્યું કે, એમાં ઉભયપક્ષનો અવ-ગુણ કે પ્રમાણ ઘણ, તેથી મને કહેવું પડે છે કે ઠીક બચાવ નથી. હા, યુદ્ધનાં કારણોને જેઓ નાશ કરે તેને માટે હું આતુર થઈ છું. આ હકીકત ખોટું મારું ઉમેરીને એ લેખકે વર્તમાનપત્રોમાં પ્રસિદ્ધ કરી છે."

"મારો મત તો એવો છે કે, એવા યુદ્ધપ્રસંગો જાણ આવ્યા કરતાં ઉત્પન્ન કરવી યોગ્ય છે. પોતાના પક્ષોનાં કારણો અને તેની સાથે સત્તેજ જીતવા પણ-લડવા માટે પક્ષકારો તો એવું લેખું લખ્યા કરે અને ખરેખર કહે: હવે તમે એક વખતે ખોટી કહાણી એટલે કહે તે સાચ ખોટી વાતો આપશે."

"મેં 'પુસ્તક' ના ત્રણ લેખમાં એની ચર્ચા કરી છે એમ મને લાગે છે. એ માટે હવે મને પશ્ચાત્તાપ થાય છે. જે લખ્યું હોય તે લખી નાખવું.

પછી તેનું જે થવાનું હોય તે થવા દેવું, એ પૂર્વની પદ્ધતિજ હવે હમ્મેશને મ
સ્વીકારવાનો છું."

"કર આપવા વિષેના મારા શા વિચાર છે, એમ તમે પૂછ્યું છે. ખ્રિસ્ત
અનુયાયી તરીકેજ નહિ, પણ વિવેકબુદ્ધિ પ્રમાણે ચાલનાર માણસ પણ કર
આપી શકે એમ મારૂં માનવું છે. પ્રત્યેક ધાર્મિક મનુષ્યનું કર્તવ્ય છે કે, સરકાર
જે અનેક અપરાધ કરે છે તેમાં તેને કર આપીને ભાગીદાર ન બનવું. ઘણાઓ
કહે છે કે એ વાત અવ્યવહારૂ છે; પણ ખરી હકીકત એ છે કે તેમનામાં
એ કાર્ય કરવા જેટલું ધર્મબળ અને શ્રદ્ધા નથી. પોતાની એ અયો-
ગ્યતા તેઓ ખોટી રીતે ધર્મના પવિત્ર સિદ્ધાંતપર લાદે છે. જો તમારે સાચા
ધાર્મિક બનવું હોય તો તે હપ્તે હપ્તે નહિ બની શકો."

હવે ટૉલ્સ્ટૉયની પ્રકૃતિ વિશેષ ચિંતાજનક થઇ હતી. કેટલાક દિવસ સુધી
તે પત્ર પણ લખી શકયા નહતા. તેમની દૃઢતા અને મનઃશક્તિ અજબ હતી;
છતાં આ આજારે તેમના લેખનમાં અનેક અંતરાય કર્યો હતો. ઇ. સ. ૧૯૦૦
ના નવેમ્બરમાં તે મોસ્કો જતા હતા, તેમાં વળી એક મુકામે ઇન્ફ્લ્યૂન્ઝાથી તે
પટકાયા. એ તાવથી તે ઘણા મહિના અશક્ત રહ્યા હતા. આ માંદગીના સંબં-
ધમાં તેમના એક પત્રમાં નીચે પ્રમાણે ઉલ્લેખ છેઃ—

"ઘણા દિવસે આજે મને સહજ ઠીક લાગતું હોવાથી આ પત્ર જાતે લખું
છું. ઘણા દિવસ થવા છતાં હજી જીર્ણજ્વર ખસતો નથી અને તેથી અતિશય
ક્ષીણતા આવી થઇ છે. મારી પાચનક્રિયા તદ્દન બગડી ગઇ છે અને અન્નપરની
રૂચિ નષ્ટ થઇ ગઇ છે. પણ શરીરની ક્ષીણતાની અસર મનપર થએલી નહિ
હોવાથી આ માંદગી માટે મને સંતાપ થતો નથી. ઉલટું આ દેહપીંજરમાંથી
જલદી મુક્ત થવાશે એમ લાગી આનંદ થાય છે. કોઇ વખત હજુ ઘણાં કામ
કરવાનાં બાકી છે અને કેટલાક અધૂરાં છે, એ વિચાર ઉદ્ભવી દુઃખ પણ થાય છે."

ઇ. સ. ૧૯૦૧ ના આરંભમાં રૂશીયન પ્રજામાં અસંતોષની છોળો ભારે
પ્રમાણમાં ઉછળવાની તૈયારી હતી. અત્યાર સુધી દબાઇ રહેલો અસંતોષ મુખ્યત્વે
વિદ્યાર્થીવર્ગમાં વધારે દેખાવા લાગ્યો. તેઓમાં નાનાં નાનાં તોફાનો થવા લાગ્યાં.
એ તોફાનોને દબાવવા વિશ્વવિદ્યાલયના વિદ્યાર્થીઓની લશ્કરમાં ભરતી કરવાનો
સરકારે હુકમ કર્યો. આ હુકમના આધારે કીફ વિશ્વવિદ્યાલયના કેટલાક વિદ્યાર્થી-
ઓને લશ્કરમાં મોકલવામાં આવ્યા. સરકારના એ કૃત્યના નિષેધાર્થે ઠેર ઠેર
સભાઓ ભરાવા લાગી. પિટર્સબર્ગમાં એ કામ માટે વિદ્યાર્થીઓની એક પ્રચંડ
સભા ભરાઇ હતી. એ સભા તોડી પાડવા સારૂ પિટર્સબર્ગના ગવર્નરે કોઝાક
સ્વારો પાસે હુમલો કરાવ્યો. આથી ઘણાઓ ઘાયલ થયા. સરકારના એ કૃત્યને

[illegible] '[illegible]' [illegible] છે.—

" [illegible] "

[illegible]

[illegible]

' [illegible] "

' [illegible] છે."

આ ફરમાન પ્રસિદ્ધ થયા પછી ધર્મસભાના અધ્યક્ષને કાઉંટેસે એક પત્ર લખી જણાવ્યું કે, “આપના ફરમાનથી લોકોનો કોઇ પણ બહિષ્કાર કરશે નહિ, એટલુંજ નહિ પણ તેમના વિષે રૂશીયા તેમજ બહારના દેશોમાં અધિકજ સહાનુકંપા ઉત્પન્ન થશે.” આગળ લખતાં તે લખે છે કેઃ—

“સભાએ કાઉંટ વિરૂદ્ધ એક ગુપ્ત ફરમાન પણ કાઢયું છે. એ ગુપ્ત હુકમ જણાવે છે કે, કાઉંટ મૃત્યુ પામે તો કોઇએ તેની ધર્મવિધિ કરવી નહિ; પણ આ હુકમથી હાનિ કોને થવાની છે? પ્રાણ ઉડી ગયા પછી રહેલા જડ શરીરને એથી શું નુકશાન થવાનું છે? તમે તેમનાં કુટુંબીઓને પણ ત્રાસ આપવા ઇચ્છો છો કે શું? શું તમારી એવી ખાત્રી છે કે, મારા પતિના મૃત્યુ પછી, માણસનો ભય નહિ રાખનાર તથા ભૂતના ઉદ્ધારને પ્રભુની સેવા માનનાર કોઇએ ઉપાધ્યાય નહિ મળે! કદાચિત્ તે પણ નહિ મળે તો મજુરીની આશાથી કામ કરનાર કોઇ ગરીબ માણસ પણ મળશે કે નહિ?”

ધર્મસભાના એ ફરમાનથી રૂશીયામાં ખળભળાટ થવા લાગ્યો. એક બાજુએ ટૉલ્સ્ટૉયના ભક્તો ધર્મસભાપર ચીડાઈ ગયા ત્યારે બીજી બાજુએ ધર્મંડ માણસો ટૉલ્સ્ટૉયપર ચીડાયા. વળી પાછા ખૂનની ધમકીના પત્રો આવવા લાગ્યા. સાર્વજનિક પુસ્તકાલયોમાંથી તેમનાં પુસ્તકો કાઢી નખાવવામાં આવ્યાં. લોકો ટૉલ્સ્ટૉયના સન્માનાર્થે સભા વગેરે ભરે તો તેની હકીકત પ્રસિદ્ધ નહિ કરવા વર્તમાનપત્રોને ફરમાન થયાં. તેમના ફોટા પ્રસિદ્ધ કરવાની બંધી થઇ અને મોસ્કોના મદ્યપાનનિષેધકમંડળે સભાસદમાંથી તેમનું નામ કાઢી નાખ્યું. અરે એટલુંજ નહિ પણ ટૉલ્સ્ટૉયપર કોઇ તાર કરવા જતું તો તે તાર લેવાને પણ ખાતું ના પાડતું. તેમનો સર્વ પત્રવ્યવહાર પોસ્ટખાતું રોકી લેતું અને સહાનુભૂતિના પત્રો કાઢી નાખી ધમકીના તથા ગાળોનાજ પત્રો માત્ર પહોંચાડી દેતું.

ધર્મસભાની આ આજ્ઞાથી સામાન્યજનોનું તો તેમનાં પુસ્તકો તરફ વિશેષ લક્ષ ખેંચાયું. પ્રથમ કરતાં તેનું વેચાણ વધી ગયું અને સર્વત્ર તેમના વિચારોની ચર્ચા થવા લાગી. સોમવાનોફ કહે છે કે, આગગાડી, હોટેલ વગેરે જ્યાં જુઓ ત્યાં એ સિવાય કંઇજ સંભળાતું નહિ. એક દિવસે સવારમાં ટૉલ્સ્ટૉયને મોસ્કોના એક રાજમાર્ગપરથી જતા જોઇને કોઇ એક ગુન્હાએ કહ્યુંઃ ‘જુઓ, આ સેતાનનો અવતાર જાય છે.’ આ શબ્દો સાંભળતાંજ આજુબાજુના લોકોએ ટૉલ્સ્ટૉયનો ત્રણ વાર જયઘોષ ગજાવ્યો. એ અરસામાં પિટર્સબર્ગમાં ચિત્રનું એક મોટું પ્રદર્શન ભરાયું હતું. તેમાં રેપિન નામના પ્રસિદ્ધ ચિત્રકારે ટૉલ્સ્ટૉયની એક છબી મોકલી હતી. એ છબીને લોકો હમેશ પુષ્પ હાર ચઢાવતા હતા. એ પ્રકાર જોઇ રૂશીયન અધિકારીઓનાં મન ભડકી ઉઠ્યાં. તેમણે એ ચિત્રને પ્રદર્શનમાંથી દૂર

[illegible]

છે અને મારાં જેવાં ખૂબ કર્મના ફળ મને એકલાનેજ ભોગવવાનાં છે. માટે મારે મારા માર્ગેજ ચાલવું જોઈએ. જે વાતપર વિશ્વાસ ન હોય તેપર વિશ્વાસ છે એમ અન્યને સંતોષવા ખાતર હું નહિ કહી શકું. મારા વિચારો મૂર્ખતા અને સત્ય ઠગ ઉપદેશકો ... એમ હું કહેતો નથી; તથાપિ મારી વિવેકબુદ્ધિને અને અંતઃકરણને એથી વિશેષ યોગ્ય તત્ત્વો જણાયાં નથી. જો એવાં તત્ત્વ કોઈ મને બતાવી આપશે, તો જરૂર હું તેનો સ્વીકાર કરીશ. સત્ય સિવાય અન્ય ધર્મજ નથી અને પ્રભુને પણ તે વિના બીજું પ્રિય નથી. હું જુના ધર્મવિચારને માન આપી તે પ્રમાણે વર્તતો હતો ત્યારે મને ધર્મજ ભાવના સેવન કરવી પડી હતી. હવે પુનઃ તેજ માનવામાં કશાયની ઇચ્છા નથી. પછી ઉદરમાંથી બહાર પડીને આખા શ્રમ. સ્તનપાન.પુત્ર ઉંચા લાગે છે એટલે પુનઃ ઉદરના કરમાં પ્રવેશ કરવાનુ તેને મારે આવશ્યક અને છે તેમ પ્રમાણે જુના ધર્મપંથમાં હવે મારો પ્રવેશ અશક્ય છે.

'જે ધર્મપંથમાં મારો જન્મ થયો તે ધર્મપર એક સમયે મારો પ્રેમ હતો; એનો મ. મનની શાંતિને દૂર રાખી તે પંથને હું વળગી રહ્યો હતો; પરંતુ પછીથી એ પંથપરથી મારું લક્ષ ખસી જઈને કેવળ સત્યનેજ વળગ્યું છે. સત્ય નિયમન, જગતની કોઈપણ વસ્તુપર મને પ્રેમ નથી. મારો વિશ્વાસ છે કે ખ્રિસ્તી ધર્મમાં સત્યને સ્થાન છે અને તેથીજ હું તેને વળગી રહ્યો છે. આ મારું લક્ષ જેટલા પ્રમાણમાં દૃઢ હશે તેટલાજ પ્રમાણમાં શાંતિ અને સુખ હું મેળવી શકવાનો છું અને તેજ પ્રમાણમાં મને જ્ઞાન તથા સુખી મૃત્યુ પ્રાપ્ત થશે."

આ મહિનામાં કાબુલમાં તોફાનોનું જોર વધી પડ્યું. સરકારના કબજાથી ચારે તરફ જનના ઉશ્કેરણ બની અને તેના દુઃખનો આરંભ અનેક સ્થળે તોફાનોના બનાવ પડ્યા. આ પરિસ્થિતિ જોઈને ટાઈમ્સે પાદશાહ અને તેના પ્રધાનને ચેતવણીમાં મનાઈનો પત્ર લખ્યો.—

"હમણાંના માનવામાં જે તોફાનો પ્રવર્તે છે તે કદાચિત તરવારની ધારથી દબાવી શકાય હશે. પરંતુ તેની સાથે જે ખરેખર અને પોલીસપર સરકારને વિશ્વાસ ... એમ સમજીને પોતાનાં હથિયાર મૂકી દે કે 'સરકાર આપણા લોકોનાં ... પણ હાથે કરેલું છે' તો તે પણ બરાબર છે, ધીરજ માની લઈએ કે, ... કરાઈ જશે; પરંતુ તેથી એમ તો નહિજ કહી શકાય કે આ દોષ- ... ઉપરથી દબાવી રાખવાથી તે અંદરજ ધુંધવાયા કરશે અને અંતે ...રૂપે બહાર પડશે કે, તે સમયે ભયંકર અપરાધ તથા ખૂનાનું માપ નહિ આવી શકે."

અમને લાગે છે કે, કેટલાક અસંતુષ્ટ વ્યક્તિઓની ઉશ્કેરણીથી આ તોફાનો

ઉદ્ભવ્યાં છે; પરંતુ એ વાત જો ખરી હોત તો પાંચ સાતને તુરંગમાં ધકેલી મૂકવાથી અથવા તેમનો વધ કર્યાથી બધું બંધ પડી ગયું હોત; પણ ગયાં ત્રીસથી વધુ વર્ષોથી અસંતુષ્ટ તરીકે હજારો હદપાર થયા છે અથવા માર્યા ગયા છે; તથાપિ એવા લોકોની સંખ્યા દિનપ્રતિદિન વધતીજ જાય છે અને અસંતોષની આગ વિશેષજ પસરતી જાય છે. પૂર્વે જે આગ હજારો સુધી પહોંચેલી હતી તે હવે લાખનો પણ આંકડો ઓળંગીને કોટિની પંક્તિમાં પ્રવેશ કરે છે. રાષ્ટ્રના ઘણાખરા ભાગમાં તે વ્યાપી ગઇ છે. આવી સ્થિતિમાં તોફાનીઓપર ગોળીબાર કે પોલીસના હુમલા કરાવ્યાથી તે શાંત થઇ જશે એમ અધિકારીઓ કહે છે, એ તો ભોળપણ કે આંધળાપણાની પરાકાષ્ઠાજ છે. સરકાર જો પોતાની દૃષ્ટિને શુદ્ધ કરશે તો તે તોફાનનાં મૂળ સારી રીતે જોઇ શકશે. એ મૂળને નષ્ટ કરવાની જો સરકારની ખરી ઇચ્છા હોય તો સરકારે નીચે પ્રમાણે કરવું જોઇએઃ—

૧ ખેડુતોને સમાન હક્ક આપવા.
૨ સામાન્ય કાયદાનું ઉલ્લંઘન કરનારા વિશિષ્ટ સરકારી હુકમોને રદ કરવા.
૩ શિક્ષણમાં સ્વતંત્રતા આપવી.
૪ ધર્મસ્વાતંત્ર્ય બક્ષવું.

આ માગણીઓ એટલી થોડી અને એટલી સાદી છે કે, સરકાર કોઇપણ જાતનું નુકશાન વેઠયા વગર તે આપી શકે તેમ છે. જો સરકાર એ માગણીઓનો સ્વીકાર કરશે તો સામાન્યજનોનાં દુઃખ દૂર થઇ તે શાંત બનશે. હાલની સ્થિતિમાં લોકો ગુન્હા કરે [illegible] અને તેનો પ્રતિકાર સરકાર પણ ગુન્હાથીજ કરે છે. આથી એક ગુન્હામાં બીજો ગુન્હો ઉમેરાઇ રક્તપાત વધતો જાય છે. અસંતોષનાં મૂળ કારણ દૂર કર્યા વગરજ સરકાર ગુન્હા નષ્ટ કરવાનો પ્રયત્ન કર્યા કરશે, ત્યાંસુધી ગુન્હાની સંખ્યા ઘટવાને બદલે વધતીજ જવાની."

"ઉપર કહ્યા પ્રમાણે ઉપાય યોજાશે તોજ બાદશાહની ગાદી સુરક્ષિત રહી સ્થિરતા પ્રાપ્ત કરશે.'

" હું લીયો ટૉલ્સ્ટૉય આ પત્ર લખું છું; પણ તેમાં કેવળ મેં મારાજ વિચાર પ્રદર્શિત કર્યા છે એમ નથી. જેમને લોકકલ્યાણની ખરી ઇચ્છા છે, જેઓ તદ્દન નિઃસ્વાર્થી છે અને જેઓ અત્યંત દયાળુ તથા સમબુદ્ધિવાળા છે, તેવા અનેકોના વિચાર મેં પ્રકટ કર્યા છે. અમો સર્વની એજ ઇચ્છા છે કે, બાદશાહે આ ઉપાય યોજી લોકોનાં દુઃખ દૂર કરી સંરક્ષણ પ્રાપ્ત કરવું."

ઉક્ત પત્ર લખાઇ ગયા પછી થોડાંજ વર્ષોએ રૂસો જાપાની યુદ્ધ આરંભાયું. તેનો આરંભ થતાંજ રૂશીયામાં ક્રાંતિનો કેવો પ્રયત્ન થયો હતો તે જગજાહેર છે. ટૉલ્સ્ટૉયે જાણે એ પત્રદ્વારા ભાવી સ્થિતિનું કથનજ કર્યું હોય એમ જણાય છે.

प्रकरण २७ मुं-छेवट.

એક વખત અમેરિકન પ્રધાન મંડળમાંનો એક ગૃહસ્થ ટૉલ-
સ્ટૉયને મળવા આવ્યો હતો. તેની સાથે ઘણા પ્રકાર વાતો
થયા પછી તે ત્યાંથી ચાલ્યો ગયો. સાંજના ભોજન સમયે
કુટુંબના સર્વ માણસો એકત્ર થયાં ત્યારે ટૉલસ્ટૉયે કહ્યું:
" અમેરિકાનો રાજ્યકારભાર શી રીતે ચાલે છે તે વિષે
કંઈ જાણો છો ?" 'ના' એવો ઉત્તર મળતાં તેમણે કહ્યું:
"[illegible] ત્યાંના લોકોએ ચૂંટેલા સભાસદોની સભા સર્વ રાજ્યકારભાર ચલાવે છે.
એ પ્રત્યેક સંસ્થાનમાંથી બે બે ઉત્તમોત્તમ સભ્યોને ચૂંટી કાઢી વૉશિંગ્ટનના મુખ્ય
[illegible]માં મોકલવામાં આવે છે અને આખા રાષ્ટ્રનો કારભાર એ ઉત્તમોત્તમ સભ્યો
ચલાવે છે. એમાંના એક સભ્યની સાથે મને મુલાકાત થઈ હતી. તે સર્વ સાથે
[illegible] છે અને સર્વ આપણો જાણે છે. પુસ્તકો પણ તેણે પુષ્કળ વાંચ્યાં છે;
પણ [illegible] ખરી વાત એટલી છે કે, અદ્યાપિ તે સ્વતંત્રતાપૂર્વક વિચાર કરતો થયો નથી."

ઈ. સ. ૧૯૦૧ ના આરંભમાં ટૉલસ્ટૉયની પ્રકૃતિ ઘણી નબળી થઈ હતી.
[illegible] ની મોટી પુત્રીને ત્યાં કેટલાક દિવસ માટે ગયા હતા. તેઓ ગામ સ્ટેશનથી
[illegible] હતું. ત્યાંથી પાછા ફરવાના પ્રસંગે સ્ટેશન સુધી પગે ચાલવાનો
[illegible] પહેલાં દિવસ અગાઉ થવાના આરંભમાં રસ્તો સૂકાયા રસ્તામાં
[illegible] મળતાં તેને ઠંડીનો બચાવવા વિનંતિ કરી, પણ વરસાદ આવતી તેણે એ
[illegible] ન આપ્યું. ઉતરે ગયા ફક્ત જેમ તેમ સ્ટેશને આવી પહોંચ્યા. ચાલી
[illegible] વર્ષ ઉપરાંત ભરેલો હતો. તેમની પ્રકૃતિ સારી નહિ હોવાથી
[illegible] મને પહેલા વર્ગની ટિકીટ લેવા સમજાવ્યું; પણ તેમણે તે માટે સાફ
[illegible] ના પાડી. રેલ્વેનો એક મોટો અધિકારી પ્રવાસ કરતો હતો. તેને આ
[illegible] ખબર પડતાં તેણે આવજાના સ્ટેશને એક સ્વતંત્ર ડબ્બો જોડાવી તેમને
[illegible] તેમાં બેસાડ્યા. આ રીતે તે યાસનાયા આવી પહોંચ્યા. આ વખતે
[illegible] વધારે બંધ પડ્યાં તે કહે છે કે:-

" મારી પ્રકૃતિ અતિશય બગડી ગઈ છે એ વાત ખરી છે. શક્તિ ઉ રાંત લેખનવ્યવસાયથી એમ બન્યું છે. મજુરોની સ્થિતિ શી રીતે સુધારી શ ને વિષે એક લેખ લખતો હતો અને તેની તૈયારી માટે જરા વિશેષ શ્રમ લે પડયો. હજી પણ એ કામમાં એટલો વખત વ્યતીત થાય છે કે કોઇને પત્ર લખ વાનો અવકાશ મળતો નથી. હજી આ પ્રમાણે લખવા વાંચવાનું કામ થઈ શકે છે એટલે શરીરપ્રકૃતિ વિષે ચિંતા કરવા જેવું નથી."

" ધર્મની ગ્લાનિને પરિણામે સમાજની સ્થિતિ કેટલી વિકટ બનવાની છે, તે વિષે તેમજ વર્તમાન શિક્ષણપદ્ધતિ વિષે પણ કેટલુંક લખવાની ઇચ્છા છે. પછી તો જે બને તે ખરૂં."

જુન મહિનામાં પ્રકૃતિ વધારે બગડી. હૃદયની ક્રિયા પણ બરાબર ચાલતી નહતી. કાઉંટેસે ટૂલાથી દાકતરને બોલાવવા વિચાર કર્યો, પણ ટૉલસ્ટૉય તેમાં સંમત થતા નહતા. કાઉંટેસે તેમની ઉપરવટ થઇને પણ દાકતરને બોલાવ્યો. તેની ચિકિત્સાથી ટૉલસ્ટૉયની પ્રકૃતિમાં સુધારો થયો, પણ બેએક દિવસ પછી પાછો વધારે બગાડો થયો. એક બે દિવસ રહીને ફરી પાછો ફાયદો જણાવા લાગ્યો. ઘણા દિવસ સુધી આવી ચઢઉતર સ્થિતિ રહી. જ્યારે કંઇ ઠીક લાગતું ત્યારે તે લેખિની હાથમાં લેતા અને પાછા પ્રથમ કરતાંએ વધારે વ્યાધિગ્રસ્ત બની જતા. છેવટે મૉસ્કોના એક સુપ્રસિદ્ધ દાક્તરને બોલાવી સલાહ લેતાં તેણે જણાવ્યું કે, ઉષ્ણ હવામાં ગયા સિવાય પ્રકૃતિ સુધરે તેમ નથી.

વૈદ્યકીય સારવાર માટે ટૉલસ્ટૉયનો મત જુદોજ હતો. તે કહેતા કે, ગરીબીના કારણે જેઓ દાકતરને બોલાવી શકતા નથી તેઓ શરીરની બાબતમાં વધારે સુખી છે. જુલાઇની ૧૧, ૧૨ તારીખે તેમને કંઇક ઠીક લાગ્યું એટલે પાછી કલમ ઉંચકી અને 'એકજ ઉપાય' નામનો લેખ પૂરો કર્યો. તે કહેતા કે આ આજારથી પોતાને ઘણો ફાયદો થયો છે. એ આજારેજ દુઃખને સુખપૂર્વક સહી જઇ પ્રભુ પાસે શી રીતે જવું તે શિખવ્યું છે; અને નમ્રતા, પ્રેમ તેમજ ભક્તિમાં પણ વધારો થયો છે.

ટૉલસ્ટૉયને ઉષ્ણ પ્રદેશમાં લઇ જવાની દાક્તરી સલાહ મળ્યાની હકીકત સ્નેહીઓના જાણવામાં આવતાં એક જમિનદાર બાઇએ ક્રીમિયામાં આવેલો પોતાનો બંગલો તેમને આપવા જણાવ્યું અને રેલ્વે અધિકારીએ તેમને માટે એક સ્વતંત્ર ડબ્બો જોડવાનો હુકમ કર્યો આથી ચઢવા ઉતરવાનો શ્રમ પડયા વગર ઠેઠ સેબેસ્ટોપોલ સુધી જવાની સગવડ થઇ.

આ રીતે પુરી તૈયારી થયા પછી ઑગસ્ટ મહિનામાં કાઉંટેસ પ્રથમ તેમને ટૂલા લઇ ગઈ. સાથે તેમની બે પુત્રીઓ અને અન્ય સ્નેહીઓ પણ હતા. રસ્તામાં

ને સર્વ પ્રકૃતિ પણ જયારે નષ્ટ છે અને તેથી અનુભવ પણ વિનષ્ટ નથી. આ જ મારે તેમનામાં જે હવે એ મુખ્ય રહેતી સાબિતી હોય તે. તેનું કારણ આ ગ્રંથ ઉપરથી છે ઝાંખાની હાલની સ્થિતિ દુઃખની પૈસાભિન્ન સ્થિતિ તેવી વ્યક્તિ કાયદા વિરુદ્ધ આજ્ઞા તોડવો અને આવશ્યક નથી. દરરોજ કોઈ માનવ પ્રમાણ માટે દુઃખ, જુલ્મો અને વર્તમાનપત્રનો અધિકાર, વગેરે સર્વ ... દાર્શનિક યોગ્ય છે એ મત્ય કાયમ રાખવા માટે અત્યાચારો અને ... નીતિ પણ પણ કાયમ રાખવી પડે છે."

આપની આજસુધીની કારકીર્દિનો કર્તવ્ય આપના પ્રયત્નો છે ... ધાર્મિક પ્રતિનિધિઓ આપની મુલાકાત વખતે પ્રજાની આકાંક્ષા ... આ આકાંક્ષાઓને આપે વર્ણવવા કહી હતી, જેમાંના ... કરેલા હતા. જેની ફુરસદી વગેરે આપની કાયદેસર જાહેર કરે કે જેમણે આપ ... પણ છે, ત્યારે બીજી બાજુ સરકાર તરફથી ... આપેલા હક્ક જેનાથી સઘ નોકરોને વિશેષ સત્તા પ્રાપ્ત થાય ... તેથી પ્રજાને સ્ત્રીસ થવી અને પોતાની તેવા અને પણ ... ઉપર આપ ... ચાલુ રાખી રહ્યા છો. પ્રજા પોકાર કરી ... અનેક પ્રકારની ફરિયાદો કાયમ રાખીને રાષ્ટ્રને ... એ વાત ઉપરથી શું સ્પષ્ટ થતું નથી ?"

"આ નીતિથી લોકોને હાલમાં ચુપ કરી શકાશે પણ દેશમાં શાંતિ ... નથી. હાલમાં ... સેવન છે કે, લોકોના હૃદયમાં ... રાષ્ટ્રીય ... આવે ..."

"મેનુ મતને મારે લોકોને પોતાની આકાંક્ષાઓ અને ... સ્પષ્ટ રીતે જાહેર કરવા દેવાની આવશ્યકતા છે. એ ... માહિતી ... તેને માટે પ્રયત્ન કરવો તે બીજું પગથિયું છે. પ્રજાના અમુક ... વર્ગ માટે ... બીજા વર્ગના હિત તરફ ધ્યાન આપવું એ રાજનો ધર્મ નથી."

"જેમાં ... મનુષ્ય કલ્યાણ હોય તેવું ... રાજ્યએ સ્વીકારવું જોઈએ, અને સાધન ઈશ્વરમાં ... વિશ્વ વહેચણી ... તે નષ્ટ કરી ... માત્ર ... એવી વ્યવસ્થા કરવી જોઈએ."

"દેશ પ્રમાણે રાજ્યના દુનિયામાં લોકોના ... વારંવાર સાવધાનીનું અસ્તિત્વ નષ્ટ કરી લોકોને પોતાની ઇચ્છા અને આકાંક્ષા છુટથી રીતે જાહેર કરવા પરવાનગી આપવી જોઈએ. લોકમત ... દરકાર નહિ રાખી લોકોના ... રાજ્યપદ્ધતિનો માર્ગ નથી."

"આ પત્રમાં મેં મારા વિચારો મુક્તપણે જણાવ્યા છે. એમ કરતાં દરમ-

પ્રકૃતિ બગડી. આ વખતે તો શ્વાસોચ્છ્વાસ લેવામાં પણ મુશ્કેલી પડતી; તથાપિ દુઃખ સહજ પણ નરમ પડ્યું કે તરતજ લખવા મંડી પડતા. ઇ. સ. ૧૯૦૨ ના જાન્યુઆરીમાં બાદશાહ ઝારને લખેલા પત્રમાં તે જણાવે છે:–

"પ્રિયબંધુ ! આ વખતે આપને બંધુ નામથીજ સંબોધવા એ ઇષ્ટ ધારું છું. આ પત્ર આપનો બાદશાહ તરીકેનો સંબંધ દૂર રાખીને લખું છું. મનુષ્ય માત્ર એકજ પિતા પરમેશ્વરનાં બાળક હોવાથી તેમનામાં બંધુભાવ સ્વાભાવિક રહેલો છે. અને એજ સંબંધ લક્ષમાં રાખીને આ પત્ર લખું છું. મારે મરણ નજીક આવતું જાય છે તેનું મને ભાન છે; અને જાણે આ પત્ર પરલોકમાંથી લખી રહ્યો છું એમ પણ કહેવાને હરકત નથી. મારી ઇચ્છા એવી છે કે, પ્રજા પ્રત્યેનું આપનું હાલનું જે વર્તન છે અને ભવિષ્યમાં જે થવાનો સંભવ છે; તે વિષેના મારા વિચાર સ્પષ્ટપણે આપને નિવેદન કરું. આમાં પ્રભુ મને મદદ આપે."

"જે વખતે રૂશીયનોને એવો વિશ્વાસ હતો કે, ઝાર એ પરમેશ્વરનો પ્રતિનિધિ છે અને તેના હાથે કદિપણ ભૂલ થતી નથી, તે કાળે કદાચિત્ એકમુખી સત્તાને યોગ્ય હશે. તે જમાનામાં બાદશાહ જાતે સર્વ રાજ્યવ્યવસ્થા જોતા હતા; પણ વર્તમાનકાળમાં એ વ્યવસ્થા અસ્વાભાવિક છે. લોકો હવે સમજી ચૂક્યા છે કે, કદાચિતજ સારો બાદશાહ મળી આવે છે. ઘણા ખરા પ્રસંગોમાં ગાંડા અને દુષ્ટ જેવા રાજાઓ અથવા મૂર્ખ ઝાર હોય છે. વળી એકાદ ઝાર ગમે તેવો ભલો કે ડાહ્યો હોય તથાપિ તેર કરોડની વસ્તીવાળા વિસ્તીર્ણ સામ્રાજ્યપર તે રૂડે પ્રકારે રાજ્ય ચલાવી શકે એ શક્ય નથી. રાજ્યકારભારનું સર્વ કાર્ય તેની બાજુમાં વસતા પ્રધાનો કરે છે અને તેઓનું લક્ષ ખીસાભરવાનું કરવા તરફજ વિશેષ હોય છે."

"આપ કદાચ એમ કહેશો કે ઝાર સારા અને સદ્ગુણી માણસોને પસંદ કરશે. પણ ઝારથી એમ બને તેમ નથી. કેમકે તેની આસપાસના માણસો એવા સ્વાર્થી, લુચ્ચા અને દુરાગ્રહી હોય છે કે સારા માણસોને બાદશાહ સુધી પહોંચવા દે કે નહિ એથી બાદશાહને કદિપણ ઉત્તમ કેળવાયેલ મનુષ્યો મળતા નથી. ઉત્તમ કેળવણીવાળા મનુષ્યો કોઈનું ધ્યાન ખેંચવા મથતા નથી. કોઈની આગળ હાથ જોડવાનું કે ખુશામત કરવાનું તેમણે પસંદ કીધું નથી. આથીજ આજ્ઞાનુવર્તિઓ અને ખુશામતની ટેવવાળા લોકો ત્યાં ટકી શકે છે એમ કહેવું પડે છે."

"એકંદરે જોતાં હવે એવો વખત આવી ગયો છે, કે જ્યાં સુધી પ્રજાની સત્તા ન હોય ત્યાં સુધી ગમે તેવા ભલા ઝાર પ્રજાને સુખી કરી શકે તેમ નથી. ...

[illegible]

[illegible] છે." [illegible]

[illegible]

[illegible] નથી." [illegible]

[illegible] છે. [illegible]

[illegible] નથી." [illegible]

[illegible] વિષય [illegible] છે [illegible]

[illegible] કરી લેશે."

[illegible] પૂરી રીતે [illegible] પોતાની [illegible] અને [illegible] નહિ [illegible] નથી."

[illegible] છે. એમ કરતાં [illegible] વિચારો [illegible]

દોષથી ઓછોવત્તો શબ્દ લખાયો હોય અને તેથી આપને માઠું લાગ્યું હોય અથવા ગુસ્સો આવ્યો હોય તો તે માટે ક્ષમા માગું છું. આપનું પોતાનું અને રૂશીય પ્રજાનું કલ્યાણ થાય એજ ઇચ્છાથી આ પત્ર આપને લખ્યો છે."

આ પત્રમાં ટૉલ્સ્ટૉયની માનસિક અવસ્થાનું શુદ્ધ પ્રતિબિંબ જોઇ શકાય છે. ઝારની કારકીર્દિ વિષેના વિચારો તેમણે એમાં સ્પષ્ટ કર્યા છે; અને હોલી સિનોડ પરિષદપર પણ ટીકા કરવાને ચૂક્યા નથી.

અદ્યાપિ પ્રકૃતિની ચઢતી પડતી ચાલ્યા કરતી હતી અને તેમાં કંઇ કાંઇ નવાં ચિન્હ જોવાવાથી દાક્તર પણ નિશ્ચિત નિદાન કરી શકતો નહિ. છેવટ મૉસ્કોના એક સુપ્રસિદ્ધ દાક્તરે તપાસ કરી અને ફેફસાંને સોજો આવેલો છે એમ જણાવ્યું.

આ સ્થિતિ પાદરીઓની મહાસભાની જાણમાં આવી અને તેને લાગ્યું કે હવે ટૉલ્સ્ટૉય જીવશે નહિ; તેથી તેણે બીજો એક ગુપ્ત હુકમ ઉપાધ્યાયો તરફ રવાના કરી જણાવ્યું કે, ટૉલ્સ્ટૉયના મૃત્યુ પ્રસંગે જે ઉપાધ્યાય નજીકમાં હોય તેણે એકદમ તેમની ઓરડીમાં પેસી જવું અને થોડીવારે બહાર આવી જાહેર કરવું કે, ટૉલ્સ્ટૉયને કૃતકર્મનો પૂર્ણ પશ્ચાત્તાપ થયો હતો; અને પુનઃ જુના પંથનો સ્વીકાર કરી ધર્માજ્ઞા પ્રમાણે તીર્થપ્રસાદ પણ તેમણે લીધો હતો. સ્પષ્ટ છે કે, ટૉલ્સ્ટૉયના વિચારોનો પાછળથી પણ પ્રચાર ન થાય તે માટે આ સર્વ ખટપટ થઇ હતી. ટૉલ્સ્ટૉયના આ પરિવર્તનના સમાચાર તારથી દુનિયાભરમાં ફેલાવવાની મહાસભાએ યોજના કરી હતી; પણ દુર્ભાગ્યે તે પોતેજ તેમાં ફસાઇ પડી. ફેબ્રુઆરીમાં ટૉલ્સ્ટૉયની પ્રકૃતિ ઘણે ભાગે સુધરી ગઇ અને તે ફરવા હરવા લાગ્યા. હવે યાસનાયા જવાની તૈયારી થવા લાગી, પણ વળી મે મહિનામાં તે તાવથી એવા પટકાયા કે દાક્તરે જણાવ્યું કે હવે આશા નથી; પરંતુ એ અનુમાન ખોટું કર્યું અને જુનમાં પ્રવાસ કરવા જેટલી શક્તિ આવી. આ વખતે સેબેસ્ટોપલમાં અતિશય ઉકળાટ થવા લાગ્યો હતો. એક રેલ્વે અધિકારીએ એ સ્થિતિનો વિચાર કરી તેમને સ્ટેશન પાસેના પોતાના ઠંડા બગીચામાં રહેવાની પરવાનગી આપી હતી. તે સેબેસ્ટોપલથી નીકળવાના હતા તે દિવસે પણ ઉકળાટ પુષ્કળ હોવાથી તે એવાજ એક સ્ટેશનની નજીકના બીજા બાગમાં બેઠા હતા. કર્મવશાત્ તે બાગના માલીકની સ્ત્રી ત્યાં આવી પહોંચી તો તેને એક જંગલી ખેડુત બેઠેલો જણાયો. આથી તે રાતીપીળી બની ગઇ. તારા જેવા જંગલી માટે આ બાગ નથી એમ જણાવી ટૉલ્સ્ટૉયને તેણે હાંકી કાઢ્યા. ત્યાંથી તે સ્ટેશનની વેઇટીંગરૂમમાં આવીને બેઠા. ટૉલ્સ્ટૉયના પ્રવાસના સમાચાર અગાઉથી પ્રસરેલા હતા તેથી લોકોનાં ટોળેટોળાં સ્ટેશનપર આવે જતાં હતાં. ટૉલ્સ્ટૉય કેવા છે તે

...ના વિસ્તરથી પેથી જાતની સ્વામીની પણ રોજગાર આપી. અવિહદ બોઃ ...થી તેને અંત જવાને બારે આવશ્ય પડી. ઉપરે નોકરો જેમ તેમ કરી ...ના ઇચ્છા પણ ટેલ થઈ ગયા હો જાયરતો ગંજની એવું મોટો જ્યાએ ...ને અત્યંત ખેદ થયો. તેણે પોતાના લખાણો પુષ્પગુચ્છ આપતા ધરી ઉત્સ... ...ને કહ્યું "ડૉક્ટર સાહેબ, તમારાં વચનોથી તમે શી રીતે આભાર! ...આપણા ઉપરથી આવશ્ય કહો છે તે માટે ક્ષમા માગું છું." એ નિબંધ પૂરો થયો.

ઇ. સ. ૧૮૮૨ ના ફેબ્રુઆરીમાં "ધર્મ એટલે શું!" એ નિબંધ પૂરો થયો. ...ના ઉપરથી ...ના ઉપરથી એ લેખમાં ... આ સંબંધેથી ... તેમણે ... નિબંધની ... પોતાના વિચારો સ્પષ્ટ કર્યા છે. ખરી રીતે આ લેખ સંબં... ...માં ધર્મ વિષેના પોતાના વિચારો સ્પષ્ટ કર્યા છે. જેવી રીતે આ લેખ સંબંધી ... તેમણે ... ...ના વિરોધીઓની મુંઝવણ વિશેષ ઉપરથી તે વખતે ... ...માં ધર્મ વિષેના પોતાના ... વિરોધીઓની મુંઝવણ વિશે ઉપરથી તે વખતે ... ...થઈ ... છે: પણ વિરોધીઓની ... અને તેના પ્રચલિત સ્વરૂપ ... ...કેટલો પ્રકાર થયો નહિ. ખ્રિસ્ત ધર્મ ઉપર ટકાવ ...છે:—

...તેમણે એ લેખમાં નીચે પ્રમાણે ઉદ્ગાર કાઢ્યા છે:— ... તત્ત્વના વ્યવહારમાં પરિ... ...ખ્રિસ્તી ધર્મમાં પણ અન્ય ધર્મોની માફક ... એ દેવદાર અન્ય કરતાં વિશેષ ...વર્ણન કરેલું જણાય છે; તથાપિ ખ્રિસ્ત ધર્મમાં એ ... તત્ત્વ એ છે કે, ...અને અધિક ... સ્વરૂપમાં ... છે. ખ્રિસ્તધર્મનું ... તત્ત્વ ... છે. ... ...ખરું ... એવા પ્રકારનું ... છે અને તેથી ... પવિત્ર ... છે. ... ...એવા ... પ્રમાણે આચરવાનું બને નહિ. ...ના ... આ તત્ત્વ પ્રમાણે ... વાતો ઉપસ્થિત કરી ...તેમણે એ તત્ત્વ ... માટે ... વાતો કેવળ ... આધારે ...માં ... છે. એ વાતો ... જે ... વાતો ... ...છે ... તત્ત્વ ... માટે આ પ્રમાણે તેમણે જે ... ધર્મમાં એવી એવી ... ...એટલી કે ... કહે છે કે ... વર્ષથી જગતની ઉત્પત્તિ, ...નથી ... પૂર્વે ... ઉત્પત્તિ, ... વગેરે ... ની વાતો ... અને ... કરીને આપણે ...નથી! ... અને ... ...છે. આમ ...નું ... વગેરે ... પણ ... છે. ... આપણે ... કહી; ... અને તેવી ... અને તે જ્યાં ...અધિક ... ધર્મમાં નહિ હોય, ... નહિ રાખે, તે ... અધિક ... કરાવે છે જે વિશ્વાસ ... છે."

...અને ... ધર્મની ... નીતિ અને ... ...એવું ... ...ધર્મપંથની ... વિશ્વાસ ... નહિ ... ...છે કે, ... વિશ્વાસ ...

[illegible] છે' તે તેને કહી શકાશે કે, મનુષ્યો અમને હોય પોતાનો ધર્મ [illegible] વિચારમાંજ આવી રહેલા આવે છે. '[illegible] એટલે ખરો ધર્મ' એ [illegible] તેમના રૂપમા આવેલી નથી હતી. [illegible] અને તેઓ [illegible] અને [illegible] છે. તેથી તેઓ તેજ ધર્મ નહિ [illegible] [illegible] નહિ પણ એ [illegible] છે."

[illegible] એ ધાર્મિક છે એમ પણ તેમને લાગે છે. [illegible] [illegible] (ખાસ કરીને) [illegible] એ [illegible] [illegible] વિચાર [illegible] ([illegible]) [illegible] [illegible] ધર્મ છે. એ [illegible] [illegible] છે તે [illegible] નામ ધર્મ છે. એ [illegible] [illegible] છે અને એ [illegible] કરીને [illegible].

[illegible] ભિન્ન ભિન્ન [illegible] ધર્મને નામે નાનાં નાનાં [illegible] [illegible] એવી આવે છે કે, [illegible] એ [illegible] [illegible] [illegible] નથી. એ [illegible] [illegible] કરી શકતું નથી. એવા [illegible] [illegible] [illegible] પુરુષાર્થ છે. એવા [illegible] કઈને સમાજમાં તેમની પદવી [illegible] [illegible] હોય; [illegible] [illegible] હોય; પણ [illegible] [illegible] [illegible] હોય છે. [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] તૈયારીમાં [illegible] [illegible] આખું [illegible] છે અને [illegible] [illegible] કરે છે."

[illegible] ધર્મ નથી. [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] છે' એમ કહેવું એનું નામ ધર્મ નથી. [illegible] [illegible] [illegible] વિચાર છે' એમ કહેવું એનું નામ ધર્મ નથી [illegible] [illegible] કરી [illegible] [illegible] [illegible] કરી લેવી, એ પણ [illegible] [illegible] કરી [illegible] કરે છે તે પ્રમાણે એ સર્વ [illegible] [illegible] ધર્મ નથી. ધર્મ એટલે આત્મા અને [illegible] [illegible] એમ કહેવું એ પણ ધર્મ નથી [illegible] બુદ્ધિ અને અનુભવથી [illegible] નથી [illegible] [illegible] વસ્તુ. એ વસ્તુ [illegible] [illegible] છે અને તે પોતાના [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] છે."

[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ઉપર [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] હતું; અને તે [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] હતું; પરંતુ ટૉલ્સ્ટૉયના વિચાર [illegible] [illegible] [illegible] હતું. [illegible] [illegible] [illegible] હતો.

ઈ. સ. ૧૯૦૨ ના ઑક્ટોબર સુધી ટૉલ્સ્ટૉયની પ્રકૃતિ સારી રહી હતી. [illegible]

બે કલાક તે બહાર ફરવા પણ જઈ શકતા હતા; તદપિ જોઈએ તેટલી શક્તિ આવેલી નહતી. ફરી આવ્યા પછી કેટલીક વખત તે આરામ ખુરશીપરજ પડ્યા પડ્યા ઉંઘી જતા હતા. દાક્તર અને ઔષધપર તેમને વિશેષ વિશ્વાસ નહતો. એક વખત બે દાક્તર તેમની ખબર જોવા આવ્યા ત્યારે તેમણે હંમેશની વિનોદી પદ્ધતિથી કહ્યું: "સદ્‌ગૃહસ્થો, તમારા માટે મારો સારો અભિપ્રાય નહતો પણ હવે અનુભવમાં જણાયું છે કે, હું માનતો હતો તેટલા તમે ખરાબ નથી. તમારા શાસ્ત્રે તમને જેટલું શીખવ્યું છે, તે સર્વનું તમને સારૂં જ્ઞાન છે અને તમે તદનુસાર અંતઃકરણપૂર્વક વર્તન રાખો છો. માત્ર દુઃખની વાત એટલીજ છે કે, તમારૂં શાસ્ત્ર અજ્ઞાનમાં ગરક થએલું છે."

ક્રીમિયાથી આવ્યા પછી કાઉન્ટેસે ઉપચારને માટે એક દાક્તરને ઘર આગળજ રાખ્યો હતો. એ માટે ટૉલ્સ્ટૉય અનુમોદન આપતા નહતા; પણ આજુબાજુના ખેડુતોને પણ દવા આપવાની શરત થતાં તેમણે સંમતિ આપી હતી.

આ વખતે સ્ટેસૉફ નામનો એક વૃદ્ધ ગૃહસ્થ પરોણા તરીકે યાસનાયા આવ્યો હતો. એ લેખક હતો અને ટીકાકાર તરીકે પ્રસિદ્ધ હતો. તે પિટર્સબર્ગના બાદશાહી ગ્રંથસંગ્રહાલયનો વડો અધિકારી હતો. ઘણાં વર્ષોથી ટૉલ્સ્ટૉય સાથે તેનો સંબંધ હતો. એનું વાંચન અતિ વિશાળ હતું. તે એક મહાન પુસ્તકાલયના અધિકારી તરીકે પણ ટૉલ્સ્ટૉયને ઘણો ઉપયોગી થતો. કોઇપણ વિષયપર પૂર્વે કયા લેખ પ્રસિદ્ધ થએલા છે તેની માહિતી જોઇતી હોય ત્યારે સ્ટેસૉફ તરફથી તે તરતજ તેમને મળી જતી.

ટૉલ્સ્ટૉયના સર્વ મત સ્ટેસૉફને માન્ય હતા એમ નહતું; પરંતુ તેના મનમાં તેમના વિષે પૂજ્યભાવ હતો. તે કહેતો કે રૂશીયામાં જે પ્રથમ પંક્તિના ગ્રંથકાર થઇ ગયા છે, તે સર્વમાં ટૉલ્સ્ટૉયની અગ્રતા પ્રમુખસ્થાને થવી જોઇએ.

સ્ટેસૉફના જેવો બીજો પણ એક યાદ કરવા જેવો પરોણો આ વખતે યાસનાયામાં હતો. તેનું નામ 'ગીંજબર્ગ' હતું. તે ઉત્તમ શિલ્પકાર હતો. તે ટૉલ્સ્ટૉયનું સંગેમરમરી બસ્ટ તૈયાર કરી રહ્યો હતો. એની પાસે બીજી એક અલૌકિક વિદ્યા હતી. તે નકલ કરવામાં નિપુણ હતો. આથી સર્વ મંડળને તે ગમ્મત આપતો. તે જ્યારે કોઇપણ માણસની કે જનાવરની નકલ કરતો ત્યારે ટૉલ્સ્ટૉય પેટ પકડીને હસવા લાગતા. કેટલીક વખત નાટકના કેટલાક પ્રવેશ પણ તે ભજવી બતાવતો. તે પ્રસંગે અનેક પ્રકારના વિકારો તેના ચહેરાપર, અવાજમાં તથા બોલવા ચાલવાની ઢબમાં એટલા સ્પષ્ટપણે પ્રતિબિંબિત થતા હતા કે, પ્રેક્ષક આશ્ચર્યચકિત થઇ જતા.

'સ્ટેહોવીચ' નામનો એક ત્રીજો ગૃહસ્થ પણ ત્યાં આવેલો હતો. ધાર્મિક

[illegible]

[illegible]

[illegible] કરી શકશે નહીં.

[illegible] તેથી [illegible] પણ તેમને ત્યાં [illegible]

એક દિવસે એવા પ્રકારની મીજલસ થઈ ગયા પછી ગાયનકળાના વાસ્તવિક સ્વરૂપ વિષે ચર્ચા ચાલતાં તેમણે કહ્યું:—

"માણસના ચિત્તપર સંગીતની બે પ્રકારે અસર થાય છે. ગાયક પોતાના મનમાં ઉત્પન્ન થએલી ભાવના ગાયનદ્વારા શ્રોતાઓના ચિત્તમાં ઉપજાવી આપે એનું નામજ ખરી ગાયનકળા છે; પરંતુ એવા ગાયક ઘણા થોડા હોય છે. બીજે વર્ગ કેવળ શબ્દરચના અને સ્વરસંમેલનથી જ્ઞાનતંતુ પર અસર કરીને શ્રોતાઓનાં હૃદય હલાવી મૂકનારો હોય છે. એ ખરી કળા નથી પણ તે કૃત્રિમ છે. એવી કળા ઘણાને સાધ્ય હોય છે. વેગનર જેવા માણસોને એ વર્ગના ગણી શકાય."

આ વર્ષમાં એટલે ઈ. સ. ૧૯૦૨ માં તેમણે 'હાજી મુરાદ' નામની નવલકથા લગભગ પૂરી કરી હતી, તેમજ 'જીવંત પ્રેત' નામનું નાટક પણ લખ્યું હતું. એ નાટક એક પ્રત્યક્ષ બનેલા બનાવના આધારે રચાયું હતું.

એ નાટક પ્રસિદ્ધ થઈ ગયા પછી એક દિવસે એક છોકરો ટૉલ્સ્ટૉયને મળવા આવ્યો. તેને 'તું કોણ છે' એવો પ્રશ્ન કરતાંજ તેણે કહ્યું: 'હું પ્રેતનો પુત્ર છું.' તે છોકરાને કાને ટૉલ્સ્ટૉયે લખેલા નાટકની વાત પહોંચી હતી અને તેણે પણ સમજી લીધેલ હતો કે પોતાના પિતાના સંબંધમાં બનેલા અમુક બનાવ પરથી એ નાટક લખ્યું છે. પછી થોડાજ દિવસમાં તે પ્રેત પણ ટૉલ્સ્ટૉયને મળવા આવ્યું. તેણે કહ્યું કે 'ન દારૂની ટેવમાં ખટપટ કરવાથીજ મારો અપરાધ ખુલ્લો પડ્યો અને મને શિક્ષા થઈ. હવે મેં દારૂનો ત્યાગ કર્યો છે અને પ્રમાણિક થયો છું.' આ વાત સાંભળી ટૉલ્સ્ટૉયે પોતાના એક ન્યાયાધીશ મિત્રને ભલામણ કરી તેને ચપરાશીની નોકરી અપાવી.

આ વખતે 'ફાધર સર્જિયસ' નામની એક બીજી નવલકથા પણ તેમણે લખી હતી. તે ઘણા વખત સુધી પ્રસિદ્ધ થઈ નહતી અને ટૉલ્સ્ટૉયની એવી ઇચ્છા હતી કે પોતાની હયાતી સુધી તે પ્રસિદ્ધ થાય નહિ. એમનું કોઈ પણ નવું પુસ્તક બહાર પડતું એટલે પ્રકાશકો તથા ભાષાંતરકારોમાં ચડાચડી થઈ જતી. અને ઘણા પ્રસંગોમાં ટૉલ્સ્ટૉયને તે ત્રાસ આપતા. આ પ્રકારની હરિફાઈને લીધે પણ કેટલાંક તેમનાં પુસ્તક પ્રસિદ્ધ થયા વિના ન રહ્યાં. બીજું કારણ એ હતું કે, કેટલાંક [illegible] પ્રસિદ્ધ થતાં હતાં તે [illegible] અને [illegible] કરવામાં [illegible] વધારે [illegible] તેમ તે [illegible] તૈયાર થયા પછી પણ [illegible] તેમાં [illegible] અને તે [illegible] સુધીમાં તો તેમાં [illegible] ફેરફાર કરતા [illegible] [illegible] નથી [illegible] તેમને લાગ્યું હતું. [illegible] [illegible] ઘણી વખત [illegible] [illegible]

બીજી મહત્ત્વની બાબતો તરફ લક્ષ આપવા માંડતા હતા; તેમજ લોકો તરફથી પ્રેમ માટે જે સ્તુતિની વૃષ્ટિ થતી, તેથી તેમને ભય હતો કે રખેને અહંકાર ...થઇ પડે. આ બાબતમાં પોતાના એક સ્નેહીને તેમણે કહ્યું હતું કે:–' એ (અભિમાન) શત્રુનો હુમલો અતિ છૂપી રીતે થાય છે. તેને સાવચેત રહીને પાછો ...વો પડે છે એક વખત હું તેમાં ફસાઇ પડ્યો હતો તે અદ્યાપિ યાદ આવે છે.'

એક વખતે એક પરદેશી પ્રકાશકે તેમનાં સર્વ પુસ્તકોનો હક હમેશને માટે ...હજાર રૂપિયા આપીને ખરીદી લેવા જણાવ્યું હતું; પરંતુ એ લાલચને પણ ...ંમાં વશ થયા નહિ. તેમણે એ પ્રકાશકને સ્પષ્ટપણે જણાવી દીધું કે પુસ્તકો ...પર વિશિષ્ટ હક રાખવો તે અધર્માચરણ છે. 'સાઇંસ' નામના બીજા એક પ્રકાશકે ફક્ત બે વર્ષ માટે તેનો હક સાચવી મોટી રકમ આપવાની ઇચ્છા જણાવી હતી પરંતુ તેની ઇચ્છા પણ પૂરી ન થઇ. [illegible] આપી હતી છતાં એકાદ અખબારવાળો પોતાના પ્રકાશનનો હક રાખવા ઇચ્છતો તો તે માટે તે વાંધો લેતા ન હતા. તે કહેતા કે અખબારવાળાને એ હક નહિ રાખવા દેવા વિષે અદ્યાપિ પોતાનો કોઇ નિશ્ચિત મત બંધાયો નથી.

આ વખતે તેમનું શરીર વિશેષ દુર્બળ બન્યું હતું; તથાપિ મનની હાલત સાબૂત હતી. હવે તેમણે શેતરંજની રમત છોડી દીધી હતી. પત્તાંની રમત તેમને પસંદ નહોતી. પણ લખવાના શ્રમથી કંટાળો આવતો ત્યારે ગમ્મતની ખાતર હલકા પ્રકારની પેશન્સની રમત રમતા.

ટૉલ્સ્ટૉયના ચિત્તનું વલણ સ્વભાવથી તત્ત્વચર્ચા તરફ વિશેષ રહ્યા કરતું હોવાથી, રાતે નવરાશમાં કે બીજો કોઇ લેખ લખતા હોય ત્યારે પણ વચમાં વચમાં તેમનું મન તત્ત્વવિચાર તરફ ખેંચાઇ જતું અને ચાલુ લેખન બાજુપર રહેતું. તેમની તત્ત્વચિંતનની વૃત્તિ એટલી હદસર બનેલી હતી કે શારીરિક દુઃખનો ... અનુભવ્યો નહિ.

કોઇ સ્નેહી મળવા આવતો ત્યારે પણ તે સામાન્ય વાર્તાલાપમાંથી વસ્તુ... વિષય પર આવી પડતા. એક વખત એક સ્નેહી સાથે વાત કરતાં કરતાં પ્રશ્ન થયો કે મનુષ્ય સ્વરૂપ કેવું છે? તેમણે કહ્યું: 'પ્રભુ એટલે મૂર્તિમંત પ્રેમ. એ પ્રેમનો ... અંશ પ્રત્યેકના હૃદયમાં રહેલો છે. તેજ પ્રત્યેકની જીવનશક્તિ અને [illegible] ક્રિયાશક્તિ છે. તેનો અભાવ થાય તો તરતજ જીવનનો અંત આવે છે. એ શક્તિને આપણામાં લાવવી કે વધારવી પડે તેમ નથી; પણ એની આડે આવતાં આવ... દૂર કરવાની જરૂર છે અને તેમ કરવાની શક્તિ પણ આપણામાં રહેલી છે એ વાત લક્ષમાં રાખીને હમેશ આપણે એ વિઘ્નોને દૂર કરવાનું કામ કરતા રહેવું જોઇએ.'

આ વર્ષના નવેમ્બરમાં 'ધર્માધિકારીઓને વિનતિ' નામનો લેખ ટૉલસ્ટૉયે લખ્યો છે. તેમાં અર્વાચીન ધર્માધ્યક્ષોએ ઇસુનાં તત્ત્વોનો ઉચ્છેદ કરીને લોકોને કેવી રીતે કુમાર્ગે ચઢાવ્યા છે, તેનું સપ્રમાણ વિવેચન તેમણે કરેલું છે. લ્યૂથરના સમયથીજ કૅથોલિક પંથપર પુષ્કળ હલ્લા થતા આવ્યા છે; પરંતુ આટલો પ્રબળ સપ્રમાણ, સ્પષ્ટ અને દઢ હલ્લો કોઇએ નહિ કર્યો હોય.

ઈ. સ. ૧૯૦૩ ના જાન્યુઆરીમાં ઇન્ફ્લ્યુન્ઝાથી તે બહુ પીડાયા. પછી એ તાવ દૂર થયો પણ અશક્તિ પુષ્કળ આવી ગઇ; અને હૃદયની ક્રિયા પણ બગડતી ચાલી.

આ વખતે 'કીશીનેફ' પ્રાંતમાં યાહુદીઓ અને ખ્રિસ્તીઓ વચ્ચે ભારે તોફાન થયું અને ઘણા યાહુદીઓ માર્યા ગયા. એ તોફાનનું મૂળ કારણ ધર્મ-ઘેલછા હતી. એનાપર ટીકા કરતાં ટૉલસ્ટૉયે નીચે પ્રમાણે ઉદ્ગાર કાઢ્યા છે:—

" આ તોફાનનું દશ્ય કારણ ભલે ધર્મઘેલછા હોય; પણ એનું મૂળ કારણ તો આપણી વર્તમાન સરકાર અને ધર્માધિકારીઓનાં દુષ્ટ વર્તનજ છે. ધર્માધિકારીઓ લોકોના મગજમાં ગમે તેવી કલ્પનાઓ ઘુસાડી દે છે અને પછી તે લોકોને અધિકારીઓ ભંભેરે છે એટલેજ આવાં તોફાનો થાય છે."

"સરકાર સત્તાના મદથી અંધ બનેલી છે, તેથી એકાદ તોફાન થયું કે તેની ક્રૂરતા ઉછળી આવે છે. તુર્ક લોકો આર્મીનિયનોની કતલ ઉડાવે છે એવું વાંચીને આપણે કહીએ છીએ કે તુર્ક સરકારે માણસાઇ ગૂમાવી છે; પણ એજ કામ જ્યારે રૂશીયન સરકાર કરે છે ત્યારે આપણને તે માટે કંઇજ લાગતું નથી."

એક વખત પ્રખ્યાત જર્મન પંડિત 'નીત્શે' વિષે વાત નિકળતાં ટૉલ્સ્ટૉયે કહ્યું હતું કે, " હમણાં હમણાં લોકોને આધિભૌતિકવાદનો જે વિલક્ષણ મોહ લાગ્યો છે તે તેનાજ લેખનું પરિણામ છે. તેની વિલક્ષણ બુદ્ધિની છાપ લોકોપર પડ્યા સિવાય નથી રહેતી. તેની બુદ્ધિની વિશાળતા અવર્ણનીય છે. જ્યારે પ્રથમ મેં તેના લેખ વાંચ્યા ત્યારે હું જાણે જાદૂથી ઘેરાઇ ગયો હોઉં તેમ તદ્દન મુગ્ધ બની ગયો. તેના લેખોમાં ઓજસ્ અને સૌંદર્યનો એવો સંયોગ થયો છે કે તેનું વર્ણનજ ન થઇ શકે. તેના વિચારોના પ્રચંડ પ્રવાહમાં હું એટલો ખેંચાઇ ગયો હતો કે, મારા સર્વ સિદ્ધાંતોનું અને વિસ્મરણ થઇ ગયું હતું. પછીથી ધીમે ધીમે શુદ્ધિમાં આવીને જ્યારે તેના મતોનું નિરીક્ષણ કરવા લાગ્યો ત્યારેજ તે ધીમે ધીમે ભયપ્રદ જણાવા લાગ્યા. તેણે (શુદ્ધ) ખ્રિસ્તીધર્મને કીચડમાં રગદોળી નાખ્યો છે. તેના પાપનો પાર નથી એમજ મને લાગે છે."

" ખ્રિસ્તીધર્મપર આ હલ્લો આજેજ થયો છે એમ કંઇ નથી. પ્રાચીન-કાળમાં પણ તેના પર હુમલા થતા અને નીત્શેએ તેનુંજ અનુકરણ કરીને ગદ્ય-

[illegible] ઇ. સ. ... ઉ. સ્થિતિઓ પર ... અથવા તે સંબંધી ... ને તેમ ... તે વિષે ... [illegible] ... થઈ ગયા છે ... [illegible]

[illegible] ... છે."

ઇ. સ. ૧૮૮૦ ... [illegible] ... થયું ત્યારે તે વિષે ... [illegible]

[illegible]

ટૉલસ્ટૉયે ૧૯૦૪ ના મેમાં ' વિચાર કરો ' એ નામનો લેખ લખી એ યુદ્ધ વિષેના પોતાના વિચારો સ્પષ્ટતાપૂર્વક જાહેર કર્યા હતા.

અત્યાર સુધી તેમણે અનેક પ્રકારના નિબંધો, વાર્તા, દંતકથાઓ અને મોટી નવલકથાઓના રૂપે પોતાના વિચારો જગતસમક્ષ મૂકવાનો ઉદ્યોગ ચલાવ્યો; પણ હવે તેમનું મન બીજી બાજુ વળ્યું. તેમણે સમગ્ર જગતના પ્રસિદ્ધ વિચારકોનાં પુસ્તકોમાંથી મહત્ત્વના ફકરા પસંદ કરી એક માળા ગૂંથવાનું કામ હાથમાં લીધું: અને એ માળાનો પહેલો ભાગ ઈ. સ. ૧૯૦૪ માં પૂરો કર્યો.

જેમ જેમ રૂસોજાપાન યુદ્ધ ખીલતું જતું હતું તેમ તેમ રૂશીયામાં ક્રાંતિકારક વિચારો પ્રબળ થયે જતા હતા. લોકોમાં સ્વાર્થત્યાગનું પ્રમાણ વધતું ચાલીને સ્વદેશના કલ્યાણાર્થે પ્રાણ આપનારાઓની સંખ્યામાં વધારો થવા લાગ્યો; પણ એ સાથેજ અત્યાચારના તત્ત્વને પણ ભરતી આવતી ગઇ. રૂશીયામાંની આ હીલચાલે સમગ્ર પશ્ચિમ યૂરોપનું ધ્યાન ખેંચ્યું. રાજકીય દૃષ્ટિએ રૂશીયા સદી દોઢ સદી જેટલું પાછળ છે; અને હવે તે એકહથ્થુ સત્તાને તોડી પાડી લોકમતે ચાલનારી શાસનસંસ્થા રૂશીયાએ અસ્તિત્વમાં લાવવી જોઇએ; એવા આશયના લેખો યૂરોપનાં આગેવાન વર્તમાનપત્રોમાં ઝળકવા લાગ્યા. પણ આ કામ સરળ નહતું. એમાં મોટું વિઘ્ન બાદશાહની આસપાસ રહેનારા માણસો તરફથી આવે તેમ હતું. એ ટોળાને પોતાની મરજી પ્રમાણે સત્તા ભજાવવાની ટેવ પડી ગએલી હતી. વળી બાદશાહી કૃપાના પડદા પાછળ રહી એ લોકોને લૂંટ ચલાવવાનું પણ ઠીક પડતું. એક બીજો વર્ગ છેક છેલ્લા વિચારવાળાઓનો બંધાએલો હતો. સામાન્ય સુધારાથી એ વર્ગ વશ થાય તેમ નહતું. જેથી યુધ્ધ માટે લશ્કર દેશબહાર જવાની સાથેજ અંધાધુંધી થવાનાં ચિહ્ન જણાવા લાગ્યાં.

ધીમે ધીમે અંધાધુંધી વધતીજ ગઇ. હવે સરળ માર્ગ શોધી કાઢે તેવો ટૉલસ્ટૉય સિવાય એકે પુરૂષ ન હતો. તેમણે અનેક વખત ઝારશાહી વિરૂધ્ધના પોતાના વિચાર સ્પષ્ટતાથી જણાવેલા હતા અને તેજ પ્રમાણે અત્યાચારી ક્રાંતિકારક પક્ષપર પણ કડક ટીકા કરેલી હતી. આથી ઘણાઓ ધારતા હતા કે તે કાયદેસર હીલચાલ કરનારાઓના પક્ષમાં પોતાની શક્તિનો વ્યય કરશે; પણ તેવું બન્યું નહિ. એ પક્ષપર પણ તેમણે પુષ્કળ ટીકા કરવાથી એ હીલચાલ કરનારાઓ પણ નારાજ અને નિરાશ થયા. આ માટે પરદેશોમાં પુષ્કળ ગેરસમજ થઈ અને ટૉલસ્ટૉયપર સખત ટીકાઓ થઈ. પરદેશીઓ રૂશીયાની આંતરસ્થિતિ યથાસ્થિતપણે સમજી શકતા નહતા અને મનમાં આવે તેવા ઉપાયો સૂચવે જતા હતા. તેમને સ્વાભાવિક રીતેજ એમજ લાગતું હતું કે, પશ્ચિમ યૂરોપની શાસન સંસ્થાઓ જે પદ્ધતિથી વિકસિત થઈ છે તેજ પદ્ધતિ રૂશીયાને પણ હિતાવહ થશે; અને એ પધ્ધતિનો

અંગીકાર કરનાર પ્રોફેસર પ્રમુખે ટૉલ્સ્ટૉયે ઉપદેશ લખેલો હોવાથી તેઓ. [illegible] અનેરિકન [illegible] પણ નથી. ટૉલ્સ્ટૉયનો નિશ્ચિત મત જાણવા માટે તેઓ અનેરિકન [illegible] નામના અધિકારી તરીકે તેમને એક પત્ર લખ્યો હતો તેને આપેલા જવા-[illegible] ટૉલ્સ્ટૉય કહે છે—

" સુનહલીર માર્ગના નામથી હાલમાં ફ્રાંસમાં જે હીલચાલ ચાલે છે તેનો [illegible] અંકુશ સુધી [illegible] લોકપ્રતિનિધિઓના [illegible] હેતુ અંગેનું [illegible] સિદ્ધ થશે નહિ હોવાથી તે [illegible] પણ એ માર્ગે જતાં ઉદ્દેશ સિદ્ધ થશે નહિ [illegible] હેતુ સાધી શકશે એમ એ [illegible] નથી લોકોનાં મન [illegible] ઇષ્ટ હેતુ સાધી શકશે એમ એ [illegible] નથી લોકોનાં મન [illegible] હેતુ તો સમાજનાં દુઃખો નષ્ટ કરવાનો [illegible] શી રીતે ? મુખ્ય હેતુ તો સિદ્ધ થઈ શકતો નથી. તેમ સુનહલીર માર્ગે [illegible] એ હેતુ સિદ્ધ થઈ શકતો નથી. તેમ સુનહલીર માર્ગે [illegible] કરવાથી પણ તે સિદ્ધ થશે [illegible] લખવાથી કે [illegible] મુદ્દા ઉપરથી બીજી અન્ય [illegible] લોકોનું લક્ષ મુખ્ય મુદ્દા ઉપરથી ખસી જાય છે. જો એ હેતુ સિદ્ધ નથી. એટલુંજ નહિ પણ એથી તો લોકોનું લક્ષ [illegible] થાય છે. જો એ હેતુ સિદ્ધ [illegible] એ હેતુ સાધવાનું [illegible] લોકોનાં હૃદયોમાં દૃઢ કરી [illegible] ધર્મ અને નીતિનાં તત્ત્વો લોકોનાં હૃદયોમાં દૃઢ કરી [illegible] ધર્મ અને નીતિનાં તત્ત્વો લોકોમાં ધર્મ અથવા સામાન્ય જનસમાજનો ધાર્મિક અને નૈતિક દરજ્જો વધારવો લોકોએ. રાજ્યશાસનનાં માત્ર બાહ્ય અંગમાં ફેરફાર થવાથી લોકોમાં ધર્મ અથવા નીતિની અભિવૃદ્ધિ થતી નથી; અને જ્યાં સુધી તે પ્રમાણે થાય નહિ ત્યાં સુધી સમાજ પાકા પાયાપર સુધરશે નહિ. [illegible], ઈંગ્લંડ, અમેરિકા [illegible] પરિસ્થિતિ મારા કથનને પુષ્ટિ આપે છે. [illegible] કેવી સામાજીક [illegible] છે. કેટલા સુધારણા ઉભા હોમાં [illegible] હોવાથી કંઈ રાજકીય સુધારણા કરવું છે. કેટલો સુધારો થયો છે ? "

[illegible] પણ [illegible] જનસમાજ સુખી થયો છે ? તેની સામાન્ય [illegible] ધાર્મિક અને નૈતિક ઉન્નતિ થઈ તેની સામાન્ય [illegible] અનેક વ્યક્તિની ધાર્મિક અને નૈતિક ઉન્નતિ નહિ બને ત્યાં સુધી કોઈ [illegible] અને નિત્યનું જીવન અધિક ઉચ્ચ નહિ બને ત્યાં સુધી કોઈ [illegible] અને નિત્યનું જીવન અધિક ઉચ્ચ બનાવવાની નથી. મધ્યવર્તી સત્તા એક [illegible] સમાજના સુખની અભિવૃદ્ધિ થવાની નથી. મધ્યવર્તી સત્તા એક પણ સમાજના સુખની અભિવૃદ્ધિ [illegible] હોય; પરંતુ તેથી બહુ જન- [illegible] કે એ [illegible] નથી કે તેમનાં અંતઃકરણ પણ ઉન્નત [illegible] સ્થિતિ પણ સુધરી નથી. પોતાને માટે પણ અમુક કર્તવ્ય [illegible] જનસમાજના લાભ માટે પોતાને માટે પણ અમુક કર્તવ્ય [illegible] નથી. જનસમાજના મનમાં ઉત્પન્ન થયા સિવાય [illegible] એથી હાલની સમાજમાંથી પ્રત્યેક વ્યક્તિના મનમાં ઉત્પન્ન થયા સિવાય [illegible] અંગોમાં અને [illegible] ફેરફાર કરવામાં આવશે તોપણ તે [illegible] રાજકીય [illegible] મસ્તકમાંથી એ મુખ્ય ઉપયોગી નહિ [illegible] રાજકીય [illegible] હીન બની જાય છે [illegible] બની ગએલા છે. તેઓ પોતાની હીલચાલમાં એટલા હીન બની જાય છે [illegible] તેમની દૃષ્ટિ પહોંચી શકતી નથી. એક રીતે કહી [illegible] સુધી તેમની દૃષ્ટિ પહોંચી શકતી નથી. એક રીતે કહી

યાની પરિસ્થિતિ અન્ય દેશોની પરિસ્થિતિના જેવીજ છે. રૂશીયાનો બહુ જનસમાજ અને અન્ય દેશનો જનસમાજ લગભગ સમાન સ્થિતિમાં છે. એવી સ્થિતિમાં જે રાજ્યશાસનસંસ્થા અન્ય સમાજના સામાન્ય જનવર્ગને હિતકારક થઇ નથી, તેની સ્થાપના રૂશીયામાં કરવાથી એથી ભિન્ન પરિણામ ક્યાંથી આવવાનું હતું !"

એક પ્રસિદ્ધ અંગ્રેજ લેખકના વિચાર પણ ટૉલસ્ટૉયના જેવાજ હોવાથી તેનો કેટલોક ભાગ અહીં ઉતારીશું. એ લેખક કહે છે કેઃ—

" જેઓ સમાજમાં સાચા સુધારો કરવા ઇચ્છતા હોય, તેઓ રાજકીય સુધારાની ધાંધલમાં પડવા કરતાં પોતાની બુદ્ધિ અને શક્તિનો ઉપયોગ સમાજ સુધારવામાં કરે તો વધુ સારૂં. એ કાર્ય સિદ્ધ કરવા સારૂ હું તેમને વ્યવહારથી વિખૂટા પડી જવા કહેતો નથી, અથવા અંતિમ હેતુને પોષનારી કોઇ એક રાજકીય ચળવળ હોય તો તેમાં ભાગ ન લેવો એમ પણ કહેતો નથી; પરંતુ એવી રાજકીય હીલચાલ સમાજની નીતિમત્તાને વધારનાર છે કે કેમ, તે વિષે તેમણે પ્રથમ ખાત્રી કરી લેવી જોઇએ. એ વિનાની બીજી બાબતોમાં પણ ભાગ ન લેવો એમ મારૂં કહેવું નથી; પરંતુ એ બાબતો સમાજના હૃદયને સ્પર્શ કરનારી ન હોય કેવળ દેખાવજ કરનારી હોય છે એ પણ ભુલવાનું નથી. કેમકે અનેક વર્ષો સુધી એવી હીલચાલ કર્યા પછી પણ માનવસમાજ જ્યાં ને ત્યાં જ ઉભેલો જણાય છે. પ્રાચીનકાળે યુરોપમાં નૈતિક બ્રહ્મચારીના મઠ સ્થાપવામાં આવ્યા તે સમયે જે અલૌકિક ધૈર્ય અને શૌર્ય દેખાયું હતું તેવા પ્રકારનું નવીન ધૈર્ય અને નવીન શૌર્ય ઉત્પન્ન કરી તેની વૃદ્ધિ કરવાની હવે અગત્ય છે. જુની રોમન સંસ્કૃતિનો નાશ થયા પછી એ અનુપમ ધૈર્યવાળા નૈતિક બ્રહ્મચારીઓએજ નવી સંસ્કૃતિનું બીજારોપણ કર્યું હતું. એ કાર્ય રાજા કે બાદશાહોએ કર્યું નથી; સનાતન મતવાદીઓએ યુદ્ધ કર્યા હતાં, પણ તેમણે કંઇ નવી સંસ્કૃતિ નિર્માણ કરી નથી. મારા કથનનો અર્થ એવો નથી કે, એ જુના મઠોની પુનઃ સ્થાપના કરવી. હું એટલુંજ કહેવા માગું છું કે જે સાત્વિક ચૈતન્યથી [illegible] એ મઠ સ્થપાયા હતા, તે ચૈતન્ય આજના સમાજમાં પુનઃ પેદા કરવું જોઇએ. એ મઠોનું [illegible] એ હતું કે પ્રથમ ધર્મ અને નીતિ, ને પછીજ બીજું બધું. [illegible] ધર્મોના [illegible] ધૈર્ય અને સહનશક્તિ [illegible] પણ વૃદ્ધિ કરવાની આવશ્યકતા છે [illegible] પ્રકારનો આત્મિક સુધારો [illegible] સુધી સઘળા મનુષ્યો રાજકીય કે સામાજિક બીજી [illegible] એમ ઉત્તમ છે. '

રૂશીયામાં રાજકીય હીલચાલ કરનારા અનેક [illegible] ની સેવા માટેના પ્રેમ ટૉલ્સ્ટૉયપર [illegible]

રસ મળો હતો. પ્રત્યેક પક્ષ ટૉલ્સ્ટૉયને પોતા તરફ ખેંચવાને મથતો હતો; પરન્તુ સ્થિતિ એવી હતી કે કોઈ પણ તેમના મતો સાથે બરાબર મળતો આવતો નહોતો. તેમના મતોનું સાચું જ્ઞાન રૂઢીવાદી કે કોઈને થયું નહતું. તેમનું ખરું અન્તરંગ કોઈને પણ જણાવ્યામાં આવ્યું નહતું. જો કે સાવ દેખાવપરથી તેમને પોતાના પક્ષના સમજી પોતામાં મેળવી લેવા ઇચ્છતા.

એટલામાં એક રવિવારે એક અગત્યનો બનાવ બન્યો. રવિવારે સવારે 'રોમન' નામનો એક આગેવાન મજૂરોની મોટી સંખ્યા એકત્ર કરી પાદરીઓને વિનંતિ કરવા પિટર્સબર્ગ ગયો. આ ટોળી પાસે પ્રાર્થના સિવાય બીજું કંઈ પણ શસ્ત્ર નહતું; પણ જ્યાં ત્યાં ટોળાંને ઘેરી લેવા કરતા સરકારે રાજધાનીના રાજમાર્ગ ઉપર તેમની કતલ ઉડાવી. આ સમાચાર ટૉલ્સ્ટૉયના કાને આવતાં તેઓ કેટલાક દિવસો સુધી અત્યંત ઉદાસ રહ્યા.

ઇ. સ. ૧૯૦૫ માં તેમણે જે અનેક લેખો લખ્યા હતા, તેમાં પણ અપ્રતિકાર તત્ત્વનું અતિવિસ્તારપૂર્વક સમર્થન કર્યું છે. વળી પ્રજાતંત્રમાં અધિક સ્વાતંત્ર્ય શી રીતે મળી શકે, વ્યક્તિની સ્વતંત્રતા કેવી હોવી જોઈએ, જમીનનો સવાલ, રશિયાની ભયંકર સ્થિતિ, વગેરે બાબતો વિષે પણ લેખો લખીને તે કાળના મહત્ત્વના પ્રશ્નોની તેમણે ઠીક ચર્ચા કરી હતી. ઇ. સ. ૧૯૦૬ ના આરંભમાં બીજી ટૂંકી ટૂંકી વાતો લખવાનો આરંભ તેમણે કર્યો હતો. આ ટૂંકી વાતોની એક નવી માળા ગૂંથવાની તેમની ઇચ્છા હતી. એ સિવાય ઐતિહાસિક બનાવો વિષે પણ તેમણે લેખ લખ્યા હતા. અન્ય વિદ્વાન ગ્રંથકારોના લખાણો-માંથી ચૂંટી કાઢી ઉતારવાનું કામ પણ ચાલુ હતું. એ ગ્રંથકારોમાં પ્રાચીન-કાળના તેમ વર્તમાનકાળ સુધીના સર્વ દેશના ગ્રંથકારોને તેમણે સ્થાન આપ્યું હતું.

આ વખતે તેમની પ્રકૃતિ ઘડીમાં બગડતી તો ઘડીમાં સુધરતી. કેટલીક વખત વધારે પણ નહતું. યદ્યપિ મૃત્યુ સમીપ આવતું જાય છે એમ સમજીને તેઓ પણ કંઈક લાગતું કે લખવા બેસી જતા. હજુ માનસિક ઉત્સાહ તેમનામાં ટકી રહ્યો હતો. એક પત્રમાં તે કહે છે—

"હમણાં મારી શારીરિક અને માનસિક અવસ્થા વિલક્ષણ ચાલે છે. કેટલીક વખત અશક્તિ એટલી વધે છે કે, એક લીટી પણ લખાતી નથી; અને કેટલીક વખત એવી સ્ફૂર્તિ હોય છે કે જાણે શક્તિનો મહાન ભંડાર હાથ લાગ્યો હોય તેમ તરતજ સીધું કામમાં લાગી જવાય છે. હજુ મારે ઘણું કરવાનું બાકી છે; એટલે જે થાય તે પૂરું કરવા તરફ વળે છે. અથી હું પત્ર લખી શક્યો નથી તે બદલ માફ કરજો —ટૉ."

'પુનરુત્થાનના વેચાણના સાત આઠ હજાર રૂપિયા તમારે ત્યાં જમા છે,

પણ તે હમણાં મોકલશો નહિ. તેનો આજે અહીં સદુપયોગ થઈ શકે એમ લાગતું નથી. તમને જો એકાદ સદ્કૃત્ય મળી આવતું હોય તો તેમાં એ રકમ ખર્ચી નાખજો. હાલ એવું કંઇ કાર્ય ન હોય તો એકાદ પેઢીપર તે જમા રાખી મૂકશો. એવું કંઇ કાર્ય જણાશે એટલે તેની માગણી કરીશ."

આ સમયે કાઉન્ટેસ પથારીવશ થવાથી રાજની રહેણીમાં પેટાળો થયો અને તેથી ટૉલ્સ્ટૉયને લખવા વાંચવાનું હાલતું નહતું. ડાક્તરે જણાવ્યું કે શસ્ત્રક્રિયા કર્યા વગર પ્રકૃતિ સુધરવાનો સંભવ નથી. કાઉન્ટેસને આ આજારથી અસહ્ય વેદના થતી હતી; પરંતુ તેમની ધર્મઅવિરુદ્ધ શસ્ત્રક્રિયા કરવી કે કેમ, તે ટૉલ્સ્ટૉયને પ્રશ્ન થઈ પડ્યો. ડાક્તરને તેમણે કહ્યું: "આજે નહિ તો કાલે કે પાંચ વર્ષે પણ મરવાનું તો છેજ. ડાક્તર તરીકે વ્યાધિને પીડાનીનેજ તમે સલાહ આપો છો; પરંતુ હું તેને માટે ના એ નથી કહેતો અને હા એ નથી કહેતો. સર્વ પુત્ર પુત્રીઓ અહીંજ છે. તેમના અને રોગીના વિચારથી જે કરવું ઘટે તે કરો."

ઉપરે સર્વની અનુમતિથી શસ્ત્રક્રિયા કરવામાં આવી અને તે સફળ થઈ. આરંભના બે ત્રણ દિવસ સુધી તેની સ્થિતિ સંશયાત્મક હતી, પણ પછી તે સુધરતી ચાલી અને એક મહિનામાં તદ્દન સુધરી ગઈ.

ટૉલ્સ્ટૉય સામાન્ય રીતે લોકોને અત્યંત પ્રિય હતા પણ ૧૯૦૬ માં એ સ્થિતિમાં ફેરફાર થયો જણાયો. રાજકીય વિષય સિવાય અન્ય તરફ લોકોની દૃષ્ટિજ જતી નહતી અને ટૉલ્સ્ટૉય તો એ બાબતમાં નહિ પડવાનોજ ઉપદેશ આપતા હતા.

ઇ. સ. ૧૯૦૬ ના ઑક્ટોબરમાં રાજકીય દૃષ્ટિએ રાજકારભારમાં કેટલાક સુધારા કરી લોકોને થોડા ઘણા હક્ક આપવામાં આવ્યા; તેમાં સરકારી પરીક્ષાને કમી કરવામાં આવ્યા. આથી ટૉલ્સ્ટૉયના કેટલાક અપ્રકાશિત લેખોને બહાર આવવાનો અવકાશ મળ્યો અને તે જોવાને તેવા છપાઇ બહાર પડ્યા.

આજ સમયે રૂમાં ગામાએ ૧૮૦ ગામડાંઓની સહીનું જાહેરનામું કાઢી લોકોને જણાવ્યું હતું કે, કર આપવો નહિ અને સૈનિક નોકરીમાં દાખલ થવું નહિ. આથી સરકારે રૂમાનેજ બંધ કરી દીધી. આવું જોઇ કોઇએ ટૉલ્સ્ટૉયને કહ્યું કે, રૂમાનું જાહેરનામું તમારા તત્ત્વને અનુસરતું હતું. ત્યારે તેમણે કહ્યું કે "એ જાહેરનામા સાથે મારા તત્ત્વનો કશોજ સંબંધ નથી. હું લોકોને એજ ઉપદેશ કરું છું એ વાત ખરી છે પણ બન્નેનો ઉદ્દેશ એક બીજાથી જુદો છે. એ જાહેરનામાનો આશય એવો છે કે, વર્તમાન સરકારને કર નહિ આપીને ડુબાવી દો અને સરકારની જગ્યાએ અને સત્તાએ ત્યારે તે અમોજ આવીએ. મારો ઉપદેશ તો એવો છે કે, સરકારની કોઈ પણ પ્રકારની નોકરી ન કરો."

'જેને ધર્મ પ્યારો હોય તેણે ધર્મવિરુદ્ધની કોઈ પણ બાબત કરવી જોઈએ નહિ; અને તેથીજ લશ્કરી નોકરી પણ કોઈએ કરવી જોઈએ નહિ.' એવા અર્થનો એક નિબંધ કોઈ લેખકે પ્રકટ કર્યો હતો, પણ તે પ્રકટ થતાંજ સરકારે છાપખાનાની જપ્તી લઈને તેની પ્રતો જપ્ત કરી લીધી હતી; પરંતુ ટૉલ્સ્ટૉયનાં પુસ્તકો તો ધડધડાટ વેચાયે જતાં હતાં.

ટૉલ્સ્ટૉયની પ્રકૃતિ હવે વધારે સારી થઈ ગઈ હતી. સાંજે તે શેતરંજ રમવા બેસતા હતા. કેટલાક રમનારા પ્રસંગવશાત્ ખીજાઈ જાય છે, પણ ટૉલ્સ્ટૉયની પ્રકૃતિ તેવી નહતી. રમત દરમીઆન કોઈ કંઈ પ્રશ્ન કરતો તો તેને શાંતિપૂર્વક જવાબ આપી રમે જતા અને સાથે સાથે નિર્દોષ વાર્તાવિનોદ પણ કરે જતા. આ અરસામાં એક વખતે તેમનો એક સ્નેહી આવતાં ચાલુ રાજ્યક્રાંતિ વિષે પ્રશ્ન નીકળતાં તેમણે કહ્યું:—

"રાજ્યક્રાંતિ માટે ચાલતી આ ચળવળને મારી જરા પણ સહાનુભૂતિ નથી. અન્ય દેશોમાં અનેકવાર એવા પ્રકારની ક્રાંતિઓ થઈ ગઈ છે; પણ તેનાં પરિણામ સારાં નથી આવ્યાં. આપણે પ્રત્યેકને એક દિવસે મરવાનું છે, એ વાત લક્ષમાં રાખીને એવી બાબતોમાં પ્રાણહાનિ કરવી એ મનુષ્યને માટે ઉચિત નથી. ઝાર નામની સંસ્થાનો ઉચ્છેદ થઈ જતો હોય તોજ ખરી ક્રાંતિ થઈ કહેવાય. તેવું ન બનતું હોય તો નવી સરકાર પહેલીથીજ નાશ કરવાની અને કદાચ તે જુની કરતા પણ ખરાબ નીવડે. એકાદ 'પેટ્રોવિચ અથવા 'રેડિકોફ'ને રાજ્યપદ અર્પણ કરવા માટે રક્તપાત કરી ક્રાંતિ કરવામાં શું ડહાપણ છે? આવા પ્રકારના વર્તનોથી કેમ થાય છે તેનું ભાન આ સરકારને થતું નથી તે નવાઈ જેવું છે. જાણે કે લોકોએ પ્રત્યેક કાર્ય તેના હુકમ પ્રમાણેજ કરવું જોઈએ એવા ભ્રમને વશ આખા જગતની સરકારો થએલી છે. જે ચળવળ અથવા ક્રાંતિ વૈર અને નીતિના પાયા વગરની હશે તે કદિપણ સુખદાયક થવાની નથી; અને આપણે સર્વ જાણીએ છીએ કે, હાલની રાજકીય હીલચાલમાં એ તત્ત્વ પાયો નથી હોતો. પ્રભુની આજ્ઞા પાળવી એજ માનવી જીવનનો અન્તિમ હેતુ છે, એવું હાલના ચળવળીઆ મોઢેથી બોલે છે પણ એ કેવળ ચાલાકીજ છે. ઝારને કાઢી મૂકો અને તેની જગાએ અમને બેસાડો, એ સિવાય તેઓ અન્ય કંઈ ઇચ્છતા નથી."

ટૉલ્સ્ટૉયનું કહેવું એવું છે કે, ઝારકર નામની સંસ્થા નષ્ટ થઈ એટલે કાયદા, અદાલતો, લશ્કરાદિ આપોઆપજ [illegible] થશે. મનુષ્ય સ્વભાવતઃ જમીનપર રહેનાર પ્રાણી હોવાથી તેની ઉન્નતિ જમીનના આધારેજ ચાલી શકે. તે કહે છે કે "આ સિદ્ધાંતને એકવાર જો તમે સ્વીકારો તો પછી જમીનની વિષમ વહેંચણીને સમ્મતિ શી રીતે આપો? એવી વહેંચણીને ન્યાયી શી રીતે કહી શકો? જમીન

મેળવીને અન્ન પ્રાપ્ત કરવાની સધિ સર્વને સમાનપણે મળવી જોઇએ. જ્યાં સુધી એ પ્રમાણે ન બને ત્યાં સુધી એમજ કહેવું જોઇએ કે, ગરદન બાંધીને તમે જે [illegible] નિર્માણ કરો છો તે ન્યાયી નહિ પણ જંગલીપણાનો એ ભાગ જેવાય છે. હાલની વિષમતા સ્વભાવજન્ય નથી પણ એ તમારા કૃત્રિમપણાથી ઉત્પન્ન થએલી છે; અને જ્યાં સુધી એ વિષમતા દૂર ન થાય ત્યાં સુધી સમાજ સ્થિર થાય અને ધાર્મિક [illegible] નૈતિક ઉન્નતિ પ્રાપ્ત કરે એવી આશા ફોકટ છે. જો હાલની ધમાધમથી અંત: [illegible] થવી થવાવવા ઇચ્છતા ન હો તો વિશિષ્ટ હકથી મળ્યાએલી અને કંડુાયા [illegible] થયેલી વિશિષ્ટ હકની દિવાલો પ્રથમ તોડી પાડવી જોઇએ. હવે એ [illegible] ભૂલતવી રાખવા જેવો નથી."

જુના અમેરિકન મશ્કારોમાં સ્વિફ્ટ અને ગોલ્ડસ્મિથ ટૉલ્સ્ટૉયના પ્રિય લેખક હતા. હાલના લેખકોને તે વિશેષ મહત્ત્વ આપતા નહતા. તે કહેતા કે હાલના [illegible] વાંચ્યા પછી મારો એ જુના લેખકોપરનો પ્રેમ બેવડો થયો છે.

[illegible] ૧૯૦૬ ના નવેમ્બરમાં તેમની પુત્રી પ્રિન્સેસ ઓબોલેનસ્કી નામના [illegible] ન્યુમોનિયાથી રહી મરણ પામી. એ પુત્રી દયાળુ અને પરોપકારી [illegible] હોવાથી તેના પરિચિતોને ઘણો શોક થયો. ટૉલ્સ્ટૉયને પણ ઘણું દુઃખ [illegible] નથી તેમની પ્રકૃતિ બગડી ગઇ હતી. ૧૯૦૭ ના મેમાં તે બે [illegible] મંજુક ગયા હતા અને એ વખતથી તેમની સ્મરણશક્તિમાં [illegible] થઇ ગયો હતો. પોતાના જીવનની કેટલીક વાતો તે તદ્દન વિસરી [illegible] વિષે તેમની પુત્રી સાશીવાનાએ એક પત્ર લખ્યો છે [illegible] —

[illegible] સ્મરણશક્તિ કેટલીક બાબતમાં તદ્દન લુપ્ત થઇ ગઇ છે; તેથી [illegible] થાય છે. તે કહે છે કે, 'અનુભવોથી વાંચ્યું જુની [illegible] કંઇ ઉપયોગી બાબતો ભૂલ્યો નથી.' તેમની આ [illegible] [illegible] સ્વભાવ લેશ પણ ન બદલે એવો મત ધરાવે છે, પણ [illegible] ભૂલીને છીએ તે ઓળખ લે છે. તેમને આ વિષે [illegible] કે 'તમને દુઃખ થાય તેવું કરવું [illegible]; [illegible] મને ખબર નથી તમે કરો છો તે પ્રથમનું [illegible]." [illegible] વિસ્મરણથી ઘણા લાભ દેખા હતા; [illegible] હોતા હતા એ સર્વ હવે પૂરી રીતે ભૂલી ગયા છે [illegible] વર્તમાન અને વર્તમાન વધારે સારું થયું છે [illegible] વખતની બધી ભૂલો વંચાઈ ગઇ હતી. તેથી [illegible] ઉપર નહીં હોવાને પ્રસન્ન [illegible]

" ખાનગી મિલકતપરનો હક્ક છોડી દીધા કરતાં અધિક વર્ષ થઇ ગયાં છે. એ દાન મારા વ્યક્તિગત લાભ માટે મેં કર્યું છે. મારા આપ્તજનોને સ્વાધીન કરીને મેં કહ્યું હતું કે, હું મરી ગયો છું એમજ સમજજો. તેજ પ્રમાણે મારા લેખોપરના હક્ક ત્યજી દઇ જનસમાજને અર્પણ કર્યા છે હવે મારા હાથમાં જે થોડો ઘણો પૈસો આવે છે તે દુઃખીઓને મદદ કરવા માટે વિશેષતઃ પરદેશ ખાતેથી આવે છે. કેટલાક લોકો કદિ કદિ મને યોગ્ય લાગે તેવા કામમાં વાપરવા સારૂ મારા હાથમાં પૈસો મૂકે છે. એ પૈસાનો ઉપયોગ હું મારા ગામની આજુબાજુના ગરીબોને મદદ કરવામાં કરૂં છું. આમાંથી [illegible] અથવા જીવનના મૃત્યુથી અનાથ બનતાં કુટુંબોને એ પૈસાથી હું મદદ આપું છું."

આ રીતે એ પૈસાનો વિનિયોગ થયા છતાં મારા વિષે વર્તમાનપત્રોમાં કલ્પિત દંતકથાઓ પ્રસિદ્ધ થાય છે. એવી પાયા વિનાની હકીકતોથી લોકોમાં પુષ્કળ ગેરસમજ ફેલાય છે અને મારા તરફ અનેક પ્રકારના માણસો માગણીઓનો વરસાદ વરસાવે છે. એ માગણોમાં કેટલાક ખરા હોય છે ત્યારે કેટલાક લુચ્ચા પણ હોય છે કેટલાક વિદ્યાર્થીઓ શિક્ષણ મેળવવા મારી મદદ માગે, અને તેમનું એ શિક્ષણ એટલે શું ! વિશ્વવિદ્યાલયની પદવી મેળવવી !"

"સર્વની જરૂરીઆતો પૂરી પાડવા જેટલું સાધન મારી પાસે નહિ હોવાથી મારાથી મદદ થઈ શકે તેમ નથી એવા અર્થના હું જવાબ આપું છું; પણ તેથી એવા માગણીઓ, અટકવાને બદલે તે માગનારા ફરીફરીને પત્રો લખે છે અને તેમાં પણ પત્ર. [illegible] જોડેલા હોય છે. એવા પત્રોનો ઉત્તરજ નહિ આપ-વાનો ઉપાય અજમાવી જોયો તો વળી તેઓ વિશેષજ ચીડાતા જણાયા."

માટે એવા પ્રકારની કોઇએ મારી પાસે માગણી કરવી નહિ; કેમકે ખાત્રી-પૂર્વક આપી શકું તેટલી કે તેવી કંઇજ રકમ મારી પાસે હોતી નથી. સર્વેએ કૃપા કરીને સમજી રાખવું કે એ બાબતમાં સામાન્ય માણસ કરતાં પણ હું વિશેષ નિર્ધન છું. મારા હાથમાં કંઈ મિલકત નથી એટલે કંઇ મદદ થઇ શકે નહિ અને મારા હાથમાં પૈસો હોવા છતાં પણ નહિ હોવાનો ઢોંગ હું કરતો [illegible] જેમની ધારણા હોય, તેમણે પણ સમજવું જોઇએ કે એવા માણસ પાસેથી પણ મદદ નજ મળી શકે."

[illegible] પત્રોના ઉત્તર કરવાનું અને કરેલા ઉત્તરની દુરસ્તી—સુધારણાનું કામ જેટલું અગત્યનું હતું તે પોતાના લેખમાં જેટલી કાળજી રાખતા હતા તેટલીજ [illegible] ઉત્તર વિષે રાખતા હતા. સાથે સાથે ટૂંકી ટૂંકી વાતો અને સત્યમય સિદ્ધાંત[illegible]નું કામ પણ કરતા હતા.

વાંચકને યાદજ હશે કે, પૂર્વે ટૉલ્સ્ટૉયે યાસનાયામાં શાળા કાઢી હતી. અત્યારે પણ તેવોજ ઉદ્યોગ પાછો તેમણે શરૂ કર્યો હતો. એ ઉદ્યોગને જોકે પ્રત્યક્ષ શાળાનું સ્વરૂપ આપવામાં આવ્યું નહોતું; તથાપિ ગામના તથા આજુબાજુનાં ગામોના છોકરાઓને-એકત્ર કરી વાતોના રૂપમાં અનેક વિષયનું જ્ઞાન આપવાનું ચાલું કર્યું હતું. એ કાર્યમાં તે જરી પુરાણી દંતકથાઓનો સમાવેશ કરીને માનવજીવનનું કર્તવ્ય શું છે તે છોકરાઓના મનમાં ઠસાવતા હતા. આવી રીતે કહેવાતી વાતોમાંથી 'ઇસુનો ઉપદેશ' નામનું પુસ્તક તેમણે તૈયાર કર્યું હતું.

ક્રાંતિકારક હીલચાલને દાબી દેવા માટે સરકારે જે રાક્ષસી નીતિ ધારણ કરી હતી, તે એ હીલચાલ બંધ થયા પછી પણ સરકારે ચાલુ રાખવાથી ટૉલ્સ્ટૉયનું ચિત્ત ખળભળી ઉઠયું. હવે તેમણે 'હું ચુપ નહિ બેસું' એ મથાળાનો લેખ લખી રૂશીયન સરકારનાં સર્વ દુષ્ટ કૃત્યો જગજાહેર કર્યાં. અન્યાયી અને અઘોર કૃત્યો માટે વાંચકોનાં ચિત્તને હલાવી નાખે તેવા એ લેખનાં અનેક ભાષાંતર થઈ તેનો સમય જગતમાં પ્રચાર થયો.

તેમણે એમાં સરકારના અત્યાચાર કઇ સ્થિતિએ પહોંચ્યા છે અને એકજ સમયે દશ દશ પંદર પંદર માણસને કેવીરીતે ફાંસીએ લટકાવી દેવામાં આવે છે, તેનું હૃદયદ્રાવક વર્ણન કર્યું છે. એ લેખના છેવટના ભાગમાં તે કહે છે કેઃ—

"આ વર્ગનાં સર્વ દુષ્ટ કૃત્યો મેં જાહેરમાં મૂક્યાં છે તેથી દેશમાંનો ઉમરાવવર્ગ મારાપર રોષે ભરાશે અને કહેશે કે ટૉલ્સ્ટૉય અમારા વર્ગમાંનો નથી; પરંતુ હું ખુલ્લા દીલે કહું છું કે મને તેઓ પોતાના વર્ગમાંથી બાતલ કરે એવો હેતુ પણ આ લેખ લખવામાં રહેલો છે. હું એ વર્ગમાંનો એક હોવાથી એમનાં ભયંકર પાતકનો અંશતઃ પણ ભાગીદાર બનું છું, એ વિચાર મનમાં આવે છે ત્યારે મારૂં મન મને અત્યંત ડખવા લાગે છે, અને એમાંથી ક્યારે છુટું એમ થઇ રહે છે."

"પ્રજાકલ્યાણના ભવ્ય નામ નીચે રૂશીયામાં કાળાં કૃત્યો હજી બનેજ જાય છે. રૂશીયન પ્રજાના કલ્યાણ અથવા શાંતિ માટેજ જો સરકાર એ કૃત્યો કરતી હોય, તો એ કૃત્યો મારૂં પણ રક્ષણ કરે છે એનોજ અર્થ થાય, કેમકે હું પણ એક રૂશીયન છું. મારા માટે પાચ પાંચ લાખ માણસ ભૂમિમાતાનો ખોળો ત્યજીને એક બીજાનો જીવ લેવા સારૂ સજ્જ કરવામાં આવે છે. ભૂમિમાતા ઉદાર હસ્તે જે અન્ન આપે તે ખાઇને શાંત જીવન જીવવાનો જે પ્રત્યેક મનુષ્યનો જન્મસિદ્ધ હક્ક છે; તે તેમનો ઇશ્વરદત્ત હક્ક મારા રક્ષણ માટેજ નષ્ટ થએલો છે. મારા સંરક્ષણ ખાતર લાખો લોકો અન્નને માટે બારણે બારણે ભટકે છે! મારાજ સંરક્ષણ સારૂ દાંભિક ધર્માચાર્યોની ઉત્પત્તિ થઇ છે અને મારાજ સંરક્ષણ

માટે ધાર્મિક સિદ્ધાન્તોને અંધારી ગુફામાં પધરાવી મૂકી એ આચાર્યો મહા ઉપદેશ કરે છે ! એ વર્ગની નજરે એકાન્ત સમજ હોવાને કે સામાન્ય જનોને સન્માર્ગથી ભ્રષ્ટ કરવા એક દેખતું કર્તવ્ય કર્યું છે ! આવા સંપ્રદાય માટે દાનવીરોને દાન-પુણ્યને મોક્ષપથમાં આવે છે. મંદિર માટે ભાગ્યે નિભાવી, મનુષ્યો ઉપદેશીના કર્મ માટે નક્કી છે ! આવા મંદિર વાધે મનુષ્યો ભિક્ષુ અને જેઓમાં અનેક મહાનન્દ મંદિરમાં ખરચે છે. એવી મોટી સંખ્યાને પૂરી પાડવાને માટે પ્રજાજનની નવી મૂડી દરરોજ સરકારને ટેકર કરતી રહી છે. દાનવીરો સર્વવિધ અને દાનવીરો અનેક દેવાલયોના મરણ માટે ટેક કરે છે તે પણ મંદિર કરાવણ માટે નિરુત્સાહ બને છે. મંદિર માટે મોટો માનુષ્ય સેવાની [illegible] કરી આપવાના ભાગીદો મંદિર માટે દાન લોભ કુંઠ કરે છે. [illegible] દાનવીરો વખતોવખત ફેર ફેર ફેરા કરેલા છે. આવા કથા માટેના દેવાલય જ્યાં ત્યાં ઉદ્ભવવામાં આવે છે. જનોને મેં શું કહ્યું ! પરસ્પર [illegible] એક છે ? હાય હાય ! આવા સંપ્રદાય માટે અને આવા કરાવણ [illegible] અને આવ. અત્યંકર કુભ્ભો થાય છે એમ અત્યારનાં મોટે ઉપર [illegible] છે ! મારૂં આ વિધાન કોઈને વિલક્ષણ લાગશે પણ હું સત્ય કહું છું કે એ દાનનો પણ મંદિર ઉપકાર પહોંચે છે ! એ ક્યાં કર્મોમાં હું [illegible] છું. મારી દેવાલયનાં કુંડ અને નેકલસ હિરાનમાની, મારે સ્મરિત [illegible] અને મારાં વસ્તિરવાનાં ગુપ્તધન વચ્ચે, આ અત્યંકર કુભ્ભો કાઢવામાં [illegible] છે. એ કુભ્ભો ક્ષમે એ વસ્તુઓનો પૂરેપૂરો સંબંધ છે. [illegible] એક ખીજાની આશમાં રહેલી છું પુરાણી રીતે એમ કહું છું. [illegible] છે ! જો કેમ ઘણી નથી તે માટેનું આ પ્રકારોને અમર [illegible] હું ખરી રીતે કહું છું. હું સાચી રીતે કહું છું કે સત્યાર સ્વરૂપ [illegible] એ એમ ન હોય તો આવા સંપ્રદાય બાબત અમારે વસ્તુવ [illegible] સરકારને ઇશ્વર એ વર્ગની ઉપદેશ બનેલી છે એ સત [illegible] કે અમે પરમાત્મોને અને સરકાર દેવાને દાદેન જેવું [illegible] તેમને ચાપ અને રક જેવા અજ્ઞાન અને ક્રૂર બનાવ્યા છે એ [illegible] નહી."

[illegible] ન્યાં વિચાર મનમાં આવતાં મારા મનની પીડા અસહ્ય બને છે. [illegible] પરમાત્મા કેવી રીતે ક્ષમા કરશે એ તેઓ વિના શો ઉપાય છે. [illegible] કારણ છે પણ પદ ! હવે આ દેખાવ ફરમ ન જોવાને!" [illegible] તેટલી શક્તિ હશે તે સર્વ પ્રભુને એ સર્વ કહ્યું કર્યો

પણ હવે મરવા જેવી એ નથી વસ્તુ થઈ છે. અને દુરંબમાં નાખવાની સૂચના મરજીમાં ફેરવી આવી છે; પણ તે મરજી ન રહેતાં ખરેખર અને દુરંબમાં મોકલવામાં આવશે તો તેથી ઓછી વધારે લાભ થશે. મારા લેખથી જેઓ ભારી [illegible] છે તેમને પણ એથી આનંદ થશે અને જેલખાનામાં મને પણ સુખ મળશે. મારી સર્વ આશાઓ તૃપ્ત થશે અને હું સુખપૂર્વક મરીશ. વળી મારી અંતની વર્ષગાંઠને દિવસે મારાપર વખાણ, મુબારકબાદી અને સમારંભનો લોકોને પડાવો છે તેનાથી પણ મારી અસરો એ ફાલતો વધાવનો."

લોકોને એક વાત નવ હજ બાબ્યું છે એમ બનાવવું અને બીજી હાથે તેમનાપર મોટામાંટ સહુવતો એ એકદમ બનાવો પરંપરાગત કાર્યક્રમ છે. ઇ. સ. ૧૯૦૮ [illegible] મ રશીયન સરકારે કુસ્તુસ્તાનનો સુધારો પણ જાહેર કર્યો અને [illegible] પટલા મનાવવાનો પણ આરંભ કર્યો. [illegible] થયા થયાં હતી કેદીઓપર કેદીઓ સરકારી ખાનામાં [illegible] અને નાટક મહલથી. તુંગ એવા થયા થયા ! સરકારી [illegible] રીતે વિરુદ્ધની ટૉલ્સ્ટૉયના લેખની એકાદ ચોપડી પણ કેમ પ્રસિદ્ધ કરવા માટે તો તેમ [illegible] સમજવાં ! આથી પ્રધાનમંડળના પ્રત્યેક સભાસદ, ન્યાય[illegible] [illegible] વકીલ એ સર્વપર પત્ર લખીને ટૉલ્સ્ટૉયે, 'હું મુખ્ય ગુન્હેગાર [illegible] પ્રથમ મને કાયદાનુસાર સજા કરો' એમ જણાવ્યું હતું. પણ સરકાર તેમને [illegible] ન બાનાં આવતાની હતી. સરકાર તેમને હમેશને માટે એકાદ અંધાર [illegible] [illegible] [illegible] હતી, પણ તેનામાં તેટલી હિંમત ન હોવાથી [illegible] [illegible] તેણે પોતાનો ચોથો રસ્તો ગ્રહણ કર્યો. ટૉલ્સ્ટૉયને [illegible] [illegible] [illegible] દેશોની આ નીતિનું પ્રદર્શન ટૉલ્સ્ટૉયની જન્મગાંઠના દિવસે [illegible] રીતે ફરમાન કાઢ્યું. ધર્મસભાએ કોઈપણ ધર્માધિકારીએ ટૉલ્સ્ટૉયની જન્મગાંઠના દિવસે [illegible] ફરમાન બહાર પાડ્યું અને જણાવ્યું કે તે દિવસે સર્વ દેવળોમાં ઉપા[illegible] [illegible] આમંત્રણ મા થઈ તેમના લેખોનો વિરોધજ કરવો. મુખ્ય અધિકા[illegible] [illegible] ન આપી ન શક્યા. તેણે પણ એક હુકમ પ્રકટ કરી ચલાવ્યો, પુસ્તકાલયો [illegible] [illegible] સંસ્થાઓને ઉત્સવ નહિ કરવા જણાવ્યું હતું. કેન્ટરના [illegible] [illegible] તો પ્રભુને એવી પણ પ્રાર્થના કરી કે ટૉલ્સ્ટૉયને જલદીથી મોત [illegible] [illegible] એણે બજારોમાં જાહેર સભા મેળવીને ટૉલ્સ્ટૉયના જન્મદિવસનો [illegible] [illegible] તેની ખબર લઈ નાખવાની ધમકી આપી. પ્રતિક ધર્માધ્યક્ષોએ [illegible] ઉપાધ્યાયોને અને તેટલું કરી એવા સમારંભને તોડી પાડવા સૂચવ્યું. [illegible] એ સમારંભની વિરુદ્ધનાં સખત કાયદાના પણ નિશ્ચય જાહેર કર્યા. આટલી વિરુદ્ધ તૈયારીઓ થઈ હતી તેટલામાં તે દિવસ આવી પહોંચ્યો.

કામ કરવામાં આવે તોપણ તે સર્વ ભ્રમમૂલક છે. તે પ્રભુની ખોટી સેવા છે અને માણસને ખરા માર્ગથી ભ્રષ્ટ કરે છે; એવી સ્વસુધારણા કરવા માટે વિલક્ષણ દક્ષતા રાખવી પડે છે અને અત્યંત શ્રમ તથા સંયમ કરવો પડે છે. એ સન્માર્ગે આપણે સતત આગળ વધવું જોઇએ અને તેટલા માટે અનેક બાબતો તરફ મન ન લગાડતાં સર્વ શક્તિ સ્વસુધારણામાંજ વાપરવી જોઇએ. પ્રભુએ આપણને સદસદ્વિવેક બુદ્ધિ આપી છે; અને કોઇપણ દુષ્કૃત્ય આપણા હાથે બનતું હોય છે તો તેની ચેતવણી તેના તરફથી આપણને મળે છેજ. એ વિવેકબુદ્ધિ અને એ પ્રેરણારૂપી સાધનો હમેશાં સન્માર્ગમાં રહેવા માટેજ પ્રભુએ આપણને આપેલાં છે."

"ખ્રિસ્ત કહે છે કે, પ્રભુનું રાજ્ય યત્નથી સાધ્ય થાય છે; અને એ રાજ્ય બહાર નથી પણ આપણા અંતરમાંજ છે."

'તમારા પત્રમાંની બીજી પણ એક વાત મને ગમી. તે એ કે, પોતા વિષે વાત કરવામાં નમ્રતા દર્શાવવી; પરંતુ તમે તમારા ધર્મ વિષે જ્યારે વાત કરો છો ત્યારે એ નમ્રતા સાથે અદૃશ્ય થઇ જાય છે. તમને એમ લાગતું જણાય છે કે, તમને જેણે ધર્મજ્ઞાન આપ્યું છે તે તમારા ગુરૂને તથા તમનેજ માત્ર સત્ય સમજાયું છે; અને બીજું તમામ જગત તમારી દૃષ્ટિ પ્રમાણે પાપમાં ગારત છે. મારી સમજ એવી નથી કે, સત્ય હુંજ સમજ્યો છું અને અન્ય સર્વ અજ્ઞા-ન[illegible] પડેલા છે. મારી એંશી વર્ષની ઉમ્મર થઇ તોપણ સત્યશોધન હજી ચાલુ છે. તમારા ગુરૂએ તમને ભળતા માર્ગે ચડાવ્યા છે તેથીજ પોતાની જાત ... ધર્મ અને લોકો પ્રત્યેનો વિલક્ષણ તુચ્છકાર એ બે પાતક તમને વળગી રહેલાં છે. એવી એક વસ્તુ પ્રત્યેક મનુષ્યના અંતરમાં રહેલી છે કે જેનું રહસ્ય તેજ સમજી શકે છે. એ વસ્તુ તે પ્રત્યેકનો પરમાત્મા સાથે રહેલો સંબંધ છે. પ્રત્યેકના અંતરમાં રહેલી એ વસ્તુ અત્યંત પવિત્ર છે. એના ઉપર કોઇએ દખલ ન કરવી ઘટે. તેજ પ્રમાણે માણસના અંતરમાં રહેલાં સર્વ રહસ્ય પોતાને સમજાય છે એવા ભ્રમમાં પણ કોઇએ ન પડવું ઘટે."

"તમારા પોતાના જીવનક્રમ માટે તમે જે લખ્યું છે તે માટે મને કૌતુક થાય છે. પ્રભુની ઇચ્છાનુસાર વર્તવાની શક્તિ તમને આપવા હું તેને પ્રાર્થના કરું." "એ શક્તિ તમને પ્રાપ્ત થશે એટલે પ્રભુનું સાન્નિધ્ય પણ તમને મળશે. અને તેના સાન્નિધ્યમાં સદાસર્વદા શુભજ હોય છે."

"મારા ઘણા લેખો તમારા જોવામાં આવ્યા નથી એમ તમે જણાવો છો. તે વાંચવાની તમને ખરી જિજ્ઞાસા હશે તો હું તે ઘણી ખુશીથી તમોને આપીશ. વખતો વખત પત્ર લખતા રહેશો. તમારા પત્ર મને અતિપ્રિય

છે, એટલુંજ નહિ પણ મારી આધ્યાત્મિક ઉન્નતિ માટે તે આવશ્યક પણ છે તમારી ક્ષમા માગી રજા લઉં છું."

આ બે વ્યક્તિ વચ્ચે આવો પત્રવ્યવહાર ઘણા વખત સુધી ચાલુ રહ્યો હતો અને છેવટે તે બાઈએ જુના પંથનો ત્યાગ કરી ટૉલ્સ્ટૉયના ઘણા ખરા મતોનો સ્વીકાર કર્યો હતો.

ઇ. સ. ૧૯૦૮ ના આરંભમાં ચરર્કોફ રૂશીયામાં પાછો આવ્યો અને યાસનાયા પાસેના એક ગામમાં રહેવા લાગ્યો; પરંતુ થોડાજ કાળમાં સરકારે તેને ટૂલા પ્રાંત છોડી અન્ય કોઇપણ પ્રાંતમાં રહેવા ફરમાવ્યું. આ ઉપરથી જણાય છે કે, તેને ટૉલ્સ્ટૉયથી દૂર રાખવાનોજ સરકારનો હેતુ હતો. એ પછી ચરર્કોફ મૉસ્કોમાં રહેવા ગયો અને થોડા દિવસે ટૉલ્સ્ટૉય તેને મળવા મૉસ્કો ગયા.

આ પ્રવાસનો શ્રમ, સ્ટેશનો પર આદર સત્કાર નિમિત્તે જનસમાજ તરફથી થએલા ત્રાસ અને મૉસ્કોની રહેણી, એથી ટૉલ્સ્ટૉયની પ્રકૃતિ બગડયા સિવાય ન રહી. યાસનાયા પાછા ફર્યા પછી એ વખત તે ચકરી ખાઇ બેશુદ્ધ બન્યા. હવે પાછું તેમને લાગ્યું કે મૃત્યુ સમીપમાં છે; તથાપિ તેમના મનની સ્થિતિ ઠીક હતી. તેમની શરીરપ્રકૃતિ વિષે એક મિત્રે પ્રશ્ન કર્યો ત્યારે તેમણે કહ્યું કે, 'સર્વ ગાત્ર શિથિલ થયાં છે, સ્મરણશક્તિ ઓછી થતી જાય છે; પરંતુ તેનો મને ભય નથી. કેમકે શરીર દુર્બળ થતું જાય છે તેમ તેમ માનસિક શક્તિ વધતી દેખાય છે. અને જો કોઇ આજથી સાઠ વર્ષ પૂર્વની અવસ્થા આપવા માગે તોપણ હું તો તેનો અસ્વીકારજ કરૂં. મારી હાલની માનસિક અવસ્થા બદલાય એમ હું ઇચ્છતો નથી."

ટૉલ્સ્ટૉય ઘણાઓનાં નામો પણ વિસરી ગયા હતા. પત્ર લખતાં લખતાં કેટલીક વખત એકને એક હકીકતની બે ત્રણ આવૃત્તિ થઇ જતી. પૂર્વે શું લખ્યું છે તે તેમને યાદ રહેતું નહતું; તથાપિ વાતચિતમાં એમ બનતું નહતું. વાત તો તે પ્રથમની માફકજ મુદ્દાસર, સ્પષ્ટ અને જોરદાર કરી શકતા. આ વખતે તે ઇંગ્લાંડના પ્રસિદ્ધ લેખક બર્નાર્ડ શૉનાં નાટકો વાંચતા હતા. તે કહેતા હતા કે 'શૉ' માં કલ્પનાસ્વાતંત્ર્યની સારી પ્રતીતિ થાય છે. તેનાં નાટકોનાં વાક્યો કહેવતરૂપ છે ને તે કહેવતની માફકજ ભાષામાં રૂઢ થવા યોગ્ય છે. આ સમયે શૉએ એક નવું નાટક લખ્યું હતું અને તેના કેટલાક પ્રયોગો થયા હતા; પણ તે છપાયું નહતું. ટૉલ્સ્ટૉયને તે વાંચવાનું મન થયું. આ વાત શૉના જાણવામાં આવતાં તેણે એક પ્રત ટૉલ્સ્ટૉય તરફ મોકલી અને તેની સાથે નીચેનો પત્ર લખ્યો:—

"પ્રિય કાઉંટ ટૉલ્સ્ટૉય, મારા નવીન નાટકની એક પ્રત આજે આપના

તરફ રચાના કરું છું. પ્રસ્તુત નાટકની ભાષા જેટલે તેટલી સુસંસ્કૃત નથી. આટલી યોજના સામાન્ય પ્રકારના જનસમુદ અને મજુરવર્ગ સમજી શકે એવી છે."

"વાસ્તવિક રીતે આવા પ્રકારનું નાટક આજ જોવાના હસે પ્રકાર પડતું હતું. આપે જણેલા નાટકનું એક પાત્ર એટલું તો મારા સ્મરણમાં રહ્યું છે કે તેની જેવી સમગ્ર નાટ્યસાહિત્યમાં ક્યાંયે મારી નજરે પડી નથી. તેનો કેટલોક ભાગ મારા સ્મરણપટપર હજી સુધી કાયમ રહ્યો છે. તેનો ઉપર પડેલા છે. આપના નાટકની પુષ્કળ બીજી શક્તિ મેં મારી દ્રષ્ટિ પ્રમાણે તેને ગમ બનાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. અર્વાચીનયુગના નાટકકારોને આપે જે એક નવી દિશા દર્શાવી છે, તેજ દિશાએ જવાનો મારો આ એક પ્રયત્ન છે.'

'કેવળ નાટ્યદ્રષ્ટિએ મેં એ પ્રયોગ સાધ્યો નથી. એ રંગભૂમિ ઉપર જે રીતે સ્થાપિત થાય એવો ઉદ્દેશ આરંભથીજ મે રાખેલો નથી. પ્રેક્ષકોના મન કેટલાક વિશિષ્ટ ગુણો પ્રત્યે માન ઉત્પન્ન કરાવવાનો મારો હેતુ છે. એ લોકોને જે માર્ગે નીતિશિક્ષણ આપવામાં આવે છે, તેથી મુગ્ધ સિદ્ધાન્તો લોકોના મનમાં અનાદર ઉત્પન્ન થાય છે: અને ઉદાર વૃત્તિ નષ્ટ થઇ તેનાં બીજોને દુર ગણવાની ઉત્કંઠા ઉત્પન્ન થાય છે. આચારદર્શ સર્વ દ્રષ્ટિ કરતાં આદ્ય સ્થિતિ દ્રષ્ટિએ પડે છે. સત્ય વર્ણન આપણોને ઉપ યોગું થાય છે. હવે પ્રૌઢવયમાં નમ્રતાથી વર્તવાનું કોઇને નથી ગમતું. મૂર્ખ, અભિમાન અને મગરૂરીનું પ્રદર્શન કરવાની તક જવા દેતા નથી. આપણું માટેનું સદભિમાન આપણામાં રહ્યું નથી. સ્વદેશ જોવાની તો આવશ્યકતા નથી. એ સર્વ આનંદનું મૂળ ધનની વિચારપદ્ધતિમાં છે. વર્તન વર્ણન ઉમદા ન બનાવવાનો એજ મોટો આપણને ઉમદા વર્તનનો ઉપદેશ જે છે તેમને માટે આપણને પ્રેમભાવ રહેલો નથી. નષ્ટ થયું છે અને તે સ્થાનની મશ્કરી કરવાનું પણ મન થાય છે. આથી તત્ત્વચર્ચાનું ગંભીર વર્તન અનુકરણીય નથી હોતું એમ આમ થવાનું કારણ છે: વિદ્વાનોનું સ્વરૂપ ઉત્તમ આપણને ધણી નથી એ યોગ્ય છે. કુદરતનો એજ હેતુ છે કે, તેમને અનુ એવો અન્ય કોઈપણ જેવા નહિ, પરંતુ પ્રભુ જેવાજ બનવું."

કેટલાક દિવસ પછી એક પ્રસંગે સાહિત્યવિષયક ચર્ચા ચાલતાં ટૉલ્સ્ટૉયે કહ્યું હતું કે, "વર્તમાન યુગમાં ઉત્તમ લેખકો અતિ દુર્લભ છે. એક 'ટૉ'ને બાદ કરીએ તો બાકીના સર્વ બહુધા આચારભ્રષ્ટ ગોઠાં પાત્ર લેવા જોઇએ."

રશીયામાં વારંવાર દુષ્કાળ પડતા તે વિષે તપાસ કરવા માટે રશીયન સર-

[illegible]

દરેક [illegible]

[illegible]

વર્તમાન યુગમાં મનુષ્યની વિચારસરણીને નવા માર્ગે ચડાવવાનું કા કરનારાઓમાં ટૉલ્સ્ટૉય ઉપલા ખાસ ગુણોને લીધેજ શ્રેષ્ઠતા મેળવી શક્યા છે અનુભવ એવો છે કે, બુદ્ધિવાદની બાહોશીવાળા વિદ્વાનો બહુધા કર્તવ્ય શૂન્ય હોય છે. તેમની વાચા એક પ્રકારની ત્યારે વર્તણૂક બીજાજ પ્રકારની હોય છે. ટૉલ્સ્ટૉયથી પણ આવો પ્રમાદ નથીજ થયો એમ કંઇ નથી; પણ તેવ પ્રસંગે તેમની વિવેકવૃત્તિ જાગૃત રહેતી અને પોતાની કૃતિ તત્ત્વથી [illegible] છે એ તેમને સમજાવી દેતી. અન્ય વાણીપંડિતોની માફક પોતાની તેવી ત્રુટીઓનો બચાવ કરવાને બદલે તે ખુલ્લા દીલે કહેતા કે, મનની નિર્બળતાને લીધે પોતાથી એવ ભૂલો થાય છેજ. તેમનું શ્રેષ્ઠત્વ એથીજ અબાધિત રહે છે. તે ઉપદેશતા કે આત્મકલ્યાણ માટે બીજાપર આધાર રાખ્યા વગર તેમજ કોઇની શરમ કે ભીતિ રાખ્યા વગર તથા સ્તુતિનિંદાની દરકાર કર્યા વગરજ દરેકે સારી પેઠે પ્રયત્ન કરવો જોઇએ; અને તે પોતે પણ એજ ઉપદેશાનુસાર અંતકાળ પર્યંત પ્રયત્નશીલ રહ્યા હતા. તેમના સહવાસમાં આવનારાઓ ઉપર તેમના કથન કરતાં વર્તનનીજ અસર વિશેષ થતી હતી. આવી અસરો એકદમ સ્પષ્ટ જણાઇ આવતી નથી તથાપિ એમાં તો કોઇંજ શંકા નથી કે, સામાની માનસિક અવસ્થામાં તે ફેરફાર કર્યા વિના નથીજ રહેતી. આ બાબતમાં તેમના એક મિત્રે તેમના પર લખેલો પત્ર મનનીય છેઃ—

"કેટલાંક કારણસર આપના તરફથી આવેલા સર્વ પત્રો પરમ દિવસે હું ફરીથી વાંચી ગયો. મારા પર આપે કેવા પ્રકારના અને કેટલા ઉપકાર કર્યા છે અને હું આપનો કેટલો બધો ઋણી બન્યો છું, તેની સ્પષ્ટ કલ્પના મને એ વખતેજ આવી શકી. એ ઋણ અદા કરવાનો મેં જોઇએ તેટલો પ્રયત્ન કર્યો નથી તેથી મને અત્યંત પશ્ચાત્તાપ થાય છે."

"આ કંઇ નાહક સ્તુતિ કરવા ખાતર લખતો નથી. આપે મારા માટે તથા સામાન્ય જનતા માટે આજ સુધીમાં જે કંઇ કર્યું છે તેનો જેમ જેમ અધિક વિચાર કરૂં છું તેમ તેમ હૃદય કૃતજ્ઞતાથી ભરાઇ આવે છે; અને સ્તુતિના શબ્દો આપોઆપજ બહાર પડવા લાગીને મનમાં એમજ થાય છે કે, મને તેટલી સ્તુતિ કરૂં તોપણ તે અધૂરીજ રહેવાની."

"અમો પશ્ચિમ યુરોપવાસીઓને મળેલા શિક્ષણને લીધે અમારાં મન જુદીજ વિચારસરણીએ વહે એ સ્વાભાવિક છે. આપ રાજપ્રકરણ તરફ કઇ આપતા નથી તેમ પ્રસિદ્ધ રાજપ્રકરણી પુરૂષો માટે આપને સદ્ભાવ પણ નથી; ત્યારે અમો પશ્ચિમવાસીઓને એમ લાગે છે કે, પિમ,હૅમ્પ્ડન, વૉશિંગ્ટન, મૅઝીની,

ભિન્ન વર્ગોએ જે કામ કર્યું છે તે આપણી રહી તેઓનું મનુષ્યજાતિનું તેણે [illegible] થયું છે અને તેથી મનુષ્યમાત્રનું ખરું આચરણ [illegible] તેમનો શ્રમ વ્યર્થ ગયો નથી અને પ્રાચીન ગ્રન્થકારોએ કરેલાં [illegible] એક [illegible] તેમણે આપણી આગળ મૂક્યું છે."

"આપણું મનોની વિચારશ્રેણીમાં તીવ્ર ભેદ રહી પણ ઉપરના સામાન્ય [illegible] તો એવા છે, અને એ તત્ત્વો ધર્મ વ્યવહારમાં અને આપણી જે પ્રકાર મળ્યો છે તેથી ભિન્ન ભાગ્યે [illegible] નથી. આ યુદ્ધ તત્ત્વની દૃષ્ટિએ વિચાર કરતાં અમે તેમાં તીવ્ર મતભેદ પણ અને મતભેદો નથી [illegible] [illegible] કેટલીક બાબતની ચર્ચા છે અને સામાન્ય જનસમાજ [illegible] તેનું [illegible] પરિણામ થાય છે. એ વિષે આપણું મનોમાં મતભેદ નથી. [illegible] ઉપજાવ્યાં છે કે, સામાજિક પરિસ્થિતિ તદ્દન વિચિત્ર થઈ ગયા છે [illegible] વખતમાં તેના [illegible] આવશ્ય રહી. યુદ્ધ બુદ્ધિ કદાપિ તેમ ધર્મ [illegible] મનુષ્યજાતિ જો નિશ્ચય કરે, તો વર્તમાન સ્થિતિ ભિન્ન ભિન્ન [illegible] નષ્ટ થાય અને [illegible] તથા શક્તિ વધે એમ આપ કહો છો [illegible] કોઈ તેમ નથી કારણ માત્ર એટલોજ છે કે [illegible] ભિન્ન છે આપણો માર્ગ અત્યંત વિસ્તૃત અને [illegible] જેટલો માર્ગ સંકુચિત અને નાના રંગનો જોઈએ છે."

"આપણું [illegible] આવો વિલક્ષણ વહીવટ હોવા છતાં આપણે મનો [illegible] તે માટે કેટલીક વખત મને આશ્ચર્ય થાય છે. ઉભયની [illegible] તદ્દન ભિન્ન, સામાજિક દૃષ્ટિએ તદ્દન ભિન્ન અને વિલક્ષણ પણ તદ્દન [illegible] જુદા અને પરિસ્થિતિઓ જુદી! આમ છતાં આપ જેવા [illegible] અને ભિન્નધર્મ માને અને પોતાની મેળવ માટે થઈ [illegible] આપણા વર્ગોનો મતભેદ તીવ્ર હોવા છતાં આપણી [illegible] અંતરાય આવ્યો નથી, આપણા માર્ગમાં કંઈ કોઈ પણ [illegible] નથી તેથી ભેદ થાય છે."

"આપણું [illegible] નીતિ વિષે અમો પશ્ચિમવાસીઓની જે કંઈ કલ્પના [illegible] ઇજિપ્તીઓએ તદ્દન જુદું વલણ આપીને, આશ્ચર્યજનક નહિ પણ [illegible] મનુષ્યજાતિ પર મહાન ઉપકાર કર્યો છે. આપની ઇજિપ્તીથી ધર્મસંબંધી [illegible] જુદું વલણ મળ્યું છે. આપનું બ્રિટનના વિષેનું જ્ઞાન એવી સાક્ષી [illegible] અમો પશ્ચિમવાસીઓનો દૃષ્ટિકોણ ઘણો અંશે બદલાઈ ગયો છે." કેટલીક બાબતમાં અમારા મતોને આપે સંપૂર્ણ ઉખાડી નાખ્યા છે તેથી [illegible] દૃઢિભેદ થયો છે. 'જૂનું જાય અને નવું મળ્યું નહિ' એવી વિચ-

ક્ષણુ સ્થિતિમાં તેઓ સપડાયા છે; તથાપિ ગમે તેના મતને કેવળ મૂર્ખતાથી-અંધશ્રદ્ધાથી વળગી રહેવું તેના કરતાં તો એવી ત્રિશંકુ જેવી સ્થિતિ પણ મને તો વિશેષ સારી લાગે છે. દિશાભૂલ સમજાયા છતાં સારા માર્ગે ન વળવું અથવા કેવળ જુના ખાતરજ જુનાને વળગી રહેવું, એ તો તામસબુદ્ધિનુંજ લક્ષણ છે. એવી સ્થિતિ કેટલોક સમય ચાલ્યા પછી બુદ્ધિનાશ તથા સર્વનાશ આપોઆપજ તેની પાછળ પાછળ આવી પહોંચે છે. આથી મને તો એમજ લાગે છે કે ખરાબ જુનું જાય અને નવું સારૂં ન મળે, તોપણ હરકત નહિ."

"આપના ઉપકારનું ઋણ મારા મસ્તકપર એટલું વધી ગયેલું છે કે, આપનો એકાદ મત મને રૂચતો નથી તો તેથી પણ મને અત્યંત દુઃખ થાય છે; અને કદાચ એમાં મારીજ કંઇ ભૂલ હશે એમ લાગ્યા સિવાય રહેતું નથી. કોઇ પ્રશ્ન કરશે કે, એમ છે તો પછી હું આપના મતને ગ્રાહ્ય કેમ ગણતો નથી? આનો જવાબ એટલોજ છે કે, જો મારી બુદ્ધિ વિરૂદ્ધ તેવું કરૂં, તો પછી કેવળ ટૉલ્સ્ટૉયના વિચાર હોવાથીજ તેને માન્ય કરી સત્યનો તુચ્છકાર કરવા જેવું થાય; અને એવું વર્તન ટૉલ્સ્ટૉયને પણ નજ ગમે."

"મારા હૃદયમાં રહેલા સદ્ભાવનો અર્ધો ભાગ પણ આ પત્રમાં વ્યક્ત થઇ શકયો નથી, અને તેને પૂર્ણ રીતે વ્યકત કરવાનું સામર્થ્ય પણ મારી કલમમાં નથી; પરંતુ મારૂં હૃદય આપ સારી રીતે જાણો છો એટલે શબ્દથી કૃતજ્ઞતા ન દર્શાવી શકાય તોએ શું? વસ્તુતઃ આપની સાથે નહિ કોઈ જાતનો સંબંધ કે નહિ હું આપના દેશનો; છતાં મારા હસ્ત કેવળ માનવપ્રેમને લીધેજ આપે પકડ્યા છે એથીજ આપની ખરી મહત્તા વ્યક્ત થાય છે."

"પ્રભુ આપને પૂર્ણ આશીર્વાદ આપે! ભાવી સંતાનના કલ્યાણ માટે આપે જે બીજ સમય જગતમાં વાવ્યાં છે, તેને ભરપૂર ફળ આવી માનવજાતની ક્ષુધા શાંત થાય એટલીજ પ્રભુ પ્રત્યે પ્રાર્થના છે!"

કેવળ શુદ્ધ હેતુથી વર્તવાથી માણસ જાતપર કેટલો બધો ઉપકાર થઇ શકે છે, તે ટૉલ્સ્ટૉયના ચરિત્રથી પ્રત્યેકે સમજી લેવું જોઇએ. તેમને દૃઢ શ્રદ્ધા હતી કે, જીવનનો અંતિમ હેતુ સર્વત્ર બંધુભાવ—સમભાવ ઉપજાવવાનો છે; માટે તે હેતુને સિદ્ધ કરવાનો માર્ગ પણ અસ્તિત્વમાં હોવોજ જોઇએ. વાંચકને યાદજ હશે કે છેક બાળપણમાં તેમના ભાઇએ તેમને કહ્યું હતું કે, સુખની ચાવી એક ઝાડ નીચે દાટી રાખેલી [redacted] અને પ્રયત્ન કરવાથી તે જડશેજ. એક દિવસ આ સંબંધે વર્ણન કરતાં તેમણે કહ્યું હતું કે:—"મારા ભાઇએ પેલી સોટીપર એ વાતનું મારા હૃદયમાં બીજારોપણ કર્યું હતું. માનવજાતિના કલ્યાણનો માર્ગ શોધી કાઢવો એ મારા જીવનનો આદર્શ છે, એવી કલ્પના મને

પ્રથમ દેખીજ આપી હતી. એ પછી એ બીજનો વિકાસ થયો અને અનેક પ્રકારનાં વાવાઝોડાંની પરવા કર્યા વગર અનેક વિઘ્નોમાંથી માર્ગ કાપી હવે તેનું એવું મોટું વૃક્ષ બન્યું છે કે, વાસનાવામાંથી છૂટી આખા જગતને ફરીવળીને તેના બીજો છેરા પુનઃ વાસનાવામાં આવી મળ્યો છે. માનવજન્મનું જો કંઈપણ સાર્થક જેવું હોય તો તે એજ છે, કે સર્વત્ર બંધુભાવ જોવો. જે જે કૃત્યથી એ હેતુ નિષ્ફળ થાય છે તે તે પ્રત્યેક કૃત્ય પાપમય છે. કેવળ એજ હેતુ લક્ષમાં રાખીને હું આજ સુધી વર્તતો આવ્યો છું. મેં જે કંઈ લેખ લખ્યા છે તે એજ હેતુથી લખ્યા છે. માનુષી દેહથી પર જઈને અખિલ માનવજાતિ સાથે ઐક્ય સાધી એ ઐક્યમાંથી ઉદ્ભવતા અવર્ણનીય આનંદનો આસ્વાદ લેવો જોઈએ. એ ઐક્યના કેવળ જીવંત મનુષ્યો સાથેજ થઈ શકે છે એમ નથી, મૃત અને ભવિષ્યની સંતતિ સાથે પણ એકરૂપતા થઈ શકે છે."

ટૉલ્સ્ટૉયનો અંતકાળ જેમ જેમ સમીપ આવતો જતો હતો, તેમ તેમ તેમનો પત્ની સાથેનો મતભેદ અધિકાધિક સ્પષ્ટ થતો જતો હતો. આ કલહના આરંભને ઘણાં વર્ષો વહી ગયાં હતાં, પણ તે અત્યાર સુધી તીવ્ર બન્યો નહતો. હવે તેનું તીવ્ર સ્વરૂપ દૃષ્ટિએ પડવા લાગ્યું. જાગીર મિલકતના સંબંધમાં ટૉલ્સ્ટૉયના વિચાર નવેસરથી કહેવાની જરૂર નથી. એ મત હવે તેમના મનપર સખત કાબુ રાખતો હતો. તેમને લાગ્યું કે એથી વિરુદ્ધ વર્તવું એ તો મહાન પાતક છે. તેમનું મન આ બાબતમાં કઠોર બનતું જોઈ કાઉન્ટેસ વગેરેને ચિંતા થવા લાગી અને કલહ ઘરમાંથી નીકળીને ચોટાપર આવવા લાગ્યો. તેમને લાગતું કે કાઉન્ટેસ જુના રાજ્યવર્ગની કોઈ સરકારની કંઈકસાહેદીથી ઉત્પન્ન થતા હક્કનો ઉપયોગ કરવા ઇચ્છે છે. પુસ્તકોનું ઉત્પન્ન પણ એ મિલકતમાં દાખલ કરવાનો તેનો વિચાર છે અને સરકાર તથા પોલીસની સહાય માટે તે ઉત્સુક છે. પત્નીથી છુપી રીતે કોઈપણ પ્રકારનો વ્યવહાર અદ્યાપિ સુધી તેમણે કર્યો નહતો; પણ ચર્ટકોની સલાહથી તેની જાણ બહાર તેમણે વીલ્લા બાબતનું એક મૃત્યુપત્ર તૈયાર કરી ચર્ટકોને સ્વાધીન કર્યું.

હું નીચે સહી કરનાર મારી શુદ્ધિમાં અને પાકી સ્મરણશક્તિથી નીચેનો લેખ તા. ૨૨ જુલાઇ ૧૯૦૯ ના રોજ કરું છું. આ લેખ મારા એકંદર મિલકતની ભાવી વ્યવસ્થા માટે છે. મારા સઘળા લેખ જે આજ સુધીમાં લખાએલા હોય તેમજ હવે પછી લખાય, તે પૂર્ણ હો કે અપૂર્ણ હો, તે નાટક, નવલકથા, નિબંધ, વાર્તા અથવા અન્ય કોઇ પણ રૂપે હો, તે પ્રસિદ્ધ થયેલ હો કે સ્વરચિત હો, તે ખાનગી પત્રરૂપે હો અથવા નિત્યનોંધરૂપે હો, તે અધૂરા લખેલ હો કે પાકા લેખ હો, તે સંક્ષીર્ણ વિચારના સ્વરૂપમાં હો કે [illegible]

હો, ટુંકામાં એટલુંજ કે, મારા મૃત્યુ સુધીમાં જે જે કંઇ લખાએલું હોય તે સર્વ, કાંઇપણ અપવાદ સિવાય મેં મારી પુત્રી ઍલેકઝાંડ્રા ટૉલસ્ટૉયને આપ્યું છે. તે લેખો ગમે તેના તાબામાં હોય તેમજ હસ્તલિખિત સ્વરૂપમાં અથવા મુદ્રિત સ્વરૂપમાં હોય તદપિ તે પર મારી પુત્રી ઍલેકઝાંડ્રાનોજ પૂર્ણ વારસો છે. તેજ પ્રમાણે મારો ખાનગી પત્રવ્યવહાર અને મૃત્યુની તારીખ સુધીના લખાએલા સર્વ કાગળપત્ર પણ હું તેનેજ સ્વાધીન કરૂં છું."

લિયો નિકોલિવીચ ટૉલસ્ટૉય.

ઉપલા વિલની હકીકત ટૉલસ્ટૉયની હયાતીમાંજ ધીમે ધીમે કાઉંટેસને કાને ગઇ. આ કાર્ય ચરટૅાફનુંજ હશે એમ તેને લાગવાથી તેણે ટૉલસ્ટૉયનું મન મેળવી પોતે ચરટૅાફને ત્યાં જશે નહિ તેમજ તેને પોતાને ત્યાં પણ નહિ આવવાદે એવી ટૉલસ્ટૉયની કબુલત મેળવી.

કોઇપણ ચીજની માલીકીની વિરૂદ્ધમાં વિચાર ધરાવનાર ટૉલસ્ટૉય જેવો માણસ ઉપર પ્રમાણે પુસ્તકોના માલીકી હક્ક બાબતનું વીલ કરે એ નવાઇ જેવું તો ઉંજ; પરંતુ ઉપર જણાવ્યું તેમ પોતાના મરણ પછી કાઉન્ટેસ અથવા પોતાના પુત્ર તેનો માલીકી હક્ક ભોગવી તેમાંથી પૈસા મેળવે, એવી બીકને લીધે, તેમજ પુત્રી ઍલેકઝાન્ડ્રા પોતાના જેવી વિરક્ત હોઇ તેનો તેવો ઉપયોગ નહિ કરે એવી શ્રદ્ધા હોવાથી ટૉલસ્ટૉયે એ વીલ કરેલું હોવું જોઇએ. ભાષાંતરકારો તેમજ પ્રકાશકોએ પોતાના લેખો એકને બદલે બીજાજ લાવવાળા છાપી મારેલા; તેવું ફરી ન બને એવો હેતુ પણ એમાં હોય તો નવાઇ નથી.

ઇ. સ. ૧૮૯૭ ના જુનની તેરમી તારીખે તેમણે કાઉંટેસને પોતે ગૃહનો ત્યાગ કરી જતા હોવાની મતલબનો જે પત્ર લખ્યો હતો, તે ઉપરથી તે સમયે ટૉલસ્ટૉયની વૃત્તિ કેટલી વૈરાગ્યશીલ બની હતી તેનું અનુમાન થઇ શકશે.

"મારા સિદ્ધાંત અને મારા વર્તન વચ્ચે રહેલું વિલક્ષણ વૈષમ્ય જોઇ ઘણા દિવસથી મારૂં મન તદ્દન ગભરાઇ ગયું છે. એ વર્તન મારા હૃદયને વારંવાર ડસે છે. બળાત્કારે તમો સર્વને મારા મત પ્રમાણે વર્તવાની ફરજ હું ન પાડી શકું; કેમકે આજ સુધીમાં તમને જે કંઇ ટેવો પડી છે તે મેંજ પાડી છે. ગૃહત્યાગ એ પણ એક હાલની સ્થિતિમાંથી છૂટવાનો ઉપાય છે; પરંતુ તેમ કરવાથી તમને અત્યંત દુઃખ થાય અને બાળકોને યોગ્ય રસ્તા મળે નહિ. એથીજ અત્યાર સુધી હું એ વિચારને મુલતવી રાખતો આવ્યો છું; પરંતુ હવે મને હાલની પદ્ધતિથી સારમાં રહેવું સહજ પાપમય લાગે છે એ પણ ખરૂં છે. ગયાં સોળ વર્ષ મેં જે સ્થિતિમાં પસાર કર્યા છે તે સ્થિતિ તમને કે મને સુખકર નથી નીવડી. તમને હમ્મેશ ઉદ્વિગ્ન કરવાનો તેમજ મોહક વસ્તુઓની લતમાં

પુનઃ પુનઃ પસંદ કરવાનો ક્રમ આજે ત્રીસ વર્ષથી હું ચલાવતો આવ્યો છું. હું કબૂલ કરું છું કે જે મોહક વસ્તુઓની જાળ મારી ચોતરફ પથરાએલી રહે છે, તેની સંગતિમાં રહેવા છતાં તેનાથી અલિપ્ત રહેવા જેટલું મનોબળ મારામાં નથી. એ સ્થિતિમાં તો સર્વથા ત્યાગ કરવો એજ એક માર્ગ રહે છે; અને તેથી હવે એ માર્ગનો આશ્રય લઇને ગૃહત્યાગ કરવાનો મારી બુદ્ધિએ નિશ્ચય કર્યો છે. મારું મન એકાંતવાસને માટે ભૂખ્યું તલસે છે. છોકરા પણ હવે મોટા થએલા હોવાથી તેમને મારી મદદ જરૂર પડે તેમ નથી. વળી ભરપૂર ઘર સંસારમાં અને તેને લગતી અનેક બાબતોમાં તમારું ચિત્ત સહજે પરોવાઇ જશે; જેથી મારી ગેર-હાજરી તમારા લક્ષમાં વિશેષતઃ નહિ આવે."

"હિંદુશાસ્ત્ર કહે છે કે સાઠ વર્ષની ઉમ્મર થાય એટલે અરણ્યવાસ સ્વીકારવો; અને એ કથન સર્વથા સત્ય છે. હવે મારી સીત્તેર વર્ષની ઉમ્મર થઇ છે. એ જીવનનો સાયંકાળ છે. હવે તો કારભારીની વાતમાં, ગામની કુથલીઓમાં, રમતમાં અને પત્તાં વગેરેમાં કાળનો અપવ્યય કરવાને બદલે આ ઉંમરનાં વર્ષો સાત્વિક શાંતિમાં, એકાંતમાં અને ઈશ્વરની ઉપાસનામાં વ્યતીત કરવાં એજ મારે માટે યોગ્ય છે. એ મહાન કર્મ કદાચ સાધ્ય ન થયું તોપણ હાલની વિષમતા તો એથી અવશ્ય નષ્ટ થશે; અને એ લાભ પણ કંઇ જેવો તેવો ન કહેવાય."

"તમો સર્વને પ્રત્યક્ષ કહી કહાવીને, તમારી રજા લઇને, મેં ઘર છોડ્યું હોત; પણ તમારી વિનવણી, તમારાં દુઃખી વદન, તમારો બુદ્ધિવાદ અને કદાચિત્ તમારાં કહેવે મારા ચિત્તને મોહગ્રસ્ત બનાવ્યું હોત અને મારો હેતુ પાર પાડવાનું મનોબળ મારામાં ન રહ્યું હોત; પણ હવે એ વિચાર પૂર્ણ કરવાનો સમય આવી લાગ્યો છે. મારી આ કૃતિથી તમને દુઃખ થયું હોય તો ક્ષમા કરજો. મને ઘર છોડવાને સાચા દિલથી રજા આપો. મારા માટે ઝૂરશો નહિ કિંવા મને શાપ પણ ન આપશો."

"મેં ઘર ત્યજ્યું તે ઉપરથી એમ ન સમજશો કે હું તમો સર્વ પર નારાજ છું. હું જાણું છું કે મારા મતો તમારાથી ગ્રહણ નથી થઇ શકતા અને તમારા માટે તે અશક્ય છે. મારી દૃષ્ટિ તે કંઇ તમારી દૃષ્ટિ નથી અને મારી ભાવનાઓ પણ તમારી નથી. જે ભાવનાનો પરિચય મનને ન હોય તેને અનુસરવા માટે તમારો આખો જીવનક્રમ બદલવાનું કે અને તેવો સ્વાર્થત્યાગ કરવાનું તમારાથી શી રીતે બની શકે? એટલે એ માટે હું લેશ માત્ર દોષ તમને નથી આપતો. ઉલટું તમારી સંગતિમાં જે પાંત્રીસ વર્ષ જેટલો દીર્ઘકાળ સુખ સમાધાનમાં અને આનંદમાં કાઢ્યો, તે બદલ કૃતજ્ઞતાથી મારું હૃદય ભરાઇ આવે છે. એ દીર્ઘકાળમાં અને વિશેષતઃ આરંભનાં ૨૫-૩૦ વર્ષમાં તમે તમારું

સર્વસ્વ મને અર્પણ કરેલું છે. તેજ પ્રમાણે બાળકોને પણ જે ખરા માતૃપ્રેમનો લાભ અદ્યાપિ પર્યંત મળેલો છે, તે પ્રેમ અને ભક્તિની કિંમત મારાથી થઇ શકે તેમ નથી; પરંતુ છેલ્લાં પંદર વર્ષથી આપણા વિચારોમાં ભિન્નતા ઉત્પન્ન થઇ છે. આપણુ બન્નેના જીવનનો પ્રવાહ ભિન્ન ભિન્ન દિશાએ વહેવા લાગ્યો છે. એમાં મને મારો કંઇ દોષ હોય એમ લાગતું નથી; કેમકે મારે કંઇ સ્વાર્થ સાધવાનો નહોતો. લોકો મને સારો કહે તેને ખાતર મેં કંઇ એવું વર્તન રાખેલું નથી. અન્ય કોઇ પણ માર્ગ મારે માટે અશક્ય બન્યો ત્યારેજ મેં આ માર્ગનો સ્વીકાર કર્યો છે. મારા માર્ગે તમો આવ્યાં નહિ તેનો તમને હું દોષ આપતો નથી. આજ સુધી તમે મારા માટે જે કંઇ કર્યું છે તેનું સ્મરણ મને સદૈવ રહેશે. પ્રિય સોફીઆ, હવે છેવટનું વંદન કરું છું.

લીયો ટૉલ્સ્ટૉય."

આ પત્ર પરથી તેર વર્ષ પર ટૉલ્સ્ટૉય ઘર ત્યજવાને કેટલા ઉત્સુક થયા હતા અને તેમ કરવાને શું કારણો હતાં તે સમજી શકાય છે. આ પત્ર લખવા છતાં ઘર નહિ ત્યજવાનું કારણ એ છે કે, પોતાની બે પુત્રી પર તેમનો અત્યંત પ્રેમ હતો અને તે પુત્રીઓ પણ ધર્મમતની બાબતમાં પિતાના મતનું અનુકરણ કરી રહી હતી; એટલે એ પ્રેમ પ્રબળ બન્યો હતો. પોતાને સાથ આપનાર બે પ્રાણી પણ ઘરમાં છે, એ વિચારથી તેમને કેટલુંક સમાધાન મળતું હતું. આથી તે સમયે તેમનો ગૃહત્યાગ અટક્યો ખરો; પરંતુ તે પછીનાં તેર વર્ષમાં એ પરિસ્થિતિ બદલાઇ ગઇ. ટાશીયાના લગ્ન થતાં સાસરે ગઇ અને મૅરી મરણ પામી. આથી સંસારમાં અટકાવી રાખનાર બંધન તુટી ગયું, અને ત્રીસ વર્ષથી જે વિચાર ઘોળાતો હતો તેને પ્રત્યક્ષ આચારમાં મૂકવાનો સમય પ્રાપ્ત થયો.

આજ અરસામાં તેમનાં પુસ્તકોના સ્વામિત્વ માટે એક પ્રકાશકે ભારે રકમ આપવાનું કહ્યા છતાં તેમણે તેનો અસ્વીકાર કર્યો. કાઉંટેસ એથી બહુજ ચીડાઇ અને બે બોલવતા શબ્દો બોલી ગઇ. ટૉલ્સ્ટૉયે તેનો કંઇ ઉત્તર આપ્યો નહિ, પણ એ શબ્દોથી તેમનું હૃદય ભેદાયું. આવો બનાવ પહેલોજ હતો એમ પણ નહતું. પુષ્કળ વખત તેમનામાં એવો કલહ થયો હતો; પણ આ વખતનો પ્રસંગ ઘર છોડવામાં નિમિત્ત બન્યો.

ઇ. સ. ૧૯૧૦ ના ઓક્ટોબરની ૧૦ મી તારીખે તેમણે ઘર છોડ્યું. એજ દિવસે એ પ્રમાણે બનવામાં બીજી એક સુલ્લક વાત પણ કારણભૂત બની હતી. ટૉલ્સ્ટૉય રાત્રે પોતાની ઓરડીમાં સુવા જતા હતા, તે વખતે તેમને પોતાની લખવાની ઓરડીમાં કાઉન્ટેસ કંઇ કાગળપત્રો ઉથામતી હોય એવું જણાયું. પોતાથી છુપી રીતે ખાનગી કાગળપત્રોની થતી ઉથલપાથલ ટૉલ્સ્ટૉયને ન ગમી;

[illegible] તેમનું [illegible] થયું. તેમને એમ [illegible] કે [illegible] [illegible] કહ્યું કે નિયમપૂર્વક [illegible] તેમ નહીં.

[illegible] 'ઓરિએન્ટલ' [illegible] અને [illegible] [illegible] [illegible].

[illegible]

[illegible] લખેલું [illegible] એક [illegible] એક [illegible] 'ઓપીન' [illegible] 'સાનોલીન' [illegible] તેમનું [illegible] તેમણે પોતાની [illegible] તે [illegible] વાંચી [illegible] [illegible] તેમની [illegible] [illegible] [illegible] તેમને [illegible] પણ ત્યાં [illegible] જરૂર સર્વોપરિનું પાલન કર્યું પરંતુ ઉપરથી ત્યાં તેમનાથી રહેવાય તેમ નહોતું.

[illegible] દરિયામાં [illegible] એક ઓરડી ભાડે રાખી તે ત્યાં રહ્યા. [illegible] નિશ્ચિત થવા પ્રમાણે પુરી [illegible] અહીં આવીને તેમને [illegible]

એકાદ આગમનમાં [illegible] મેતરી [illegible] મુકામ [illegible] તેમણે પણ [illegible] [illegible] એમ [illegible] [illegible] વિચાર [illegible] તેજ રાતે [illegible] [illegible] નહિ; તથાપિ સવારે વહેલા ઉઠીને [illegible] [illegible] કરી [illegible] પરદેશ [illegible] મેતરી [illegible] વિચાર કરે.

સવારે [illegible] માટીમાં એ સર્વ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] જવાથી [illegible] [illegible] નામનું [illegible]

[illegible] માટીમાંથી [illegible] પણ [illegible] [illegible] અને [illegible] તેમ કરી તેમને નીચે [illegible] [illegible] પણ [illegible] અને [illegible] [illegible] પણ [illegible] [illegible] તેમને સ્વાધીન કર્યું.

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

ડૉ. નિકિટિને આવીને તપાસ કરી તેમાં તેને ડાબા ફેફસાને સોજો આવેલો જણાયો. વળી પોતાના તત્ત્વાનુસાર સાદગી ખાતર ટૉલ્સ્ટૉયે દેહ તરફ દુર્લક્ષ કરેલું હતું; તેથી પણ શરીરમાં બહુજ શિથિલતા અને અશક્તિ આવી હતી. વૃદ્ધાવસ્થાને લીધે એ અશક્તિ ટાળવી મુશ્કેલ હોઈ શરીરની સ્થિતિજ એવી બની ગઈ હતી કે, મૃત્યુને કેવળ નિમિત્ત ખાતર કોઈપણ નાનો આજાર બસ હતો.

બીજે દિવસે તેમને સારી ઊંઘ ન આવી. તેમણે કંઈ ખાધું પણ નહિ. છતાં હજુ તેમનું મન અસ્વસ્થ બન્યું ન હતું. વચ્ચે વચ્ચે એકાદ સુંદર વિચાર આ સમયે પણ તેમના મુખમાંથી પ્રકટ થતો. છેવટે મનની અસ્થિરતા પણ જણાવા લાગી. સંધ્યાકાળે કંઈક તાવ ઉતર્યો.

એ પછી ટૉલ્સ્ટૉયે શરોકાને કહ્યું કે, "ચર્ટકોફને આ માંદગીની ખબર પડી છે કે શું? સર્વ હકીકત પુત્રને તારથી જણાવજો પણ ચર્ટકોફને અહીં ન લાવવાનું સૂચવવા ભૂલશો નહિ.

તેમની અશક્તિ હવે ઘણી વધતી જતી હતી. પથારીમાં બે બાજુની મદદ વગર તે બેઠા પણ થઈ શકતા ન હતા. એક વખત તેમને એ રીતે બેઠા કર્યા પછી ઓશીકાપર તે આડા થયા ત્યારે તેમને એટલી અશક્તિ જણાઈ કે તેમનાથી પગ પણ ઊંચકીને સીધો કરી શકાયો નહિ. આ સ્થિતિ જોઈ તેમણે કહ્યું, "અરેરે! ગરીબ ખેડુતો કેવી સ્થિતિમાં મરતા હશે!" આટલું બોલતાં બોલતાંમાં તો તેમનાં નેત્રોમાંથી આંસુની ધારા વહેવા લાગી. આ પ્રમાણે જગતની સામાજિક વિષમતા અન્તસુધી તેમની દૃષ્ટિસમક્ષ તરી રહી હતી. તેમણે થોડીવારે કહ્યું: 'શ્રીમંતાઈના સર્વ પાપ છૂટે હોય ત્યાં સંતપણું પ્રાપ્ત થશે! હું શ્રીમંત છું તેથીજ આટલા બધા માણસો ચાકરીમાં એકત્ર થએલા છે ને!" ચર્ટકોફે તેમનું સાંત્વન કરતાં કહ્યું કે, "છટ છટ, એવી શંકા પણ ન લાવતા. આ સર્વ આપની સાધુતાને લીધે પ્રેમવશ થઈ આપના દર્શન માટે આવ્યા છે. બાકી આપ તો શ્રીમંતાઈનું પાપ ધોવાઈ જાય તે માટે બન્યો તેટલો પ્રયત્ન કરી મુક્ત બનેલા છો."

એ પછી એકાદ વર્તમાનપત્ર વાંચી સંભળાવવા કહેતાં ચર્ટકોફે અહીંતહીંના કેટલાક સમાચાર વાંચી સંભળાવ્યા. તેમાં તેમના ગૃહત્યાગ વિષે નીચે પ્રમાણે ઉલ્લેખ હતો —

ટૉલ્સ્ટૉય ગૃહત્યાગ કરીને જે આશ્રમમાં ગયા છે ત્યાં તેમને ચિરશાંતિનો લાભ મળે એવી પ્રાર્થના છે. તેમના ચિત્તમાં ખેડુતો વિષે અસાધારણ પ્રેમ વસેલો છે અને તેમનાજ સહવાસમાં રહેવા માટે તે ત્યાં ગયા છે. દીર્ઘકાળ પર્યંત એ દરિદ્ર વર્ગની ઉન્નતિ માટે કાયા, વાચા અને મનથી તેમણે અસ્ખલિત શ્રમ લીધો છે. તેમને દુઃખોમાંથી છોડાવવા સારૂ જે જે આવશ્યક જણાયું તે તે સર્વ નિર્ભ-

થપણે તેમણે કર્યું છે. હવે સ્વાભાવિક રીતેજ બાકીનું જીવન શાંતિમાં વ્યતીત કરવાને તે હકદાર થયા છે; અને અમે ઇચ્છીએ છીએ કે દીર્ઘકાળ પર્યંત તેઓ તેને ઉપભોગ મેળવે."

આ વિગત ટૉલ્સ્ટૉયને ગમી. એ સિવાય બીજા કેટલાક સમાચાર વાંચી સંભળાવ્યા પછી કંઇ કાગળપત્રો આવ્યા છે કે શું એમ પૂછતાં ચરટ્કોફે એક મોટું પોટલું બતાવ્યું. તેમાંના કેટલાક હમ્મેશની માફક મદદની યાચનાના હતા અને કેટલા સ્નેહીઓના હતા. એમાંનો વીક્રોફ નામના એક ખેડુતનો પત્ર તેમણે વંચાવ્યો તેમાં નીચેની હકીકત હતી:—

" તમારા જેવીજ જેમની મનોવૃત્તિ બની છે તેવા તમારા અનેક સ્નેહીઓને તમે પ્રાણથી પણ અધિક પ્રિય બન્યા છો. સર્વની ઇચ્છા એજ છે કે, તમને દીર્ઘાયુષ્ય પ્રાપ્ત થાય. અમો સર્વનો મત એવો છે કે, જ્યાશી વર્ષ તમે જે પરિસ્થિતિમાં કાઢયાં છે તેમાં એકાએક ફેરફાર કરવો ઇષ્ટ નથી. એકાદ અઠવાડીયું કે મહિના માટે હવાફેર કરવાની ઇચ્છા હોય તો મારૂં ઝૂપડું સગવડભર્યું છે. મારા કુટુંબના સર્વ મનુષ્ય અત્યંત પ્રેમ અને પૂજ્યભાવથી આપની સેવા ઉઠાવશે."

એ પછી બે ત્રણ પત્ર વાંચતાં તેમને ગ્લાનિ થઇ આવેલી જોઇ ચરટ્કોફે વાંચન બંધ કર્યું. એ રાત્રે પણ તેમને બરાબર ઉંઘ ન આવી. વચ્ચે વચ્ચે તે ઉંહકારા કરતા અને કદિ કદિ કાંઇ બડબડાટ કરતા. તેમની હૃદયક્રિયા મંદ પડવા લાગી, નાડી ઉતાવળી બની અને સવાર થતાં વદન ફિક્કું જણાવા લાગ્યું. હોઠ સૂક્કા બની ગયા અને લાગ્યું કે તેમને અત્યંત કષ્ટ થતું હોવું જોઇએ. પોતાને થતી વેદના કોઇના લક્ષમાં ના આવે તે માટે તે વિલક્ષણ નિઃશબ્દ કરતા જણાયા. ચરટ્કોફને કહ્યું કે કંઇક વાંચી સંભળાવ.

એ શુક્રવારે પણ તેમને બીલકુલ નિદ્રા ન આવી અને વાયુના આવેગ વારંવાર આવવા લાગ્યા. બપોરના સુમારમાં એલેક્ઝાંડ્રાએ ચરટ્કોફ પાસે જઇ કહ્યું કે, સ્થિતિ ગંભીર જણાય છે. તરતજ ચરટ્કોફ ઉઠીને બિછાના પાસે ગયો. તેને જોઇ ટૉલ્સ્ટૉયે કહ્યું: 'મેં હમણાં કહ્યો તે મજકુર ફરી વાંચી સંભળાવ.' તેમણે માની લીધું હતું કે પોતે કંઇ કહ્યું છે. ઉત્તરે એક પુસ્તકમાંથી એક ફકરો વાંચી સંભળાવ્યો ત્યારેજ તે શાંત થયા.

તેમની ચોતરફ આ વખતે બે ત્રણ પ્રસિદ્ધ ડાક્તર પણ બેઠા હતા. તે ઉપાયની અવધિ કરી રહ્યા હતા.

તેમનો પુત્ર સર્જ્યૅસ અને ટાટીયાના અહોરાત્ર તેમની સેવામાં રહેતાં હતાં. ટૉલ્સ્ટૉય કદિ કદિ ટાટીયાના સાથે ધરગથ્થુ વાતો પણ કરતા. તે સમજતા હતા કે સૉફ્રેસ યાસનાયામાં પધારીવસ છે; તેથી વારંવાર તેના આવ્યાર વિષે લાગણી

પર્યંત ખબર પૂછતા. આ પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થતો ત્યારે ટાકીઆનાને ચંચલ થઇ પડતી. માતા અર્પાજ એમ તેનાથી કહેવાતું નહતું કેમકે તેને ખાત્રી હતી કે એ વાત પ્રકટ કરતાં પ્રકૃતિ કદાચ વધારે બગડે અને વિપરીત પરિણામ આવે. બીજી બાજુએ અસત્ય બોલવું એ પણ ઠીક ન હતું. આથી તેણે એટલુંજ કહ્યું કે 'હમણાં ફિકર ન કરશો. તમને આરામ થયા પછી સર્વ હકીકત કહીશ.'

આ પ્રસંગે પણ પિટર્સબર્ગની મહાસભા તેમને ભૂલી નહતી. ટૉલ્સ્ટૉયની આ અવસ્થા જાણીને એક બિશપે તેમને તારદ્વારા જણાવ્યું કે 'હજી પણ પશ્ચાત્તાપ કરીને જુના ધર્મમાં દાખલ થાવ.' આ તારની ખબર ટૉલ્સ્ટૉયના કાને ન જાય તે માટે સર્વેએ તે દબાવી રાખ્યો. પૂર્વે ક્રિમિયામાં તે હતા ત્યારે પણ એ બિશપે એવોજ તાર કર્યો હતો. તે વખતે તેમણે પોતાના પુત્રને કહ્યું હતું કે, 'એ ગૃહસ્થને જણાવ કે, અજ્ઞાન જનોને મરણના કાળમાં ટેવ પણ તે બે અને બે મળી ચાર થાય એ વાત કેમ ભૂલશે!'

એક દિવસ સાંજે આપ્ટીન મઠમાંથી એક મઠવાસી તેમને મળવા આવ્યો હતો. તેણે જણાવ્યું કે પોતે પરમપવિત્ર મહાસભાની આજ્ઞા થવાથી ટૉલ્સ્ટૉયને મળી બે વાતો કરવા આવ્યો છે.' એને પણ આજુબાજુના માણસોએ મળવા દીધો નહિ.

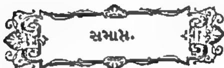
હવે હૃદયની ક્રિયા અધિકાધિક મંદ થતી જતી હતી, તેથી મોસ્કોથી બે બીજા દાક્તરોને બોલાવવામાં આવ્યા. એ રાત્રે તેમને નિદ્રા સહજ ઠીક આવેલી જણાઇ પરંતુ પાછલી રાત્રે તે વિશેષ પીડાવા લાગ્યા. શનિવારે બપોરે બે વાગ્યા સુધી આવી સ્થિતિ રહી હતી. બે વાગે તે એકાએક બેઠા થઇ ગયા અને બોલ્યાઃ 'આખર અંત હવે તમોને શબ્દ કહું છું. લીઓ ટૉલ્સ્ટૉય સિવાય જગતમાં કેટલાએ અન્ય જીવો પથારીવશ હશે, તેમની સેવા કરો. એકલા લીઓનીજ ચાકરી માટે એકઠા થયા છો તે માટે શું કહું!' આ શબ્દો પૂરા થયા ન થયા તેટલામાં તેમણે ફરીથી નાખી દીધું. હૃદયક્રિયા લગભગ બંધ થએલી જણાઇ. નાડીના ધબકારા જણાય નહિ અને હાથપગ શીતળ થતા ગયા. દાક્તરોએ કૃત્રિમ ઉપાયો કરવામાં ન્યૂનતા રાખી નહિ અને ઉત્તેજક દવાઓની પીચકારીઓ મારી. પરિણામ અત્યારે ક્ષણિક સુધારો થતો જણાયો અને તેમણે થોડું દૂધ પણ લીધું.

મરણ સમયે કેવી સ્થિતિમાં થાય તો ઠીક, એનું વર્ણન ટૉલ્સ્ટૉયે પોતે મૃત્યુના અગાઉ દસ દિવસ પર ચર્ટકોફને લખેલા પત્રમાં નીચે પ્રમાણે કહેલું છે.

'હવે હવે મને ચાકરી આવે છે અને બેશુદ્ધ બની જાઉં છું. હાલસુધી મને કશું લાગતું નહતું; પરંતુ હવે ચાકરી આવી ગયા પછી મને લાગ્યું કે,

દર્શન કર્યું. ત્યાંથી શબ બહાર કાઢવામાં આવતાં સર્વ લોકો એકદમ ઘૂંટણીએ પડયા. એ પછી અંત્યવિધિ માટે પૂર્વે ઠરેલા સ્થળે પ્રેતને લઇ જવામાં આવ્યું અહીં ખેડુતોએ પોતે ખોદેલા ખાડામાં શબને દફનાવવામાં આવ્યું. આ પ્રસંગે કોઇએ લાંબાં લચક ભાષણો ન કર્યાં. સર્વનાં નેત્રમાંથી અશ્રુપાતજ થઇ રહ્યો હતો. સર્વ પાછા ફરવા લાગ્યા ત્યારે એક ખેડુતે મોટા અવાજે પોકાર કર્યો કે, ' અમારો મહાત્મા લીધો ગયો. તેના આત્માની છાયા અહર્નિશ અમારાપર રહો. તેણે શિખવેલો ધર્મ અમર રહો. ' તુરતજ પુનઃ સર્વ ઘૂંટણીએ પડયા અને ટૉલ્સ્ટૉયની કબરને વંદન કરી છૂટા પડયા.

પોલ્યોસો વર્ષપર ટૉલ્સ્ટૉય અને નિકોલસ જે જગ્યાએ રમતા હતા અને જે સ્થળે સુખની ચાવી દાટી રાખ્યાનું નિકોલસ કહેતો હતો; તેજ જગ્યાએ ટૉલ્સ્ટૉયને છેવટની શાંતિ મળી. શાંતિઃ શાંતિઃ શાંતિઃ

ખાદીનું ભજન.

(મોહંગમ સમરે, મારી આતમના આધાર, અમણાં આવો–એ ઢાળમાં.)

એથી ઉદય હિંદનો થાય, પ્હેરો ખાદી,
વળિ લક્ષ્મીયે ન લુંટાય, મળે આબાદી..............એથી ઉદય૦ એ ટેક

ટકાઉને જલદી નવ તૂટે, તૂટયે ગોદડાં થાય,
ઉન્હાળે લૂ અડે ન અંગે, શિયાળે ટાઢ ન વાય....મજબુત સાદી....એથી૦
ચોમાસે ઝટપટ નવ પલળે, જેથી ન શરદી થાય,
છએ ઋતુમાં છે સુખદાયક, ઓછુ ખરચે થઇ જાય....નવે ઘણા દી....એથી૦
બુંટ્ટા લજમ અને રૂપાળાં, મોટા તંબુ તણાય,
દક્ષણી ચોફાળ ગાદલા, જેનાં જુઓ કેવાય........તકિયા સાદી....એથી૦
મલમલ તલનલ અંગ બતાવે, ફાટયેથી ન સંધાય,
જુતું પટે એ નામનમતરે, ઓજ ન જરી બંધાય....દજ વકવાદી....એથી૦
વિદેશી સચા નહીં મદદ વિણ, હાથે વણી શીવાય,
અમે તેમ પણ લક્ષ્મી આવ્યા, દેશમાંહી રહીજાય....જાય ગુસ દી....એથી૦
વિદેશમાં જાતો ક્રમ દેખો, જેથી અટકી જાય,
ઇશ્વર ભુખ્યા હિંદતણા જન, એહ થકી પોષાય....વંદે આબાદી....એથી૦
ભુખ્યા જાન બંધવનો મુજ, એજ ઉદય આધાર,
ખરી અનર્થ [illegible] ધરશું, નહીં સરસ શણગાર........અંતે ખાદી....એથી૦

ખાદી સારી કહેવી સારી, કરવી સારી થાય,
અવરી ફેશન ઉધુ વાળે, ફરી ખુવાર થવાય....દજ ઉપ જયાદી....એથી૦

ભારત [illegible] થવાનો સરલ સરસ સુખદાય,
આજ બતાવ્યો મોહન ગાંધી, મુળદાસ ગુણ ગાય....શી ઉસ્તાદી....એથી૦

વિલાયતી, ફ્રેંચ અને અમેરીકન તીજોરી તથા

ગોદરેજની ગામઠી તીજોરી

ફાયરપ્રુફ કરવા માટે જે જે વસ્તુઓ ગોદરેજ વાપરે
છે તેવી બીજાઓ વાપરતા નથી.

મુળજી જેઠા મારકીટની આગમાં બે દુકાનમાં બે બે તીજોરી જોડા
હતી, એકેક ગોદરેજની અને એકેક જાણીતા વિલાયતી મેકરોની હતી. બને ?
ગોદરેજની તીજોરીમાં સર્વ સલામત હતું અને વિલાયતીમાં બળી ગયું હતું.

ચોર અને ઘરફાડુથી બચાવનારી સ્ટીલની પેટી

પોતાનો જોખમ સાચવવા માટે જેઓ તીજોરી ખરીદી શકે નહી તે
માટે ગોદરેજે એક નવી જાતની બહુ મજબુત સ્ટીલની પેટી બનાવવા માંડી
એ પેટીઓ મેજ અથવા કબાટની સાથે જડી નટની ચોડવી ચાર ઉપાડી
શક્તો નથી. વકરો રાખવા દુકાનદારો એ પેટીઓ બહુ ખરીદે છે

ગોદરેજનું કારખાનું—ગેસ કંપની પાસે, પરેલ, મુંબઇ

ગોદરેજનો કપડાં ધોવાનો સાબુ.

બહુ લાંબા અનુભવ પછી ગોદરેજે આ સાબુ બનાવવા માંડયા છે. કિ
તમાં સસ્તો હોવા સાથે સારા વિલાયતી સાબુના જેવા છે કે નહિ તેની ખા
વાપરવાથી પડશે. દરેક જાણીતા દુકાનદારોને ત્યાં મળશે.

ગોદરેજનું ઘર રંગવાનું બેલ તેલ.

આમાં પાસનેલ વા બીજું કંઇ પણ ભેળવવામાં આવતું નથી. એ તેલ
બજારમાં ઉંચામાં ઉંચા વિલાયતી તેલની બરાબર ઉતરે છે. ત્યાં કિંમતમાં વિ
લાયતીથી ૨૦ ટકા કમી હોય છે. મોટા કંટ્રાકટરો ... બહુ

. ગોદરેજ એન્ડ ... ૫ કું.